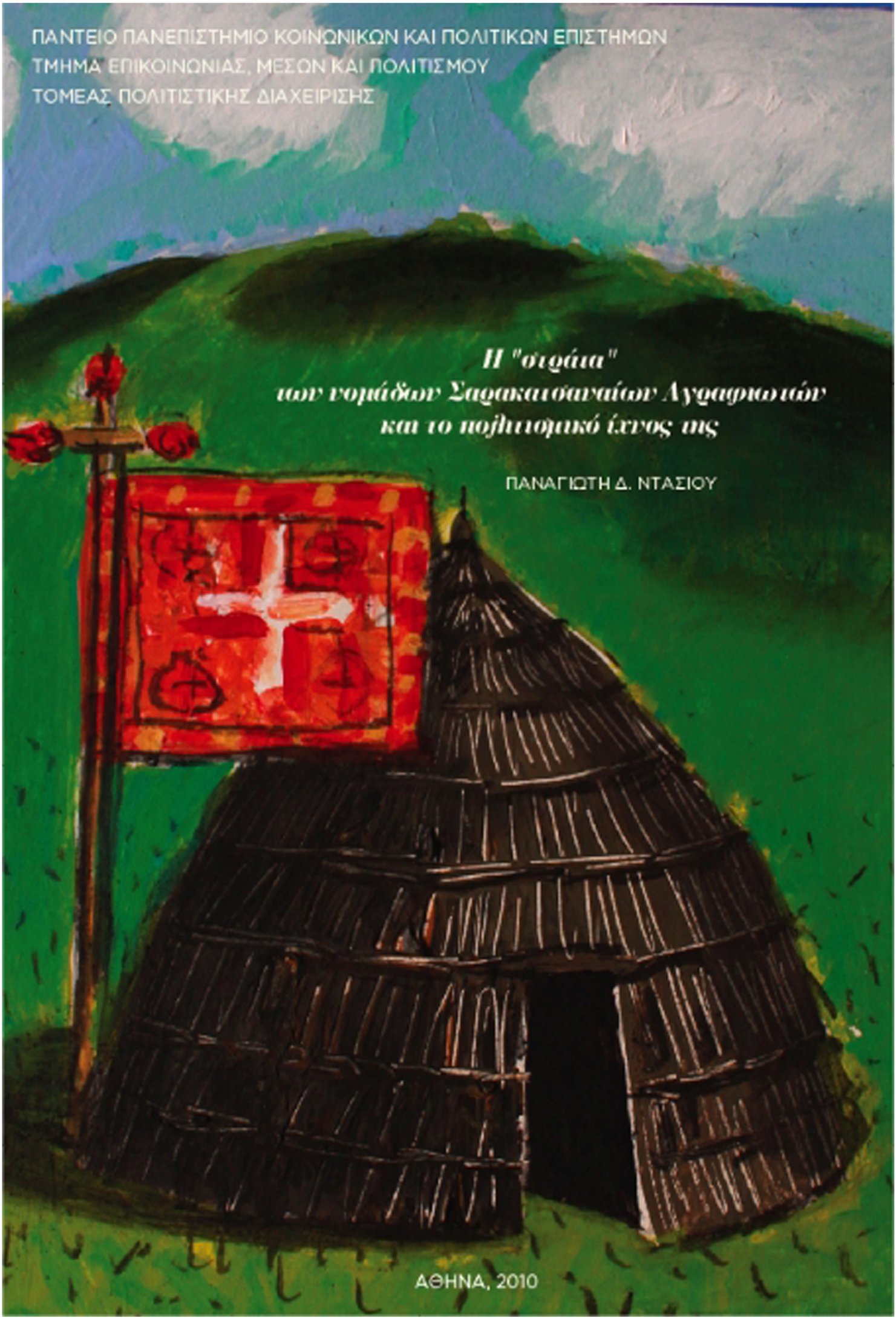
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Η "σημαία" των νομάδων Σαρακατσαναίων Λιγαριωτών και το πολιτισμικό έχνος της

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ. ΝΤΑΣΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ, 2010

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΉΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Η «στράτα» των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών και το πολιτισμικό ίχνος της

Διδακτορική Διατριβή

Παναγιώτη Δημ. Ντάσιου

Ιανουάριος 2011

Η Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

-Καθηγητή Ιωάννη Ανδρεάδη
-Αναπλ. Καθηγητή Ιωάννη Σκαρπέλο (Επιβλέπων)
-Επίκ. Καθηγήτρια Έφη Φουντουλάκη

Αφιερώνεται στη σύζυγό μου Βάνα

Ευχαριστίες

Στη διάρκεια της μακριάς διαδρομής που χρειάστηκε να περπατήσω μέχρι την πραγμάτωση αυτής της διατριβής, υπήρξαν πολλοί που με βοήθησαν και τους ευχαριστώ όλους.

Πιο συγκεκριμένα, για την εκπόνηση της διατριβής μου καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος των καθηγητών μου Γιάννη Σκαρπέλου που με ενέπνευσε, καθώς και των Γιάγκου Ανδρεάδη και Έφης Φουντουλάκη, που με στήριξαν.

Με τον τρόπο τους συνέβαλαν οι Γεώργιος Αγραφιώτης, Κλεομένης Κουτσούκης, Δημήτρης Ψυχογιός, Βασίλης Νιτσιάκος, Ελένη Ψυχογιού, Michel Sivignon, Μιράντα Τερζοπούλου, Κώστας Δαμιανίδης και Ανδρέας Χατζηδάκης.

Μορφοποίησαν τη δουλειά μου οι Πηνελόπη Ματσούκα, Μιχάλης Χρυσοχόος, Μπάμπης Τσούτσας, Μιχάλης Μανουσάκης, Άρης Τσούτσας και Δημήτρης Ντάσιος.

Ανεκτίμητη υπήρξε η συμβολή της συζύγου μου Βάνας, που ακολούθησε και μοιράστηκε μαζί μου όλες τις δυσκολίες του εγχειρήματος, και όλων των Αγραφιωτών - Σαρακατσαναίων και μη - που με εμπιστεύτηκαν, με βοήθησαν και μου έδειξαν τον δρόμο.

Τάκης Ντάσιος,

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ευχαριστίες
- Περιεχόμενα 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Δήμος Αγράφων νομού Ευρυτανίας

- ΧΑΡΤΗΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ 14
- ΧΑΡΤΗΣ ΔΗΜΟΥ ΑΓΡΑΦΩΝ 15
- Γεωγραφικά όρια 17
- Γεωλογία 18
- Βουνά 18
- Ο Αγραφιώτης ποταμός 19
- Οι κατοικήσεις του Δήμου 20
- Δρόμοι προσέγγισης 21
- Τα επτά κοινοτικά διαμερίσματα 23
- Αρχιτεκτονική του χώρου 29
- Ακολουθώντας τα μονοπάτια - πορεία στο χώρο 31
- Εικονοστάσια, εξωκλήσια, κρήνες, αγροικίες, νερόμυλοι, αλώνια, πεζούλια, κονάκια, ποιμενικές εστίες, κράκουρα, «παράξενα» σημάδια 33
- Μοναστήρια 34
- Τα χάνια κατά μήκος του Αγραφιώτη ποταμού 36
- Τα Άγραφα στις αναφορές των ξένων 38
- Περί της ονομασίας «Άγραφα» 40
- Προσωπικότητες του τόπου: 43
  α.Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός 43
  β. Αναστάσιος Γόρδιος, ο Βραγγιανίτης 44
  γ. Κοσμάς ο Αιτωλός ο Πατροκοσμάς 44
  δ. Ο λαϊκός ήρωας των Αγράφων Κατσαντώνης 46
  ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ – ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΘΕΟΦΙΛΟΥ 47

ε. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Καρδιτσιώτης ήρωας 48
- Ασχολίες των κατοίκων παλαιότερα 49
- Στις μέρες μας, το ανθρώπινο δυναμικό των Αγράφων 51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Τα Άγραφα ανέδειξαν την κτηνοτροφία και η κτηνοτροφία τους Σαρακατσαναίους

- Η φήμη των Αγράφων 53
- Νομάδες Σαρακατσαναίοι στα Αγραφιώτικα βουνά 53
- Το Αρματολίκι των Αγράφων 58
- Η Συνθήκη Ταμασίου (10 Μαϊου 1525) 59
- Το «Βουλευτήριον» των Αγράφων 60
- Οι ποιμενικές «μάντρες» και το οθωμανικό φορολογικό δίκαιο 60
- Το «Ελληνικό» και το «Τουρκικό», τα νέα σύνορα 62
- Το νοίκιασμα των βοσκότοπων 63
- Πρόβατα και αίγες νομού Ευρυτανίας 66
- Στατιστικά στοιχεία Κοινοτήτων του Δήμου 70
- Βοσκότοποι κατά κοινότητα, απογραφή 1961 70
- Εκμεταλλεύσεις ζώων 71
- Οι κύριοι βοσκότοποι του Δήμου Αγράφων 72
- ΧΑΡΤΗΣ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ ΔΗΜΟΥ ΑΓΡΑΦΩΝ 74
- Μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι του Δήμου Αγράφων, 2008 75
- ΧΑΡΤΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ 80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
Η ζωή στα χειμαδιά

- Βοιωτία: ο χειμαδότοπος των νομάδων Σαρακ. Αγραφιωτών 81
- Η Κωπαϊδα με τις καταβόθρες της 82
- Αναζητώντας εστίες Σαρακατσαναίων 83
- Αριθμός οικογενειών νομάδων, έτος 1923 (περιοχές χειμαδιών) 84

- Νομαδικά γιδοπρόβατα (περιοχές χειμαδιών) 84
- Συγκεντρωτικός πίνακας Στερεάς – Θεσσαλίας 85
- Νεώτεροι μελετητές αναφέρουν: 85
- Μεταβατικά γιδοπρόβατα και επιδοτούμενα (περιοχές χειμαδιών) 87
- ΧΑΡΤΗΣ ΡΟΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΟΥΜΕΝΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΩΝ ΚΩΠΑΙΔΑΣ 89
- Χειμαδότοποι 90
- Σαρακατσαναΐϊκες ποιμενικές εγκαταστάσεις 91
- Η περίκεντρη καλύβα των Σαρακατσαναίων 91
- Ο Σύλλογος Σαρακατσαναίων Θήβας, το «*κονάκι*» 92
- Ο Γιάννης Μποτός περιγράφει Σαρακατσιαναΐϊκη καλύβα στο Στροβίκι Ακραιφνίας 93
- Περιτριγυρίζοντας τον χώρο της Κωπαϊδας – Θήβας: 96
- Παραδίπλα του μοναστηριού Αγίου Νικολάου Καμπιάς 96
- Στη στάνη του Ευθύμη Μιχόπουλου 96
- Άρμεγμα με τον Γιώργο Καλλιώρα στο Τσαμάλι (Διόνυσος Βοιωτίας) 98
- Στην πλατεία του χωριού Τσαμάλι 99
- Πως βρέθηκαν οι Αγραφιώτες Σαρακατσαναίοι στην Κωπαϊδα 100
- Στο κατάστημα γεωργικών ειδών: φάρμακα, σπόροι, λιπάσματα στον Συνοικισμό Ευρυτάνων Αλιάρτου 102
- Ένας πελάτης στο πιο πάνω κατάστημα γεωργικών ειδών λέει 102
- Στα χειμαδιά του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη 102
- Ο Σαρακατσάνος Κολοβός και ο Μακιντέρ 103
- Έξω απ το χ. Θούριο βεργόπλεχτα καλύβια 104
- Στην είσοδο του χωριού Ελάτεια (Δραχμάνι) η καλύτερη διατηρημένη τουρλωτή καλύβα 104
- Διερχόμενος από το Κάστρο Ακραιφνίας 105
- Στα χειμαδιά Αλιάρτου 106
- Στον Συνοικισμό «Ευρυτάνων» Αλιάρτου 107
- Με τον Γιώργο Καραλή στο Δαδί (Αμφίκλεια) 108

- Στη κουρά του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη μαζεύτηκαν δουλευτάδες (χέρια – ψαλίδια) 108
- Κουρά επί της διαδικασίας 109
- Ο ληστής που ήθελε μια κάπα και μαλλιά 109
- Το «φίνο» μαλλί 110
- «Κωλοκούρισμα» 111
- Το διάλειμμα της κουράς 111
- Τι άλλαξε στο κούρεμα σήμερα 112
- Ελένη Καλαμπαλίκη, δασκάλα, βοηθάει στην κουρά 112
- Κουρά στους Μιχόπουλους στην Κωπαϊδα 113
- Η μάνα του Άρη Καλαμπαλίκη του Αθανασίου μας είπε 115
- Διασχίζοντας την Κωπαϊδα: Αλίαρτος – Ακραίφνιον ο Λάμπρος Κασιώνης, μια ανεπάντεχη συνάντηση 115
- Στο Ντασιαΐϊκο 116
- Ο Κίμων Γατζούδης τα παλιά χρόνια ξεχείμαζε στις σπηλιές του Αγραίφνιου 117
- Στην προέκταση της Κωπαϊδας, γύρω απ τις λίμνες Υλίκη (Λίκερη) και Παραλίμνη (Τρέφια), ψάχνοντας για Σαρακατσαναΐϊκες εγκαταστάσεις 117
- Ψάχνοντας για Σαρακατσαναίους στο καφενείο του χωριού Πλατανάκι Θηβών 118
- Στα Ούγγρα (Υλίκη) για τους Ακριβάκηδες: Από μεγαλοτσελιγκάδες σε μεγαλοκτηματίες 118
- Στην τοποθεσία *«Κονάκια»* με τον Κώστα Μακρή 122
- Στο Στροβίκι 124
- Οι ποιμενικές εγκαταστάσεις του Σπανού, από το Παύλο στις όχθες του Μέλα ποταμού 125
- Στη γέφυρα του Μαυροπόταμου, ανάμεσα στα χωριά Πύργος-Στροβίκι 126
- Στα χωριά Παύλο και Λούτσι οι κτηνοτρόφοι δεν μετακινούνται πια 126
- Έξω απ το χωριό Κυρτώνη (Κολάκα) βρήκα Σαρακατσαναΐϊκη Καλύβα 127

- Στο διάσελο, καταμεσής του δρόμου 128
- Στις μέρες μας.. 128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Νομάδες – Νομαδισμός

- Νομάδες 131
- Νομαδισμός: τρόπος ζωής 132
- Νομαδικοί κτηνοτρόφοι 134
- Από τον Αριστοτέλη… 134
- «Μεσόγειος, ο ρόλος του περίγυρου» 135
- Είδη εποχικών μετακινήσεων 136
- Ο νομαδισμός ως φαινόμενο αρχαιότερο από την εποχική μετακίνηση 137
- ΧΑΡΤΗΣ ΑΝΩ ΠΡΟΒΗΓΚΙΑΣ 139
- Η εποχική μετακίνηση στη Καστίλη 140
- ΧΑΡΤΗΣ ΤΟΥ JULIUS KLEIN 141
- Οι εποχικές μετακινήσεις των βοσκών, ως φαινόμενο θεσμοποιημένο 143
- ΧΑΡΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΝΟΜΑΔΩΝ ΠΕΡΙΞ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ της Elli Muller 145
- Στα Βαλκάνια και στα ανατολικά τους 146
- Νότια και πιο μέσα στην Ανατολία 148
- Βαλκανική χερσόνησος και Ελλάδα 150
- ΧΑΡΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ, Βακαλόπουλου Ε. Αποστ. 153
- ΧΑΡΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ, Αγγελικής Χατζημιχάλη 154
- ΧΑΡΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ Αγγελικής Χατζημιχάλη 155
- Ιστορική συνέχεια της κίνησης προς τη μόνιμη εγκατάσταση 156
- Η εξάλειψη των ποιμενικών μετακινήσεων 156

- Ημι-νομαδισμός 157
- Σαρακατσάνοι – Σαρακατσιαναίοι 159
- Οι Θεσμοί: θεσμικό δίκαιο και η θεσμική παράδοση των Σαρακατσαναίων 165
- Το τσελιγκάτο των Σαρακατσαναίων 165
- Οι παραδοσιακές αρχές συνεργασίας 168
- Η παρακμή του τσελιγκάτου 169
- Η παρακμή της μεταβατικής κτηνοτροφίας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. 171
- ΧΑΡΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ, 1981 Δημητρίου Ψυχογιού – Γιούλης Παπαπέτρου 172
- Δημογραφικές εξελίξεις 173

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ζωή στα ψηλώματα

- Εγγεγραμμένοι 177
- Πατρογραμμικές ομάδες – σόϊα – ταράφια 178
- Οι φάρες της λεκάνης Νιάλας – Άσπρου 181
- Κατσαρός (Κατσαραίοι) έβγαιναν στον συνοικισμό Χαλιάς 181
- Ντάσιος (Ντασιαΐϊκο) εμπλέκεται και το Καλαμπαλικαΐϊκο, Νιάλα 183
- Μιχοπουλαίοι (πρώην Αραπογιανναίοι) έβγαιναν στη Νιάλα 183
- Μίχος (Μιχαίοι), έβγαιναν στο συνοικισμό Χαλιά Αγράφων 184
- Πατσαούρας (Πατσαουραίοι) έβγαιναν στη Νιάλα (Νεράϊδα) 185
- Καλαμπαλίκης (Καλαμπαλικαίοι) έβγαιναν Νιάλα και Παλιόλακα 186
- Κουτσουπιάς (Κουτσουπιαίοι) βγαίναν στο συνοικισμό Χαλιά 189
- Γώγουλος (Γωγουλαίοι), βγαίναν στο συνοικισμό της Νιάλας 189
- Ψαλλίδας (Ψαλλιδαίοι) βγαίναν στο συνοικισμό Χαλιά 190
- Ταράφια με λιγότερες καταγραφές 190
- Στις μέρες μας, οι εποχιακά μετακινούμενοι της Νιάλας: 192
    - Μεσαία Νιάλα ή Νιάλα ή Νεράϊδα Αγράφων 192
    - Καλόγερος Παλιόλακας Αγράφων 193

- Χαλιάς Αγράφων 193
- Το γενεαλογικό δένδρο του Π. Καλαμπαλίκη του Γεωργίου 193
- ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΝΔΡΟΥ Π. Καλαμπαλίκη 194
- Το Καλαμπαλικαΐϊκο 195
- «Κολλάνε» και με τον Μήτρο Μαλαμούλη 200
- Κλέφτες και ληστές 203
- Ο Αρχιληστής Βασίλης Καλαμπαλίκης 207
- Η Νιάλα στα 1940 209
- Θρύλοι και παραδόσεις για τη Νιάλα 210
- Τοπογραφία της Νιάλας 211
- Η εκκλησία και το σχολείο του Άη – Λια 216
- Στη *Δασκαλόβρυση* του Προφήτη Ηλία 216
- Στον Καλόγερο «Καλογερικό» 217
- Οι βλάχοι δεν έπαιρναν χωράφια.. 218
- Η τοποθεσία *Τέμπλα* είναι μέτριο λιβάδι.. 219
- Οι «Αραπογιανναίοι ήμασταν μεγάλο σόι» 220
- Οι Αραπογιανναίοι και ο Καραϊσκάκης 220
- Ο Θύμιος Τσεκούρας και ο Θύμιος Γάκης 221
- Γάμος στη Νιάλα 221
- Το «μεγάλο σχολειό»της Νιάλας 223
- Γιατροσόφια και εγχειρήσεις 225
- «παιδιά στη Νιάλα παίζαμε…» 226
- Τους πιάνει ένα χιόνι Νοέμβρη μήνα και…» 227
- «Το καλοκαίρι εάν δεν πέρναγε ο γυρολόγος…» 228
- Απ' τη τζαμάρα στο γλέντι του γάμου στην Παλιόλακα 229
- Ο φλάμπουρας 230
- Τα παραδοσιακά ρούχα μας 231
- Η διαφορά ήταν στο ταγάρι! 231
- Αρμέγουμε δυο φορές την ημέρα 232
- «Εγώ γεννήθηκα στη Παλιόλακα» 233
- Οι νεράϊδες και ο νεραϊδοχορός τους 233
- Παλιά κάνανε ζωοκλοπές 235

- Οι διαμάχες μεταξύ των κτηνοτρόφων 237
- Ένα συμφωνητικό του Γιώργου Αγραφιώτη που λέει πολλά.. 242
- Η αφορμή ήταν οι σεισμοί του 1966.. 243
- Περί τοπωνυμίων 244
- ΧΑΡΤΗΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΝΙΑΛΑΣ-ΑΣΠΡΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ 247
- Τοπωνύμια λεκάνης Νιάλας – Άσπρου ποταμού 248
- Τσιφλίκια 252
- Η Νιάλα είναι γνωστή στη νεότερη ιστορία του τόπου μας 252
    - Κείνη τη χιονισμένη και παγερή νύχτα τ΄ Απρίλη 252
    - Η Νιάλα δεν είναι Νιάλα, αλλά νίλα! 254
    - Τα περίφημα τυριά της Νιάλας 254
    - Το γαλατόμαρο και ο τυρολόγος 255
    - Το γαλοτύρι ή τσαλαφούτι 256

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Οι διαδικασίες της στράτας

- Το βλαχοκατέβασμα 257
- *«Το είναι τους περπατάρικο»* 257
- Πως γίνονταν οι διαδικασίες του καραβανιού και της στράτας 259
- Το χινόπωρο, στη στράτα για τα χειμαδιά 259
- Ο καθορισμός της μέρας του ξεκινήματος 260
- Τα φορτώματα 261
- Το φόρτωμα των χοντρικών 262
- Έδωσε και ξεκίνησαν 264
- Τα «σάϊα» μπροστά 265
- Η πορεία για το πρώτο σταθμό (κονάκι) όπου διανυκτέρευση 265
- Στο πρώτο κονάκι – ο πρώτος σταθμός 267
- Η τέντα ή τσατούρα της διαδρομής 270
- Η φωτογωνιά 273
- Το άρμεγμα στη στράτα 274
- Ξημέρωσε, καινούργια μέρα στη στράτα 275

- Ο πρωϊνός τραχανάς 275
- Το μέτρημα και το δόκημα 276
- Το διάβα των κοπαδιών 277
- Πώς τους βλέπαν οι άλλοι 278
- Οι σκυλοκαυγάδες στους σταθμούς 279
- Τα φαϊά στη στράτα 279
- Δρομολόγια σταθμοί και περάσματα 280
- Οι δραγάτες και οι ζημιές 280
- Πάλι οι αγροφύλακες και οι ζημιές 281
- Τα καραβάνια 282
- Το παζάρεμα στις εμποροπανηγύρεις 284
- Κουμπαριές, πεσκέσια, γλέντια 285
- Έφταναν στα χειμαδιά 286
- Επάνοδος 287

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η «στράτα»

των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών

1. Ανεβαίνοντας πεζοί άνθρωποι και ζώα ως τη δεκαετία του ΄50.

- Τα τακτικά ταξίδια 289
- ΧΑΡΤΗΣ ΣΤΡΑΤΑΣ (με πόδια, τραίνο και φορτηγά αυτοκίνητα) 290
- Το ξεκίνημα 291
- Μαζεύονταν από διάφορα σημεία του κάμπου 292
- Με αφετηρία το χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι) Βοιωτίας 293
- Κονάκι στη τοποθεσία Ασπρόκαμπος 293
- Κονάκι στο Μεραλί (Προφήτης Ηλίας) 295
- Το πέρασμα του Σιδηρόπορτου 298
- Στη χώρα της αρχαίας Επικνημηδίας Λοκρίδας 299
- Κονάκι στη τοποθεσία Βασιλικά 300
- Ιστορικά: Η μάχη των Βασιλικών 300

- Κονάκι στον Παταριά ή Μπαταριά, ή «Πλατανιά» 303
- Ιστορικά: η συνέχεια της μάχης των Βασιλικών 303
- Κονάκι στη Συκιά 304
- Κονάκι στις Θερμοπύλες 304
- Το πέρασμα του Σπερχειού ποταμού 305
- Ιστορικό: η μάχη της Αλαμάνας 305
- Το πέρασμα της ευθείας για τη Λαμία (Θερμοπύλες – Λαμία) 307
- Παλιά, η εμποροπανήγυρη στη Λαμία 308
- Κονάκι στην τοποθεσία Αυλάκι 310
- Κονάκι στην τοποθεσία Ταράτσα 310
- Ιστορικά: η μάχη του Δομοκού στα 1897 310
- Κονάκι στο χάνι Δραχμάν Αγά 312
- Ιστορικά: η μάχη στα Δερβενάκια 312
- Κονάκι στην τοποθεσία Μηλιόκαμπος 313
- Κονάκι στο χωριό Περιβόλι (Δερελί) 314
- Κονάκι στο χωριό Καϊτσα (Μακρυρράχη) 315
- Κονάκι στην τοποθεσία Πέντε Μύλια 315
- Κονάκι στο χωριό Τσαμάσι (Ανάβρα) 316
- Κονάκι στο χωριό Καλαμπρέζι ή Χαλαμπρέζι (Κέδρος) 317
- Κονάκι στο χωριό Καλλιφώνι (Σαββανοί) 321
- Κονάκι στα «Μπαΐϊκα» (Μαυρονέρι) Καλλίθηρου 321
- Κονάκι στο τρικάμαρο γεφύρι του Καλλίθηρου (Σέκλιζα) 323
- Ιστορικά: η μάχη Καλλίθηρου 324
- Περνούσαν απ το χάνι Κατσούλα 324
- Κονάκι στην τοποθεσία Μαυρόγια 324
- Κονάκι στο χ. Καστανιά 326
- Κονάκι στο χ. Ανθηρό 327
- Κονάκι στην τοποθεσία Σταυρός 327
- Κονάκι στη Σιάϊκα (Πετράλωνα) 328
- Άφιξη στα κονάκια της Νιάλας 328
- Πίνακας σημείων αναφοράς στράτας 329
- ΧΑΡΤΗΣ ΚΛΙΣΗΣ ΕΔΑΦΟΥΣ «ΣΤΡΑΤΑΣ» 331

2. Οι μετακινήσεις των Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών με φορτηγά αυτοκίνητα, εν έτει 2008

- Κάμπος Κωπαϊδας (Αλίαρτος) – Νιάλα Αγράφων, οδικώς 332
- Αφετηρία (Αλίαρτος-τρίγωνο Μαυρωτά) 332
- Στάση Κάστρο (επί της Εθνικής οδού) 332
- Στάση Δερβενάκια 333
- Στρίβουμε Βρούγου 333
- Στη «σαρμανίτσα» 334
- Ιστορικά τοποθεσίας Γυναικόκαστρου 334
- Στη σειρά περνάμε από τα χωριά … 335
- Οι πλαγιές του Κατάχλωμου 336
- Στο Κεφαλοχώρι Κέδρος 337
- Στο Καλλίθηρο αλλαγή πορείας 337
- Τερματισμός φορτηγών στη Σιάϊκα, αποβίβαση κοπαδιού 338
- Καταγράψαμε. 338
- Στα ψηλώματα της κοιλάδας της Νιάλας 339

3. Η στράτα: απ τη Νιάλα Αγράφων στο κάμπο της Κωπαϊδας. Κατεβαίνοντας πεζοί - χωρίς τα ζώα - έως τον Σ.Σ. Αγγείων και απ εκεί με τραίνο έως την Αλίαρτο

- Φθινόπωρο, να κατεβαίνουμε.. 340
- Μια ιστορία πριν ξεκινήσουμε 340
- «Καλό δρόμο νάχετε» 341
- Στο χωριό Σιάϊκα (Πετράλωνα) 343
- Απ το διάσελο της Φίτρας 346
- Στο Ανθηρό τραγουδήσαμε 346
- Στη ράχη της Κρανιάς και μετά στη Καστανιά, στάση για τα καλά 348
- Στο χάνι Κατσούλα 352
- Περνάμε το τρικάμαρο γεφύρι Σέκλιζας 353
- Προσκύνημα στον Άγιο Νικόλαο Κέδρου 354
- Στο χωριό Ανάβρα (Τσαμάσι) 355
- Στην τοποθεσία Πέντε Μύλια 356

- Στο χωριό Καϊτσα (Μακρυρράχη) 356
- Περιμένοντας το τραίνο στον Σ.Σ. Αγγείων 358
- Με το τρένο ως την Αλίαρτο Βοιωτίας 358

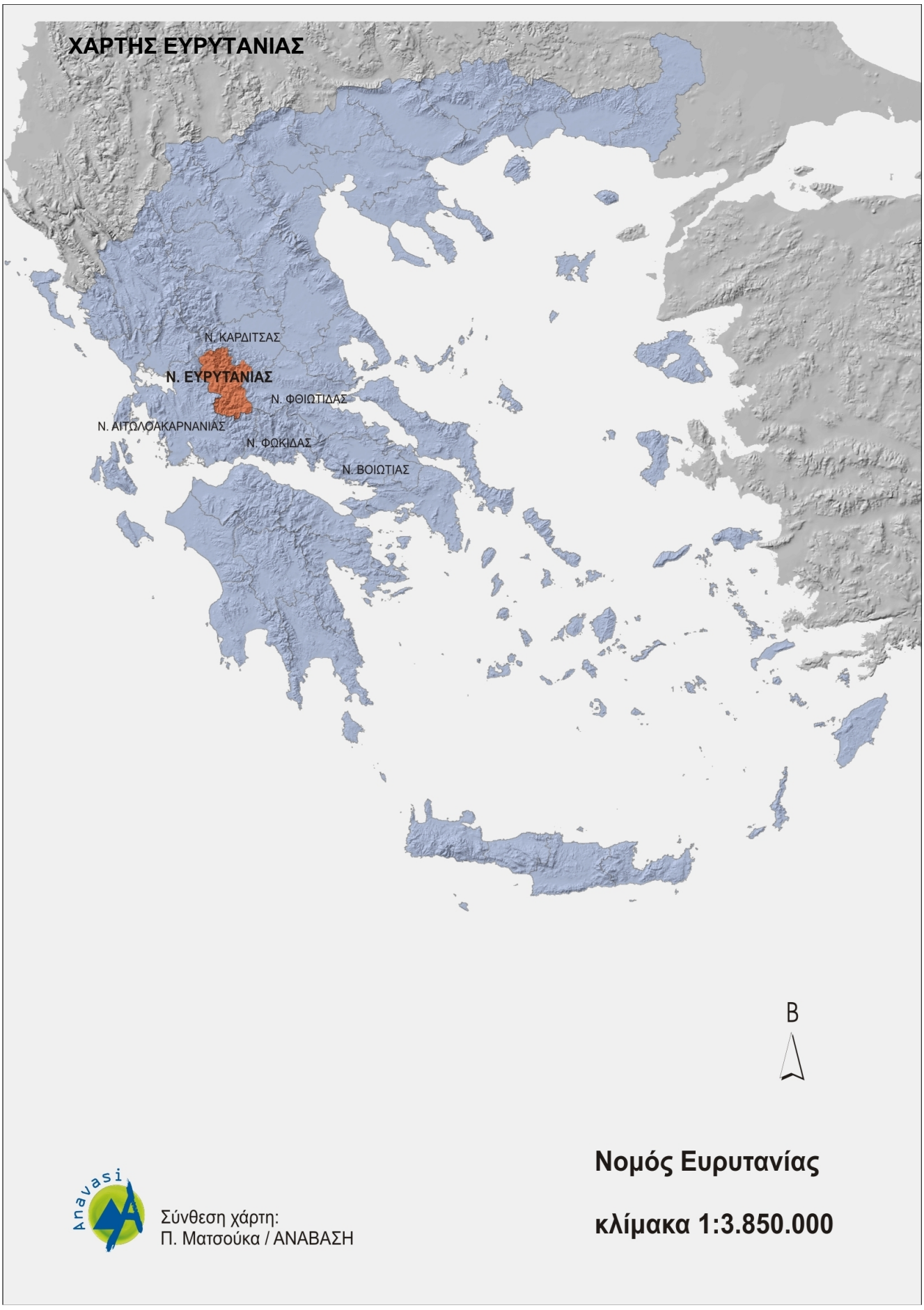
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ
Το πολιτισμικό ίχνος της στράτας

- Ανακεφαλαιώνοντας 361
- Διαπιστώσεις 361
- ΕΙΚΟΝΕΣ « απ τη στράτα» 372

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

- Βιβλιογραφία Ευρυτανίας και Αγράφων 373
- Θεωρητική βιβλιογραφία 412
- Ξένοι συγγραφείς 429
- Χαρτογραφία 440
- Κείμενα – άρθρα (δημοσιεύσεις) 441
- Σύλλογοι Αγραφιωτών 444
- Τοπικές εφημερίδες και περιοδικά 444
- Σαρακατσαναίοι Σύλλογοι της Θεσσαλίας 445
- Σαρακατσαναίοι Σύλλογοι της Στερεάς Ελλάδας 445
- Φιλμογραφία 446

Η «στράτα»
των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών
και το πολιτισμικό ίχνος της

ΧΑΡΤΗΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ
Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
Ν. ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ
Ν. ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ
Ν. ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ
Ν. ΦΩΚΙΔΑΣ
Ν. ΒΟΙΩΤΙΑΣ
Β
Σύνθεση χάρτη:
Π. Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ
Νομός Ευρυτανίας
κλίμακα 1:3.850.000

Δήμος Αγράφων,
Νομού Ευρυτανίας
κλίμακα 1:100.000
Σύνθεση χάρτη:
Π. Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Δήμος Αγράφων νομού Ευρυτανίας

Γεωγραφικά όρια

Ο γεωγραφικός χώρος που ορθώνεται σιγά-σιγά πάνω απ' την Λαμία και φτάνει δυτικά μέχρι τον Αχελώο ποταμό και από το Καρπενήσι βόρεια έως την Καρδίτσα, γεμάτος ψηλά βουνά και απότομες ρεματιές, είναι ο χώρος των Αγράφων.

Πιο συγκεκριμένα τ' Άγραφα ανήκουν στην οροσειρά της Νότιας Πίνδου. Ορίζονται βόρεια με την οροσειρά Πουλμένος Καλατόρι (Ανθηρού), δυτικά με τον Αχελώο ποταμό, που τα χωρίζει απ' τα όρη Βάλτου, ανατολικά με τη Θεσσαλική πεδιάδα (Καρδίτσα) και την επαρχία Δομοκού και νότια με τη «δημοσιά» Λαμία - Καρπενήσι - Φραγκίστες - λίμνη των Κρεμαστών.

Κατά την εποχή του ομώνυμου αρματολικιού, περιλαμβάνονταν ολόκληρο το ορεινό (δυτικό και νότιο τμήμα) του σημερινού νομού Καρδίτσας, ολόκληρο το βόρειο τμήμα του σημερινού νομού Ευρυτανίας μέχρι τον Τυμφρηστό (Βελούχι) και οι κοινότητες: Νεοχωρίου, Παλαιοχωρίου, Γιαννιτσούς, Πάπας και Καϊτσας νομού Φθιώτιδας. Ανήκαν στο αρματολίκι Αγράφων 112 κοινότητες και 245 οικισμοί και απ τους τρεις νομούς.

Στις μέρες μας τ Άγραφα συγκροτούνται από το βόρειο τμήμα του νομού Ευρυτανίας (Ευρυτανικά Άγραφα) και το δυτικό τμήμα του νομού Καρδίτσας (Θεσσαλικά Άγραφα).

Το μεγαλύτερο μάκρος της περιοχής των Αγράφων από Βορρά προς Νότο είναι 60 χιλιόμετρα (σε ευθεία βολίδας, δίχως τους κυματισμούς του εδάφους) και από Ανατολή προς Δύση 75 χιλιόμετρα. Η συνολική τους έκταση είναι 2.608.000 στρέμματα.

Το εσωτερικό των Αγράφων αποτελείται από γιγάντιες αλλεπάλληλες πτυχώσεις που συγκροτούν, μαζί με τις χαράδρες, ένα επιβλητικά δαιδαλώδες σύμπλεγμα, από ορεινούς όγκους με απότομες πλαγιές που καταλήγουν σε κοίτες ποταμών. Αυτή η διαμόρφωση αυξάνει την επιφανειακή έκταση και έχει σαν επακόλουθο την ποικιλία των κλιματολογικών συνθηκών.

Η γενική φυσιογνωμία της περιοχής, παρά τις φυσικές αλλοιώσεις και τις ανθρώπινες επεμβάσεις, διατηρεί ακόμη έντονα τα σημάδια του παρελθόντος.

Γεωλογία

Γεωλογικά, ο ορεινός όγκος των Αγράφων ανήκει στην ζώνη του *Ωλενού – Πίνδου,* στην οποία επικρατούν δύο κύρια πετρώματα, ο ασβεστόλιθος και ο φλύσχης.

Ο ασβεστόλιθος αναδύεται στις υψηλότερες θέσεις των βουνών, ο δε φλύσχης συγκροτείται από ψαμμιτικά πετρώματα, πυριτικούς και αργιλικούς σχιστόλιθους και σχηματίζεται στο μεγαλύτερο μέρος των εκτάσεων. Εμφανίζεται με διάφορες στρώσεις, οριζόντιες, πλάγιες και κατακόρυφες.

Εύκολα διαποτίζεται και πολτοποιείται από τα νερά των βροχών και των χιονιών, οπότε ολόκληροι όγκοι του μετακινούνται επάνω σε βαθύτερα αργιλικά στρώματα, τα επίπεδα ολισθήσεως. Η κυριαρχία αυτή του φλύσχη στα βουνά των Αγράφων, δημιουργεί τακτικά κατολισθήσεις στις κατοικημένες περιοχές. Από τις κατολισθήσεις αυτές έχουν ταλαιπωρηθεί πολλά χωριά του Δήμου, όπως τα Άγραφα, τα Μεγάλα Βραγγιανά, και τα Επινιανά.

Ακόμη η καταστροφή των δασών, με τη χαράδρωση των πλαγιών και την εκβάθυνση των ρεματιών, είχε σαν αποτέλεσμα να ευνοούνται οι κατολισθήσεις.

Βουνά

Τ΄ Άγραφα, συγκροτούνται από πυκνούς αλλεπάλληλους πέτρινους όγκους. Βουνά ατέλειωτα, γκρεμοί, χαράδρες, βάραθρα, κράκουρα, κορφές μαχαίρια και λεπίδια, που χωρίς να είναι τα ψηλότερα της χώρας, προκαλούν δέος και θαυμασμό. Στο κέντρο των Αγράφων ορθώνονται δαιδαλώδη συμπλέγματα κορφών με ύψη πού φτάνουν και ξεπερνούν τα 2.000 μέτρα, ακολουθώντας την κατεύθυνση των Δηναρικών Άλπεων από ΒΔ προς ΝΑ.

Ο χώρος των Αγράφων κυριαρχείται από πλήθος ψηλών κορφών, με ψηλότερες τις: Προσηλιάκι 1.864 μ., Μαράθια (Σβώνη) 2.042 μ., Πέντε Πύργοι 1.916 μ., Καλύβια (Νιάλα) 2.018 μ., Πλάκα, Καταρραχιάς 1.997 μ., Απέλινα 1.729 μ., Βοϊδολίβαδο 1.776 μ., Κοκκινόλακες 1.918 μ., Αυγό (Ντεληδήμι) 2.163 μ., Σαλαγιάννη 2.133 μ., Σύνορο 2.032 μ., Κορούνα 1.938 μ., Φτέρη

(Πυραμίδα) 2.128 μ., Λιάκουρα 2.043 μ., Παπαδιά 1.750 μ. και Φούρκα 1.570 μ.

Οι ψηλότερες κορφές των Αγράφων είναι: στα βόρεια, η κορυφή Αυγό ή Ντεληδήμι[1] ύψους 2.162 μ. (η ψηλότερη στο Δήμο Αγράφων νομού Ευρυτανίας). Στα Ανατολικά Άγραφα ξεχωρίζει η κορυφή Μαράθια (Σβώνη) 2.Ο42μ. και στα δυτικά Άγραφα η κορυφή Φτέρη ή Πυραμίδα, ύψους 2.128μ.

Ο Αγραφιώτης ποταμός

Ο Αγραφιώτης ποταμός πηγάζει από τα τρία Σύνορα, στα βόρεια του Δήμου Αγράφων Ευρυτανίας, (όρια νομών Ευρυτανίας και Καρδίτσας).

Μέσα από τους ορεινούς όγκους, ο Αγραφιώτης ποταμός διασχίζει το Δήμο απ τα βόρεια στα νότια. Ξεκινά στα σύνορα των νομών Ευρυτανίας και Καρδίτσας, ψηλά απ τους ορεινούς όγκους που σχηματίζουν ένα «πέταλο»: Τσούκα Σάκκα, Ντεληδήμι (Αυγό) 2.163 μ. ράχη Αφωρισμένη, Κοκκινόλακκες 1.918 μ., Τρία Σύνορα, Πύργος 1.814 μ., Βοϊδολίβαδο 1.776 μ., Απέλινα 1.729 μ., Πλάκα, Καταρραχιάς 1.997 μ., και περνά χαμηλότερα ανάμεσα στα χωριά: Τροβάτο και Μεγάλα Βραγγιανά.

Ο ποταμός διασχίζει με νότια – νοτιοδυτική κατεύθυνση το χώρο και χύνεται στην τεχνητή λίμνη των Κρεμαστών (Αιτωλοακαρνανία), ενώ παλαιότερα ήταν παραπόταμος του Αχελώου ποταμού.

Διατρέχει όλο το Δήμο χωρίζοντάς τον σε *Ανατολικό* και *Δυτικό* τμήμα, μετά από διαδρομή 70 χιλιομέτρων.

Μικρής διάρκειας ροής παραπόταμοι του Αγραφιώτη ποταμού είναι τα ρέματα: της Φτέρης, του Ασπρορρεύματος, το Μυρισιώτικο, το Σμπορρόρεμα, το Μοναστηρακιώτικο, το Τροβατιανό, που τον τροφοδοτούν με τα νερά και τις φερτές ύλες των απ τις παρακείμενες κορφές .

Το ποτάμι γενικότερα έχει ταυτιστεί με τη γεωγραφία, την ιστορία, τον πολιτισμό του τόπου με την ευρεία έννοια του όρου, ονοματίζει τον ίδιο τον τόπο και ενώνει τα ορεινά της Θεσσαλίας με τα πεδινά της Αιτωλοακαρνανίας.

Η τοπογραφία των ποταμών με τη σειρά της επηρεάζει την ίδια την ανθρωπογεωγραφία, συμβάλλοντας με τον τρόπο της στη διαμόρφωση

---

[1] Η κορφή αυτή πήρε το όνομά της απ τον ομώνυμο τσέλιγκα Ντεληδήμο, που ήταν γνωστός για την τσιγκουνιά του. Σώζεται μέχρι σήμερα η τοπική παροιμιακή φράση:*στου Ντεληδήμου το μαντρί, ούτε γάλα ούτε τυρί.*

ενοτήτων με ιδιαίτερα πολιτισμικό χαρακτηριστικά. Το ποτάμι αποτελεί ακόμη τόπο συνάντησης ανθρώπων και πολιτισμών. Οι στενές λουρίδες, οι κοιλάδες των ποταμών αποτελούν τους φυσικούς δρόμους μέσω των οποίων κινούνται, μετακινούνται και διακινούνται άνθρωποι, υλικά και πνευματικά αγαθά, πολιτισμικά προϊόντα και ιδέες ανά τους αιώνες.

Οι κατοικήσεις του Δήμου

Ο Δήμος Αγράφων είναι ο μεγαλύτερος σε έκταση Δήμος της Ευρυτανίας με 288 χιλ. στρ. γης και 3.707 κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή (ΕΣΥΕ, 2001), ήτοι δεκατρείς κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

Στα Άγραφα[2] τα χωριά δεν είναι σχεδόν ποτέ χτισμένα στο βάθος της κοιλάδας. Οι λόγοι είναι πολλοί: οι κοιλάδες είναι πολύ βαθιές, οι λιγοστές επίπεδες επιφάνειες στις πλαγιές των βουνών προσφέρονται πολύ περισσότερο για το χτίσιμο των σπιτιών και για τις επικοινωνίες, το χωριό βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν των καλλιεργούμενων εδαφών, οι σχέσεις με την κοιλάδα έχουν πολύ μικρότερη σημασία για το χωριό, απ ότι οι σχέσεις του με τα βοσκοτόπια που βρίσκονται ψηλότερα.

Μερικές φορές, το όριο μιας κοινότητας δεν συμπίπτει με την κορυφογραμμή, που την χωρίζει από το επόμενο χωριό. Περνάει αυτή τη γραμμή, για να συμπεριλάβει και την πλαγιά που βρίσκεται πίσω και να επεκτείνει έτσι την επιφάνεια των βοσκότοπων.

Οι σημερινές κοινότητες εξακολουθούν να χωρίζονται στο μέγεθος που ορισμένοι οικισμοί είναι σε θέση να ζητήσουν την αυτονομία τους. Οι παλιοί δήμοι, που συγκέντρωναν τους οικισμούς μιας ολόκληρης κοιλάδας κι έναν πληθυσμό πολλών χιλιάδων κατοίκων, έχουν μείνει ζωντανοί στη λαϊκή συνείδηση. Οι κοινότητες που τους διαδέχθηκαν, και οι οποίες συγκέντρωναν πολλούς απομακρυσμένους μεταξύ τους οικισμούς, δεν παρουσίαζαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, καμιά αισθητή βελτίωση στο πρόβλημα της απόστασης, που χώριζε τον διοικούμενο από τη διοίκηση. Σ αυτό το γεγονός

[2] Michel Sivignon1992:*Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, 1η έκδ. 1975, Lyon, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα

οφείλεται και η τάση των κοινοτήτων να διαχωρίζονται σε μικρότερες ομάδες, τουλάχιστον, όσο ο πληθυσμός εξακολουθούσε να αυξάνεται.[3]

Οι κοινότητες ενώθηκαν τα τελευταία χρόνια και συγκροτήθηκαν σε Δήμους, σύμφωνα με το πρόγραμμα «Καποδίστριας».

Δρόμοι προσέγγισης

Ακόμη, πριν ανοιχτούν οι χωματόδρομοι, τα μονοπάτια και οι μουλαρόδρομοι, ακολουθούσαν τα φυσικά περάσματα που είχε εφεύρει η σοφία και η πείρα των κατοίκων.

Τα πιο πολλά από τα χωριά - πρώην κοινότητες - δεν αποτελούν συγκεντρωμένους οικισμούς, λόγω μορφολογίας εδάφους, αλλά είναι διάσπαρτα σε μαχαλάδες και σε μοναχικές αγροικίες (εξοχίτες) που απέχουν μεταξύ τους. Η διασπορά αυτή είχε τις ρίζες της στην κλειστή πρωτόγονη οικονομία της παραδοσιακής κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης του ορεινού χώρου (βοσκοτόπια) και της ιδιόρρυθμης αγροτικής καλλιέργειας.

Τα γεωγραφικά όρια του σημερινού Δήμου Αγράφων βρίσκονται στα βόρεια του νομού Ευρυτανίας και απαρτίζονται ή (συγκροτούνται) από επτά χωριά: Άγραφα (πρωτεύουσα του Δήμου), Μοναστηράκι, Μάραθος (Μύρεσι), Επινιανά, Τρίδενδρο (Βελισδόνι), Μεγάλα Βραγκιανά και Τροβάτο.

Ο Αγραφιώτης ποταμός αφήνει στα ανατολικά Άγραφα τα χωριά Μεγάλα Βραγγιανά, Άγραφα και Μάραθο, ενώ στα δυτικά τα χωριά: Τροβάτο, Τρίδενδρο, Επινιανά και Μοναστηράκι.

Ακόμη οι ντόπιοι, μιλούν και για ένα άτυπο διαχωρισμό σε *κάτω χωριά*, που θεωρούν το Μάραθο και το Μοναστηράκι, όπως και τα *πάνω χωριά*, που είναι τα Μεγάλα Βραγγιανά και το Τροβάτο. Τα Επινιανά με το Τρίδενδρο και τα Άγραφα στο μέσον κρατούν τα «ίσια».

Οι «πύλες» που εισέρχεται κανείς στο Δήμο Αγράφων Ευρυτανίας, είναι μία απ τα νότια και τρεις απ τα βόρεια.

Η νότια προσέγγιση γίνεται απ το Καρπενήσι ή το Αγρίνιο και οδηγεί στο Κερασοχώρι – Κρέντη και απ εκεί εισέρχεται στην Αγραφιώτικη ποταμιά. Η πύλη είναι ο οικισμός της Βαρβαριάδας Μαράθου, όπου η σχετική πινακίδα: «*Δήμος Αγράφων, καλωσορίσατε».* Πιστοποιείται απ την παρουσία

[3]Michel Sivignon: *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας Ελληνικής περιφέρειας*, σελίς 205.

του μπάρμπα Λάμπρου Κοντογούνη, ετών 85, που λειτουργούσε παλαιότερα χάνι εδώ και τώρα καφενεδάκι. Εδώ είναι η επίσημη είσοδος, «*το λιμεναρχείο*», όπως λένε οι κάτοικοι χαριτολογώντας, «*απ εδώ θα περάσουν όλοι*».

Η βόρεια είσοδος, γίνεται απ το νομό Καρδίτσας, Δήμος Ιτάμου, Σιάϊκα (Πετράλωνα) Αγράφων – Καμάρια – Άγραφα. Ακόμη, υπάρχουν και άλλες δύο είσοδοι απ τον νομό Καρδίτσας, όπως: Λίμνη Μέγδοβα,(Ν. Πλαστήρα) – διάσελο Αγίου Νικολάου Βραγγιανών - Μεγάλα Βραγγιανά και ακόμη πιο βόρεια: Μουζάκι – Διάσελο Αγίου Νικολάου – Πετρίλια - Τρία Σύνορα – Τροβάτο.

Ο δήμος Αγράφων δεν διαθέτει ασφαλτοστρωμένο οδικό δίκτυο, είναι δε ο μοναδικός δήμος της χώρας, που στην πρωτεύουσα του Δήμου (χωριό Άγραφα), φτάνει χωματόδρομος. Αυτό οφείλεται στο ιδιαίτερα δύσβατο του ορεινού ανάγλυφου.

Στις μέρες μας γίνονται προσπάθειες να ασφαλτοστρωθεί το αρχικό κομμάτι: Κρέντη – Βαρβαριάδα (νότια είσοδος). Το θέμα του «κεντρικού» δρόμου – κατά μήκος του Αγραφιώτη ποταμού - είναι πρωταρχικό για τη Δημοτική Αρχή και τους κατοίκους του Δήμου, οι οποίοι επιθυμούν να δουν την ασφαλτόστρωση (μήκους 25 χιλιομέτρων) να φτάνει κάποτε μέχρι την πρωτεύουσα, είναι δε τέτοιος ο καημός τους, που οι ίδιοι οι κάτοικοι έχουν ασφαλτοστρώσει κάποια από τα κάθετα οδικά κομμάτια, που συνδέονται με τον «κεντρικό», όπως στα χωριά: Μοναστηράκι 3-4 χιλ., Επινιανά 7 χιλ. και λίγα μέτρα ασφάλτινης οδού μέσα στο χωριό Μεγάλα Βραγγιανά, έως τη Μονή της Αγίας Παρασκευής. Υπάρχει επίσης κομμάτι τσιμεντωμένου δρόμου, στο χ. Άγραφα, απ το Μύλο και το αγραφιώτικο γεφύρι μέχρι το χωριό.

Από πλευράς πολιτείας η Νομαρχία έχει αρχίσει έργα αποκατάστασης των προσβάσεων, με σκοπό να ασφαλτοστρωθούν οι τρεις βόρειες είσοδοι από τον νομό Καρδίτσας στα Ευρυτανικά Άγραφα: Τρία Σύνορα – Τροβάτο, Λίμνη Μέγδοβα – Διάσελο Αγίου Νικολάου Βραγγιανών και Ανθηρό – Σιάϊκα (Πετράλωνα).

Το τελικό σχέδιο προβλέπει την ασφαλτόστρωση του οδικού δικτύου κατά μήκος του Αγραφιώτη ποταμού, τη σύνδεση Καρπενησίου – Αγρινίου με

τη λίμνη Μέγδοβα (Ν. Πλαστήρα) νομού Καρδίτσας, οπότε και θα γίνει επανένωση των «Θεσσαλικών» και «Ευρυτανικών» Αγράφων.

Μέχρι στις μέρες μας πάντως, το υπάρχον οδικό δίκτυο παραμένει χωμάτινο, μία διευρυμένη εκδοχή του παλιού μονοπατιού, που αυτό ανέδειξε την ιδιάζουσα φυσιογνωμία του τόπου. Οι νεότερες οδικές χαράξεις, χρησιμοποίησαν τις χαράξεις των παλαιών μονοπατιών, αλλού τα «έκοψαν» και αλλού για να συντομεύσουν την απόσταση, με την διάνοιξη «ξεσάρωσαν» την παλιά ανθρώπινη πατημασιά. Πέρα απ τους βασικούς οδικούς άξονες, που συνδέουν τα χωριά και τους οικισμούς -είτε μεταξύ τους, είτε συνδέοντάς τα με τα αστικά κέντρα- ένα πλήθος παλαιών μονοπατιών διατρέχει τον τόπο, που όμως ολοένα και χάνονται.

Τα επτά κοινοτικά διαμερίσματα

Ο σημερινός Δήμος Αγράφων του νομού Ευρυτανίας απαρτίζεται από επτά (7) κοινοτικά διαμερίσματα:

Το χωριό Μάραθος (Μύρεσι) βρίσκεται σε υψόμετρο 820 μέτρων, σε μια βραχώδη προεξοχή του εδάφους, δίπλα σε ρεματιά. Το όνομα Μάραθος το πήρε απ το υψόμετρο (τοποθεσία).[4]

Ολόγυρα οι δασωμένες ψηλές κορφές, σχηματίζουν ένα «πέταλο», όπου μέσα τρέχει το Μυρισιώτικο ρέμα: Ανώνυμη 1.103, Κατσαντώνης 1.431 μ., Ουρανός 1.619 μ., Μάραθος 1.606 μ., Προσηλιακό 1.861 μ.,(η ψηλότερη) Πουλί 1.670 μ., Κουκοτός 1.601 μ., Κόφτρα 1.505 μ. και Καγκέλια. Δίπλα στο χωριό κατηφορίζει το Μυρισιώτικο ρέμα, το οποίο συναντά τον Αγραφιώτη ποταμό στον ύψος του οικ. Καρβασαράς.

Το χωριό Μάραθος διαθέτει περιφερειακά μικροοικισμούς, όπως: Πλατάνοι, Γεφυράκι, Παλιοχώρι[5], Καρυά, Λογγά, Κρανιά, Καρβασαράς,

[4] Μάραθος «το πήρε το όνομα από το υψόμετρο» πληροφορητής Στέλιος Πεσλής, ετών 93, κάτοικος Μαράθου. *Μάραθος* λέγεται ο δασωμένος όγκος πάνω απ το χωριό, ύψους 1.606 μ. Υπάρχει και το φυτό μάραθος που ευωδιάζει, το οποίο φύεται στις πλαγιές, οπότε ο τόπος έδωσε το όνομα στο χωριό. «Η παλιά του ονομασία Μύρεσι ή Μύρεση έχει να κάνει με το ότι: κάτω απ το χωριό στη ρεματιά, δύο ρέματα ανταμώνουν, εκεί που βρίσκεται ο μύλος. Το ένα το λένε *Ρέμα στις Σάρες* και της αντίπερα πλαγιάς τη σάρα, τη λένε στο *Μάραθο*. Αυτής της σάρας το όνομα έδωσαν στο χωριό. Ο Παπά-Λάμπρος είχε συμβάλει να αλλάξει το όνομα από Μύρεση και να γίνει Μάραθος», όπως διηγήθηκε στα 1929 στον Δημήτρη Λουκόπουλο. Δημητρίου Λουκόπουλου1930:*Στα βουνά του Κατσαντώνη*, σ.159, 161

[5] Το παλιό χωριό, σήμερα γκρέμια. Από τον καιρό που η μπουχαριά=κακή αρρώστια σάρωσε τον κόσμο, έχτισαν άλλο καινούργιο, όσοι γλίτωσαν, τη Μύρεση. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οι κάτοικοι απ το Παλιοχώρι, έβλεπαν ψηλά, στα κλαδιά του πουρναριού της

Σιακώτικα, Φουρνιώτη, Στύλους, Σελίτσα (Σελίστα), Καμίνια (Βαρβαριάδα), Χοντρονίκ΄ (Χοντρονίκου), Σέλλο, Κλουποκίτσα, Δραμάλα, Τσίσα, Χωραφάκι.

Αναπτύσσεται γύρω απ την εκκλησία των Ταξιαρχών, που είναι σε ύψωμα και εκεί που το έδαφος μόλις που σχηματίζει μια διευρυμένη απλωσιά πάνω στη ράχη, η πλατεία με τα μαγαζιά και το σχολείο[6] πιο κάτω.

Η περιφέρεια του χωριού Μάραθος, διέθετε πέντε νερόμυλους. Στο Μάραθο, στο Καρβασαρά, στη Γίστα, στη Κλουποκίτσα και στο Σέλλο.

Στη περιφέρεια του χωριού μέχρι το 1966, ζούσαν 773 ψυχές. Όταν έγινε ο σεισμός, οι κάτοικοι σκόρπησαν σε διάφορα αστικά κέντρα.

Η περιφέρεια του Μάραθου είναι δασωμένη και διαθέτει τα λιγότερα θερινά βοσκοτόπια για μετακινούμενους σκηνίτες, γι αυτό και ήταν λιγοστοί οι βλάχοι , που αναφέρονται στη περιοχή.

Το χωριό Μοναστηράκι, βρίσκεται ακριβώς απέναντι σε νοητή ευθεία απ το χωριό Μάραθος, απ την άλλη μεριά του Αγραφιώτη ποταμού, σε υψόμετρο 660 μέτρων. Βρίσκεται δίπλα στη Μοναστηριώτικη ρεματιά, που περνώντας το γεφύρι του Τσούμη συναντά μετά από σύντομη, κάθετη διαδρομή, τον Αγραφιώτη ποταμό (οικ. Κωτσίστας).

Το χωριό Μοναστηράκι περιβάλλεται απ τις κορφές: Καλόγερος 1.713 μ., Λιάκουρα 2.040 μ., Παπαδιά 1.750 μ., Γραβάνη 1.485 μ., Φούρκα[7] 1.566 μ. διάσελο Αγίου Γεωργίου, Κερασιά.

Το χωριό Μοναστηράκι μέχρι τον πόλεμο του 1940 είχε 800 κατοίκους και το Σύχνικο είχε 42 οικογένειες, που με τους σεισμούς της 5ης/6ης Φεβρουαρίου 1966, πήρε τον κατήφορο.

Διαθέτει ένα αριθμό οικισμών που συγκροτούν ένα ευρύτερο οικιστικό πλέγμα: Άγιος Νικόλαος, Κωτσίστα, Σύχνικο (Κεφαλόβρυσο), Κότλιανη, Αγραπιδιά, τα Σπάρτα (Σπάρτων), Τριανταμένου, Κωνσταντίνα, Κρανόρεμμα και το Κουφαλόρεμμα. Απ αυτά, το Σύχνικο (Κεφαλόβρυσο) έχει εξελιχθεί σε κανονικό χωριό που τείνει να ξεπεράσει το ίδιο το Μοναστηράκι.

εκκλησίας των Ταξιαρχών κάθε βράδυ, ένα καντήλι αναμμένο. Βλέποντας το φως του μια δυο τρεις φορές οι άνθρωποι, πήγαν και βρήκαν την εικόνα και έφτιαξαν εκκλησία και γύρω της έφτιαξαν το καινούργιο χωριό.

[6] Ο Παπαλάμπρος ανέφερε ότι εκεί που είναι σήμερα το σχολείου του χωριού, ήταν το σπίτι του Κατσαντώνη (διάβαζε: Λουκόπουλου Δημητρίου1930:Στα βουνά του Κατσαντώνη, σ.155)

[7]Φούρκα, εκεί όπου βρίσκεται η σπηλιά του Κατσαντώνη. Εκεί, ο ήρωας άρρωστος πέρασε τις τελευταίες του μέρες, ώσπου να τον πιάσουν

Απ το Μοναστηρακιώτικο μέρος ανεβαίνουν οι μετακινούμενοι νομάδες Σαρακατσαναίοι για να πέσουν στα βοσκοτόπια, όπου οι εποχιακές ποιμενικές εγκαταστάσεις: Βαθιά Λαγκάδα, Κοτρώνι, Βλαχοπούλα, Πλατανιάς, Φτέρη, Τριβάλι και Προσήλιο, που ανήκουν στην κτηνοτροφική περιφέρεια Επινιανών.

Στο χωριό Μοναστηράκι καταγράφονται επίσης λιγότερες εποχιακές εγκαταστάσεις Σαρακατσαναίων στα βοσκοτόπια της περιφέρειάς του, - που είναι περισσότερα του Μαράθου - αλλά λιγότερα αυτών των Πάνω χωριών.

Το χωριό Επινιανά βρίσκεται σε υψόμετρο 1.050 μ. (με βάση την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου), σε ένα μπαλκόνι «εξέδρα» όπως σχηματίζει ο από πάνω ορεινός όγκος της κορφής Τσούμα, ύψους 1.518 μ.

Το βρίσκουμε με πολλά παραφθορές της ίδιας ονομασίας όπως: Πινιανά, Πιγγανιά, Επινιανά, Επαινιανά ή Παινιανά. *«Το χωριό το έλεγαν Επαινιανά, απ τη λέξη έπαινος(παινεμένο χωριό για τις ομορφιές του). Στα χαρτιά κάποιοι το έγραψαν Επινιανά, - λέξη που δεν υπάρχει, ούτε λέει τίποτα – και τότε όλο το Κοινοτικό συμβούλιο είχε παραιτηθεί. Τίποτα δεν έγινε όμως και έμεινε Επινιανά, όπως θέλουν να το γράφουν»*[8]

Το χωριό, κατά την απογραφή του 1940, είχε 993 κατοίκους, συναγωνιζόταν τον αριθμό των κατοίκων του χωριού Άγραφα.

Τα βουνά που περιτοιχίζουν τα όρια του χωριού είναι: Ασπρόρρεμα, Τσούμα 1.487 μ., Καυκί 1.607 μ., Γενίτσαρος 1.780 μ., Τσούκα Σάκκα ράχη, Αυγό (Ντεληδήμι) 2.162 μ., Σαλαγιάννη 2.120 μ., Χοντρό Σπανό, Κορυφή 2.008 μ., Σύνορο 2.032 μ., Πλάκα 1.852 μ., Κορούνα, Φτέρη 2.126 μ., Λούτσι, Λιάκουρα 2.040 μ., Καλόγερος 1.713 μ., Σάρα και Αγραφιώτης ποταμός.

Μεγάλη κτηνοτροφική περιφέρεια, συνορεύει με δώδεκα κοινότητες, διαθέτει δε πλούσια βοσκοτόπια. Στα Επινιανά ανήκουν οι λεκάνες της Φτέρης και του Ασπρορρέματος, όπου ανεβαίνουν και βόσκουν εποχιακά οι μετακινούμενοι Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες.

Το χωριό Άγραφα, σε υψόμετρο 880 μέτρων είναι η πρωτεύουσα του Δήμου. Βρίσκεται σ ένα βύθισμα του τόπου, «γούπατο» στα ριζά του όγκου Κουκουρούντζου ύψους 1.720 μ. Πριν χρόνια το χωριό μετακινήθηκε λόγω κατολίσθησης από ψηλότερα και σταμάτησε στη σημερινή του θέση. Οι

[8] Πληροφορητής Κώστας Γατζούδης, ετών 50, κάτοικος Επινιανών, γραμματέας του Δήμου Αγράφων

παλαιότεροι θυμούνται ότι η παλαιότερη εκκλησία του χωριού, ο Άγιος Γεώργιος, που σήμερα βρίσκεται στην είσοδο του χωριού, ήταν ψηλότερα, εκεί που είναι οι βρύσες του χωριού (παραδίπλα του σημερινού Δημαρχείου).

Τα Άγραφα, ως πρωτεύουσα του Δήμου, αποτελούν *χωριό – κέντρο*, όπου εκεί οι κάτοικοι, πέρα απ τις συνηθισμένες γεωργικές ασχολίες τους, ασχολούνται και με άλλες, απ' τις οποίες επωφελούνται γειτονικοί συνοικισμοί – δορυφόροι (π.χ. εμπορικές, διεκπεραίωση διοικητικών θεμάτων).

Μία πληροφορία που αναφέρει ο T. M. Gokbilgin[9] και αναδημοσιεύει στο βιβλίο του ο Μάρκος Γκιόλιας[10], λέει ότι: *«η ομώνυμη κοινότητα Άγραφα, στα 1521 είχε 332 χριστιανικές οικογένειες, ήτοι 1.660 περίπου κατοίκους»*

Τα γεωγραφικά όρια βουνά που περικλείουν την περιφέρεια του χωριού Άγραφα είναι: με αφετηρία τον Αγραφιώτη ποταμό και δεξιόστροφα, έχουμε: Κόφτρα 1.505 μ., Κουκοτός 1.601 μ., Πουλί 1.670 μ., Προσηλιάκ΄ 1.861 μ., Φιδόσκαλα, Κοκκαλίνα, Μορφορράχη 1.782 μ., Μαράθια (Σβώνη) 2.039 μ. Πετράλωνα 1.700 μ., Μπουρμπουτσιλιά 1.154 μ., Ακανδάλη, Πέντε Πύργοι 2.003 μ., καλύβια (Νιάλα) 2.016 μ., Καταρραχιάς 2.002 μ. Γραμμένη 1.817 μ., Τούρλα 1.827 μ., Φουρκούλα 1.726 μ., Βαθυλάκκωμα (Βαθλάκωμα), Αγραφιώτης ποταμός.

Διαθέτει και τους δορυφόρους οικισμούς του, όπως: Παραμερίτα, Μιάλο, Λίπα, Μίκρα, Γαβρολισιάσα, Χονταΐϊκα, Βάρσος, Σπιτάκια, Καμάρια, Πετράλωνα (Σιάϊκα), Παλιόλακα, Νεράϊδα (Νιάλα), Χαλιάς, Κορφιάδες ή Καρφιάδες, Νερέτζες, Μπλος και Βαθλάκωμα.

Στο χωριό Άγραφα, σχηματίζονται δύο λεκάνες, η «χαμηλή» και η «υψηλή», που μαζεύουν τα νερά των κορφών. Η μία «βλέπει» δυτικά, με βάση το χωριό Άγραφα, όπου οι πέριξ ρεματιές εναποθέτουν τα νερά τους σχηματίζοντας το Σμπορόρρεμα, το οποίο με τη σειρά του χύνεται στον Αγραφιώτη ποταμό. Η άλλη, η υψηλή λεκάνη σχηματίζεται ψηλότερα στα ανατολικά, με βάση τη Νιάλα και τα νερά των γύρω ψηλότερων κορφών σχηματίζουν τον Άσπρο ποταμό, που τροφοδοτεί τον Μέγδοβα.

Ένα πλούσιο δίκτυο μονοπατιών σαρώνει τον τόπο, από συνοικισμό σε συνοικισμό, ακτινωτά του χωριού. Οι ανατολικά και νότια ευρισκόμενοι

[9]Gokbilgin M. T.1956: «kanuni Sultan Suleyman devri baslarinda Rumeli eyaleti livalari, sehir ve kasabalari», σ.279, σημ.136, *Belleten* 20 ΠΡΟΣΟΧΗ, πρέπει να αναγραφεί

[10] Γκιόλια Α. Μάρκου2004:*Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, σ.328, εκδ. Πορεία, Αθήνα

συνοικισμοί, χρησιμοποιούν το παλιό πέτρινο μονότοξο γεφύρι στο Σμπορόρρεμα, για να επικοινωνήσουν με το κεντρικό χωριό. Οι βόρειοι, μπορούν να χρησιμοποιήσουν το μονοπάτι και να βγουν στο γεφύρι του Μπλο, στο ύψος του Αγραφιώτη ποταμού. Απ΄ το χωριό Άγραφα διαδρομές ανηφορίζουν προς την υψηλή λεκάνη, όπου ποιμενικές εποχιακές εγκαταστάσεις: Καμάρια και Νιάλα.

Νερόμυλους διαθέτουν εκτός απ το χωριό Άγραφα και οι συνοικισμοί: Μιάλο, Γαβρολισιάδα, Βάρσος, Σπιτάκια (απ όπου κατεβάζουν το νερό στο χωριό).

Τα Άγραφα είναι η μεγαλύτερη κτηνοτροφική περιφέρεια του Δήμου.

Το χωριό Τρίδενδρο (Βελισδόνι), υψόμετρο 960 μ. είναι το πλησιέστερο χωριό στον Αγραφιώτη ποταμό, στα ανατολικά του όγκου Καυκί, ύψους 1.607 μ. Το χωριό είναι απλωμένο στη πλαγιά και οι οικίες του είναι διασκορπισμένες από τα 1.300 έως 700 μ. στο ύψος περίπου του Αγραφιώτη ποταμού.

Τα γεωγραφικά του όρια του χωριού οριοθετούνται γύρω απ τις κορφές: Τσούμα 1.487 μ., Καυκί 1.607 μ., Γενίτσαρος 1789 μ., ράχη Τσούκα Σάκκα, Αηλιάς 1.457 μ., Αγραφιώτης ποταμός.

Το χωριό κατά την απογραφή του 1940 είχε 316 κατοίκους, ενώ ο συνοικισμός Γκίκα που αναγράφεται μια φορά στους καταλόγους, κατά το έτος 1879, είχε 90 κατοίκους.

Το χωριό διαθέτει δύο μόνο δορυφόρους συνοικισμούς: Γκίκα και Άγιο Αντώνιο.

Το Τρίδενδρο είναι μικρή κτηνοτροφική περιφέρεια, αλλά με διακριτή κτηνοτροφία ανάμεσα στα Επινιανά και το Τροβάτο.

Το χωριό Μεγάλα Βραγκιανά (Βραγγιανά) βρίσκεται σε υψόμετρο 1.100 μ. και μαζί με το Τροβάτο είναι τα βορειότερα χωριά του δήμου Αγράφων, σύνορα με τα Θεσσαλικά Άγραφα. Το χωριό είναι απλωμένο. Ένα τμήμα του είναι κτισμένο στη ράχη, ανάμεσα στην Ραχούλα 1.200 μ. ύψος βόρεια και Ψηλορράχη 1.264 μ. στα δυτικά και το άλλο, σ ένα βύθισμα του τόπου στη ρεματιά που έρχεται απ το διάσελο του Αγίου Νικολάου. Εδώ υπάρχει και το Μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, τοποθεσία Γούβες.

Τα Μεγάλα Βραγγιανά συμπεριλαμβάνουν στη δικαιοδοσία τους και τους δορυφόρους οικισμούς: Βαλάρι, Αλαταριές, Γούβα, Κριθάρια, Καρυά,

Έλατος, Κρανιά, Κουστέσα. Εξ αυτών, το Βαλάρι, ο Έλατος και η Κουστέσα έγιναν χωριά πια, έχοντας τη δική τους εκκλησία.

Κατά την απογραφή του 1940 είχαν 1.018 κατοίκους.

Οι κορφές, διάσελα και χαρακτηριστικά σημεία ολόγυρα του χωριού, που οριοθετούν τη δικαιοδοσία του χωριού είναι: Καταρραχιάς 2.002 μ., Πλάκα, Απέλινα 1.729 μ., Βοϊδολίβαδο 1.775 μ., Μίχος, Πύργος 1.804 μ., Τρία Σύννορα, Αγνάντεμα 1.585 μ., συμβολή ρεμάτων: Κουστέσας και «Βραγκιανίτικο», εκεί που δυναμώνει πια ο Αγραφιώτης ποταμός.

Περιφέρεια με πλούσια κτηνοτροφία, όπου τους θερινούς μήνες ανεβαίνουν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι.

Το χωριό Τροβάτο, βρίσκεται σε υψόμετρο 1.060 μέτρων και είναι απλωμένο κατά μήκος, της αριστερής όχθης του Τροβατορέματος, σε δυο μαχαλάδες, τον «κάτω» και τον «απάνω» που ονοματίζονται απ τις εκκλησίες των: Άγιος Δημήτριος και Άγιοι Θεόδωροι.

Το όνομά του σημαίνει σύμφωνα με τον Παναγιώτη Σαλαγιάννη[11], πολύ βατό μέρος, μέρος ομαλό, αλλά και μέρος που έχει τρεις προσβάσεις ή εξόδους, ήτοι: προς Μουζάκι και Καρδίτσα, προς Καρπενήσι και Αγρίνιο και προς την Άρτα.

Το Τροβάτο διαθέτει και τους συνοικισμούς: Άγιο Αθανάσιο, Χιόνες(Χιόνω) και Καβάκια.

Οι κορφές που περιβάλουν τη δικαιοδοσία του χωριού είναι: Τσούκα Σάκκα, ανώνυμη (νάναι το Κλαράκι;) 2.062 μ., Αυγό (Ντεληδήμι) 2.162 μ., ράχη Αφωρισμένη, Κοκκινόλακες 1.911 μ., Τρία Σύνορα και Τροβατόρεμα.

Τα μονοπάτια απ το χωριό οδηγούν βόρεια, διερχόμενα απ το πρώην μοναστήρι της Παναγιάς, τον οικισμό Καβάκια και ανηφορίζει στο χαρακτηριστικό σημείο «Τρία Σύνορα», όπου συνδέονται με το χωριό Πετρίλιο Αργιθέας του νομού Καρδίτσας. Καλογραμμένα μονοπάτια οδηγούν δυτικά, είτε μέσω οικισμού Χιόνες στη ράχη Αφωρισμένη είτε μέσω τοποθεσία *Πατήματα,* στα ψηλώματα της κορυφογραμμής του Ντεληνηδιού, όπου οι εποχιακές ποιμενικές εγκαταστάσεις, των μετακινουμένων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών. Η απλωμένη πεταλοειδής λεκάνη με τα πλούσια βοσκοτόπια πάνω απ το χωριό, το ανέδειξε, σε μεγάλο κτηνοτροφικό κέντρο.

[11]Σαλαγιάννη Β. Παναγιώτη2008:«Άγραφα – Ευρυτανίας: Τροβάτο – τοπωνύμια και η σημασία τους» *http://www.agrafiotis.gr*

Αρχιτεκτονική του χώρου

Ο χώρος είναι το φυσικό περιβάλλον, που ο άνθρωπος διανύει την προσωπική και κοινωνική του πορεία. Αναμφίβολα το έδαφος είναι ο φυσικός ή πρωτογενής συντελεστής, πού επηρεάζει ή καθορίζει αποφασιστικά την προσπάθεια του ανθρώπου για την οργάνωση της ζωής του. Μέσα στον χώρο, ο άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να δημιουργήσει όχι μόνο τις προϋποθέσεις της διαβίωσής του, αλλά και της πολιτισμικής του ανάπτυξης.

Στ' Άγραφα, μπορεί κανείς να διακρίνει μία αξιόλογη λαϊκή αρχιτεκτονική, που έχει πολλές ομοιότητες με άλλες ορεινές περιοχές της Ελλάδας. Αρκετά σπίτια, διώροφα, με τα ξύλινα μπαλκόνια τους που προεξέχουν, με τα χαγιάτια και γενικά με την ιδιότυπη διαρρύθμιση τους, αποδεικνύουν το ανεπτυγμένο καλλιτεχνικό αισθητήριο του λαϊκού μάστορα, σε συνδυασμό με το πρακτικό πνεύμα για την εξυπηρέτηση του ανθρώπου.

Πριν την θύελλα του εμφυλίου πολέμου συναντούσε κανείς κατοικίες φτιαγμένες με σχέδια οικοδομικά, πού έδιναν μία ομοιομορφία στο οικιστικό πλέγμα των οικισμών. Δυστυχώς, μετά την καταστροφή του πολέμου και την ερήμωση του τόπου που ακολούθησε, τα όμορφα χωριά χάθηκαν.

Η μορφολογία των σπιτιών στον Αγραφιώτικο χώρο, έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης Ηπειρώτικης λαϊκής αρχιτεκτονικής και ειδικότερα της βορειοελλαδικής λαϊκής αρχιτεκτονικής[12].

Ο συνηθέστερος τύπος είναι το μονώροφο (μονόσπιτο), ή ισόγειος τύπος, σε σχέδιο ορθογώνιο, όμοιο στα περισσότερα σπίτια. Πρόκειται για τύπο σπιτιού, διαστάσεων 6Χ6 πήχεις και ύψος 8 πήχεις. Ο ορεινός αυτός τύπος σπιτιού προσφέρεται και για την οικόσιτη κτηνοτροφία, καθώς κατοικία και δουλειά ήταν και είναι μαζί. Το σπίτι είχε δύο μέρη, το κατώι στο οποίο χρησιμοποιούταν για αποθήκευση αγαθών και κτηνοτροφικών προϊόντων, και το ανώγι που χρησίμευε για την οικογένεια.

Επειδή οι καιρικές συνθήκες είναι ιδιαίτερες, το σπίτι έπρεπε να είναι γερό και ανθεκτικό, από σκληρή πέτρα.

[12]Σούλας Τόσκα-Κάμπα 1981:*Λαογραφικά Αργιθέας Θεσσαλικών Αγράφων*, κεφ.
Η αρχιτεκτονική των σπιτιών της Αργιθέας, Αθήνα και Γεωργίου Α. Μέγα1946:*Θεσσαλικαί οικήσεις*, Αθήναι

Στο κτίσιμο χρησιμοποιούσαν ξυλοδεσιές (ζωνάρια) οι οποίες βοηθούσαν στην κατασκευή και συγχρόνως έδιναν και μια ελαστικότητα στην βαριά, άκαμπτη πέτρα. Ως υλικά αρμολόγησης χρησιμοποιούσαν λάσπη ανακατεμένη με άχυρα, ξερή ασβέστη τριμμένη, μαλλιά ζώων και ασπράδι αυγών. Πρόκειται για υλικά γνωστά από παλιά, που χρησιμοποιούσαν οι λαϊκοί μαστόροι.

Η στέγη των σπιτιών ήταν σκεπασμένη από σχιστόπλακες, υλικό που αφθονούσε στην περιοχή.

Συνήθως, η τοποθέτηση του σπιτιού ήταν τέτοια ώστε να εκμεταλλεύεται τον ήλιο, με στραμένη την "πλάτη" του στον βορρά.

Μπροστά διαθέτει το χαγιάτι (μπαλκόνι) σκεπασμένο, μικρό με ξύλινα δεσίματα και διακοσμητικά μοτίβα, ξυλοκοπτικής τέχνης τα οποία επαναλαμβάνουν το αρχικό σχέδιο. Πρόκειται για το μοναδικό στολίδι του σπιτιού που επιτρέπει η αυστηρή και λιτή φυσιογνωμία του χώρου και "κάνει" το βάρος της πέτρας πιο ενάλαφρο. Το Αγραφιώτικο σπίτι είναι λιτό και απλό, όπως ήταν και οι ίδιοι οι ένοικοί του.

Ένας άλλος τύπος σπιτιού, ήταν και το διπλό. Ο τύπος αυτός του σπιτιού ήταν καλλίτερος του πρώτου και τον έφτιαχναν οι εύποροι. Σε αυτό το σπίτι υπήρχε η δυνατότητα να ζήσουν περισσότερα άτομα μαζί. Τα διώροφα σπίτια ήταν σπάνια, γιατί ήταν μεγάλα τα έξοδα πού χρειάζονταν για να τελειώσει ένα τέτοιο σπίτι.

Στα μπαλκόνια των ψηλών σπιτιών οι γλάστρες με τους βασιλικούς, τις μαντζουράνες και στα παράθυρα οι γαρουφαλλιές. Έξω απ' το σπίτι, η αυλή στρωμένη με πλάκες και η απαραίτητη κληματαριά.

«Κατά κανόνα οι εγκαταστάσεις[13] στον ορεινό χώρο του δήμου Αγράφων Ευρυτανίας, σχηματίζουν ολοκληρωμένα αρχιτεκτονικά σύνολα, που εξυπηρετούν συνδυασμένες ανάγκες της γεωργίας, κτηνοτροφίας, δασοπονίας, αλλά και της βιοτεχνίας. Έτσι οι παραγωγικές σχέσεις εκφράζονται με αρχιτεκτονικά σύνολα συναφών και συμπληρωματικών εγκαταστάσεων, όπως για παράδειγμα: οι γεωργικές καλύβες με τα αλώνια, οι υδρόμυλοι με τα γεφύρια, τα κηπάκια ή κλαδερά με τις ξερολιθιές. Οι

[13] Αράπογλου Μιχάλη2008: «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της βόρειας Πίνδου (19ος-20ος αιώνας)», σ.190-191, στο *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, εκδ. Πλέθρον/Δήμος Κόνιτσας

χορτοκαλύβες με τους στάβλους, τα χάνια με το οδικό δίκτυο, τα καμίνια ή άλλα εργαστήρια με την κατοικία, οι συνοικισμοί με το χωριό.

Ακολουθώντας τα μονοπάτια – πορεία στο χώρο

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οι δρόμοι στο εσωτερικό της περιοχής, καθώς και οι γεφυρώσεις των ποταμών, εξυπηρετούσαν την κυκλοφορία των καραβανιών προς διάφορες κατευθύνσεις. Μέσα από ψηλά και απόκρημνα βουνά, βαθιές χαράδρες, διαβάσεις-περάσματα, επέτρεπαν την επικοινωνία.

Εκείνο που προσδίδει μία ξεχωριστή αίσθηση στα βουνά των Αγράφων, πέρα απ' το εντυπωσιακό ανάγλυφο που αναδύουν τα ίδια τα βουνά, είναι αυτή η ανθρώπινη πατημασιά, το ανθρώπινο ίχνος που ανακαλύπτει κανείς μέσα σ' αυτά.

Από χωριό σε χωριό, από οικισμό σε οικισμό, από συστάδα σπιτιών μέχρι την επόμενη ανθρώπινη παρουσία, οι άνθρωποι των βουνών είχαν αναπτύξει ένα πλούσιο δίκτυο μονοπατιών, με το οποίο μπορούσαν να επικοινωνούν, μετατρέποντας την σκληράδα του τόπου σε σύντροφό τους, συνοδοιπόρο τους.

Τα μονοπάτια που στήθηκαν μέσα σ αυτά τα βουνά αποτελούν απόδειξη ανθρώπινης μεγαλοσύνης, πίστης, επιμονής και σοφίας. Κάλυψαν τεράστιες αποστάσεις, σάρωσαν όλα τα βουνά και έφεραν σε επικοινωνία τους κατοίκους των απομονωμένων χωριών.

Τα περισσότερα μονοπάτια, αυτά που συνέδεαν χωριό με χωριό, είναι πετρόκτιστα και φαρδιά, για να μπορούν να κινηθούν σ' αυτά ζώα φορτωμένα με εμπορεύματα και είναι σχεδιασμένα με την μεγαλύτερη οικονομία δυνάμεων για τον ίδιο τον άνθρωπο. Χαραγμένα στο ίδιο ύψος, ώστε να μην υπάρχουν μεγάλες και συνεχείς ανηφόρες - κατηφόρες στο ανάγλυφο του τοπίου και μόνο όταν αυτό δεν μπορούσε να αποφευχθεί, τότε το μονοπάτι ανηφορίζει καγκέλια (ζικ – ζακ) μέχρι να πάρει όλο το ύψος, συνήθως μέχρι το διάσελο, για να πέσει απ την άλλη μεριά του εμποδίου και να συνεχίσει τη πορεία του. Στη διάνοιξη, επισκευή, συντήρηση των μονοπατιών λάμβανε μέρος όλο το χωριό -εθελοντική εργασία- και σε πολλά μέρη οι κάτοικοι εναπόθεταν εργαλεία, για να χρησιμοποιούνται από διερχόμενους, όταν αυτοί συναντούσαν εμπόδια.

Στα βουνά των Αγράφων, τα μεγάλα πετρόκτιστα γεφύρια είναι πολύ λίγα και ονομαστά και οδηγούσαν σε μεγάλους οδικούς άξονες ενώ τα μικρότερα, που ήταν περισσότερα, συνέδεαν τα χωριά. Πρόκειται για σωστά έργα τέχνης, καμωμένα από ανώνυμους λαϊκούς μαστόρους. Τα γεφύρια τα έφτιαχναν μαστόροι από τα Τζουμέρκα.[14]

Στην περιοχή των Αγράφων είναι τέτοια η μορφολογία του εδάφους που τον χειμώνα σχεδόν ολόκληρη η περιοχή απομονώνεται Έτσι από παλιά, στην προσπάθεια επικοινωνίας μεταξύ των αλλά και προς τα έξω, έχτισαν ένα σημαντικό αριθμό τοξωτών γεφυριών.

Κατέβαιναν μπουλούκια, παλιότερα απ τα Τζουμέρκα, αλλά και ντόπιοι μάστοροι και στέργιωναν σ' ένα χωριό, μέχρι να τελειώσουν την εργασία που είχαν αναλάβει. Η δαπάνη για την κατασκευή των γεφυριών, γινόταν είτε από την κοινότητα είτε από ορισμένους ιδιώτες, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να χρηματοδοτήσουν την κατασκευή και να συνδέσουν έτσι το όνομά τους, με κάτι χρήσιμο για το χωριό τους έργο.

Η Ηπειρώτικη κομπανία συχνά πλαισιώνονταν από ντόπιους μαστόρους και τεχνίτες, που γνώριζαν την ιδιομορφία του εδάφους και τις πηγές απ' όπου θα έπαιρναν τα απαραίτητα υλικά.[15]

Χρησιμοποιούσαν υποστυλώματα και το κερέτσι ή κριτσίνι που ήταν ασβέστης καλά ψημένος στις ασβεσταριές, ποταμίσιος άμμος, και ορισμένες φορές ανακάτευαν σ' αυτό μαλλιά ζώων και ασπράδια αυγών.

Αρκετά δείγματα γεφυριών, υπέροχης λαϊκής τέχνης και σοφίας διασώζονται και χρησιμοποιούνται μέχρι τις μέρες μας:

Στα Δυτικά Άγραφα, πάνω στον Αγραφιώτη ποταμό, η γέφυρα Μανώλη. Πρόκειται για το φημισμένο μονότοξο γεφύρι ύψους 22μ. και ανοίγματος 30μ., χτίστηκε το 1659 και κατά την παράδοση βαφτίστηκε στο όνομα του πρωτομάστορά του Μανώλη. Το γεφύρι βρίσκεται σκεπασμένο με τα νερά της λίμνης των Κρεμαστών και όταν η στάθμη των νερών χαμηλώσει, το γεφύρι ξαναεμφανίζεται.

Στα κεντρικά Άγραφα, πάνω στο ρέμα Φτέρης το γεφύρι της Ανηφόρας, πάνω στον Αγραφιώτη ποταμό το γεφύρι Μπλο (πρόσφατα

[14]Σούλα Τόσκα - Κάμπα1981: *Λαογραφικά Αργιθέας Θεσσαλικών Αγράφων*, σ. 206, Αθήνα
[15]Μαντά Ι. Σπύρου1984:*Τα Ηπειρώτικα γεφύρια*, σ. 41, Λαϊκό πολύπτυχο, Αθήνα,.

αποκατασταθέν με ξύλινο), στο Ασπρόρρευμα, το πέτρινο στο Βραγκιανίτικο ρέμα, το γεφύρι της Κουστέσας, στον Αγραφιώτη, στο ύψος της τοποθεσίας Άγιος Αντώνιος, πάνω στο Σμπορόρρεμα το πέτρινο Αγραφιώτικο γεφύρι, το Ψηλό γεφύρι, ύψους σαράντα μέτρα και άνοιγμα δεκαπέντε, στο Μοναστηράκι

Υπάρχουν και άλλα πετρόκτιστα απομεινάρια γεφυριών, καλά κρυμμένα, ξεχασμένα, παροπλισμένα. Ακόμη υπάρχουν γεφυράκια αυτοσχέδια, πρόχειρα, ξύλινα για να καλύπτουν τις εποχιακές ανάγκες των κατοίκων. Χαλάνε και κάθε χρόνο ξαναφτιάχνονται μετά το τέλος του χειμώνα.

Εικονοστάσια, εξωκλήσια, κρήνες, αγροικίες, νερόμυλοι, αλώνια, πεζούλια, κονάκια, ποιμενικές εστίες, κράκουρα, «παράξενα» σημάδια

Τα μονοπάτια συνεχίζουν την πορεία τους προς κάθε κατεύθυνση. Κάθε τόσο εικονοστάσια, σημείο ανθρώπινης αναφοράς και πίστης στον Δημιουργό, οριοθετούν την επόμενη στάση. Παλαιότερα, τούτα τα παλιά εικονοστάσια, είχαν μέρα νύχτα αναμμένο το καντήλι τους. Ήταν ορατά από μακριά και μέσα στις άγριες νύχτες του χειμώνα, αποτελούσαν φάρο ελπίδας και επικοινωνίας.

Κάθε τόσο ξωκλήσια αφιερωμένα στον Άγιο Νικόλαο, στην Αγία Παρασκευή, τον Προφήτη Ηλία και την Αγία Τριάδα, βρίσκονται σε χαρακτηριστικά περάσματα, διάσελα, σε όρια κοινοτήτων. Βρίσκονται εκεί για μεγαλύτερη ανάσα, προστασία για ψηλότερη προσευχή και ανάταση.

Στις ράχες και τα ξέφωτα, όπου εκεί πάντα φυσάει, τα πετρόκτιστα αλώνια, λίγο έξω από χωριά και τους οικισμούς σε υποδέχονται. Εδώ έφερναν την σοδειά τους και έπαιρναν τον καρπό της, με τη βοήθεια των ζώων που γυρόφερναν στο στυλιάρι.

Το μονοπάτι δεν παραλείπει να περάσει και από την πηγή. Τα νερά είναι η ευλογία του Θεού για τους ορεινούς και τα προσέχουν ιδιαίτερα. Το νερό που πετάγεται μέσα απ τον βράχο, μέσα απ την γη, πού οι άνθρωποι της στράτας και του μόχθου για να το τιμήσουν, φτιάχνουν πέτρινες κρήνες ή λιτές ξύλινες υποδοχές.

Οι νερόμυλοι ήταν λίγοι και ονομαστοί και μάζευαν τους ανθρώπους των χωριών. Εκεί έφερναν τον καρπό για να τον πάρουν πίσω, υλικό ευλογημένο.

Τα μονοπάτια συναντούν παλιά πεζούλια που μέχρι χθες το υνί ανακάτευε το χώμα τους και γεννούσε καρπό. Πεζούλια στεριωμένα πέτρα την πέτρα, με αμέτρητη υπομονή. Ολόκληρες σειρές από ξερολιθιές συγκρατούν το λιγοστό χώμα, σ ένα τόπο που έχει να επιδείξει βράχια και απότομες πλαγιές.

Το χωριό, ο οικισμός, με τα σπίτια του φαντάζει μεγάλη πολιτεία, όταν σεργιανίζει κανείς στις ερημιές και τα γκρέμια. Τα σπίτια επιβεβαιώνουν την θέληση των ανθρώπων να στεριώσουν εδώ, σε πείσμα του σκληρού τοπίου και οι καλοσυνάτες φυσιογνωμίες των ανθρώπων δείχνουν ότι χώρος και ανθρώποι τα έχουν βρει.

Εάν τα χωριά αποτελούν ένα οριζόντιο οικιστικό δίκτυο, που ενώνεται με τα κεντρικά μονοπάτια, υπάρχουν και τα δευτερεύουσας βατότητας μονοπάτια, αυτά που οδηγούν κάθετα, προς τα ψηλώματα των εντυπωσιακών κορφών.

Τότε το μονοπάτι, ανηφορίζοντας, περνά από σημεία χαρακτηριστικά με όνομα. Κάθε τί το διαφορετικό ονοματίζει το πέρασμα. Τα κονάκια είναι εποχιακά καταλύματα αλλά είναι εντυπωσιακά καθώς είναι εναρμονισμένα και καμωμένα με υλικά της περιοχής. Η πέτρα, σ' όλο το μεγαλείο της, γίνεται τείχος, στέγη, αυλή, παγκάκι, φούρνος.

Τα μαντριά για τα κοπάδια είναι στολίδια στα ψηλώματα. Εκεί που οι ράχες χωρίζουν τα βοσκοτόπια --κατά όπως πέφτουν τα νερά-- εκεί για όριο, σωροί από πέτρες, τα κράκουρα. Η μία πέτρα πάνω στην άλλη στοιβαγμένη, γίνεται βωμός, καλύπτρα, σημείο αναγνώρισης.

Παντού πέτρες, παντού ανθρώπινες πατημασιές. Αδελφωμένος με την σκληράδα του τοπίου ο Αγραφιώτης, σκύβει, τη σηκώνει και αντί να την πετάξει μακριά, «ανάθεμα», φτιάχνει έργα τέχνης, αναβαθμίζοντας ακόμη και αυτή την φύση.

Όλα γύρω έρχονται από παλιά. Είναι εκεί, γιατί έτσι πρέπει να είναι. Άνθρωποι και φυσικός χώρος αιώνες τώρα δείχνουν να έχουν συνταιριάξει.

Μοναστήρια

Τα μοναστήρια είναι φωλιασμένα στα πιο εντυπωσιακά και όμορφα σημεία του χώρου, μέσα σ' αυτό το εντυπωσιακό σκηνικό των βουνών. Μέσα

σε δυσπρόσιτες ρεματιές κολλημένα σε βράχους, φυσικά σπήλαια, μαρτυρούν τη δυνατή πίστη των ανθρώπων.

Χωρίς να θεωρείται η περίοδος του 18ου και του 19ου υποδεέστερη, ο 17ος αιώνας υπήρξε η χρυσή περίοδος των Αγράφων. Τότε αγιογραφήθηκαν τα λαμπρά μοναστήρια των Αγράφων: της Πελεκητής 1654, του Γενεθλίου της Θεοτόκου στο Βλάσι 1644, της Παναγιάς Σπηλιάς και της Αγίας Τριάδας της Σάϊκας 1641, της μονής Ρεντίνας 1662, του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Ανθηρό 1663 και άλλα.

Το ότι δεν υπάρχουν σωζόμενα μνημεία νωρίτερα από τον 16ο αιώνα μπορεί να αποδοθεί ως ένα βαθμό στην αναστάτωση που προκλήθηκε από τις μετακινήσεις πληθυσμών και στη μεταβατική φάση της πολιτιστικής ζωής του τόπου, έως ότου να προσαρμοσθούν οι φυγάδες στις δύσκολες συνθήκες του ορεινού χώρου.[16]

Σημειώνεται ίδρυση ή ανακαίνιση αρκετών μοναστηριών μέσα στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, πιθανά από επίδραση των μονών των Μετεώρων. Τα περισσότερα ανακαινίσθηκαν πάλι ή τοιχογραφήθηκαν στον 17ο αιώνα και μόνο στην μονή Κορώνας σώζεται ακέραιος ο ναός του 16ου αιώνα μαζί με τον ζωγραφικό του διάκοσμο.[17]

Από αρχιτεκτονική άποψη οι περισσότεροι από τους ναούς ακολουθούν χαρακτηριστική για την περιοχή απλοποιημένη παραλλαγή του Αθωνίτικου τύπου, την οποία πρώτος περιέγραψε ο Αναστάσιος Ορλάνδος, είναι δηλαδή τρίκογχα κτίσματα χωρίς εσωτερικούς κίονες, στα οποία η κάλυψη δημιουργείται με δύο καμάρες ανατολικά και δυτικά και χαμηλωμένο τυφλό θόλο στο κέντρο, ο οποίος εξέχει εξωτερικά και καλύπτεται συνήθως με δίκλινη στέγη. Ο τύπος αυτός έχει ονομαστεί μονόκλιτος τρουλλαίος.[18]

Η διακόσμηση διαμορφώθηκε σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα, με την αναπόφευκτη λιτότητα που επιβάλλουν στ' Άγραφα οι μικρότερες διαστάσεις των μνημείων.[19]

---

[16]Α. Βακαλόπουλος, Β2, 1976 La retraite des populations grecques vers les regions eloignees et montagneuses pendant la domination turque, Balkst 4, 6319

[17]α. Στ. Σδρόλια, Ι. Κουμουλίδης, Λ. Δεριζιώτης, "Το μοναστήρι της Τατάρνας, Ιστορία και κειμήλια", Αθήνα 1991

β Ορλάνδου Α: «σταχυολογήματα εκ μονών της Πίνδου», *ΑΒΜΕ*, τ. Ε' 1939 - 1940.

[18]Αιμιλία Στεφανίδου - Φωτιάδου, Το καθολικό της μονής του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα (Σέλιτσα), "Εκκλησίες ΙΙ", Αθήνα 1982

Τα μοναστήρια στο σημερινό Δήμο Αγράφων του νομού Ευρυτανίας είναι: της Παναγίας της Στάνας, στο τέλειωμα του Ασπρορρέματος, ανάμεσα στα χωριά Επινιανα και Τρίδενδρο, στην καρδιά των Αγράφων και της Αγίας Τριάδας στο χωριό Σάϊκα (Πετράλωνα), στα ανατολικά. Στις μέρες μας τα μοναστήρια αυτά έχουν επισκευαστεί, άντεξαν στην φθορά του χρόνου, αλλά παραμένουν σιωπηλά, χωρίς μοναχούς.

Τα χάνια κατά μήκος του Αγραφιώτη ποταμού

Τα χάνια[20] παλιά, όταν οι μετακινήσεις γίνονταν με τα πόδια ή με τα ζώα, αποτελούσαν τους ενδιάμεσους σταθμούς ξεκούρασης, προστασίας και τροφοδοσίας ανθρώπων και ζώων. Ήταν απλά οικήματα, που χτίζονταν σε επίκαιρα και γραφικά σημεία της υπαίθρου, κατά μήκος οδικών αρτηριών, με δροσερή πηγή ή με τρεχούμενο κοντά κρύο νερό.

Στις μέρες μας απέμειναν λίγα που άλλαξαν μορφή ή και ονομασία.

Η ύπαρξη των σταθμών αυτών τεκμηριώνεται ήδη από την απώτατη αρχαιότητα, γενικεύεται δε κατά το Βυζάντιο και την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πρόκειται για τα πανδοχεία, τα «καραβάν σεράγια» ή τα χάνια.

Η Ευρυτανία, περιοχή απομονωμένη και δύσβατη, είχε ανάγκη τέτοιων σταθμών για τη διευκόλυνση των διακινουμένων κατοίκων της είτε εντός της περιοχής, είτε εκτός αυτής. Τα χάνια της Ευρυτανίας ήταν κοινόχρηστα κτίσματα απαραίτητα για ταξιδιώτες, οδοιπόρους, ξένους και σε ορισμένες περιπτώσεις κατάλληλα και χρήσιμα για κρατικές ή στρατιωτικές ανάγκες.

Συνήθως ήταν λιθόκτιστα μονώροφα, σπάνια διώροφα κτίσματα, με απλή αρχιτεκτονική, τετράγωνη ή επιμήκη για τη δημιουργία επαρκούς χώρου φιλοξενίας, στεγασμένα με σχιστόλιθους (πλακιά). Κατά κανόνα αποτελούνταν από ενιαίο χώρο με διαμορφωμένη σε μια γωνία, κοντά στην είσοδο, της υποτυπώδους κουζίνας, του πάγκου για τη συναλλαγή και των προθηκών – ραφιών για την τοποθέτηση των ειδών που θα πωλούνταν. Σε μια πλευρά τους βρίσκονταν η εστία, το τζάκι, όπου τις μακρές νύχτες του χειμώνα υπήρχε φωτιά συνεχώς. Κοντά στο κύριο οίκημα υπήρχε κτίσμα

[19]Στ. Σδρόλια: «Τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς των Θεσσαλικών Αγράφων», *Πρακτικά Συνεδρίου* της Λυών για την Θεσσαλία, 1990.

[20]Βλάχου Κων. Παναγιώτη,Φιλόλογου2007:«Τα χάνια της Ευρυτανίας» www://.*evrytan.gr*/ENCYKLOPAIDIA0/Klironomia2/Xania.htm

ευτελέστερης κατασκευής, στεγασμένο συνήθως με τσίγκο. Το ισόγειό του χρησίμευε για το στάβλισμα των ζώων, με τα οποία κινούνταν οι ταξιδιώτες.

Στον χώρο του Δήμου Αγράφων, καταγράφονται:

Χάνι Μανόλη κοντά στην παλιά ομώνυμη γέφυρα του Αγραφιώτη ποταμού. Αποτελούνταν από μικρό κτίριο εστιατορίου – καφενείου ενώ δίπλα, σε απόσταση 30 μέτρων, υπήρχε υδρόμυλος και σπιτοκάλυβο για τη διαμονή του ιδιοκτήτη Μανώλη Μυζάλη και των διερχομένων απ εκεί. Ανήκε στη διοικητική περιφέρεια Κερασοχωρίου. Κατακλύσθηκε κι αυτό απ τα νερά της λίμνης των Κρεμαστών.

Χάνι Γούλα, νεότερο, σε απόσταση ενός χιλιομέτρου νοτιότερα από εκείνο του Μανώλη, επίσης στον ποταμό Αγραφιώτη, στην περιοχή της Δυτικής Φραγκίστας. Διέθετε δύο κτίσματα, εστιατόριο-καφενείο και ενδιαίτημα για τους διερχόμενους. Μετά την κάλυψή του από τα νερά της λίμνης των Κρεμαστών, ο ιδιοκτήτης του Δημήτριος Αθ. Γούλας μετέφερε την επιχείρησή του στη θέση Φτερόλακκα, όπου την διατήρησε ως καφενείο, μέχρι το θάνατό του, στα 1967. Το κτίριο σώζεται ακόμη.

Χάνια Βαρβαριάδας, σε απόσταση 10-12 χιλιομέτρων βόρεια από το Χάνι Μανώλη, επί της ανατολικής όχθης του Αγραφιώτη ποταμού, με κατεύθυνση προς τις πηγές του και στο δρόμο για το χωριό Άγραφα. Επί αυτής της διαδρομής, για το χωριό Άγραφα, υπήρχαν τρία στη σειρά χάνια, σε ιδιωτικές οικοπεδικές εκτάσεις: το χάνι Κοντογούνη, το χάνι Χόντου και το χάνι Τσιγαρίδα.

Το χάνι της Κωνσταντίνας, υπήρχε στην απέναντι όχθη του Αγραφιώτη ποταμού και σε απόσταση 3 – 4 χιλιομέτρων βόρεια των προηγουμένων, σε περιφέρεια που ανήκε στη κοινότητα Μοναστηρακίου.

Το χάνι της Κωτσίστας ή Κοτσίστας**,** βρισκόταν σε απόσταση 3 χιλ. βορειότερα από το προηγούμενο και στην ίδια όχθη που ποταμού στη περιφέρεια Μοναστηρακίου.

Στη συνέχεια φτάνει κανείς στον Καρβασαρά[21], δίπλα στον Αγραφιώτη ποταμό. Εδώ το μέρος είναι κλειδί, όλα τα ψηλά Αγραφοχώρια απ αυτού είναι αναγκασμένα να περνούν, όταν κατεβαίνουν. Και στον καιρό της

[21] Καραβάν(ι)-σεράι=χάνι, στα τούρκικα

Τουρκοκρατίας, κάποιος έπρεπε να βρίσκεται εδώ για να εξυπηρετεί τους διαβάτες..

«..συναντούν[22] ένα χάνι, αλλά τι χάνι.. Μια σανιδοκάλυβα με πραμάτεια της μόνη μια μποτίλια ρακί κι ένα κουτί λουκούμια, μεγάλα όσο το στόμα του πουλιού. Έπιπλά του ένα κουτσό τραπέζι, κι ένας περπατάρικος μπάγκος στημένος έξω από σκιάδα καμωμένη με ξηρά πλατανίσια κλαδιά. Δώθε – κείθε απ το χάνι όλο καλαμπόκια, που ποτίζονται απ το Μυρεσιώτικο το ρέμα που τρέχει μέρα - νύχτα. Πιο κάτω στα χωράφια ποτίζει το καλαμπόκι του ο χατζής, Χρίστος Ζάκας, ενώ πιο πάνω στην ραχούλα με τα πολλά δένδρα φαντάζει ένα σπίτι ανώγειο, το σπίτι του. Στο πλάι της αυλής του περνάει η στράτα για το χωριό Άγραφα, το δερβένι πες, ο δρόμος απ τα παλιά τα χρόνια. Νάτος αναβαίνει εκεί ψηλά στο πλάγια του βουνού με τα πολλά πουρνάρια Δώθε και κείθε απ το χάνι θωρείς όλο καλαμπόκια, ψηλά σα λεύκες.

Τα Άγραφα στις αναφορές των ξένων

Στην ιστορία του για τα Άγραφα ο George Finlay, αναφέρει, ότι: *«τόσο ανώμαλη ήταν η κατάσταση των διαφόρων τμημάτων του ελληνικού λαού, ώστε οι κάτοικοι μερικών ορεινών περιοχών στη Ρούμελη ζούσαν ελεύθεροι. Εκείνοι που κατοικούσαν στα Άγραφα απολάμβαναν το δικαίωμα να φέρουν όπλα σαν αρματολοί. Ο πληθυσμός των Αγράφων είναι ελληνικός χωρίς επιμειξίες των Βουλγάρων, των Αλβανών και των Βλάχων. Φαίνεται πραγματικά ότι αντιστάθηκαν με επιτυχία στο μεγάλο Σλαβικό εποικισμό της Ελλάδος»*

Στη δημοτική ποίηση, οι κλέφτες των Αγράφων θεωρούνταν οι πιο ατρόμητοι: «Έτρωγαν μπαρούτι για ψωμί, τα βόλια για προσφάγι», γράφει ο Ζεμπέλιος στα Άσματα. Εκεί επιβεβαιώνεται διαρκώς η κατάκτηση αφού η εξουσία διορίζει τον αρματολό και ταυτόχρονα επιχειρείται η αναίρεσή της εφόσον ο «προσκυνημένος» συνεχίζει να παραμένει ανυπότακτος[23].

Ο Πουκεβίλ (Pouqueville) Γάλλος διπλωμάτης, περιηγητής[24], ιστορικός και πρόξενος στην αυλή του Αλή πασά στα Γιάννενα, αναφέρει την Επαρχία Αγράφων, ως τμήμα του Σαντζακίου (τούρκικη διοίκηση) Θεσσαλίας

[22] Λουκόπουλου Δημητρίου 1929:Στα βουνά του Κατσαντώνη, σ.
[23] Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 8ος , εκδ. Δομή
[24] Φραγκίσκου Πουκεβίλ: *Ταξίδι στην Ελλάδα, Στερεά* , κ.λ.π. 1805-1815, σ.23, 43

(Τρίκαλα). Ο Πουκεβίλ ανεβάζει[25] τον πληθυσμό των Αγράφων πριν το 1821 σε 5.860 οικογένειες, που αντιστοιχούν σε 30.000 περίπου κατοίκους. Ο κατάλογος όμως των χωριών που παραθέτει δεν είναι πλήρης και γι αυτό δεν είναι ακριβής ο συνολικός αριθμός του πληθυσμού.

Ο William Leake, Άγγλος περιηγητής, στο κεφάλαιο του βιβλίου του Ιωάννινα – Τρίκαλα, στις 25 Νοεμβρίου 1809, αναφέρει: *Τα Άγραφα[26] είναι ένα άλλο διαμέρισμα της χώρας, το οποίο υπήρχε και κατά τους χρόνους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα Άγραφα περιλαμβάνουν 85 χωριά και 7.685 σπίτια και προ 15ετίας ήσαν περισσότεροι των 50.000 κατοίκων, αλλ ο αριθμός αυτός τώρα φαίνεται μειωμένος. Υπάρχουν 15 μεγάλα και πολλά μικρότερα μοναστήρια και λείψανα 18 Ελληνιστικών πόλεων ή φρουρίων.*

Περιλαμβάνει τα όρη προς τα ΝΔ. των Τρικάλων, που καίτοι θεωρείται τμήμα αυτών, απήλαυσε εξαιρετικών προνομίων χρονολογουμένων, ίσως, εκ μακρινής εποχής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οπότε τα χωριά του δεν «κατεγράφησαν» κεχωρισμένως στα δημόσια βιβλία και οι κάτοικοί των υπελογίζοντο ως ένα σώμα, για την καταβολή των φόρων. Κρίνοντες από τις ονομασίες των μερών και απ την απουσία και άλλης γλώσσης, εκτός της Ελληνικής, παραδεχόμεθα ότι τα Άγραφα διεφύλαξαν τον εαυτό τους, προ της Τουρκικής καταλήψεως, εκ προσμίξεως μετά Βουλγάρων και Βλάχων, περισσότερο των άλλων μερών της Ελλάδος.

Ο Άγγλος περιηγητής Γουλιέλμος Μαρτίνος Ληκ αναφέρει ότι στα 1795 στα Άγραφα κατοικούσαν περισσότεροι από 50.000 άνθρωποι[27].

Κατά τον Ν. Κασομούλη[28] «εμπεριείχον το πάλαι 180 χωρία και κωμοπόλεις, που ήταν πλουσιοπάροχη επαρχία»

Ο Καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος γράφει[29] για τα Άγραφα, ότι κατά τον 17^{ο} αιώνα παρουσίασαν οικονομική και πνευματική άνοδο και αύξηση του

---

[25] Τσιτσά Σεραφείμ1981:*Τα Άγραφα της Πίνδου (Θεσσαλικά και Ευρυτανικά Άγραφα, με ειδικό χάρτη των Αγράφων, γεωγραφία, ιστορία, λαογραφία, τουρισμός, δάση, ορεινή οικονομία*, σ.22, 32-33, 1^{η} έκδ. 1967, επανέκδοση Συλλόγου των εν Λαρίση Καρδιτσιωτών «ο Καραϊσκάκης», Λάρισα.

[26] Leake William1969:*Η Θεσσαλία (1805-1810)*, *από το ημερολόγιο του Άγγλου περιηγητή*, μτφρ. Αιδ. Γεωργίου Δ. Στάθη, Βόλος, σ. 77- 82, όπου διαβάζουμε: Ταξίδιον Τρίτον, τόμος 4^{ος} Ιωάννινα – Τρίκαλα (διαμέρισμα Τρικάλων), Νοέμβριος 25, 1809

[27] Μπουκουβάλα Ε.: *Το αρματολίκι των Αγράφων*, τ. Α., σ.184-191

[28] Κασομούλη Ν.: *Στρατιωτικά Ενθυμήματα*, σ. 94

[29] *Ι.Ν.Ε.*, τ. Β΄, 1976, σ.109

πληθυσμού. Η περιοχή των Αγράφων έχει σήμερα 125 χωριά, που με τους οικισμούς τους ανέρχονται σε 245.

Περί της ονομασίας «Άγραφα»

Η ονομασία «*Άγραφα»*, που αποδίδεται σε ορεινή περιοχή επί της μακριάς οροσειράς της Νότιας Πίνδου, ονοματίζει και τον ομώνυμο Δήμο του νομού Ευρυτανίας, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Γύρω από την προέλευση της ονομασίας «Άγραφα» έχουν διατυπωθεί γραπτώς διάφορες απόψεις, αλλά και προφορικώς περισσότερες, που ενώ όλες των είναι ελκυστικές, εντούτοις στερούνται τεκμηρίων.

Πολλοί ιστορικοί συγγραφείς τοποθετούν την προέλευση του ονόματος Άγραφα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπου έχουμε μια πρώτη αναφορά στα 1856, από τον Αραβαντινό Παναγιώτη[30], να μας παραδίδει το σχετικό εδάφιο:*«εκλήθησαν ίσως Άγραφα διότι οι κατοικήσαντες την Θεσσαλία Οθωμανοί ουκ ηδυνήθησαν ίνα εγγράψωσι και την χώραν εκείνην μεταξύ των λοιπών της Θεσσαλίας χωρών..».* Ο ίδιος επίσης, αλλά και πολλοί περιηγητές εξ αυτού, που θέλησαν να απαντήσουν για την προέλευση του ονόματος *Άγραφα*, αναφέρουν ότι το όνομα *«΄Άγραφα» «δόθηκε από τους Τούρκους, γιατί ενώ είχαν κατακτήσει την Θεσσαλία δεν κατόρθωσαν να υποτάξουν τον λαό του ορεινού αυτού όγκου και έτσι δεν τους έγραψαν στα φορολογικά τους βιβλία».* Ακόμη ο ιστορικός του αγώνα Κασομούλης Νικόλαος αναφέρει, ότι:*«ως μη εγγραφείσα με τας λοιπάς επαρχίας εις το πρωτόκολλον του Σουλτάνου […]ωνομάσθη(η περιοχή) Άγραφα όλη».*

Ο Arnold Toynbee,[31] αναφέρει, ότι: *«Τα Άγραφα ήσαν, όπως το ίδιο το όνομα δηλώνει (=τα μη καταγεγραμμένα) ένα σύνολο τοποθεσιών, που δεν είχαν καταχωρηθεί στους αυτοκρατορικούς φορολογικούς καταλόγους – ίσως επειδή είχε γίνει κατανοητό το ότι ένας φορολογικός ελεγκτής θα κινδύνευε να χάσει τη ζωή του αν επιχειρούσε να εμφανιστεί εκεί[32]. Η οθωμανική*

[30] Αραβαντινού Παναγιώτη1856: *Χρονογραφία της Ηπείρου,* 1-2, Αθήναι

[31] Arnold Toynbee 1992: *Οι Έλληνες και οι κληρονομιές τους*, μετφρ. Νίκου Γιανναδάκη, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα

[32] Τα Άγραφα ήταν μία παραμεθόριος περιοχή ανάμεσα στη βυζαντινή και τη βουλγαρική Αυτοκρατορία μετά την «επιδιόρθωση» των βυζαντινό-βουλγαρικών συνόρων προς όφελος της Βουλγαρίας το 904. Ίσως αυτή να ήταν η χρονολογία κατά την οποία τα Άγραφα άρχισαν να εξαιρούνται από τους φόρους. Οπλισμένοι ορεσίβιοι, που βρίσκονται από τη μια κι από

αυτοκρατορική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να συνάψει μία συμφωνία με τους Αγραφιώτες, επειδή ήταν ανίκανη να τους αφοπλίσει[33]*. Τακτοποίησε την ανώμαλη κατάσταση στη μεγάλη αυτή τοπική περιφέρεια, χορηγώντας τους το καθεστώς των αρματολών – αναγνωρίζοντάς τους, δηλαδή, ως προνομιούχο χριστιανική «πολιτοφυλακή»»*.

Ο Μάρκος Γκιόλιας[34], συγγραφέας, αναφέρει, ότι: *η ονομασία Άγραφα είναι προγενέστερη από την οθωμανική κατάκτηση. Καθιερώνεται κατά την εποχή των εικονομαχιών επί Κωνσταντίνου του Κοπρωνύμου (741 – 775), όταν οι κάτοικοι, ποιμένες και τεχνίτες στο σύνολό τους, αρνούνται να καταργήσουν τις εικόνες: και τους παρ΄ αυτώ αποσταλέντας εξάρχους θανάτω μαχαίρας παρέδωκαν*[35]*. Αργότερα παραχωρούνται σε αυτούς προνόμια αυτονομίας και αυτοδιοίκησης και ίσως φοροαπαλλαγής. Παράλληλα με την ονομασία της περιοχής, υπάρχει έως σήμερα και η ομώνυμη κοινότητα Άγραφα, που το 1521 έχει 332 χριστιανικές οικογένειες*[36]*, ήτοι 1.660 περίπου κατοίκους.*

Ο Πάνος Βασιλείου[37], ερευνητής-ιστορικός θεωρεί βεβαιωμένο, ότι: *«έτσι ή αλλιώς, αδιαφιλονίκητο είναι ότι οι Αγραφιώτες απολάμβαναν δικαιωμάτων υψίστης σημασίας για την ιστορία των Αγράφων (κατά την*

την άλλη πλευρά ενός διεθνούς συνόρου ήταν καλά τοποθετημένοι για να μπορούν να αρνηθούν να πληρώσουν.

[33] Η πιο παλαιά σωζόμενη συμφωνία μεταξύ των Αγραφιωτών και της Πύλης χρονολογείται στις 10 Μαΐου 1525 (Βακαλόπουλος, τ. Β΄, μέρος 1^{ο}, σ. 290), αλλά οι Αγραφιώτες λέγεται (Finley, ό.π., τ. 6, σ. 22, βλέπε επίσης σ.18), πως έλαβαν προηγουμένως ένα γραπτό προνόμιο από τον Μωάμεθ Β΄, που είχε εκδώσει ένα παρόμοιο φιρμάνι και στους Δερβενοχωρίτες. Ο πρώτος Οθωμανός Πατισάχ, που παραχώρησε το καθεστώς των αρματολών στους Αγραφιώτες ίσως να ήταν ο πρόδρομος του Μωάμεθ Β΄ (1421-1451) (βλέπε Βακαλόπουλος, τ. Α΄, σ.213-214, και τ. Β΄, μέρος 1^{ο} , σ. 313-315). Στο φιρμάνι του 1525, η Πύλη αναγνώριζε την αυτονομία των χωριών των Αγράφων συμφώνησε ότι κανένας Οθωμανός Μουσουλμάνος δεν επιτρέπεται να ζει εκεί, και πάντως όχι πιο πέρα από το Φανάρι (τοποθεσία στις παρυφές της θεσσαλικής πεδιάδας, στο δρόμο, που συνδέει τη Καρδίτσα και τα Τρίκαλα) εγγυήθηκε τη πρόσβαση των αγραφιωτών, στις πεδιάδες και στα βουνά και επέβαλε ένα ετήσιο φόρο, πενήντα χιλιάδων γροσίων σε κάθε Αγραφιώτικη κοινότητα. Προφανώς η ανάγκη των αγραφιωτών να ξεχειμωνιάζουν τα κοπάδια τους στις πεδιάδες, που βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο των Οσμανληδών, ήταν που έδωσε το 1525 στην Πύλη τη δυνατότητα να επιβάλει έναν πρόσθετο φόρο σε αυτούς τους «άγραφους» χριστιανούς Έλληνες ορεσίβιους.

[34] Γκιόλια Α. Μάρκου2004:*Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, σ.327-328, εκδ. Πορεία, Αθήνα

[35] Γαβριήλ ιερομονάχου1838:*Ιερά διήγησης περί της Θεοτόκου της Προυσιωτίσσης*, σ.7, Αθήνα. Κων/νου Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη (ΜΒ),* 4, σ.XXVII

[36] Gokbilgin M. T.1956:«Kanuni Sultan Suleyman devri baslarinda Rumeli eyaleti livalari, sehir ve Kasabalari», *Belleten* 20, σ.279, σημ.136

[37] Βασιλείου Ι. Πάνου1960: *Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί τουρκοκρατίας με σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας και των σχολών της*, κεφ. ΙΙ, σ. 31,

βυζαντινή εποχή) και δεν έχουμε το δικαίωμα να τα αγνοούμε. Έπαιξαν, κατά τη γνώμη μου, καθοριστικό ρόλο. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η αυτονομία τους σαν ιδιάζουσα πολιτική, κοινωνική και στρατιωτική κατάσταση μέσα στην Αυτοκρατορία. ..και μια και βρισκόμαστε στην βυζαντινή την εποχή αξίζει να αναφέρουμε και μια άγρια πράξη με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που δείχνει το θάρρος, τον ατίθασο χαρακτήρα, αλλά και τη βαθιά πίστη των κατοίκων της Ευρυτανίας στην χριστιανική θρησκεία. Στα χρόνια λοιπόν του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνου Κοπρώνυμου (741-775), οι αγραφιώτες όχι μόνον δεν δέχτηκαν να υπογράψουν και να αποδεχτούν την κατάργηση της θρησκευτικής εικονολατρείας, αλλά αντίθετα έξαρχους του αυτοκράτορα, οι οποίοι έφτασαν ως τα Άγραφα «θανάτω μαχαίρας παρέδωκαν» αν παραδεχτούμε ως αληθινά και ακριβή τα όσα σχετικώς αναφέρει χρονογραφικό χειρόγραφο σημείωμα του Ανδριώτη Μιχαήλ Ψελλού[38].

Δύο τελικά οι επικρατέστερες απόψεις - η μία επί Τουρκοκρατίας (Παναγιώτη Αραβαντινού), που όμως οι Τούρκοι όταν θελήσαν να διέλθουν δια των Αγράφων το έπραξαν, όπως για παράδειγμα με τον Σκόδρα Πασά στα 1823. Όσο για τους μετακινούμενους βλάχους μπορούσαν να τους φορολογούν όταν αυτοί κατέβαιναν στα χειμαδιά τους. Για δε την άλλη, επί Βυζαντινών χρόνων (Κων/νου Σάθα) δεν υπάρχει σε κάποιο έγγραφο, όπως αναφέρει σε υποσημείωσή του ο Πάνος Βασιλείου.

Με όχημα την προφορική παράδοση, που αποτελεί διακριτό μέρος της ιστορίας, και έχει διασώσει τόσα και τόσα - μη βρίσκοντας κάποια πειστική αναφορά περί της αρχής της ονοματολογίας *Άγραφα,* - ανέτρεξα σε κάτι που κάποτε μου είχε πει ένας ηλικιωμένος Αγραφιώτης:

«Κατά την δημιουργία του κόσμου, (παιδάκ΄ μου) όταν ο Θεός θέλησε να φτιάξει τον κόσμο, τα εύφορα μέρη τα πέρασε απ τη σίτα και έφτιαξε τους κάμπους ενώ τα στουρνάρια (πέτρες - αγκωνάρια) τα έριξε στη γη και γεννήθηκαν.. τα Άγραφα»!

[38] Γαβριήλ Ιερομονάχου1838: *Ιερά διήγησης περί της Θεοτόκου της Προυσιωτίσσης*, σ.7, υπ. 2, Νταβαρίνου Γ. Αθηνά και Τσιαπέρα Α.: *Ιστορία ιεράς μονής Προυσιωτίσσης κ.λ.π*. όπ. π. σ.39. Σχόλιο Πάνου Βασιλείου: από έρευνα που έκανα στον Μιχαήλ Ψελλό και το βιβλίο του τη *Χρονογραφία (976-1077),* εκτός λάθους δεν συνάντησα την πληροφορία που αναφέρεται στο σχετικό χειρόγραφο για τη θανάτωση των έξαρχων. Βλπ. Έκδ. Emile Renauld, Paris τ.1ος 1926, τ.2ος 1928

Προσωπικότητες του τόπου:

Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός

Ο Ευγένιος Γιαννούλης[39] γεννήθηκε στο Μέγα Δένδρο της Αιτωλίας, του Δήμου Θέρμου. Η επιλογή του να εγκατασταθεί στα Μεγάλα Βραγγιανά Αγράφων δεν ήταν τυχαία, όπως μας πληροφορεί ο βιογράφος του ο Γόρδιος[40]. Μια επιτροπή κατοίκων ήρθε από τα Βραγγιανά και τον παρακάλεσαν να πάει να εγκατασταθεί στο χωριό τους, εφόσον αποφάσιζε να εγκαταλείψει το Καρπενήσι. Οι κάτοικοι της περιοχής των Αγράφων γνώριζαν τον Γιαννούλη και από την εποχή που αυτός μόναζε στο μοναστήρι της Παναγίας του Τροβάτου.

Το χωριό των Μεγάλων Βραγγιανών εκείνα τα χρόνια του Ευγενίου Γιαννούλη (17^{ος} αι.) ήταν μια σημαντική και ακμάζουσα κοινότητα. Είχε ισχυρούς κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες και προύχοντες με ζωηρό ενδιαφέρον για τον τόπο τους[41]. Στην εποχή της ακμής τους τα Βραγγιανά λόγω της τεράστιας σε αριθμό γιδοπροβάτων, ευημερούσε οικονομικά. Υπήρχαν επίσης αρκετές ανθούσες βιοτεχνίες κατασκευής μάλλινων υφασμάτων, κατασκευής όπλων, σπαθιών, χαλκωμάτων και κοσμημάτων. Έτσι με την έλευση του Γιαννούλη στην κοινότητα τους έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον και για τη μόρφωση των παιδιών τους. Άρχισαν να συρρέουν στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής μαθητές από το χωριό των Βραγγιανών και της γύρω περιοχής, αλλά και από ακόμη πιο μακριά μέρη. Ο Ευγένιος ίδρυσε νέα σχολή, η οποία αργότερα ονομάστηκε «Ελληνομουσείο των Αγράφων».(Γ. Καρύτσας, σ.196). Παρέμεινε στη σχολή των Βραγγιανών διδάσκοντας και νουθετώντας, με πλήρη πνευματική διαύγεια, μέχρι το θάνατό του, στα 1682.

Ο Γιαννούλης υπήρξε μία χαρισματική προσωπικότητα. Ήταν ένας άνθρωπος πρακτικός, της δράσης, που εργάστηκε για την πνευματική ανάνηψη των Ελλήνων. Θεωρείται ως ο μεγάλος παιδαγωγός των Ελλήνων,

---

[39] Λυκούρη – Λαζάρου Ε.1986:«Σύναξις για τον Ευγένιο και την εποχή του, Καρπενήσι, 12-14 Οκτωβρίου 1984» *Πρακτικά Συνεδρίου,* σσ.404-421, Αθήνα

[40] Γορδίου Αναστασίου, «Βίος του εν μακαρία τη λήξει γενομένου σοφωτάτου και λογιοτάτου εν ιερομονάχοις κυρίου Ευγενίου Ιωαννουλίου εξ Αιτωλίας» εις Σάθα Ν. Κ.: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ΄, σ.457

[41] Γκιόλια Μάρκου1999:*Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821),* σ.456, εκδ. Πορεία, Αθήνα

γενικότερα και ειδικότερα των κατοίκων της πολιτιστικά καθυστερημένης δυτικής Στερεάς Ελλάδας.

Αναστάσιος ο Γόρδιος, ο Βραγγενίτης

Μαθητής του Ευγένιου υπήρξε και ο Αναστάσιος ο Γόρδιος, που με θαυμασμό μιλάει για την ορθόδοξη Ρωσία προς τους συμπολίτες του Αγραφιώτες.

Ο Αναστάσιος Γόρδιος συγκαταλέγεται ανάμεσα στις προσωπικότητες του νεοελληνικού διαφωτισμού. Ήταν από τους πλέον μορφωμένους και αρτιότερα καταρτισμένους Έλληνες δασκάλους της εποχής του. Φοίτησε στην σχολή των Βραγγιανών από μικρό παιδί κοντά στον Ευγένιο.

Στα Βραγγιανά εγκαταστάθηκε μόνιμα στις αρχές του 1711 και απ εκεί στη μονή της Αγίας Παρασκευής, στη Γούβα, (το «Ελληνομουσείον των Αγράφων») όπου δίδαξε μέχρι το θάνατό του, στα 1729.

Ο Γόρδιος συγκαταλέγεται ανάμεσα στις μεγαλύτερες πνευματικές προσωπικότητες της Ελλάδας κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. και των αρχών του 18^{ου}. Εκτός από το διδασκαλικό του έργο στη σχολή, κατά καιρούς ο ίδιος περιήλθε διάφορες πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας διαφωτίζοντας και στηρίζοντας με τη διδαχή του το λαό, με το οποίο μπορούμε να πούμε ότι υπήρξε στο σημείο αυτό, πρόδρομος του Πάτρο-Κοσμά του Αιτωλού.

Ο Γόρδιος πέθανε γεμάτος αυτογνωσία και καλοσύνη στα 1729 στα Βραγγιανά.

Κοσμάς ο Αιτωλός, ο πατροκοσμάς

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός γεννήθηκε το 1714 στο Μέγα Δένδρο Θέρμου (επαρχίας Αποκούρου) της Αιτωλίας και το κατά κόσμο ονοματεπώνυμό του ήταν Κώστας Δημητρίου.

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός ήταν διαποτισμένος με τις πεποιθήσεις και τους χρησμούς για τη λυτρωτική επέμβαση του ξανθού γένους,.

Στις παραμονές του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1768, προφήτευε την έλευση του *ποθούμενου* και την εκδίωξη των Τούρκων στην ανύπαρκτη Κόκκινη Μηλιά: *όταν ιδήτε το χιλιάρμενο στην Άσπρη Θάλασσα θάρθει το ποθούμενον, δηλαδή η απελευθέρωση, ξένος στρατός θα έλθει Χριστό θα*

πιστεύει, γλώσσα δεν θα ξέρη. Είναι σαφείς οι υπαινιγμοί για την κάθοδο του ρωσικού στόλου στο Αιγαίο. *«Η προετοιμασία του λαού από τους χρησμολόγους, πράκτορες της ρωσικής πολιτικής διασχίζουν την Ελλάδα», (*Μάρκος Γκιόλιας[42], σ.303). Όσο για την τύχη των Τούρκων, η προφητεία είναι εντελώς εξωπραγματική: Από τους Τούρκους το 1/3 θα σκοτωθεί, το άλλο τρίτο θα βαπτισθεί και μονάχα το 1/3 θα πάει στη Κόκκινη Μηλιά.[43] […]

Ο Δημήτριος Λουκόπουλος, που περιόδευσε τη περιοχή των Αγράφων στα 1928, αναφέρει[44] ένα απ τα πολλά περιστατικό, χαρακτηριστικό του Πάτερ Κοσμά, στο Μοναστηράκι Αγράφων, όπως του το διηγήθηκε ο Πάπα – Γιάννης Σαγρής που ήταν και δάσκαλος του χωριού. *«Την ημέρα που ήρθε στο χωριό μας, λέει κι έβανε λόγο, μπήκαν τα γίδια ενός τσοπάνη σε κάποιο χωράφι και χαλούσαν το σπαρτό. Ήταν αφημένα, βλέπεις μόνα τους, γιατί όλοι οι άνθρωποι είχαν μαζευτεί στο ίδιο μέρος, για να ακούσουν τη διδαχή του Αγίου. Και αυτός ο τσοπάνης ήρθε εκείνη τη στιγμή για να ακούσει.*

-Ορέ δείνα, του λέει κάποιος τα γίδια σου μπήκαν στο τάδε χωράφι μέσα, θα χαλάσουν το σπαρτό και θα πληρώσει τη ζημιά, τρέχα να τα βγάλεις!

Έκαμε να φύγει ο άνθρωπος, να πάει να τα βγάλει από μέσα. Πάνω στη φευγάλα έγινε ανακατοσούρα ανάμεσα στο πλήθος. Ο άγιος που είχε το προφητικό χάρισμα και ήταν καρδιογνώστης κατάλαβε τι είχε συμβεί.

-Μην ταράζεσαι φώναξε, τα γίδια σου δε θα κάμουν ζημιά, μείνε ν΄ ακούσεις. Έμεινε ως το τέλος του λόγου. Υστερότερα πήγε στα γίδια και με τα μάτια του το είδε πως ζημιά καμμιά δεν έγινε στο σπαρτό και πίστεψε πως αλήθεια ήταν άγιος ο Πάτερ Κοσμάς»

Ήταν προφήτης, κι ένας προφήτης όλα τα ξέρει. Στο τέλος του λόγου του έφερε μια ματιά ολόγυρα στα βουνά και λέει: *-Αθάνατα βουνά! Πόσους ανθρώπους έχετε να γλιτώσετε μια μέρα από το βέβαιο θάνατο! Τάχα πως θα γίνει επανάσταση εννοούσε, θα κυνηγήσουν οι Τούρκοι τους Έλληνες και αυτοί για να σωθούν θα καταφύγουν σε τούτα τα βουνά!*

---

[42] Μάρκου Α. Γκιόλια1999: *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, σ.303

[43] Μάρκου Γκιόλια1972: *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, σσ.176, 430-432, αριθμ.17, 18, 30, 32, 42, 43, 58, 63, 110

[44]Λουκόπουλου Δημητρίου1929:*Στα βουνά του Κατσαντώνη*, σ.181-183, έκδ. Ι. Σιδέρη, Αθήναι βλέπε και στο Ασδραχά Σπύρου1995:*Ιστορικά απεικάσματα*, σειρά: ιστορική βιβλιοθήκη, «η διπλή παράδοση», σ.48-55, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα

Στα βουνά των Αγράφων, καίτοι έχουν περάσει τόσα χρόνια, οι αναφορές των ντόπιων χωρικών για τον Πατροκοσμά, παραμένουν ζωντανές, διατηρώντας τη φρεσκάδα του αγέρα των ψηλών κορφών..

Ο λαϊκός ήρωας των Αγράφων, Κατσαντώνης

Οι γονείς του Αντώνη ήταν Σαρακατσαναίοι σκηνίτες (νομάδες) των Αγράφων, «βλάχοι», με οικογενειακό όνομα Μακρηγιανναίοι. Ο πατέρας του ήταν τσέλιγκας κι η μάννα του κόρη αρματολού (Yemeniz). Απ αυτή μπορεί να κληρονόμησαν οι γιοι της το πολεμικό τους δαιμόνιο. Ο Αντώνης γεννήθηκε στα 1775 στη Μύρεση (Μάραθος) Αγράφων[45]. Αδελφούς είχε τρεις λέει ο Yemeniz: τον Κώστα Λεπενιώτη, τον Κουτσούκη και τον Γιώργη Χασιώτη, κατά άλλους είχε τέσσερις. Νουνό είχε «ένα αρματολό» (Yemeniz) κατά δε τον Δημήτριο Λουκόπουλο τον ίδιο τον καπετάνιο Δίπλα.

Ο Κατσαντώνης[46] υπήρξε η ενσάρκωση της άγριας αγραφιώτικης κλεφτουριάς, είναι ο ιδανικός τύπος του «ανθρώπου του κλαριού» κι η ανώτατη έκφραση της εναντίωσης του ατόμου στην καταδυνάστευση και στην τυραννία.

Το όνομα του Κατσαντώνη επισκίασε όλα τα άλλα μεγάλα ονόματα εθνομαρτύρων και προμάχων του ελληνισμού της εποχής εκείνης, πέρασε τριζώντανο και άφθαρτο ένα και μισό αιώνα υμνήθηκε, τραγουδήθηκε και – άκρον άωτον της δημοτικότητας – πέρασε μαζί, μ αυτό του εχθρού του Βελή – Γκέκα, στον αθάνατο Καραγκιόζη. Και βλέπει κανείς το περίεργο και τόσο συγκινητικό θέαμα, να κλαίνε με λυγμούς το θάνατο του Αντώνη, κάτω από τα μεγάφωνα και προβολείς των στηλών του Ολυμπίου Διός (στου Μόλλα δηλαδή) λουστρόπουλα και κόρες των Αθηνών του 1930 και τόσο. Θυμίζω επίσης εδώ κάτι, που έγραψε ο Yemeniz το 1852 στην σελίδα του 22 για τον Αντώνη: «*Ο πολεμιστής αυτός ζούσε τώρα και καμιά 50 χρόνια περίπου. Μα αν ακούσουμε τι λένε γι αυτόν οι χωρικοί της Αιτωλίας και του Βάλτου, δε φαίνεται να είναι πλέον άλλο τι παρά κάποιος μυθικός ήρωας».*

Μπορεί αυτή η μοναδική αίγλη του Αντώνη να εξηγείται με το πικρό απόφθεγμα του μικρού Φρειδερίκου ΙΙ της Πρωσίας: *«τόσο η θέση στην οποία*

[45](Βλέπε Λουκόπουλου Δημητρίου:*Στα βουνά του Κατσαντώνη*, σ. 139, σημ. 1.) ή και στα Πινιανά (*στα βουνά* σ. 177)
[46] Σπανδωνίδη Ειρήνη1939: *Τραγούδια της Αγόριανης (Παρνασού*), σ.223-224, εκδ. Πυρσός

τοποθετούν οι μεταγενέστεροι έναν ήρωα, όσο κι αυτή, που κρατούσε όσο ήταν στην ζωή, υπόκεινται στην αγχίστροφη τύχη». Αλλά πιθανότερα χρωστιέται στην άφταστη προσωπική πολεμική αξία του Αντώνη και στο γεγονός ίσια – ίσια ότι, όχι ρωμαλέος όχι από σόι, φτωχός, μοναχός σχεδόν, βάσταξε ολόκληρα χρόνια μέτωπο στο φοβερό Αλή, που είχε γονατίσει τους πάντες και τρομοκρατήσει το παν.

Έργο του Θεόφιλου, Μακρυνίτσα Πηλίου.
Τοιχογραφία που απεικονίζει τον θάνατο του Κατσαντώνη στο καφενείο «Θεόφιλος»
Φώτο: Πηνελόπη Ματσούκα

Γεώργιος Καραϊσκάκης: ο Καρδιτσιώτης ήρωας

Ο Καραϊσκάκης είναι η πιο δραματική μορφή από τους αγωνιστές του 21. Περίφημος κλέφτης του Κατσαντώνη, αρματολός των Αγράφων, στρατάρχης της Ρούμελης, αρχιστράτηγος της Ελλάδας και προπαντός γνήσιος λαϊκός ηγέτης. Γεννήθηκε το 1782 μ.Χ. σε μια σπηλιά κοντά στο Μαυρομμάτι Αγράφων Καρδίτσας από καλογριά του κοντινού μοναστηριού Αγίου Γεωργίου, τη Ζωή Ντιμισκή. Η μάννα του καταγόταν από το χωριό Σκουλικαριά της Άρτας, παντρεύτηκε κάποιο Γιαννάκη Μαυρομματιανό και πολύ νωρίς έμεινε χήρα. Λέγεται πως πατέρας του ήταν ο αρματολός του Βάλτου Δημήτρης Ίσκος ή Καραϊσκος. Μέχρι το θάνατό του, ο Καραϊσκάκης ήταν γνωστός με το όνομα «ο γιος της καλογριάς».

Ο Καραϊσκάκης πέρασε πολύ δύσκολα παιδικά χρόνια κοντά στην οικογένεια ενός Σαρακατσάνου τσέλιγκα, γιατί μόλις έγινε οκτώ χρονώ, πέθανε η μάνα του και έτσι μεγάλωσε ανάμεσα σε ξένους τρώγοντας ξύλο και μπομπότα, πότε στο Μαυρομμάτι, στη Γράλιστα, στο Λεοντίτο, στη Σιάϊκα.

Από μικρός κατατάχτηκε στα αρματολικά σώματα των Αγράφων, όπου ξεχώρισε με τη παλικαριά και την εξυπνάδα του. Διετέλεσε πρωτοπαλίκαρο του Κατσαντώνη, και ήταν ένας απ τους τρεις που πυροβόλησαν και σκότωσαν τον Βελή Γκέκα. Αναμείχτηκε στους πολέμους του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, άλλοτε ως σύμμαχος και άλλοτε ως αντίπαλός του.

Σ αυτά τα χώματα, τα χώματα των Αγράφων αντρώθηκε άλλη θρυλική μορφή, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης.

Πολλές είναι οι ιστορίες του ήρωα που έλαβαν χώρα στον ευρύτερο χώρο των Αγράφων. Ο Πουκεβίλ, στην Ιστορία της Ελληνικής επανάστασης, γράφει για μια εξόρμηση του Καραϊσκάκη στην πεδιάδα της Καρδίτσας κατά σώματος Κονιάρων, που τους κατέκοψε. Έκαψε τη μικρή πόλη της Καρδίτσας, που ήταν η πρωτεύουσα των αρχαίων φύλων του Ικονίου, και έσπειρε τον τρόμο στις όχθες του Πηνειού ποταμού, ώστε ο Σερασκέρης της Λάρισας Τζελατίνα Πασάς συνθηκολόγησε. Ο πρώτος όρος ήταν η απελευθέρωση των νομάδων βλάχων (τους οποίους είχαν αιχμαλωτίσει στα χειμαδιά της πεδιάδας, ενώ ετοιμάζονταν ν ανέβουν στα βουνά), ώστε ελεύθεροι να πάνε στις ορεινές βοσκές..

Ασχολίες των κατοίκων παλαιότερα

Τα βουνά των Αγράφων, αποτελούσαν χώρο ανάπτυξης της κτηνοτροφίας από τα πανάρχαια χρόνια. Ο ορεινός χαρακτήρας του εδάφους καθόρισε κατά τρόπο αντικειμενικό και την επίδοση των κατοίκων στην κτηνοτροφία, πού ήταν πρωταρχική λειτουργία για την αναπαραγωγή του υλικού βίου τους.

Είναι αλήθεια ότι οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι πολύ μικρές, καθώς ο μαίανδρος ενός ποταμού αφήνει μόλις, στο κύρτωμα της όχθης του, χώρο για ένα χωράφι. Αυτός ο πολυτεμαχισμός οδηγεί στην διασπορά των οικισμών.

Οι κοινότητες αποτελούνται από πολλούς οικισμούς που τα σπίτια τους είναι διασκορπισμένα, όπως είναι διασκορπισμένες και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το καλλιεργήσιμο έδαφος είναι παντού διαμορφωμένο σε πεζούλες που διαβαθμίζονται σε διαφορετικό υψόμετρο.

Από την στιγμή που οι κάτοικοι εγκατέλειψαν, ομαδικά σχεδόν, τις πιο απομακρυσμένες πεζούλες που καλλιεργούσαν σε ξερικές καλλιέργειες, σιτάρι, κριθάρι και σίκαλη, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις συγκεντρώθηκαν στις αρδευόμενες επιφάνειες, κοντά στο χωριό. Καλλιεργούσαν καλαμπόκι, τριφύλλι που δίνει πέντε με έξι χορτοκοπές το χρόνο, όσπρια (κουκιά, φακές, ρόβη).

Ο ποτιστικός κήπος, ιδιαίτερα στις στενές παραποτάμιες λωρίδες, εξυπηρετούσε με τα χλωρά του προϊόντα τη διατροφή τους τους λιγοστούς θερινούς μήνες. Από τον ίδιο κήπο προμηθεύονταν τα ξηρά όσπρια, ξηρά κολοκύθια, κρεμμύδια, τις πατάτες για την υπόλοιπη χρονιά.

Η γεωργική και κτηνοτροφική ζωή των κατοίκων του Αγραφιώτικου χώρου είναι δεμένη με τις εθιμογραφικές εκδηλώσεις που συναντάμε σε ολόκληρο τον χώρο. Σχετικά με τις γεωργικές ασχολίες, υπάρχει το πατροπαράδοτο έθιμο της αλληλοβοηθείας. Αυτό στηρίζεται στην ανάγκη των κατοίκων να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες του τόπου. Έτσι βοηθούσαν ο ένας τον άλλον για να τελειώσουν γρήγορα, για να πάρει και ο άλλος σειρά, να προλάβουν το μάζωμα, την σοδειά, την σπορά και άλλα. Τους διακατείχε ένα αίσθημα συλλογικής ευθύνης. Δεν υπήρχαν ευκολίες, ούτε περίσσια χέρια, ο τόπος ήταν δύσκολος και κάθε δυνατή βοήθεια ήταν καλοδεχούμενη ευλογία.

Κατά τον Πανταζή, οι κυψέλες το 1939 έφταναν τις 10.000 περίπου απ τις οποίες 200 σε ευρωπαϊκό τύπο, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης Γούλας στο *Η Ευρυτανία και τα προβλήματά της*[47]. Η άφθονη βλάστηση της Ευρυτανίας (έλατα, θάμνοι, φρύγανα) συντρέχουν πολύ στην ανάπτυξη των μελισσιών. Το μέλι αναπλήρωνε τη δυσεύρετη για την περιοχή ζάχαρη και δίνει κι ένα σοβαρό έσοδο απ το κερί που ήταν περιζήτητο. Τα περισσότερα χωριά είναι κατάλληλα για την μελισσοκομεία, όπως Μάραθος, Μοναστηράκι, Επινιανά.

Στις περιοχές που επικρατεί το πέτρωμα του Φλύσχη, υπάρχουν δάση και κατά συνέπεια άφθονη ξυλεία. Αντίθετα, στα χωριά που είναι κτισμένα σε ασβεστολιθικές περιοχές, η μόνη δραστηριότητα των κατοίκων είναι η απασχόληση με τα κοπάδια.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, τα δάση στην περιοχή των Αγράφων ήταν τόσο πυκνά, ώστε το φύλλωμά τους εμπόδιζε το χιόνι να φτάσει στο έδαφος. Τόσο πυκνά ήταν τα δάση τους έλεγαν, που ούτε φίδι δεν μπορούσε να συρθεί ανάμεσά του.

Οι μεγαλύτερες καταστροφές των δασών, έγιναν την περίοδο 1880 - 1910, μετά την ένταξη και των Θεσσαλικών Αγράφων στο Ελληνικό κράτος.

Πριν αυτής της περιόδου οι σχέσεις των κατοίκων με το δάσος ήταν οι αλλεπάλληλες εκχερσώσεις για προσωρινή γεωργική καλλιέργεια (ρόγγια), η άτακτη βοσκή και ο κλάρος (κόψιμο κλαδιών) για την χειμερινή τροφή των ζώων. Ακόμη οι υλοτομίες περιορίζονταν για τις ατομικές ανάγκες των κατοίκων και της περιοχής.

Κατά την πιο πάνω περίοδο, η υλοτόμηση των δασών πήρε ανεξέλεγκτη ροή με αποτέλεσμα να καταστραφούν τεράστιες δασωμένες πλαγιές. Στην περιοχή της Αργιθέας, η καταστροφή ήταν τεράστια. Τα δένδρα κόβονταν, και σύρονταν στις όχθες του Αχελώου ποταμού για μέσω των εκβολών του μεταφέρονταν στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Η κυριότερη δικαιολογία των ξυλεμπόρων προς τους κατοίκους της περιοχής ήταν, ότι τη ξυλεία θα την χρησιμοποιούσαν για ανέγερση εκκλησιών[48].

[47] Γούλα Γεωργ. Δημοσθένη1946: *Η Ευρυτανία και τα προβλήματά της*, σ.65,
[48]Στάθη Γεωργίου: *Από τ' Αγραφα*, κεφ. εξαντλητική υλοτομία των δασών, σ. 131

Στα νεότερα χρόνια οι κάτοικοι των Αγράφων ασχολήθηκαν συστηματικότερα, πέρα απ τις δυσκολίες – δασοτσιφλίκια –και εποχιακά με την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου. Γίνεται πια οργανωμένη εκμετάλλευση δασών, αποδίδοντας ένα έσοδο στους κατοίκων της περιοχής.

Μέσα σε αυτούς του βράχους κυλάει η ζωή του ορεινού πληθυσμού. Η μικρή οικονομία των ανθρώπων αυτών ήταν ανέκαθεν κλειστή και λιτή. Ζούσαν αποκλειστικά σχεδόν από τη μικρή τοπική τους παραγωγή, αγροτική και κτηνοτροφική. Λιγοστά τα εδάφη για να καλλιεργήσει ο Αγραφιώτης.

Στις μέρες μας,
το ανθρώπινο δυναμικό των Αγράφων

«Το ανθρώπινο δυναμικό[49] των Αγράφων διαχωρίζεται και αντιπροσωπεύεται από τρεις κατηγορίες:

α) οι μόνιμοι κάτοικοι (εδραίοι) δηλαδή αυτοί που διαβιούν σε ετήσια βάση στο χώρο[50] και αριθμούν περί τους 400 ανθρώπους και των οποίων η σύνθεση ηλικιακά είναι η εξής:

20 άτομα ηλικίας έως και 12 ετών,

60 άτομα ηλικίας έως 35 ετών και

320 άτομα από 35 έως και 96 ετών.

Κύρια ασχολία τους είναι: οι γεωργικές, κτηνοτροφικές, οικοδομικές, δασοκομικές εργασίες, μελισσοκομία, άγροτοτουρισμός.

β) Άνθρωποι που λόγω αντικειμενικών δυσκολιών εξυπηρέτησης διαμένουν στα Άγραφα από την Άνοιξη μέχρι το Φθινόπωρο και μετά κατευθύνονται σε αστικά κέντρα και αριθμούν περί τα 400 άτομα.

Επίσης υπάρχουν και άνθρωποι που έλκουν την καταγωγή τους από τα Άγραφα, διαμένουν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας ή του εξωτερικού και επισκέπτονται τα Άγραφα (έχοντας ιδιόκτητες κατοικίες) για διάστημα από 7 ημέρες έως και 2 μήνες και αριθμούν περί τα 1.000 άτομα, με κυλιόμενη παρουσία τα ως άνω χρονικά διαστήματα».

---

[49] Χρήστου Μπούρα (Δημάρχου Αγράφων):«Ο Δήμος Αγράφων σήμερα», συνέντευξη στα *ΕΥΡΥΤΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ,* σ.10, τ.28, Οκτ.-Δεκ. 2008,

[50] Κατά την καταγραφή της έρευνας πεδίου, 2008, καταγράψαμε 255 χειμερινούς μόνιμους κατοίκους (εδραίους), ανθρώπους που διαμένουν όλο το χρόνο στο Δήμο και εννέα παιδιά, που φοιτούν στο μοναδικό Δημοτικό σχολείο του Δήμου

γ) Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι. Είναι κτηνοτρόφοι κατ΄ επάγγελμα με ικανό αριθμό ζώων (πρόβατα, ερίφια και βοειδή), που τον χειμώνα διαβιούν σε πεδινές περιοχές, όπως Αλμυρό Μαγνησίας, περίχωρα Καρδίτσας, Κωπαϊδα Βοιωτίας και περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας. Την Άνοιξη επανακάμπτουν στα Άγραφα και παραμένουν έως τις αρχές Φθινοπώρου. Αριθμούν με τις οικογένειές τους περί τα 600 άτομα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τα Άγραφα ανέδειξαν την κτηνοτροφία και η κτηνοτροφία τους Σαρακατσαναίους

Η φήμη των Αγράφων

Τόσο στη πεδιάδα όσο και στο βουνό, η λέξη Άγραφα έχει έντονες απηχήσεις στη λαϊκή συνείδηση. Τα Άγραφα έχουν τη φήμη του απρόσιτου βουνού, όπου οι Τούρκοι δε κατόρθωσαν ποτέ να διεισδύσουν. [1]

Η περιοχή ήταν γνωστή μόνο στους κατοίκους της, που κάθε χρόνο κατέβαιναν στη πεδιάδα να δουλέψουν στις αγροτικές δουλειές του κάμπου. Από παλιά, οι κάτοικοι της δυσπρόσιτης αυτής περιοχής προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τα απολύτως απαραίτητα για την οικογένειά τους. Στα βουνά των Αγράφων, η «*πλούσια σοδειά*» που διηγούνται οι παλαιότεροι, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά το αποτέλεσμα της μεγάλης κτηνοτροφίας του τόπου.

Η περιοχή των Αγράφων θεωρείται η θερινή μητρόπολη του κεντροελλαδικού ποιμενισμού. Μια διευρυμένη ποιμενική οικογένεια είναι τόσο ευκατάστατη, ώστε η κόρη λαβαίνει στο μερίδιό της ως προίκα μεγάλη περιουσία: *πέντε χιλιάδες πρόβατα και άλλα τόσα γίδια*[2].

.

Νομάδες Σαρακατσαναίοι στα Αγραφιώτικα βουνά

«Οι Σαρακατσαναίοι ή Σαρακατσιαναίοι[3]*, απ ευθείας απόγονοι των νομάδων κτηνοτρόφων, που κάποτε κυρίευαν (τα καλοκαίρια) τις βουνοκορφές και το (χειμώνα) πλημμύριζαν τους κάμπους και τους λόφους του βαλκανικού χώρου, υπάρχουν ακόμη και σήμερα μερικές εκατοντάδες οικογένειες που συνεχίζουν τ΄ ανεβοκατεβάσμα τους απ τα θερινά βοσκοτόπια στα χειμαδιά και αντίστροφα»*[4]

Ενώ οι πληροφορίες που υπάρχουν – χάρη στους λαογράφους και τους εθνολόγους – για το ποιες ήσαν και πως ζούσαν οι διάφορες

---

[1]Sivignon Michel1992:*Θεσσαλία γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, κεφ. Οι Αγραφιώτες, σ. 398-401, Αθήνα
[2] Μιράσγεζη Δ. Μ.1965: *Έρευνα στη δημοτική μας ποίηση*, σ.80
[3] Μποτός Άλ. Γιάννης και Αγραφιώτης Ν. Γεώργιος
[4]Ψυχογιού Κ. Δημήτρη – Παπαπέτρου Γιούλη1983:«Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», στο Α΄ *Επιστημονικό Συνέδριο* των Σαρακατσαναίων, Σέρρες

παραδοσιακές κοινωνίες φερεοίκων, είναι αρκετά ικανοποιητικές, ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν σχετικά με τον αριθμό τους, τους τόπους εγκατάστασής τους, τις διαδρομές που ακολουθούσαν, το μέγεθος των ποιμνίων τους. Για τις ελλείψεις αυτές φρόντισαν βέβαια πρώτα οι ίδιοι οι νομάδες.

Η γνωστή δυσπιστία των χωρικών προς την κεντρική εξουσία γίνεται ακόμη εντονότερη στην περίπτωσή τους. Κατά τις μετακινήσεις τους και τις εγκαταστάσεις τους βρίσκονται μέσα σ ένα κόσμο εχθρικό: όσοι λιγότεροι ξέρουν οι άλλοι γι αυτούς, τόσο ασφαλέστεροι αισθάνονται οι ίδιοι.

Περιορισμένες λοιπόν θα ήσαν έτσι κι αλλιώς, οι πιθανότητες να συγκεντρωθούν κάποια αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για τους νομάδες και γι αυτό ίσως το κράτος δεν το επιχείρησε ποτέ στα πλαίσια των απογραφών που πραγματοποίησε.

Τον 19^{ο} αιώνα οι συγκεκριμένες ποσοτικές πληροφορίες λείπουν εντελώς.

Από την παράδοση φέρεται ως πατρίδα των Σαρακατσιαναίων η ευρύτερη περιοχή των Αγράφων. Πότε ακριβώς ήρθαν οι Σαρακατσιαναίοι στ΄ Άγραφα και από πού ήρθαν, οι γνώμες διχάζονται. Ακόμη πολλά λέγονται και γράφονται για τον χρόνο και την αιτία που τους ανάγκασε να εγκαταλείψουν την Ήπειρο και να καταφύγουν στο ορεινό σύμπλεγμα των Αγράφων.

Όλοι οι φυγάδες βρήκαν καταφύγιο στον ορεινό όγκο των Αγράφων, όπου οι Αγραφιώτες από την εποχή ακόμα των Βυζαντινών απολάμβαναν, εκτός της φορολογικής απαλλαγής και των προνομίων της αυτονομίας και της αυτοδιοίκησης.

Σύμφωνα με την Αγγελική Χατζημιχάλη (*Σαρακατσάνοι*, σ. μ΄) και τη διήγηση του γέρου Φερεντίνου, μαθαίνουμε ότι: «*Το καλοκαίρι ο προσπάππος μου πήγαινε στα Κριθάρια, στο βουνό Περιστέρι, πάνω απ το χωριό Χαλίκι. Ο δικός μου ο παππούλης, ο πατέρας του πατέρα μου, πήγε στου Σουλίου τα βουνά για να μην πάει η αρβανιτιά, που τον διέταξε ο Αλής. Από κει τράβηκε στο Ξηρόμερο και ανέβαινε για ξεκαλοκαιριό στα ψηλώματα των Αγραφιώτικων βουνών, στα Βραγγιανά».* Απόδειξη για το πέρασμα των Φεριντιναίων απ τα Μεγάλα Βραγγιανά αποτελεί η βρύση στη θέση *Κρανιά*, που τη λένε: *στου Φερεντίνου*.

Ο τσέλιγκας Ν. Τσουμάνης λέει ότι τους εξόρισαν οι Τούρκοι και γίνανε σκηνίτες (νομάδες), γιατί ένας πρόγονός τους, που ήταν γραμματικός του Αλή πασά, πρόδωσε τον τούρκικο στρατό. Έτσι ο Αλής διέταξε να τους σκοτώσουν όλους και μόνο όσοι έφυγαν σώθηκαν. Πολλοί άλλαξαν και τα ονόματά τους για να γλιτώσουν από τα βάσανα – κατατρεγμό των Τούρκων. Έτσι ένας έγινε Μπίτσιος, άλλος Φαρμάκης, άλλος Μαλαμούλης.

Ο τελευταίος πήγε στη Λαμία και λέγεται ότι απ αυτόν προέρχονται οι γνωστοί τσελιγκάδες των Αγράφων Μαλαμουλαίοι, που ξεκαλοκαίριαζαν στη τοποθεσία Κριθάρια Βραγγιανών. Ο Μαλαμούλης που ξεκαλοκαίριαζε στα Κριθάρια Βραγγιανών ξεχείμαζε στη περιοχή του Βελεστίνου, όπου είχε τεράστιες ιδιόκτητες εκτάσεις, διηγούνταν στην Αγγελική Χατζημιχάλη (*Σαρακατσάνοι*, σ.ος) ότι είχαν έρθει απ το Συρράκο.

Ο Κώστας Κωτσοκάλης στο βιβλίο του «*Ο Κατσαντώνης της Ρωμιοσύνης»,* αναφέρει ότι: *«ο παππούς του Κατσαντώνη, από μια άγνωστη αιτία βρέθηκε στα Άγραφα στα 1750. Πολλά απεικάζονται και πιθανολογούνται για την αιτία που τον έφερε στα απροσκύνητα Άγραφα. Στην περιφέρεια του Βεσταβετσίου (Βεσταβέτσι Ηπείρου) υπήρχαν πολλοί κτηνοτρόφοι με χιλιάδες πρόβατα. Η στενοκοπιά του βοσκήσιμου χώρου τους έκαμε να βρίσκονται σε βαθιά μεταξύ τους διαμάχη για τη νομή και την κατοχή της περιφέρειας. Σε κάποια τους πολύ σοβαρή φιλονικία πήρε το κοπάδι του και ξεπατρίστηκε. Δεν αποκλείεται να ήρθε και σαν πρόσφυγας μαζί με άλλους Ηπειρώτες, αποφεύγοντας τις ληστρικές Αρβανίτικες επιδρομές ή τον τουρκικό εξαναγκασμό αλλαξοπιστίας».*

Ο Πέτρος Μπενέκος (*Χουλιαράδων Άπαντα,* 1974) γράφει για το ίδιο θέμα ότι οι κάτοικοι του Πετροβουνίου (Βεσταβέτσι = Μεγάλη Χώρα) το 1600 ήταν τετρακόσιες οικογένειες νομάδων, Έλληνες σύμφωνα με τους ιστορικούς. Οι πρόγονοί τους είχαν αναπτυγμένη κτηνοτροφία και πλούσια τσελιγκάτα με σεβαστούς προύχοντες, αλλά ελάχιστα μορφωμένους. Μια επιδημία τους ανάγκασε να διασκορπιστούν σ όλα τα Τζουμέρκα και τα Άγραφα.

«*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*[5] *υποστήριζαν ότι έφυγαν από την περιοχή του Συράκου Ιωαννίνων. Την άποψη αυτή την είχα ακούσει πολλές*

[5] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, σ.19, Αθήνα

φορές στις συζητήσεις των γερόντων, δηλαδή ανθρώπων που είχαν γεννηθεί από το 1860 και μετά. Η άποψη αυτή ήταν πολύ διαδεδομένη ανάμεσα στους Σαρακατσιαναίους που ξεκαλοκαίριαζαν στ Άγραφα και διαχείμαζαν στην Αττικοβοιωτία, Φθιώτιδα, Θεσσαλία αλλά και στο Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας».

Ο Κώστας Παΐσης σε παρουσίασή του (*Πρακτικά Ημερίδας* «Σαρακατσαναίοι και Άγραφα»), αναφερόμενος στους Σαρακατσιαναίους της Καρύτσας Δολόπων και ειδικότερα για την οικογένεια των Κολοβαίων, ανέφερε: *η οικογένεια των Κολοβαίων της Καρύτσας είναι σίγουρα η πολυπληθέστερη Σαρακατσιάνικη οικογένεια της περιοχής Δολόπων και μία απ τις μεγαλύτερες των Αγράφων. Η μακρινή καταγωγή τους είναι απ τη Νότια Ήπειρο και συγκεκριμένα απ τη περιοχή Συρράκου*.

Η άποψη ότι οι Σαρακατσιαναίοι έφυγαν απ το Συρράκο, πέρα απ τη προφορική παράδοση, υποστηρίζεται και από τον Παναγιώτη Αραβαντινό (*Χρονογραφία της Ηπείρου,* 1856), ο οποίος γράφει, ότι: «*εκ του Συρράκου κατά την παρελθούσαν εκατονταετηρίδα ποιμένες τινές αναχωρήσαντες εγένοντο οι σχηματισμοί και πρόγονοι της νυν νομαδικής φυλής*»

Πολλά λέγονται, πολλές υποθέσεις γίνονται για τη φυγή των Σαρακατσαναίων από την Ήπειρο. Πολλοί Σαρακατσιαναίοι ισχυρίζονται ότι τους έδιωξε ο Αλή πασάς. Πάντως ο κυριότερος λόγος – όχι και ο μοναδικός όπως φαίνεται - για τον οποίο οι Σαρακατσιαναίοι αναγκάστηκαν να φύγουν από την Ήπειρο ήταν το παιδομάζωμα, το οποίο καθιερώθηκε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη το 1395 και οργανώθηκε συστηματικότερα στη περίοδο του Μουράτ του Β΄.

«Εγκαταστάθηκαν οι Σαρακατσιαναίοι[6] *στα αγραφιώτικα βουνά κι έγιναν δημότες στα χωριά κι απόκτησαν δικαιώματα να βόσκουν στα κοινοτικά λιβάδια.. Εδώ στ Άγραφα υπήρχαν μονάχα βλάχοι Σαρακατσιαναίοι και ντόπιοι χωριάτες. Πάντως κατά ένα τρόπο ήταν αρχικά παρείσακτοι. Θα προσθέσω μόνο τα όσα μούπε ο πατέρας μου το 1966 για τα Βραγγιανά. Τα μονόλαγε, όπως μούπε, ο γέρο Βασίλης Αραπίτσας, ξαδελφός του, αλλά πολύ μαγαλύτερός του στην ηλικία. Αρχικώς λέει, όλοι οι βλάχοι: Μαλαμούλης,*

[6] Μποτού Άλεξ. Γιάννη1982: *Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.214-215, Αθήνα

Ακρίβος, Μποτός, Κορκαίοι, Αραπιτσαίοι, Ζυγογιανναίοι, Γερογιανναίοι (ίδιο σόϊ με τους Ζυγογιανναίους, όπως μούλεγε ο πατέρας μου) είχαν βγει κι ήταν μαζωμένοι στον Έλατο – τοποθεσία όπου τελικά έμεινε ο Ακρίβος – πολλά κονάκια. Εκεί πήραν οι κλέφτες και το Γιώργο Μαλαμούλη σκλάβο, δασκαλούδι απ το διάβασμα, το πήγαν στη Μπουρλέρου και τον ξαγόρασαν.

Από κεί από τον Έλατο έπαιρναν όλα τα λιβάδια με νοίκιο ως τα Τρία Σύνορα (Τροβάτο – Πετρίλια). Τα νοίκιαζε ο Έπαρχος και τάπαιρναν απ τον Έπαρχο. Ήταν όπως είπαμε του Δημοσίου τότε. Και μετά αγόρασαν χωράφια, άλλος εδώ κι άλλος εκεί και έφτιασαν και σπίτια μέσα στο χωριό. Και σε κάποια δίκη στο Μεσολόγγι, ένας Τσιώλης ντόπιος Βραγγιανίτης, απαντώντας σε σχετική ερώτηση του Προέδρου είπε: Είναι κι αυτοί χωριανοί, αλλά όχι σαν κι εμάς».

Κοιτίδα των Σαρακατσαναίων ήταν η οροσειρά της κεντρικής και νότιας Πίνδου και η Ρούμελη με επίκεντρο τα Άγραφα. Ο διασκορπισμός τους, από την αρχική κοιτίδα τους προς την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα, έγινε επί Τουρκοκρατίας και κυρίως τον 18ο αιώνα, στα χρόνια του Αλή Πασά.

Ως προς το όνομά τους υπάρχουν πολλές και διάφορες ετυμολογίες. Σύμφωνα με τη Σαρακατσαναΐϊκη παράδοση πήραν το όνομά τους από τους Τούρκους. Όταν έγινε η άλωση της Κων/πολης, οι Σαρακατσαναίοι φόρεσαν μαύρα ρούχα, ως ένδειξη πένθους, και δεν υποτάχθηκαν στον κατακτητή. Οι Τούρκοι τους έβλεπαν στα μαύρα και ανυπότακτους να μετακινούνται συνεχώς. Γι' αυτό τους ονόμασαν «Καρακατσάν» (καρά=μαύρος και κατσάν=φυγάς, ανυπότακτος), δηλ. «μαύροι φυγάδες». Από το Καρακατσάν με παραφθορά προήλθε η λέξη «Σαρακατσάνος».

Κατά τον Αθανάσιο Ν. Φλώρο[7], η λέξη *Σαρακατσάνοι* κατά μία εκδοχή προέρχεται από τις αραβικές λέξεις καρά=γη ξηρά ή Σαρή=γρήγορος και την τουρκική κατσιάν=φεύγω, που σημαίνει περιπλανώμενος.

Πάντως οι Σαρακατσιαναίοι δεν ήταν κι από παλιότερα ξένοι κι άγνωστοι στα βουνά αυτά. Τάξεραν και τα βόσκαγαν πολλές φορές από τότε, απ την Τουρκοκρατία ακόμα, με νοίκι. Και μόλις έγινε το Ελληνικό, αλλού με το ζόρι κι αλλού με το καλό, ή και με τα δυο, απόκτησαν δικαιώματα. Τους ντόπιους χωριάτες οι Σαρακατσιαναίοι του έλεγαν λίγο υποτιμητικά

[7]Φλώρου Θ. Αθανασίου1980:*Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό,* σ.574, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα

«παλιοχωρίσιους». Κι έτσι, αλλά και «σιαπανίσιους» τους λένε κι ως τα σήμερα σε όλη τη Θεσσαλία και σ άλλα μέρη, κι όχι μόνο οι Σαρακατσιαναίοι. Όμως οι Σ. τους έλεγαν και «καψομούνηδες» και «π(ου)τσιάδες» και οι παλιοχωρίσιοι τους βλάχους «σκατόβλαχους».

Το αρματολίκι των Αγράφων

Ο αρματολισμός[8] εγγράφεται ασφαλώς στους μηχανισμούς που διέθετε η αυτοκρατορία στον βαλκανικό χώρο για τη νόμιμη διαχείριση της βίας και των όπλων. Γενικότερα ο αρματολισμός είναι ένα σύστημα δημόσιας ασφάλειας σύμφωνα με το οποίο ένοπλοι ραγιάδες αναλαμβάνουν καθήκοντα φύλακα της τάξης, γι αυτό απαλλάσσονται από φόρους και οι κοινότητες επιβαρύνονται με τη μισθοδοσία και τη τροφοδοσία τους. Αρματολίκια συστήνονται από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης στις περιοχές των Αγράφων, των Μεγάρων και του Ολύμπου[9].

Το αρματολίκι των Αγράφων έχει την αρχή του στα πρώτα χρόνια της διαδοχικής εισβολής των Τούρκων στις ελληνικές επαρχίες και κυρίως στη Θεσσαλία.

Ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (1778-1850 μ.Χ.) ιστορικός και διπλωμάτης αναφέρει ότι το πρώτο αρματολίκι στην ελληνική επικράτεια επί Σουλτάνου Μουράτ του Β΄(1421 – 1451 μ.Χ.), πριν δηλαδή ακόμη πέσει η Κωνσταντιπούπολη, ήταν το αρματολίκι των Αγράφων.

Οι Τούρκοι επειδή δεν μπορούσαν να υποτάξουν την ορεινή και δύσβατη περιοχή των Αγράφων μετά την κατάκτηση της πεδινής Θεσσαλίας,

---

[8] Κοταρίδης Γ. Νίκου1993: *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, σ.22, εκδ. Πλέθρον

[9] Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος Ε΄ σ.136. Α. Βακαλόπουλος, *Ίστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος Β΄, σ.371 και Χάρτης των αρματολικιών, σ.375. Ο Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, τόμ. Α', σ.17, αναφέρει έντεκα «πρωτάτα», ο Pouqueville (=Histoire de la génération de la Grec, Παρίσι 1824, τόμ. Α' σ.53) κάνει λόγο για δεκατέσσερα αρματολίκια (Βέροια, Σέρβια, Ελασσόνα, Γρεβενά, Μηλιά, Όλυμπος, Μαυροβούνι, Χάσια, Άγραφα, Πατρατζίκι, Μαλακάσι, Βενέτικο, Λιδορίκι, Ξηρόμερο), όπως και ο Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία Της Ηπείρου, τομ. Α΄, σ.194. Ο Στ. Παπαγεωργίου (=*το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, Αθήνα ΙΕΕΕ, 1982, σσ. κα΄/β΄) μιλάει για δεκαέξι αρματολίκια στη Δυτική Ρούμελη στα χρόνια της επανάστασης, όπου και ο σχετικός χάρτης. Τέλος, ο Γ. Φίνλεϊ (=*Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα, Τολίδης, σ.34) κάνει λόγο για δεκατέσσερα αρματολίκια. Ο Α. Βακαλόπουλος, (=Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Βλαχάβα στη Θεσσαλία στα 1806», *ΕΕΦΣΠΘ,ΙΧ*(1968), Σ.229-251), αναφέρει εικοσιτέσσερα αρματολίκια στον ελλαδικό χώρο, στις αρχές του 19ου αιώνα. Βλ. και Α. Ψαλλίδας, Κ. Θεσπρωτός, *Γεωγραφία της Αλβανίας και Ηπείρου,* Γιάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964, σ.88. Όπως όμως σημειώνει ο Α. Πολίτης (=το δημοτικό τραγούδι, σ.κη΄), «…καθώς οι πηγές δεν είναι απόλυτα σύγχρονες μεταξύ τους, δε μας επιτρέπουν να συνθέσουμε μια πλήρη εικόνα. Και το κυριότερο, δε δίνουν πληροφορίες για τα ακριβή όρια του κάθε αρματολικιού.».

παραχώρησαν σ αυτή ένα είδος αυτονομίας. Εκατό χρόνια περίπου αργότερα επαναβεβαιώνεται και επίσημα πλέον η αυτονομία αυτή με την περίφημη Συνθήκη Ταμασίου, του 1525 μ.Χ. Σ αυτές τις τουρκικές αποφάσεις φαίνεται πως έχει τη ρίζα του ο θεσμός του αρματολικιού.

Στα φορολογικά βιβλία των Τούρκων με εντολή του Μουράτ Β' οι Αγραφιώτες δεν γράφηκαν. Παρ' όλα αυτά πλήρωναν το λεγόμενο κεφαλικό φόρο (χαράτσι) που δεν ήταν για όλους το ίδιο ποσό. Ανάλογα με την οικονομική του κατάσταση πλήρωνε ο καθένας 60, 30 ή 15 γρόσια το χρόνο. Το ποσό αυτό ήταν ασήμαντο, αλλά για τους Τούρκους είχε σημασία, γιατί έδειχνε τη σουλτανική κυριαρχία και σ' αυτή τη περιοχή.

Οι σπουδαιότεροι αρματολοί που υπηρέτησαν κατά καιρούς στο αρματολίκι των Αγράφων ήταν: Το Μικρό Χορμόπουλο, ο Δήμος Σταθάς, οι Μπουκουβαλαίοι, ο Δίπλας, ο Λεπενιώτης, ο Καραϊσκάκης, και ο Ράγκος.

Η συνθήκη Ταμασίου, 10 Μαϊου 1525

Όταν ο Σουλτάνος στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ο Σουλεϊμάν (1520-1566 μ.Χ.) που επονομάστηκε «Μεγαλοπρεπής» και «Νομοθέτης», η Τουρκία έφτασε στο απόγειο της δύναμής της. Θέλησε τότε ο Σουλεϊμάν να υποτάξει και τους κατοίκους των Αγράφων, που διατηρούσαν ένα είδος αυτονομίας. Έστειλε πολυάριθμο στρατό με τον Αρχιστράτηγο της Θεσσαλίας που υπογράφει ως Βεϊλέρ Βεγί πασάς, χωρίς όμως να τα καταφέρει.

Κάλεσε τότε ο Τούρκος αρχιστράτηγος τους προύχοντες των Αγράφων στο χωριό Τσαμάσι ή Ταμάσι (σημερινή Ανάβρα) του νομού Καρδίτσας, που βρίσκεται στα ριζά του λόφου Κατάχλωρου, ύψους 983 μ. στα ανατολικά Άγραφα. Η συνάντηση έγινε στις 10 Μαϊου 1525 και εκεί υπογράφηκε η «Συνθήκη Ταμασίου», που είναι το παλαιότερο κείμενο αυτού του είδους. Με την Συνθήκη αυτή:

Αναγνωρίζεται η αυτονομία των χωριών των Αγράφων, που θα διοικούνταν από Συμβούλιο με έδρα την ονομαστή κωμόπολη Νεοχώρι στο οροπέδιο της Νευρόπολης (σήμερα λίμνη Ν. Πλαστήρα). Απαγορεύεται να κατοικούν Τούρκοι στα χωριά αυτά εκτός από το Φανάρι. Επιτρέπεται η επικοινωνία πεδινών και ορεινών τόπων, που είναι απαραίτητη για τους ορεινούς γενικά πληθυσμούς και ειδικά για τους κτηνοτρόφους των Αγράφων.

Κάθε κοινότητα υποχρεώνεται να πληρώνει στη Πύλη 50.000 γρόσια το χρόνο, που θα στέλνονται στη Κωνσταντινούπολη από το Συμβούλιο με έμπιστο πρόσωπο.

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι οι Αγραφιώτες δεν απέκτησαν τότε για πρώτη φορά αυτά τα προνόμια. Απλώς κατόρθωσαν να τα ανανεώσουν, ύστερα από την ανεπιτυχή απόπειρα των Τούρκων να τα περιορίσουν ή να τα καταργήσουν.

Το «Βουλευτήριον» των Αγράφων

Το Τσαρδάκι[10] Νευρόπολης, είναι μια τοποθεσία στα «*Άσπρα Λιθάρια*» κοντά στο μοναστήρι της Κορώνας. Στο μέρος αυτό, σύμφωνα με την παράδοση, συγκεντρώνονταν οι πρόκριτοι των χωριών των Αγράφων, καθώς και εκπρόσωποι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συζητούσαν και αποφάσιζαν πάνω σε διάφορα θέματα.

Ήταν ένα είδος «βουλευτηρίου» που προέβλεπε η Συνθήκη του Ταμασίου. Στο μέρος αυτό, που ορίστηκε από την παραπάνω Συνθήκη ως τόπος σύναξης Αγραφιωτών προκρίτων και Τούρκων αξιωματούχων, δεν υπήρχαν οικήματα, ήταν ένας ξέφωτος τόπος. Η τούρκικη διοίκηση για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα στέγης κατασκεύασε εκεί ένα τσαρδάκι (μια σκιάδα στηριγμένη σε τέσσερις πασσάλους). Στο μέρος αυτό έρχονταν οι πρόκριτοι των Αγράφων και «εβουλεύοντο μετά των αρχών της κρατούσης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» και οι αποφάσεις που παίρνονταν στέλνονταν στην Κωνσταντινούπολη για να επικυρωθούν από την Υψηλή Πύλη (Σουλτάνο).

Η σύναξη αυτή γινόταν για πάρα πολλά χρόνια, από τη Συνθήκη του Ταμασίου (1525 μ.Χ.) έως τα τέλη ίσως του 18^{ου} αιώνα.

Οι ποιμενικές «μάντρες» και το οθωμανικό φορολογικό δίκαιο

Οι φόροι στο οθωμανικό κράτος αποτελούν μορφές οικονομικής και κοινωνικής καθυποδούλωσης των αγρό-ποιμενικών πληθυσμών.

Το οθωμανικό φορολογικό δίκαιο είναι μία δημοσιονομική τεχνική με ορισμένη εισοδηματική κατεύθυνση. Η κτηνοτροφία βαρύνεται αποκλειστικά

[10] Τσαρδάκι είναι αλβανική λέξη που σημαίνει πρόχειρο στέγαστρο, ένα τσαρδί.

με χρηματικούς φόρους. Πρόκειται για μια μορφή υποχρεωτικού εκχρηματισμού. Όταν τα κοπάδια των τσελιγκάτων μετακινούνται από ένα σε άλλο σαντζάκι ή και άλλο χωριό, πληρώνουν δικαίωμα βοσκής, το λεγόμενο resm-I otlak ve kïslak. Κατά την πορεία τους από τα χειμαδιά στα βουνά, τα κοπάδια υποχρεούνται στη καταβολή τους δικαιώματος θερινής βοσκής, το resm-I yaylak. Από τους φόρους αυτούς απαλλάσσονται τα κοπάδια που κινούνται ή βόσκουν μέσα στα όρια του χωριού. Όταν ένα τσελιγκάτο διαχείμαζε ή ξεκαλοκαίριαζε στο ίδιο τιμαριωτικό χωριό το καταβαλλόμενο δικαίωμα βοσκής και χειμαδιού προς τον σπαχή είναι 25 άσπρα για κάθε κοπάδι 300 προβάτων. [11]

Ανάμεσα στις φορολογικές επιβαρύνσεις της κτηνοτροφίας συγκαταλέγονταν επίσης: η δεκάτη στα λιβάδια, οι φόροι στα μαλλιά, στο τυρί, στα δέρματα, στις ποιμενικές «μάντρες», στα βουστάσια και στα γαλακτοκομεία.

Από τον συγκεκριμένο φόρο εξαιρούνταν τα αρνιά και τα κατσίκια κάτω του ενός έτους. Κατά τον Kanunname του Mehmed Β΄ η καταβολή του φόρου γίνεται είτε σε χρήμα είτε σε είδος: ένα άσπρο σε κάθε τρία πρόβατα ή ένα πρόβατο στα πενήντα. Το προϊόν της συγκεκριμένης φορολογίας ανήκει στις εισπράξεις του δημοσίου ταμείου. Ενσωματώνονταν όμως και στα τιμαριωτικά εισοδήματα, οπότε μοιράζονταν ανάμεσα στον τιμαριώτη και τον σαντζάκμπεη ή τον σούμπαση.[12]

Σύμφωνα με το Kanunname της Ναυπάκτου, για κάθε εκατό πρόβατα που έβοσκαν το καλοκαίρι στην περιοχή εισπράττονταν δεκαπέντε άσπρα. Επίσης το κάθε κοπάδι επιβαρύνονταν με ένα αρνί ή το χρηματικό αντίτιμό του από πέντε άσπρα.[13]

Οι προβλεπόμενοι φόροι του δημοσίου εισπράττονταν από τις αρχές Μαρτίου: ένα άσπρο για κάθε πρόβατο, είκοσι άσπρα στα εκατό αρνιά και πέντε άσπρα για τριακόσια πρόβατα.[14] Η φοροεισπρακτική δαγκάνα ήταν αδυσώπητη. Δεν της ξέφευγε η παραμικρή φορολογητέα ύλη. Είτε επρόκειτο για μικρές ποιμενικές μάντρες είτε για μεγάλα τσελιγκάτα, οι νόμοι

[11] Ασδραχά Ι. Σπύρου1978: *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία*, σσς.125, 279, σημ. 10
[12] Duza H.1962: *Ελληνικά* 17, σ.215
[13] Barkan L. O.,1962: Kanunlar, σ.290 [=*Ελληνικά* 17, σ.217]
[14] Φιρμάνι no 19 (1787-1807) [= Θ. Σαράντη, *Περιβόλι Γρεβενών*, σσ. 150-151]

υποχρέωναν τους κατόχους να δηλώνουν κάθε χρόνο τον ακριβή αριθμό των γιδοπροβάτων τους. Η προθεσμία υποβολής της δήλωσης έληγε τον Φεβρουάριο. Σε περίπτωση παράλειψης ή αμέλειας ο φόρος διπλασιάζονταν για κάθε γιδο-πρόβατο. Για την επαλήθευση του αριθμού των δηλωθέντων γιδοπροβάτων, οι αρμόδιοι υπάλληλοι προβαίνουν σε εξονυχιστικούς ελέγχους στα κοπάδια.

Το έργο των υπαλλήλων για τον προσδιορισμό των φορολογητέων μονάδων, δηλαδή του αριθμού των γιδοπροβάτων υποβοηθούσε ο τσέλιγκας ή ο κάτοχος του κοπαδιού. Ο ίδιος υποχρεώνονταν και σε παροχή φιλοξενίας κατά τον χρόνο της υπηρεσία τους. Μετά τον πρώτο έλεγχο, σε είκοσι μέρες ακολουθούσε και δεύτερος. Εάν τα κεφάλια των γιδοπροβάτων ήταν περισσότερα απ τα αρχικά, αυτό θεωρείτο απόκρυψη στοιχείων και επιβάλλονταν πρόστιμο (cereme) ίσο με το τριπλάσιο του φόρου.

Πάνω στους ποιμένες των τσελιγκάτων έπεφταν σμήνη φοροεισπρακτόρων και μεσαζόντων. Γι αυτό και ο Ευγένιος Γιαννούλης μιλούσε κατά το δεύτερο μισό του ΙΖ΄ αιώνα περί επιδρομής των *λυκοκόρφων φορολόγων*[15]. Με την αυγή του ΙΘ΄ αιώνα, οι φόροι που έπληταν τις ποιμενικές μάντρες έγιναν επαχθέστερες. Όσο βάθαιναν οι δημοσιονομικές κρίσεις στο οθωμανικό κράτος τόσο προσαυξάνονταν οι φόροι. Ο William Leake αναφέρει ότι οι κτηνοτρόφοι πλήρωναν 4 ½ άσπρα για κάθε γιδοπρόβατο, αρσενικό ή θηλυκό, ηλικίας ενάμιση έτους.[16]

Το «Ελληνικό» και το «Τούρκικο», τα νέα σύνορα..

Στα 1830, 3 Φεβρουαρίου με το πρωτόκολλο που υπογράφτηκε στο Λονδίνο από Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία αναγνωρίστηκε η Ελλάδα και επίσημα ανεξάρτητο κράτος.

Τα βουνά των Αγράφων αποτέλεσαν την οριογραμμή, ανάμεσα στο ελεύθερο νέο-δημιουργημένο κράτος, μετά την Ελληνική Επανάσταση, στα 1830. Στα βουνά των Αγράφων φυσικά «στήθηκε» η οριογραμμή, που χώριζε το ελληνικό απ το τούρκικο (πλευρά της Θεσσαλίας που παρέμεινε υπόδουλη στον τουρκικό ζυγό για ακόμη 50 χρόνια, έως το 1881).

[15] Ευγενίου Γιαννούλη, *Επιστολές,* σσ.300-301 no 142
[16] Leake William, *Travels,* 4, σσ. 85, 228-232

Η διαχωριστική τους γραμμή αποτελούσε και την οριοθετική τότε γραμμή Ελλάδας-Τουρκίας η οποία περνούσε απ το γεφύρι του Κοράκου - το ρέμα Πλατανιάς - οροσειρά Τσουρνάτα - Βουτσικάκι - Κακαβάκια - την κοίτη του Μέγδοβα - την κορυφογραμμή του Ίταμου - Καπροβούνι - Βουλγάρα και Ζαχαράκη. Οι Τούρκοι είχαν ιδρύσει στρατώνες στην Οξυά (Σιαμ) (Καζάρμα) στο Λιάσκοβο (Πετρωτό), στο Ζογλώπι (Ραχούλα), σταθμό στο μεθόριο χωριό Χορίγκοβο (Κέδρα), φυλάκια (Κούλιες), στον Αϊλιά Πετρίλου[17], στην ράχη Αφωρισμένη, ύψους 2.060 μ. στα Μεγάλα Βραγγιανά, στο μοναστήρι της Κορώνας, στη Χωτιάνα ή Χωτένα (Αηδονοχώρι) κλπ.

Η οριοθετική γραμμή των συνόρων άφησε το Πετρίλο στην Τουρκική κατοχή. Επειδή το χωριό ήταν κοντά στα σύνορα, οι Τούρκοι έχτισαν φυλάκια (Κούλιες) και στρατώνα (καζάρμα), όπου ακόμη και σήμερα υπάρχουν τα σχετικά τοπωνύμια. Τότε οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού μετακινήθηκαν στα ελεύθερα Άγραφα και προπάντων όσοι συμμετείχαν επίσημα στον αγώνα του Εικοσιένα, όπως η μεγάλη οικογένεια Αγραφιώτη, απ το Πετρίλο. Κοντά στο χωριό έχτισαν καινούργιο οικισμό, τη σημερινή κοινότητα του Καρβασαρά, σε υψ. 1.120 μ.

Το νοίκιασμα των βοσκότοπων

Τα παλιά χρόνια[18] τα λιβάδια ήταν τα περισσότερα μοναστηριακά, βακούφικα και πολλά ελεύθερα, αδέσποτα βοσκοτόπια. Τα βακούφικα τα νοίκιαζαν οι τσελιγκάδες Σαρακατσαναίοι, όπως και αρκετά που ανήκαν σε τσιφλικούχους και σε κοινότητες. Αργότερα, αγοράστηκαν από τους ίδιους πολλά λιβάδια που ανήκαν σε τσιφλίκια και γίνανε γεωργοκτηνοτρόφοι[19].

Τα παλιά χρόνια τις περισσότερες φορές ο τσέλιγκας τα κατάφερνε να μην πληρώσει νοίκι. Συχνά πάλι έκανε ιδιαίτερη συμφωνία και αναλάμβανε

[17] Στο βιβλίο του Χόντζια Κ. Νίκου1999: Πετρίλο, σ.87-88, δημοσιεύεται φωτογραφία από ερείπια Κούλιας, για την οποία ο Χρυσόστομος Δ. Τόλος (1882-1974), ανέφερε πως είχε πληροφορία από τους μεγαλύτερούς του, ότι όταν το 1830 ήρθαν οι Τούρκοι στο χωριό, έχτισαν το φυλάκιό τους (Κούλια) πάνω στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στα Λαθηρέϊκα – Λειβάδια. Σημείωση γράφοντος: στην χάρτη της Ανάβασης Βόρεια Άγραφα, λίμνη Πλαστήρα 1: 50.000, topo50, 4.1 Θεσσαλία: Β. Άγραφα, σημειώνεται κοντά στον οικισμό Πολύδροσο, κορφή με την ονομασία Κούλια, ύψ. 1.561 μ.

[18] Χατζημιχάλη Αγγελική1957: *Σαρακατσάνοι,* τόμος πρώτος, μέρος Β΄, σ.11-16,

[19] Παράπονο είχαν οι Σαρακατσαναίοι, πως ποτέ κανένα βακούφικο λιβάδι δεν πουλήθηκε σ αυτούς και ποτέ δεν ευεργετήθηκαν από την απαλλοτρίωση.

για να μην πληρώνει λιβαδιάτικα, να βόσκει μαζί με τα δικά του και τα πλούσια, τότε, κοπάδια των μοναστηριών.

Ιδιαίτερη και μεγάλη φροντίδα του τσέλιγκα ήταν τον παλιό καιρό, πως να νοικιάσει ή να πιάσει τα καλύτερα και πλουσιότερα βοσκοτόπια. Τα περισσότερα απ αυτά ήταν γνωστά και περιζήτητα σε όλους. Στα βουνά οι παλιότεροι Σαρακατσαναίοι ξέρανε τα λεύτερα βοσκοτόπια, ενώ στους κάμπους δυσκολεύονταν. Σα βρισκόταν ο τσέλιγκας στα βουνά, είχε πάντα φίλους στο μέσο, που τον ειδοποιούσαν. Καβαλίκευε αμέσως το καλλίτερό του άλογο, το μπινέκι *«που δεν πάταγε καταγής και έτρεχε σαν αστραπή».* Με το άλογο καβάλα έφτανε απ τα βουνά στο κάμπο. Ο καλός ο τσέλιγκας *«έπρεπε νάναι και καλός καβαλάρης στ άλογα, να μην αργεί στους δρόμους.*

Πολλές φορές για να νοικιάσει ένα καλό λιβάδι χρειαζόταν και να το καλοπληρώσει, να δώσει δηλαδή, περισσότερα από τους άλλους τσελιγκάδες. Ο κάθε τσέλιγκας που νοίκιαζε παλιά το βουνό (τα ορεινά βοσκοτόπια) δεν είχε καμιά σχέση με την γειτονική κοινότητα που ανήκε το βοσκοτόπι, εκτός από την καταβολή του ενοικίου. Όταν ερχόταν η Άνοιξη, ο ενοικιαστής τραβούσε με την ομάδα του στο βουνό και στα τέλη του Οκτωβρίου, όλοι μαζί πάλι κατέβαιναν για τις χειμερινές βοσκές (στα χειμαδιά).

Έτσι περίπου νοικιάζονταν από τους Σαρακατσαναίους τα περισσότερα λιβάδια, καλοκαιρινά ή χειμερινά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας και ίσαμε το 1818[20], που άρχισε σιγά – σιγά να εφαρμόζεται με διάφορες μορφές το ενοικιοστάσιο βοσκών. Από το 1937 και δώθε με τον Α.Ν. «περί αποκαταστάσεως ακτημόνων γεωργών και κτηνοτρόφων», οι Σαρακατσάνοι γίνανε δημότες. Δηλώθηκε ο καθένας σε όποια κοινότητα βρέθηκε και όπου τον συνέφερε. Όλοι γραφτήκανε υποχρεωτικά στα κοινοτικά δημοτολόγια που ο κάθε Σαρακατσάνος έφερνε τα πρόβατά του στα λιβάδια, που' χει νοικιάσει.

Και γι αυτό το λόγο έλεγαν οι χωρικοί (γηγενείς κάτοικοι κοινοτήτων), πως υπέφερε πολύ η οικόσιτη κτηνοτροφία. Άλλοι τσελιγκάδες είχαν με το

[20] Το 1918 με τον Νόμο 1655 έχουμε το πρώτο ευεργετικό μέτρο για τους ενοικιαστές λιβαδιών. Από τότε ακολούθησαν αλλεπάλληλα νομοθετήματα σχετικά με το ενοικιοστάσιο βοσκών. Κυριότερα απ αυτά είναι ο Ν.4818 του 1930 που τροποποιήθηκ, συμπληρώθηε και κωδικοποιιήθηκε με το διάταγμα της 26ης Ιουνίου – 3ης Ιουλίου 1940. και αυτό το Διάταγμα όμως αργότερα τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε. Τελικά το Ν.Δ. 1039 της 17-20 Αυγούστου 1949, παράτεινε το ενοικιοστάσιο ώσπου να τελειώσει η θερινή κτηνοτροφική περίοδος του 1952 και που και σ αυτή αργότερα δόθηκε και παράτση ως το 1954.

ενοικιοστάσιο χειμερινές, άλλοι καλοκαιρινές βοσκές και άλλες τις είχαν αγορασμένες. Όσοι τσελιγκάδες δεν είχαν χειμερινές βοσκές έσμιγαν με άλλες στάνες το χειμώνα και δέχονταν τις ίδιες ή άλλες στάνες στις καλοκαιρινές βοσκές τους.

Το μίσθωμα των λιβαδιών φυσικά ποίκιλλε τα παλιότερα χρόνια, όπως και εξακολουθεί να ποικίλλει, ανάλογα με την έκταση και την τοποθεσία των λιβαδιών (αν έχουν κοντά νερά, βάλτους), την ποιότητα και την αφθονία του χορταριού, που την ξέρουν από προτύτερα για το κάθε λιβάδι, την αγροζημιά και την κατανάλωση της κλαδονομής. Ο τσέλιγκας ξέρει να υπολογίζει με ακρίβεια πόσα «πρότα» σηκώνει να θρέψει καλά το βασκοτόπι που νοικιάζει κι ήταν από χρόνια γνωστό πόσα πρότα σηκώνουν τα λιβάδια.

Αργότερα, μετά το 1950, δεν υπήρχε ευρυχωρία στα λιβάδια και μάλιστα στα χειμαδιά, γιατί τα περισσότερα καλλιεργούνταν. Όσα λιβάδια ξεχερσώθηκαν γίνανε χωράφια έτσι, που στους κάμπους μένουν συνήθως οι γήλοφοι με τα κλαδιά, που η εκχέρσωσή τους είναι δύσκολη. Τα λιβάδια είναι συνήθως φτωχά, άγονα και αποτελούνται από γκρεμνά. Γι αυτό αναγκαστικά πλήθαιναν τα γίδια – οι Σαρακατσαναίοι διατηρούσαν κυρίως πρόβατα – μές στα ζωντανά των Σαρακατσαναίων, αφού το κλαρί είναι άφθονο. Αλλά και οι καλές βοσκές σπαταλούνταν άδικα, τις εκμεταλλεύονταν ασυστηματοποίητα[21].

Το Φθινόπωρο (χινόπωρο) και την Άνοιξη αν τύχαινε και δεν ήταν άφθονες οι βοσκές για τα πρότα, έστελνε ο τσέλιγκας τα κοπάδια να βοσκήσουν στα κοινοτικά λιβάδια, στο *μουσά,* που είναι κοινός και λεύτερος για να βόσκουν όλα τα ζωντανά της κάθε κοινότητας. Στο μουσά είχε από το νόμο δικαίωμα κάθε τσέλιγκας να μένει μια μέρα με τα κοπάδι του. Εάν στεκόταν περισσότερο, έδινε στους αγροφύλακες κάποιο φιλοδώρημα. Έτσι από κοινοτικό σε κοινοτικό βοσκοτόπι κάναν πολλές φορές, σε αρκετές περιοχές οι Σαρακατσαναίοι μέσα στις τέντες το ξεχινοπουριό και το ξανοιξιό τους, που συχνά διαρκούσε ένα και δυο μήνες.

[21] Χρ. Δ. Βασματζίδη1935: «κτηνοτροφικά προβλήματα», σ.16-18, στο ανάτυπο *Αγροτική Οικονομία,* Αθήναι

Πρόβατα και αίγες νομού Ευρυτανίας

Σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, «πρόβατα και αίγες του νομού Ευρυτανίας», όπως αυτά καταγράφονται πιο κάτω σε σχετικό πίνακα, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στη στήλη με τα νομαδικά ζώα, - όπου εμπλέκονται οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι Αγραφιώτες. Εκεί διαπιστώνει κανείς ότι σ όλο το νομό της Ευρυτανίας, που εμπεριέχεται και ο Δήμος Αγράφων, τα στοιχεία για τα νομαδικά ζώα είναι από πενιχρά έως ανύπαρκτα, σ ένα χώρο που πρωταγωνιστούσε από παλιά η νομαδική κτηνοτροφία.

Στα στοιχεία του πίνακα, απ το έτος 1963 και μετά, άξιο παρατήρησης είναι η καταγραφή νομαδικών ζώων μόνο στα χρόνια 1965-1967 και 1972, σε αριθμούς που κάτι προσπαθούν να πουν, ενώ από το έτος 1992 και μέχρι σήμερα δεν σημειώνεται – δηλώνεται καμιά καταγραφή νομαδικών ζώων.

Πρόβατα και αίγες νομού Ευρυτανίας[22]

Έτος	Πρόβατα	Αίγες	Σύνολο	Οικόσιτα	Κοπαδιάρικα (μη νομαδικά)	Νομαδικά
1963	Πρόβατα		47192	-	-	65
1963		Αίγες	40936	-	-	-
1964	Πρόβατα		66266	11058	54978	230
1964		Αίγες	54925	13363	41562	-
1965	Πρόβατα		74970	11416	55409	8145
1965		Αίγες	52353	13139	38888	326
1966	Πρόβατα		74790	11771	58629	4390
1966		Αίγες	55954	13156	42718	80
1967	Πρόβατα		81251	12195	61406	7650
1967		Αίγες	59095	12815	45655	625
1968	Πρόβατα		63415	4431	58984	-
1968		Αίγες	69077	10500	58577	-
1969	Πρόβατα		64076	3605	60471	-
1969		Αίγες	72340	10863	61394	83
1970	Πρόβατα		62375	3719	58656	-
1970		Αίγες	69793	10350	59383	60

[22] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.), Ιούλιος 2008

1971	Πρόβατα		62453	5285	56478	690
1971		Αίγες	68898	10021	58626	251
1972	Πρόβατα		67091	4380	58041	4670
1972		Αίγες	69957	10236	59438	283
1973	Πρόβατα		67773	4191	63132	450
1973		Αίγες	70934	11475	59408	51
1974	πρόβατα		62.432	4.427	57.845	160
1974		Αίγες	6.6306	10.425		
1975	Πρόβατα		62136	4342	57334	460
1975		Αίγες	67.143	10.586	56.487	70
1976	Πρόβατα		61188	4304	56884	-
1976		Αίγες	62004	9763	52241	-
1977	Πρόβατα		63268	4154	59044	70
1977		Αίγες	61179	9803	51376	-
1978	Πρόβατα		66315	4574	61581	160
1978		Αίγες	60609	9697	50912	-
1979	Πρόβατα		70976	5903	65073	-
1979		Αίγες	72147	9138	63009	-
1980	Πρόβατα		66610	4286	62164	160
1980		Αίγες	56512	8671	47841	-
1981	Πρόβατα		67653	5575	62073	5
1981		Αίγες	52779	9402	43372	5
1982	Πρόβατα		64113	5609	58304	200
1982		Αίγες	56010	9948	46062	-
1983	Πρόβατα		66165	5549	60111	505
1983		Αίγες	57720	10193	47527	-
1984	Πρόβατα		66389	5311	60369	709
1984		Αίγες	61366	10196	51170	-
1985	Πρόβατα		69605	5026	63611	968
1985		Αίγες	65833	9458	54475	1900
1986	Πρόβατα		67010	4129	62381	500
1986		Αίγες	64098	9719	54379	-

1987	Πρόβατα		68613	3554	64559	500
1987		Αίγες	64835	9499	55336	-
1988	Πρόβατα		69298	5572	63226	500
1988		Αίγες	66022	9996	55461	565
1989	Πρόβατα		69578	6271	62807	500
1989		Αίγες	66140	11028	55112	-
1990	Πρόβατα		69246	4253	64493	500
1990		Αίγες	64942	11161	53781	-
1991	Πρόβατα		67134	4796	61838	500
1991		Αίγες	65383	10242	55141	-
1992	Πρόβατα		61419	6009	55410	-
1992		Αίγες	61771	9873	51898	-
1993	Πρόβατα		60529	5033	55496	-
1993		Αίγες	57656	7358	50298	-
1994	Πρόβατα		61316	4957	56359	-
1994		Αίγες	57833	7289	50544	-
1995	Πρόβατα		60494	4987	55507	-
1995		Αίγες	57836	7282	50554	-
1996	Πρόβατα		57540	5096	52444	-
1966		Αίγες	55984	7151	48833	-
1997	Πρόβατα		64006	5398	58608	-
1997		Αίγες	55021	7697	47324	-
1998	Πρόβατα		62740	5286	57454	-
1998		Αίγες	55660	7877	47783	-
1999	Πρόβατα		55254	4740	50514	-
1999		Αίγες	51769	6965	44804	-
2000	Πρόβατα		57143	4497	52646	-
2000		Αίγες	49445	6584	42861	-
2001	Πρόβατα		52982	4714	48268	-
2001		Αίγες	50511	6839	43672	-
2002	Πρόβατα		51842	3934	47908	-
2002		Αίγες	49122	6338	42784	-

2003	Πρόβατα		53019	3888	49131	-
2003		Αίγες	48099	6170	41929	-
2004	Πρόβατα		51168	3593	47575	-
2004		Αίγες	46575	5689	40886	-
2005	Πρόβατα		50310	3331	46979	-
2005		Αίγες	45559	5468	40091	-
2006	Πρόβατα		50167	3307	46860	-
2006		Αίγες	44559	5388	39171	-
2007	πρόβατα		-	-	-	-
2007		Αίγες	-	-	-	-

Δυστυχώς τα δεδομένα, από τις κατά τόπους Νομαρχίες δεν φτάνουν στην ΕΣΥΕ, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε και εμείς να συνεχίσουμε προς αυτή την κατεύθυνση την έρευνα.

Στις καταγραφές της ΕΣΥΕ διακρίνουμε ότι τα οικόσιτα και κοπαδιάρικα ζώα καταγράφονται κάθε χρόνο σε παραπλήσιους αριθμούς (αυξομειώσεις), ενώ για τα νομαδικά, τα στοιχεία που παραθέτουν δεν μπορούν να αξιολογηθούν. Τέλος, η νομαδική κτηνοτροφία στην Ευρυτανία είναι ανύπαρκτη από το ίδιο το κράτος, μιας και από το 1992, σημειώνεται με το σύμβολον (-).

Πιο συγκεκριμένα, επιστρέφοντας στον Δήμο Αγράφων, καταθέτουμε κάποια στοιχεία, πληθυσμιακά και χωροταξικά που είναι χρήσιμα για την μελέτη μας.

Στατιστικά στοιχεία Κοινοτήτων του Δήμου

Α/Α	ΔΗΜΟΣ ΑΓΡΑΦΩΝ	ΕΚΤΑΣΗ	ΥΨΟΜ.	ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ						
				1940	1951	1961	1971	1981	1991	2001
1	Άγραφα	86.982	880	1.395	720	780	609	399	311	1.060
2	Μ.Βραγγιανά	41.903	1.080	1.018	676	646	422	162	99	620
3	Επινιανά	59.705	1.050	993	573	520	260	97	144	733
4	Μάραθος και Σέλο	40.003	890	596	578	580	367	187	135	312
5	Μοναστηράκι και Σύχνικο	28.703	660	660	596	531	291	148	129	354
6	Τρίδενδρο	8.451	980	316	140	224	179	68	62	177
7	Τροβάτο	22.827	1.060	829	260	329	230	200	132	451

Βοσκότοποι κατά κοινότητα, η απογραφή του 1961

Σχετικά με τις εκτάσεις των βοσκότοπων και το ζωϊκό κεφάλαιο (κτηνοτροφία) στον σημερινό Δήμο Αγράφων νομού Ευρυτανίας, που περιλαμβάνει τις επτά κοινότητες, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, στην απογραφή[23] του έτους 1961 η οποία υπήρξε καθοριστική, έχουμε μία πρώτη καταγραφή. Οι επτά (7) πρώην ορεινές Κοινότητες που απαρτίζουν σήμερα τον Δήμο Αγράφων, διαθέτουν:

<u>Κοινότητα Αγράφων:</u>

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκοτόπους 116

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκτάσεις βοσκοτόπων 8.487

<u>Κοινότητα Βραγγιανών:</u>

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκοτόπους 9

Βοσκότοποι (πλήν κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκτάσεις βοσκοτόπων 168

<u>Κοινότητα Επινιανών:</u>

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκοτόπους 14

[23] Αποτελέσματα της απογραφής Γεωργίας – Κτηνοτροφίας της 19ης Μαρτίου 1961, Γ:5, Γεωργία – Κτηνοτροφία, τόμος 1, τεύχος 1-10, περιφέρεια Πρωτευούσης: Στερεά Ελλάς – Εύβοια, σελίδες 45-46,

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκτάσεις βοσκοτόπων) 3.064

Κοινότητα Μαράθου:

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκοτόπους 11

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκτάσεις βοσκοτόπων 746

Κοινότητα Μοναστηρακίου:

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκοτόπους 1

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών – εκτάσεις βοσκοτόπων) 200

Κοινότητα Τριδένδρου:

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκοτόπους 8

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκτάσεις βοσκότοπων) 917

Κοινότητα Τροβάτου:

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκμεταλλεύσεις με βοσκότοπους 10

Βοσκότοποι (πλην κοινοχρήστων κοινοτικών) – εκτάσεις βοσκοτόπων) 1.076

Εκμεταλλεύσεις ζώων

και αριθμός προβάτων και αιγών αυτών κατ είδος, κατά κοινότητα διαμονής του αρχηγού της εκμετάλλευσης:

Κοινότητα Αγράφων

Εκμεταλλεύσεις με πρόβατα 115

Αριθμός προβάτων 5.605

Εκμεταλλεύσεις με αίγες 128

Αριθμός αιγών 2.411

Κοινότητα Βραγγιανών

Εκμεταλλεύσεις με πρόβατα 94

Αριθμός προβάτων 2.585

Εκμεταλλεύσεις με Αίγες 112

Αριθμός Αιγών 1.129

Κοινότητα Επινιανών

Εκμεταλλεύσεις με πρόβατα 86

Αριθμός προβάτων 2.249

Εκμεταλλεύσεις με αίγες 101

Αριθμός αιγών 1.755

Κοινότητα Μαράθου

Εκμεταλλεύσεις με πρόβατα 73

Αριθμός προβάτων 1.686

Εκμεταλλεύσεις με αίγες 99

Αριθμός αιγών 2.050

Κοινότητα Μοναστηρακίου

Εκμεταλλεύσεις με πρόβατα 57

Αριθμός προβάτων 1.266

Εκμεταλλεύσεις με αίγες 82

Αριθμός αιγών 1.704

Κοινότητα Τριδένδρου

Εκμεταλλεύσεις με πρόβατα 24

Αριθμός προβάτων 340

Εκμεταλλεύσεις με αίγες 41

Αριθμός αιγών 540

Κοινότητα Τροβάτου

Εκμεταλλεύσεις προβάτων 57

Αριθμός προβάτων 1.974

Εκμεταλλεύσεις με αίγες 62

Αριθμός αιγών 455

Οι κύριοι βοσκότοποι του Δήμου Αγράφων

Στα ορεινά του Δήμου Αγράφων, καταγράφονται τρία κύρια κέντρα που ξεκαλοκαιριάζουν οι μετακινούμενοι Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες: Στα βόρεια λεκάνη Αγραφιώτη ποταμού, που εκμεταλλεύεται από το χωριά Τροβάτου – Μ. Βραγγιανών, στα ανατολικά Άγραφα, τη λεκάνη Νιάλας – Άσπρου ποταμού που εκμεταλλεύεται από τα Άγραφα και στα Δυτικά Άγραφα τη λεκάνη της Φτέρης - Ασπρορρέματος που εκμεταλλεύεται από τα Επινιανά .

Οι μετακινούμενοι Σαρακατσιαναίοι Αγραφιώτες είναι πολιτογραφημένοι πια στα ορεινά χωριά των Αγράφων, διαθέτουν σπίτια ή κονάκια και ως εκ τούτου δικαίωμα νομής.

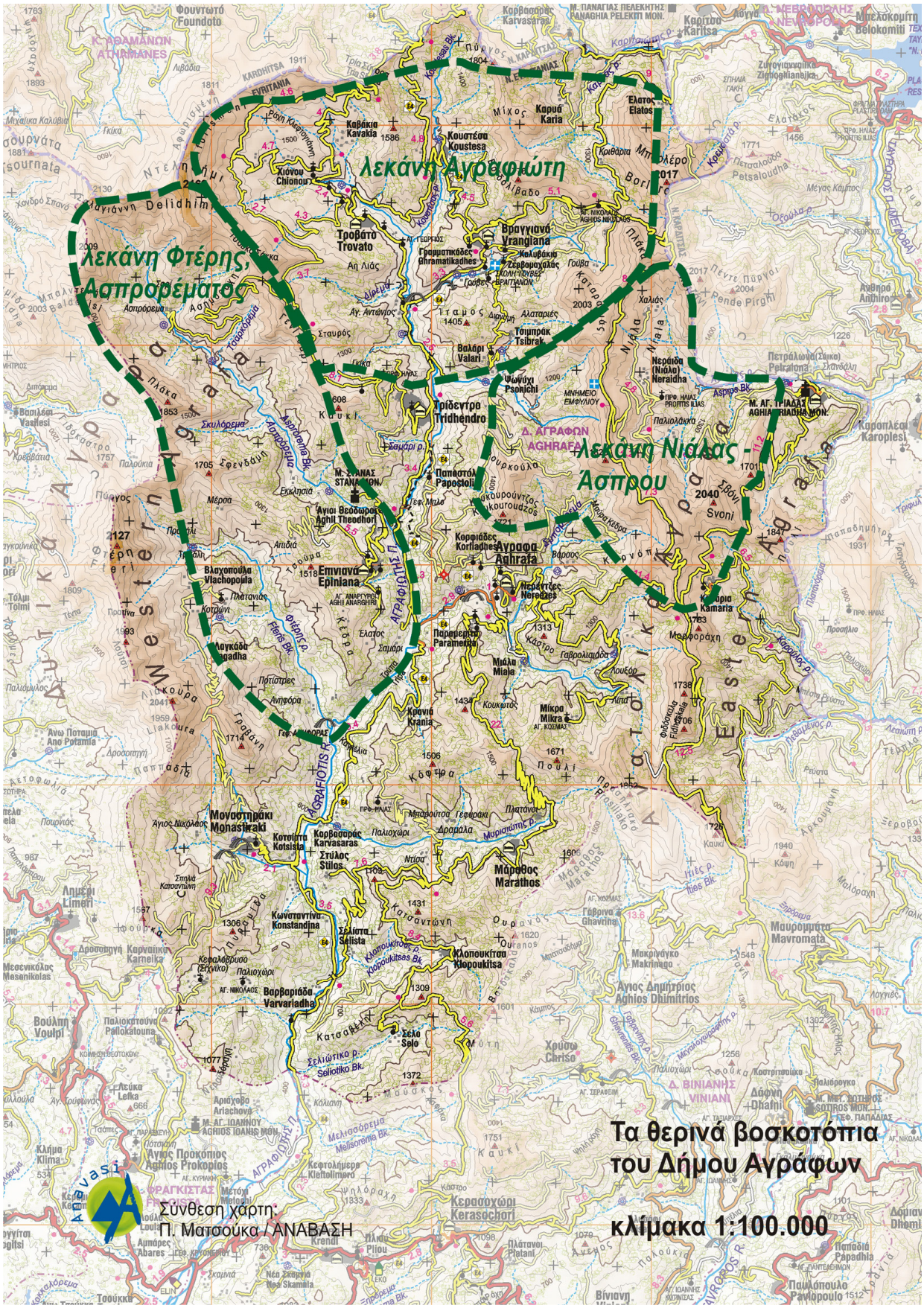
Οι μετακινούμενοι της λεκάνης Αγραφιώτη ποταμού βγαίνουν στα θερινά βοσκοτόπια των κορφών: Τσούκα Σάκας – Ντελημηδιού, Τρία Σύνορα, Πύργου, Βοϊδολίβαδου, Απέλινα, Πλάκα και Καταρραχιά, και είναι εγγεγραμμένοι στα χωριά Τροβάτο και Μεγάλα Βραγγιανά, ξεχειμωνιάζουν στους κάμπους της Αιτωλοακαρνανίας και Βοιωτίας.

Οι μετακινούμενοι των Δυτικών Αγράφων, που ανεβαίνουν - βγαίνουν στα θερινά κονάκια της Φτέρης και του Ασπρορρέματος είναι εγγεγραμμένοι στο χωριό Επινιανά, ξεχειμωνιάζουν στους κάμπους της Αιτωλοακαρνανίας.

Στα Ανατολικά Άγραφα, στη λεκάνη της Νιάλας – Άσπρου ποταμού, που ανήκει στη δικαιοδοσία του χωριού Άγραφα, οι μετακινούμενοι Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες βόσκουν στα θερινά κονάκια στις πλαγιές Τούρλας, Γραμμένη, Νιάλας και Πέντε Πύργοι και ξεχειμωνιάζουν κυρίως στον κάμπο της Κωπαϊδας και Αγρινίου.

Τέλος, τα χωριά των Κάτω Αγράφων: Τρίδεντρο, Μάραθος και Μοναστηράκι «βγάζουν» κτηνοτρόφους στα βοσκοτόπια της δικαιοδοσίας τους.

Οι «ροές» των μετακινουμένων απ τα βουνά των Αγράφων κυρίως είναι προς τα νότιο-δυτικά του νομού Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο – Ξηρόμερο), προς τα ανατολικά, νομό Μαγνησίας (περιοχή Αλμυρού) και προς τον κάμπο της Κωπαϊδας του νομού Βοιωτίας.

Λεκάνη Αγραφιώτη
Λεκάνη Φτέρης, Ασπρορέματος
Λεκάνη Νιάλας - Άσπρου
Τα θερινά βοσκοτόπια του Δήμου Αγράφων
κλίμακα 1:100.000
Σύνθεση χαρτη:
Π. Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ

Μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι του Δήμου Αγράφων, 2008

Στις μέρες μας, 2008, από στοιχεία του Δήμου Αγράφων Ευρυτανίας, και επιτόπιας έρευνας, καταγράψαμε ενενήντα κοπάδια (οικογένειες) μετακινουμένων κτηνοτρόφων στα θερινά βοσκοτόπια του Δήμου Αγράφων. Δεν καταμετρήσαμε το κάθε ένα κοπάδι ξεχωριστά, εκτιμούμε όμως, - εάν θέλει κανείς να υπολογίσει τον αριθμό των μετακινουμένων αιγοπροβάτων -, να υπολογίσει το κάθε κοπάδι στις μέρες μας, από 250 – 350 πρόβατα, με επιφύλαξη.

Χωριό ή οικισμός	**Ονοματεπώνυμο**	**Χειμερινή εγκατάσταση (χειμαδιά)**	**Θερινή εγκατάσταση (κονάκια)**
Μοναστηράκι	Κάππας Κων/νος	Αγγελόκαστρο Αιτωλοακαρνανίας	Γκούρες Μοναστηρακίου
Μοναστηράκι	Τόλης Γεώργιος	Αγγελόκαστρο Αιτωλοακαρνανίας	Διάσελο Μούργου
Επινιανά	Αρωνιάδα Αργυρώ	Νεάπολη Αγρινίου	Κοτρώνι Φτέρης
Επινιανά	Αρωνιάδας Παναγιώτης και Κων/νος (υιοί)	Νεάπολη (Ρουσσαΐϊκα) Αγρινίου	Κοτρώνι Φτέρης
Επινιανά	Αρωνιάδα Δέσποινα	Λεσίνι Αιτωλοακαρνανίας	Βαθιά Λαγκάδα Φτέρης
Επινιανά	Βαϊτση Ασημίνα	Ρίγανη Αιτωλοακαρνανίας	Βλαχοπούλα Φτέρης
Επινιανά	Κουτρουμάνος Βασίλης	Αγρίνιο	Βλαχοπούλα Φτέρης
Επινιανά	Κουτρουμάνος Επαμεινώντας	Αγρίνιο	Βλαχοπούλα Φτέρης
Επινιανά	Κουτρουμάνος Αποστόλης	Αγρίνιο	Βλαχοπούλα Φτέρης
Επινιανά	Κουτρουμάνος Παναγιώτης	Αγρίνιο	Βλαχοπούλα Φτέρης
Επινιανά	Κουτρουμάνος Βασίλης	Λεπενού Αιτωλοακαρνανίας	Βλαχοπούλα Φτέρης
Επινιανά	Τουρλίδα Καίτη	Ρίγανη Αιτωλοακαρνανίας	Βλαχοπούλα Φτέρης
Ασπρόρρεμα Επινιανών	Ζαρκάδας(Ζαρκαδούλας) Κώστας	Αγρίνιο	Κερασιά Ασπρορρέματος
Ασπρόρρεμα Επινιανών	Ζαρκάδας(Ζαρκαδούλας) Βασίλης	Αγρίνιο	Κερασιά Ασπρορρέματος
Ασπρόρρεμα Επινιανών	Αποστόλου Τασούλας Χρυσούλα – Αγλαϊα	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Ασπρόρρεμα
Ασπρόρρεμα Επινινανών	Αποστόλου Λεωνίδας	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Ασπρόρρεμα

Ασπρόρρεμα Επινιανών	Αποστόλου Χρήστος	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Ασπρόρρεμα
Νιάλα Αγράφων	Μιχόπουλος (Αραπογιάννης) Αριστείδης	Αλίαρτος Βοιωτίας	Νιάλα Αγράφων
Νιάλα Αγράφων	Μιχόπουλος Νικόλαος (Τριάδης)	Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας	Νιάλα Αγράφων
Νιάλα Αγράφων	Μιχόπουλος Δήμος	Αγρίνιο	Νιάλα Αγράφων
Νιάλα Αγράφων	Μιχόπουλος Γιάννης	Αγρίνιο	Νιάλα Αγράφων
Νιάλα Αγράφων	Ντάσιος Παναγιώτης	Αλίαρτος (Συνοικισμός)	Νιάλα Αγράφων
Παλιόλακα (Καλόγερος)	Καλαμπαλίκης Παναγιώτης	Αλίαρτος	Καλόγερος Αγράφων
Παλιόλακα (Καλόγερος)	Καλαμπαλίκης Ηλίας	Κάστρο Θηβών	Καλόγερος Αγράφων
Χαλιάς Αγράφων	Καραλής Γεώργιος	Αμφίκλεια (Δαδί) Φθιώτιδας	Χαλιάς Αγράφων
Χαλιάς Αγράφων	Κίτσιος Θανάσης	Άγραφα	Χαλιάς Αγράφων
Σβώνη Αγράφων	Κίτσιος Ηλίας	Περιβόλι Δομοκού	Σβώνη Αγράφων
Σβώνη Αγράφων	Πατσιαούρας Αλέκος	Αλίαρτος	Σβώνη Αγράφων
Πετράλωνο Αγράφων	Πατσιαούρας Βασίλης	Κωπαϊδα	Πετράλωνο Σιάϊκας
Χατζιάτικο Αγράφων	Καλαμπαλίκης Γιώργος	Αλίαρτο	Χατζιάτικο Αγράφων
Καμάρια Αγράφων	Τσιγαρίδας Μήτσος	Καρδίτσα	Καμάρια Αγράφων
Καμάρια Αγράφων	Τσιγαρίδας Νίκος	Αλμυρός Μαγνησίας	Καμάρια Αγράφων
Παραμερίτα Αγράφων	Μπαμπαλής Θανάσης	Νεάπολη Αγρινίου	Παραμερίτα Αγράφων
Παραμερίτα Αγράφων	Μπαμπαλής Ηλίας	Νεάπολη Αγρινίου	Παραμερίτα Αγράφων
Παραμερίτα Αγράφων	Πλατής Γεώργιος	Νεάπολη Αγρινίου	Παραμερίτα Αγράφων
Βραγγιανά	Στούμπου Δέσποινα του Αποστόλου	Αλίαρτος Βοιωτίας	Καζάρμα Κουστέσας
Βραγγιανά	Στούμπος Παναγιώτης του Κων/νου	Αλίαρτος	Παλιομάντρι Κουστέσας
Βραγγιανά	Κασιώνης Ηλίας του Λάμπρου	Αλίαρτος Βοιωτίας	Καρβασαράς
Βραγγιανά	Κασιώνης Λάμπρος του Ηλίας	Αλίαρτος	Μπορμποτσιλιά Βραγγιαννών
Βραγγιανά	Κασιώνης Δημήτριος του Ηλίας	Αλίαρτος	Μπορμποτσιλιά Βραγγιανών

Βραγγιανά	Κασιώνη Γιαννούλα του Δημητρίου	Αλίαρτος	Βραγγιανά
Βραγγιανά	Τσιουγκρής Παναγιώτης του Ταξιάρχη	Αλίαρτος	Καλή Μηλιά Βραγγιανών
Βραγγιανά	Χαλιμούρδας Παναγιώτης του Φίλιππα	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Γούβα Βραγγιανών
Βραγγιανά	Χαλιμούρδας Βελησσάρης του Φίλιππα	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Γούβα Βραγγιανών
Βραγγιανά	Χαλιμούρδα Δήμητρα του Δημητρίου	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Γούβα Βραγγιανών
Βραγγιανά	Μιχοπούλου Αγγελική του Νικολάου	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Γούβα Βραγγιανών
Βραγγιανά	Χαλιμούρδας Αθανάσιος του Κων/νου	Κατοχή Αιτωλοακαρνανίας	Τσαπαλάτι Βραγγιανών
Βραγγιανά	Χαλιμούρδας Ηλίας του Κων/νου	Παλαιομάννινα Μεσολογγίου	Τσαπαλάτι Βραγγιανών
Βραγγιανά	Χαλιμούρδας Γεώργιος του Κων/νου	Παλαιομάννινα Μεσολογγίου	Τσαπαλάτι Βραγγιανών
Βραγγιανά	Κάλλη Μαρία του Αλεξάνδρου	Ελεώνας (Σπαήδες) Θηβών	Κριθάρια Βραγγιανών
Βραγγιανά	Κάλλη Ειρήνη του Αλεξάνδρου	Ελεώνας (Σπαήδες) Θηβών	Κριθάρια Βραγγιανών
Βραγγιανά	Μαγκόγιας Γεώργιος του Παναγιώτη	Αλίαρτος Βοιωτίας	Βαλάρι Βραγγιανών
Βραγγιανά	Καραμπάς Δημήτριος του Αλεξάνδρου	Πτελεός Μαγνησίας	Κρανιά Κουστέσας Βραγγιανών
Βραγγιανά	Καραμπάς Πέτρος του Κων/νου	Πτελεός Μαγνησίας	Καρυά Βραγγιανών
Βραγγιανά	Καραμπά Αγγελική του Αλεξάνδρου	Πτελεός Μαγνησίας	Καρυά Βραγγιανών
Βραγγιανά	Κραβαρίτης Ηλίας του Αργυρίου	Γλύφα Φθιώτιδας	Έλατος Βραγγιανών
Βραγγιανά	Αλεξάκης Δημήτριος του Ιωάννη	Πτελεός Μαγνησίας	Έλατος Βραγγιανών
Βραγγιανά	Αλεξάκης Δημήτριος του Γεωργίου	Πτελεός Μαγνησίας	‘Ελατος Βραγγιανών
Βραγγιανά	Αλεξάκης Ιωάννης του Νικολάου	Πέτρα Βοιωτίας	Έλατος Βραγγιανών
Βραγγιανά	Αλεξάκη Μαρία του Ιωάννη	Πτελεός Μαγνησίας	Έλατος Βραγγιανών
Τροβάτο	Καλλής Ανδρέας	Αλίαρτος Βοιωτίας	Κοκκινόλακα
Τροβάτο	Καλλής Θεόδωρος	Αλίαρτος Βοιωτίας	Κοκκινόλακα
Τροβάτο	Καλλής Άγγελος	Αγρίνιο	Ντεληδήμι
Τροβάτο	Πεσλής Ιωάννης	Αλίαρτος Βοιωτίας	Καβάκια
Τροβάτο	Καλλής Παναγιώτης	Αλίαρτος Βοιωτίας	Κοκκινόλακα
Τροβάτο	Καλογεράκης Ανδρέας	Αγρίνιο	Κταίο(Κιτέος)
Τροβάτο	Καλογεράκης Κων/νος	Αγρίνιο	Κταίο (Κιτέος)

Τροβάτο	Καλογεράκης Νικόλαος του Χρήστου	Αγρίνιο	Κταίο (Κιτέος)
Τροβάτο	Καλογεράκης Σταύρος	Αγρίνιο	Κταίο (Κτέος)
Τροβάτο	Καλογεράκης Νικόλαος του Γεωργίου	Αγρίνιο	Κταίο (Κτέος)
Τροβάτο	Καλογεράκης Αλέξανδρος	Αγρίνιο	Μηλιά
Τροβάτο	Κουτσολάμπρου Ευθυμία	Μουζάκι Καρδίτσας	Γενίτσαρη
Τροβάτο	Μαργώνης Βελλισάριος του Α.	Αγρίνιο	Γενίτσαρη
Τροβάτο	Μαργώνης Βελλισάριος του Κ.	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Μαργώνης Γεώργιος	Αγρίνιο	Μορφοπλάι
Τροβάτο	Μαργώνης Παναγιώτης	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Μπακοδήμος Ανδρέας του Γ.	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Μπακοδήμος Ανδρέας του Π.	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Νταλλής Αλέξανδρος	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Νταλλής Κωνσταντίνος	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Νταλλής Πέτρος	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Στρεμμένου Σπυριδούλα	Αγρίνιο	Ραγάζι
Τροβάτο	Τσιακμάκης Ηλίας του Α.	Αγρίνιο	Τσούκα Σιάκα
Τροβάτο	Τσιακμάκης Ευάγγελος	Αγρίνιο	Τσούκα Σιάκα
Τροβάτο	Τσιακμάκης Ιωάννης του Α.	Αγρίνιο	Τσούκα Σιάκα
Τροβάτο	Τσιακμάκης Ιωάννης του Λ.	Αγρίνιο	Τσούκα Σιάκα
Τροβάτο	Χαρδαλιάς Γεώργιος	Αγρίνιο	Φτερούσι και Ραγάζι
Τροβάτο	Χαρδαλιάς Χρήστος	Αγρίνιο	Γενίτσαρη
Σύνολο 90 μετακινούμενοι			

Πρόκειται για μετακινούμενους Αγραφιώτες κτηνοτρόφους, οι οποίοι στις μέρες μας συνεχίζουν να μετακινούνται, από την χειμερινή εγκατάσταση (χειμαδιά), στη θερινή εγκατάσταση (στα θερινά βοσκοτόπια των Αγράφων).,

Ξεκινούν στα μέσα Μαίου και «βγαίνουν» στα θερινά βοσκοτόπια, κονάκια τους και κατεβαίνουν στα χειμαδιά του κάμπου, μέσα Σεπτεμβρίου, με κάποιες εξαιρέσεις ή διαφοροποιήσεις από μερικούς.

«Οι μετακινήσεις[24] από το 1976, των «νομαδικών» ποιμνίων επιδοτούνται από το κράτος: καταβάλλεται στους ιδιοκτήτες τους το 50% του ποσού που πληρώνουν στα φορτηγά αυτοκίνητα για τη μεταφορά από τα χειμαδιά στα βουνά και αντιστρόφως, εφ όσον η διαδρομή ξεπερνά τα 50 χιλιόμετρα. Για να πάρει τα χρήματά του ο δικαιούχος, πρέπει να υποβάλλει πλήθος δικαιολογητικών στις διευθύνσεις Γεωργίας των Νομαρχιών, από τα οποία πάντως προκύπτουν και οι τόποι αναχώρησης και προορισμού».

Σήμερα οι μετακινήσεις γίνονται με τα φορτηγά αυτοκίνητα, καθώς δρόμοι οδηγούν ψηλά στα βουνά, φτάνοντας κοντά στα θερινά βοσκοτόπια τους, μετά από έξι ώρες ταξίδι (η πιο απομακρυσμένη αφετηρία).

[24]**Ψυχογιού Κ. Δημητρίου – Παπαπέτρου Γιούλη:** ***οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων*****, σ. 93-112, ΕΚΚΕ**

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ	Σύνθεση χάρτη : Π. Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ζωή στα χειμαδιά

Βοιωτία:

Ο χειμαδότοπος των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών

Αφήνουμε το Δήμο Αγράφων νομού Ευρυτανίας και μεταφερόμαστε στα πεδινά του νομού Βοιωτίας, εκεί που θα συναντήσουμε διάσπαρτους τους μετακινούμενους Σαρακατσαναίους Αγραφιώτες, σε χωριά και πόλεις.

Το ανάγλυφο του νομού Βοιωτίας διαμορφώνεται κατά κύριο λόγο από τα λεκανοπέδια της Κωπαϊδας και της Θήβας και από τα βουνά που τα περιβάλλουν. Οι εύφορες πεδιάδες των λεκανοπεδίων με τις εκτεταμένες καλλιέργειες περικλείονται ανάμεσα σε ορεινούς όγκους και αρδεύονται από τους δύο κυρίως βοιωτικούς ποταμούς, τον Κηφισό και τον Ασωπό.

Η Βοιωτία βρίσκεται σε μια περιοχή, όπου αναπτύσσονται δύο ιζηματογενείς ζώνες, η ζώνη του Παρνασσού – Γκιώνας στα δυτικό τμήμα της και η ζώνη της ανατολικής Ελλάδας στο ανατολικό και βορειοανατολικό τμήμα της.

Η Βοιωτία, πτυχώθηκε με την επίδραση των αλπικών πτυχώσεων, μετά τις οποίες επακολούθησαν διαρρήξεις μεγάλης έκτασης για την αποκατάσταση της ισορροπίας που είχε διαταραχθεί. Αποτέλεσμα των διαταράξεων αυτών ήταν ο σχηματισμός μεγάλων ταφροειδών βυθισμάτων κατά μήκος ενός άξονα με διεύθυνση ΒΔ. – ΝΑ., όπου σήμερα ρέει ο Βοιωτικός Κηφισός.

Χαρακτηριστικές ταφροειδείς κοιλάδες είναι οι πεδιάδες της Χαιρώνειας, της Κωπαϊδας, της Θήβας και άλλες μικρότερες.

Το λεκανοπέδιο της Κωπαϊδας καταλαμβάνει κυρίως το δυτικό και το κεντρικό τμήμα του νομού και περιβάλλεται στα δυτικά από τις ανατολικές απολήξεις του Παρνασσού, στα νότια τον Ελικώνα, στα ανατολικά από τους λόφους Σφίγγιο και Πτώον και στα βόρεια από το όρος Χλωμό της Φθιώτιδας.

Το λεκανοπέδιο αυτό είναι στο μεγαλύτερο τμήμα του κλειστό, χωρίς διέξοδο στη θάλασσα και περιλαμβάνει τις πεδιάδες του Ορχομενού και Χαιρώνειας καθώς και της εύφορης πεδιάδας της Κωπαϊδας, την οποία καταλάμβανε κατά το παρελθόν η αποξηραμένη πλέον ομώνυμη λίμνη.

Κύριοι ποταμοί του νομού είναι ο Βοιωτικός Κηφισός, που διαρρέει το λεκανοπέδιο της Κωπαϊδας και ο Ασωπός, που διαρρέει το λεκανοπέδιο της Θήβας.

Οι δύο αυτοί ποταμοί με τους παραποτάμους τους και με τις πολυάριθμες καρστικές πηγές που υπάρχουν στην περιοχή, δημιουργούν ένα εκτεταμένο υδρογραφικό δίκτυο, στοιχεία του οποίου αποτελούν και οι λίμνες Υλίκη και Παραλίμνη. Ο Κηφισός που πηγάζει απ τους πρόποδες των Παρνασσού – Γκιώνας και Οίτης, καταλήγει μέσω ενός συστήματος καναλιών στην Υλίκη, αφού αρδεύσει τις πεδιάδες της Κωπαϊδας.

Κατά το παρελθόν σχημάτιζε μαζί με διάφορα μικρότερα υδάτινα ρεύματα, τη μεγάλη λίμνη της Κωπαϊδας, η οποία αποξηράνθηκε το 1931 και αποδόθηκε σε καλλιέργεια.

Η κοιλάδα του Κηφισού που έχει σχηματιστεί από προσχώσεις και έχει μαλακά χώματα, είναι απ τις πιο εύφορες. Η ρουβιά, ο καπνός τα δημητριακά και κυρίως το βαμβάκι ευδοκιμούν εξαιρετικά, μέσα σ αυτή την υγρή ζέστη.

Κύριος παραπόταμος του Κηφισού είναι ο Μαυροπόταμος ή Μέλας, ο οποίος σχηματίζεται στις νότιες απολήξεις του όρους Χλωμό και ρέει προς τα Ανατολικά. Πριν αποξηρανθεί η Κωπαϊδα κατέληγε στο ΒΔ. άκρο της, αλλά σήμερα με τη διευθέτηση της κοίτης του ένα μέρος των υδάτων του καταλήγει στον Κηφισό και τα υπόλοιπα συμβάλουν στο σύστημα άρδευσης της περιοχής.

Μετά την αποξήρανση της Κωπαϊδας απέμειναν στο νομό δύο λίμνες η Υλίκη βόρεια της Θήβας και η Παραλίμνη βόρειο-ανατολικά της Υλίκης. Από το 1957 η Υλίκη συμβάλει στην ύδρευση της Αθήνας καθώς τα νερά της τροφοδοτούν τη λίμνη του Μαραθώνα.

Η Κωπαϊδα και οι καταβόθρες της

Η Κωπαϊδα[1] παλιά ήταν μια μεγάλη λίμνη, που κάλυπτε μια έκταση γύρω στα 250.000 στρέμματα. Τα νερά της δεν είχαν επιφανειακή διέξοδο προς τη θάλασσα και μεγάλες εκτάσεις της ήταν τελματώσεις, ώστε να αποτελούν εστίες ελονοσίας. Την ονομασία της οφείλει στην αρχαία πόλη *Κώπαι*.

[1] Belle Henri1993:*Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, Μέρος Β΄ , σ.115, υπ.60

Η ύπαρξη αυτών των κλειστών κοιλάδων, είναι από τα πιο συχνά και πιο περίεργα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας.

Η Κωπαϊδα βρίσκεται σε υψόμετρο 98 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας και η Υλίκη στα 58 μέτρα. Μια τρίτη λίμνη, η Παραλίμνη, πιο κοντά ακόμη στο στενό του Νεγροπόντε, βρίσκεται μόνον 30 μέτρα πάνω από τη θάλασσα.

Οι κοιλάδες αντί να είναι μεγάλα και φαρδιά χαντάκια που τα έσκαψαν τα νερά, ανοίγοντας δρόμο προς τη θάλασσα, είναι μόνο μια σειρά από διαδοχικές μικρές κλιμακωτές στέρνες χωρίς φανερή επικοινωνία. Μέσα από τις πετρώδεις οροσειρές που τις χωρίζουν, υπάρχουν υπόγειες διαρροές και παίζουν το ρόλο της αποχέτευσης, όταν τα νερά υψώνονται πάνω από μία ορισμένη στάθμη. Οι φυσικές αυτές απορροές ονομάζονται καταβόθρες. Οι καταβόθρες της λίμνης Κωπαϊδας βρίσκονται στα ανατολικά, κοντά στην εκβολή του μικρού ποταμού Μέλας (παραπόταμος του Βοιωτικού ποταμού), στο σημείο που κατακρημνίζεται και ο ίδιος με θόρυβο καταρράκτη και δεν ξαναβγαίνει στην επιφάνεια, παρά μόνο για να χυθεί στο στενό του Νεγροπόντε. Πιο πέρα υπάρχουν και άλλες καταβόθρες σε όλο το μήκος της βόρειας ακτής και μια απ αυτές ενώνει την Κωπαϊδα με τη μικρή λίμνη Υλίκη, σκαμμένη σαν χωνί μέσα στα γυμνά βράχια του Πτώου, σε χαμηλότερο κατά σαράντα μέτρα επίπεδο.

Αναζητώντας εστίες Σαρακατσαναίων

Ακολουθώντας τις ροές των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών, απ τ΄ Άγραφα προς τους χειμαδότοπους (κάμπους Ρούμελης και Θεσσαλίας), προσπαθούμε να αναδείξουμε αριθμητικά το μέγεθος των Σαρακατσαναίων, απ το παρελθόν μέχρι τις μέρες μας.

Όσες καταγραφές υπάρχουν, αναφέρονται στα χειμαδιά, δηλαδή η καταμέτρηση έγινε τους χειμερινούς μήνες, που ήταν συγκεντρωμένες οι στάνες στους κάμπους, απ ότι τους θερινούς μήνες, που οι Σαρακατσαναίοι ήταν διάσπαρτοι στα βουνά.

Τα πρώτα συνολικά, συστηματικά στοιχεία, που έχουμε για τη νομαδική κτηνοτροφία ανάγονται στη περίοδο 1923-24, όταν ο γεωπόνος και Γενικός

Επιθεωρητής της Γεωργίας Δημοσθένης Συράκης[2] περιόδευσε τα «*κτηνοτροφικά διαμερίσματα της χώρας*»(Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο, Στερεά, Θράκη) για να μελετήσει «*υπό στατιστικήν και οικονομικήν άποψιν*» τη νομαδική κτηνοτροφία.

Απομονώνοντας την περιοχή των Αγράφων που περιορίζεται η μελέτη μας και συγκεκριμένα στις περιοχές που περιορίζεται η έρευνά μας, ήτοι περιοχή Στερεάς Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα κάμπος Κωπαϊδας, μεταφέρουμε τα εξής:

Αριθμός οικογενειών νομάδων, έτος 1923 (περιοχές χειμαδιών)

Κατηγορία	**Θεσσαλία**	**Στερεά**
Σαρακατσαναίοι	794	1.112

Τα στοιχεία που υπάρχουν για τα γιδοπρόβατα δεν επιτρέπουν να τα ξεχωρίσουμε, ώστε να ξέρουμε για κάθε νομαδικό φύλο πόσα γιδοπρόβατα εκτρέφει.

Τα παραθέτουμε λοιπόν κατά περιοχές για όλες τις κατηγορίες νομάδων, μαζί με τα πρόσφατα στοιχεία της ΕΣΥΕ.

Νομαδικά γιδοπρόβατα (περιοχές χειμαδιών)

Έτος	**Θεσσαλία**	**Στερεά**
1923	600.707	181.129
1961	492.292	420.668
1980	277.015	204.411

Πηγές: 1923: Δημοσθένη Συράκη (1925: 772-777)
1961, 1980: ΕΣΥΕ *Ετήσια στατιστική γεωργίας – κτηνοτροφίας*

Τα πρώτα μεταπολεμικά στοιχεία για τη νομαδική κτηνοτροφία, μας τα δίνει η Αγγελική Χατζημιχάλη, η οποία κατέγραψε όλες σχεδόν τις οικογένειες (ή τα τσελιγκάτα) των Σαρακατσαναίων της Ελλάδας.

[2]Συράκη Δημοσθένη1925:«Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», σ. 772-777, *Γεωργικόν Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρίας (ΓΔΕΓΕ)* 12

Από το μνημειώδες έργο της,1957:*Οι Σαρακατσάνοι*, Παράρτημα, στατιστικοί πίνακες, πληθυσμός, εξάπλωση και μετακινήσεις των Σαρακατσάνων, εστιάζουμε στα στοιχεία της Στερεάς Ελλάδας και Θεσσαλίας, που ξεχειμώνιαζαν νομάδες Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες, αντιγράφουμε:

Συγκεντρωτικός πίνακας Στερεάς - Θεσσαλίας[3]

Περιοχή	**Τσελιγκάτα**	**Οικογένειες**	**Γιδοπρόβατα**
Αττική & Μεγαρίδα	22	686	68.000
Εύβοια	34	34	2.980
Περιοχή Θηβών – Λιβαδειάς	164	222	18.305
Παρνασσός – Ελικών	444	564	44.770
Φθιώτιδα-Λοκρίδα	46	163	11.080
Καλλίδρομο-Χλωμό	13	86	12.200
Οξυά-Βαρδούσια - Γκράβαρα	47	162	23.900
Οίτη – Γκιώνα	22	96	14.530
Βελούχι	30	296	44.430
Άγραφα	71	572	97.660
Όθρυς[4]	42	176	25.075
Σύνολον	**935**	**3.057**	**362.930**

Νεώτεροι μελετητές αναφέρουν

Ο Καλοδήμος Θωμάς αναφέρεται[5] στις δύο απογραφές, αυτή του Δημοσθένη Συρράκη και της Αγγελικής Χατζημιχάλη. *«Σύμφωνα με την απογραφή του Δημητρίου Συρράκη στην Στερεά ανέρχονται σε 1.112 οικογένειες. Η Αγγελική Χατζημιχάλη που περιηγήθηκε τα κονάκια και τα*

[3] Έχουμε αφαιρέσει τις περιοχές Θεσσαλίας - που δεν έχουν να κάνουν με τη Στερεά Ελλάδα -, όπως (Θεσσαλικές πεδιάδες, Κίσσαβο – Μαυροβούνι, Όλυμπο – Πιέρια και Νότια Πίνδος)

[4] Επειδή το ορεινό συγκρότημα της Όθρυος και όρη Γούρας βρίσκονται στα όρια Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, οι καταγραφές της είναι ελλιπείς, όπως σχολιάζει ο Καλοδήμος Θωμάς.

[5] Καλοδήμου Γ. Θωμά2006: *Σαρακατσαναίοι – οι αρχαιότεροι Ινδοευρωπαίοι νομάδες*, σ.265, Λαμία

χειμαδιά των Σαρακατσαναίων, μετά τον Εμφύλιο πόλεμο 1946-1949, κατέγραψε στην Στερεά και Θεσσαλία 3.851 οικογένειες».

Ο Καλοδήμος Θωμάς, αναφερόμενος συγκεκριμένα στους στατιστικούς πίνακες της Αγγελικής Χατζημιχάλη, μετά από προσωπική εξέταση (και λόγω εντοπιότητας), όσον αφορά στα βουνά της Όθρυος (όρη Γούρας), αναφέρει ότι έχουν παραληφθεί όχι μόνο μεμονωμένες οικογένειες, αλλά και ολόκληρα οικογενειακά σόϊα με ικανό αριθμό ατόμων.

Ο ίδιος ο συγγραφέας μεταφέρει και μία πληροφορία του Λάζαρου Αρσενίου, ο οποίος αναφερόμενος στα τσελιγκάτα των Σαρακατσαναίων στις αρχές του 20ου αιώνα, σημειώνει 200 στη Θεσσαλία και 100 στη Στερεά Ελλάδα.

Σύμφωνα με την τελευταία κτηνοτροφική απογραφή ΕΣΥΕ, του 1961 όλης της χώρας -από την οποία διαχωρίσαμε τους αριθμούς που ενδιαφέρουν τα Άγραφα- η κτηνοτροφία, έχει ως εξής: Στα Θεσσαλικά Άγραφα κατά το 1961 υπήρχαν 13.000 αγελάδες, 85.000 πρόβατα και 60.000 γίδια. Στα Ευρυτανικά Άγραφα 4.900 αγελάδες, 62.000 πρόβατα και 49.000 γίδια. Σύνολο Αγράφων (μαζί με τα τέσσερα χωριά του Φθιωτικού Τυμφρηστού): 18.000 αγελάδες, 148.000 πρόβατα και 110. γίδια. Η μέση ετήσια παραγωγή σε γάλα υπολογίζεται σε 60 κιλά για κάθε γίδα και 40 για κάθε πρόβατο.

Ο Σεραφείμ Τσιτσάς, αναφερόμενος στα Άγραφα, γράφει ότι: *«Προπολεμικά υπήρχαν 70 περίπου τσελιγκάτα σ΄ όλα τα Άγραφα με 570/577 οικογένειες και 100.000 περίπου πρόβατα*»[6].

Στο βιβλίο[7] του ο Μάρκος Α. Γκιόλιας μας δίνει την πληροφορία ότι «*το 1858 παραχείμαζαν στον κάμπο της Φθιώτιδας 1.250 Σαρακατσιάνικες οικογένειες, που προέρχονταν από την Ευρυτανία και είχαν 500.000 πρόβατα, 3.000 άλογα και φοράδες και 1.500 ημιόνους. Το ίδιο συνέβαινε και στην ανατολική Στερεά, που είχε κατά την τρίτη δεκαετηρίδα του ΙΘ' αιώνα 1.000.000 γιδοπρόβατα. Ακόμη και πριν τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην περιοχή Αγράφων υπήρχαν 70 περίπου Σαρακατσαναΐϊκα τσελιγκάτα, που αριθμούσαν πάνω από 142.000 γιδοπρόβατα. Προς το τέλος της δεκαετίας*

[6] Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1981: *Τ Άγραφα της Πίνδου (Θεσσαλικά και Ευρυτανικά Άγραφα) με ειδικό χάρτη των Αγράφων. Γεωγραφία, Ιστορία, Λαογραφία, Τουρισμός, Δάση, Ορεινή οικονομία,* 1η έκδ. 1967, σ.21, εκδ. Συλλόγου των εν Λαρίση Καρδιτσιωτών «ο Καραϊσκάκης», Λάρισα

[7] Γκιόλια Α. Μάρκου1986:*Συμβολή στην ιστορία του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου της ευρυτανίας και των Αγράφων κατ΄την Τουρκοκρατία, (Ευρυτανικά 2),* σ. 36,

του 1950, παρόλες τις φθορές του Εμφυλίου πολέμου, ο συμπαγής όγκος των Αγράφων, διατηρούσε 259.000 γιδοπρόβατα και 35.000 μεγάλα ζώα, πράγμα που έδειχνε ότι η κτηνοτροφία ήταν ακόμα σημαντική οικονομική λειτουργία του τόπου[8].

Οι Δημήτριος Ψυχογιός και Γιούλη Παπαπέτρου,1983, σε εισήγησή τους στο Α΄ Επιστημονικό Συνέδριο στις Σέρρες για τους Σαρακατσαναίους, αναφέρουν, ότι: Με βάση τα στοιχεία τους, έχει καταρτισθεί και ο «*χάρτης μετακινήσεων των μεταβατικών κτηνοτρόφων»*[9]

Το 1981 λοιπόν επιδοτήθηκαν περίπου 2.500 κτηνοτρόφοι για τη μεταφορά 625.000 γιδοπροβάτων. Πρόκειται δηλαδή για το 60% του συνολικού αριθμού των «νομαδικών» γιδοπροβάτων που, κατά την ΕΣΥΕ, υπήρχαν το 1980.

Μεταβατικά γιδοπρόβατα και επιδοτούμενα (περιοχές χειμαδιών)

Περιοχές	**Θεσσαλία**	**Στερεά**
Σύνολο μεταβατικών (1980)	277.015	204.441
Επιδοτούμενα (1981)	289.000	121.000

Πηγή: ΕΣΥΕ, Υπουργείο Γεωργίας

[8] Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1967: *Τ΄ Άγραφα της Πίνδου*, σ.86-87. Πρβλ. Ζαχαριάδη Μ.: *Περιφέρεια Ευρυτανίας*, σ.165-168, Χηνόπολου Δ.: *Επαρχία Ευρυτανίας*, σ.137-261, Τραχανή Ε.: *Επιβίωση Ευρυτανίας*, σ.15-17, Μπακογιάννη Κ. Παύλου: *Ευρυτανία,* σ.52-54

[9] Η συγκέντρωση αυτών των στοιχείων θα είχε περιοριστεί μόνο στους 10 περίπου νομούς, που επισκεφθήκαμε μόνοι μας, αν δεν είχε προσφερθεί να μας βοηθήσει (ζητώντας από τις διευθύνσεις Γεωργίας των υπολοίπων νομών να στείλουν τα σχετικά στοιχεία) η Διεύθυνση Μηρυκαστικών – Μονόπλων του Υπουργείου Γεωργίας και ιδιαίτερα ο Τμηματάρχης κ. Στ. Κουλοχέρης – τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε. Οι μόνοι νομοί για τους οποίους δεν έγινε δυνατό να συγκεντρωθούν στοιχεία είναι οι νομοί Θεσσαλονίκης και Δράμας. Αξίζει να προσθέσουμε πως η συνολική δαπάνη για την επιδότηση των μετακινήσεων ήταν, το 1981, 45.000.000 δρχ.). Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι η ομαδοποίηση των πεδινών και ορεινών κοινοτήτων, που πραγματοποιήσαμε (για να προσδιοριστούν οι μετακινήσεις κατά ενότητες χειμαδιών και ορεινών όγκων) έχει μεγάλο ποσοστό αυθαιρεσίας. Για τον εντοπισμό των κοινοτήτων και την ενοποίησή τους σε περιοχές χειμαδιών και θερέτρων χρησιμοποιήθηκαν οι χάρτες (1:200.000) της ΕΣΥΕ. Βασικό κριτήριό μας (παράλληλα με αυτό του γεωγραφικού διαμελισμού της χώρας) ήταν η «διακριτική ικανότητα» του Χάρτη: Να μην υπάρχουν δηλαδή τόσες πολλές περιοχές, που να τον καθιστούν δυσανάγνωστο, αλλά ούτε και τόσες λίγες, που να μην επιτρέπουν τον εντοπισμό των κυρίαρχων χαρακτηριστικών των μετακινήσεων

Στην περιοχή των Αγράφων, οι μετακινούμενοι, σύμφωνα με τον χάρτη που συνέταξαν οι ερευνητές του ΕΚΚΕ, με τη «μετακίνηση των νομαδικών κτηνοτρόφων», κατά το 1981, στη περιοχή των Αγράφων καταγράφηκαν 22.000 γιδοπρόβατα με 105 οικογένειες: Απ αυτά, 14.000 γιδοπρόβατα με 70 οικογένειες ξεχειμάζουν στην Κωπαϊδα, ενώ μόνον 30 κοπάδια (οικογένειες) μετακινούνται απ το βουνό στα χειμαδιά.

Άγραφα
22000 (105)*
15
Αλμυρός
5000 (20)
20
30
30
Ξηρόμερο
24000 (95)
Αγρίνιο
13000 (70)
Κωπαΐδα
1400 (70)
B
0
20
40
60
80
100 χλμ.
Μετακινήσεις νομάδων Αγραφιωτών
1400 (70)
Αριθμός προβάτων στο αντίστοιχο βουνό ή χειμαδιό
(αριθμός κοπαδιών -οικογενειών- στο αντίστοιχο βουνό ή χειμαδιό)
30
Αριθμός κοπαδιών (οικογενειών) που μετακινούνται από τα βουνά προς τα χειμαδιά
Στοιχεία από το άρθρο των Ψυχογιού Κ. Δημητρίου και Παπαπέτρου Γιούλη1983:
"Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων", Α' Επιστημονικό Συνέδριο Σαρακατσαναίων, Σέρρες

Επίσης απ τα Άγραφα, 5.000 γιδοπρόβατα με 20 οικογένειες μετακινούνται στην περιοχή του Αλμυρού, εκ των οποίων τα 15 κοπάδια (οικογένειες) μετακινούνται απ το βουνό στα χειμαδιά.

Ακόμη, απ τα Άγραφα, 24.000 γιδοπρόβατα με 95 οικογένειες μετακινούνται στο Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας, εκ των οποίων τα 20 κοπάδια (οικογένειες) μετακινούνται απ το βουνό στα χειμαδιά. Και 13.000 γιδοπρόβατα με 70 οικογένειες μετακινούνται στο Αγρίνιο, εκ των οποίων 30 κοπάδια (οικογένειες) μετακινούνται απ το βουνό στα χειμαδιά.

Στο βιβλίο του ο Γιώργης έξαρχος2005: *Σαρακατσάνοι, άγνωστες και σπάνιες πηγές για τη ζωή και την ιστορία τους (1850-2000)*, Α΄ τόμο, αφιερωμένο στον πρωτοπόρο μελετητή των Σαρακατσάνων Carsten Hoeg, εκδ. Οδυσσέας, στο κεφάλαιο Επώνυμα και γεωγραφική διασπορά των Σαρακατσαναίων (1957)[10], σχετικά με τις χειμερινές εγκαταστάσεις (χειμαδιά), των Σαρακατσαναίων των Αγράφων, καταθέτει τα εξής:

Χειμαδότοποι

Φθιώτιδα και Βοιωτία

Γέφυρα Αλαμάνας (Μώλος), Μώλος Λαμίας, Τσαμάλι Ορχομενού, Σκροπονέρια Θηβών, Θούριο Λειβαδιάς, Χαιρώνιεια Λειβαδιάς, Στροβίκι Κωπαϊδας, Λοφύστιον Λειβαδιάς, Δομπού Λειβαδιάς, Πλατανάκι Θηβών, Ούγγρα Θηβών, Τοπόλια (Κάστρο) Θηβών, Λειβαδιά

Θεσσαλία

Αλμυρός, Μουσταφακλί Βελεστίνου, Κατούνα, Κουτσελί Φαρσάλων, Ακρίτσα Αλμυρού, Φάρσαλα, Τεκελή Θεσσαλίας, Πελασγία Αλμυρού, Βόλος, Ουγλάρ Θεσσαλίας, Λυγαριά Θεσσαλίας, Πλασιά Θεσσαλίας, περιοχή Βόλου, Καρδίτσα, Μαυρονέρι Καλλιφωνίου Καρδίτσας

Αιτωλοακαρνανία

Μεσολόγγι, Αγγελόκαστο, Αστακός, Παλιομάνινα Ξηρόμερου

Θερινές εγκαταστάσεις στα Άγραφα (βουνά των Αγράφων) αναφέρει κυρίως τις πιο κάτω:Μπελοκομίτι (θέση Κέδρο), Καροπλέσι, Φουρνά, Καλιακούδα,

[10] Χατζημηχάλη Αγγελική1957: *Σαρακατσάνοι,* τόμος πρώτος, μέρος Α΄, κεφ. Παράρτημα – στατιστικοί πίνακες, πληθυσμός, εξάπλωση και μετακινήσεις των Σαρακατσάνων, σ.1-83, δίδονται συναφή στοιχεία

Κούτσουρο (Νεράϊδας), Κριθάρια Βραγγιανών, Τροβάτο Αγράφων, Επινιανά, Καρίτσα Δολόπων, Καρβασαράς Αγράφων, Παλιόλακα Αγράφων

Στις εν λόγω περιοχές υπήρχαν: 71 τσελιγκάτα, 572 οκογενειών (63 επωνύμων) με 97.660 γιδοπρόβατα.

Σαρακατσαναΐϊκες ποιμενικές εγκαταστάσεις

Μπορεί τα ψηλώματα των βουνών για τους νομάδες να τους «πήγαιναν» καλλίτερα, να ένοιωθαν ότι ανήκουν εκεί, όμως το Χειμώνα τα κοπάδια δεν μπορούν να επιβιώσουν στις δύσκολες συνθήκες των ψηλωμάτων. Άνθρωποι και ζωντανά δεν μπορούν να ζήσουν στα θερινά τους κονάκια, γι αυτό αναγκάζονται να χαμηλώσουν, να πέσουν σε χαμηλότερα υψόμετρα, θερμότερους τόπους, νότια, να αναζητήσουν χειμερινά βοσκοτόπια και να επανέλθουν στα αγαπημένα τους βουνά με τον ερχομό της Άνοιξης.

Εδώ, στο άπλωμα της Βοιωτίας, στον κάμπο της Κωπαϊδας, βρήκαν τον τρόπο τους και ρίζωσαν, για να περνούν τους κρύους μήνες του Χειμώνα, οι νομάδες Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες.

«Οι πλάνητες κτηνοτρόφοι (οι νομάδες Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες) αντιμετωπίζουν τη χειμερινή περίοδο στους κάμπους σαν ένα αναγκαστικό, περιοδικό-παροδικό διάλειμμα της ποιμενικής ζωής τους την οποία φαντασιακά θεωρούν ενταγμένη πάντα στα βουνά, τα όποια βουνά, όπου ανήκει και η ψυχή τους. Στα θερινά βοσκοτόπια (ορεινά) ενωμένοι επαναβεβαιώνουν τη συλλογική τους ταυτότητα ως ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα με κοινά συνεκτικά στοιχεία – τη μνήμη της προέλευσής τους, την ιδιότητα του «φερτού», την ενδογαμία, που είχε σαν αποτέλεσμα τις φυσικές ή τελετουργικές συγγενικές σχέσεις όλων των μελών της, την οργάνωση της οικογένειας, την αποκλειστική επαγγελματική απασχόληση με το κοπάδι των γιδοπροβάτων και τον πλάνητα φερέοικο τρόπο ζωής, που καθορίζεται από τις ανάγκες συντήρησής του» (Campbell:8, πρβλ. Παπαταξιάρχης1992, Ε. Αλεξάκης1995)

Η περίκεντρη καλύβα των Σαρακατσαναίων

.Δεν είναι βέβαιο πότε γεννήθηκε στον άνθρωπο η ιδέα του κύκλου. Όλοι πάντως συμφωνούν ότι ο πρωτόγονος αισθάνεται ικανοποιημένος όταν

βρίσκεται στο κέντρο του κύκλου. Ο κύκλος είναι το μοναδικό σχήμα που περικλείει, ιδανικά, την εστία, που συγκεντρώνει ανθρώπους γύρω της. Στην παλαιά Διαθήκη μνημονεύεται συχνά η καλύβα ως κατοικία του ανθρώπου.

Μοναδική, πανάρχαια και γενετική μορφή της πρωτόγονης κατοικίας του ανθρώπου, αλλά και του πρώτου του ιερού (ομφαλός Δελφών), θα παραμείνει η περίκεντρη κλαδόπλεχτη καλύβα, που διασώθηκε μέχρι τις μέρες μας, στους Σαρακατσαναίους (Πίν. 6)

Ο W. Corswant αναφέρει ότι με τη λέξη σκηνή (tente) μεταφράστηκε η εβραϊκή λέξη, που σημαίνει κυκλική καλύβα (cabane)[11]. Τη φούρκα με την οποία σηκώνουν τον επάνω κώνο, την κατσούλα, την αφήνουν κάμποσο καιρό, κάποτε και για πάντα, αν και ενοχλεί την παραστιά και στις δουλειές του κέντρου. Οι Σαρακατσαναίοι πιστεύουν – και αυτό είναι αλήθεια – πως όποιο κονάκι έχει φούρκα, ζει πολλά χρόνια.

Την καθαρότερη μορφή καλυβιών συναντούμε στους ναούς της Εστίας, που μέχρι το τέλος διατήρησε την περίκεντρη μορφή της πανάρχαιας καλύβας. Υπάρχει μία λογική σειρά από την πανάρχαιη ελεύθερη περίκεντρη (κυκλική) καλύβα το κονάκι, το τουρλοκάλυβο των Σαρακατσαναίων και των πρωτόγονων (από τη Μογγολία έως την Αφρική νομάδων), τα περίκεντρα εκφορικά σχήματα της αρχαιότητας, τα υπέργεια ιερά (Θόλος Γαίου) μέχρι τα υπόγεια ταφικά μυκηναϊκά μνημεία (τους θησαυρούς των Μυκηνών και πάει λέγοντας.

- **Ο Σύλλογος Σαρακατσαναίων Θήβας, το «κονάκι»**

Στον συνοικισμό των Αγίων Θεοδώρων της Θήβας έχουν εγκατασταθεί αρκετοί Σαρακατσαναίοι, όπου έχουν ιδρύσει τον σύλλογό τους το «*Κονάκι*», και το λαογραφικό τους μουσείο, απ όπου μεταφέρουμε: *«Πολιτιστικός Σύλλογος Σαρακατσαναίων Επαρχίας Θήβας τα κονάκια – Το αρχαιολογικό μουσείο του Συλλόγου. Η περίκεντρη καλύβα των Σαρακατσαναίων. Με αισθήματα σεβασμού για τους προγόνους μας και με διάθεση για τη δύναμη της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου μας κατασκευάσαμε από ξύλα και βάφλα την πρωτόγονη κατοικία των Σαρακατσαναίων στην οποία εξοπλίσαμε με σκέπη και δη τον τελευταίο αιώνα. Η κατασκευή αυτής της πανάρχαιας και*

[11] Κεραμόπουλου Αντ.1919: *ΠΑΕ,* σ.45

αρχιτεκτονικά αρχέγονης κλαδόπλεκτης περίκεντρης καλύβας βασίζεται στην εφαρμογή ενός σχήματος ελλειψοειδούς εκ της περιστροφής και στηρίζεται σε ειδική τεχνική, που μας υπέδειξαν οι γιαγιάδες μας και οι παππούδες μας. Σήμερα για μας τους απογόνους, το κονάκι αποτελεί πηγή ζωής και παραδόσεων των αρετών κι αξιών του τόπου μας και μας υπαγορεύει την μεγάλη ευθύνη για την ανάδειξη και θωράκιση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Νοέμβρης, 1992

- **Ο Γιάννης Μποτός περιγράφει Σαρακατσιαναΐϊκη καλύβα στο Στροβίκι Ακραιφνίας**

Ο Γιάννης Μποτός1982:*Οι Σαρακατσιαναίοι* επισκέφθηκε το 1978, το Στροβίκι, ένα μικρό χωριό δυτικά του Κάστρου Θηβών, όπου μένανε τα αδέλφια της μάνας του, οι Κολοβαίοι.

Ο μπάρμπας μου ο Νίκος, είχε ένα καλύβι, που παλιότερα κάθονταν σ αυτό και αργότερα το χρησιμοποιούσαν για βοηθητικό χώρο. το μέτρησα και βρήκα ότι, είχε:

- *Διάμετρο 7 μέτρα και κάτι*
- *Μπηχτάρια λούρα 65*
- *Αράδες (σειρές) χαρτώματα 20*
- *Η κατσιούλα είχε 48 λούρα (αυτά με την κόκκα)*
- *Απόσταση των μπηχταριών, το ένα απ το άλλο 35 – 40 πόντους.*
- *Η εξωτερική περίμετρός του 28,80 μέτρα*
- *Η εσωτερική 22,90 μέτρα*
- *Το ύψος του απ το χώμα ως τη κατσιούλα 4,60 μέτρα. Ήταν λίγο καθισμένο το καλύβι, που σημαίνει ότι στις καλές του μέρες το καλύβι θα είχε ύψος και πέντε μέτρα.*

Το είχε φτιάξει επί Κατοχής, επί Γερμανών. Ήταν φοβερά μερακλής και μάστορας ο μπάρμπας μου Νίκος.

Οι Σαρακατσιαναίοι για να κάνουν το καλύβι[12] τους διάλεγαν το μέρος, να είναι προσήλιο, απάγκιο, νάχει τίποτα κλαράκια (πουρνάρια και τέτοια) από πίσω, να κρατούν τον αέρα και νάναι και στραγγερό (να μην κρατάει νερό).

[12] Γιάννης Αλεξ. Μποτός1982: *Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.13-16, Αθήνα

Έμπηχναν ένα παλούκι στη μέση, έδεναν στο παλούκι μια τριχιά, στην άκρη της τριχιάς έδεναν και στην άλλη άκρη της τριχιάς έδεναν ένα άλλο παλουκάκι μυτερό, έφερναν γυροβολιά την τριχιά και σημάδευαν στη γη ένα κύκλο. Σ αυτόν τον κύκλο έσκαβαν ένα αυλακάκι απ έξω απ το χάρτωμα, για να μαζεύονται τα νερά και να φεύγουν. Κανόνιζαν που θα αφήσουν *ρούγα* (πόρτα), πάντα κατά το νοτιά και τον ήλιο. Έμπηγαν απ εδώ και απ εκεί απ τη ρούγα δυο χοντρά λούρα μπηχτάρια και σε συνέχεια έμπηχναν γύρω – γύρω μπηχτάρια, σε απόσταση σαράντα πόντους το ένα από το άλλο. Τα πέρναγαν δυο – τρία χαρτώματα από χαμηλά για να στερεωθούν και ύστερα έβαζαν την κατσιούλα.

Για το καλύβι πρώτα – πρώτα *λούρα,* δηλαδή κλωνάρια τρανά, καθαρισμένα απ τα κλαδιά τους, από πλατάνι, αλλά και από τρανά πουρνάρια, από ιτιά, ή από άλλα δένδρα, ανάλογα με το τι είχε ο τόπος.

Τα λούρα είναι τρία σόϊα:

- Τα *μπηχτάρια* ή *παλουκάρια* που μπήχνονταν στη γης σαν παλούκια
- Παρόμοια είναι και τα λούρα για την *κατσιούλα,* κάπως μικρότερα όμως και ελαφρότερα απ τα μπηχτάρια. Τάλεγαν και *χαρτόλουρα*, δηλαδή λούρα για το χάρτωμα, το δέσιμο γύρω – γύρω απ τα μπηχτάρια και ήταν πιο λιανά.
- Τέλος τα *ζουστάρια*, λούρα για να ζώνεται, να δένεται απ έξω το *σάλωμα* και ήταν κι αυτά λιανότερα.

Μετά τα λούρα χρειάζονταν *πλατάνι*, δηλαδή κλαδιά πλατανίσια με τα φύλλα τους, για να μπει μια ζώση (ζωνάρι), ένας δομός γύρω – γύρω, χαμηλά.

Και σάλωμα, δηλαδή βούρλα από βαρκό ή καλάμια που έμενε στα χωράφια μετά το θέρισμά τους το καλοκαίρι. Το σάλωμα έμπαινε *δομοί – δομοί* (σειρές – σειρές), από τα κάτω προς τα πάνω μέχρι τη κορυφή και όπως τα κεραμίδια, για να διώχνει προς τα έξω το νερό.

Τα *τσιμπούκια* είναι βλαστάρια, βέργες από πλατάνι και πιο καλά από καναπίτσα (λυγαριά), που στρίβονται χωρίς να σπάνε και γίνονται σαν σκοινιά. Τα τσιμπούκια χρειάζονταν για να δένονται τα μπηχτάρια τα λούρα με τα χαρτώματα και τα ζουστάρια, τα εξωτερικά λούρα με τα οποία στέριωναν το πλατάνι και το σάλωμα.

Η κατσιούλα γένονταν με λούρα πάλι, τα *κατσιλόλουρα* που τους έφτιαχναν στη μίνια (μια) την άκρη, τη χοντρή, από ναι (στην άλλη) κόκκα (εγκοπή) και σ ένα σταυρό ξύλινο, με στεφάνι πλεχτό γύρω – γύρω από λιανόλουρο ή χοντρά τσιμπούκια, τα αντάμωναν και τάδεναν με τσιμπούκια εκεί στο σταυρό, στο στεφάνι γύρω – γύρω, ώστε η ράχη τους ν ακουμπάει στο στεφάνι και η κόκκα τους να κοιτάζει στο κέντρο του κύκλου.

Αφού έδεναν όλα τα λούρα της κατσιούλας στο σταυρό της, την έπιαναν τη κατσιούλα με μια τεντόφουρκα, μπολιασμένη με μια άλλη για νάναι ψηλή, απ το σταυρό και μαζεμένοι πολλοί αντάμα τη σήκωναν στο ύψος που έπρεπε νάχει το καλύβι, ζύγιαζαν νάρχεται η κορφή της κατσιούλας στο κέντρο του καλυβιού, άνοιγαν τα λούρα της κατσιούλας, όπως τα πλοκάμια του χταποδιού και γρήγορα τα έδεναν το κάθε λούρο της κατσιούλας, που κρέμονταν στηριγμένη από το σταυρό στην τεντόφουρκα, σε ένα και δύο μαζί μπηχτάρια λούρα.

Κι έτσι όταν το κάθε λούρο της κατσιούλας δένονταν, «αδερφόνονταν» με ένα ή δυο αντικριστά μπηχτάρια, κατσιούλα και μπηχτάρια γένονταν ένα σώμα, στεριώνονταν όλη η δέση, ο σκελετός του καλυβιού, σε σχήμα κωνικό.

Ύστερα τελείωναν το χάρτωμα, το αποχάρτωναν μέχρι την κορφή, το σκέπαζαν με το σάλωμα, που τόδεναν απ έξω με τα ζουστάρια, μπορεί να πέρναγαν απ έξω κι απ το σάλωμα χαμηλά ένα δομό, μια ζώση, πλατάνι ή και πορνάρι, για πιο στέρεο και ασφαλές, έβγαζαν την τεντόφουρκα πούχαν βάλει για να κρατήσουν την κατσιούλα μέχρι να δεθεί και το καλύβι ήταν έτοιμο. Την τεντόφουρκα μπορεί να μην την έβγαζαν αμέσως, αλλά την άφηναν κάνα δυο μέρες να σταλώσει το καλύβι.

Για το σήκωμα της κατσιούλας μαζεύονταν πολλοί άνδρες. Στο σκέπασμα του καλυβιού με το σάλωμα, όταν έφταναν στη κορφή, έβαζαν πάνω στη κατσιούλα, σα φέσι, ένα πράγμα από σάλωμα, που σκέπαζε – έκλεινε τον τελευταίο δομό.

Τέλος, κατάκορφα στην *κατσιούλα*, έβαζαν ένα πράγμα σα *σκιάδι*, σαν καπέλο, από σάλωμα, που έκλεινε και σκέπαζε τον τελευταίο δομό απ το σάλωμα. Και κει από πάνω μια φουντούλα πουρνάρι, ή σπαραγγιά, μ ένα ξύλινο σταυρό για να φυλάει το κονάκι.

Το καλύβι όταν γίνονταν καλό, δεν έβαζε ούτε αέρα ούτε νερό και ήταν ζεστό, γιατί ήταν καμωμένο από ξύλα και σκεπασμένο με χορτάρι, το σάλωμα.

Μονάχα που δεν έβγαζε έξω τον καπνό της φωτιάς, γιατί είχε μονάχα ένα άνοιγμα, τη *ρούγα* (πόρτα). Τα καλοφτιαγμένα καλύβια άντεχαν πολλά χρόνια.

Περιτριγυρίζοντας το χώρο της Κωπαϊδας Θήβας:

- **Παραδίπλα του μοναστηριού Αγίου Νικολάου Καμπιάς**

Έξω απ το χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι) το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Καμπιά, όπου για χρόνια κοντά του, υπήρχε ανθηρά Σαρακατσαναΐϊκη εγκατάσταση (καλύβια).

Το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Καμπιά διατηρεί το καθολικό της σε εξαιρετική κατάσταση και πρόκειται για σωστό αριστούργημα. Όπως ανέφερε ο ηγούμενος, *«αυτό το μοναστήρι ήταν πάνω σε αρχαίες ανθρώπων διαδρομές και με τα χρόνια, έπεσε σε μαρασμό καθώς αυτές διαφοροποιήθηκαν. Συνδέεται με τον Όσιο Λουκά και κατά την παράδοση, το κατασκεύασε ο βοηθός του αρχιμάστορα που κατασκεύασε του Οσίου Λουκά. Όταν τα κάρα μετέφεραν τις πέτρες για την κατασκευή του Οσίου Λουκά, - απίστευτες πέτρες - , ποιος ξέρει από πού, τα ζώα σταματούσαν εδώ και εάν δεν ξεφόρτωναν μερικές εδώ δεν ξεκινούσαν. Πρόκειται για μικρογραφία του Οσίου Λουκά Βοιωτίας»*.

Κοντά στο μοναστήρι, παλιά, υπήρχε ολόκληρη Σαρακατσαναΐϊκη ποιμενική εγκατάσταση.. στις μέρες μας, υπάρχουν δυο – τρία υπολείμματα τσίγκινα λυόμενα αποθηκευτικά. Τον Χειμώνα του 1993, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Οι τουρλωτές καλύβες, τα μαντριά, τα πρόβατα, οι μάντρες, οι άνθρωποι. Μετά από 15 χρόνια, οι Σαρακατσαναΐϊκες εστίες έσβησαν, ο χειμαδότοπος μεταποιήθηκε σε ετοιμόρροπους αποθηκευτικούς χώρους, κλείνοντας μέσα τις αχυρόμπαλες για τις μέρες του χειμώνα, για τα εναπομείναντα κοπάδια.

- **Στη στάνη του Ευθύμη Μιχόπουλου**

Κοντά στην περιοχή του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου Καμπιά, τοποθεσία *Βρωμόγουρνα*, βρίσκεται η στάνη του Θύμιου (Ευθύμη) Μιχόπουλου, Σαρακατσάνου, ετών 48 (χειμαδιό και μόνιμη εγκατάσταση πια).

Ο Θύμιος Μιχόπουλος είναι Σαρακατσάνος, και από πατέρα και παλιότερα βγαίνανε στη Νιάλα. Η μάννα του είναι απ τη Σιάϊκα το γένος Γιάτσου Παναγιώτη. Για χειμαδιά ξεχειμώνιαζαν εδώ, στον Άγιο Νικόλαο Καμπιά, όπου παλαιότερα υπήρχαν τέσσερις οικογένειες εδώ, και δέκα οικογένειες στο μοναστήρι κοντά.

Διαθέτει και σπίτι στο χωριό Διόνυσος (Τσαμαλί). Μου αναφέρει ονόματα όπως «*οι Σφυραίοι που βγαίναν το καλοκαίρι στη Μπέσα, οι Πατσαουραίοι (Αγραφιώτες) στη Νιάλα, οι Καλλιωραίοι (Καλλιώρας), Τυχάλας(παραγκώμι Γούλας), Καραβαγγελαίοι. Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες που μετακινιόντουσαν το καλοκαίρι στη Νιάλα και τον χειμώνα κατέβαιναν στα χειμαδιά στον Διόνυσο (Τσαμάλι). Οι δεσμοί με τα Άγραφα και τη Νιάλα, σβήσαν. Στο Διόνυσο (Τσαμάλι) έχουμε μείνει 2 – 3 Σαρακατσαναίοι, που διατηρούμε τη κτηνοτροφία: Εγώ, ο Καλλιώρας και ένας Τυχάλας (Γούλας)..*
Εδώ, στο Τσαμάλι, από παλιά ήταν τσιφλίκι του Βελέντζα. Εμείς δεν είχαμε τίποτα, μετακινούμενοι ήμασταν, το χειμώνα κατεβαίναμε εδώ, οπότε ριζώσαμε εδώ, απ τον πολιτικό τον Παπασπύρου, ξέρεις της Βοιωτίας, το πωλητήριο το φρόντισε αυτός και μας έδωσε κτήματα».

Ανατρέχοντας στα γραφόμενα του Γεωργίου Ν. Αγραφιώτη[13], διαβάζω: *«Το 1974, ο Δημήτριος Παπασπύρου, υπουργός τότε της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας και αργότερα πρόεδρος της Βουλής, θέλοντας να αποκτήσει την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος, επειδή έφερνε το στίγμα του αποστάτη λόγω της συμμετοχής του στην αποστασία του 1965, εν όψει εκλογών υποσχέθηκε τα πάντα μεταξύ των οποίων και τη διανομή των κτηνοτροφικών κλήρων. Και στη Βοιωτία υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός κλήρων… Έτσι, ο Δημήτριος Αγραφιώτης, ο άμισθος δικηγόρος των κτηνοτρόφων, που είχε κληρονομήσει από τα φοιτητικά του ακόμη χρόνια τα προβλήματα των κτηνοτρόφων, με την ευκαιρία αυτή ετοίμασε σχέδιο νόμου, το οποίο και παρέδωσε στον Δημήτριο Παπασπύρου, με τον οποίο συνδέονταν με μακρόχρονη φιλία, ο οποίος και υποσχέθηκε ότι θα το προωθήσει για ψήφιση στη μέλλουσα, που θα προέλθει από τις εκλογές, βουλή… […] Ο Δημήτριος Παπασπύρου όμως αφού χρησιμοποίησε το σχέδιο νόμου και προεκλογική εκμετάλλευση και αφού εξασφάλισε τη βουλευτική του*

[13] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994: *Οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων*, σ. 240,

έδρα, ξέχασε το σχέδιο νόμου στο συρτάρι του γραφείου του, συνηθισμένη για όσους τον γνώριζαν τακτική..»

Σύμφωνα με τον Ηγούμενο Νεκτάριο, της Μονής Αγίου Νικολάου Καμπιάς, μας είπε: *«φυσικά οι κάτοικοι σήμερα εδώ στο Τσαμάλι δεν έχουν τίτλους. Έχουν δουλέψει πολύ σκληρά με τη γη, έκαναν χωράφια, ξεχέρσωσαν, έβαλαν ελιές, πολύ ωραία – να δείτε πόσα φροντισμένες τις έχουν, από κάτω τάχουν κατακάθαρα, χαμηλότερα κάνουν βαμβάκια, καλαμπόκια, στάρια, αλλά και πολλά κηπευτικά, - κάνουν τους παραγωγούς σε Αθήνα και Λειβαδιά - αλλά στην ουσία υπάρχει πρόβλημα. Εάν προκύψει κάποιος με τίτλους κ.λ.π. δεν ξέρω τι θα γίνει... Τώρα πάντως τα κτήματα τα περνούν από πατέρα σε γιο δια λόγου»*. Ανατρέχοντας ξανά στο βιβλίο του Γεωργίου Ν. Αγραφιώτη[14] βρίσκω, ότι: *«πρώτη δουλειά του τσέλιγκα ήταν να εξασφαλίσει τα κατάλληλα λιβάδια, χειμερινά και θερινά. Και θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα χρόνια της άνθισης των τσελιγκάτων, τα λιβάδια αποτελούνταν από τεράστιες εκτάσεις και επομένως κανένας μικροκτηνοτρόφος δεν διέθετε τις οικονομικές δυνατότητες για την ενοικίαση ενός τέτοιου λιβαδιού. Κάθε τέτοιο λιβάδι νοικιάζονταν συνήθως για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σαν παράδειγμα αναφέρω το λιβάδι «Τσαμάλι – Πολυγύρα» της Μονής Οσίου Σεραφείμ, λίγα χιλ. έξω από τον Ορχομενό Βοιωτίας, 25.000 περίπου στρέμματα, νοικιάστηκε το 1917, ύστερα από πλειοδοτικό διαγωνισμό, για μια δεκαετία. Πρόκειται για το λιβάδι που εγκαταστάθηκαν αργότερα 130 οικογένειες Σαρακατσαναίων και αποτέλεσαν τη σημερινή κοινότητα Διονύσου.*

- **Άρμεγμα με τον Γιώργο Καλλιώρα, στο Τσαμάλι (Διόνυσος)**

Έξω και πάνω απ το χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι), - όπως έχει καθιερωθεί από παλαιότερα να βγάζουν τις στάνες και τα μαντριά έξω απ τα χωριά - συναντά κανείς ποιμενική εγκατάσταση, όπου αρμέγουν. Ο κτηνοτρόφος κάθεται στο στρογγολίθι και πίσω του η γυναίκα του, με το ραβδί στο χέρι, «σπρώχνει» τα πρόβατα να προχωρήσουν για να στριμωχτούν στο στένωμα. Ένα – ένα όσα χωρούν να περάσουν, καθώς πάνε να περάσουν τους πιάνει τα πίσω πόδια με τα γόνατά του τα φρενάρει στο σώμα τους

[14] Αγραφιώρη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων*, σ.140

αμέσως αρπάζοντας τα μαστάρια τους τα πιέζει και αυτά του δίνουν το γάλα τους. Ο κυρ Γιώργος, ετών 60 δουλεύοντας λέει ότι *«κατάγονται απ τη Σιάϊκα, βγαίναμε στη Νιάλα, στην τοποθεσία Λιβαδάκι. Αυτό είναι στην απ εδώ πλευρά της Σιάϊκας, στους Πέντε Πύργους (Τσιάτουρα). Τώρα πια δεν βγαίνουν, διατηρούν το κοπάδι τους εδώ γύρω, χειμώνα – καλοκαίρι».*

- **Στην πλατεία του χωριού Τσαμάλι ή Τζαμάλι (Διόνυσος)**

Το Τζαμάλι ή Τσαμάλι (νυν Διόνυσος) Βοιωτίας είναι ένα σαρακατσαναΐϊκο χωριό που κατοικήθηκε από μετακινούμενους Αγραφιώτες. Τσοπάνηδες υπήρξαν για χρόνια, βρήκαν τόπο και στέριωσαν. Λιγοστοί σήμερα ασκούν το επάγγελμα του κτηνοτρόφου, οι περισσότεροι από βοσκοί έγιναν γεωργοί, καλλιεργητές της γης, αλλά δεν ξεχνάνε τη καταγωγή τους, τα Άγραφα της Ευρυτανίας.

Το Τσαμάλι (σήμερα Διόνυσος) Βοιωτίας, είναι ένα ζωντανό χωριό, μαζεμένο, στις πλαγιές του Ακόντιου όρους (Βέτριζα), δίπλα στον Μέλα ποταμό.

Συνεχίζοντας την έρευνα μαθαίνω ότι το χωριό ήταν σαρακατσαναΐϊκο, δηλαδή οι κάτοικοί του ήταν «βλάχοι» σκηνίτες, μετακινούμενοι, απ τη περιοχή των Αγράφων, αλλά εδώ και χρόνια έχουν κόψει δεσμούς με τα Άγραφα. Υπάρχουν Αγραφιώτες απ το Καροπλέσι, Κέδρο (Χορίγκοβο), Πρασιά και άλλα χωριά των Αγράφων. Δεν έχουν πια σπίτια στα Άγραφα, έχουν εγκατασταθεί μόνιμα εδώ. Οι πληροφορητές μου Βελέντζας Θωμάς και Μουλαράς Ευάγγελος[15], είναι πολύ πρόθυμοι και μαθαίνω ότι στο *«χωριό[16] ζουν κοντά 600 άτομα, μόνιμα. Ασχολούνται με καλλιέργειες, όπως ελιές, ψηλότερα και χαμηλότερα στα χωράφια με βαμβάκια, στάρια και καλαμπόκια. Κάνουν και κηπευτικά».*

Η περιοχή τους είναι μεγάλη, περιλαμβάνει όλο το Ακόντιο όρος όπως πέφτουν τα νερά κατά το χωριό, πάει αυτό και φτάνει μέχρι το Ανθοχώρι». Βόρεια περιλαμβάνει όλη τη περιφέρεια με τους λόφους: Ηδύλλειον όρος, 542 μ., Υφάντειον όρος, 544 μ., Μακρυρράχη 507 μ., Ασπρόκαμπος. Το χωριό, νέο, βρίσκεται στα ανατολικά του Ακόντιου όρους, ενώ η αρχαία τοποθεσία

[15] Βλέπε σημείωση
[16] Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, έχει 771 άτομα. *Ελλάδα, νομός Βοιωτίας*, αρ. 11, σ.114, εκδ. Δομή

Διόνυσος είναι πιο βόρεια, όπου η αρχαία πολίχνη Ασπληδών, πάνω απ το ρέμα Σμερτό, που έρχεται απ τα ψηλώματα του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου, πάνω στον άξονα: Κάστρο – abeam Πύργος – Διόνυσος – Μοναστήρι Αγίου Νικολάου – Ανθοχώρι – κόμβος πρώην Λεβέντη.

Ανατρέχοντας στους *πίνακες εξάπλωσης των Σαρακατσαναίων* της Αγγελικής Χατζημιχάλη[17] ξεχωρίζω τους πιο κάτω Σαρακατσαναίους, που ξεχείμαζαν στο Τσαμάλι (Διόνυσος) Ορχομενού Βοιωτίας:

1. Ζυγογιάννη αφοί 15 οικ. με 2.000 ζώα, καλοκαίρι στο Μπελοκομίτι Αγράφων, θέση Κέδρος.
2. Καλιώρας Κων/νος 6 οικ. με 1.000 ζώα, στο Καροπλέσι Αγράφων
3. Κολοβού αφοί, Ηλ. Νικ. κ.λ.π. 20 οικ. με 3.000 στην Καρίτσα Δολόπων
4. Βελέντζα[18] αφοί κ.λ.π. 8 οικ. με 950 ζώα, στην Καρίτσα Δολόπων
5. Πατσιαούρας Γιώργης, Νικόλ., Στέφανος κ.λ.π. 22 οικ. με 2.500 ζώα στη Νιάλα Αγράφων
6. Μίχα αφοί 6 οικ. με 1.100 ζώα στη Νιάλα Αγράφων
7. Βελέντζας Σεραφείμ 45 οικ. με 7.000 ζώα στο Καροπλέσι Αγράφων (θέση Μπέσια)
8. Μουλαρογιάννης Κων/νος του Δημητρίου γεννηθείς 1872[19]
9. Μουλαράς Ιωάννης του Αλεξίου γεννηθείς 1936

- **Πως βρέθηκαν οι Αγραφιώτες Σαρακατσαναίοι στην Κωπαΐδα**

«Λόγω των σεισμών του 1966, δόθηκαν στους Αγραφιώτες από το κράτος οικόπεδα στη Κωπαϊδα. Αρχικά στην Αλίαρτο και στο Μάζι. Απαλλοτριώσανε τα χωράφια και τους δώσανε οικόπεδα τότε και έφτιαξαν

[17] Χατζημιχάλη Αγγελική1957: *Σαρακατσάνοι, Παράρτημα, στατιστικοί πίνακες, πληθυσμός, εξάπλωση και μετακινήσεις των Σαρακατσάνων*, σ.30, Οροσειρά: Άγραφα

[18] Σε πολλούς από τους τσελιγκάδες Σαρακατσαναίους, ανήκουν σήμερα – αγορασμένα ή νοικιασμένα από χρόνια – τα βοσκοτόπια, όπου μένουν για ξεχειμαδιό είτε για ξεκαλοκαιριό. Σ αυτά σμίγουν και άλλα τσελιγκάτα και τσοπάνοι σμίχτες από διάφορες περιοχές, έτσι που άλλα γίνονται μεγαλύτερα το χειμώνα και άλλα το καλοκαίρι. Οι αδελφοί Μαλαμούλη π.χ. έχουν αγορασμένα χτήματα για ξεχειμαδιό στο Μουσταφακλί του Βελεστίνου και για ξεκαλοκαιριό στα Κριθάρια των Βραγκιανών. Ο Βελέντζας έχει αγοράσει χτήματα πάνω στα Μπέσια του Καροπλεσίου.

[19] Οι δύο τελευταίοι αναφέρονται στα μητρώα αρένων Σαρακατσαναίων νομού Ευρυτανίας, επαρχίας Ευρυτανίας, κοινότητας Αγράφων, στο Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008:*Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, σ.60,72

σπιτάκια, αλλά έχει πολύ υγρασία εδώ μέσα. Και τι να κάνει ο κόσμος, που να πάει ο κόσμος όμως; Καλλίτερα εδώ είναι ο κόσμος, δεν υπήρχαν δουλειές εκεί πάνω (Άγραφα) και τι νάκαναν, εάν έμειναν επάνω τι θάκαναν; στο καφενείο θάπιναν τσίπουρα όλη μέρα. Εδώ στον κάμπο, έχει εργοστάσιο και μπορεί να βρει δουλειά κανείς, - εδώ είναι πολλοί πιασμένοι σε εργοστάσια, στη Θήβα, Σχηματάρι. Έτσι πιαστήκαν εδώ, έφτιαξαν τα σπιτάκια τους και όποιος θέλει πηγαίνει και για δυο μήνες στο χωριό»

«Εδώ στα χειμαδιά, νοικιάζουμε[20] το μέρος και ήμαστε υποχρεωμένοι συγκεκριμένη ημερομηνία να εγκαταλείψουμε το μέρος διότι έρχονται άλλοι. Από παντού πρέπει να πληρώνουμε. Το μέρος το χορτάρι (τριφύλια) για να τα ταϊσουμε, διότι εδώ μέσα δεν μπορούν να βοσκήσουν. Περιμένουμε νάρθει ο Μάης για να βγούμε στα ψηλώματα, εκεί είναι αλλιώς. Έχουμε φτιάξει σπίτι εδώ στην Αλίαρτο, αλλά ο «τόπος» μας είναι στα ψηλώματα. Νάρθει ο Μάης να φεύγουμε..»

«Γενικώς ένα ποσοστό Σαρακατσαναίων κατεβαίνουν[21] στην Κωπαϊδα, άλλοι Θεσσαλία, Καρδίτσα, Λάρισα. Πιο συγκεκριμένα στο χωριό Λεοντάρι, Παναγία Δομοκού, Λαμία, αλλά ως επί το πλείστον Αλίαρτο Κωπαϊδα με τα πράματά[22] τους.. τώρα σχεδόν λίγα άτομα ασχολούνται με το κτηνοτροφικό επάγγελμα αυτό, - το καθαρά κτηνοτροφικό -, στην σημερινή κατάσταση δεν μπορούμε να ανταποκριθούμε, είναι δύσκολα να ακολουθήσουμε όπως πάνε τα πράγματα, τη κοινωνία μας γενικότερα ..

Ο κάθε κτηνοτρόφος έρχεται πάλι στα χειμαδιά, στον κάμπο, τον Σεπτέμβριο, να κάνει τα κουμάντα για τον χειμώνα, να βάλλει τα άχυρα, τα τριφύλλια του για τα πρόβατα, έτσι να έχει τους καρπούς. Δεν υπάρχει ο χώρος, για να βοσκίσει το κοπάδι εδώ στον κάμπο πια. Παλιά είχε χώρο, τώρα έχουν πέσει τα χωράφια σε ιδιωτικά χέρια και λιγοστέψαν τα βοσκοτόπια, έτσι ο καθένας μας πρέπει να φροντίσει και να κάνει τα κουμάντα του από μόνος του, δηλαδή ή να νοικιάσει να σπείρει τριφύλλι μόνος του, - επί το πλείστον τα τριφύλλια πρέπει να τα έχει από μόνος του ο καθένας - διότι εάν πάει να τα αγοράσει απ τον έμπορα, επιβαρύνεται με πολλά λεφτά και άστα».

[20] Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, ετών 50
[21] Πληροφορητής: Θανάσης Καλαμπαλίκης, ετών 55
[22] Πράματά τους = ζωντανά τους

- **Στο κατάστημα γεωργικών ειδών φάρμακα, σπόροι, λιπάσματα, στον Συνοικισμό Ευρυτάνων Αλιάρτου...**

«Ετούτα[23] εδώ ήταν ιδιόκτητα κτήματα, ανήκαν ένα ποσοστό στο δήμο Αλιάρτου και ένα ποσοστό είχαν - ανήκαν στο χωριό Βάγια. Τα οποία απαλλοτριώθηκαν και μοιράστηκαν μετά σε οικόπεδα… τούτο εδώ το μέρος ήταν το πιο άγονο, εννοούμε ότι τα παλιά χρόνια μάζευε ως λεκάνη πολλά νερά και τα είχαν ως τα πιο άχρηστα χωράφια και λένε: «που να τους ρίξουμε»; «ας τους ρίξουμε εδώ στα βαρκοτόπια, μην χαλάσουμε τα καλλίτερα χωράφια, πάρτε αυτά που είναι άχρηστα..ενώ υπήρχαν όπως ο οργανισμός εδώ Κωπαϊδας, είχε πολλά οικόπεδα πάρα πολλά και μπορούσε να διαθέσει, πιο καλλίτερα και πιο στραγγιρά (στραγκίζω από νερά)»..

- **Ένας πελάτης στο πιο πάνω κατάστημα γεωργικών ειδών λέει:**

«Εποχή Χρυσόστομου Καραπιπέρη, ήταν βουλευτής Ευρυτανίας «ποιος θα πρωτοπάρει οικόπεδο»!.. Τα περισσότερα τα πήραν[24] οι κάτοικοι απ τα Μεγάλα Βραγγιανά, είχαν ένα κομματάρχη ονόματι Χρήστου, που αυτός ήταν στα μέσα και στα έξω.. πήραν τα 80% των οικοπέδων τα Βραγγιανά.. Γραφόντουσαν κάποιος δικαιούχος ας πούμε και έπαιρναν και οι γονείς του, τα παιδιά του, το σόϊ του, άμα τάχες καλά με τον κομματάρχη. Μιλάμε για εποχή Δικτακτορίας, όπου οι εθνικόφρονες έπρεπε να αποζημιωθούν και αποκατασταθούν… Όταν τέλειωσαν τα οικόπεδα και τα δάνεια στην Αλίαρτο, πήραν και στου Μάζι

- **Στα χειμαδιά του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη**

Η τοποθεσία, όπου τα χειμαδιά του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη λέγεται «*το Τρίγωνο Μαυρέτα, το Φυλάκιο Μαυρέτα»*, διότι παλιά ο Οργανισμός Κωπαϊδος, κατά διαστήματα χιλιομετρικής αποστάσεως, είχε και τα ανάλογα φυλάκια. Το συγκεκριμένο φυλάκιο που έγινε η κουρά των προβάτων λέγεται του Μαυρέτα, απ΄ το όνομα του φύλακα Μαυρέτα.

Υπήρχε φύλακας και επιτηρούσε, ως επί το πλείστον για τις αγροζημιές, λόγω των προβάτων των κτηνοτρόφων στα ανάλογα κτήματα.

[23] Πληροφορητής: Μπάμπης Κωτσαϊνας, γεωπόνος, συνοικισμός Ευρυτάνων, Αλίαρτος
[24] Πληροφορητής: Λουκάς Ζιώγας

Παλιά σ αυτά τα φυλάκια με τις αποθήκες, φέρναν τους καρπούς, οι αγρότες, ήταν αποθήκες, γιατί τα παλαιά χρόνια μάζευαν τους καρπούς με τα χέρια, βαμβάκια, τα αλωνίζανε, ήταν ο φύλακας εδώ, είχε ακτίνα ένα χιλιόμετρο να ελέγχει.

Όλα αυτά ήταν του Οργανισμού Κωπαϊδος, είναι επί εποχής Μαρκιντέρ (Mac Elderry) -τελευταίος διευθυντής της Lake Copais Co. Ltd). Τα είχε φτιάξει αγγλική εταιρεία, μετά την Κατοχή - οι Γερμανοί περαστικοί ήταν – οπότε και μείναν αυτά τα κτίσματα, που ανά χιλιόμετρο βλέπει κανείς διασχίζοντας την Κωπαϊδα.

- **Ο Σαρακατσάνος Κολοβός και ο Μακιντέρ**

Όταν ο Εγγλέζος ο Μαρκιντέρ (Mac Elderry), ανέλαβε και αποξήρανε τη λίμνη στην Κωπαϊδα, δεν μπορούσε να μπει κανείς εύκολα σ' αυτήν. Ο Εγγλέζος είχε κουμπαριά, - όχι κουμπαριά - φιλία, με κάποιον Κολοβό Νίκο, τσέλιγκα, που έβγαινε στην Κωπαϊδα, με πρόβατα 800, που ξεκαλοκαίριαζε στην Καρύτσα Ευρυτανίας, - τώρα έχει γίνει Καρύτσα Καρδίτσας. Αυτός, ο Μαρκιντέρ, όταν έπαιρνε το κάρο του απ τον Αλίαρτο, πήγαινε για καφέ στη μάννα του Κολοβού, δεν πήγαινε πουθενά αλλού, δεν έμπαινε σε καφενείο. Του άρεσε να πηγαίνει εκεί, είχε τα κονάκια - είχαμε και εμείς εδώ κονάκια, στην Κωπαϊδα, αχυροκάλυβα, τις τουρλωτές- αλλά ο Κολοβός την είχε περιποιημένη την καλύβα από μέσα με πλεχτά κρεμαστά, με υφαντά.

Και είχε σχέση ο Κολοβός μαζί του και έλυνε και έδενε ο Κολοβός μέσα στην Κωπαϊδα, δεν έκανε κουμάντο κανένα άλλο χωριό.

Τι κάνει ο Κολοβός όμως; Αφού είχε σχέση μαζί του και αφού είχαμε και κουμπαριά και εμείς -όλοι ήμασταν Σαρακατσαναίοι- επέτρεπε σιγά – σιγά να μπαίνουμε και να βοσκάμε μέσα στον κάμπο της Κωπαϊδας. Ο πατέρας μου ήταν στην Κωπαϊδα από το 1923, χάρη του Κολοβού, γιατί δεν επιτρέπονταν ζώα να μπούμε να βοσκήσουμε μέσα στην Κωπαϊδα, λόγω των δένδρων, να μην κάνουν ζημιές,κ.λ.π.

Ο Κολοβός όμως και τι άλλο έκανε: Αφού του είχε δώσει ο Μαρκιντέρ σχεδόν ολόκληρη την διαχείριση της Κωπαϊδας. ως επιβλέπων, βάζει ο διάολος το μικρόβιο στον Κολοβό και του κλέβει κότες του Μαρκιντέρ!. Έτσι και χαλάσαν οι σχέσεις μετά, και τραβιόντουσαν στα δικαστήρια.

Και δεν τόβαζε νομοθέτης μαζί του -τον παραδεχόταν για νομοθέτη ο Άγγλος τον Κολοβό αν και ήταν αγράμματος βλάχος- αλλά μιλάμε για πολύ μυαλό, που δεν τον έπιανε ούτε αρεοπαγίτης. Παλαιότερα, συμβουλευόταν ο Μαρκιντέρ τον Κολοβό για οτιδήποτε. Και ας ήταν αγράμματος! Συνέχισαν μετά ένα δικαστικό αγώνα, τον οποίο έχασε ο Κολοβός. Μετά, έφυγε και ο Μαρκιντέρ, μετά το ανέλαβε ο Οργανισμός Κωπαϊδας, οπότε πάει για διάλυση η Κωπαϊδα.

Στη συνέχεια τα χωράφια μοιραστήκαν έγινε απαλλοτρίωση. Τους κτηνοτρόφους, επειδή μετακινιόνταν, άλλος είχε 100 πρόβατα, άλλος 200, άλλος 300, τους βγάλαν σαν εύπορους! Ναι διότι εάν μας βγάζαν άπορους θα μας δίναν χωράφια, αυτοί δεν μας δώσαν χωράφια, και έγινε κατανομή γαιών στα (γειτονικά) χωριά. Και πήραν τα χωριά, οι μετακινούμενοι δεν πήραν, την πατήσαν πάλι οι μετακινούμενοι!

Αυτή η διανομή που έγινε εδώ στα κτήματα, σκλάβωσε όλη την περιοχή, διότι άλλος με 5 ή 7 στρέμματα χωράφι, με 10, είχε δεσμευτεί και πίστευε ότι κάτι θα κάνει, αλλά στην ουσία δεν έκανε τίποτα και όπως και δεν κάνανε τίποτα. Δηλαδή, η μετακίνηση των ανθρώπων απ την Κωπαϊδα, θα είχε γίνει πολύ πιο νωρίς και οι άνθρωποι θα είχαν προκόψει περισσότερο, αν δεν είχε φάει 25 χρόνια εδώ μέσα.

- **Έξω απ το Θούριο, βεργόπλεχτα καλύβια**

Το χωριό Θούριο(Μποάκαγα) βρίσκεται σε υψ. 110 μ, με 259 κατοίκους (απογραφή 2001) και υπάγεται στο δήμο Χαιρώνειας (Κάπραινα). Βρίσκεται στα ριζά του αρχαίου Θούριου όρους, (Πρ. Ηλίας 429 μ.) και έχει απέναντι το Ακόντιο όρος. Τα παλιά κλαδόπλεχτα – βεργόπλεκτα Σαρακατσαναΐϊκα καλύβια δυτικά και νότια του οικισμού, άλλοτε πλούσια και γερά, αντέχουν στον χρόνο, άγνωστο για πόσο ακόμη.

- **Στην είσοδο του χωριού Δραχμάνι (Ελάτεια) η καλλίτερη διατηρημένη τουρλωτή καλύβα**

Πριν φτάσει κανείς στο χωριό Δραχμάνι (νυν Ελάτεια**)**, σε διασταύρωση, όπου εκκλησία του Αγίου Νεκταρίου, δεξιά ένδειξη για Προφήτη Ηλία, απέναντι σε πλαγιά λοφίσκου, ξεχωρίζει η Σαρακατσαναΐϊκη καλύβα.

Πρόκειται για μία απ τις ωραιότερες τουρλωτές καλύβες, μαζί με τα μαντριά και τα λοιπά παρελκόμενα. Στέκεται πάνω στη στράτα των νομάδων, εκεί για το πέρασμα των Βασιλικών.

Η Ελάτεια της αρχαίας Φωκίδας ήταν οδικός κόμβος μεγάλης σημασίας[25]. Έξω από το χωριό, στον αρχαιολογικό χώρο, τοποθεσία *Αλωνάκι*. Εδώ, η αρχαιολογική Υπηρεσία αναφέρει ότι το μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, που ανακαλύφθηκε στην περιοχή, που χρησιμοποιήθηκαν από τον 14^{ο} αι. έως και τον 10^{ο} αι. π.Χ. Το νεκροταφείο είναι σημαντικό επειδή μαρτυρεί την επέκταση του μυκηναϊκού πολιτισμού σε περιφερειακές ζώνες και την επιβίωσή του ακόμη και μετά τη πτώση των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων. Με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, οι περισσότεροι τάφοι έχουν καταχωθεί, ενώ δέκα απ τους καλύτερα διατηρημένους έχουν στεγαστεί και είναι επισκέψιμοι.

Δεξιά και αριστερά υπάρχουν ποιμενικές εγκαταστάσεις, σαρακατσαναίικες καλύβες, ξύλινες και τουρλωτές. Τα μαντριά τους κρατούν τη φόρμα, όσο με την πάροδο του χρόνου, αυτά έχουν την δύναμη και αντοχή να αντισταθούν στη φθορά του χρόνου, και στην μετεξέλιξη της χρήσης τους. Ο τόπος ψηλώνει και διάφορες «ροές» οδηγούν προς το «*πέρασμα των Βασιλικών*». Πρόκειται για πεδία, που οι νομάδες βοσκοί, περιδιάβαιναν στο μακρύ ταξίδι του πήγαινε – έλα.

- **Διερχόμενος απ το Κάστρο Ακραιφνίας**

Στο Κάστρο (Τοπόλια) [26] Θηβών, στα ΒΑ. της Κωπαϊδας, στα σύνορα με τον νομό Φθιώτιδας, η δημοσιά συμπορεύεται με τον Μέλα (Μαυροπόταμου) ποταμό. Εκεί ξεχειμωνιάζει ο Ηλίας Καλαμπαλίκης, που το καλοκαίρι βγαίνει στην Παλιόλακα (σήμερα Καλόγερος) Αγράφων.

Απ τη μια μεριά της δημοσιάς (δεξιά) στα ριζά των λόφων, σπηλιές, όπου παλαιά χρησιμοποιούνταν για χειμαδιά και αργότερα ως μαντριά. Στις μέρες μας για αποθηκευτικοί χώροι, που οι κτηνοτρόφοι συγκεντρώνουν τα άχυρα και τα τριφύλλια για τροφή των ζώων κατά τους χειμωνιάτικους μήνες..

[25] *Ελλάδα, Νομός Φθιώτιδας*, σ.226, εκδ. ΔΟΜΗ,
[26] Κατά μία εκδοχή το δημώδες άσμα *«σαράντα παλικάρια από τη Λεβαδιά»* κάνει μνεία για την Τοπολιτσά(Τοπόλια), παλαιά ονομασία του σημερινού Κάστρου Βοιωτίας που παραφράστηκε σε Τριπολιτσά.

Περνώντας το φυλάκιο Τουρκογιάννη (αριστερά), στα δεξιά ο λόφος Τουρλογιάννη, ύψ. 251 μ.

Στα ριζά των λόφων, δίπλα στο ποτάμι (Μέλας) ο οικ. Στροβίκιο υψ. 100 μ. (αρχαία τοποθεσία Ολμωνές). Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή του 2001, έχει 49 κατοίκους και υπάγεται στο δήμο Ακραιφνίας. Τα χαμηλά πέτρινα κεραμιδοσκέπαστα κτίσματα, ήταν τα καλύβια όπου οι κάτοικοι αποθήκευαν τα προϊόντα τους. Στα ριζά των λόφων, ποιμενικές εγκαταστάσεις και νότια η Κωπαϊδα. Συνεχίζοντας κανείς τη δημοσιά για τον Ορχομενό, συναντά δεξιά και αριστερά της δημοσιάς, στην ουσία του Μέλα ποταμού, Σαρακατσαναΐϊκες καλύβες που έχουν πια γείρει. Τα βεργόπλεκτα τουρλωτά και τύπου λάμδα καλύβια των Σαρακατσαναίων με το πέρασμα των χρόνων δεν άντεξαν.

- **Στα χειμαδιά Αλιάρτου**

Στα χειμαδιά (χειμερινές ποιμενικές εγκαταστάσεις) του Θύμιου Μιχόπουλου, έξω απ τον Συνοικισμό των Ευρυτάνων στην Αλίαρτο, χειμώνα καιρό συναντώ τα μαντριά του Αριστείδη Μιχόπουλο[27], που δουλεύει με τα ζωντανά μαζί με τον αδελφό του Θύμιο και τη χήρα μάννα τους Παναγιώτα. Δουλεύουν μέσα στη λάσπη, που κι αυτή είναι ανακατεμένη με άχυρο-σκορπίσματα και κοπριά. Τα πρόβατα είναι «μέσα», σε διάφορες ξύλο-καλύβες, καλυμμένες με τσίγκια, είναι διαχωρισμένα αυτά που πρόκειται να γεννήσουν, τα στέρφα και τα γαλάρια και ταΐζονται εκεί με χορτάρι (τριφύλια). Τα βγάζουν και λίγο έξω, αλλά είναι περιορισμένες οι δυνατότητες μέσα στο κάμπο της Κωπαϊδας, όπου κυριαρχούν τα καλλιεργήσιμα κτήματα και δεν είναι εύκολο. Λίγο να βοσκήσουν δεξιά και αριστερά των δρόμων, πιο πολύ για να ξεμουδιάσουν.

Δύσκολη η ζωή, όλη μέρα γύρω απ τα ζωντανά και να σε τρώει η υγρασία και η λάσπη.

[27] το θερινό κονάκι τους είναι στη Νιάλα, ενός εκ των τριών μετακινούμενων που βγαίνουν τελευταία το καλοκαίρι στα αγραφιώτικα βουνά.

- **Στον Συνοικισμό «Ευρυτάνων» Αλιάρτου**

Μέσα στον Συνοικισμό «Ευρυτανικά**»** Αλιάρτου, απ την Χρυσούλα Ντάσιου του Παναγιώτη - ο σύζυγός της είναι στα πρόβατα - μαθαίνουμε, ότι:

«Εγώ είμαι απ το Ακραίφνιο.. Στο Ακραίφνιο δεν έχουν εγκατασταθεί Αγραφιώτες. Εδώ μέσα στην Αλίαρτο, το Μάζι έχουν εγκατασταθεί Αγραφιώτες.. Απαλλοτριώσανε τα χωράφια και τους δώσανε οικόπεδα. Τότε φτιάξαμε σπιτάκια, αλλά έχει πολύ υγρασία εδώ μέσα. Τι να κάνει ο κόσμος, που να πάει! Το Χειμώνα μας τρώει η υγρασία και το καλοκαίρι η ζέστη. Το καλοκαίρι δεν έκατσα ποτέ εδώ να δου (ιδώ), είμαστε φευγάτοι στη Νιάλα, και με τον πατέρα μου που ήμουν πάνω πηγαίναμε, είμαι απ τα βουνά μαθημένη εγού (εγώ).

Δύσκολη ζωή, όλη μέρα με τα πρόβατα, δεν μπορείς να τα αφήσεις. Κι εγώ βοηθάω όσο μπορώ..

Τώρα εδώ μέσα (Κωπαϊδα) άλλαξαν τα πράγματα, βάζουν γκαζόν, το φυτεύουν πολλές φορές το χρόνο το ποτίζεις, το απλώνεις και είναι έτοιμο. Το έχει αγοράζει μια εταιρεία, αγοράζει χωράφια και το προϊόν (γκαζόν) το πουλάνε. Βάζουν στα γήπεδα, στους κήπους, τα σπέρνουν πολλές φορές το χρόνο. Εκτός απ αυτό βάζουν (ευτυχώς για μας) και τριφύλλια, καλαμπόκια, βαμβάκι απ όλα λίγα, αλλά τα πιο πολλά το πήρε το κράτος και βάζει γκαζόν, η εταιρεία αυτή».

Καλλίτερα εδώ είναι ο κόσμος, δεν βρίσκουν δουλειές οι άνθρωποι στα βουνά και τι να κάνουν, τι νάκαναν, εάν έμειναν επάνω τι θάκαναν; Στο καφενείο θάπιναν τσίπουρα όλη μέρα, και δουλειές δεν θάκαναν, δεν είχαν. Εδώ στον κάμπο, έχει εργοστάσιο και μπορεί να βρει δουλειά, εδώ είναι πολλοί πιασμένοι σε εργοστάσια, έχει στη Θήβα, κάτω απ τη Θήβα έχει τα εργοστάσια.. πηγαίναν πιαστήκαν εδώ, φτιάξαν τα σπιτάκια τους εδώ και όποιος θέλει πηγαίνει και για δυο μήνες στο χωριό..

Και εδώ στα χειμαδιά κρατάμε τα έθιμα των παλαιών σκηνιτών. Πάμε στην εκκλησία τακτικά, όταν μπορούμε. Τα Χριστούγεννα δεν γένεται τίποτα διαφορετικό, μετά τη λειτουργία, πάει στα σπίτια του ο κόσμος, όπως και στην Αθήνα..

Και το Πάσχα τα ίδια, ψήνουμε ο καθένας στο σπίτι του τ΄ αρνί, - όχι όλοι μαζί - ο καθένας στο σπίτι του … εμείς το Πάσχα ψένουμε εκεί κάτω που έχουμε τα πρόβατα, στην εξοχή. Ήμαστε δυο οικογένειες που ψένουμε εκεί, -

πότε έρχεται και πότε δεν έρχεται η άλλη οικογένεια -, ο κάθε ένας το δικό του το αρνί, στην εξοχή, είναι πολύ όμορφα, θυμίζει το παγγύρι στη Νιάλα..

- **Με τον Γιώργο Καραλή, στο Δαδί (Αμφίκλεια)**

Καταμεσής του δρόμου: Τιθορέας – Αμφίκλειας, στο ύψος του εργοστασίου, ο Γιώργος Καραλής λέει: *«Εμείς εδώ στην Αμφίκλεια έχουμε τα χειμαδιά[28]. Εγώ έχω καμιά 250αριά πρόβατα. Την Άνοιξη ανεβαίνουμε στο οικ. Χαλιά Νιάλας Αγράφων, αυτό το κάνουμε απ το 1986. Τα πρόβατα τα μεταφέρουμε με τα φορτηγά αυτοκίνητα πια. Τα φορτώνουμε απ εδώ και τα κατεβάζουμε στη Σιάϊκα. Απ τη Σιάϊκα, ποδαρόδρομο, ανεβαίνουμε στον συνοικισμό Χαλιά Αγράφων, με τα πόδια»*.

- **Στη κουρά του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη, μαζεύτηκαν δουλευτάδες, (χέρια – ψαλίδια)**

«Λέγομαι Αθανάσιος Καλαμπαλίκης[29] και είναι απόγονος παραδοσιακής Σαρακατσάνικης κτηνοτροφικής οικογένειας, κατά κύριο επάγγελμά μου είμαι αστυνομικός, αλλά πέραν τούτου ασχολούμαι και με την κτηνοτροφία έμμεσα, βοηθάω τον πατέρα μου, τους μπαρμπάδες μου. Με τον Παναγιώτη Καλαμπαλίκη πρώτον τον έχω μπάρμπα απ τον πατέρα μου, Καλαμπαλίκης αυτός, Καλαμπαλίκης και ο πατέρας μου, δεύτερον τον έχω μπάρμπα, από τον πεθερό μου, τον Θόδωρο τον Μιχόπουλο, που είναι μπατσανάκια με τον Παναγιώτη τον Καλαμπαλίκη.. Εγώ έχω γεννηθεί στην Παλιόλακκα Αγράφων, το 1959 έζησα εκεί έως 5 – 6 ετών παιδάκι, το καλοκαίρι που πήγαινε ο πατέρας μου με τα πρόβατα στα βουνά, μετά εφ όσον ξεκίνησα να πάω σχολείο, λόγω μεγάλης οικογένειας, ο πατέρας μου έχει άλλα τρία παιδιά, παραμείναμε στον κάμπο, συγκεκριμένα στην Αλίαρτο Βοιωτίας με τα πρόβατά του. Παλιά, και συγκεκριμένα στην Παλιόλακκα, απ ότι γνωρίζω και με ενημέρωσαν και οι γονείς μου, ήταν 40 οικογένειες, καθαρά όλοι Καλαμπαλικαίοι, όλο το όνομα Καλαμπαλίκης, σκεφθείτε πόσο πληθυσμός ήταν. Σιγά – σιγά το επάγγελμα (κτηνοτρόφου) αυτό δεν είχε καλές

[28]Πληροφορητής: Καραλής Γεώργιος, μετακινούμενος, θερινά κονάκια Χαλιάς Νιάλας, και χειμαδιά Αμφίκλεια Παρνασσού. τηλ.: 6977702980, Αμφίκλεια 22340-23316 και Άγραφα 22370-93206

[29] Πληροφορητής: Θανάσης Καλαμπαλίκης, συνταξιούχος αστυνομίας, κτηνοτρόφος, ετών 55

προοπτικές, ας πούμε, τα χαλάσανε οι άνθρωποι τα πράματα, και ως επί το πλείστον παρέμειναν στον κάμπο και ασχοληθήκαν με τη γεωργία..

- **Κουρά, επί της διαδικασίας**

*Η διαδικασία[30] της κουράς προβάτων έχει ως εξής: το πρωί ξεκινάμε απ τις 0500 ώρα το άρμεγμα, φεύγει το κοπάδι για βοσκή, θα βοσκήσει μία – δύο ώρες, θα γυρίσει θα μπει μέσα, είναι ήρεμα τα ζωντανά έτσι. Όταν φτάνει η ώρα ξεκινάμε το κούρεμα. Μετά το τέλος του κουρέματος, έχουμε το τραπέζι, όλοι όσοι είμαστε, όλοι φίλοι, θα πιούμε τα κρασάκια μας, θα τραγουδήσουμε, θα χορέψουμε.. μετά το απόγευμα αρχίζει η άλλη διαδικασία θα βγουν να βοσκίσουνε, άρμεγμα πάλι, 1700 μέχρι τις 2130 ανάλογα με το κοπάδ*ι.

Εγώ εδώ βοηθάω τον Παναγιώτη σήμερα στο κούρεμα, έχω και εγώ καμιά 50αριά προβατάκια, εδώ δίπλα αλλά έχω και ένα μαγαζάκι εδώ δίπλα, που εξυπηρετώ το καλοκαίρι τους αγρότες, τους θείους όλους, είμαστε εδώ, οικογενειακά

- **Ο ληστής που ήθελε μια κάπα και μαλλιά..**

«Παλιά κατεβαίναμε[31] για χειμαδιά στο Ξηρόμερο. Όχι εγώ ο πατέρας μου και πήγε κάποιος ληστής, που ήταν τότε, Γατσέλος λεγότανε και ήθελε μία κάπα και δεν ξέρω πόσα μαλλιά και χαρτζιλίκι.. Αυτοί τι να κάνουν (συλλογιένται) συνεννοούνται, να τα πάνε για κουρά τα πρόβατα δεν θέλανε, και ειδοποιήσαν το «μαλλά»(αυτόν που έρχεται και παίρνει τα μαλλιά) απ την Αμφιλοχία και κουρεύουν τα πρόβατα τη νύχτα, και δώσαν τα μαλλιά - γιατί ποντάραν να πάρουν δυο δραχμές απ τα μαλλιά - τα δώσαν νύχτα, τα πουλήσαν και φύγαν μετά να μην τους ληστέψει ο ληστής..

-Αυτά μιλάμε το 1930, πατέρας μου ήταν γεννηθείς το 1910, ήταν 20 χρονώ παιδί τότε.. Από τότε αφήσαμε το Ξηρόμερο, είχε έρθει σταδιακά ο πατέρας μου εδώ, αλλά ξαναπήγε εκεί μέχρι το 1950 γινόταν αυτό, μέχρι μετά το 1950 να εγκατασταθούμε οριστικά εδώ..

Παλιά υπήρχε ο «μαλλάς». Το μαλλί είχε 30 δραχμές το κιλό, τότε. Μιλάμε για τα χρόνια 1950 – 60. Από κει και πέρα άλλαξαν τα πράγματα. Παλιά εάν

[30] Πληροφορητής: Ευάγγελος Σακάτης, ετών 55
[31] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, ετών 50

έδινε ο άλλος πέντε μποκάρια μαλλιά σε μια γυναίκα με οικογένεια και παιδιά, αυτή δεν είχε πώς να τον ευχαριστήσει, δεν ήξερε πως να βγάλει την υποχρέωση, τόσο σπουδαίο ήταν αυτό
Είχε μεγάλη σημασία το μαλλί διότι μ αυτό έφτιαχνε τη προίκα του κοριτσιού.

- **Το «φίνο» το μαλλί**

Το «φίνο» ήτανε το ψιλό το μαλλί, το πήγαιναν και το επεξεργάζονταν στη λανάρα και το γνέθανε με τη ρόκα και κάνανε τα ρούχα, τα προικιά, τις βελέντζες, κουβέρτες και τέτοια με σχέδια, καραμηλωτές. Ξέραν και διάλεγαν το καλό το μαλλί, που είναι π.χ. το μαλακό. Δεν είναι σε όλα τα ζώα το ίδιο, υπάρχουν και πιο σκληρά μαλλιά. Φυσικά μιλάμε για το μαλλί των προβάτων, το ίδιο μαλλί είναι και στα μαύρα πρόβατα, αλλά το άσπρο έχει πιο πέραση, διότι δεν χρειάζεται τις κουβέρτες να τις βάφουν με λουλάκια και διάφορες μπογιές, δουλεύεται πιο εύκολο το άσπρο..

Παλιά, ψόφαγε κάποια προβατίνα, και επειδή ήταν και το μαλλί εκεί πέρα τα κορίτσια κλαίγανε! Και πήγαινε ο πατέρας και κούρευε την ψόφια προβατίνα για να πάρει το μαλλί, γιατί είχε αξία το μαλλί, γιατί φτιάχναν τα προικιά τους. Το μαλλί τροφοδοτούσε όλο το κράτος.. Μιλάμε για το ολόμαλλο, τώρα πια φοράμε βαμβακερά. Φανέλες φορούσαμε μάλλινες, μας έπλεκαν οι μανάδες μας, φουστανέλες..

«Το μαλλί[32] *του πρόβατου, μετά το κούρεμα το μαζεύαμε πουκάρι. Τα χρόνια τα παλιά δεν τα μαζεύαμε τα μαλλιά όπως σήμερα, χίμα, που τα ρίχνουμε και τα κάνουμε ένα σωρό. Τα μαζεύανε, τα μαλλιά απ κάθε προβατίνα, τα στρίβανε και το κάνανε, σαν κουβάρι (πλεξούδα) και το κάθε μαλλί απ την προβατίνα, έτσι το κάνανε αυτό και το λέγανε πουκάρι. Το στρίβανε το στρίβανε και το έκαναν σαν μια κοτσίδα, και έκαναν ένα κόμπο, αυτό ήταν το πουκάρι*

Διάλεγαν το μαλακό μαλλί τα κορίτσια για να κάνουν τις φορεσιές και τα ρούχα, διότι εκείνα τα χρόνια τα κορίτσια κάνανε φλοκάτες, κάνανε κιλίμια, κάνανε διάφορα. Ήταν η προίκα τους, ήταν ο ρουχισμός τους. Χειροποίητα

[32] Αφηγητής: Τσιώπος Παναγιώτης

όλα. Κάνανε και ρούχα οι Σαρακατσάνες στον αργαλειό, υφαίναν το δίμιτο (δίμ΄το) που λέγανε, που σήμερα δεν το βρίσκεις..

Τώρα για πιο ευκολία, τα μαζεύουμε όλα ένα σωρό, έρχεται ο έμπορας τα βάζει σε τσουβάλια, τα παίρνει δίνει και 10 λεπτά το κιλό και τα παίρνει. Και παίρνει τα λεφτά ο τσέλιγκας και πίνει ένα καφέ στο καφενείο, - όχι στην καφετέρια, διότι εκεί δεν του φτάνουν!

Έχω ψάξει μέχρι Αλεξανδρούπολη για να βρω και δεν βρήκα, ένα ρούχο για να φτιάξω μία στολή και τελικά δεν βρήκα και πήρα στα Γιάννινα τσόχα άσπρο, το οποίο μοιάζει περίπου , αλλά δεν είναι το ίδιο με το δίμ΄ το. Έχω φτιάξει παραδοσιακή φορεσιά Σαρακατσάνου. Κανονικά με τα όλα της. Άσπρο πουκάμισο, γιλέκο, τσαρούχια, με τη γκλίτσα του συχωρεμένου του πατέρα μου και σε κάθε αντάμωμα πηγαίνω όπως στο Περτούλι Τρικάλων[33] και στη Δαύλεια[34] της Βοιωτίας, που γίνεται κάθε χρόνο.

- **«Κωλοκούρισμα»**

Το «κωλοκούρισμα» γίνεται πιο νωρίς, ένα μήνα πιο μπροστά απ τον κούρο. «Άνοιγμα» λέγεται αυτό, τα ανοίγουμε τα πρόβατα στο λαιμό, στη κοιλιά και ουρά και αυτό λέγεται «κουλοκούρισμα». Αυτό γίνεται για να παίρνουν αέρα τα πρόβατα γιατί λασπώνουν και τέτοια.. Τώρα έτυχε, έμεινα μόνος μου και δεν το έκανα φέτος, τόχω κάνει στα πιο πολλά τα πρόβατα. Έμειναν και μερικά τι να κάνω.. όσο να είναι τώρα υπάρχει κάποια δυσκολία στον κούρο καθυστερεί ο «κουρέας».

-Πρέπει να δουλευτεί όλο το αρνί..εάν έχει προηγηθεί το κωλοκούρισμα, βοηθιέται ο κουρευτής. Αυτός ούτως ή άλλως θα καθυστερήσει στη κοιλιά, (είναι το πιο ευαίσθητο σημείο να την «κόψεις» την προβατίνα εκεί), γι αυτό πρέπει να προηγείται το κουλοκούρισμα..

- **Το διάλειμμα της κουράς**

Οι γυναίκες έχουν στρώσει πρόχειρα τραπέζι μέσα στο μαντρί, όπου όλοι οι δουλευτάδες και όποιος τύχει και περάσει, θα σιμώσει να πάρει ένα μεζέ. Ότι πιο νόστιμο και αυθεντικό. Διάλειμμα για ανάσα για τους

[33] Τελευταίο σαββατοκύριακο του Ιουνίου
[34] Του Προφήτη Ηλία στη θέση Λαπαθιά (Μοναστήρι Δαύλειας), στον Παρνασσό

δουλευτάδες, με ψωμί, τυρί, τσαλαφούτι, γλυκάδια, σκοτάκια συνοδευόμενα από κρασάκι και τσίπουρο, ανάκατα με ευχές και πειράγματα.

- **Τι άλλαξε στο κούρεμα σήμερα**

Στις μέρες μας, σε σχέση με τα χρόνια του πατέρα μου, άλλαξε πρώτα – πρώτα το ψαλίδι. Παλιά ήταν ένα ψαλίδι με λαβές εδώ γύρω και πληγώναν τα χέρια και τα δέναν με μαλλιά εδώ, το τράβαγε με το χέρι να το ανοίξει και τόκλεινε και πλήγιαζε το χέρι του κουρέα, δεύτερο τα πρόβατα τότε ήταν πιο δύστυχα, αδύνατα, που ζορίζονταν πιο πολύ, άλλη ράτσα, άλλο μαλλί, ήταν πιο ζόρι, άλλαξαν πολλά και το μαλλί ήταν διαφορετικό… τώρα το ψαλίδι φεύγει πιο καλά, και πιο μπροστά να πάμε, φτάνουμε στις ηλεκτρικές μηχανές, να ένας γείτονας εδώ πέρα έχει βάλλει, μηχανές.

- **Ελένη Καλαμπαλίκη, δασκάλα, βοηθάει στην κουρά**

Εγώ είμαι δασκάλα στον Αλίαρτο, στο Δημοτικό, που είναι δίπλα στην εκκλησία του Κων/νου και Ελένης, όπου δούλεψα μία χρονιά εκεί στον Συνοικισμό, πριν τρία χρόνια, θέλω να τονίσω ότι μου αρέσει η ζωή εδώ πέρα και έρχομαι και βοηθάω όσο μπορώ, βέβαια δεν μπορώ να κάνω τις σκληρές δουλειές, αυτές που κάνει ο πατέρας μου εδώ πέρα, το άρμεγμα και άλλα, αλλά.. μ αρέσει πάρα πολύ, νοιώθω, ότι όποιος δεν έχει ζήσει κοντά στα ζώα δεν ξέρει τι είναι η πραγματική ζωή, νοιώθει ελεύθερος, Είναι το πιο αθώο πράγμα που υπάρχει τα ζώα

Ο θείος μου τονίζει ότι είναι πολύ δύσκολο επάγγελμα, έχει πολλές δύσκολες συνθήκες, γι αυτό και οι σημερινοί νέοι δύσκολα το ακολουθούν, το υποτιμούν. Δουλεύει κανείς συνέχεια. Καθαριότητα δεν έχει πολύ, θέλει μεγάλη αντοχή να το κάνεις και υπομονή.. Κάποιοι θεωρούν ότι είναι μία απλή ξεκούραστη δουλειά, απλά βγάζεις τα πρόβατα έξω και βοσκάνε. Δεν είναι καθόλου έτσι..

Εγώ λέω πολλές φορές όπως εγώ είμαι δασκάλα και τα παιδιά χρειάζονται ένα δάσκαλο να τα κατευθύνει, έτσι θέλουν και αυτά, και όπως τα παιδιά ξεφεύγουν εύκολα, το ίδιο και αυτά.. Υπάρχουν δυσκολίες. Η μητέρα μου έχει κάνει εγχείρηση στα χέρια της απ το άρμεγμα, απ την κούραση, στα

δάχτυλα.. Οικονομικά, τα τελευταία χρόνια πάει από το κακό στο χειρότερο, δεν βοηθάει η πολιτεία, όταν βλέπουμε το γάλα να είναι πιο φτηνό απ το νερό.

Μόλις τέλειωσε η κουρά, βγήκαν τα πρόβατα απ το μαντρί πούταν στριμωγμένα, και με την βοήθεια της κόρης του, ο κτηνοτρόφος τα οδήγησε γύρω απ το μαντρί, για να ξεμουδιάσουν. Με τη βεργούλα στο χέρι, αέρινα, τα πήγε απ εδώ, τα πήγε απ εκεί δίπλα στο ανάχωμα του ποταμού, τα οδήγησε πάλι στο μαντρί τους.

Εν τω μεταξύ οι κουρευτάδες, σε χρόνο μηδέν πλύθηκαν σε αυτοσχέδια βαρέλια, υδρορροές, που συγκεντρώνουν νερό επί τόπου δίπλα στα αγροτικά αυτοκίνητά τους άλλαξαν, βγάζοντας τα ρούχα του κουρέματος και από κάτω είχαν τα «γαμπριάτικα» και εμφανίστηκαν στο τραπέζι του «κουτιού».

Το τραπέζι που ακολούθησε στο μαγαζάκι παραδίπλα, ήταν του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη που φρόντισε να φιλέψει τους ανθρώπους πούρθαν να τον βοηθήσουν να κουρέψει τα πρόβατα, συνεχίζοντας μία παράδοση αιώνων..

- **Κουρά στους Μιχόπουλους, στη Κωπαϊδα**

Σε πιο περιορισμένο χώρο, μάντρωμα, ήταν συγκεντρωμένο ένα μέρος του κοπαδιού. Εδώ ήταν συγκεντρωμένοι: Ο Θανάσης Καλαμπαλίκης, συνταξιούχος αστυνομικός πια, η γυναίκα του, ο γιος τους Άρης, ο Αριστείδης και ο Θύμιος Μιχόπουλοι, οικοδεσπότες, η κυρά Παναγιώτα, μάνα τους, ο Δημήτρης Ντάσιος, Μαργώνης, Καραγιώργης, ο Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, σύνολον εννέα.

Τα ψαλίδια δούλευαν πυρετωδώς. Ο γιος του Θανάση Καλαμπαλίκη, Άρης, ένα παλικάρι δυο μέτρα όπως και ο πατέρας του, είχε αναλάβει να πιάνει τα πρόβατα απ το ένα πόδι, να τα σέρνει στο κέντρο του χώρου, που είχε διαμορφωθεί, ανάμεσα από βεργόπλεκτα και τσίγκια σκεπασμένα μαντριά, όπου φυλάσσονται τα πρόβατα και απ την μια και την άλλη μεριά φράχρης με καβαλέτα ξύλινα, αυτά που χρησιμοποιούν και τοποθετούν επάνω μηχανήματα, ώστε να μην ακουμπούν στο έδαφος, το ένα δίπλα στο άλλο δεμένα, όμοια μ αυτά που χρησιμοποιούσαμε στη Νιάλα, στα μαντριά του Παναγιώτη.

Μέσα στην αρένα που ή λασπουριά έδινε και έπαιρνε, απ την μια μεριά στοιβαγμένα από μόνα τους τα πρόβατα και απ την άλλη τα ψαλίδια. Ο Άρης έπιανε από μια προβατίνα, την έφερνε στο κέντρο, την έριχνε ανάσκελα, ερχόταν ο κουρευτής, έβαζε το κεφάλι της ανάμεσα στα πόδια του και αρχίζοντας απ το λαιμό κούρευε. Μετά στα πλάγια, μετά απ την άλλη μεριά, στα μπούτια, ενώ είχε γίνει το κωλοκούρεμα. Αυτό κρατάει ώρα μέχρι να τελειώσουν την πρώτη παρτίδα. Μετά ανοίγουν ένα παράπορτο στο μαντρί, όπου συγκεντρώνονται εκεί πια κουρεμένα.

Στη συνέχεια απ το μαντρί, ανοίγει την πόρτα ο Αριστείδης, και κάνει πως οδηγεί προς τα έξω το κοπάδι, συνοδευόμενος από τα τρία σκυλιά του. Βγαίνει ακόμη ένα μέρος του κοπαδιού έξω, το οποίο και το κατευθύνουν στον διαρρυθμισμένο χώρο για κούρεμα. Απ την αρχή η διαδικασία. Επειδή όπως είναι κουραστική δουλειά, έρχεται η μάνα του Αριστείδη και φέρνει το μεζέ, (μία πιατέλα γλυκάδια με κρασί ή τσίπουρο). Διάλλειμα και πειράγματα ότι «ότι όλο τσιγάρο είσαι και δουλειά τίποτα», τον «πείραξε το ξενύχτι και το πιώμα στο μαγαζί χθές βράδυ», «Πρόεδρε δεν δουλεύεις» «τέρμα του χρόνου θα βάλουμε ηλεκτρικά ψαλίδια, έχουμε γεννήτρια και θα τελειώσει αυτό το μαρτύριο».

Τελειώνει και η δεύτερη παρτίδα και βγαίνει στην αρένα η τρίτη και τελευταία, που οι κουρευτάδες έχουν κουραστεί και ο ένας προθυμοποιείται να αφήνει για κούρεμα την σειρά στον άλλο. Να τα μετράνε και να τα ξαναμετράνε και να μην τελειώνουν.

Στο κούρεμα πολλές φορές ξεφεύγει και καμιά ψαλιδιά και βλέπεις να ματώνεται το ζώο. Τίποτα. Άλλες, να είναι περήφανες και ο κουρευτής να τις αφήνει στο λαιμό φούντα (μαλλί) για να κρεμάσουν κουδούνι, γκισέμια. Το μαλλί μαζεύεται καταγής και συνήθως οι γυναίκες το μαζεύουν μπάλα, «ποκάρι» και το συγκεντρώνουν βουνό απ έξω. Παλιά γινόταν σκοτωμός ποιος θα το πάρει, είχε τιμή.

Άλλες φορές με το κούρεμα ανακαλύπτεται και από καμιά πληγή, όπου υπάρχει πρόχειρο λάδι και της βάζουν στη πληγή, (στις ελιές, στο κεφάλι, κέρατο σπυρί.. της σπάνε το κέρατο στρίβοντάς το και το λαδώνουν το σημείο αυτό.

Μετά, όταν στομώνουν τα ψαλίδια, με μαλλί βουτηγμένο σε λάδι τα λαδώνουν και οι πιο μερακλήδες, έχουν λίμα και τα τροχίζουν. Τελειώνουν

κατά τις 1300, με το καινούργιο, αν και πάνε με το παλιό, 1200, και τα πρόβατα αφού ξανασάνουν, συγκεντρώνονται όλα πια μέσα στο μαντρί. Θα τα ξαναβγάλει το απόγευμα κατά τις πέντε για να βοσκήσουν από λίγο στα νοικιασμένα χωράφια που έχουν με τριφύλια σπαρμένα. Είναι χωράφια που τάχουν νοικιασμένα για πέντε χρόνια και που τα σπέρνουν τριφύλια για να βοσκούν τα πρόβατά τους.

Στη συνέχεια πλένονται στον υπαίθριο νιπτήρα, αλλάζουν ρούχα και περνούν στο κονάκι, όπου είναι στρωμένο το τραπέζι.

- **Η μάνα του Άρη Καλαμπαλίκη του Αθανασίου μας είπε:**

Ζει[35] στην Αλίαρτο, τοποθεσία Κολωνάκι παντρεμένη με τον Θανάση Καλαμπαλίκη, τον συνταξιούχο αστυνομικό και έχουν μαζί τους σήμερα τον γιό τους Άρη. Είναι αυτός που «ξεσκαλώνει» τις προβατίνες πιάνοντάς τες απ τα πόδια και τις σέρνει στο μέσον του μαντριού για να τις παραλάβουν τα «ψαλίδια».

Όταν ήταν μικρή και οι γονείς της ως μετακινούμενοι ανέβαιναν στη Νιάλα, αυτή, την έστελναν στο χωριό Άγραφα, σε θεία το σόϊ Σαλαμάρα, Μάϊο μήνα και έμεινε εκεί μέχρι να τελειώσουν τα μαθήματα (Ιούνιο) και μετά επέστρεφε στα κονάκια της Νιάλας. Τώρα δεν της αρέσει να επισκέπτεται τη Νιάλα, όπως έχει ερημώσει, ενώ όταν είναι παιδάκι της άρεσε.

Ο σύζυγός της αστυνομικός, υπηρετούσε στην Αλίαρτο και διατηρούσε εκτός των κτημάτων και κοπάδι προβάτων, όπου κοίταζε έτσι στη δουλειά του τις βάρδιες, ώστε να μπορεί να φροντίζει και το κοπάδι.

- **Διασχίζοντας την Κωπαϊδα:Αλίαρτος – Ακραίφνιον, Ο Λάμπρος Κασιώνης, μια ανεπάντεχη συνάντηση**

Μετά τα χειμαδιά του Αριστείδη Μιχόπουλου, και στη συνέχεια του δρόμου στα αριστερά μεγάλη απλωμένη ποιμενική εγκατάσταση χειμαδιών. Στο πρώτο σπιτάκι, χαμηλό, πλατυμέτωπο, μοιάζουν νάναι όλα φτιαγμένα από Hard-board ασπρισμένα, παστρικά, με πορτούλες και ανοίγματα, κουρτίνες, μας υποδέχεται πρώτα ο γιος, μετά η θεια και τέλος ο μπάρμπας.

[35] Αφηγήτρια Βάσω Μιχοπούλου – Καλαμπαλίκη

Ο Λάμπρος Κασιώνης και ο γιος του Χαράλαμπος, 25 ετών, βγαίνουν το καλοκαίρι στο διάσελο του Αγίου Νικολάου Βραγγιανών. Το θερινό κονάκι τους είναι σε πλαγιά ελατοσκέπαστη και αγναντεύει τις κορφές Πλάκα και Καταρραχιά και είναι απ τα πιο όμορφα κονάκια των Αγράφων. Διατηρούν τα πλακιά στη στέγη και η θέα μοναδική.

Μας προσκαλούν να ανεβούμε το καλοκαίρι στο κονάκι τους να μας φιλοξενήσουν. Εκεί είναι το «αρχοντικό» τους.

- **Στο Ντασιαΐικο**

«Όλο ευθεία, όχι στην πρώτη διασταύρωση, στην δεύτερη, αριστερά, πριν τα silo με τα αποξηραντήρια καλαμποκιού, είναι και κάτι άλογα πιο εκεί, θα πέσετε πάνω στο Ντασιαΐϊκο»…

Φτάνουμε στο Ντασιαΐϊκο, όπου βρίσκεται περίπου απέναντι απ τις σπηλιές στα ριζά των βράχων (τα παλιά χρόνια, όταν είχαν πρωτοεγκατασταθεί στην Κωπαΐδα αρκετοί μετακινούμενοι έμεναν στις σπηλιές, ανάμεσα Ακραίφνιο και Κωπαΐδα).

Ο μόνος που απουσιάζει είναι ο Παναγιώτης Ντάσιος που είναι κοντά στο κοπάδι. Οι δουλειές δίνουν και παίρνουν. Ο Δημήτρης (γιος) με τον μπάρμπα του Γιώργο στα μαντριά να ταΐσουν, να διευθετήσουν, να προσπαθούν να τα κουμανταρίσουν τα ζωντανά. Η κυρά Χρυσούλα στις δουλειές στο χειμαδόσπιτο, βοηθούμενη απ την ανιψιά της.

Ανάμεσα στις εργασίες που δεν σταματούν, μαθαίνουμε, ότι: *ακριβές οι τροφές για τα πρόβατα και το γάλα δεν έχει λεφτά, τίποτα δεν βγάζει, να γι αυτό την άλλη φορά είχαμε πάει να δούμε κάτι πρόβατα (ο γιος) στο Δομοκό, να αγοράσει, για να «πλουτίσουμε» το κοπάδι λίγο, να «πιάνουν» πιο πολύ γάλα..*

Τα τυριά τα φτιάχνουμε το καλοκαίρι στα ψηλώματα. Τώρα δεν είναι η εποχή τους, αυτά είναι το καλοκαίρι. Τα τυριά τα δικά μας δεν τα παίρνουν γιατί δεν είναι βιομηχανοποιημένα. Τα δικά μας έχουν πολύ βούτυρο και ο κόσμος έχει τις χοληστερίνες και παίρνει τα αποβουτυρωμένα τυριά. Αυτά που κάνουμε εμείς, τα βούτυρα περνάν όλα μέσα. Το αρμέγουμε, το στραγγάμε και το πήζουμε, όπως είναι, αυτά είναι καλό το τυρί. Αυτά τ΄ άλλα τα τραβάν τα τυριά. Τα βούτυρα τα χαλάν οι γαλατάδες. Για να αλλάξεις βούτυρα πρέπει νάχεις μηχανή..

Ο κυρ Παναγιώτης έλειπε στο κοπάδι *«όπως πηγαίνετε προς την Εθνική, μπας και τον πετύχετε να βόσκει το κοπάδι κάπου αριστερά..».*

- **Ο Κίμων Γατζούδης τα παλιά χρόνια ξεχειμάζανε τις σπηλιές του Ακραίφνιου**

«Εγώ ονομάζομαι Κίμων Γατζούδης, γεννηθείς 1924 από τα Επινιανά, κάτοικος Ασημοχωρίου Καρδίτσας. Θυμάμαι κείνα τα χρόνια εμείς ξεχειμάσαμε το 1947 έως το 1949, ήμαν στην Κωπαϊδα, στο Καρδίτσι (Ακραίφνιο), απ εδώ που είναι οι σπηλιές, περνάς μέσα στη σπηλιά με την Εθνική τώρα, εκεί εκάναμε στις σπηλιές. Βγάλαμε τρεις χειμωνιές[36], με τα πρόβατα. Τάχαμε μέσα στη σπηλιά εκεί στο Καρδίτσι (Ακραίφνιο) στην Μπούκα, πρωτού περάσουμε τη μπούκα, λίγο πιο πάνω στο αριστερό σου χέρι, όπως πας κατά κάτω, είναι πολλές σπηλιές εκεί μέσα ξεχειμάζαμε εμείς και βγάζαμε τα πρόβατα μέσα στην Κωπαϊδα..

Ήταν εκεί ένας Εγγλέζος Μακιντέρ (MacElderry) λέγονταν που αποξήρανε την Κωπαϊδα, που τόχε πάρει αυτός για είκοσι χρόνια, οι Εγγλέζοι αυτοί και μετά το παρέδωσαν στο κόσμο, σε άστεγους, που βολεύτηκαν».

- **Στην προέκταση της Κωπαϊδας, γύρω απ την Υλίκη (Λίκερη) και Παραλίμνη (Τρέφια), ψάχνοντας για Σαρακατσαναΐϊκες εγκαταστάσεις**

Το ανατολικό τμήμα της Βοιωτίας, είναι λιγότερο ορεινό με χαμηλότερα βουνά. Τα σχεδόν παράλληλα όρη Πτώο και Μεσσάπιο υψώνονται ανεξάρτητα στο βορειοανατολικό τμήμα του νομού.

- Το Πτώο, 26 μέτρα υψόμετρο, ξεκινά ανατολικά της κωμόπολης Ακραίφνιο, βόρεια της λίμνης Υλίκης, προχωρεί με νοτιοδυτική – βορειοανατολική κατεύθυνση και απολήγει στο βόρειο Ευβοϊκό κόλπο, στη νότια ακτή του όρμου Σκροπονέρι.
- Το Μεσσάπιο, 1.021 μέτρα αρχίζει να υψώνεται βορειοανατολικά του χωριού Ύπατο και συνεχίζει με νοτιοδυτική – βορειοανατολική κατεύθυνση μέχρι τον Ευβοϊκό.

[36] Αναφέρεται στα χρόνια 1947-1949, όπου ο στρατός είχε απαγορεύσει τους μετακινούμενους να βγουν στα βουνά τους για λόγους εκκαθαρίσεων

- Νοτιοδυτικά του Πτώου βρίσκεται το Σφίγγιο ή Φίκιο όρος 565 μέτρα, όπου σύμφωνα με τη μυθολογία παραμόνευε η Σφίγγα και έθετε στους περαστικούς το αίνιγμά της.

- **Ψάχνοντας για Σαρακατσαναίους στο καφενείο του χωριού Πλατανάκι Θηβών**

Στο χωριό Πλατανάκι αναζητώντας τον Σαρακατσάνο Δημήτρη Αλεξάκη, φτάνω στο σπίτι του, όπου η κόρη του απαντά ότι *«θα είναι στα μαντριά, στα πρόβατα ή τέτοια ώρα πρέπει νάχει περάσει απ το καφενείο.* Προλαβαίνω και μαθαίνω ότι *«ο πατέρας της δεν βγαίνει με πρόβατα το καλοκαίρι στα Άγραφα. Απλώς πια ανεβαίνουν στον συνοικισμό Έλατος των Μεγάλων Βραγγιανών για καμιά 15αριά μέρες, γύρω απ το παγγύρι που είναι στις 24 Αυγούστου, Κοσμά του Αιτωλού. Διαθέτουν σύλλογο δικό τους, είναι ένας απ τους έξι που έχουν τα Βραγγιανά και είναι όλοι Αλεξάκηδες*». Φεύγοντας στην αυλή, διακρίνω την σύγχρονη κάδη που μαζεύουν το γάλα, το αναδεύουν για να γίνει βούτυρο κ.λ.π.

Στο καφενείο του χωριού συναντώ τον Δημήτρη Αλεξάκη και μαθαίνω: *«Δεν βγαίνουμε πια στα βουνά. Εγώ δούλεψα στην Ούλεν και τώρα είμαι συνταξιούχος. Τα πρόβατα, πρόβατα, να λέγεται. Εδώ στο Πλατανάκι δύο είναι Σαρακατσαναίοι υπάρχει και ένας Βλαχάκης, πούναι κάτω απ την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, αλλά «ξέρεις, δεν είναι…»* .

- **Στα Ούγγρα (Υλίκη) για τους Ακριβάκηδες, από μεγαλοτσέλιγκες σε μεγαλοκτηματίες**

Τα Ούγγρα (σημερινή Υλίκη) βρίσκονται στο δυτικό άκρο της Παραλίμνης, όπου παλιά ήταν ένας χειμαδότοπος, με πολλά πρόβατα των Ακριβαίων ή Ακριβάκηδων. Σήμερα ζουν εποχιακά τέσσερις οικογένειες μεγαλοκαλλιεργητών, όπου διαθέτουν σπίτια εδώ και εργάζονται στα χωράφια τους, ενώ διαθέτουν μόνιμες κατοικίες στη Θήβα. Μιλώντας με τους σημερινούς Ακριβάκηδες, μαθαίνουμε, ότι:

«*Εμείς βγαίναμε παλιότερα στον Έλατο Μεγάλων Βραγγιανών. Παλιά, ήταν δύο οικογένειες, οι μεγαλύτερες τότε, ο Μαλαμούλης και ο Ακρίβος και μετά οι τελευταίοι το όνομα το έκαναν το έκαναν Ακριβάκης το δικό μας.*

Τόκαναν έτσι, έτσι, πιο χαϊδευτικό, ταίριαζε έτσι… Ο αδελφός μου πούταν γιατρός στην Καρδίτσα λέγονταν Ακριβάκης και Ακρίβος. Είχε δυο και στην ταυτότητα γραφόταν αυτό. Τότε ήταν αυτοί οι δυο τσελιγκάδες, οι μεγαλύτεροι, -ήταν κι άλλοι- αλλά αυτοί ήταν οι μεγαλύτεροι. Εμείς είχαμε 2.000 πρόβατα, άλλες 3.000 είχε ο Μαλαμούλης. Οι μεγαλύτεροι ήταν τότε εκεί αυτοί, στον Έλατο και στα Κριθάρια, την εποχή εκείνη.

Ο Μαλαμούλης έβγαινε στο Βελεστίνο κάτω ενώ εμείς ερχόμασταν εδώ, στα Ούγγρα, στα χειμαδιά. Τα χειμαδιά, προηγουμένως πριν πάνε εκεί, ο Μαλαμούλης και ο Ακρίβος ήταν εδώ πέρα, λίγο πιο κάτω, στον Ωρωπό, πιάναν εκεί. Και μετά φύγαν και απ εκεί, πήγαν απάνω και κατεβαίνοντας έπιασαν εδώ στα Ούγγρα.

Αυτά ήταν μπροστά, απ το 1880 κάπου εκεί πήγαν για πάνω. Τάλεγε ο πατέρας μου και τάκουγα. Τώρα πια Ακριβάκηδες, απ το 1880.. Στην συνέχεια βγαίναμε στα Άγραφα, Έλατο, εκεί είχαμε πολλά πρόβατα.. Εδώ εάν ερχόσουν μετά τη Κατοχή, το 1950 – 1960 εδώ ήταν χωριό, πολύς κόσμος. Το Μουρίκι ήταν πέντε σπίτια όπως είναι σήμερα τα Ούγγρα, κόσμος, τσοπαναραίοι, πολλά γιδο-πρόβατα.. Μην κοιτάς που σήμερα κανείς δεν έχει πρόβατα, μιλάμε για κονάκια. Είχαμε και σπίτια εμείς και καλύβια, και μαντριά όλα εδώ μέσα και είχαμε τα πρόβατα γύρω – γύρω..

Τα πρώτα χρόνια πηγαίναν με τα πόδια απάνω, μετά μπήκε το τραίνο.. Αργότερα πηγαίναν με το τραίνο απ τη Θήβα έβαζαν τα πρόβατα στο τραίνο απ τη Θήβα και έβγαιναν στη Καϊτσα (Μακρυρράχη) Σ.Σ. Αγγείων και μετά το έπαιρναν με τα πόδια και πήγαιναν για τον Έλατο Αγράφων

Το 1957 πήγε ο πατέρας μου πήγαμε τα πρόβατα στον Έλατο και από τότε δεν ξαναπήγε. Τελευταία φορά του πάνω – κάτω, μετά μόνιμα εδώ. Μετά το γυρίσαν ανοίξαμε στα χωράφια κι είχαμε άλλες ιστορίες.

Χωράφια είχαμε μόνο εδώ μέσα, καμιά εκατοστή (100) στρέμματα καλλιεργήσιμα. Έβγαιναν απ την Θήβα κάτι και τάπαιρναν και παίρναμε και εμείς κάτι. Τα υπόλοιπα ήταν χωράφια, λίγα. Μετά τα ανοίξαμε όλα. Και τα βοσκάγαμε μέχρι το χ. Πλατανάκι, ήταν πολλά πρόβατα, που να χωρέσουν. Χιλιάδες! Και στην Κωπαϊδα πηγαίναμε. Ήταν 2.500 πρόβατα, κάπου εκεί, που να χωρέσουν εδώ, δεν έκαναν τόσα πρόβατα..

Ο παππούς μου είχε τρία αγόρια και έξι κορίτσια και ένας που πέθανε, εννιά και ένας δέκα. Οι άλλοι είχαν λιγότερα. Ο Αλέξανδρος είχε πέντε, είχαν

πιο λίγα. Κόσμος πολύς, πάρα πολύς. Είχαν όλες οι οικογένειες πρόβατα. Κοιτάξτε να σας πω τι έκανε ο παππούς μου:

Ο πάππος, ο Πάνος π.χ. είχε δυο παιδιά (αγόρια) ας πούμε τον έναν τον σπούδαζε, από τότε, όχι τώρα, και τον έκανε γιατρό ή δικηγόρο και πήγαινε στην Αθήνα. Ο Στέλιος ο Ακριβάκης που πήγε στην Αθήνα, έφτασε στα 101 ετών, πέθανε πρόπερσι, ήταν απ εδώ, απ τα Ούγγρα, και οι δικοί τους είναι στο Μούλκι (Συνοικισμό Ευρυτάνων. Ο Αγαμέμνων που ήταν γιατρός ήταν απ εδώ. Ο αδελφός μου που ήταν γιατρός είναι πάνω στη Καρδίτσα. Ο ένας μου γιος έγινε γιατρός. Κάναμε από τότε, δεν κάνουμε τώρα..

Άμα είχε δυο παιδιά το ένα έπρεπε να το σπουδάσει οποσδήποτε. Οι παππούδες μπορεί να ήταν αγράμματοι αλλά ήταν πολύ μυαλομένοι. Θυμάμαι εγώ που διάβαζα.. το Μάη του 1963, που πέθανε ο Στάλιν. Είχα πάρει μία εφημερίδα απ τη Θήβα και ήταν δυο παππούδες μου εκεί και έκανα πως τη διάβαζα. Από τότε ήξεραν όλα αυτά οι δικοί μας. Πολύ σκεφτόμενοι. Εγώ έχω δυο για παράδειγμα παιδιά, ο ένας είναι γιατρός και ο άλλος εδώ. Ο γιατρός δεν παίρνει τίποτα. Του δίνω, ας πούμε, δέκα (10) στρέμματα απ τα τετρακόσια (400) που έχω. Τίποτα άλλο! Βγάζει τη δουλειά του απ εκεί.

Αυτός που φεύγει απ εδώ πάει τελείωσε, δεν παίρνει τίποτα. Αυτός ο νόμος είναι εδώ, από τότε, όχι από τώρα, Διότι εδώ οι χωριάτες, οι Αρβανίτες, εάν είχαν εκατό (100) στρέμματα, τα μοίραζαν από πενήντα στο κάθε παιδί, οπότε τι να κάνει. Γι αυτό οι πατεράδες μας αυτό έκαναν. Σπούδαζαν τον έναν και τον άλλον τον κράταγαν. Πολύ μυαλό, πολύ μυαλό. Ήταν από τότε, μυαλά μεγάλα, πολύ μεγάλα. Ο Γιώργος που ήταν ο μεγαλύτερος ήταν μην το συζητάς.. Γνώριζε τον Ελευθέριο Βενιζέλο, «διαόλου κάλτσα». Από τότε ήμασταν εμείς Βενιζελικοί, στο κόμμα αυτό, είναι πράγματι.. Έτσι που λες! Θυμάμαι πάρα πολλά πράγματα. Μου τάλεγε ο πατέρας μου και καθόμουν εγώ και τάκουγα. Ήταν όλοι μυαλωμένοι..

Ο Έλατος, συνοικισμός με την εκκλησία του Κοσμά του Αιτωλού, στις 24 Αυγούστου, ανήκει στα Μεγάλα Βραγγιανά. Εμείς απ τη Θήβα κάνουμε δυο ώρες να βγούμε με αυτοκίνητο τώρα στον Έλατο, που εκείνα τα χρόνια με τα πόδια...

Πάνω απ τα Άγραφα, σε δέκα (10) χιλιόμετρα βγαίνεις στα Καμάρια πούναι οι Τσιγαριδαίοι, τους οποίους τους έχουμε συγγενείς εμείς. Η γιαγιά μου ήταν απ τους Τσιγαριδαίους

Αυτοί τώρα τελευταία είναι τρεις στα Καμάρια Τσιγαριδαίοι και πέφτουν κατά τη Καρδίτσα. Στη Καρδίτσα είναι η αδελφή μου εκεί είναι όλοι δικοί μας.. Ένας Λέμας που έβγαζε χαλβά, λουκούμια, ήταν γαμπρός μας, ο Λέμας ο Ιορδάνης… πολλούς συγγενείς έχεις εκεί πάνω, οι αδελφές των πατεράδων παντρεμένες όλες στη Καρδίτσα… Η κάθε οικογένεια από τρία – τέσσερα παιδιά, όλες οι αδελφάδες είχαν παντρευτεί και ο αδελφός μου ο γιατρός στη Καρδίτσα του άρεσε και λόγω δικών του και έμεινε εκεί.

Επίσης εμείς είχαμε και συγγενήδες τους Κολοβαίους απ την Καρίτσα Δολόπων, ένας, ήταν γαμπρός της αδελφής του, η μία αδελφή του παππού μου παντρεύτηκε τον Κολοβό, και ξέρεις πως παντρεύτηκε; θα σου πω πως έγινε.. Ο αδελφός της ο μεγάλος τούκανε μια προξενιά από τον Κολοβό. Φαντάστηκε η γιαγιά αυτή και λέει: όχι δεν θα πας εσύ εκεί, θα πάω εγώ, διότι αγαπώ εγώ και πήγε αυτή και το θυμάμαι από τότε που μου τόλεγε ο πατέρας μου και πήγε αυτή και πήρε τον Κολοβό αυτή. Η άλλη, η μία δεν ξέραμε πήρε έναν Σούρλα απ τον Βόλο, δεν τον ξέραμε εμείς, έχουμε και τον Σούρλα Σαρακατσάνο, ο Κατσαρός, έχει γράψει και βιβλίο, είναι πολύ καλός είναι και μορφωμένος ο Σουφλιάς στη Λάρισα κάπου εκεί, τον γνωρίζουμε, Σαρακατσαναίοι, πάρα πολύ καλός..

Σήμερα εδώ στα Ούγγρα μένουν τρεις – τέσσερις οικογένειες. Τα παιδιά μας μένουνε στη Θήβα, πάνε σχολείο. Εδώ είμαστε εμείς που ασχολούμαστε με τα κτήματα. Οι γυναίκες με τα παιδιά στη Θήβα και στο σχολείο. Δεν είναι μακριά όμως. Το χειμώνα μένουμε στη Θήβα και από την Άνοιξη ερχόμαστε εδώ. Τα σπίτια μας εδώ τα φτιάξαμε, και μένουμε εδώ, σιγά – σιγά… Εδώ γεννήθηκα και εγώ. Στη Θήβα πήγα όταν παντρεύτηκα. Εδώ ζούσα, κοιμόμουν, άνοιγα τη πόρτα έπαιρνα το αμάξι πήγαινα στη Θήβα και ξαναγύριζα πάλι.

Εδώ Υλίκη (Ούγγρα) τα σπίτια είναι πολύ γερά και όμορφα.. Είναι τα σπίτια του 50, τα πρώτα τα πετρόκτιστα με ντουβάρια 50 – 70 πόντους. Να απ' αυτό το σπίτι έχουν πάει στο Μουρίκι. Εγώ θυμάμαι εδώ που στεκόμαστε είχαμε καλύβες, πέρναγε νερό, που παίζαμε. Πιο μικρός σε ηλικία απ τα παιδιά μου, με τα πρόβατα. Εγώ εδώ γεννήθηκα, είμαι ο νεότερος, είναι ο τόπος μας.

Το χειμώνα ερχόμαστε καθημερινά Από την Άνοιξη μέχρι τον Δεκέμβριο να σπείρουμε και τέτοια. Στάρια, κάποια τέτοια. Την άνοιξη να

σπείρουμε καλαμπόκια, βαμβάκια, βάζαμε πολλά βαμβάκια, τώρα δεν έχει τιμή πια. Πριν από τρία χρόνια ήταν όλα βαμβάκια, τώρα καλαμπόκια και στάρια. Κάναμε πολλά βαμβάκια, ποτιστικά, με γεωτρήσεις, έχουμε κάνει έργα υποδομής μεγάλα, είμαστε επαγγελματίες στη δουλειά, είμαστε αγρότες, δεν έχουμε άλλη δουλειά. Μέχρι τον Δεκέμβριο εδώ. Κόβουμε για δυο – τρεις μήνες, όπου ερχόμαστε και επιβλέπουμε καθημερινά και ερχόμαστε πια απ την άνοιξη εδώ μόνιμα.

- **Στην τοποθεσία «*Κονάκια*» με τον Κώστα Μακρή**

Στο χωριό Πλατανάκι, στην τοποθεσία *Σπαρτιά*, Σαρακατσαναΐϊκες εγκαταστάσεις. Πριν 18 χρόνια υπήρχαν Σαρακατσαναΐϊκες καλύβες. Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει, οι καλύβες έχουν συρρικνωθεί, τα βεργόπλεκτα καλύβια έχουν αντικατασταθεί από τσίγκια και μόνο μία οικογένεια εδώ διατηρεί γίδια. Ο Κώστας Μακρής, 62, ετών που τον βοηθά ο γιος του[37].

«Εδώ[38] πια δεν υπάρχει τουρλωτή καλύβα. Εδώ το μέρος το λένε Κονάκια. Εδώ ήταν όλο Μακρήδες, Βλαχάκηδες, Αργυραίοι και Ζάντας.

Τα καλοκαίρια ανεβαίναμε στον Έλυμπο, στην Καρυά, στο Κανάλι… Οι παππούδες πηγαίναν εκεί. Παλιά οι Μακρήδες πηγαίναν στα Άγραφα. Ήμουν μικρός εγώ. Εγώ μόνο στον Έλυμπο.. Απ εδώ με τα πόδια, δεν έχω πάει, αλλά έχω γυρίσει απ τον Έλυμπο. Έκανα τριάντα δύο μέρες (32), αλλά ήμουν μικρός και έτσι το έκανα. Είμασταν στο Κανάλι Ελύμπου, εκεί και αυτό στη Καρυά, είναι εκεί τα μέρη Σκαμνιά, Πολιάνα τα θυμάμαι αυτά τα μέρη. Πρέπει νάμουν έντεκα χρονώ. Μέχρι το ΄60, το 61 σταματήσαμε εμείς εδώ, δεν μετακινηθήκαμε χειμώνα – καλοκαίρι. Κι όταν ήρθα κάτω με τα ποδάρια θυμάμαι πόσο χρονώ ήμουν, ήμουν 9 ετών και θυμάμαι ήρθαμε με τα γίδια, με τα πόδια. Είχαμε και πρόβατα και γίδια και άλογα, είχαμε 100 κεφάλια άλογα.. Πιο πίσω πηγαίναν Άγραφα, εγώ δεν τα θυμάμαι….

Τη μάννα μου Βαγγελή την έλεγαν.. την έχει δει ένας ξαδελφός μου στο βιβλίο σου.. Το θυμάμαι εγώ που είχες έρθει από εδώ απάνω με τα πόδια.. Έχει αλλάξει το μέρος τώρα, ήταν κάπως αλλιώς. Ήταν μαντριά, γιδομάντρια.

---

[37] (Όταν είχα ξαναπεράσει, είχα φωτογραφίσει τη μάννα του και μόλις πιάσαμε κουβέντα, με θυμήθηκε, διότι ένας ξάδελφός του είχε δει το βιβλίο και του το έλεγε ότι ήταν στις σελίδες του η μάννα του, που μου λέει ότι έχει πεθάνει πριν δεκαπέντε χρόνια..)

[38] Κώστας Μακρής του Γεωργίου και της Βαγγελής, ετών 62

Εδώ μένουμε χειμώνα καλοκαίρι τώρα. Δεν μετακινιόμαστε. Μέχρι το Κουρούπι απ εδώ πίσω. Εδώ τα κρατάμε, ο τόπος είναι για γίδια, δεν είναι βοσκοτόπια για πρόβατα.. Τώρα για τα γίδια τελείωσε η εποχή τους. Δεν τα παίρνουν, τάχω μέσα καμιά 50ριά. Τα πρόβατα παίρνουν από κανένα, τα πρόβατα τραβάν ακόμη. Σου λέει ο άλλος «πιάσε μου μια προβατίνα». Τα γίδια δεν τα παίρνει κανείς! Ποια γυναίκα να σου κάνει σήμερα γίδα βραστή! Μαγειρεύουν δεν μαγειρεύουν, διότι η γίδα πάει στην κατσαρόλα, δεν λένε «γίδα βραστή»

Ήμασταν όλο το Σαρακατσαναΐϊκο, εδώ στη ρεματιά. Εδώ ήμασταν πολύ πριν γίνει το χωριό Πλατανάκι. Γιατί οι ανθρώποι του χωριού ήταν πρόσφυγες απ τη Μικρά Ασία. Ήταν Μικρασιάτες, πρόσφυγες, γιατί εάν προσέξεις το χωριό μέσα έχει σχέδιο πόλεως. Ήταν μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής εκεί, μετόχι. Εκεί πούταν η βρύση, τόχαν φτιάξει οι καλογέροι, είχε καλογέρους.. Εμείς εδώ είχαμε κονάκια από το 1800. Ποιος ξέρει από πότε, το νοίκιαζαν τούτο το μέρος, από το μοναστήρι. Ήταν βακούφικο. Οι πρόσφυγες ήρθαν με το 1922. Είχε δύο πλατάνια. Ήταν βρύση τότε, δεν υπάρχει τίποτα, από τότε τόβγαλαν Πλατανάκι, δεν υπήρχε χωριό αυτού, τίποτα. Από χωριά ήταν το Μουρίκι και τα Λουκίσια.

Στα Λουκίσια υπάρχουν Σαρακατσαναίοι και έχουν πρόβατα! Είναι αυτοί που πέσαν απ τα Σκροπονέρια. Στα Ούγγρα, ήταν όλοι, είναι οι Ακριβακαίοι που ήταν, ο Ακριβάκης… Στα Ούγγρα πας απ το Μουρίκι, ευθεία που παίρνουμε νερό για στην Αθήνα (Ούλεν), Κολαστάρι, Ούγγρα. Τώρα έχουν φύγει άλλοι στην Αθήνα, άλλοι στη Θήβα, έχουν κάτι σπιτάκια, εκεί έχουν κτήματα πολλά… αυτοί το πήραν έτσι, δεν έχουν πρόβατα. Τότε διεκδίκησαν το μέρος εκεί και το πήραν το κτήμα και το καλλιεργούν, είναι καμιά 10αριά οικογένειες. Και παραπάνω θα είναι. Αυτοί έχουν σπουδάσει όλοι, άλλοι δικηγόροι, άλλοι γιατροί, όλοι είναι επιστήμονες..

Τη στράτα τη θυμάμαι, ξέρεις πώς ξεφορτώναμε, πώς φορτώναμε όλα τα θυμάμαι. Στο δρόμο στήναμε τις τέντες με δυο παλούκια έτσι και πηγαίναμε και άντε την άλλη μέρα. Η γιαγιά μπροστά με το άλογο και τα μικρά από κοντά καβάλα, άλλο έπεφτε, άλλο σηκωνόταν, τα βοσκάγαμε τα ζώα. Εγώ θυμάμαι ότι απ τον Έλυμπο μέχρι εδώ (Πλατανάκι) έκαμα 32 μέρες. Στο ανέβασμα κάναμε πιο πολλές, πηγαίναμε σιγά – σιγά για να βοσκούν τα πρόβατα. Γιατί δεν τα βάζαμε στο τραίνο στη Λάρισα, που τα βάζαν μερικοί.

Στα 1958 θάταν, έγινε μια παρεξήγηση και δεν τα βάλαμε στο τραίνο και τα φέραμε κάτω με τα πόδια. Και να βρέχει γινόταν χαμός. Μιλάμε για 3.000 γιδοπρόβατα δικά μας και έρχονταν και άλλες στάνες απ εκεί, πολύς κόσμος, αφού απ το Τσαμάλι πήγαινε σχεδόν όλο απάνω, Τζημαίους πούταν εκεί μέσα, μ αυτούς ερχόμασταν κάτω, - πούταν απ το Τσαμάλι -, τώρα θάχει πεθάνει, πάνε χρόνια, θυμάμαι μ έπαιρνε αγκαλιά και μ΄έφερνε κάτω..»

- **Στο Στροβίκι**

Στον κόμβο Κάστρου, δεξιά στο Κάστρο (Τοπόλια)[39], στα δεξιά μου ο Μέλας (Μαυροπόταμος), και στον λόφο Τουρλογιάννη, 251 μ. ύψους με τις σπηλιές και στο Στροβίκι, υψ. 100 μ. κάνοντας δεξιά στην παλιά γέφυρα και συναντώ δύο κτίσματα παλιά, απ αυτά της εταιρείας αποξήρανσης της Κωπαϊδας. Στη γέφυρα του ποταμού υπάρχει ακόμη ο υψοδείκτης του νερού. Βόρεια στο ύψωμα το παλιό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου. Δεσπόζουσα θέση. Έχει ανακαινιστεί το εκκλησάκι, ο περιβάλλοντας χώρος με το καμπαναριό, η πίστα χορού για το παγγύρι, το παράσπιτο και το νεκροταφείο. Απέναντι, στη στροφή του δρόμου τα παλιά χαμηλόσπιτα, γκρέμια, πολλά αποθηκευτικοί χώροι, το μαγαζάκι, και η παλιά βενζίνα, που εξακολουθεί να δουλεύει, - δίπλα σε δημοσιά – παραπέμπει στη δεκαετία του ΄60. Παραλίμνιος τόπος, όταν η Κωπαϊδα ήταν λίμνη. Ο οικισμός στην απογραφή του 2001 είχε 49 κατοίκους.

Στους στατιστικούς πίνακες – *Στερεά και Θεσσαλία* της Αγγελικής Χατζημιχάλη[40], αναφέρονται τα ονόματα:

- Τσιγαρίδα αδελφοί, Ηλίας, Αθανάσιος, Γεώργιος, Γώγος κ.λ.π. με 12 οικογένειες και 2.500 γιδοπρόβατα το χειμώνα στο Στροβίκι Κωπαϊδας και το καλοκαίρι στα Άγραφα
- Γιαταγάνας Ηλίας με 2 οικογένειες και 300 γιδοπρόβατα το χειμώνα στο Στροβίκι Κωπαϊδας και το καλοκαίρι στη Καστανιά Αγράφων

[39] Στους στατιστικούς πίνακες – Στερεά και Θεσσαλία της Αγγελικής Χατζημιχάλη, σ.300, διαβάζω Ζυγογιάννη Γεώργιο, 8 οικογένειες, με 1.200 γιδοπρόβατα, το χειμώνα στα Τοπόλια (Κάστρο) και το καλοκαίρι στη Καρίτσα Αγράφων

[40] Χατζημιχάλη Αγγελική1957: Οι Σαρακατσάνοι, κεφ. Στατιστικοί πίνακες, σ.299-300

- **Οι ποιμενικές εγκαταστάσεις του Σπανού απ το Παύλο στις όχθες του Μέλα ποταμού**

Επί της δημοσιάς Στροβίκι – Ορχομενός, εκεί που η δημοσιά πάει να αφήσει στα δεξιά τον Μαυροπόταμο, δεξιά, μεγάλη ποιμενική εγκατάσταση, δίπλα στο ποτάμι. Αρμέγουν, θειά και δυο αρμεχτάδες. Πάπιες κολυμπούν στο ποτάμι, ανάμεσα απ τα νούφαρα, γεφυράκι που οδηγεί στην ποιμενική εγκατάσταση. Βρισκόμαστε στα ριζά λόφου ύψους, 327 μ. Απέναντι απ την δημοσιά, παλιά υπήρχαν κάμποσα βεργόπλεκτα καλύβια και καλύβες τουρλωτές Σαρακατσιαναΐϊκες, σήμερα οι τουρλωτές καλύβες έγειραν, διαλύθηκαν και απ τα καλύβια ξεφτίδια, απόμειναν. Δεν υπάρχει πια όρθιο Σαρακατσαναΐϊκο καλύβι. Κάτι σκόρπια τσίγκια και κλαδιά είναι κάτω απ τη δημοσιά..

Στη στάνη του Σπανού, απ το χωριό Παύλο, μαθαίνουμε ότι δεν μετακινούνται πια, εδώ γύρω τα βγάζουν τα πρόβατα, Χειμώνα - Καλοκαίρι..

Στο χωριό Παύλο, δεν υπάρχουν πια σαρακατσαναΐϊκες καλύβες, καταγράψαμε[41] όμως μία ιστορία του Βλαχογιάννη Γιάννη για απαγωγή γυναίκας τα παλιά χρόνια, κάτι πολύ συνηθισμένο τότε: *«Στα 1907, βλάχοι ξεχειμάζανε σε βοσκοτόπια γύρω στην Κάπραινα (Χαιρώνεια). Ο πιο πλούσιος τσέλιγκας, ο Πεινασμένος, είχε τα καλύβια του στο χωριό Παύλου, μα είχε και την κόρη του, την όμορφη Μαριώ, με τα πλούσια προικιά. Τέσσερις σκηνίτες απ άλλο βοσκοτόπι πήγανε και κλέψανε τη Μαρία. Ο πατέρας της παράγγειλε στον άρπαγα, τον Γκρίνια με την παρέα του, να γίνει ο γάμος γρήγορα. Ο Γκρίνιας ήταν κι αυτός παιδί τσέλιγκα. Όμως της κόρης ο πατέρας μυστικά αρμάτωσε άλλα παλλικάρια από τον Όλυμπο και τάστειλε να κυνηγήσουν της κόρης του τους κλέφτες στα βουνά, όπου τριγυρίζανε μαζί με το κορίτσι.*

Του Γκρίνια ο πατέρας πάλι ανησύχησε για το παιδί του και πήρε τα βουνά κι αυτός ζητώντας το. Βρήκε τη συμμορία σ ένα ερημοκλησάκι. Όμως έλειπε κι ο γιος του, έλειπε κι η κόρη απ την παρέα. Η κόρη είχε γυρίσει στον πατέρα της και ο άρπαγας είχε χαθεί, έτσι τούπαν οι τρεις άλλοι. Η μάννα του χαμένου έκλαιγε, πιστεύοντας πως το παιδί της τόχαν σκοτώσει οι φίλοι του πληρωμένοι από τον γέρο Πεινασμένο και γι αυτό λευτερώσανε το κορίτσι.

[41] Βλαχογιάννη Γιάννη1933: «λαϊκή απαγωγή», σ. 1,2, επιφυλλίδες της Αθηναϊκής εφημερίδας *Πρωϊα,* Κυριακή 6 Αυγούστου 1933

Ανάμεσα στα τόσα κρυφά λόγια που ακουγόντανε τριγύρω στα χωριά και στα καλύβια, έφτασε ένα γράμμα μυστικό στο γέρο Γκρίνια, που τούλεγε πως το παιδί τόχανε σκοτώσει οι τρεις άλλοι σκηνίτες και το θάψανε κοντά στη Κάπραινα, σ ένα βάλτο μέσα, σ ένα νερόμυλο κοντά. Ο Γκρίνιας αποφάσισε να πάει να σκάψει, μα το μάθαν οι φονιάδες και σκάψανε πρωτύτερα, μα δεν προλάβανε να πάρουν όλα τα κόκκαλα του σκοωμένου. Έτσι αφήσανε και για τον γέρο Γκρίνια σημάδια του νεκρού παιδιού του. Άρχισε η δικαστική ανάκριση. Οι φονιάδες γυρίζανε στα βουνά και η όμορφη τσελιγκοπούλα, η Μάρω καμάρωνε στα βλαχοκάλυβά της»

- **Στη γέφυρα του Μαυροπόταμου ανάμεσα στα χωριά Πύργος - Στροβίκι**

Μετά τη γέφυρα του Μαυροποτάμου αριστερά, ένδειξη για το χωριό Πύργος, σε κάποιο σημείο, πριν το διάσελο, στα αριστερά, ποιμενική εγκατάσταση, όπου συναντώ κτηνοτρόφο που ασχολείται με τα πρόβατα, μου λέει: *«Όλοι (οι κτηνοτρόφοι) εδώ γύρω δεν μετακινούνται. Εδώ βόσκουν χειμώνα – καλοκαίρι τα γιδοπρόβατά τους. Παλιά, οι πατεράδες μας, παππούδες μας, τα πήγαιναν στα βουνά των Αγράφων. Υπήρχαν καμιά δεκαριά οικογένειες που τα πήγαιναν κατά το Καρπενήσι μεριά. Χαμηλότερα, στον κόμβο, στο ποτάμι υπάρχει ένας κτηνοτρόφος, Ρουμελιώτης Ευάγγελος στο όνομα, που ξέρει πολλά γι αυτά..»*

- **Στα χωριά Παύλο και Λούτσι οι κτηνοτρόφοι δεν μετακινούνται πια**

Έξω απ το χωριό Παύλου (Παύλος**)**, υψ. 200 μ., ποιμενικές εγκαταστάσεις. Οι κτηνοτρόφοι που έχουν τελειώσει τούτη την ώρα το άρμεγμα – τα άσπρα κιούπια (δοχεία) περιμένουν στην άκρη του δρόμου τον έμπορο να περάσει να πάρει το γάλα –, μας λένε σε σχετική ερώτηση:«*Δεν μετακινιόμαστε, εδώ μένουμε χειμώνα – καλοκαίρι. Παλιά οι πατεράδες μας πήγαιναν βόρεια.. Για Σαρακατσιαναΐϊκες καλύβες δεν έχει μείνει πια τίποτα, πάνε αυτά.. Ίσως κατά το χωριό Κυρτώνη (Κολάκα)»*.

Η κωμόπολη στην απογραφή του 2001 είχε 1.700 κατοίκους και υπάγεται διοικητικά στον Δήμο Ορχομενού.

Το χωριό Παύλο, συνδέεται βόρεια με το χωριό Λούτσι, υψ. 270 μ. που υπάγεται στο Δήμο Ορχομενού και είναι το βορειότερο χωριό του νομού Βοιωτίας. Στην απογραφή του 2001 το χωριό είχε 462 κατοίκους, αλλά δεν ανακαλύψαμε διερχόμενοι σαρακατσαναΐϊκες καλύβες.

- **Έξω απ το χ. Κυρτώνη (Κολάκα) βρήκα Σαρακατσαναΐϊκη καλύβα**

Στον δρόμο για το χωριό Κολάκα (Κυρτώνη) φτάνω στη τοποθεσία *Βρωμόβρυση* , απ όπου διακρίνω σαρακατσαναΐϊκη καλύβα στις πλαγιές του Μυλοβουνιού (Μολοβουνιού), ύψους 448 μ. Συναντώ τον κύριο Σκαμάγκο Λάμπρο, ετών 66, ο οποίος μου λέει:

«Ο πατέρας μου ήταν απ το Τρίδενδρο (Βελισδόνι) Αγράφων, και προτού την κατοχή ήρθε εδώ στο χωριό Κυρτώνη και παντρεύτηκε την μάννα μου, η οποία είναι ντόπια, γεννημένη εδώ. Εγώ γεννήθηκα εδώ. Την πατρίδα την έχω δει δυο φορές όλες κι όλες.

Δεν μετακινιόμαστε, εδώ είμαστε πια. Τούτη την εποχή, θα σφάξουμε τα αρνιά και θα πάω στο βορινό στο απάνω μέρος του χωριού (στον χλωμό). Αυτή είναι μετακίνησή μας, δεν είναι μακρινή, πάνε αυτά τα χρόνια.

Αυτή την καλύβα που βλέπεις, την έχω φτιάξει εγώ με τα χέρια μου και είναι πολύ γερή. Έλα να μπούμε μέσα να δεις.. Εδώ, όπως βλέπεις, δεν την έχουμε τώρα πια περιποιημένη, διότι τα βράδια φεύγουμε απ εδώ και πάμε στο χωριό. Εάν καθόμασταν εδώ τα βράδια θα ήταν περιποιημένη. Παλιά την χρησιμοποιούσαμε για σπιτικό μας, καθόμασταν εδώ στα μαντριά τα βράδια.

Είναι καλή, την βλέπω δεμένη με τα λουριά της, την έχω φτιάξει εγώ μόνος μου. Αυτά που βλέπεις, τα παλούκια τα έχω μπήξει κάτω εγώ ολόγυρα στο έδαφος, αποτελούν την βάση. Το πάνω μέρος το λέμε Σταυρό, δένουμε τα ξύλα αυτά και τα ενώνουμε με τα κάτω, με τα παλούκια, με τα λουριά. Έρχονται και δένουνε. Και μετά έχουμε αυτά εδώ που τα λέμε τα «λούρια».. Αυτά τα λούρια τα κόβουμε απ τα ρέματα, καλάμια, ολόγυρα..

Η φωτιά στη μέση και ο καπνός πάει απάνω και φεύγει απ το Σταυρό, ξέρει αυτός.. Δεν μπαίνει νερό μέσα, ούτε το χιόνι, ούτε αέρας δεν τον «πιάνει». Κούνησέ την να δεις, δεν κουνιέται με τίποτα, μην την φοβάσαι.. Να φυσάει αέρας εδώ και να μην την κουνάει, για κουνησέ το!

Εδώ το μέρος λέγεται Μυλοβούνι, όλο το μέρος τούτο και κείνο το ψηλό είναι ο Χλωμός.. Εδώ στην περιοχή έχουν μαντριά με κοπάδια έξι οικογένειες, απ το χωριό Κολάκα. Δεν θα βρεις άλλη Σαρακατσαναΐϊκη καλύβα εδώ γύρω

- **Στο διάσελο, έτσι εκεί καταμεσής του δρόμου**

Σε δημοσιά (κεντρικό δρόμο Αταλάντης – Ορχομενού) με κατεύθυνση τον Ορχομενό, στο διάσελο *Στενό,* σύνορα Βοιωτίας – Φθιώτιδας, σταματώ λόγω του κοπαδιού του Μαρκοστάμου Γιώργου, απ την Κολάκα.
Τον πατέρα μου δεν τον πρόλαβα, αυτοί πηγαίναν στα βουνά των Αγράφων ως μετακινούμενοι.. Εγώ γυροφέρνω στην περιοχή, δεν μετακινούμαι..

Στις μέρες μας

Στους κάμπους της Κωπαϊδας και της Θήβας του νομού Βοιωτίας, αλλά και στους λόφους της γειτονικής Λοκρίδας του νομού Φθιώτιδας, αναζητήσαμε ίχνη εγκαταστάσεων της τουρλωτής Σαρακατσαναΐϊκης καλύβας στις μέρες μας.

Ελάχιστες, όπου υπάρχουν στέκουν όρθιες πια. Φθαρτά, απλά, «τιποτένια» υλικά από τα οποία είχαν κατασκευαστεί επιστρέφουν στη γη, απ όπου προήλθαν και μόνον η σύγχρονη αρχαιολογική σκαπάνη μπορεί να αποδείξει.

Σήμερα, οι απόγονοι των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών φυσικά δεν ζουν σε καλύβες. Διαθέτουν σπίτια όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι στις πόλεις (Αλίαρτο, Θήβα, Λειβαδιά) και τα χωριά (Διόνυσος, Κάστρο, Ακραίφνιο, Παύλο, Χαιρώνεια, Θούριο, Υλίκη).

Οι παππούδες τους υπήρξαν νομάδες, μετακινούμενοι με τα κοπάδια τους, για να περάσουν σιγά –σιγά στον ημινομαδισμό. Τα παιδιά τους πέρασαν στην γεωργία, καλλιεργώντας τα χωράφια και τα παιδιά αυτών πια διεκδίκησαν εργασία στη βιομηχανία και το Δημόσιο.

Οι λιγοστοί που συνεχίζουν το επάγγελμα του μετακινούμενου κτηνοτρόφου, διαθέτουν το σπίτι τους στο χωριό του κάμπου όπου ζει η οικογένειά τους και παραέξω ο κτηνοτρόφος έχει τα καλύβια του με τα ζωντανά. Ο τόπος έχει περιορισμούς πια καθώς η καλλιέργειες έχουν επεκταθεί εις βάρος των ανοικτών παλαιότερα βοσκότοπων και ο

κτηνοτρόφος πρέπει να φροντίσει για τις χειμωνιάτικες προμήθειες, (τριφύλλια, σανό κ.λ.π.).

Η ζωή των κτηνοτρόφων της ελεύθερης κτηνοτροφίας, απόγονοι των Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών είναι δύσκολη, καθώς στα χειμαδιά (κάμπο) πρέπει να τ αγοράζεις όλα (πρώτες ύλες για την τροφή των ζώων), δεν υπάρχουν χώροι για να βοσκήσουν τα κοπάδια, και για βρεις ότι έχει απομείνει ελεύθερο, πρέπει να πληρώσεις. Σε όλα αυτά πρέπει να λογαριάσει κανείς και το γεγονός ότι τα προϊόντα τους δεν έχουν τιμή (π.χ. το γάλα που αξίζει λιγότερα από ένα μικρό μπουκάλι νερό).

Κάποιοι εκ των μετακινουμένων κτηνοτρόφων, βολεύονται πιο «ασκητικά», ως προς την χειμερινή τους διαβίωση στους κάμπους. Μπορεί να μην διαθέτουν σπίτια όπως αυτά των άλλων ανθρώπων στα αστικά κέντρα ή τα χωριά, αλλά εκεί στα χειμαδιά τους (καλύβια, μαντριά και αποθηκευτικοί χώροι), έχουν φτιάξει λιτά παραπήγματα, όπου διέρχονται του χειμώνα. Τους τρώει η λάσπη και η υγρασία, αλλά αυτοί είναι μαθημένοι. Η άνοιξη δεν είναι μακριά, όπου θα πάρουν τον δρόμο για τα θερινά βοσκοτόπια των ψηλωμάτων.

Η ζωή των σημερινών μετακινούμενων κτηνοτρόφων, «των βλάχων» όπως συνηθίζεται να τους αποκαλούν στις πόλεις και τα χωριά του κάμπου κι όχι Σαρακατσαναίους, σήμερα είναι διακριτή καθώς είναι ενταγμένη (οργανωμένη) σε συλλόγους και συνεταιρισμούς. Μέσα από τους τοπικούς συλλόγους προσπαθούν να διατηρήσουν την παράδοσή τους και μέσω των συνεταιρισμών - κοινοπραξιών να προωθήσουν τον κόπο τους.

Για τους άλλους, (τους μη βλάχους), αστούς ή χωριάτες, η ζωή των βλάχων αποτελεί αντικείμενο παρατήρησης. Οι Σαρακατσαναίοι συνεχίζουν να εργάζονται κοντά στο κοπάδι τους, αξημέρωτα στο μαντρί, να αρμέξουν, να προωθήσουν το γάλα στον έμπορο – παραγωγό, να ταϊσουν τα ζωντανά, να φροντίσουν για τα νεογέννητα,να τα βγάλουν λίγο έξω να βοσκήσουν στα ρείθρα των δρόμων, να κάνουν τις αγοροπωλησίες των και ανάμεσα σ όλα αυτά, μια επίσκεψη στο καφενέ, για ένα καφεδάκι, μια κουβέντα με τους συμπολίτες του. Η ζωή του δεν έχει αργίες και σχόλες. Όλες οι μέρες είναι ίδιες καθώς τα ζωντανά δεν ξέρουν από τέτοια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Νομάδες – Νομαδισμός

Νομάδες

Νομάδες ήταν οι Νογαίοι στην Ευρώπη, οι Ασιάτες του Νεπάλ και του Θιβέτ, οι Σκυθικοί λαοί, στην Αφρική οι πληθυσμοί της ερήμου Καλαχάρι, στην Αμερική οι ερυθρόδερμοι, στην Ελλάδα, σύμφωνα με πολλούς, οι Σαρακατσαναίοι μέχρι το 1937, που υποχρεώθηκαν από την πολιτεία «να γραφούν» σε κάποια κοινότητα.

«Σήμερα υπάρχουν περίπου 25 – 30 εκατομμύρια νομαδικών κτηνοτρόφων[1] στην Αφρική, το Σαχέλ και την Αραβική χερσόνησο. Ανάμεσά τους είναι οι Βεδουίνοι, οι Ντίνκα (500.000 στο Σουδάν), οι Μαασάι (200.000 στην Κένυα και την Τανζανία), οι Αφάρ (110.000 στην Αιθιοπία και το Ντζιμπουτί), οι Φίπα (στην Τανζανία), οι Φουλάνι (6.000.000 στο Τσαντ, την Κεντρική Αφρικανική Δημοκρατία, το Καμερούν, το Μάλι, τη Νιγηρία και τη Σενεγάλη), οι Νιούερ (300.000 στο Σουδάν), οι Σομάλι (2.000.000 στην Αιθιοπία, τη Σομαλία, την Κένυα και το Ντζιμπουτί) και οι Τουαρέγκ (900.000 στην Αλγερία, τη Λιβύη, τη Νιγερία, τη Μπουρκίνα Φάσο και το Μάλι).

Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν θιγεί από την έντονη στρατικοποίηση και τους πολέμους, που έπληξαν ή πλήττουν τις χώρες στις οποίες ζουν και καταπατήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Άλλοι πάλι, όπως οι Φουλάνι και οι Φίπα, αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης και ρύπανσης. Δεν λείπουν βέβαια και αυτοί που αντιμετωπίζουν προβλήματα καταπάτησης εδαφών, ή άλλων που σχετίζονται με τον τουρισμό, τις ιεραποστολές, τον ρατσισμό, όπως για παράδειγμα οι Μαασάι και εν μέρει οι Φουλάνι.

Υπάρχουν επίσης αρκετοί νομαδικοί κτηνοτρόφοι στην νότια Ασία. Στο Αφγανιστάν εκτιμάται ότι 200.000 άνθρωποι είναι νομάδες ή ημι-νομάδες. Ανάμεσά τους οι Μπαλούς και οι Παθάν οι οποίοι έχουν πληγεί την τελευταία δεκαπενταετία από εμφύλιους πολέμους. Τους ίδιους λαούς συναντούμε στο Ιράν, το Πακιστάν (περίπου 5.000.000 Μπαλούς και 20.000.000 Παθάν) και

[1] Μιχαήλ Δόμνα: ό.π. σ.82-83

στο Νεπάλ. Στην Ανατολική Ασία και τις περιοχές της πρώην Σοβιετικής Ένωσης υπάρχουν πάνω από 3.000.000 νομάδων ή ημινομάδων.

Στην Μογγολία ο κτηνοτροφικός νομαδισμός αποτελεί ακόμη το βασικότερο τρόπο παραγωγής για 1.600.000 ανθρώπων. Στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης 1.400.000 άνθρωποι σε τρεις διαφορετικές περιφέρειες (τη Βόρεια μαζί με τη Σιβηρία, τον Καύκασο και την Κεντρική Ασία) ζουν ακόμη και σήμερα, σχεδόν αποκλειστικά, ως νομάδες (Herders)»

Νομαδισμός: τρόπος ζωής

Ένας πρώτος στοιχειώδης νομαδισμός, σχεδόν πιο παλιός από τη γεωργία, είχε μολοταύτα δημιουργηθεί μόνος του ήδη από τις πρώτες εξημερώσεις ζώων: ο άνθρωπος με τα σκυλιά του έβοσκε κοπάδια με μικρά ζώα, πρόβατα και κατσίκες. Αλλά αυτοί που εξημέρωσαν τα μεγάλα ζώα -το βόδι κι έπειτα το άλογο- ήταν οι μόνιμα εγκατεστημένοι γεωργοί και οργάνωσαν έτσι μία μικτή οικονομία της οποίας ο δεύτερος νομαδισμός δε θα είναι παρά ένα υποπροϊόν της. Στις στέπες, η κτηνοτροφία που μπορούσε πάντα να αναπτυχθεί άνετα, έπαιξε το ρόλο ενός τρόπου εξόδου για τους μη νομάδες, κάθε φορά που η άσχημη συγκομιδή, η ξηρασία και η ύπαρξη πολλών στομάτων, που έπρεπε να τραφούν, έκαναν δύσκολη τη ζωή των χωριών.

Έτσι ολόκληρες ομάδες ανθρώπων εγκαταλείφθηκαν σε μια αποδιοργανωμένη και αποσταθεροποιημένη οικονομία και από τότε παγιδεύτηκαν σε ένα χείμαρρο υποχρεώσεων. Έπρεπε να χρησιμοποιούν τα διαδοχικά βοσκοτόπια ανάλογα με τις εποχές. Τα σπίτια τους, για να μπορούν να ακολουθούν τα κοπάδια, έγιναν καλύβες, σκηνές ή κάρα γεμάτα με αποσκευές, γυναίκες και παιδιά. Αλλά και αυτή η ζωή ήταν πρόσκαιρη: μία ξηρασία, ένας ασήμαντος συναγωνισμός για τα βοσκοτόπια, μια υπερβολική αύξηση του πληθυσμού, αποτυχημένες συναλλαγές στην αγορά γύρω από τις κατοικημένες χώρες – και γινόταν πανικός, έκρηξη, εισβολή στις καλλιεργημένες γαίες.

Ακολουθώντας λοιπόν τα κοπάδια των ζώων κατά τις εποχιακές μετακινήσεις τους φθινόπωρο – άνοιξη, ο άνθρωπος δεν είχε μόνιμη κατοικία, αλλά βρισκόταν σε μόνιμη περιπλάνηση από τα χαμηλότερα στα ψηλότερα, από τα ηπιότερα στα ψυχρότερα κλίματα. Έτσι γεννήθηκε ο νομαδισμός.

Ο Barth[2], που μελέτησε τους νομάδες του νότιου Ιράν αναφέρει ότι: *«οι διαθέσιμοι βοσκότοποι με τις τεχνικές βόσκησης θέτουν ένα μέγιστο όριο στο συνολικό αριθμό ζώων, που μπορεί να συντηρήσει μία περιοχή, ενώ τα μοντέλα νομαδικής παραγωγής και κατανάλωσης ορίζουν ένα ελάχιστο όριο στο μέγεθος του κοπαδιού, που μπορεί να καλύψει τις ανάγκες ενός νοικοκυριού. Σε αυτές τις δύο διαφορετικές μορφές ισορροπιών συνοψίζεται και η δυσκολία να καθιερωθεί μια πληθυσμιακή ισορροπία σε οικονομίες τέτοιου τύπου: ο ανθρώπινος πληθυσμός πρέπει να είναι ευαίσθητος σε καταστάσεις διατάραξης της ισορροπίας ανάμεσα σε κοπάδια και βοσκότοπους»*

Ο νομαδισμός, σύμφωνα με τον Carsten Hoeg[3] έχει να κάνει με τους ανθρώπους «*που δεν κατοικούν στο ίδιο μέρος όλο το χρόνο και ότι δεν έχουν μόνιμες κατοικίες, ούτε για το καλοκαίρι ούτε για το χειμώνα. Επομένως, κάθε άνοιξη και κάθε φθινόπωρο είναι αναγκασμένοι να κατασκευάζουν νέες καλύβες τις οποίες δεν σκοπεύουν να διατηρήσουν, ώστε να μπορούν να επιστρέψουν την επόμενη χρονιά»* (Hoeg, I, σ.3)

Σχετικά για τη λέξη νομάδες (Braudel, σ.120-1) θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η λόγια λέξη *nomadisme* δεν απαντά στο Littre και ότι το ίδιο λεξικό για τη λέξη *transhumance* δίνει μόνο ένα παράδειγμα, του 1868. Οι λέξεις εξάλλου *transhumance* και *transhumant* είναι πρόσφατες: το λεξικό των Bloch-Wartburg(1960), τοποθετεί τα πρώτα παραδείγματα στο 1803. Παρόλο που συναντάμε τη λέξη *transhumante* στον Ιγνάθιο ντε Άσσο από το 1780, δεν νομίζω ότι πρόκειται για πολύ παλαιά λέξη, από την άλλη μεριά των Πυρηναίων, και η λέξη *transhumania* δεν υπάρχει.

Γενικώς δύσκολα μπορεί να ξεδιαλύνει κανείς αυτή τη μπερδεμένη ιστορία, η οποία εκτός των άλλων βρίσκεται σε συνεχή πάλη με τους μόνιμους πληθυσμούς. Οι νομάδες είναι υποχρεωμένοι είτε να υπερπηδούν είτε να παρακάμπτουν ή και να τα σπάζουν τους φραγμούς που ορθώνουν οι μόνιμοι πληθυσμοί, καμιά φορά μάλιστα να υποκύπτουν στη σιωπηλή εξάπλωσή τους.

---

[2] Barth F.1961:*Nomads of South Persia,* Oslo University Press, σ.124

[3] Carsten Hoeg1925: *Les Saracatsans, Une tribu nomade grecque. I. Etude Linguistique precede d' une notice ethnographique* (these presentee a la Faculte des Lettres de L' Universite de Copenhaque), ed. Librairie Ancienne Edouard Champion, Paris & ed. Librairie V. Pio-Povl Branner, Copenhaque, 1925

Νομαδικοί κτηνοτρόφοι

Οι νομαδικοί κτηνοτρόφοι[4](Nomadic Pastoralists ή seasonal Herbers ή Pastoral Nomads) αποτελούν ένα κοινωνικό τύπο, που ορίζεται από την συνύπαρξη και εξάρτηση από τα ζώα και συνδυάζεται με συνεχή η εποχιακή μετακίνηση (Νομαδισμός). Τέτοιες κοινωνίες έχουν υπάρξει και υπάρχουν ακόμη σε πολλά μέρη του κόσμου, κυρίως όμως στην Αφρική και την Ασία.

Από τον Αριστοτέλη..

Ο Αριστοτέλης, αναφέρει: *«αλλά μην είδη γε πολλά τροφής, διο και βίοι και των ζώων και των ανθρώπων εισίν· ου γαρ οιόν τε ζην άνευ τροφής, ώστε αι διαφοραί της τροφής τους βίους πεποιήκασι διαφέροντας των ζώων. Των τε γαρ θηρίων τα μεν αγελαϊα τα δε σποραδικά έστιν, αποτέρως συμφέρει προς την τροφήν αυτοίς δια το τα μεν ζωοφάγα τα δε καρποφάγα τα δε παμφάγα αυτών είναι, ώστε προς τας ραστώνας και την αίρεσιν την τούτων η φύσις τους βίους αυτών διώρισεν, επεί σ ου ταυτό εκάστω ηδύ κατά φύσιν αλλά έτερα ετέροις, και αυτών των ζωοφάγων και των καρποφάγων οι βίοι προς άλληλα διεστάσιν· ομοίως δεν και των ανθρώπων. Πολύ γαρ διαφέρουσιν οι τούτων βίοι. Οι μεν ουν αργότατοι νομάδες[5] εισίν (η γαρ από των ημέρων τροφή ζώων άνευ πόνου γίνεται σχολάζουσιν· αναγκαίου δ όντος μεταβάλλειν τοις κτήνεσι δια τας νομάς και αυτοί αναγκάζονται συνακολουθείν, ώσπερ γεωργίαν ζώσαν γεωργούντες)· οι δ΄ από θήρας ζώσι, και θήρας έτεροι ετέρας, οίον οι μεν από ληστείας, οι δ΄ αφ΄ αλιείας, όσοι λίμνας και έλη και ποταμούς ή θάλατταν τοιαύτην προσοικούσιν, οι δ΄ απ΄ ορνίθων ή θηρίων αγρίων· το δε πλείστον γένος των ανθρώπων από της γης ζη και των ημέρων καρπών. Οι μεν ουν βίοι τοσούτοι σχεδόν είσιν, όσοι γε αυτόφυτον έχουσιν την εργασίαν και μη δι αλλαγής και καπηλείας πορίζονται την τροφήν, νομαδικός ληστρικός αλιευτικός θηρευτικός γεωργικός».*

Σε μετάφραση το πιο πάνω κείμενο: *«Υπάρχουν πολλά είδη τροφής, συνεπώς και πολλοί τρόποι ζωής των ανθρώπων και των ζώων· κανένας δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τροφή, έτσι η διαφορά της τροφής κάνει και τους τρόπους ζωής των ζώων να διαφέρουν. Άλλα από τα θηρία ζουν σε αγέλες,*

[4] Μιχαήλ Δόμνα2003:*Κόσμοι που χάνονται, μία ανθρωπογεωγραφία των ιθαγενών λαών,* κεφ. Νομαδικοί λαοί, σ.81, εκδ. Αντ. Σταμούλη,
[5] Αριστοτέλης:*Πολιτικών* Α, 20-40, 1256b

άλλα μεμονωμένα, ανάλογα με το πώς τρέφονται, αφού άλλα είναι σαρκοφάγα, άλλα φυτοφάγα, και άλλα παμφάγα· άρα η φύση τους όρισε ιδιαίτερο τρόπο ζωής για να τα διευκολύνει να βρίσκουν την τροφή της αρεσκείας τους. Επειδή κάθε ζώο δεν ευχαριστιέται με τα ίδια πράγματα, αλλά καθένα με διαφορετικά, γι αυτό διαφέρει η ζωή των σαρκοφάγων από των φυτοφάγων.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στους ανθρώπους, διαφέρει κατά πολύ ο τρόπος ζωής τους. Οι πιο τεμπέληδες είναι βοσκοί (γιατί παίρνουν την τροφή από τα ήμερα ζώα άνετα χωρίς να κοπιάζουν. Όποτε χρειάζεται να μετακινηθούν τα ζώα για ανεύρεση βοσκής, αναγκάζονται να πάνε μαζί, σαν γεωργοί μιας ζωντανής γεωργίας). Άλλοι ζουν από το κυνήγι, δεν μοιάζουν όμως όλα τα κυνήγια. Άλλοι ζουν από ληστείες, άλλοι από το ψάρεμα, όσοι κατοικούν κοντά σε λίμνες, έλη, ποτάμια ή θάλασσες· άλλοι από το κυνήγι των πουλιών ή των αγρίων θηρίων. Οι περισσότεροι άνθρωποι όμως ζουν από τη γη και τους ήμερους καρπούς".

«Μεσόγειος, ο ρόλος του περιγύρου»

Ο Fernand Braudel: *Μεσόγειος, ο ρόλος του περιγύρου,* αναφέρεται[6] στους νομάδες ως μια ιδιότυπη γεωγραφία[7], δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα ανθρωπογεωγραφικά δεδομένα και συγχρόνως - και μέχρι σ ένα βαθμό - είναι και μια αναζήτηση της ιδιότυπης ιστορίας τους, όπου διαβάζουμε: «Γύρω στα 1850 ακόμη, στην Αρντές, (Braudel, 53), οι άνθρωποι των mountagnes κατέβαιναν στις πεδιάδες σε ειδικές περιστάσεις. Κατέφθαναν με τα σαμαρωτά τους μουλάρια, με τα επίσημά τους ρούχα, με τις γυναίκες τους φορτωμένες χρυσές αλυσίδες, φανταχτερές και κούφιες. Ακόμη και οι ενδυμασίες τους διέφεραν από τις ενδυμασίες των ανθρώπων της πεδιάδας, παρόλο που τα δύο ήταν κουστούμια τοπικά και η αρχαϊκή ακαμψία των ορεσίβιων έκανε τις αυτάρεσκες χωριατοπούλες να χαχανίζουν. Οι χωρικοί

[6] Braudel Fernand1993: *Α/ Μεσόγειος, ο ρόλος του περιγύρου,* σ.27, εκδ. Μορφωτικό 'Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

[7] Ακόμη και αν οι επαρκώς χρονολογημένες πληροφορίες μας ήταν περισσότερες και πάλι δεν θα μπορούσαμε να περιοριστούμε σε μια ανθρωπογεωγραφική έρευνα, αυστηρά οριοθετημένη στα χρόνια 1550 – 1600. Αφού λοιπόν οι μαρτυρίες μας ήταν ατελείς και δεν είχαν συγκεντρωθεί συστηματικά από τους ιστορικούς, αφού το υλικό μας παρόλο το εύρος του παρέμεινε ανεπαρκές, γινόταν απαραίτητο να εργαστούμε επαγωγικά και να επικαλεστούμε εικόνες, τοπία και πραγματικότητες άλλων, προγενέστερων ή μεταγενέστερων εποχών – ακόμη και σημερινών – για να μπορέσουμε να ρίξουμε λίγο φως σ αυτή τη σύντομη στιγμή της ζωής της Μεσογείου, ανάμεσα στα 1550-1600…

των πεδιάδων μονάχα ειρωνεία διέθεταν απέναντι στους αγροίκους βουνίσιους και οι γάμοι ανάμεσά τους ήταν σπάνιοι. [8]

Η εποχική μετακίνηση των βοσκών ήταν η πιο ισχυρή κίνηση από τα ψηλά στα πεδινά, κίνηση όμως μετ΄ επιστροφής.

Είδη εποχικών μετακινήσεων

Οι εποχικές μετακινήσεις[9] των βοσκών είναι πολλών τύπων. Οι γεωγράφοι διακρίνουν τουλάχιστον δύο, ίσως και τρεις:

Πρώτα απ όλα υπήρχε η *«κανονική» εποχική μετακίνηση»*, όπου οι ιδιοκτήτες των ζώων και βοσκοί ήταν άνθρωποι της πεδιάδας και έμειναν εκεί. Έφευγαν το καλοκαίρι, εποχή άσχημη για τους κτηνοτρόφους του κάμπου. Στην περίπτωση αυτή το βουνό προσέφερε μόνο την έκταση. Και πάλι, συχνά η έκταση αυτή ήταν ιδιοκτησία του αγρότη της πεδιάδας και γενικά ενοικιαζόταν στον άνθρωπο του βουνού. Τον 16ο αιώνα, η Άρλ συνέχιζε να είναι – για τέταρτο ή πέμπτο κατά σειρά αιώνα – ο άξονας μιας ευρύτατης θερινής μετακίνησης των κοπαδιών της Καμάργκ και κυρίως της Κρω, που κάθε χρόνο κατευθύνονταν από τους δρόμους του λεκανοπεδίου του Ντυράνς προς τα βοσκοτόπια του Ουαζάν, του Ντεβολυύ, του Βερκόρ έως τα περίχωρα της Μωριέν και της Ταρανταίζ. Η Άρλ ήταν μια αληθινή «αγροτική πρωτεύουσα». Εκεί έμεναν οι «καπιταλιστές», όπως αποκαλούσαν χτες ακόμη τα αφεντικά αυτής της προβατοτροφίας, εκεί δρούσαν οι συμβολαιογράφοι που συνέτασσαν της συμβολαιογραφικές πράξεις.

Ένα παράδειγμα *«αντίστροφης εποχικής μετακίνησης»* είναι της Ναβάρρας. Αυτή τη φορά τα κοπάδια και βοσκοί κατέβαιναν από τις ορεινές περιοχές της χώρας των Βάσκων (euskari). Η πεδιάδα χρησίμευε μόνο για αγορά, αν υπήρχε εκεί αγορά… Η εποχική αυτή μετακίνηση ήταν μια θορυβώδης χειμερινή κάθοδος. Ζώα και βοσκοί εγκατέλειπαν το ψυχρό βουνό και έφταναν στην Κάτω Ναβάρρα, σαν στρατός που μπαίνει σε κατακτημένη χώρα. Στο πέρασμα των επίφοβων αυτών ξένων όλα κλειδαμπαρώνονταν. Μ αυτό τον τρόπο, κάθε χρόνο ξαναγεννιόταν ο αιώνιος

[8] Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από προσωπική έρευνα. Στην πραγματικότητα την αντίθεση ανάμεσα στην απάνω και την κάτω χώρα τη συναντά κανείς ακόμη πιο έντονα βορειότερα…Οι montagnards γύρω στο 1870, φορούσαν ακόμη τη χαρακτηριστική μπλούζα τους στις εμποροπανηγύρεις των πεδινών περιοχών.

[9] Braudel, σ.100-102)

πόλεμος του βοσκού με τον αγρότη. Πρώτα στο πηγαιμό, ώσπου τα ζώα να φτάσουν στα ανοιχτά της πεδιάδας ή στα μεγάλα βοσκοτόπια των Μπαρδένας Ρεάλες, και κατόπιν στο γυρισμό. Οι Μπαρδένας Ρεάλες είναι μια πετρώδης στέπα, στα σύνορα της Αραγωνίας, όπου οι χειμερινές βροχές συντηρούν μερικούς μάλλον ισχνούς βοσκότοπους.

Η ίδια αντίστροφη εποχική μετακίνηση γινόταν επίσης και στην Καλαβρία. Χειμώνα και άνοιξη κοπάδια και βοσκοί μαζεύονταν στις στενές παράκτιες περιοχές της. *«Το πρωί του Πάσχα»* εξηγεί τον Ιούνιο του 1549 ο επίσκοπος του Καταντζάρο, *«μερικοί ιερείς κατέβαιναν στην ακρογιαλιά, όπου υπήρχαν πολλά κοπάδια και είχαν αποκτήσει τη συνήθεια να ιερουργούν πάνω σε μια τράπεζα φτιαγμένη από τουπιά τυριών και μετά να ευλογούν τα τυριά και κοπάδια και να μεταλαμβάνουν τους βοσκούς. Μ αυτό τον τρόπο κάθε ιερέας κέρδιζε όλο το τυρί που είχε χρησιμοποιηθεί για να φτιαχτεί η τράπεζα. Τιμώρησα τους ιερείς, που είχαν τελέσει αυτές τις τελετουργίες, και…απαγόρευσα με φοβερές ποινές να τις επαναλάβουν»*

Ο νομαδισμός ως φαινόμενο αρχαιότερο από την εποχική μετακίνηση

Οριζόμενη με αυτό τον τρόπο η εποχική μετακίνηση ήταν απλώς μια από τις μορφές με τους δικούς της κανόνες και ισορροπίες, της ποιμενικής ζωής της Μεσογείου, ανάμεσα στα βοσκοτόπια των πεδιάδων και τα βοσκοτόπια των βουνών (F. Braudel,σ.103-107). Μορφή ισορροπημένη, αποτέλεσμα μακρόχρονης εξέλιξης. Ακόμη και η πιο πολυάνθρωπη εποχική μετακίνηση συμπαρέσυρε αποκλειστικά και μόνο έναν ειδικευμένο πληθυσμό βοσκών.

Συνεπαγόταν ένα καταμερισμό εργασίας, μια πανταχού παρούσα αγροκαλλιέργεια, σοδειές δηλαδή που έπρεπε να διαφυλαχτούν, μόνιμες κατοικίες, χωριά. Τα χωριά αυτά άδειαζαν ανάλογα με την εποχή από ένα μέρος των κατοίκων τους, είτε προς όφελος της πεδιάδας είτε προς όφελος του ψηλού βουνού. Πολλά έγγραφα, τον 16^{ο} αιώνα, επισημαίνουν αυτά τα μισοκατοικημένα ορεινά χωριά, όπου απέμειναν οι γέροι, οι γυναίκες και τα παιδιά.

Ο νομαδισμός αντίθετα συμπαρέσυρε τα πάντα, σε μια τεράστια ακτίνα, ανθρώπους, ζώα, ακόμη και σπίτια. Όμως ποτέ δεν έφτιαχνε, όπως η εποχική μετακίνηση, «δρόμους» για τους τεράστιους ποταμούς των

προβάτων. Τα κοπάδια του νομαδισμού, ακόμη και όταν ήταν σημαντικά σε αριθμό, διαχέονταν σε μια απέραντη έκταση, καμιά φορά σε πολύ μικρές ομάδες.

Σήμερα η εικόνα του νομαδισμού – ο οποίος γύρω από τη Μεσόγειο υπάρχει πια σε στοιχειώδη κατάσταση μόνο – είναι εκείνα τα καμιά δεκαριά πρόσωπα που μπορεί να διακρίνει κανείς γύρω από μια πυρά, την ώρα που πέφτει η νύχτα στα προάστια της Βηρυτού ή στην Αλγερία, μετά τον θερισμό, τα λιγοστά ζώα, καμήλες, πρόβατα, γαϊδούρια, μερικά άλογα, κάποιες γυναίκες ντυμένες στα κόκκινα και μερικές μαύρες σκηνές από κατσικότριχα μέσα στους καλαμώνες, ή πάλι στην πεδιάδα της Αττάλειας, στην Παμφυλία, στο νότιο τμήμα του Ταύρου, μια εικοσαριά σκηνές που καμιά φορά, αν και σπάνια πια, έχουν στηθεί σε σχήμα πετάλου, όπως το θέλει μια παράδοση, που τείνει σιγά – σιγά να εξαφανιστεί.[10]

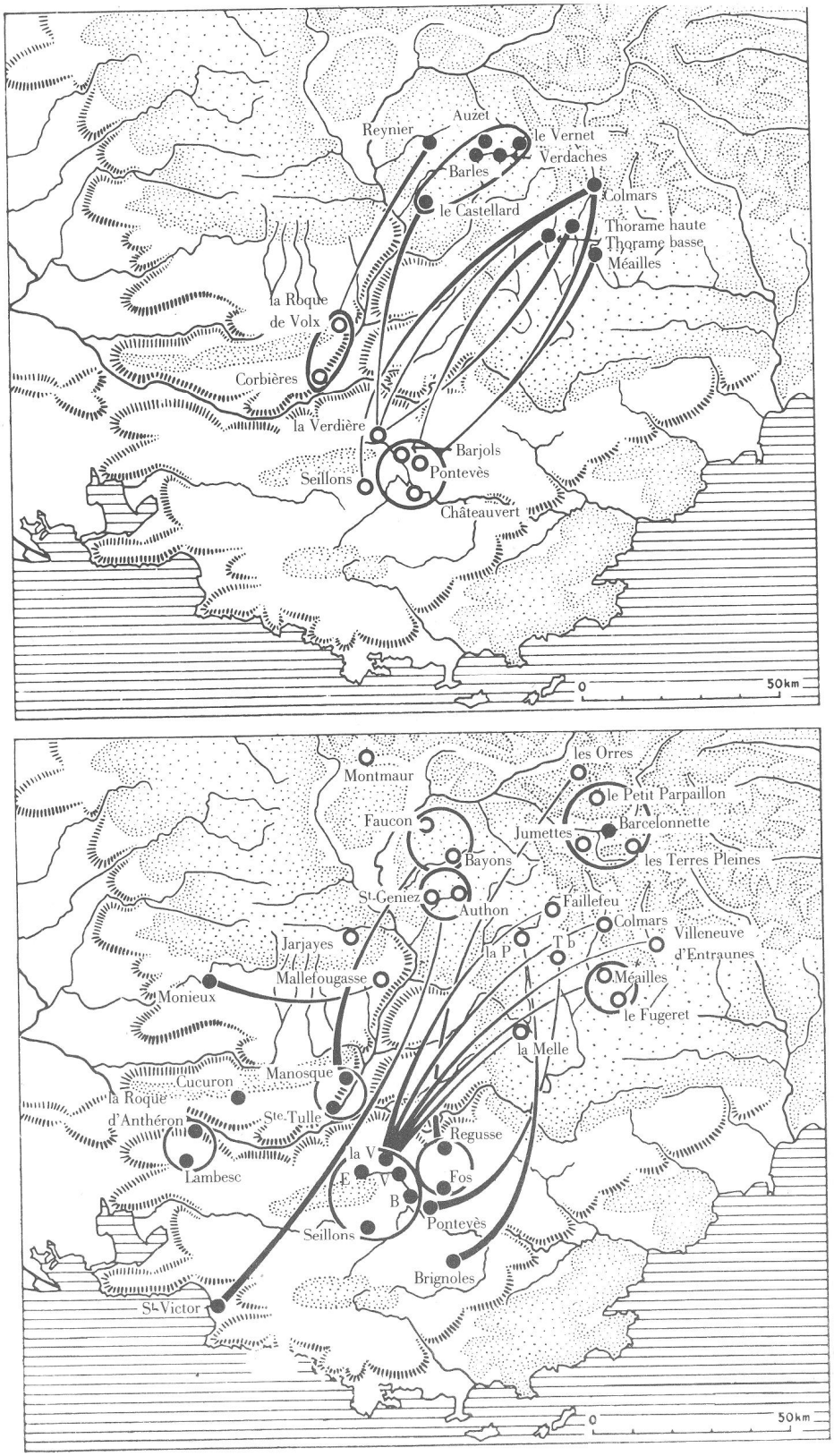
Εποχική μετακίνηση και νομαδισμός μοιάζουν με εικόνες, με δραστηριότητες μιας άλλης εποχής.. ΄Αλλωστε ο δεύτερος είναι αρχαιότερος από την πρώτη. Κάτω από τα μάτια μας, σε ολόκληρη την έρημο ή ημί-έρημο ζώνη, που περιβάλλει τη Νότια Μεσόγειο και συνεχίζει μέχρι την Κεντρική Ασία και ακόμη πιο πέρα, η πολιτική της μόνιμης εγκατάστασης, που ακολούθησαν οι νεότερες κυβερνήσεις από το παλιό φαινόμενο του νομαδισμού διατηρούσε σε παραλλαγμένη μορφή ποιμενικής ζωής (στη Σαχάρα, την Τριπολίτιδα, στη Συρία, στη Τουρκία και στο Ιράν), που μοιάζει με την εποχική μετακίνηση, με καταμερισμό εργασίας. Οπότε αυτή η χρονολογική σειρά φαίνεται να είναι η πιθανή. Ας σημειώσουμε ότι στην ορεινή Μεσόγειο, απ ότι φαίνεται, η «αντίστροφη μετακίνηση» ήταν αρχαιότερη από την «κανονική», όπως την ονομάζουν οι γεωγράφοι, εποχική μετακίνηση.

Στην πραγματικότητα, οι δύο δομές της ποιμενικής ζωής – αντίστροφη εποχική μετακίνηση και κανονική εποχική μετακίνηση – εμφανίζονται συχνά αρκετά ανακατεμένες.

[10]Xavier de Planhol1958:*De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne,* σ.194

ΞΕΧΕΙΜΑΣΜΑ ΚΑΙ ΞΕΚΑΛΟΚΑΙΡΙΑΣΜΑ ΤΩΝ ΠΡΟΒΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΠΡΟΒΗΓΚΙΑ, ΤΕΛΗ 15^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

της Sclafert Therese1950:*Cultures en Haute – Provence*, σ.134-5

Στο βιβλίο του Fernand Braudel1991: *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμος Α΄, ο ρόλος του περίγυρου, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, κεφ. Χερσόνησοι: όρη, οροπέδια και πεδιάδες, σ.105, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Η εποχική μετακίνηση στην Καστίλλη

Η εποχική μετακίνηση στην Καστίλλη είναι ένα καλό παράδειγμα για να θέσουμε σε δοκιμασία όλους τους ορισμούς μας(Braudel, σ.107-110). Εξ αρχής πρέπει να διευκρινίσουμε τη «μεγάλη εποχική μετακίνηση» με ακτίνα μετακίνησης ενίοτε άνω των 800 χιλ. και την εποχική μετακίνηση μικρής ή πολύ μικρής ακτίνας. Την προσοχή μας θα συγκρατήσει μόνο η μεγάλη, που εξαρτάται από το περίφημο «συνδικάτο» προβοτροβάτων της Μέστα (της οποίας τα προνόμια ανέρχονται στο 1273).

Σύμφωνα με ένα φυσιολόγο του τέλους του 18ου αιώνα, η Ισπανία έχει *«δύο ειδών πρόβατα, τα πρόβατα του πρώτου είδους, με το κοινό μαλλί, περνούν τη ζωή τους εκεί που γεννιούνται, δεν αλλάζουν καθόλου βοσκή και κάθε βράδυ ξαναγυρίζουν στη στάνη. Τα άλλα, με το εκλεκτό μαλλί, κάθε χρόνο ταξιδεύουν και αφού περάσουν το καλοκαίρι στα βουνά, κατεβαίνουν ύστερα στα λιβάδια των θερμών νότιων περιοχών του βασιλείου, όπως η Μάντσα, η Εξτρεμαδούρα και η Ανδαλουσία. Αυτό το δεύτερο είδος ονομάζεται περιφερόμενα πρόβατα»*[11]

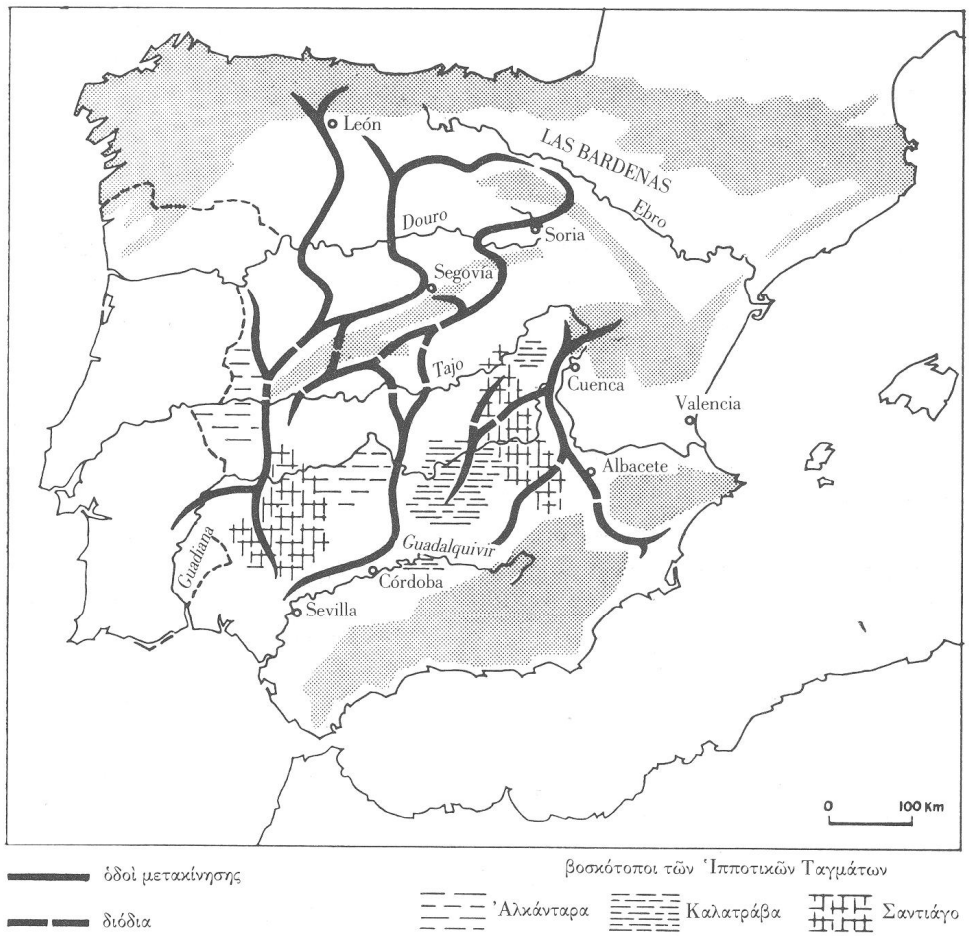
Όπως όλες οι διακρίσεις, έτσι και αυτή εδώ ισχύει μόνο κατά προσέγγιση: «περιφερόμενα πρόβατα», που τον χειμώνα άλειφαν το πολύτιμο μαλλί τους με κόκκινο αργιλόχωμα, ήταν μόνο εκείνα που πήγαιναν «στη μεθόριο» της Καστίλλης από τους μεγάλους δρόμους, τις *canadas*, πάνω στις οποίες βρίσκονταν καμιά δωδεκαριά βασιλικά διόδια.

Υπήρχαν όμως και άλλα δίκτυα κυκλοφορίας για τα κοπάδια από δευτερεύοντες δρόμους (τις *cordeles* και τις *veredas*). Αυτά τα κοπάδια, που δεν κινούνταν στο μεγάλο δίκτυο και πηγαινοέρχονταν ανάλογα με την εποχή του έτους, ονομάζονταν *canados travesios* ή *riberiegos και merchaniegos*, όταν πήγαιναν στις αγορές (*mercados*). Μετά από μακρόχρονο δικαστικό αγώνα οι βασιλικές αρχές κατάφεραν να επεκτείνουν τον έλεγχό τους, πέρα από τους κύριους δρόμους. Έτσι εξηγείται η έντονη άνοδος μέχρι το 1593 – 1599, της φορολογίας των προβάτων..

[11] Guillaume Bowles1776: *Introduction a l histoire naturelle et a la geographie physique de L Espagne*, μτφρ. Από τον υποκόμη de Flanigny, σ.470, Παρίσι

ΟΙ ΕΠΟΧΙΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΚΑΣΤΙΛΛΗ

του Klein Julius1920:*The Mesta, a study in Spanish economic history, 1273-1836*, Cambridge

Στο βιβλίο του Fernand Braudel1991:*Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμος Α΄, ο ρόλος του περίγυρου, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, κεφ. Χερσόνησοι: όρη, οροπέδια και πεδιάδες, σ.109, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Πρέπει να φανταστούμε τη μεγάλη αυτή εποχική μετακίνηση από τις *canadas*, σύμφωνα με το χάρτη που δανειστήκαμε από το κλασσικό βιβλίο του Julius Klein[12] ως μία σειρά μετακινήσεων κατά την φορά των μεσημβρινών, από το βορρά προς το νότο και από το νότο προς το βορρά και ξανά πάλι από την αρχή.

Δε χωρά αμφιβολία: παρ όλη την έκταση των μετακινήσεων (που συχνά γίνονταν οριζοντίως ή μέσα από φυσικά ανοίγματα του γήινου ανάγλυφου), δεν έχουμε μπροστά μας μια περίπτωση νομαδισμού, εφόσον τα αρνιά και τα πρόβατα τα συνόδευαν ειδικευμένοι βοσκοί και μόνο αυτοί, οι *rabadanes,* βοσκοί αφεντικά και βοσκοί υποτακτικοί, οπλισμένοι με σφεντόνες και μακριά ραβδιά, μαζί με τα μουλάρια τους, λίγα άλογα, τις χύτρες για το μαγείρεμα και τα σκυλιά τους. Δεν ήταν ένας μετακινούμενος πληθυσμός. Το λέμε μάλιστα χωρίς να διστάζουμε: ήταν μια αντίστροφη μετακίνηση. Τα κοπάδια με το εκλεκτό μαλλί πήγαιναν πραγματικά από τις ορεινές περιοχές του Βορρά στην πεδινή ζώνη του Νότου. Κοπάδια και ιδιοκτήτες (μεγάλοι και μικροί) προέρχονταν από το βορρά, κυρίως από τις τέσσερις μεγάλες προβατοτροφές «πόλεις», που υποστήριζαν μέσα στις Κόρτες τα συμφέροντα της Μέστα: τη Λεόν, τη Σεγοβία, τη Σόρια, την Κουένκα. Όλο το σύστημα εξάλλου εξαρτιόταν από τα περιθώρια των θερινών βοσκοτόπων, δηλαδή του βορρά. Στο νότο οι απέραντες ακατοίκητες εκτάσεις της Εξτρεμαδούρας, της Μάντσας και της Ανδαλουσίας, επέτρεπαν απεριόριστη ανάπτυξη.

Μπορούμε λοιπόν να σκεφτούμε πως αν τα καστιλλιάνικα κοπάδια δεν διέσχιζαν τη συμβολική μεθόριο γραμμή προς την Πορτογαλία, ο λόγος ήταν εκτός από την αντίσταση των άγρυπνων γειτόνων και ασχέτως από τα παράπονα των καστιλλιάνων ενδιαφερομένων, ότι δεν υπήρχε ανάγκη για περισσότερες διεξόδους.

Η ποιμενική ζωή διαμόρφωσε την οικονομία της Ιβηρικής χερσονήσου, λέει ένας ιστορικός μειδιώντας, *«περισσότερο από τις ελιές, τα σταφύλια, το χαλκό και τους θησαυρούς του Περού ακόμη»*[13] και έχει δίκιο. Σε αυτό δεν πρέπει να δούμε μόνο, αναφορικά με τον 16ο αιώνα, τη διάδοση των

[12] Julius Klein1920:*The Mesta: a study in Spanish Economic History* 1273-1836, ό.π., μτφρ., *La Mesta*, Μαδρίτη 1936. Βλέπε A. Fribourg, «La transhumance en Espagne» στο *Annales de Geographie*, 1910, σ.231-244

[13] Roberto S. Lopez1953: «The origin of the merino sheep» στο *Jewish Social Studies Publication*, τ.5, σ.161-168, Νέα Υόρκη

προβάτων τύπου *merino*, που προήλθε από τη διασταύρωση των προβάτων της Ισπανίας με πρόβατα που εισήγαγαν από τη Βόρειο Αφρική. Χρειάστηκε η συνδρομή πολλών περιστάσεων αλλά και της διεθνούς συγκυρίας για την εδραίωση της Μέστα (και την ανοδική πορεία της σχεδόν μέχρι το 1526 κατά πάσα πιθανότητα). Χωρίς την ευρωπαϊκή κρίση του 14ου και 15ου αιώνα, χωρίς την έλξη της κατά πάσα πιθανότητα χαμηλής τιμής του καστιλλιάνικου μαλλιού, χωρίς τη γνωστή σε όλους μείωση των εξαγωγών του αγγλικού μαλλιού, χωρίς τις υφασματοβιομηχανίες των Ιταλικών πόλεων, η ακμή της προβατοτροφίας της Καστίλλης και τα εκατομμύρια «περιφερόμενα» πρόβατά της, δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν, ούτε κατά νου…[14]

Συμπερασματικά, σχετικά με την θεαματική και συνεχώς ογκούμενη σε διαστάσεις περίπτωση της Καστίλλης είναι σαφές: κάθε φαινόμενο εποχικής μετακίνησης προϋποθέτει πολύπλοκες εσωτερικές και εξωτερικές δομές, θεσμούς αμετακίνητους. Στην περίπτωση του καστιλλιάνικου μαλλιού οι συντελεστές ήταν πολλοί: πόλεις και αγορές όπως η Σεγοβία, γενοβέζοι επιχειρηματίες που προαγόραζαν τα μαλλιά και οι οποίοι μαζί με τους Φλωρεντινούς είχαν στην κατοχή τους τα πλυντήρια, όπου γινόταν η προεργασία στις προβιές.

Για να μην μιλήσουμε για τους καστιλλιάνους αντιπροσώπους των μεγάλων εμπόρων, τους μεταφορείς του μαλλιού, τους στόλους που έφευγαν από το Μπιλμπάο με προορισμό τη Φλάνδρα (τους οποίους ήλεγχε η Ένωση των Εμπόρων του Μπούργος) ή τις αποστολές προς το Αλικάντε και τη Μάλαγα με τελικό προορισμό την Ιταλία, ή ακόμη, για να αναφέρουμε μια λεπτομέρεια της καθημερινής ζωής, το αλάτι, που έπρεπε απαραιτήτως να αγοράζεται και να μεταφέρεται στα βοσκοτόπια για τα κοπάδια.

Οι εποχικές μετακινήσεις των βοσκών, ως φαινόμενο θεσμοποιημένο

Για όλα τα παραδείγματα, άσχετα από το μέγεθος της σημασίας του καθενός, τα συμπεράσματα της ανάλυσης είναι ανάλογα (Braudel, σ.111-113). Οι περιπτώσεις που γνωρίζουμε καλύτερα μας δείχνουν ότι η εποχική μετακίνηση των βοσκών ήταν ένα φαινόμενο έντονα θεσμοποιημένο, ότι προστατευόταν με απαλλαγές, κανονισμούς, προνόμια, αλλά και ότι

[14] Jacob van Klaveren1960: Europaische Wirtschaftsgaschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert, σ.200, Στουτγάρδη,

βρισκόταν λίγο εκτός κοινωνίας, όπως φανερώνει η πάντα μοναχική ζωή των βοσκών. Πραγματικά, διάφορες μελέτες για την Άνω Γερμανία[15] υπογραμμίζουν αυτή την εξωκοινωνική, την απλησίαστη πλευρά του βοσκού, κι αυτό είναι ενδεικτικό. Εκτός αυτού, το θαυμάσιο ρεπορτάζ, που έγινε για την εποχική μετακίνηση των βοσκών της σημερινής Προβηγκίας[16], μας εισάγει σε έναν ολόκληρο κόσμο σε έναν ξεχωριστό πολιτισμό.

Δεύτερος κανόνας: όλες οι εποχικές μετακινήσεις χρωστούν την ύπαρξή τους σε μια απαιτητική αγροτική ζωή, που δεν μπορεί να σηκώσει όλο το βάρος της κτηνοτροφίας, ούτε και να παραιτηθεί από τα πλεονεκτήματά της και την διώχνει μακριά, ανάλογα με τις δυνατότητες του τόπου και της εποχής, προς τα βοσκοτόπια των πεδινών περιοχών ή των υψωμάτων.

Κάθε μελέτη λογικά πρέπει να ξεκινά από την αγροκαλλιέργεια, που είναι η κινούσα δύναμη. Αυτή επιβάλλει το διαχωρισμό ανάμεσα σε αγρότες και κτηνοτρόφους. Όταν εξετάζουμε το μεγάλο κτηνοτροφικό δίκτυο, που έχει για κατάληξη το Ταβολιέρε της Απουλίας και για αφετηρία τα Αμπρούτσι, το πρώτο που πρέπει να κάνουμε είναι να σημειώσουμε τις θέσεις του αγροτικού στοιχείου, τόσο στα πεδινά όσο και στα ορεινά.

Στην περίπτωση της εποχικής μετακίνησης της Καστίλλης σημειώσαμε ήδη τον κινητήριο ρόλο του βορρά και των μονίμων πληθυσμών του. Όσο για το Βιτσεντίνο, δεν έχουμε παρά να σκεφθούμε εκείνο το *paese habitatissimo* στην πεδιάδα! Αλλά και μπρος στα μάτια μας, σήμερα, στη Βόρειο Αφρική, στην Τουρκία και στο Ιράν, η παλιά πρακτική των κτηνοτρόφων δεν συντρίβεται από την δημογραφική άνοδο και την ανάπτυξη της γεωργίας; Το ίδιο συνέβη και στο παρελθόν.

Ο μόνος τρόπος να ξεπεράσουμε το στάδιο της μεμονωμένης περίπτωσης είναι να αποτυπώσουμε όλες τις γνωστές εποχικές μετακινήσεις σε ένα συνολικό χάρτη της Μεσογείου. Σήμερα το εγχείρημα αυτό είναι δυνατό, όπως απέδειξε το 1938 η Eli Muller με τον χάρτη, που δανειστήκαμε συμπληρώνοντας και απλουστεύοντάς τον. Για το παρελθόν αποκαθιστούμε διαδοχικά ορισμένα κομμάτια του.

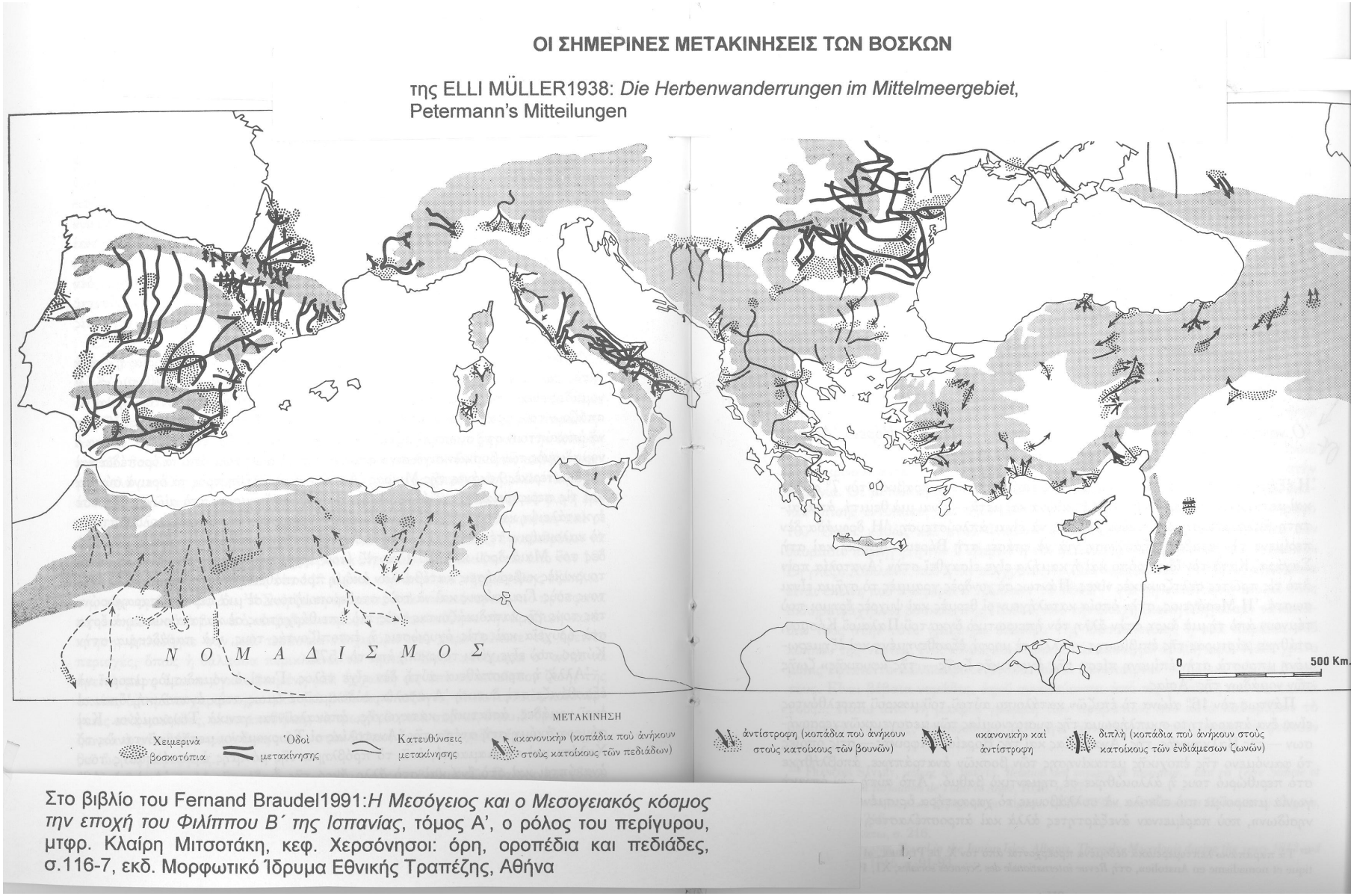
---

[15] Wolfgang Jacobeit1961:*Schafhaltung und Schafer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20 Jahrhunders*, Βερολίνο

[16]Marie Mauron1952:*La transhumance du pays d' Arles aux grandes Alpes*

ΟΙ ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΒΟΣΚΩΝ

της ELLI MÜLLER1938: *Die Herbenwanderrungen im Mittelmeergebiet*, Petermann's Mitteilungen

Στο βιβλίο του Fernand Braudel1991:*Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμος Α', ο ρόλος του περίγυρου, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, κεφ. Χερσόνησοι: όρη, οροπέδια και πεδιάδες, σ.116-7, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Οι δρόμοι της εποχικής μετακίνησης, πλάτους περίπου δεκαπέντε μέτρων, έχουν διάφορα ονόματα ανάλογα με τις διάφορες περιοχές. Στην Καστίλλη λέγονται *canadas,* στα ανατολικά Πυρηναία *camis ramaders*, στο Λανγκεντόκ *drays* ή *drailles*, στην Προβηγκία *carraires,* στην Ιταλία *tratturi,* στη Σικελία *trazzere,* στη Ρουμανία *drumul oilor..* Τα ίχνη και τα απομεινάρια αυτού του παλαιού δικτύου ιχνογραφούν μια συνολική γεωγραφία, που μαρτυρά ότι στον μεσογειακό κόσμο τον 16^{ο} αιώνα η εποχική μετακίνηση, ήταν ένα φαινόμενο που περιοριζόταν στην Ιβηρική χερσόνησο, στη Νότιο Γαλλία και στην Ιταλία.

Στις άλλες χερσονήσους, στα Βαλκάνια, στην Ανατολία, στη Βόρειο Αφρική υπερκαλυπτόταν από ένα ορμητικό φαινόμενο νομαδισμού ή ημινομαδισμού. Μόνο ένα τμήμα του μεσογειακού κόσμου, είχε τόσο πυκνή γεωργία, τόσο πολύ πληθυσμό, τόσο ζωντανή οικονομία, ώστε να φυλακίζει την κτηνοτροφία του μέσα σε στενά και αυστηρά μέσα. Έξω από το χώρο αυτό όλα περιπλέκονταν. Το κουβάρι των αντιφάσεων, δεν εξηγείται κυρίως από το χώρο, που βέβαια και αυτός έχει το λόγο του, αλλά από τις μεταμορφώσεις του προσώπου της ιστορίας.

Στην Ανατολία, αλλά ούτε και στα Βαλκάνια, το φαινόμενο της εποχικής μετακίνησης των βοσκών και το φαινόμενο του νομαδισμού συγχέονταν και αλληλοσυγκρούονταν.

Στα Βαλκάνια και στα ανατολικά τους

Ο Vidal, αναφερόμενος στα μεσογειακά βουνά, σημειώνει ότι αυτά δεν είναι μόνο συντηρητές των πληθυσμών, αλλά και παραγωγοί οικισμών[17]. Γράφει δε σχετικά[18]: «*τα βουνά στην άκρη της Μεσογείου αγγίζουν σπάνια τα 3.000 μέτρα, αλλά ένας μεγάλος αριθμός ανέρχεται μεταξύ 1.500 και 2.000 μέτρων, δηλαδή τη ζώνη που οι βροχοπτώσεις έχουν την ύψιστη αξία τους… Έτσι θρέφονται τα ποτάμια, φουσκώνουν από τις πηγές, συντηρούνται από τα πολύτιμα αποθέματα για τις ξηρασίες του καλοκαιριού…, είναι σαν υδατόπυργοι που στα πόδια τους παράγουν ανθρώπινους οικισμούς»*[19].

[17] Vidal1995[1922]:109
[18] Στεργίου – Πολίτη Βαγγέλη2008:«Οι Γάλλοι γεωγράφοι απέναντι στον Ελληνικό ορεινό χώρο και τις ορεινές κοινωνίες» στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος* (Επιμ, Έ. Ζακοπούλου…) μνήμη Στάθη Δαμιανάκου, σ.62, εκδ. Πλέθρον/ κοινωνικές επιστήμες
[19] Vidal1995[1922]:107-109

Μια πρώτη εικόνα του βαλκανικού βουνού του Μεταπολέμου μας μεταφέρει το 1965 με τη *Γεωγραφία των Βαλκανίων* ο Andre Blanc[20]. Σύμφωνα[21] με τον Andre Blanc το βαλκανικό βουνό παραμένει αρχαϊκό, αφού είναι το λιγότερο επηρεασμένο από την τεχνολογική εξέλιξη. Θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν μια εθνική περιοχή των ποιμένων, μοιρασμένη μεταξύ λαών διαφορετικής προέλευσης και γλώσσας, χαρακτηριζόμενο από τον ημι-νομαδισμό, τις εποχικές και τοπικές πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Ο νομαδισμός των βαλκανικών λαών, έχοντας εξαφανιστεί στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν κατά βάση ευκαιριακός, συχνά προϊόν καταναγκασμού, συνδεδεμένος με τις εισβολές. Αρχικά γεωργοί, που κατέκτησαν το βουνό μετά τις εισβολές των Σλάβων και των Οθωμανών, υποχρεωμένοι να ζήσουν μόνο από τους πόρους των κοπαδιών τους, γίνονταν νομάδες, ένα είδος *«ποιμενικής αλητείας*» χωρίς σταθερό σημείο, χωρίς συγκεκριμένη κατεύθυνση. Σε διαμάχη με τους μόνιμους κατοίκους, των οποίων σφετερίζονται τα εδάφη, διαλύονται, ομαδοποιούνται, άλλοτε εξολοθρεύονται ή περνούν προς την άλλη πλευρά και αναμειγνύονται με τα άλλα μεταναστευτικά ρεύματα. Πρόκειται όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, για ένα νομαδισμό «*μάχης και λεηλασίας*».

Στο ανατολικό τμήμα των Βαλκανίων η τουρκική κυβέρνηση εγκατέστησε, λίγο πολύ ηθελημένα Γιουρούκους εποίκους από τη Μικρά Ασία με την ελπίδα να τους μετατρέψει σε μόνιμο πληθυσμό και να ενισχύσει τη στρατιωτική της άμυνα. Αυτοί εξάλλου δεν ήταν οι μόνοι νομάδες της μεγάλης Βαλκανικής χερσονήσου.

Νομάδες επίσης είναι εκείνοι που βλέπει ο βαρόνος ντε Μπυσμπέκ στα περίχωρα της Άγκυρας, στη γεωγραφική ζώνη των κατσικιών με το ανγκορά τρίχωμα και των προβάτων με την παχιά ουρά γεμάτη λίπος, τα οποία στη Βόρειο Αφρική ονομάζονται *μπαρμπαρίνικα*. *«Οι βοσκοί που οδηγούν αυτά τα κοπάδια περνούν τις νύχτες, όπως και τις μέρες, στην ύπαιθρο, έχουν μαζί τους τις γυναίκες και τα παιδιά τους μέσα σε άμαξες, που τους χρησιμεύουν για σπίτια. Ορισμένοι παρ όλα αυτά έχουν κάποιες μικρές σκηνές. Περιπλανιόνται κατ αυτόν τον τρόπο και σκορπίζονται προς όλα τα σημεία του ορίζοντα μαζί με τα υπάρχοντά τους, άλλοτε κατευθύνονται προς τις πεδιάδες,*

[20] Blanc 1957
[21] Πολίτη – Στεργίου Βαγγέλη, ό.π. σ.64

άλλοτε ανεβαίνουν στις πλαγιές των βουνών, άλλοτε κατεβαίνουν στις κοιλάδες. Η εποχή και η ύπαρξη άφθονων βοσκοτόπων έκριναν τη πορεία τους και αποφάσιζαν για την κατοικία τους».

Αν διαβάσει κανείς τον Ηρόδοτο, στο «εγχειρίδιο Σκυθολογίας», που είναι το Δ΄ βιβλίο των *Ιστοριών* του και το συγκρίνει με τις περιγραφές του Ιωάννη, χίλια επτακόσια χρόνια αργότερα, θα διαπιστώσει, ότι *«οι νομάδες, Τούρκοι, Μογγόλοι, διατηρούσαν πάρα πολλές συνήθειες του πανάρχαιου νομαδικού βίου. Το πιο κοινό από τα χαρακτηριστικά είναι ότι, όπου έφτιαχναν τον καταυλισμό τους, έστηναν τα γιατάκια τους (τις σκηνές τους) πάνω σε κάρα. Η εξασφάλιση της αέναης μετακίνησης ήταν ο δικό τους τρόπος να ορίζουν τη μοίρα τους επί χιλιετίες»*. (Κορομηλά Μ.σ.229)

Ο Ηρόδοτος περιγράφει τις έτοιμες προς μετακίνηση σκηνές στους πρόχειρους καταυλισμούς των Σκυθών, ακριβώς όπως τις είδαν πάνω στις ταταρικές άμαξες οι Φραγκισκανοί καλόγεροι δεκαοκτώ αιώνες αργότερα. (Κορομηλά Μ. σ.303) Στρογγυλές σκηνές, κατασκευασμένες από κετσέ και λεπτές βέργες, τοποθετημένες πάνω σε βοϊδάμαξα, όπως έκαναν όλοι οι νομάδες της σκυθικής στέπας.

Η χωροταξική οργάνωση του καταυλισμού είναι σε πλήρη αντιστοιχία με τους κανόνες, που ακολουθούν τα αρπακτικά πουλιά. Κάθε αετός ή κάθε γύπας, επιλέγοντας να φτιάξει κάπου τη φωλιά του, ορίζει ταυτόχρονα το κέντρο του χώρου, που του αναλογεί. Κανένα άλλο αρπακτικό δεν μπορεί να παρεισφρήσει σε αυτήν την περιφέρεια. Θα φτιάξει τη δική του φωλιά εκεί κοντά, αλλά έξω από την «ιδιοκτησία» του γείτονα.

Από τον 13^{ο} έως τον 15^{ο} αιώνα ο νομαδισμός των βοσκών σιγά – σιγά απωθήθηκε, εξαλείφθηκε από τα οροπέδια και τις εσωτερικές λεκάνες της Μικράς Ασίας και στριμώχτηκε προς τα ορεινά και τις περιφερειακές πεδιάδες που ήταν «σχεδόν έρημες», από αιώνες ήδη «σε εγκατάλειψη και σε ανθυγιεινή κατάσταση», «θαμνώδεις περιοχές, μολυσματικές το καλοκαίρι»: τέτοιες ήταν οι πεδιάδες της Κιλικίας, της Παμφυλίας, οι κοιλάδες του Μαιάνδρου και του Γκεντίζ (αρχαίου Έρμου).

Νότια και πιο μέσα στην Ανατολία,

Νότια, και πιο μέσα στην Ανατολία, στο Ιράκ, ανάμεσα στους Ευφράτη και Τίγρη ποταμούς, που εκβάλλουν στον Περσικό κόλπο, ο Γουίλφρεντ

Θέσιγκερ, γράφει: *«τους γνώρισα*[22] *σχεδόν όλους – τους Μπάνι Λαμ, τους Μπαζούν, τους Αλ Έσσα, τους Αλ μπου Σαλίχ και άλλους.*

Κάποιες φυλές περνούσαν τα σύνορα την άνοιξη κι ανέβαιναν στις λοφοσειρές της Περσίας, όπου το χορτάρι έλαμπε καταπράσινο, κατάστικτο με ανεμώνες. Άλλες φυλές κατέβαιναν για να ξεχειμωνιάσουν στην Σαουδική Αραβία και στα περίχωρα του Κουβέιτ – οι άνδρες και τα αγόρια οδηγούσαν τα γιδοπρόβατα, οι μαυροφορεμένες γυναίκες τα γαϊδούρια, φορτωμένα με σκηνές και κοντάρια, χαλιά, παπλώματα, μικρά ξύλινα μπαούλα, χύτρες, πιάτα και κατσαρόλες. Συχνά τους είδα να οδοιπορούν στον αντικατοπτρισμό της ερήμου, διασχίζοντας ένα τοπίο κενό σαν τη θάλασσα».

Οι δυτικοί ταξιδιώτες, τόσο οι νεότεροι όσο και οι παλαιότεροι, ήταν φυσικό να διακρίνουν αυτές τις διαφορές, που είναι πολύ εμφανείς, στην Ιταλία και στην Ισπανία.

Οι μετακινήσεις των νομάδων (ή καλύτερα των ημινομάδων) βοσκών έκαναν επίσης εντύπωση και στον Διέγο Σουάρεθ, τον στρατιωτικό χρονικογράφο του Οράν, καθώς και στον Φλαμανδό Μπυσμπέκ, αλλά και σε εκείνον τον θαυμάσιο περιηγητή τον Ταβερνιέ ή τον φιλοπερίεργο βαρόνο ντε Τοττ και τον Εγγλέζο Χόλλαντ, που ήταν σύγχρονος του Σατωβριάνδου.

Η πιο ωραία εικόνα είναι εκείνη που αναφέρει ο Χόλλαντ το 1812[23] για την συνάντησή του με τους σκληροτράχηλους βοσκούς της Πίνδου, που την εποχή εκείνη οδηγούσαν τα κοπάδια τους στην τότε ημιέρημο ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης ή στα παράλια του κόλπου της Άρτας, ενός είδους εσωτερικής θάλασσας με αβαθή νερά. Κάθε χρόνο μόλις έφτανε το καλοκαίρι οι βοσκοί αυτοί ξανάπαιρναν το δρόμο για τα βουνά τους. Είναι βέβαια νομάδες, αφού συνοδεύονται από τις γυναίκες και τα παιδιά τους… Πίσω από τη μακριά γραμμή των προβάτων, που αυτά καθορίζουν το ρυθμό της πορείας, ακολουθεί η φάλαγγα των αλόγων, που μπορεί να φτάνουν ακόμη και τα χίλια φορτωμένα με σκεύη νοικοκυριού και κατασκήνωσης, με σκηνές, μωρά παιδιά που κοιμούνται μέσα σε καλάθια. Και οι ιερείς ακόμη ακολουθούν το ποίμνιό τους.

---

[22] Thesiger Wilfred2008:*Οι Άραβες των βάλτων,* μτφρ. Άρη Μπερλή, 1η έκδοση 1964, σ.45, σειρά: 01κείμενα, εκδ. Τσαγκαρουσιάνος, Αθήνα

[23] Henry Holland1815: *Travel in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813*, σ.91-93, Λονδίνο

Βαλκανική χερσόνησος και Ελλάδα

Η Ελλάδα[24], όπως και τα άλλα βαλκανικά κράτη, στις αρχές του παρελθόντος αιώνα, (19ος αιώνας) ήταν περισσότερο κτηνοτροφική παρά γεωργική. Σ' αυτό συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό το γεγονός οι καταπιέσεις εκ μέρους των κατακτητών και των κοτσαμπάσηδων, που δεχόντουσαν οι γεωργοί καλλιεργητές, ενώ οι κτηνοτρόφοι ιδιαίτερα οι νομάδες, είχαν περισσότερες ευκολίες διαφυγής και ελεύθερης κίνησης. Η κτηνοτροφία ήταν περισσότερο στα χέρια των νομάδων και ημινομάδων βοσκών, σιγά – σιγά όμως με την αύξηση του πληθυσμού η γεωργία απλώθηκε και τα βοσκοτόπια περιορίστηκαν.

Ο μελετητής της Σαρακατσιαναΐϊκης ζωής Γιάννης Μποτός[25] υποστηρίζει την άποψη ότι η οικονομική και κοινωνική δομή, ο κρατικός κατακερματισμός της αρχαίας Ελλάδας, απέκλειαν τον νομαδισμό και τις μεγάλες μετακινήσεις, αφού η μοναδική κτηνοτροφία προϋποθέτει ενιαίο κράτος. Επειδή, προσθέτει, οι μεγάλες αναστατώσεις, οι μεταναστεύσεις και μετακινήσεις λαών, οι ξένες κυριαρχίες, οι εισβολές, οι πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές που σημειώθηκαν στον Ελληνικό χώρο στα αρχαία χρόνια, θα πρέπει να αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες για τον νομαδισμό.

Αντίθετα, τονίζει ο Μποτός, ο κτηνοτροφικός νομαδισμός ίσως εμφανίστηκε στην Ελλάδα στα Βυζαντινά χρόνια, που η φεουδαρχία δημιούργησε εκτεταμένα κτήματα, τα τσιφλίκια και άνθισε στην εποχή της Τουρκοκρατίας, αφού υπήρχε η δυνατότητα των νομάδων να μετακινούνται στη Βαλκανική, που αποτελούσε μία επικράτεια. Στη σοβαρή αυτή άποψη θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει τα εξής[26]: το γεγονός ότι δεν περιγράφονται ξεκάθαρα και με λεπτομέρεια από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς μετακινήσεις νομαδικών κοπαδιών – με εξαίρεση τον Σοφοκλή που μιλάει για εξάμηνα χειμαδιά και ξεκαλοκαιριά – δεν σημαίνει πως δεν υπήρχε νομαδική κτηνοτροφία στην αρχαία Ελλάδα.

Τα πολυάριθμα κοπάδια που βοσκούσαν στα βουνά της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θράκης, αλλά και του Μοριά, σύμφωνα με αρχαίους

[24]Εγκυκλοπαίδεια *ΕΛΛΑΣ,*1959:κεφάλαιο Οικονομική γεωγραφία, σ.724, εκδ. Μορφωτική Εταιρία
[25] Μποτού Αλεξ. Γιάννη1982:*Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.343-45
[26] Καρατζένη Β. Νίκου1991:*Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων,* σ.46

συγγραφείς, που θα υποθέσουμε ότι ξεχείμαζαν (κάπου), αφού ακόμη και σήμερα είναι αδύνατη η παραμονή κοπαδιών στα ψηλώματα, λόγω των χιονιών, των πάγων και της έλλειψης χορταριού. Πρέπει βέβαια να παραδεχτούμε πως μεγάλες μετακινήσεις κτηνοτρόφων έξω από τα σύνορα της: πόλης – κράτους, αν δεν ήταν ανύπαρκτες σαν γενικό φαινόμενο, θα ήταν περιορισμένες οπωσδήποτε, αλλά μέσα στα όριά της, φυσιολογικό ήταν να υπάρχουν.

Η φυσική διαμόρφωση της χώρας μας με τα ψηλά βουνά και τις ζεστές πεδιάδες ήταν πρόκληση για ζωντανά και ανθρώπους χειμώνα – καλοκαίρι. Σύμφωνα σε με μαρτυρίες γεροτσελιγκάδων, τα ίδια τα γιδοπρόβατα, όταν ερχόταν ο καιρός για φεύγα φθινόπωρο ή άνοιξη, έφευγαν από μόνα τους, παίρνοντας το δρόμο για τα χειμαδιά ή τα ξεκαλοκαιριά αντίστοιχα.

Τη δυσκολία που είχε ένα ξεχείμασμα στους κάμπους, επισημαίνουν και οι ερευνητές του Ε.Κ.Κ.Ε: Ψυχογιός Δ. – Παπαπέτρου Γ.[27] Το καθοριστικό στοιχείο ότι η παραδοσιακή κτηνοτροφία αιγοπροβάτων στην Ελλάδα, (Ψυχογιός Δ.-Παπαπέτρου Γ. σ.110) προκύπτει από τη στιγμή, που το μέγεθός της ξεπερνά κάποιο όριο (που εξαρτάται βέβαια και από την έκταση των καλλιεργειών) αναγκαστικά θα γίνει μεταβατική κτηνοτροφία.[28] Η καταστροφή, π.χ. του πεδινού χωριού των μεταβατικών (και ο φόβος επιστροφής) τους μεταβάλλει σε νομάδες, μέχρις ότου ιδρύσουν ίσως κάποιο καινούργιο χωριό στο βουνό, οπότε γίνονται ημινομάδες.[29]

Η πειρατεία, η ελονοσία, η καταπίεση, η εκμετάλλευση της περιόδου της Τουρκοκρατίας, οι συνεχείς πόλεμοι κι οι εξεγέρσεις, γνωρίζουμε ότι οδήγησαν σ ερήμωση των κάμπων και άνθηση των ορεινών όγκων. Νομίζουμε πως σε τέτοιες διαδικασίες πρέπει να αποδοθεί η άνθηση του νομαδισμού στην ίδια περίοδο – άποψη που ενισχύεται από το γεγονός ότι το

---

[27] Ψυχογιού κ. Δημητρίου-Παπαπέτρου Γιούλη1984:«Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ.53, σ.18

[28] Πολλοί έχουν αναζητήσει να διαπιστώσουν από κείμενα αν υπήρχαν νομαδικά φύλα στην αρχαία Ελλάδα ή και τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους, και η απάντησή τους είναι αρνητική. Πάντως θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο για την Αμάλθεια να τρέφει τον Δία στην Ίδη το χειμώνα και είναι εξαιρετικά απίθανο να έπαιζε καταχείμωνο το σουραύλι του στον Ελικώνα ο Ησίοδος, βόσκοντας τα γίδια του, όταν τον ενέπνευσαν οι μούσες

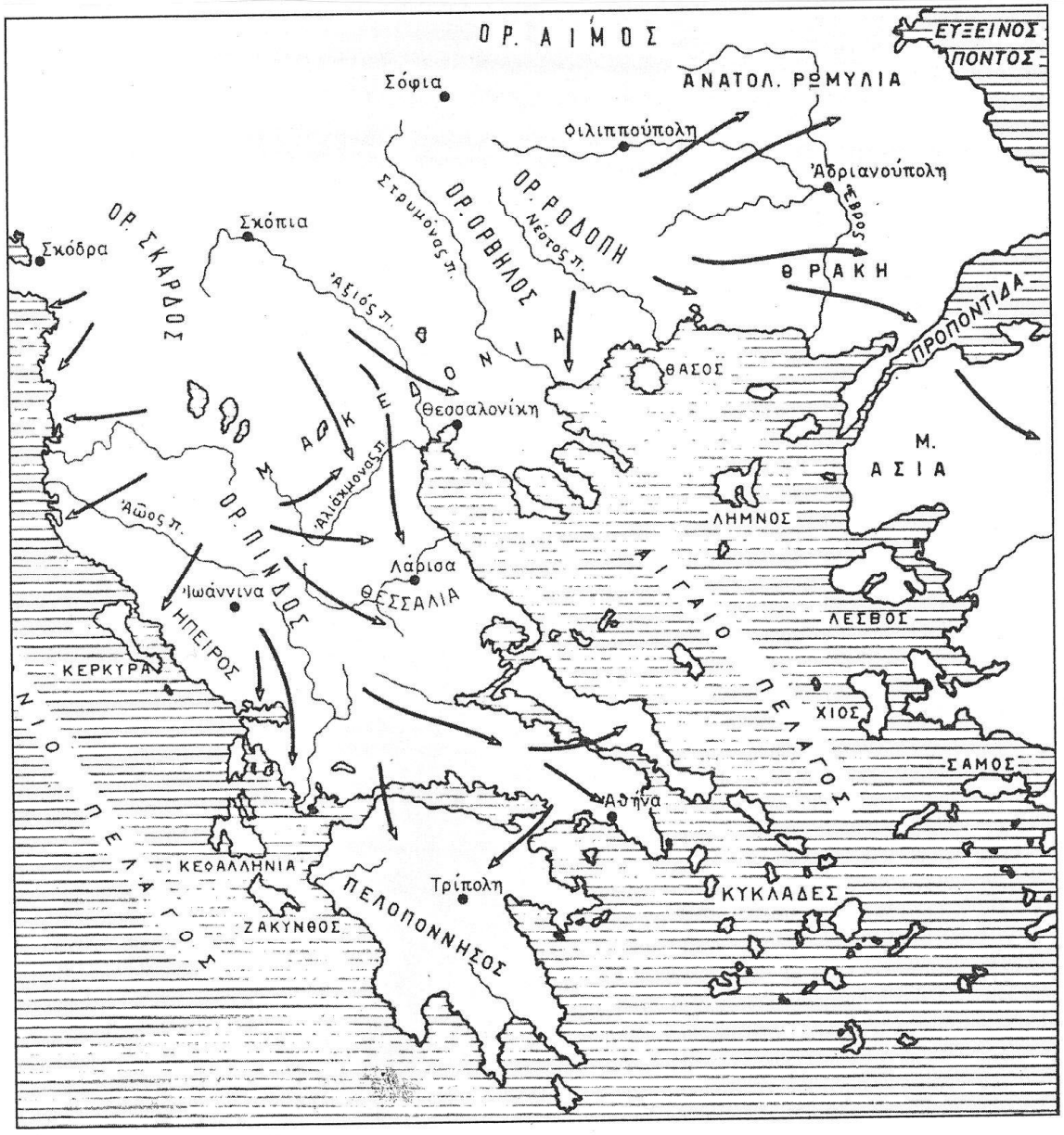
[29] Ο Καραβίδας (1931:35) θεωρώντας ότι τσιφλίκι και τσελιγκάτο είναι αλληλένδετες μορφές επισημαίνει ότι ενίσχυση της τάξης και της εξουσίας του ηγεμόνα συνεπαγόταν μείωση του νομαδισμού. Κι αντίστροφα, εξασθένηση της εξουσίας είχε ως αποτέλεσμα οι κολίγοι να φεύγουν από τους κάμπους. Μόνο που θα έπρεπε να έχουν και ζώα για να ζήσουν φεύγοντας.

19^{ο} αιώνα, με την απελευθέρωση, αρχίζει η αντίστροφη πορεία. *Νομίζουμε πως μπορεί κανείς βάσιμα να υποστηρίξει ότι ο νομαδισμός των πρόσφατων αιώνων προέκυψε από τον «οικολογικό» καταναγκασμό της μεταβατικότητας της κτηνοτροφίας και τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου της τουρκοκρατίας*

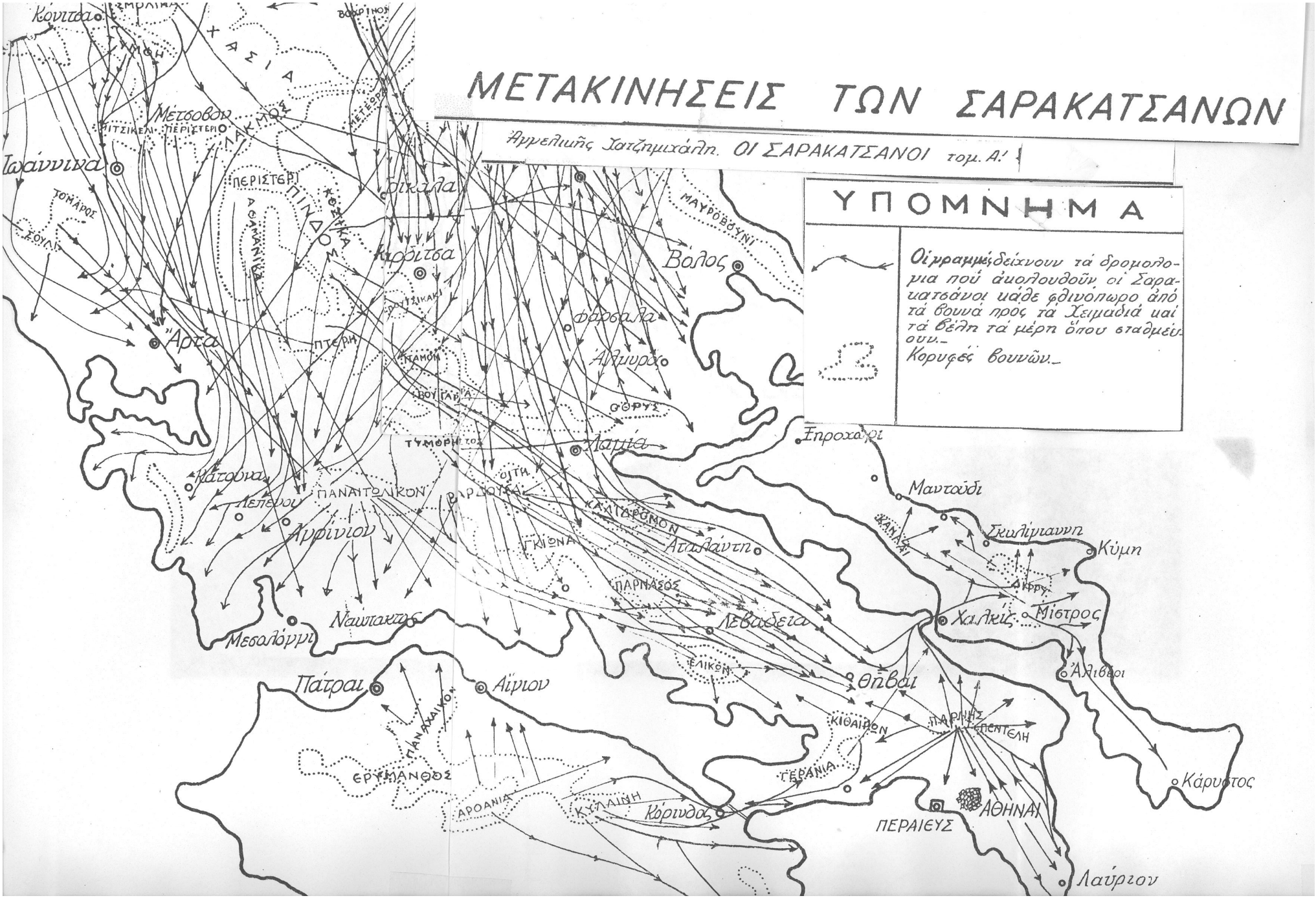
«Η Μεσόγειος, στο σύνολό της, δεν είναι κατάλληλη για νομαδικούς λαούς», παρατηρεί ο M.I.Finley (1975:35). Είναι, αντίθετα, ο κατ εξοχήν χώρος της μεταβατικής κτηνοτροφίας, της transhumance, που εκμεταλλεύεται το ανάγλυφο του εδάφους για να βρίσκει θερινά και χειμερινά λιβάδια. Όσοι νομαδικοί λαοί, από αρχαιοτάτων χρόνων, εισδύσανε στον ελλαδικό χώρο δεν άργησαν να γίνουν είτε εδραίοι (sedentaires), είτε ημινομάδες, είτε μεταβατικοί γεωργοκτηνοτρόφοι.

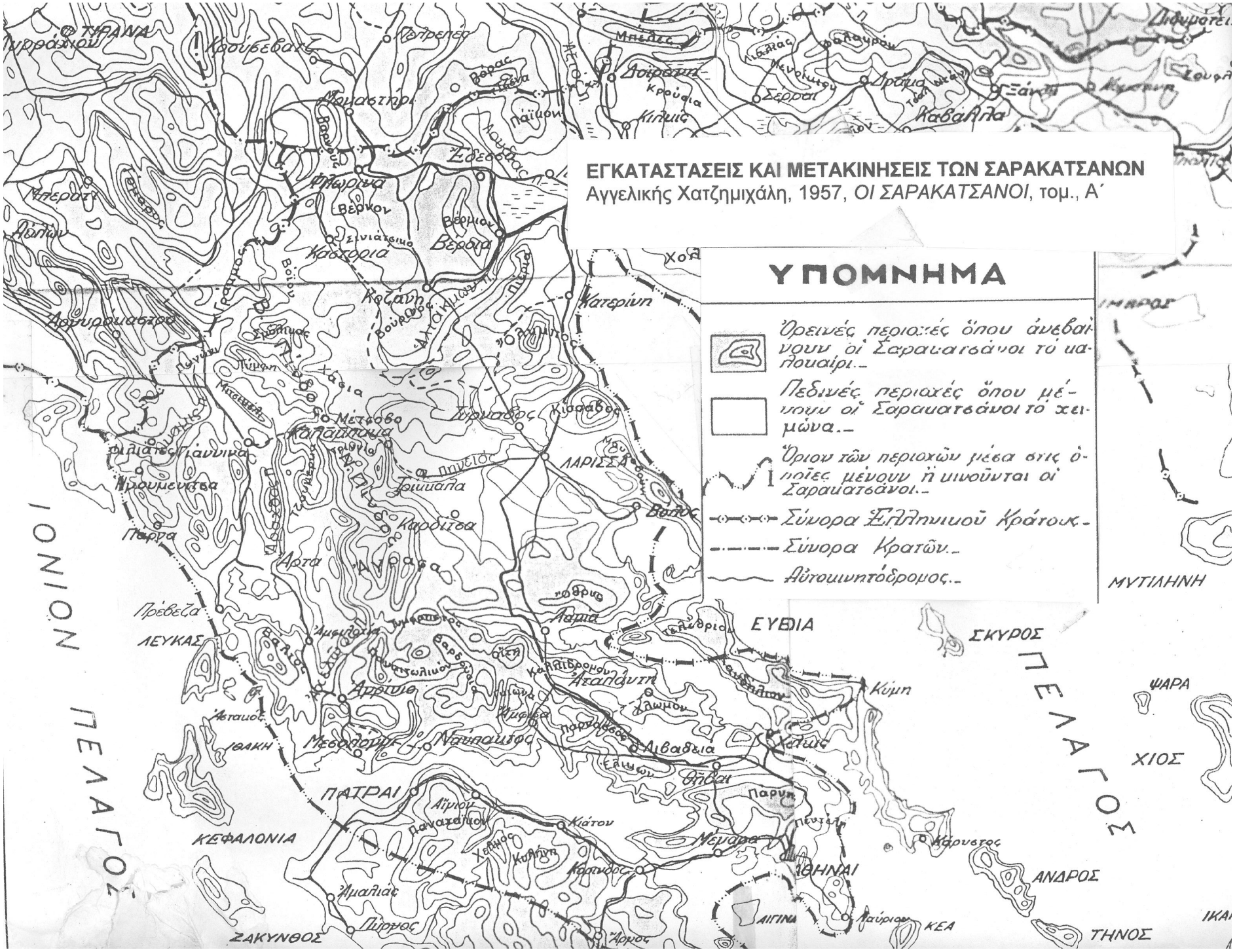
Από κει και πέρα και ανεξάρτητα από φυλετική προέλευση, δεν έλειπαν οι πολιτικές και κοινωνικές (καταστροφικές συνήθως) περιστάσεις, που ανάγκαζαν κάποιες ομάδες ν ακολουθήσουν τον πλάνητα, νομαδικό βίο – που μετέτρεπαν αυτούς που τις αποτελούσαν σε *«φερέοικους βλαχοποιμένες»* - μέχρις ότου μπορέσουν, με ευνοϊκότερες συνθήκες, να εδραιωθούν πάλι κάπου, συνήθως στα βουνά βέβαια, μια που τα πεδινά λιβάδια ανήκαν (ανάλογα με την εποχή) σε Βυζαντινούς άρχοντες, σε Φράγκους ευγενείς, σε Τούρκους μπέηδες. Στο βαθμό όμως που και οι ορεινοί όγκοι καταλαμβάνονταν, κάποιοι στο τέλος θα έμεναν νομάδες – όχι γιατί προέρχονταν «από νομαδική φυλή», αλλά γιατί κάποιοι άλλοι πριν απ αυτούς, ελέγχανε πια και τα βουνά.

ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΑΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Βακαλόπουλου Ε. Αποστ.1976:*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος Β΄, έκδ. β΄, σ.432, Θεσσαλονίκη

ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ
Ἀγγελιώτης Χατζημιχάλη. ΟΙ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ τομ. Α'
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Οἱ γραμμὲς δείχνουν τὰ δρομολόγια πού ἀκολουθοῦν οἱ Σαρακατσάνοι κάθε φθινόπωρο ἀπό τὰ βουνὰ πρὸς τὰ Χειμαδιὰ καὶ τὰ βέλη τὰ μέρη ὅπου σταθμεύουν.
Κορυφὲς βουνῶν.
Κόνιτσα
ΧΑΣΙΑ
ΒΟΡΕΙΟΝ
Μέτσοβον
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ
ΛΑΚΜΟΣ
Ἰωάννινα
ΤΟΜΑΡΟΣ
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ
ΠΙΝΔΟΣ
ΚΟΖΙΑΚΑ
Θήκαλα
Καρδίτσα
Βόλος
ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ
Φαρσάλα
Ἄλμυρος
Ἄρτα
ΠΤΕΡΙΝΗ
ΑΧΕΛΩΟΣ
ΒΟΥΓΑΡΙ
ΘΟΡΥΣ
Λαμία
Ἠπροχάρι
Μαντούδι
Κατούνα
ΠΑΝΑΙΤΩΛΙΚΟΝ
Ἀρβανιτόβουνα
ΟΙΤΗ
ΚΑΤΑΒΡΟΜΟΝ
Ἀταλάντη
Σκωλίτιαννη
Κύμη
Ἀμφρυσσός
ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ
Λεβάδεια
Χαλκίς
Μίστρος
Ναύπακτος
Μεσολόγγι
ΕΛΙΚΩΝ
Θῆβαι
Ἀλίβεροι
Πάτραι
Αἴγιον
ΚΙΘΑΙΡΩΝ
ΠΑΡΝΗΣ
ΠΕΝΤΕΛΗ
ΕΡΥΜΑΝΘΟΣ
ΓΕΡΑΝΙΑ
Κάρυστος
ΑΡΟΑΝΙΑ
ΚΥΛΛΗΝΗ
Κόρινθος
ΑΘΗΝΑΙ
ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ
Λαύριον

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΩΝ
Αγγελικής Χατζημιχάλη, 1957, ΟΙ ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ, τομ., Α΄
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
Ορεινές περιοχές όπου ανεβαίνουν οι Σαρακατσάνοι το καλοκαίρι.
Πεδινές περιοχές όπου μένουν οι Σαρακατσάνοι το χειμώνα.
Όριον των περιοχών μέσα στις οποίες μένουν ή κινούνται οι Σαρακατσάνοι.
Σύνορα Ελληνικού Κράτους.
Σύνορα Κρατών.
Αυτοκινητόδρομος.
ΙΟΝΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΠΕΛΑΓΟΣ
ΤΙΡΑΝΑ
ΚΟΡΥΤΣΑ
ΚΑΣΤΟΡΙΑ
ΒΕΡΟΙΑ
ΛΑΡΙΣΣΑ
ΒΟΛΟΣ
ΜΥΤΙΛΗΝΗ
ΕΥΒΟΙΑ
ΣΚΥΡΟΣ
ΨΑΡΑ
ΧΙΟΣ
ΑΝΔΡΟΣ
ΤΗΝΟΣ
ΚΕΑ
ΑΘΗΝΑΙ
ΠΑΤΡΑΙ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ
ΙΘΑΚΗ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΛΕΥΚΑΣ
ΠΡΕΒΕΖΑ
ΑΡΤΑ
ΠΑΡΓΑ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Ιστορική συνέχεια της κίνησης προς τη μόνιμη εγκατάσταση

Οι πραγματικοί νομάδες εξαφανίστηκαν από τον ελληνικό χώρο, πριν πολύ λίγα χρόνια (Michel Sivignon, σ.413-414). Το 1940 η παρουσία τους ήταν ακόμη έντονη, ενώ οι Σαρακατσάνοι βοσκοί γράφτηκαν στα δημοτολόγια των χωριών της θερινής ή της χειμερινής τους εγκατάστασης, μόλις το 1938. Στο εξής όμως οι βοσκοί, που δεν έχουν ακόμα κατοικία ούτε στο θερινό ούτε στο χειμερινό χωριό είναι σπάνιοι. Η γενική εξέλιξη προς τη μόνιμη εγκατάσταση αρχίζει όμως από παλιά. Όπως σ όλη τη Μεσόγειο ή τις ημί-ερημικές περιοχές, αποτέλεσε ένα συνεχές φαινόμενο.

Η εξάλειψη των ποιμενικών μετακινήσεων

Στην Ελλάδα, (Michel Sivignon, σ.375-378) η κτηνοτροφία που ασκείται από εξειδικευμένους πληθυσμούς, - κτηνοτροφία και τρόπος ζωής ταυτόχρονα – πρόκειται για τη νομαδική κτηνοτροφία, που συνδέει τα Βαλκάνια με τη Μέση Ανατολή και την Κεντρική Ασία.[30]

«Η οθωμανική κατάκτηση της Βαλκανικής που διήρκεσε από τα μέσα του 14ου έως τα μέσα του 16ου αιώνα, προκάλεσε σημαντικές μεταναστευτικές μετακινήσεις στους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων. Τα ύστερα φεουδαρχικά κράτη είχαν πετύχει σε μεγάλο βαθμό να μετασχηματίσουν τον ποιμενικό τρόπο διαβίωσης σε μορφές εδραίας οικονομίας.

Τα τεκμήρια δείχνουν ότι στη διάρκεια της κατάκτησης και αφού ανέκτησαν την πληθυσμιακή τους πυκνότητα οι απομακρυσμένες ορεινές περιοχές, επανέκαμψε και η κτηνοτροφία των αιγοπροβάτων. (Cvijic 1922:127-181). Το οθωμανικό σύστημα διοίκησης επέτρεψε τοπική αυτονομία και ως εκ τούτου οι τοπικοί θεσμοί και οι μορφές ποιμενικής διαβίωσης απέκτησαν ζωντάνια, συμπεριλαμβανομένης και της κτηνοτροφίας των μακρινών αποστάσεων (νομάδων).

Η έννοια του ποιμενισμού συνήθως σημαίνει κτηνοτροφία σε φυσικά βοσκοτόπια και υπονοεί ότι η εκτροφή ζώων αποτελεί την κυρίαρχη οικονομική δραστηριότητα. Οι ποιμένες αντλούν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους ή της συντήρησής τους από την εκτροφή των ζώων σε συνθήκες, όπου ο κύριος όγκος της ζωοτροφής προέρχεται από την ελεύθερη

[30]Sivignon Michel1992: *Θεσσαλία γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, σ.375, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα

βόσκηση και όχι από καλλιέργειες(Βλ. Galaty & Johnson 1990, Salzman & Galaty 1990).

Οι ποιμένες αναζητούν στο συγκεκριμένο περιβάλλον το βέλτιστο συνδυασμό χώρου και χρόνου για να μεγιστοποιήσουν τις ωφέλειες για τα κοπάδια τους: υψηλή ποιότητα και ποσότητα βοσκής, καλής ποιότητας νερό και ευνοϊκές θερμοκρασίες (Salzman1996:900)

Ένας τρόπος επίβλεψης των ζώων είναι η στρατηγική των νομάδων. Αρκετές φυλές (π.χ. Σαρακατσιαναίοι) είχαν το προνόμιο της πρόσβασης σε βοσκοτόπια διαφορετικών γεωγραφικών επιπέδων. Την άνοιξη τα ζώα προχωρούσαν λίγο – λίγο προς τα πάνω και το Φθινόπωρο έκαναν το ίδιο αλλάζοντας κατεύθυνση. Στα θερινά βοσκοτόπια οι οικογένειες είχαν φτιάξει ξύλινα ή πέτρινα καλύβια.

Η ζωή στα βουνά ήταν δύσκολη και γεμάτη στερήσεις. Πέρα απ τα βοσκοτόπια η αναζήτηση νερού αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για την επιβίωσή τους. Η εξασφάλιση επαρκών λιβαδιών για το χειμώνα ήταν πρόβλημα. Οι οικολογικές συνθήκες δεν ήταν πάντα ευνοϊκές, αλλά οι άνθρωποι κάθε φυλής ήταν δεμένοι με τα εδάφη τους και δεν μπορούσαν να επιλέξουν καλλίτερα λιβάδια χωρίς να εκτοπίσουν οικογένειες από άλλες φυλές (βλέπε Νιάλα τοποθεσία *Καραγγούνικα*).

Ημι-νομαδισμός

Όσο υπήρχε η Οθωμανική αυτοκρατορία, οι μετακινήσεις των Σαρακατσαναίων[31] ήταν πολύ εύκολες γιατί δεν υπήρχαν περιορισμοί στα σύνορα. Και αυτό γιατί ο ημινομαδισμός μεγάλων αποστάσεων λειτουργεί μόνο σε εξελιγμένο οικονομικό και κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο, όπως είναι τα μεγάλα κράτη, οι αυτοκρατορίες κ.λ.π. (Blanks 1975:70) […]

Στα Βαλκάνια υπάρχουν εδώ και χιλιετίες εθνικές ομάδες[32], που έχουν ειδικευθεί σε συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες, έχουν επιβιώσει γλώσσες, ενδυμασίες, έθιμα, που παρά την πολύ παλιά καταγωγή τους, δεν

[31] Αλεξάκη Π. Ελευθέριου2003:«τα τσελιγκάτα και οι μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου, το παιχνίδι ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού», περιοδικό *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ,* No5, σ.114-134

[32] Michel Sivignon 1992: *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, 1η έκδ. 1975, σ.15, Lyon, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα

έχουν βρει ακόμα τον χρονικογράφο τους. Όλα αυτά γοητεύουν με τη γραφικότητά τους και κινούν το συναισθηματικό ενδιαφέρον, που τρέφουμε για κοινωνίες οι οποίες τείνουν να εξαφανισθούν. Σ αυτή την κατηγορία ανήκουν οι ομάδες των ημινομάδων βοσκών, που οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποί τους είναι οι Βλάχοι και οι Σαρακατσάνοι. Οι πληθυσμοί αυτοί εξακολουθούν πάντα να υπάρχουν, ασκούν πάντα τις δραστηριότητές τους, αν και λιγότερο ενεργά. Το σημαντικό είναι ότι διαθέτουν αρκετή συνοχή και σθένος, ώστε να προσαρμόσουν τις ικανότητές τους σε καινούργια σχέδια. Αυτή κυρίως η προσαρμοστικότητα τράβηξε τη προσοχή μας και όχι μόνον η αγάπη για το αξιοπερίεργο.

Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, είχαν καθορισμένους τόπους στους οποίους πήγαιναν το καλοκαίρι (θερινά κονάκια) και καθορισμένουνς τόπους στους οποίους πήγαιναν το χειμώνα (χειμαδιά). Η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο σταθερά σημεία, που βρίσκονται σε μεγάλες αποστάσεις στα ορεινά και τα πεδινά ορίζει την ημινομαδική κτηνοτροφία.

Ο ημινομαδισμός[33] στη Θεσσαλία βρίσκεται σε παρακμή, αναφέρει ο M. Sivignon μελετώντας το χώρο στη δεκαετία του ‘60. Αντίθετα, δεν πρέπει να πήρε ποτέ μεγάλη έκταση στην Κεντρική Ελλάδα ή στην Πελοπόννησο, όπου παρουσίαζε άλλωστε διαφορετική μορφή. (A. Beuermann, σ.92)

Ακόμη και τώρα, στη φάση της παρακμής του, ο ημινομαδισμός εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην οικονομία. Οι μορφές ιδιαίτερα που παίρνει η εξάλειψή του, δίνουν μια εικόνα της πορείας που ακολούθησε η σταδιακή αποίκιση της πεδιάδας. Πράγματι συναντάμε σήμερα όλα τα στάδια προς τη μόνιμη εγκατάσταση, που τα τελευταία χρόνια γίνεται όλο και με πιο γρήγορο ρυθμό.

Ο ημινομαδισμός φτάνει να εμφανίζεται πια σήμερα σαν επιβίωση άλλων εποχών. Σε λίγα χρόνια, το πιθανότερο είναι ότι πολλές κοινότητες βοσκών, που εγκατέλειψαν τον νομαδισμό, θα έχουν χάσει ακόμα και την ανάμνηση της νομαδικής τους καταγωγής. Προς το παρόν πάντως, όλα τα στάδια της εξέλιξης είναι ευανάγνωστα: από το στάδιο στο οποίο βρίσκονται μερικοί Σαρακατσάνοι, οι οποίοι διατηρούν όλα τα χαρακτηριστικά του παλαιού νομαδισμού, χωρίς κατοικία με σταθερή κατασκευή, μόνον που οι

[33] Michel Sivignon, σ.376

μετακινήσεις τους διαφέρουν από τη μια χρονιά στην άλλη, ως το στάδιο που βρίσκονται άλλοι Σαρακατσάνοι, που έχουν γίνει μεγαλοπαραγωγοί σιταριού και ιδιοκτήτες διαμερισμάτων στη Λάρισα.

Μιλήσαμε για ημινομαδισμό. Πράγματι, στο σημερινό στάδιο της εξέλιξης, δεν υπάρχει πια αληθινός νομαδισμός. Πολλοί βοσκοί διατηρούν ακόμα μια κάποια κινητικότητα στην επιλογή των χειμερινών βοσκότοπων, αλλά το καλοκαίρι επιστρέφουν όλοι στο χωριό τους στο βουνό. Πρόκειται λοιπόν για άμεσο ημινομαδισμό. Ο αντίστροφος ημινομαδισμός είναι σπανιότερος. Αποτελεί πάντα ένα στάδιο προς τη μόνιμη εγκατάσταση, ενώ ο άμεσος ημινομαδισμός φαίνεται ότι είναι παλαιότερος, αν δεν αποτελεί την αρχική μορφή.

Σαρακατσάνοι ή Σαρακατσιαναίοι

Οι Σαρακατσαναίοι (Σαρακατσιαναίοι, Σαρακατσάνηδες) αποτελούν χωρίς αμφιβολία την πιο ιδιόμορφη ομάδα ανάμεσα στους ποιμενικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων. (Ψυχογιός Δ.-Παπαπέτρου Γ., σ.93) Είναι ίσως η μόνη ομάδα που στη σύγχρονη εποχή, μετά την αναχώρηση των *Γιουρούκων Τούρκων*, μπορεί να χαρακτηριστεί ως νομαδική, με την ακριβή έννοια του όρου, αφού μέχρι πολύ τελευταία οι Σαρακατσαναίοι δεν είχαν μόνιμη κατοικία και θα μπορούσαν ν΄ αλλάξουν, από την μια χρονιά στην άλλη, χειμερινό και θερινό καταυλισμό.

Η σχέση του ανθρώπου[34] με τη φύση, με την έννοια του αριστοτελικού «*προς τι»*, προκαλεί ένα κόσμο ολόκληρο από αμοιβαίες δράσεις και αντιδράσεις, Πολυάριθμα φαινόμενα εμφανίζονται για να αποτελέσουν, από το ένα μέρος τη δημογραφική και οικολογική βάση κάθε κοινωνίας και κάθε πολιτισμού και από το άλλο, - αυτό που αποκαλεί ο A. Leroi – Gourhan: «ένα λεπτό περίβλημα αντικειμένων, που αποτελούν την οικοσκευή των ανθρώπων»[35] - με ένα λόγο, τις τεχνικές. Όλα αυτά τα φαινόμενα γεννιούνται, - σύμφωνα με την έκφραση του ίδιου συγγραφέα – «στο σημείο ακριβώς της

[34] Καββαδία Β. Γεωργίου 1991:*Σαρακατσάνοι, μία ελληνική ποιμενική κοινωνία*, μτφ. Μαίρη Γ. Καββαδία, σ. 26-27 και 96-97
[35] Milieu et techniques, σ.361

επαφής μεταξύ του εξωτερικού και εσωτερικού περιβάλλοντος»[36], πρόκειται δηλαδή για «ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύνολο νοητικών παραδόσεων»[37].

Στα διάφορα φαινόμενα που μπορούμε να αποδώσουμε στους Σαρακατσαναίους, μπορούμε να τους αποδώσουμε και αυτό που έχει μεν δημογραφικό χαρακτήρα, αλλά που στην ουσία- για τους λόγους που το προσδιορίζουν- αφορά την οικολογική άποψη[38] του σαρακατσάνικου κόσμου, ήτοι πρόκειται για τις *εποχιακές μετακινήσεις*

Την Άνοιξη και συγκεκριμένα του Άι Γιώργη 23 Απριλίου, οι Σαρακατσάνοι ξεκινούν για το βουνό. Το Φθινόπωρο, του Άι Δημήτρη, γύρω στις 26 Οκτωβρίου, εγκαταλείπουν το βουνό και ξανακατεβαίνουν στις πεδιάδες. Οι κινήσεις αυτές έχουν σχέση με την τεχνική της κτηνοτροφίας[39] που ασκούν οι Σαρακατσάνοι, καθώς και με τις ανάγκες των κοπαδιών, από τα οποία έχουν απόλυτη εξάρτηση.

Πραγματικά, αναγκασμένος να καταφύγει στα ασβεστολιθικά βουνά της Ελλάδας, ο Σαρακατσάνος δεν μπορούσε παρά να ασκήσει μία και μόνη οικονομική δραστηριότητα: την κτηνοτροφία προβάτων και γιδιών. Τούτα τα δύο είδη είναι τα μόνα, που μπορούν να αρκεσθούν στις φτωχές φυσικές βοσκές, που φυτρώνουν στις απότομες βουνοπλαγιές και που δεν προσφέρουν παρά μόνο μια θαμνώδη χλωρίδα[40].

Μόνο που η μορφολογία αυτού του εδάφους συνεπάγεται άπειρες αντιξοότητες. Όπως είναι γνωστό, η θερμοκρασία κάμπτεται ανάλογα με το ύψος. Σε κάθε 200 μ. ύψους αντιστοιχεί μία μοίρα Βορείου πλάτους[41] Ο χειμώνας φτάνει λοιπόν γρήγορα στα βουνά της μεσογειακής ζώνης και είναι σκληρότατος, παρά το εύκρατο γενικά κλίμα, που επικρατεί στην ελληνική χερσόνησο. Το χορτάρι παύει να φυτρώνει, η υγρασία ανεβαίνει σε βαθμούς καταστροφικούς για την υγεία των προβάτων και το χιόνι βάζει σε κίνδυνο τη ζωή τους. Έτσι η μετακίνηση κάτω από αυτές τις συνθήκες γίνεται επιτακτικά

[36] ό.π., σ.361
[37] ό.π., σ. 354
[38] Ο όρος «οικολογία», που έχει γίνει θέμα τόσων συζητήσεων, ανάμεσα στους θεωρητικούς (C. Lewelyn και A. Hauthorn:L' ecologie humaine, στο La Sociologie au XXe siecle, σ.477, κ.ε, αναφέρεται εδώ με την έννοια των διαλεκτικών σχέσεων, που αναπτύσσονται ανάμεσα σε μια ομάδα ανθρώπων και το γεωγραφικό και φυσικό περιβάλλον που την περιστοιχίζει
[39] Πρβλ. M. SORRE: Les fondements de la geographic humaine, τ. II, μέρος 2^{ο}, σ. 646-647
[40] Πρβλ. P. NEYRET:Geographie de l; elevage, σ.22 και 26
[41] Πρβλ. P. VEYRET: ό.π. σελ. 41

αναγκαία. Κατεβαίνει λοιπόν τότε ο Σαρακατσάνος στις πεδιάδες, αναζητώντας περιοχές πιο πράσινες και κλιματικά ηπιότερες.

Μόλις πάλι φτάσει η άνοιξη, που στην Ελλάδα δεν διαρκεί παρά λίγες μέρες, οι πεδιάδες και τα βοσκοτόπια ξεραίνονται με γοργό ρυθμό, η θερμοκρασία ανεβαίνει σε βαθμούς, που δεν ανέχεται το κοπάδι[42] και ο Σαρακατσάνος βλέπει τον εαυτό του υποχρεωμένο να ξαναπάρει το δρόμο για τα βουνά, αναζητώντας βοσκές για τα ζωντανά του στα βουνά, εκεί όπου χάρη στη δροσιά και την υγρασία η γη δεν ξεραίνεται[43]. Εν τω μεταξύ, ο αριθμός των ζωντανών αυξάνεται και κατά συνέπεια τα κοπάδια έχουν ανάγκη από μεγαλύτερες εκτάσεις για να βοσκήσουν, πράγμα που αναγκάζει τον Σαρακατσάνο να αναζητήσει μεγαλύτερα βοσκοτόπια που, όπως είναι γνωστό, δεν είναι και πάρα πολλά στην Ελλάδα. Και αυτός είναι ο λόγος που οδήγησε τους Σαρακατσάνους στον νομαδισμό. Ποτέ οι νομάδες αυτοί δεν ήξεραν από πριν ποια θα ήταν η προσεχής τους εγκατάσταση, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις. Η ανεύρεση των κατάλληλων λιβαδιών ήταν αυτό που προσδιόριζε πάντα τις μετακινήσεις τους.

Οι Σαρακατσάνοι λοιπόν δεν γίνανε νομάδες από «έφεση». Ο ντετερμινισμός, σε αυτή την περίπτωση, είναι τόσο καθαρός, που δεν ωφελεί να αναζητείται κάποια άλλη εξήγηση στον τομέα της ομαδικής ψυχολογίας, ούτε να προτείνεται κάποια άλλη θεωρία, όπως π.χ. η θεωρία της «εθνικής έφεσης», πράγματα που απλώς θα επισκίαζαν το πρόβλημα. Είναι μάλιστα παράξενο πως μερικοί θεωρητικοί[44] πιστεύουν στην «έφεση του νομάδα», ο οποίος γίνεται κτηνοτρόφος μόνο και μόνο γιατί είναι κατ αρχήν νομάδας και εναντίον των οποίων, δίκαια εξ άλλου, αντιτίθενται μερικοί άλλοι[45] που κηρύσσουν την βγαλμένη από την εμπειρία αλήθεια, που εκφράστηκε παλαιότερα από τον Αριστοτέλη[46]*«είναι κανείς νομάδας, γιατί είναι κτηνοτρόφος».*

[42] Είναι πολύ χαρακτηριστικό να σημειωθεί ότι οι μόνιμοι εγκατεστημένοι κτηνοτρόφοι, όπως οι Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας π.χ. έβοσκαν τα κοπάδια τους το καλοκαίρι μόνο τη νύχτα, ενώ την ημέρα τα έκλειναν στα μαντριά.
[43] M.SORRE: όπ.π. σελ.635
[44] Ανάμεσα στους θεωρητικούς πρέπει να αναφερθεί και ο P. VEYRET: όπ. π. σελ. 71
[45] J.BRUNHES: *La Geographie Humaine*, τομ.I, σελ. 410, M. SORRE:όπ.π. σελ. 635, BIRKET SMITH:Histoire de la Civilisation, σ. 195 κ.λπ.
[46] ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: *Πολιτικά, σελίδα;;;*

Ωστόσο, αν οι πιο πάνω παράγραφοι αποκάλυψαν την επίδραση που ασκεί στους Σαρακατσάνους το γεωγραφικό και βιολογικό περιβάλλον, θα πρέπει στην συνέχεια να αναφερθεί η επίδραση την οποία ασκεί η ποιμενική δραστηριότητα στο τοπίο.

Εύκολα ο παρατηρητής μπορεί να επισημάνει μια ζώνη κατεχόμενη από τους Σαρακατσαναίους. Στις περιοχές αυτές το έδαφος είναι βαθιά θερισμένο. Από μακριά, δίνει την εντύπωση ενός πράσινου ή κιτρινωπού χαλιού, όπου εδώ και εκεί ξεφυτρώνουν κάποιοι θάμνοι.

Στις πεδιάδες, το χαλί είναι πάντα εκεί, μάρτυρας της παρουσίας των κοπαδιών. Το πέρασμα των Σαρακατσάνων αφήνει τη σφραγίδα του στη φύση και τούτο σε σημαντική κλίμακα γιατί, κατά τους σχετικούς υπολογισμούς ο πληθυσμός τους ανέρχεται σε 90 – 100.000 άτομα μαζί με τα κοπάδια τους, που αποτελούν το βασικό στοιχείο της κτηνοτροφίας στην Ελλάδα.

Οι συνέπειες της σφραγίδας αυτής στο κλίμα, τη θερμοκρασία και τα νερά είναι φανερές. Όπως η Σαρακατσαναΐϊκη ζωή εξαρτάται απόλυτα από τη φύση, έτσι και η φύση με τη σειρά της μεταβάλλεται από εκείνη και μάλιστα κατά τρόπο εξ ίσιου σημαντικό. Γεωγραφικά αυτά τα φαινόμενα διαπιστώνονται γύρω στις μεγάλες οροσειρές του τόπου, όπως στην οροσειρά της Πίνδου και στο βόρειο ορεινό τόξο της χώρας (απ το Γράμμο έως τη Ροδόπη).

Οι Σαρακατσάνοι εγκαθίστανται στις βουνοπλαγιές και τις πεδιάδες, κατά προτίμηση στις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο γεωγραφικός τους χώρος περιορίζεται στα σημεία, που αναφέρθηκαν. Ωστόσο τα στοιχεία αυτά ανταποκρίνονται μόνο στην κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Έως τότε και κυρίως την εποχή της τουρκικής κατοχής στα Βαλκάνια, οι μετακινήσεις των Σαρακατσάνων απλώνονταν σε πιο μακρινές περιοχές, που ξεπερνούσαν και τα Δαρδανέλια και έφταναν μέχρι την περιοχή της Περγάμου και της Μ. Ασίας. Με την πάροδο του χρόνου, ορισμένα πολιτικά γεγονότα και βασικά η διακοπή των σχέσεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης περιόρισαν αυτές τις μετακινήσεις. Έτσι ο ζωτικός χώρος των Σαρακατσάνων περιορίστηκε αυτόματα και οι συνέπειες του περιορισμού ήταν σοβαρές αν όχι καταστροφικές.

Ο χώρος, ο σύντροφος αυτός των ποιμένων – νομάδων, γίνηκε ξαφνικά εχθρός. Και σε αυτό το σημείο ακριβώς εμφανίζεται μια καινούργια επίδραση του χώρου στη ζωή τους.

Στους Σαρακατσάνους έχουν αφιερωθεί πολλές μελέτες.[47] Εδώ δεν έχουμε τη πρόθεση να ασχοληθούμε με το πρόβλημα της καταγωγής τους ή με την εσωτερική δομή της ομάδας τους, παρά μόνο στο μέτρο που ορισμένα χαρακτηριστικά συνδέονται με την επίδραση, που έχει η ομάδα στο τοπίο στο οποίο εγκαθίστανται. Υπενθυμίζουμε μόνον ότι μέχρι τελευταία, δεν υπήρχαν γραπτά ίχνη για την παρουσία των Σαρακατσάνων και ότι σύμφωνα με τον Carsten Hoeg (*Οι Σαρακατσάνοι*, 1925 και 1926) το αρχικό γλωσσικό τους ιδίωμα δεν πρέπει να χρονολογείται πριν το 14^{ο} αιώνα. Ορισμένοι εκφράζουν τη γνώμη ότι αποτελούν τους μοναδικούς αυθεντικούς απόγονους των Αρχαίων Ελλήνων.

Ο Hoeg αναφερόμενος στη ζωή των Ελλήνων της αρχαιότητας, αποπειράθηκε να αποδείξει πως στην αρχαία Ελλάδα, δίπλα στους μονίμως εγκατεστημένους πληθυσμούς, υπήρξε και μια πληθυσμιακή ομάδα, που ζούσε βίο νομαδικό. Ο ίδιος δηλώνει, πως πουθενά στους Έλληνες συγγραφείς δεν μνημονεύεται κατά τρόπο ξεκάθαρο η ύπαρξη ενός τέτοιου πληθυσμού: «θα πρέπει να ομολογήσω, αν δεν γελιέμαι, ότι στην κλασική λογοτεχνία δεν υπάρχει κανένα κείμενο που να θέτει ρητά ζήτημα νομάδων στην Ελλάδα» (Hoeg, I, σ.87).

Παρ όλα αυτά, και με δεδομένο πως ο όρος *νομάς* στους αρχαίους Έλληνες χρησιμοποιόταν μόνο για τη δήλωση νομαδικών πληθυσμών όπως οι Σκύθες, οι οποίοι κινούνταν από τόπο σε τόπο ζώντας στα κάρα τους, ο συγγραφέας πιστεύει πως: «εφόσον οι κλασικοί συγγραφείς δεν αναφέρονται σε νομάδες που ζουν στην Ελλάδα, το μόνο συμπέρασμα που θα μπορούσε να εξαχθεί είναι ότι στην χώρα δεν υπήρχαν νομάδες σκυθικού τύπου, δηλαδή άνθρωποι που να ζουν διαρκώς μετακινούμενοι».

Η Άννα Κομνηνή εις την *Αλεξιάδα* της:*«Οπόσοι τον νομάδα βίον είλοντο Βλάχους τούτους η κοινή καλείν οίδε διάλεκτος»*. Βλάχοι δηλαδή ελέγοντο…όσοι τον νομάδα βίον είλοντο. Και ακόμη μέχρι σήμερον οι κάτοικοι της παλαιάς Ελλάδος βλάχους αποκαλούν τους ποιμένας και

[47] Campbell J. K.1964:*Family and patronage, a study on institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press

τσοπάνους και μόνον εις την Νέα Ελλάδα και δη την Μακεδονία η λέξη έχει φυλετική σημασία[48].

Για πολλούς Έλληνες, ο όρος «βλάχος»[49] είναι συνώνυμος με τη λέξη βοσκός. Ο μόνιμα εγκατεστημένος αγρότης συναντά το βοσκό μόνο το χειμώνα. Και ο χειμερινός τρόπος ζωής των Σαρακατσαναίων δεν διαφέρει καθόλου από εκείνον των βοσκών των Αγράφων ή των Βλάχων. Είναι πολύ πιθανόν λοιπόν, οι περιηγητές και οι σχολιαστές, που άλλωστε δεν ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα γι αυτά τα προβλήματα, να τους μπέρδεψαν, κάτω από την ίδια ονομασία, με τους άλλους βοσκούς.

Όπως παρατηρεί ο Campbell[50], οι Σαρακατσάνοι σαν ξεχωριστή ομάδα κίνησαν το ενδιαφέρον της ελληνικής και διεθνούς κοινής γνώμης, τη στιγμή που άρχισαν να αναβιώνουν, τον 19ο αι., τα εθνικιστικά κινήματα στα Βαλκάνια. Αποτέλεσαν πιόνια στη σκακιέρα του παιχνιδιού των εδαφικών διεκδικήσεων.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Σαρακατσάνοι δεν καταλάμβαναν αρχικά ένα συγκεκριμένο τμήμα: υπάρχει βλάχικη περιοχή, αλλά όχι σαρακατσάνικη. Αναμιγνύονταν με τους μόνιμους κατοίκους, τόσο το καλοκαίρι, όσο και το χειμώνα, χωρίς να έχουν τουλάχιστον αρχικά ατομική ιδιοκτησία, χωρίς να είναι γραμμένοι σε κανένα δημοτολόγιο. Είναι πιθανό, λοιπόν, να πέρασαν απαρατήρητοι για μεγάλο χρονικό διάστημα της ιστορίας, ή μάλλον να τους ταύτισαν με τους Βλάχους, που η ταυτότητά τους ήταν πολύ πιο φανερή, εξαιτίας της γλώσσας τους.

«Οι ίδιοι οι Σαρακατσιαναίοι «αποφεύγουν» να χρησιμοποιούν το πολυσυζητημένο αυτό όνομα, ούτε ονομάζουν τους εαυτούς τους Σαρακατσιαναίους (πλην ελάχιστων εγγράμματων), πράγμα που είναι γνωστό πως συμβαίνει και με τους κτηνοτρόφους περιοχών που θεωρούνται κατεξοχήν τόποι Σαρακατσιαναίων (Χατζημιχάλη Αγγελική ξζ΄, πθ΄, Μποτός1982:214, Αλεξάκης Ε.1995).

[48] Ενισλείδου Μ. Χρήστου1996: Η Πίνδος και τα χωριά της (Σπήλαιον, Γρεβενά, Σαμαρίνα), σ. 50, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

[49] Ο όρος «βλάχος» προέρχεται από την Άννα Κομνηνή, που μας πληροφορεί ότι κατά τον 11ο αιώνα μ.Χ., όσοι προτίμησαν τον νομαδικό βίο, η κοινή γνώμη (ο κόσμος) τους ονόμαζε βλάχους, που σημαίνει ότι τουλάχιστον κατά τον 11ο αιώνα, υπήρχε νομαδική ζωή στο Βυζάντιο, που εκφραζόταν με τους «βλάχους».

[50] J.K.Campbell, 1964

Το συλλογικό όνομα και την ιδιότητα του «φερέοικου» (πρβλ. και Burton1983:115), χρησιμοποιούν επίσης το κοινό όνομα των μετακινουμένων κτηνοτρόφων «βλάχοι», που προσδιορίζει γενικότερα την επαγγελματική ενασχόληση με τα κοπάδια και το χρησιμοποιούν και οι χωρικοί (εδραίοι, γηγενείς των αγραφιώτικων χωριών), όταν αναφέρονται σ αυτούς, προκειμένου να δηλώσουν πολιτισμική ετερότητα»

Οι Θεσμοί, θεσμικό δίκαιο και η θεσμική παράδοση των Σαρακατσαναίων

Ο Ancel θεωρεί το τσελιγκάτο βασικό λειτουργικό στοιχείο του τρόπου ζωής των ημινομάδων κτηνοτρόφων (Ancel 1930:22-24)[51]. Ο M. Sivignon θεωρεί ότι ο Ancel δικαίως επιμένει να τονίζει την εθνογραφική ιδιαιτερότητα των κτηνοτρόφων των Βαλκανίων και το γεγονός ότι δεν αναμειγνύονται με τους εδραίους χωρικούς, ούτε με τα μέλη των οικογενειών τύπου ζάντρουγκας, ούτε με τους κολλήγους των τσιφλικιών.

Ο όρος *τρόπος ζωής* είναι η κεντρική έννοια των γεωγράφων της Γαλλικής Σχολής του Vidal de la Blach. Οι γεωγράφοι μιλούν για τρόπο ζωής όταν ο Καραβίδας και ο Δαμιανάκος μιλούν για κοινωνικό σχηματισμό.

Ο τρόπος ζωής είναι «το σύνολο των υλικών μορφών ύπαρξης ανθρωπίνων ομάδων, που ζουν σε κλειστή ή ημί-κλειστη οικονομία, χαρακτηριζόμενη από μια κυρίαρχη και ζωτική παραγωγική δραστηριότητα (Pierre George, *Dictionnaire de la Geographie*). Αυτή η έννοια δίνει έμφαση περισσότερο στις σχέσεις με το φυσικό περιβάλλον και λιγότερο στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Η έννοια του τρόπου ζωής εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο τις δραστηριότητες των εξειδικευμένων κτηνοτρόφων των Βαλκανίων»,

Το τσελιγκάτο των Σαρακατσαναίων

Το *τσελιγκάτο* αποτελεί μία μορφή κοινωνικής και οικονομικής ταυτόχρονα οργάνωσης. Στηρίζεται πάνω στην εκτεταμένη οικογένεια και έχει σαν σκοπό του να συγκεντρώσει κοπάδια και βοσκούς για μια αποδοτική ποιμενική εκμετάλλευση. Ο τσέλιγκας – λέξη που προέρχεται από τη σλάβικη

[51] Ancel Jacques: *Annales de Geographie*

tchelnik – είναι ο γεροντότερος άνδρας της πλουσιότερης οικογένειας της ομάδας. Κάθε τσελιγκάτο συγκεντρώνει από 50 έως 150 άτομα.

Όπως κάθε θεσμός, το ίδιο και ο θεσμός του τσελιγκάτου προκύπτει από την κοινωνική πρακτική μιας κατηγορίας ανθρώπων, των κτηνοτρόφων, με σκοπό την εκπλήρωση ορισμένων βιοτικών λειτουργιών: την οργάνωση της εργασίας για την εξασφάλιση των μέσων συντήρησης των βοσκών, τη ρύθμιση των επικοινωνιακών τους σχέσεων, τη διοίκηση, το διακανονισμό των διαφορών, την κατοχύρωση της ασφάλειας.

Το τσελιγκάτο εξυπηρετεί ως θεσμός πολλούς σκοπούς: παραγωγικούς, επικοινωνιακούς, εξουσιαστικούς. Είναι δηλαδή ένας *πολύσκοπος* θεσμός. Καταρχήν το τσελιγκάτο λειτουργεί ως αυτόνομη *κοινότητα* με τα δικά της θεσμικά όργανα, τα οποία ασκούν διοικητική και δικαστική εξουσία. Από οικονομικής άποψης το τσελιγκάτο παρουσιάζεται ως άτυπος κτηνοτροφικός συνεταιρισμός, που στηρίζεται στα ποίμνια και την εργασία των μελών του για τον πορισμό κοινού οφέλους.

Το τσελιγκάτο είναι ένας πολύ παλαιός και πατροπαράδοτος κτηνοτροφικός νομαδικός θεσμός, που διαμορφώθηκε μέσα στους αιώνες και διατηρήθηκε επειδή εξυπηρετούσε τις ανάγκες των μελών του, στηριζόμενος περισσότερο στη συνεργασία, στην ομόνοια και στη καλή πίστη και λιγότερο στο φόβο των κυρώσεων.[52] Ο Κ. Καραβίδας δίνει τον ορισμό του τσελιγκάτου, ως: *«πρωτόγονος, πρακτικότατος συνεταιρισμός μεταξύ μεμονωμένων μικρότερων, υπό ένα αρχιτσέλιγκα κτηνοτρόφων, οι οποίοι καλούμενοι «σμίχτες» εισφέρουν εις τον συνεταιρισμόν δια την περίοδον της συμπράξεως και το ποίμνιόν του έκαστος ως κεφάλαιον και την προσωπική εργασία»*[53] Τέλος ο Δ. Συράκης αναφέρει για το τσελιγκάτο τα εξής: «Η αδυναμία των μικρών κτηνοτρόφων να νοικιάζουν τα μεγάλα κτήματα για τις κτηνοτροφικές τους ανάγκες, καθώς επίσης και η αδυναμία τους να εκμεταλλευτούν μόνοι τους τα κτηνοτροφικά τους προϊόντα, τους οδήγησε στη δημιουργία του τσελιγκάτου, που επέζησε ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και εξέλιπε σήμερα».[54]

---

[52] Γαρούφα Δημητρίου1984: *Τα τσελιγκάτα στους Σαρακατσάνους της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, οι Σαρακατσαναίοι*, σ.132, τ. Α΄, εκδ. Π.Ο.Σ.Σ., Θεσσαλονίκη
Καραβίδα Δ. Κ.1931: *Αγροτικά* (φωτοτυπική ανατύπωση), εκδ. Παπαζήση, σ.37

[54] Συράκη Δημητρίου1925: *Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι*,σ.684, τ. XII, τεύχ.169, στο Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, Αθήνα

Το σύστημα του *τσελιγκάτου* εμφάνισε την πιο ολοκληρωμένη μορφή του στους Σαρακατσάνους. Ο τσέλιγκας, όπως είδαμε είναι το πιο ηλικιωμένο μέλος της πλουσιότερης οικογένειας και το σύνολο του τσελιγκάτου συμπεριλαμβάνει την πελατεία του, με την μεσογειακή έννοια του όρου. Το τσελιγκάτο αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές στην εκτεταμένη οικογένεια, αλλά οι δεσμοί αίματος δεν είναι υποχρεωτικοί ανάμεσα στα μέλη του. Σκοπός είναι να εξασφαλιστεί, με μια μορφή που θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε συνεταιριστική, η εκμετάλλευση του κοπαδιού.

Εκτός από τον αρχηγό της ομάδας, το τσελιγκάτο συμπεριλαμβάνει τα μέλη, που είναι ιδιοκτήτες κοπαδιών και τους βοσκούς που δεν έχουν δικά τους ζώα ή μόνον μερικά κεφάλια. Η ομάδα προτάσσει το ενιαίο μέτωπο στον εξωτερικό κόσμο: ο τσέλιγκας διαπραγματεύεται για λογαριασμό όλων την ενοικίαση των χειμερινών βοσκότοπων, την πώληση του γάλακτος και των αρνιών, την αγορά αν χρειαστεί, συμπληρωματικής τροφής για τα ζώα, καθώς και των αντικειμένων, που έχει ανάγκη το κάθε μέλος. Είναι ο μόνος που αναλαμβάνει τις οικονομικές επαφές με τους μόνιμα εγκαταστημένους κατοίκους. Η τακτοποίηση των λογαριασμών γίνεται κάθε έξι μήνες, τη στιγμή της μετάβασης από τα καλοκαιρινά στα χειμερινά βοσκοτόπια.

Το σύστημα έχει σαν αποτέλεσμα να μειώνεται στο ελάχιστο η οικονομία της αγοράς για τα διάφορα μέλη της ομάδας. Αποτελεί μία αυτόνομη οικονομική μονάδα. Το τσελιγκάτο σημαίνει την κοινωνική ενότητα. Η συγκεκριμένη έκφρασή του (τα κοπάδια, οι στρούγκες, τα καλύβια, τα βοσκοτόπια) ή καλύτερα το τεχνικό του κεφάλαιο είναι η στάνη.

Η Αγγελική Χατζημιχάλη αναφερόμενη στις συμφωνίες μεταξύ των βοσκών, με σκοπό την ίδρυση ενός τσελιγκάτου, ξεχωρίζει τρεις «τάξεις»: τον τσέλιγκα (αρχηγό της στάνης), τους σμίχτες (βοσκούς που διαθέτουν ένα κεφάλαιο από ζωντανά) και τους μπιστικούς (απλούς μεροκαματιάρηδες). (Χατζημιχάλη1957, τομ.1,2: 17-20)

Η κοινή δράση των μελών του τσελιγκάτου για τον πολλαπλασιασμό των ποιμνίων αποτελεί το υλικό στοιχείο της συνοχής της διευρυμένης οικογένειας. Το ίδιο το ποιμενικό επάγγελμα καθορίζει όχι μόνο τις διαδικασίες της οικονομικής δράσης, αλλά επηρεάζει και τους ιδιαίτερους δεσμούς των μελών της διευρυμένης οικογένειας. Ύστερα από την Τρίτη γενιά, με συλλογική απόφαση, η σύνθετη οικογένεια του τσελιγκάτου

διασπάται και η κοινή περιουσία μοιράζεται εξίσου κατά ρίζες αδελφών. Στο μεταξύ οι παντρεμένες αδελφές έχουν λάβει το μερίδιό τους. Η διανομή όμως της οικογενειακής περιουσίας δεν σημαίνει και διάλυση του τσελιγκάτου ως οικογενειακής μονάδας. Η παραγωγική βάση μένει η ίδια. Στην πραγματικότητα γίνεται ανασύνθεση του πατριαρχικού τσελιγκάτου, το οποίον πλέον λειτουργεί ως διευρυμένο.

Η κοινότητα του τσελιγκάτου δεν απαιτεί απλώς πειθαρχία και εργασία από τα μέλη της. Η ίδια δείχνει έμπρακτα το ενδιαφέρον της γι αυτά. Παρέχει άμεση προστασία και στα όρια του εφικτού καλύπτει πλήρως τις οικονομικές ανάγκες διατροφής, ένδυσης και υπόδησής τους. Το κοινό ταμείο πληρώνει όλες τις σχετικές δαπάνες, καθώς και τα έξοδα για γάμους, γιορτές, κηδείες, οφειλές προς τρίτους και άλλα. Η υποχρέωση προς παροχή εργασίας αντισταθμίζεται με το δικαίωμα για την ικανοποίηση όλων αυτών των βιοτικών και πολιτισμικών απαιτήσεων. Και βεβαίως την άμεση ευθύνη για τις συναφείς πρακτικές ρυθμίσεις και διευθετήσεις έχει η ηγεσία του τσελιγκάτου.

Τα άτομα δεν καρπώνονται προσωπικά τα προϊόντα της παραγωγής ή της εργασία τους. Αυτά είναι κοινά, ανήκουν σε όλους, ανεξάρτητα από την εξατομικευμένη παραγωγή ή κτήση τους. Η ατομική ιδιοποίηση δεν είναι επιτρεπτή, αποτελεί παραβίαση των εθιμικών κανόνων.

Στην ποιμενική κοινότητα του τσελιγκάτου όλα διέπονται από το παραδοσιακό δίκαιο της κοινοκτησίας και κανένα μέλος δεν έχει το δικαίωμα της κάρπωσης ή μεταβίβασης ή ενεχύρασης στοιχείων της κοινής περιουσίας, ούτε καν των προϊόντων της προσωπικής του εργασίας.

Οι παραδοσιακές αρχές της συνεργασίας

Ένας παλιός τσέλιγκας από το Τροβάτο Αγράφων, ο Γιώργος Μαργώνης, ενενήντα ετών το 1980, αφηγείται[55] τα ακόλουθα σχετικά με την αποτελεσματικότητα της συνεργασίας στην ποιμενική οικογένεια: *«Απ εδώ απ τα Άγραφα ήτανε ένας τρανός τσέλιγκας, που τον λέγανε Σαλαγιάννη. Είχε πέντε παιδιά και πολλά πρόβατα. Με τον πατέρα μου πήγαινε για χειμαδιά στο Ξηρόμερο. Κάποτε τα αδέλφια αγγίχτηκαν ανάμεσά τους απ τις νύφες και θέλανε να χωρίσουν. Ο γέρο τσέλιγκας έπεσε σε μεγάλη συλλογή. Έκοψε*

[55]Γκιόλια Μάρκου.2004: *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου* σ.63

τότες κάμποσες λουρίδες και φώναξε όλα τα αδέλφια και τις νύφες μπροστά του. Άρχισε να τσακίζει μια - μια τις λουρίδες. Ύστερα αντάμωσε όλες μαζί και κανένας δεν μπορούσε να τις λυγίσει, ούτε αυτός ούτε κανένα απ τα παιδιά. «Να βλέπετε, έτσι είναι και η στάνη ενωμένη. Η δύναμη και η προκοπή πάει με τους πολλούς. Ότι φτιάχνουν οι πολλοί δεν μπορεί να το φτιάξει ο ένας. Ο ένας είναι πρόβατο ολομόναχο στο λόγγο»

Απ τα λόγια του τσέλιγκα είναι φανερή η βαρύτητα που δίνεται στη παραγωγική λειτουργία της συνεργασίας. Η κοινωνική δυναμική της εργασίας έχει τη δική της νομοτέλεια. Σπρώχνει τον εργαζόμενο σε συνεργασία, της οποίας οι ποικίλες μορφές ορίζονται από τις πρακτικές απαιτήσεις των διαδικασιών της κτηνοτροφικής παραγωγής.

Η παρακμή του τσελιγκάτου

Όπως και οι τεχνικές, έτσι και η παραδοσιακή κοινωνική δομή των νομαδικών – ημινομαδικών πληθυσμών γίνεται πια αναχρονιστική.

Το πρώτο πλήγμα που δέχτηκε το τσελιγκάτο ήταν όταν τα χειμερινά βοσκοτόπια περιορίστηκαν και τεμαχίστηκαν με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, το 1922. Αναγκαστικά περιορίστηκαν και χωρίστηκαν σε μικρότερες ομάδες τα κοπάδια. Ένα δεύτερο πλήγμα, άμεσα αυτή τη φορά, ήταν τα μέτρα του 1930[56] «σχετικά με τις ποιμενικές συμβάσεις», που επέτρεπαν στο βοσκό, που είχε νοικιάσει ένα χειμερινό βοσκοτόπι, να το ξανανοικιάσει τον επόμενο χειμώνα.

Ο νόμος απευθυνόταν στους βοσκούς, αγνοώντας τους τσέλιγκες. Έτσι οι μικροϊδιοκτήτες μπόρεσαν να απαλλαγούν από την κηδεμονία τους, η οποία πρόσφερε βέβαια προστασία, αλλά ήταν ταυτόχρονα αρκετά καταπιεστική: ο τσέλιγκας είχε το δικαίωμα να απαιτήσει απ όλους υπακοή και να διώξει αυτόματα κάθε μέλος του τσελιγκάτου το οποίο, κατά τη κρίση του, δεν εκπλήρωνε σωστά τα καθήκοντά του. Η εξάρτηση από τον τσέλιγκα για κάθε εξωτερική συναλλαγή, οι προκαταβολές που έδινε ο τσέλιγκας σε περίπτωση οικονομικής ανάγκης, μπορούσαν να βάζουν το βοσκό σε μια θέση ανάλογη μ αυτήν της δουλοπαροικίας. Όλες αυτές οι αιτίες συνετέλεσαν στην παρακμή του θεσμού. Η παρακμή ήρθε πιο γρήγορα στην βλάχικη

[56] Νόμος 4818, της 14ης-16ης Ιουλίου 1930

περιοχή, γιατί οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες δεν αποτελούν σχεδόν ποτέ τη μοναδική πηγή εισοδήματος μέσα στην εκτεταμένη οικογένεια.

Όλο και περισσότερο περιορίζεται σε μια οικογένεια, λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένη και παίρνει την πολύ απλούστερη μορφή της αλληλοβοήθειας ανάμεσα σε συγγενικά άτομα. Ο θεσμός διατηρείται καλύτερα στους Σαρακατσαναίους, που εξακολουθούν να είναι αποκλειστικά βοσκοί. Δεν υπήρξε ποτέ, αντίθετα, στους Αγραφιώτες: οι ποιμενικές δραστηριότητες προστίθενται απλά στις γεωργικές, που δε συμβιβάζονται καθόλου μ αυτό τον τύπο της κοινοτικής οικονομίας.

«Τα τσελιγκάτα με τα χιλιάδες γιδοπρόβατα, τους σμίχτες, τους μπιστικούς, τους βαλμάδες, έχει εκλείψει[57]. Οι μεγάλες θολωτές καλύβες έχουν εξαφανιστεί από το τοπίο. Η οικοτεχνία, οι αγωγιάτες, οι τυροκόμοι, προεκτάσεις του νομαδισμού, εξαφανίζονται. Η μεγάλη διευρυμένη πολυεστιακή οικογένεια συναντιέται ελάχιστα. Η γεωργία αποτελεί πια συνηθέστερη δεύτερη – κι όχι υποχρεωτικά δευτερεύουσα – απασχόληση. Οι πολυήμερες πορείες της στράτας, αποτελούν εξαίρεση – τα φορτηγά αυτοκίνητα μεταφέρουν αυθημερόν τα κοπάδια στον προορισμό τους.

Δεν πρόκειται λοιπόν πια για «σκηνίτες», για «φερέοικους βλαχοποιμένες», όπως αποκαλούσαν οι λόγιοι του 19ου αιώνα τους προγόνους τους.

Η σημερινή «μεταβατική» κτηνοτροφία μοιάζει όλο και περισσότερο με τη γνωστή στην Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία transhumance, που χαρακτηριστικό της ήταν η εποχιακή «τραμπάλα», βουνό – κάμπος, αλλά μόνο για τα κοπάδια και τους βοσκούς: οι οικογένειες παρέμειναν μόνιμα σε κάποιο χωριό, ορεινό ή πεδινό. Και μάλιστα με την transhumance directe – με την έννοια ότι ο κύριος τόπος κατοικίας θεωρείται πλέον ο πεδινός, ο τόπος της χειμερινής διαβίωσης[58].

---

[57]Ψυχογιού Κ. Δημητρίου-Παπαπέτρου Γιούλη1983:«Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», σ.93, άρθρο στο Α΄ Επιστημονικό *Συνέδριο* των Σαρακατσαναίων, Σέρρες

[58] Η transhumance ορίζεται ως directe όταν ο τόπος κατοικίας των οικογενειών των βοσκών είναι ο κάμπος και επομένως ως μετακίνηση θεωρείται το ανέβασμα στα βουνά. Transhumance iverse έχουμε όταν η μόνιμη κατοικία είναι ορεινή. Είναι φανερό πως η ορολογία προέρχεται από πεδινή οπτική γωνία. (Είναι γνωστό πως την Ελλάδα οι νομάδες κτηνοτρόφοι θεωρούσαν τα βουνά ως πατρίδα τους κι όχι τους κάμπους που ξεχειμώνιαζαν). Θα χρησιμοποιήσουμε τους όρους «μεταβατική κτηνοτροφία» για ν αποδώσουμε transhumance και «μεταβατικός» για το transhumant.

Οι οικογένειες εξακολουθούν βέβαια ν ακολουθούν συνήθως τους βοσκούς στα βουνά, αλλά πάντα σε συνάρτηση με τις ανάγκες της γεωγραφικής εκμετάλλευσης στο κάμπο, το σχολείο των παιδιών, τις ανάγκες παραθερισμού τους.

Η παρακμή της μεταβατικής κτηνοτροφίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Οι κτηνοτροφικές στρατηγικές εξαρτώνται από τις οικολογικές συνθήκες, όπως και από ευρύτερες οικονομικές και πολιτικές περιστάσεις και μεταβολές. Η ίδρυση των εθνικών κρατών, η χάραξη των συνόρων, η συγκεντρωτική κρατική πολιτική, η πολιτική αναστάτωση και οι μεταρρυθμίσεις περί τις γαίες, οι δημοσιονομικές πιέσεις και η υποχρεωτική στράτευση, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες, οι οποίοι και επηρέασαν την ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ περιβάλλοντος σε ολόκληρη τη Βαλκανική.

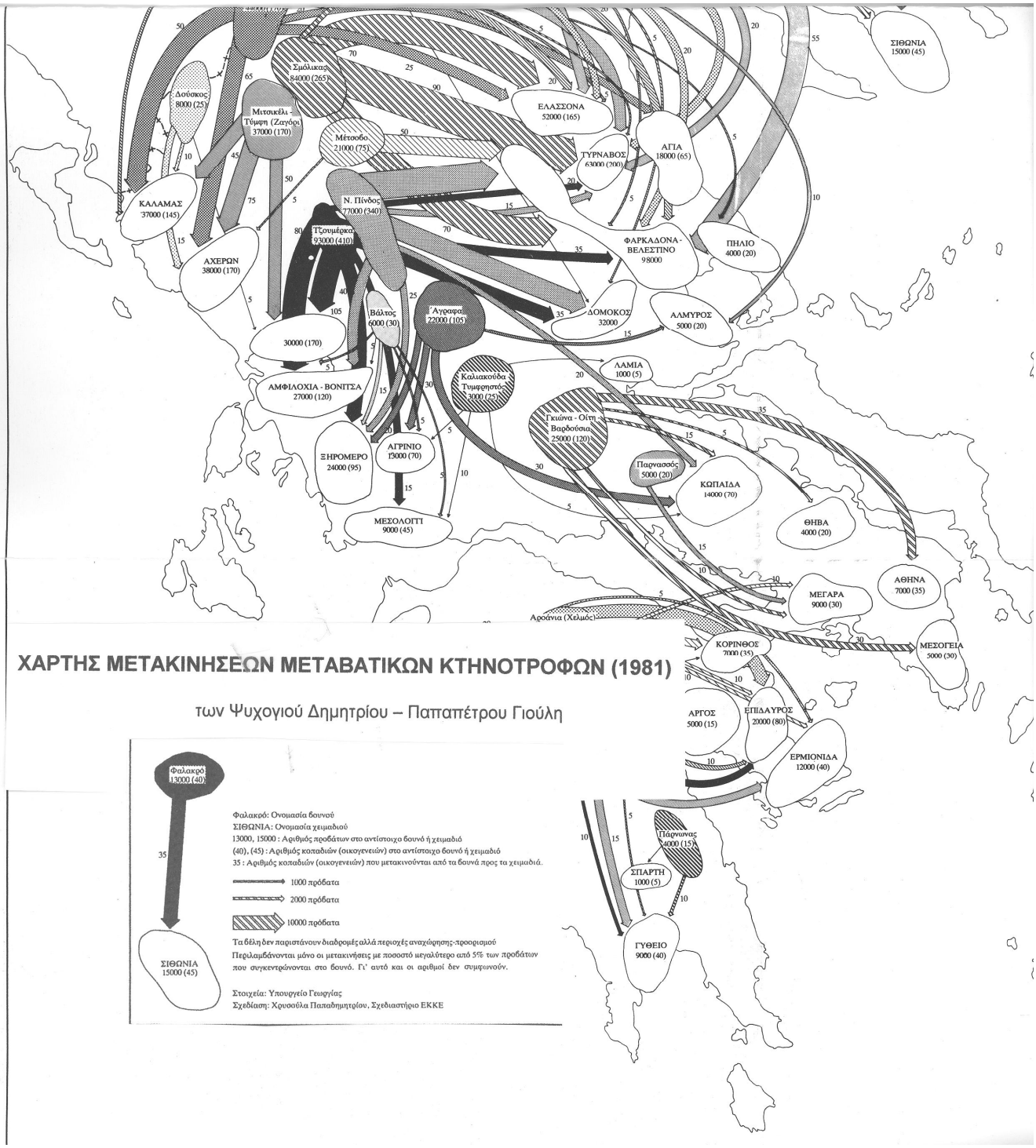
Οι συνέπειες αυτών των εξελίξεων διέφεραν ανάλογα με την κτηνοτροφική στρατηγική. Για παράδειγμα, η αγροτική μεταρρύθμιση στις χαμηλές ζώνες είχε μεγαλύτερες επιπτώσεις στη μεταβατική κτηνοτροφία, από ότι στις διάφορες μορφές της αλπικής γεωργίας.

«Δεν είναι τυχαίο αυτό που λέγεται, ότι οι ορεσίβιοι ήσαν ανέκαθεν ενημερωμένοι για τη πολιτική. Η επίγνωση και μακρινών ακόμη καταστάσεων θα μπορούσε να αποδειχτεί καθοριστική για την οικονομική τους ευμάρεια και για την ασφάλεια των οικογενειών τους».[59]

Οι νομαδικές ποιμενικές κοινότητες[60] ήσαν ευάλωτες στις πολεμικές συρράξεις και την πολιτική αστάθεια, επειδή τα γεγονότα αυτά μπορούσαν να εμποδίσουν την εποχιακή μετακίνηση στους κάμπους ή ακόμη να τις εμπλέξουν στις ίδιες τις συγκρούσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το κλείσιμο και ο αποκλεισμός των ορεινών από τον Ελληνικό Στρατό κατά την περίοδο 1947-1949, που αποτέλεσε και ένα καίριο χτύπημα στον αφανισμό της νομαδικής Σαρακατσαναΐϊκης κτηνοτροφίας. Δίκαια η χρονολογία 1950 θεωρείται από πολλούς το τέλος του νομαδισμού.

[59] H. Louis1927: *Albanien. Eine Landeskunde vornehlich auf Grund eigener Reisen*, σ. 93-94, Stuttgart,

[60] Pichler Robert2008: «Ανοικτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα», σ.84, 86, στο *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, εκδ. Πλέθρον/Δήμος Κόνιτσας

ΣΙΘΩΝΙΑ
15000 (45)
Σμόλικας
84000 (265)
Δούσκος
8000 (25)
Μιτσικέλι - Τύμφη (Ζαγόρι)
37000 (170)
Μέτσοβο
21000 (75)
ΕΛΑΣΣΟΝΑ
52000 (165)
ΤΥΡΝΑΒΟΣ
63000 (200)
ΑΓΙΑ
18000 (65)
ΚΑΛΑΜΑΣ
37000 (145)
Ν. Πίνδος
77000 (340)
Τζουμέρκα
92000 (410)
ΑΧΕΡΩΝ
38000 (170)
ΦΑΡΚΑΔΟΝΑ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ
98000
ΠΗΛΙΟ
4000 (20)
Βάλτος
6000 (30)
Αγραφα
27000 (105)
ΔΟΜΟΚΟΣ
32000
ΑΛΜΥΡΟΣ
5000 (20)
30000 (170)
ΛΑΜΙΑ
1000 (5)
Καλιακούδα Τυμφρηστός
3000 (25)
ΑΜΦΙΛΟΧΙΑ - ΒΟΝΙΤΣΑ
27000 (120)
Γκιώνα - Οίτη - Βαρδούσια
25000 (120)
ΞΗΡΟΜΕΡΟ
24000 (95)
ΑΓΡΙΝΙΟ
13000 (70)
Παρνασσός
5000 (20)
ΚΩΠΑΙΔΑ
14000 (70)
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ
9000 (45)
ΘΗΒΑ
4000 (20)
ΑΘΗΝΑ
7000 (35)
ΜΕΓΑΡΑ
9000 (30)
Αροάνια (Χελμός)
ΚΟΡΙΝΘΟΣ
7000 (35)
ΜΕΣΟΓΕΙΑ
5000 (30)
ΑΡΓΟΣ
5000 (15)
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ
20000 (80)
ΕΡΜΙΟΝΙΔΑ
12000 (40)
Πάρνωνας
4000 (15)
ΣΠΑΡΤΗ
1000 (5)
ΓΥΘΕΙΟ
9000 (40)
ΧΑΡΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ (1981)
των Ψυχογιού Δημητρίου – Παπαπέτρου Γιούλη
Φαλακρό
13000 (40)
35
ΣΙΘΩΝΙΑ
15000 (45)
Φαλακρό: Ονομασία δουνού
ΣΙΘΩΝΙΑ: Ονομασία χειμαδιού
13000, 15000 : Αριθμός προβάτων στο αντίστοιχο δουνό ή χειμαδιό
(40), (45) : Αριθμός κοπαδιών (οικογενειών) στο αντίστοιχο δουνό ή χειμαδιό
35 : Αριθμός κοπαδιών (οικογενειών) που μετακινούνται από τα δουνά προς τα χειμαδιά.
1000 πρόβατα
2000 πρόβατα
10000 πρόβατα
Τα δέλη δεν παριστάνουν διαδρομές αλλά περιοχές αναχώρησης-προορισμού
Περιλαμβάνονται μόνο οι μετακινήσεις με ποσοστό μεγαλύτερο από 5% των προβάτων που συγκεντρώνονται στο δουνό. Γι' αυτό και οι αριθμοί δεν συμφωνούν.
Στοιχεία: Υπουργείο Γεωργίας
Σχεδίαση: Χρυσαύλα Παπαδημητρίου, Σχεδιαστήριο ΕΚΚΕ

Οι δημογραφικές εξελίξεις

«Η κτηνοτροφία μεσαίων και μακρινών αποστάσεων ήταν επίσης ευάλωτη σε ότι αφορά τις οικιστικές μεταβολές στις χαμηλές ζώνες. Σε περίπτωση αύξησης του πληθυσμού ή απόφασης των ορεινών για εγκατάσταση στα πεδινά, τα κοπάδια δεν είχαν χώρους βόσκησης κατά τα μέσα της χειμερινής περιόδου, που γεννιούνταν τα αρνιά και η καλή βοσκή ήταν εξαιρετικά σημαντική.

Μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, 1950, υπήρξε ένα διαρκές κύμα εγκατάστασης κατοίκων των ορεινών περιοχών στα πεδινά και τις παραποτάμιες κοιλάδες, χώρους που ως τότε λειτουργούσαν ως χειμερινά λιβάδια. Η αύξηση του πληθυσμού, όπως και η βελτίωση των συνθηκών δημόσιας υγιεινής με βελτιωτικά έργα στα ελώδη εδάφη (βλέπε κάμπος Κωπαϊδας) σε συνδυασμό με τη βελτίωση των συνθηκών ασφαλείας, ενθάρρυναν τους κατοίκους να μετακομίσουν στις πεδιάδες και τις παραποτάμιες κοιλάδες. Στη πορεία αυτών των εξελίξεων, εδάφη που παλιότερα ήταν λιβάδια μετατράπηκαν σε καλλιεργούμενη γη. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα – η πληθυσμιακή πίεση, η κατανομή των πρώην βοσκότοπων και η καλλιέργειά τους, να δυσχεραίνουν την κτηνοτροφία μακρινών αποστάσεων, των νομάδων».

Απ τον νομαδισμό των παλαιών, περάσαμε στον ημινομαδισμό, που ασκείται μόνον σε μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις και να μιλάμε σήμερα για λιγοστές εποχιακές μετακινήσεις Σαρακατσαναίων πια.

Οι παραδοσιακές εικόνες των βοσκών να συνοδεύουν τα κοπάδια τους, με τις κάπες μισο-ριγμένες στη πλάτη, το κοπάδι που συνοδεύεται απ το βοσκό ή τους βοσκούς, το σμίξιμο δυο – τριών βοσκών μαζί, η ζωή στην ορεινή στάνη, το μάζωμα γύρω από τη φωτιά, ο ήχος της φλογέρας, τα σφυρίγματα των βοσκών, χάθηκαν.

Τριγυρνώντας κανείς από βουνό σε βουνό, πάνω κάτω, ολοένα και πιο σπάνια συναντά πάνω στις ψηλές κορφές, άνθρωπο, εκεί που ήταν άλλοτε ο φυσικός τους χώρος.

Η παραδοσιακή καλύβα του νομάδα βοσκού, σήμα κατατεθέν, η στρογγυλή καλύβα, σιγά – σιγά εξαφανίστηκε. Η περίκεντρη καλύβα χάθηκε και όπου συναντιέται, αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης εποχής, όμοιο με εύρημα αρχαιολογικής σκαπάνης. Οι περισσότερες εξ αυτών, όσες αντέχουν

ακόμη, αντιστέκονται σε πείσμα του χρόνου, χωρίς την ανθρώπινη παρουσία μέσα της. Η κατοικία πια της οικογένειας άλλαξε, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο βοσκός απέκτησε κτήματα στο κάμπο.

Οι καταναγκασμοί που επέβαλλε το κράτος (ποτέ δεν τους άρεσε ο νομαδισμός – χάνεται ο έλεγχος) συνετέλεσαν στη μείωση ακόμη και της ημινομαδικής κτηνοτροφίας, αλλά αυτό δεν αποτελεί την βασική αιτία, που θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στον αρχαϊσμό ενός συστήματος με απολιθωμένες τεχνικές, στον εκτατικό χαρακτήρα του, στο γεγονός ότι ευνοείται ελάχιστα από τη γενική οικονομική κατάσταση της κτηνοτροφίας στην Ελλάδα. Περισσότερο θα πρέπει να αποδοθεί στον αναχρονισμό, που αποτελεί κάθε τύπος νομαδισμού στα πλαίσια μιας κοινωνίας που εξελίσσεται όλο και περισσότερο σύμφωνα με τους κανόνες των αναπτυγμένων χωρών, αλλά και στη γοητεία που ασκεί στον πληθυσμό η μόνιμη εγκατάσταση.

Όλες οι μορφές των αγροτικών και των ποιμενικών δραστηριοτήτων, πρόκειται να εξαφανιστούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα. Ήδη οι κοινοτικές αγροτικές πρακτικές έχουν εξαφανιστεί. Από την άλλη πλευρά, τα κοινοτικά βοσκοτόπια δεν έχουν δυνατότητες επιβίωσης με τον αναδασμό της γης.

Οι ποιμενικές μεταναστεύσεις θέτουν ένα πρόβλημα εντελώς άλλης ευρύτητας. Ο γρήγορος ρυθμός που χαρακτηρίζει τα τελευταία χρόνια τη μόνιμη εγκατάσταση των βοσκών, συνδέεται οπωσδήποτε με τη σταδιακή μείωση των χειμερινών βοσκότοπων και σε μικρότερο βαθμό με τη μείωση των θερινών. Αλλά η μείωση αυτή, δεν αποτελεί τη μοναδική αιτία για τη σταδιακή εξάλειψη των ποιμενικών μεταναστεύσεων. Η σύγχρονη εποχή δεν ανέχεται εύκολα την διατήρηση ιδιόμορφων «τρόπων ζωής». Το φαινόμενο είναι ακόμη εντονότερο σε μια χώρα όπου καταβάλλονται προσπάθειες να απαλείψουν κάθε τι που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «βαλκανικό» ή «ανατολίτικο».

Η αδιαφορία – για να μην μιλήσουμε για εχθρότητα – της γραφειοκρατίας για κάθε τι που έχει μεγαλύτερη ή μικρότερη σχέση με το νομαδισμό, χρονολογείται από παλιά. Όλη η πολιτική, από την εποχή του Όθωνα[61], χαρακτηριζόταν από τη προσπάθεια να εγκαταστήσουν μόνιμα τους

[61] J.A. Buchon 1843: La Grece continentale et la Moree, Paris

νομάδες, που θεωρούνταν στοιχεία αναταραχής. Από την άλλη πλευρά, οι κτηνοτροφικές τεχνικές, δεν σημείωσαν καμία πρόοδο, ούτε άλλωστε οι συνθήκες ζωής των βοσκών. Οι τιμές του κρέατος και του γάλακτος παραμένουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Για το λόγο αυτό, τα εισοδήματα που παρέχουν στους βοσκούς τα κοπάδια, δεν παρουσιάζουν τον ίδιο ρυθμό αύξησης με τις γεωργικές καλλιέργειες.

Το πρόβλημα των ποιμενικών μεταναστεύσεων δεν αποτελεί άλλωστε παρά μία από τις πτυχές της χρησιμοποίησης των βουνών της Ελλάδας. Το 70% της συνολικής επιφανείας της χώρας, αποτελείται από περιοχές που χαρακτηρίζονται ορεινές και όμως τις περισσότερες φορές τα αρμόδια Υπουργεία κρίνουν ότι το βουνό δεν προσφέρει δυνατότητες αξιοποίησης, δεν είναι κατοικήσιμο! Προτείνουν απλά μία αναδάσωση και την εγκατάλειψή του από τους κατοίκους του. Για παράδειγμα, όλα τα χωριά που βρίσκονται σε υψόμετρο μεγαλύτερο από 1.000 μ. θεωρούνται ως μη κατοικήσιμα.

Οι ποιμενικές μεταναστεύσεις είναι μία απ αυτές τις συνήθειες που είναι καταδικασμένες να εξαφανιστούν, αλλά που παρ όλα αυτά, διαρκούν πολύ περισσότερο απ αυτούς που τις καταδικάζουν, επειδή όλοι οι παρατηρητές από τα τέλη του 19^{ου} αι. κιόλας προέβλεπαν το τέλος τους.

Κι όμως το τέλος αυτό αργεί να έρθει, πολύ περισσότερο μάλιστα, γιατί αποτελεί τον πιο καθυστερημένο τομέα της κτηνοτροφικής-αγροτικής εκμετάλλευσης. Ίσως να ήταν προτιμότερο λοιπόν, αντί να αποφασίζουν τον θάνατο πανάρχαιων συνηθειών, να εφάρμοζαν μία πολιτική κατανόησης, έστω και αργοπορημένα, για ένα τρόπο ζωής, που υπήρξε και συνεχίζει να υπάρχει, κάτω από την συνεχή ανάγκη των ανθρώπων - έχει πολλά να μας μάθει και περισσότερα να μας δώσει - ιδιαίτερα στις μέρες μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ζωή στα ψηλώματα

Εγγεγραμμένοι

Στα Δημοτολόγια του Δήμου Αγράφων, αναζητήσαμε το παρελθόν των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών, επειδή οι γραπτές μαρτυρίες των είναι λιγοστές..

Μέσα απ εκεί αντλήσαμε όλες εκείνες τις πληροφορίες, που είχαν να κάνουν με τις πατριαρχικές οικογένειες, που από το 1844 πιστοποιούν την παρουσία τους, στη περιοχή, πρώην Κοινότητα Αγράφων, όπου ανήκει και η λεκάνη Νιάλας – Άσπρου ποταμού, πεδίον έρευνάς μας.

Το υλικό που αντλήσαμε από τα δημοτολόγια του Δήμου Αγράφων (μέσω καταγραφής Γεωργίου Ν. Αγραφιώτη)[1], καθώς και την επιτόπια έρευνα, μας βοήθησε να συνδεθούμε με το παρελθόν και να κατανοήσουμε τον μεγάλο αριθμό ανθρώπων, που «έβγαιναν» παλιά στη λεκάνη Νιάλας – Άσπρου, όταν στις μέρες αυτοί που βγαίνουν μετριούνται στα δάκτυλα του ενός χεριού.

Στη περίπτωση της Νιάλας, μπορούμε να συμπεράνουμε από το υπάρχον υλικό, ότι η οικογένεια ακολουθούσε ένα κύκλο ζωής, όπου μια αρχικά πατρογονική οικογένεια διευρυνόταν με τη συνοίκηση των παντρεμένων (ή του παντρεμένου) γιων (ή γιου) με τις οικογένειές τους μαζί με το ζευγάρι των γονέων (ή τον εναπομείναντα γονέα) και τα ανύπαντρα αδέλφια (αδελφές) στη συνέχεια, από τη σχάση αυτής της σύνθετης οικογένειας (με τον χωρισμό των αδελφών) προέκυπταν νέες πυρηνικές οικογένειες, που ακολουθούσαν τον δικό τους κύκλο ζωής η καθεμιά, μέσα στο κτηνοτροφικό επάγγελμα.

Εξετάζοντας τον «κύκλο ζωής», δηλαδή τη διαχρονική εξέλιξη της οικογενειακής μονάδας, διαπιστώνουμε, πως μπορεί να περάσει από διάφορες μορφές οργάνωσης, που αλληλοδιαδεχούμενες σχηματίζουν ένα κύκλο, αυτό ακριβώς που ονομάζουμε κύκλο ζωής της οικογένειας.

---

[1] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008:*Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, κεφ. Μητρώον αρρένων Σαρακατσαναίων Νομού Ευρυτανίας Επαρχίας Ευρυτανίας Κοινότητας Αγράφων, σ.59 – 74, Αθήνα

Πατρογραμμικές ομάδες – σόϊα - ταράφια

«Μία από τις βασικές δομές των ευρωασιατικών ποιμενικών κοινωνιών υπήρξε η πατρογονική ιδεολογία, εστιασμένη σ ένα συγκεκριμένο πρόγονο. Οι γιοι του θεωρούνταν ιδρυτές των υπό-ομάδων καταγωγής και οι γιοι των γιων ιδρυτές μικρότερων ομάδων, που αποσπάστηκαν από τις πρώτες.

Αυτού του είδους οι ομάδες στα Βαλκάνια δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι διαμορφώθηκαν ελεύθερα, ως αποτέλεσμα μιας φυσικής οικολογικής προσαρμογής στις απαιτήσεις της ορεινής οικολογίας. Οι ορεινές περιοχές αποτέλεσαν μάλλον καταφύγια πέρα από τα αναπτυσσόμενα κρατικά συστήματα των Οθωμανών. Η ανάδειξη αυτών των πατρογραμμικών δομών αντικατόπτριζε μια τοπική προσαρμογή στην απουσία των ευρύτερων κρατικών δομών.

Ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης το σόϊ υπήρχε κύρια – αλλά όχι αποκλειστικά – στην κτηνοτροφία μακρινών αποστάσεων. Οι Σαρακατσάνοι μαζί με άλλες εθνοτικές ομάδες, αντιπροσωπεύουν αυτή τη κατηγορία συγγένειας. Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες συνέχιζαν να ζουν ως νομάδες ή ημινομάδες. Αντιπροσωπεύουν μια σπάνια εξαίρεση, αφού όλες οι νομαδικές κτηνοτροφικές κοινωνίες είναι πατρογραμμικές (Galvin1996:861). Μια πιθανή εξήγηση γι αυτή την εξαίρεση είναι ότι οι Σαρακατσάνοι είχαν εκτεθεί πιο έντονα στην ορθόδοξη εκκλησία απ ότι οι άλλες πατρογραμμικές κτηνοτροφικές ομάδες των δυτικών Βαλκανίων.

Στην κλασσική μελέτη του ο J. Campbell σχετικά με τους Σαρακατσαναίους[2] της Ηπείρου, περιγράφει τις σύνθετες μορφές οικογενείας.

Οι καθοριστικές διαφορές μεταξύ της κοινωνικής δομής των φυλών και των πατρογραμμικών ομάδων από τη μια και των σογιών από την άλλη, είναι ότι οι πρώτες ήσαν γραμμικές και εκτείνονταν κάθετα σύμφωνα με μονοπλευρικές αρχές καταγωγής, ενώ οι δεύτερες ήσαν πλευρικές και εκτείνονταν οριζόντια σύμφωνα με αμφιπλευρικές αρχές καταγωγής.

Η εκτεταμένη οικογένεια επιτρέπει στους Σαρακατσάνους να εξασφαλίζουν την ευμάρεια, φυσικά όπως την αντιλαμβάνονται οι ίδιοι. Πρόκειται για μια κάθετη μορφή, αποτελείται από τον κοινό πρόγονο και τις οικογένειες των αρσενικών απογόνων. Πρόκειται για μια μόνο γενεαλογική

[2] Campbell K. John1964: *Honour, Family and Patr*onage, Oxford, Clarendon

γραμμή απογόνων[3]. Σχηματικά προυσιάζεται σαν μια μοναδική πυραμίδα, σχετικά ομοιογενής, και τοποθετημένη κάτω από την εξουσία του προγόνου.

Όπως οι φυλετικές κοινωνίες και οι πατρογραμμικές ομάδες, έτσι και τα σόγια διαμόρφωσαν τις οργανωτικές δομές τους κατά την οθωμανική κατάκτηση. Η γενική ανασφάλεια αυτής της περιόδου έθεσε την επιβίωση των νομάδων υπό αμφισβήτηση. Η επιβίωση των νομάδων ήταν εξαρτημένη από διασφαλισμένα θερινά και χειμερινά βοσκοτόπια και από την ασφάλεια κοπαδιών και ποιμένων, κατά το μακρύ ταξίδι μεταξύ θερινών και χειμερινών βοσκοτόπων. Η μετακίνηση έπρεπε να ξεκινήσει σε καθορισμένο χρόνο και να ακολουθηθεί καθορισμένη διαδρομή, γιατί τα αιγοπρόβατα χρειάζονταν βοσκή σε όλη τη πορεία. Η απώλεια του κοπαδιού ή ενός μέρους του σήμαινε ότι κινδύνευε η φυσική τους επιβίωση.

Η νομαδική οικονομία της Πίνδου, προέκυψε στο καθεστώς της κτηνοτροφίας των μακρινών αποστάσεων, αλλά η οικιστική ομάδα μετακινείτο εποχιακά και το πρόβλημα της ασφάλειας αντιμετωπίστηκε με τα εκτεταμένα σόγια. Αυτό δείχνει την περιπλοκότητα των ποιμενικών κοινωνιών και τη δυνατότητά τους να προσαρμόζονται οικονομικά, οικολογικά και κοινωνικά στις προκλήσεις που έθετε η εκτροφή αιγοπροβάτων στο πολιτικό πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας».

Με την ανατροπή του μητριαρχικού καθεστώτος[4] που επέρχεται ως συνέπεια της αλλαγής των παραγωγικών ρόλων μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας, δημιουργείται ο θεσμός της πατριαρχίας. Τα γένη οργανώνονται από τη πλευρά του πατέρα.

Στο τσελιγκάτο ο πρεσβύτερος των μελών του γένους, ο *γεννήτης* είναι ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός του. Αυτός ασκεί όχι μόνο στρατιωτική, αλλά και διοικητική, δικαστική και ιερατική ακόμα εξουσία. Τα διάφορα γένη δεν είναι ισοδύναμα μεταξύ τους. Διαφορίζονται ανάλογα με την περιουσία τους, τα ποίμνια και τους βοσκότοπους που κατέχει το καθένα.

Στη λεκάνη της Νιάλας – Άσπρου ποταμού οι οικογένειες ήταν Σαρακατσαναΐϊκες, ήτοι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, με ισχυρά ενδογαμική σχέση. Ο γάμος στις κλειστές κοινωνίες, όπως ήταν αυτή των

[3] Καββαδία Β. Γ. 1991: *Σαρακατσάνοι, μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, σ.150-1, εκδ. Λούση Μπρατζιώτη

[4] Λεκατσά Π.1979: *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία*, passim. Γαρδίκα Κ. Γ. 1902:«Η γυνή εν τω ελληνικώ πολιτισμώ», σσ.387-492, *Αθηνά*, 14

Σαρακατσαναίων, είναι κατά κανόνα πατροτοπικός. Η γυναίκα μεταβαίνει στην οικογένεια των πεθερικών της, στην οποία ανήκει και ο σύζυγός της. Το έθιμο σχετίζεται με τη δομή της σύνθετης οικογένειας και την πατρογραμμική ή αρρενογονική καταγωγή των μελών της. Το αίτημα της αρρενογονίας στις ποιμενικές ομάδες, δεν αποτελεί κάποια κληρονομημένη ρατσιστική αντίληψη κατά των κοριτσιών. Έχει σχέση με τις διαμορφούμενες κάθε φορά ιστορικές πραγματικότητες.

Οι Σαρακατσιαναίοι παντρεύονταν μόνο μεταξύ τους και σ αυτό ίσως να οφείλεται το ότι διατήρησαν για πολλούς αιώνες την καθαρότητα της φυλής των. Απέφευγαν τους γάμους με ξένα «μελέτια» και αυτό όπως ισχυρίζονταν για να μη «λωβιάσει» το αίμα τους. Οι Σαρακατσιαναίοι παντρεύονταν σε μικρή ηλικία, διότι αυτό επιβάλλονταν από τη φύση της εργασίας τους, επειδή είχαν ανάγκη από πολλά χέρια. Έτσι τα κορίτσια μετά τα δεκαοκτώ τους χρόνια θεωρούνταν αρκετά ώριμα για παντρειά, ενώ για τα παιδιά (τ΄ αγόρια) μετά την εκπλήρωση των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων.

Οι γάμοι των Σαρακατσιαναίων γίνονταν πάντοτε με προξενιό. Το ρόλο του προξενητή τον αναλάμβαναν στενοί συγγενείς ή φίλοι. Η πρωτοβουλία για το ξεκίνημα ενός προξενιού ανήκει πάντα στην οικογένεια του άνδρα.

Έτσι οι γαμήλιες τελετουργίες στα κονάκια των βουνών αποτελούσαν και τις μοναδικές κοινές εορταστικές εκδηλώσεις της ομάδας, με τελεστικά γλέντια, που συγκέντρωναν τα σόγια, συμβάλλοντας στον επαναπροσδιορισμό της συλλογικής τους ταυτότητας. Οι γάμοι, παρ όλες τις αλλαγές στο τυπικό τους, εξακολουθούν ακόμα και σήμερα να παίζουν συμβολικά και κοινωνικά συνεκτικό ρόλο για την ομάδα, μέσω της συμμετοχής στις γαμήλιες τελετές, αν και δεν ανεβαίνουν πλέον όλοι στα βουνά, έχει πάψει να ισχύει η ενδογαμία και τα μέλη της είναι εγκατεστημένα στα μεγάλα και μικρά αστικά κέντρα ή κοντά σε χωριά σε όλους τους κάμπους.

Το κατεξοχήν γαμήλιο τελετουργικό αντικείμενο ήταν η φερόμενη σημαία του γάμου, το φλάμπουρο ή ο φλάμπουρας, το αρσενικό σύμβολο (σε αντίστιξη θα μπορούσε να εκληφθεί με το φερόμενο επίσης «θηλυκό» σύμβολο αυτό της τουρλωτής καλύβας ή τέντας), το οποίο προπορεύεται της γαμήλιας πομπής, που σχηματιζόταν από το σόι του γαμπρού όταν πήγαινε να πάρει τη νύφη και σηματοδοτούσε την έμφαση στην πατρογραμμική

καταγωγή, την ενότητα και συνέχεια της γενιάς, την ενδογαμία (που είχε προϋπόθεση την ελεγχόμενη επιβεβλημένη κινητικότητα των γυναικών μέσω του γάμου), την πρακτική της μετά-γαμήλιας εγκατάστασης της νύφης στη καλύβα του πεθερού, σ ένα βαθμό ίσως και την κινητικότητα ανθρώπων και κοπαδιών (Καββαδίας, ό.π., Αλεξάκης Ε. 1990 πρβλ. και Μαρινέσκου1985, Φέρμορ1991:26-55)

Οι «φάρες» της λεκάνης Νιάλας – Άσπρου

Σύμφωνα με τις αναφορές[5] που έχουμε στις Νιάλες (Νεράϊδα, Παλιόλακα και Χαλιάς) παλιά έβγαιναν, οι: Πατσιαουραίοι, Τσιγαριδαίοι (Καμάρια) Αραπογιανναίοι (Μιχοπουλαίοι), Καλαμπαλικαίοι, Μπλαρογιανναίοι, Γωγολαίοι, Μιχαίοι, Κουτσουπιαίοι, Ψαλιδαίοι και άλλοι.

Ακόμη, σε συμφωνητικό έγγραφο του 1925, που έχει δημοσιοποιήσει ο Γεώργιος Ν. Αγραφιώτης, και έχει να κάνει με τους κατοίκους της Νιάλας, εκτών των πιο πάνω ονομάτων, αναφέρονται και οι Ντασιαίοι, Μουλαρογιανναίοι (πιθανά ίδιοι με τους Μπλαρογιανναίους ή Μουλαραίους), Σταμουλαίοι..

Σύμφωνα με τα μητρώα αρρένων Σαρακατσαναίων νομού Ευρυτανίας κοινότητας Αγράφων, - όπου εντάσσονται και οι δορυφόροι μικροοικισμοί: Νιάλα (Νεράϊδα), Παλιόλακα και Χαλιάς Αγράφων - διαπιστώσαμε κι άλλα ονόματα και καταθέτουμε ξεχωριστά κατ΄ όνομα (φάρες, σόϊα ή ταράφια), απ την καταγραφή[6] του Γεωργίου Ν. Αγραφιώτη:

Κατσαρός (Κατσαραίοι) έβγαιναν στο συνοικισμό Χαλιάς Αγράφων

Επώνυμον	όνομα Όνομα πατρός		έτος γεννήσεως
Κατσαρός	Δημήτριος	Γεώργιος	1844
Κατσαρός	Γεώργιος	Γεώργιος	1849
Κατσαρός	Κων/νος	Δημήτριος	1874
Κατσαρός	Γεώργιος	Δημήτριος	1884
Κατσαρός	Βασίλειος	Δημήτριος	1886
Κατσαρός	Παναγιώτ.	Δημήτριος	1888

[5] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, σ.74
[6] Η καθολική στρατολογία καθιερώθηκε το 1878 και εφαρμόστηκε από το 1880, οπότε και συντάχτηκε το μητρώο αρρένων

Κατσαρός	Χρήστος	Γεώργιος	1891
Κατσαρός	Ιωάννης	Κων/νος	1902
Κατσαρός	Δημήτριος	Γεώργιος	1905
Κατσαρός	Χρήστος	Γεώργιος	1914
Κατσαρός	Θεόδωρος	Κων/νος	1914
Κατσαρός	Θεόδωρος	Κων/νος	1915
Κατσαρός	Δημήτριος	Γεώργιος	1917
Κατσαρός	Θεόδωρος	Κων/νος	1918
Κατσαρός	Βασίλειος	Παναγιώτης	1930
Κατσαρός	Γεώργιος	Δημήτριος	1934
Κατσαρός	Γεώργιος	Κων/νος	1940
Κατσαρός	Κων/νος	Ιωάννης	1940

Με την ευκαιρία αυτή, παραθέτω και το σχετικό εδάφιο με τον Νίκο Κατσαρό του Ηλία, πρώην Αντιπροέδρου της Βουλής και νυν προέδρου του Ε.Λ.Γ.Α.

«Ο Νίκος Κατσαρός, πρόεδρος του ΕΛΓΑ, πέρασε[7] *μια μέρα καλοκαίρι 2008 από δω, συνοδευμένος από τον Θύμιο τον Μιχόπουλο (Αντιδήμαρχο Αγράφων και μεγαλωμένο στη Νιάλα), και τον φιλοξενήσαν. Ήρθαν απ τα Πατήματα και πέρασαν απ την κουνιάδα μου την Παναγιού και τους έβαλαν να φάνε.*

Πέρασαν απ εκεί απρόοπτα η γυναίκα ήταν στα πρόβατα, ε τώρα η γυναίκα προσφέρθηκε, κάτι πρόχειρο να τους φτιάξει να φάνε, μισό λεπτό λέει, «μας βρήκατε και απειρολόϊτοι(η)» (απροετοίμαστοι ή απεριποίητους) και επειδή δεν την είχε ακούσει αυτή τη λέξη.. αυτός είχε ζήσει μικρός τη ζωή των βλάχων, Σαρακατσάνων, και της λέει: «ώπα, ώπα να το γράψω να το δώσω στην Ομοσπονδία..» «Τι να σας φτιάξω να φάτε; λέει η γυναίκα και αυτός» .. «να μας φτιάξεις ξηροφέλα», της λέει «αυτό είναι το ξηρό το τυρί, τους τηγάνισε η γυναίκα και του άρεσε. Αυτός είχε ζήσει μικρό παιδάκι με την οικογένειά του κοντά σε στάνη και τόξερε.».

[7] Πληροφορητής:Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, ετών 51, Καλόγερος (Παλιόλακας) Αγράφων

Ντάσιος (Ντασιαΐϊκο) εμπλέκεται και το Καλαμπαλικαΐϊκο έβγαιναν στη Νιάλα

Ντάσιος[8]	Γεώργιος	Κων/νος	1844
Ντάσιος	Βασίλειος	Ιωάννης	1864
Ντάσιος	Νικόλαος	Ιωάννης	1868
Ντάσιος	Αριστείδης	Αθανάσιος	1875
Ντάσιος	Κων/νος	Γεώργιος	1892
Ντάσιος	Δημήτριος	Γεώργιος	1894
Ντάσιος	Ηλίας	Βασίλειος	1898
Ντάσιος	Γεώργιος	Βασίλειος	1898
Ντάσιος-Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Αναστάσιος	1914
Ντάσιος	Παναγιώτης	Δημήτριος[9]	1938

Μιχοπουλαίοι (πρώην Αραπογιανναίοι)[10] έβγαιναν στη Νιάλα

Μιχόπουλος	Ιωάννης	Ευθύμιος	1849
Μιχόπουλος	Χρήστος	Ευθύμιος	1851
Νιχόπουλος	Παναγιώτης	Δημήτριος	1891
Μιχόπουλος	Ευθύμιος	Χρήστος	1894
Μιχόπουλος	Σπύρος	Ιωάννης	1894
Μιχόπουλος	Ευθύμιος	Ιωάννης	1896
Μιχόπουλος	Κων/νος	Ιωάννης	1900
Μιχόπουλος	Δημήτριος	Χρήστος	1901
Μιχόπουλος	Γεώργιος	Ιωάννης	1902
Μιχόπουλος	Θεόδωρος	Ιωάννης	1904
Μιχόπουλος	Βελισσάριος	Ιωάννης	1906
Μιχόπουλος	Δημήτριος	Κων/νος	1909
Μιχόπουλος	Ιωάννης	Στέφανος	1918
Μιχόπουλος	Ηλίας	Ευθύμιος	1927

[8] Στην μεγάλη εικόνα του Προφήτη Ηλία στο εξωκλήσι του Προφήτη Ηλία της Νιάλας, στο κάτω μέρος της, οι δωρητές, υπογράφουν ως Ντά(τ)σιος, όπως Σαρακατσιάνος

[9] Ο Παναγιώτης Ντάσιος του Δημητρίου ετών 70, εν έτι 2008 ανεβαίνει στη Νιάλα και κατεβαίνει στην Αλίαρτο Βοιωτίας

[10] Ο Αραπογιάννης που κρατούσε τις ρίζες του από τους Συκάδες ή Βλαχοπουλαίους, όπως μετονομάσθηκαν μερικοί αργότερα, απόγονοι του οποίου, κατά την Αγγελική Χατζημιχάλη, είναι οι Αραπογιανναίοι που βγαίνουν στη Νιάλα Αγράφων. Ο Αραπογιάννης μάλιστα, μαζί με τους Αγραφιώτες: Σταμούλη Γάτσο, Λογοθέτη Ζώτο ή Γκαβοστέργιο Σαρακατσάνο από τη Φουρνά Ευρυτανίας και το Γιώργο Γιολδάση κήρυξαν την επανάσταση στ Άγραφα.

Μιχόπουλος	Γεώργιος	Ευθύμιος	1930
Μιχόπουλος	Θεόδωρος	Κων/νος	1930
Μιχόπουλος	Χρήστος	Ευθύμιος	1930
Μιχόπουλος	Απόστολος	Ευθύμιος	1931
Μιχόπουλος	Βασίλειος	Γεώργιος	1932
Μιχόπουλος	Ηλίας	Θεοδόσιος	1932
Μιχόπουλος	Παναγιώτης	Σπύρος	1932
Μιχόπουλος	Σταμούλης	Κων/νος	1932
Μιχόπουλος	Ηλίας	Κων/νος	1933
Μιχόπουλος	Ηλίας	Στέφανος	1933
Μιχόπουλος	Ιωάννης	Θεόδωρος	1935
Μιχόπουλος	Κων/νος	Παναγιώτης	1935
Μιχόπουλος	Θεόδωρος	Ευθύμιος	1937
Μιχόπουλος	Ιωάννης	Βελισσάριος	1937
Μιχόπουλος	Ηρακλής	Γεώργιος	1938
Μιχόπουλος	Ιωάννης	Ευθύμιος	1938
Μιχόπουλος	Κων/νος	Σπύρος	1938
Μιχόπουλος	Νικόλαος	Βελισσάριος	1938
Μιχόπουλος	Σπύρος	Θεόδωρος	1938
Μιχόπουλος	Επαμειν.	Θεόδωρος	1939
Μιχόπουλος	Ελευθέριος	Βελισσάριος	1940
Μιχόπουλος	Ιωάννης	Γεώργιος	1941
Μιχόπουλος	Δήμος	Σπυρίδων	1941

Μίχος (Μιχαίοι), έβγαιναν στο συνοικισμό Χαλιά Αγράφων

Μίχος	Ευάγγελος	Ιωάννης	1856
Μίχος	Δημήτριος	Παναγιώτης	1858
Μίχος	Σπυρίδων	Παναγιώτης	1861
Μίχος	Βασίλειος	Ιωάννης	1865
Μίχος	Κων/νος	Δημήτριος	1877
Μίχος	Αλέξανδρος	Κων/νος	1878
Μίχος	Στέφανος	Ιωάννης	1890
Μίχος	Αλέξιος	Ευάγγελος	1892
Μίχος	Ευάγγελος	Βασίλειος	1894

Μίχος	Αριστείδης	Ευάγγελος	1894
Μίχος	Γεώργιος	Ευάγγελος	1896
Μίχος	Βασίλειος	Δημήτριος	1896
Μίχος	Δημήτριος	Ευάγγελος	1898
Μίχος	Ηλίας	Ευάγγελος	1900
Μίχος	Ηλίας	Σπύρος	1901
Μίχος	Ιωάννης	Βασίλειος	1901
Μίχος	Αθανάσιος	Ευάγγελος	1904
Μίχος	Δημήτριος	Βασίλειος	1904
Μίχος	Κων/νος	Θωμάς	1904
Μίχος	Γεώργιος	Θωμάς	1908
Μίχος	Ζαχαρίας	Θωμάς	1911
Μίχος	Ηλίας	Αλέξιος	1911
Μίχος	Βασίλειος	Θωμάς	1914
Μίχος	Νικόλαος	Θωμάς	1917
Μίχος	Ευάγγελος	Δημήτριος	1924
Μίχος	Ευάγγελος	Δημήτριος	1924
Μίχος	Βασίλειος	Δημήτριος	1927
Μίχος	Ευάγγελος	Αθανάσιος	1933
Μίχος	Αριστείδης	Ηλίας	1935
Μίχος	Γεώργιος	Αλέξιος	1936
Μίχος	Σπύρος	Ηλίας	1936
Μίχος	Αλέξιος	Ηλίας	1938
Μίχος	Απόστολος	Ηλίας	1938

Πατσαούρας (Πατσαουραίοι)[11] έβγαιναν στη Νιάλα (Νεράϊδα)

Πατσαούρας	Νικόλαος	Ιωάννης	1854

[11] Ο Δήμος Πατσιαούρας ή Πλιάσας, οι συγγενείς του οποίου ξεκαλοκαίριαζαν στη Νιάλα Αγράφων και για τον οποίον ο Γιάννης Βλαχογιάννης γράφει ότι: *«ήταν από τους περίφημους 17 άνδρες του Κατσαντώνη, που περίσσεψαν από των Κατσαντωναίων τον κατατρεγμό*», και ο οποίος όταν τα απομεινάρια του Κατσαντωναΐικου ασκεριού προσκύνησαν, αυτός δεν προσκύνησε, αλλά συνέχισε ακόμα και μετά την απελευθέρωση, τον κλέφτικο βίο. (Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008:*Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, σ.50, Αθήνα). Σχετικά με το όνομα Πατσιαούρας, πριν αυτός πάει κλέφτης, φύλαγε ένα κοπάδι πρόβατα (ζυγούρια) που ήταν τόσο πολύ αδύνατα από τις κακουχίες του χειμώνα, που ήταν σαν κουρέλια και οι τσοπαναραίοι βλέποντάς τα και συζητώντας αναμεταξύ τους έλεγαν «τι πατσιαούρια είναι αυτά» και έτι πήρε το όνομα ο τσοπάνος που τα φύλαγε, ο μετέπειτα κλέφτης (Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2005: *Σαρακατσιαναίοι κλεφταρματολοί και το δημοτικό τραγούδι*, σ.88-89, Αθήνα

Πατσαούρας	Σπυρίδων	Ιωάννης	1857
Πατσαούρας	Θεόδωρος	Ιωάννης	1861
Πατσαούρας	Γεώργιος	Δημήτριος	1878
Πατσαούρας	Κων/νος	Δημήτριος	1878
Πατσαούρας	Νικόλαος	Δημήτριος	1881
Πατσαούρας	Γεώργιος	Ιωάννης	1881
Πατσαούρας	Στέφανος	Δημήτριος	1883
Πατσαούρας	Κων/νος	Νικόλαος	1897
Πατσαούρας	Ιωάννης	Νικόλαος	1898
Πατσαούρας	Ιωάννης	Λεωνίδας	1899
Πατσαούρας	Ηλίας	Αλέξιος	1904
Πατσαούρας	Ηρακλής	Γεώργιος	1904
Πατσαούρας	Στέφος	Αλέξιος	1906
Πατσαούρας	Αθανάσιος	Ιωάννης	1906
Πατσαούρας	Αθανάσιος	Ιωάννης	1908
Πατσαούρας	Αντώνιος	Αλέξιος	1909
Πατσαούρας	Σεραφείμ	Γεώργιος	1913
Πατσαούρας	Αντώνιος	Αλέξιος	1913
Πατσαούρας	Λάμπρος	Αλέξιος	1914
Πατσαούρας	Παναγιώτης	Νικόλαος	1915
Πατσαούρας	Αντώνιος	Νικόλαος	1917
Πατσαούρας	Χρήστος	Γεώργιος	1920
Πατσαούρας	Δημήτριος	Κων/νος	1921
Πατσαούρας	Βασίλειος	Αλέξιος	1922
Πατσαούρας	Ηλίας	Στέφανος	1923
Πατσαούρας	Θεοφάνης	Γεώργιος	1926
Πατσαούρας	Λάμπρος	Στυλιανός	1933
Πατσαούρας	Δημήτριος	Στέλιος	1937

Καλαμπαλίκης (Καλαμπαλικαίοι) έβγαιναν Νιάλα και Παλιόλακα

Καλαμπαλίκης[12]	Ηλίας	Γεώργιος	1877

[12] προερχόμενοι από επίθετο Μεγαλογιάννης > Ντάσιος > Καλαμπαλίκης, πήραν το όνομα από τον αρχιληστή Βασίλη Καλαμπαλίκη. Βγαίναν στη Νιάλα, αλλά κυρίως στον συνοικισμό

Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Δημήτριος	1878
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Δημήτριος	1879
Καλαμπαλίκης	Αθανάσιος	Δημήτριος	1879
Καλαμπαλίκης	Ιωάννης	Βασίλειος	1894
Καλαμπαλίκης	Παναφιώτης	Νικόλαος	1896
Καλαμπαλίκης	Αθανάσιος	Αριστείδης	1900
Καλαμπαλίκης	Δημήτριος	Γεώργιος	1903
Καλαμπαλίκης	Δημήτριος	Αναστάσιος	1903
Καλαμπαλίκης	Ηλίας	Αριστείδης	1903
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Ιωάννης	1904
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Αθανάσιος	1904
Καλαμπαλίκης	Θεόδωρος	Περικλής	1904
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Δημήτριος	1904
Καλαμπαλίκης	Αλέξανδρος	Γεώργιος	1905
Καλαμπαλίκης	Νικόλαος	Αριστείδης	1905
Καλαμπαλίκης	Ευθύμιος	Κων/νος	1907
Καλαμπαλίκης	Ιωάννης	Δημήτριος	1907
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Ηλίας	1907
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Νικόλαος	1908
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Περικλής	1909
Καλαμπαλίκης	Ευάγγελος	Αριστείδης	1909
Καλαμπαλίκης	Δημήτριος	Ιωάννης	1909
Καλαμπαλίκης	Περικλής	Περικλής	1910
Καλαμπαλίκης	Θωμάς	Ιωάννης	1910
Καλαμπαλίκης	Ηλίας	Αναστάσιος	1910
Καλαμπαλίκης	Νικόλαος	Αθανάσιος	1910
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Αριστείδης	1911
Καλαμπαλίκης	Παναγιώτης	Ηλίας	1912
Καλαμπαλίκης	Αριστείδης	Γεώργιος	1914
Καλαμπαλίκης-Ντάσιος	Κων/νος	Αναστάσιος	1914
Καλαμπαλίκης	Νικόλαος	Ιωάννης	1915

της Παλιόλακας που ήταν όλοι Καλαμπαλικαίοι. Αργότερα εγκατέλειψαν την Παλιόλακα και ανέβηκαν στην τοποθεσία *Καλόγερο*

Καλαμπαλίκης	Ηλίας	Λουκάς	1916
Καλαμπαλίκης	Δημήτριος	Ηλίας	1916
Καλαμπαλίκης	Ανδρέας	Κων/νος	1916
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Αριστείδης	1917
Καλαμπαλίκης	Ιωάννης	Λουκάς	1919
Καλαμπαλίκης	Αριστείδης	Αθανάσιος	1926
Καλαμπαλίκης	Βασίλειος	Αριστείδης	1926
Καλαμπαλίκης	Παναγιώτης	Ιωάννης	1926
Καλαμπαλίκης	Βασίλειος	Γεώργιος	1930
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Κων/νος	1930
Καλαμπαλίκης	Νικόλαος	Ηλίας	1930
Καλαμπαλίκης	Νικόλαος	Κων/νος	1930
Καλαμπαλίκης	Βασίλειος	Ιωάννης	1931
Καλαμπαλίκης	Γρηγόριος	Κων/νος	1931
Καλαμπαλίκης	Παναγιώτης	Ηλίας	1931
Καλαμπαλίκης	Λάμπρος	Γεώργιος	1933
Καλαμπαλίκης	Απόστολος	Γεώργιος	1933
Καλαμπαλίκης	Γεώργιος	Θεοδόσιος	1934
Καλαμπαλίκης	Ιωάννης	Γεώργιος	1934
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Κων/νος	1935
Καλαμπαλίκης	Περικλής	Θεοδόσιος	1935
Καλαμπαλίκης	Αθανάσιος	Γεώργιος	1936
Καλαμπαλίκης	Αναστάσιος	Δημήτριος	1936
Καλαμπαλίκης	Ηλίας	Γεώργιος	1936
Καλαμπαλίκης	Ευάγγελος	Θεόδωρος	1937
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Γεώργιος	1937
Καλαμπαλίκης	Βασίλειος	Αλέξανδρος	1938
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Ευθύμιος	1938
Καλαμπαλίκης	Αριστείδης	Ευάγγελος	1939
Καλαμπαλίκης	Αθανάσιος	Γεώργιος	1940
Καλαμπαλίκης	Ηλίας	Ευθύμιος	1940
Καλαμπαλίκης	Χρήστος	Γεώργιος	1940
Καλαμπαλίκης	Κων/νος	Γεώργιος	1940
Καλαμπαλίκης	Χρήστος	Γεώργιος	1941

Κουτσουπιάς (Κουτσουπιαίοι) βγαίναν στο συνοικισμό Χαλιά

Κουτσουπιάς	Γεώργιος	Βασίλειος	1860
Κουτσουπιάς	Δημήτριος	Βασίλειος	1865
Κουτσουπιάς	Κων/νος	Βασίλειος	1867
Κουτσουπιάς	Αθανάσιος	Βασίλειος	1869
Κουτσουπιάς	Χρήστος	Δημήτριος	1885
Κουτσουπιάς	Ξενοφών	Δημήτριος	1887
Κουτσουπιάς	Αριστείδης	Δημήτριος	1889
Κουτσουπιάς	Δημήτριος	Γεώργιος	1895
Κουτσουπιάς	Φώτιος	Δημήτριος	1897
Κουτσουπιάς	Ευάγγελος	Δημήτριος	1900
Κουτσουπιάς	Αθανάσιος	Κων/νος	1901
Κουτσουπιάς	Βασίλειος	Κων/νος	1903
Κουτσουπιάς	Παναγιώτης	Δημήτριος	1905
Κουτσουπιάς	Δημήτριος	Κων/νος	1905
Κουτσουπιάς	Κων/νος	Αθανάσιος	1907
Κουτσουπιάς	Βασίλειος	Γεώργιος	1909
Κουτσουπιάς	Δημήτριος	Χρήστος	1917
Κουτσουπιάς	Δημήτριος	Ξενοφών	1923
Κουτσουπιάς	Βασίλειος	Αθανάσιος	1924
Κουτσουπιάς	Κων/νος	Αθανάσιος	1927
Κουτσουπιάς	Ηλίας	Δημήτριος	1933
Κουτσουπιάς	Βασίλειος	Δημήτριος	1934
Κουτσουπιάς	Ηλίας	Επαμεινώνδας	1937
Κουτουπιάς	Θεόδωρος	Δημήτριος	1937
Κουτσουπιάς	Χαράλαμπος	Επαμεινώνδας	1940
Κουτσουπιάς	Κων/νος	Δημήτριος	1941

Γώγουλος (Γωγουλαίοι), βγαίναν στο συνοικισμό της Νιάλας

Γώγουλος	Δημήτριος	Κων/νος	1869
Γώγουλος	Γεώργιος	Δημήτριος	1869
Γώγουλος	Ιωάννης	Δημήτριος	1883
Γώγουλος	Κων/νος	Δημήτριος	1901
Γώγουλος	Γεώργιος	Δημήτριος	1903

Γώγουλος	Δημήτριος	Γεώργιος	1904
Γώγουλος	Περικλής	Γεώργιος	1907
Γώγουλος	Αθανάσιος	Ιωάννης	1910
Γώγουλος	Ιωάννης	-	1913
Γώγουλος	Ηλίας	Δημήτριος	1913
Γώγουλος	Αριστείδης	Δημήτριος	1914
Γώγουλος	Ηλίας	Γεώργιος	1918
Γώγουλος	Γεώργιος	Ιωάννης	1918
Γώγουλος	Σπυρίδων	Ιωάννης	1922
Γώγουλος	Ιωάννης	Δημήτριος	1929
Γώγουλος	Βασίλειος	Δημήτριος	1931
Γώγουλος	Δημήτριος	Κων/νος	1931
Γώγουλος	Περικλής	Κων/νος	1933
Γώγουλος	Χαράλαμπος	Ιωάννης	1933
Γώγουλος	Παναγιώτης	Δημήτριος	1935
Γώγουλος	Ηλίας	Κων/νος	1935
Γώγουλος	Αλέξανδρος	Κων/νος	1940

Ψαλλίδας (Ψαλλιδαίοι) βγαίναν στο συνοικισμό Χαλιά

Ψαλλίδας	Παναγιώτης	Κων/νος	1874
Ψαλλίδας	Δημήτριος	Γεώργιος	1894
Ψαλλίδας	Κων/νος	Γεώργιος	1896
Ψαλλίδας	Κων/νος	Νικόλαος	1904
Ψαλλίδας	Αθανάσιος	Νικόλαος	1907
Ψαλλίδας	Κων/νος	Παναγιώτης	1912
Ψαλλίδας	Δημήτριος	Νικόλαος	1916
Ψαλλίδας	Νικόλαος	Γεώργιος	1917
Ψαλλίδας	Νικόλαος	Αθανάσιος	1932

Ταράφια με λιγότερες καταγραφές

στα Δημοτολόγια της κοινότητας Αγράφων, σύμφωνα με τις καταγραφές του Γεωργίου Ν. Αγραφιώτη2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, καταγράψαμε και τα πιο κάτω ονόματα, με λιγότερες καταγραφές.

Αγραφιώτης	Δημήτριος	Νικόλαος	1908

Αγραφιώτης	Αλέξανδρος	Γεώργιος	1918
Αγραφιώτης	Ηλίας	Στέφανος	1921
Δημόπουλος	Δημήτριος	Κων/νος[13]	1911
Δημόπουλος	Γεώργιος	Κων/νος	1912
Δημόπουλος	Γεώργιος	Κων/νος	1914
Δημόπουλος	Γεώργιος	Κων/νος	1917
Δημόπουλος	Ηλίας	Κων/νος	1920
Μάνδαλος	Αθανάσιος	Θεόδωρος	1892
Μάνδαλος	Νικόλαος	Θεόδωρος	1899
Μάνδαλος	Δημήτριος	Αθανάσιος	1904
Μάνδαλος	Θεοδόσιος	Αριστείδης	1927
Μάνδαλος	Βασίλειος	Δημήτριος	1939
Μηλιάς	Παναγιώτης	Σπυρίδων	1931
Μηλιάς	Ιωάννης	Σπύρος	1932
Μηλιάς	Δημήτριος	Σπύρος	1935
Μηλιάς	Ευάγγελος	Σπυρίδων	1938
Μηλιάς	Ιωάννης	Νικόλαος	1940
Μουστάκας	Παναγιώτης	Αθανάσιος	1900
Μουστάκας	Γεώργιος	Αναστάσιος	1914
Μυρογιάννης	Δημήτριος	Κων/νος	1909
Μυρογιάννης	Ηλίας	Σπύρος	1914
Μυρογιάννης	Παναγιώτης	Κων/νος	1921
Μυρογιάννης	Κων/νος	Δημήτριος	1939
Μπουζίκας	Κων/νος	Λεωνίδας	1914
Μπουζίκας	Μελέτιος	Λεωνίδας	1915
Σταμούλης	Γεώργιος	Κων/νος	1863
Σταμούλης	Ευάγγελος	Κων/νος	1873
Σταμούλης	Κων/νος	Γεώργιος	1902
Σταμούλης	Ηλίας	Γεώργιος	1909
Σταμούλης	Ηλίας	Νικόλαος	1912
Στέκας	Χρήστος	Θωμάς	1889

[13] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008:*Οι Νομάδες Σαρακατσιαναίοι,* σ. 79, σχετικά με τα παρατσούκλια«..και ο γιος του Κώστα Δημόπουλου, που φέρεται με το παρατσούκλι ως Δημήτριος Μποτολιάς, για να ξεχωρίζει από κάποιους άλλους»

Στέκας	Γεώργιος	Νικόλαος	1895
Στέκας	Απόστολος	Θωμάς	1895
Χαλβαντζής	Κων/νος	Χρήστος	1939
Χρηστανντώνης	Στέλιος	Κων/νος	1902
Χρηστανντώνης	Ευάγγελος	Κων/νος	1909

Στις μέρες μας, οι εποχιακά μετακινούμενοι της Νιάλας

Στη λεκάνη της Νιάλας – Άσπρου ποταμού και συγκεκριμένα στους τρεις δορυφόρους συνοικισμούς των Αγράφων: Μεσαία Νιάλα ή Νεράϊδα, Καλόγερος (πρώην Παλιόλακα) και Χαλιάς, συναντάμε τους πιο κάτω μετακινούμενους κτηνοτρόφους Αγραφιώτες:

Μεσαία Νιάλα ή Νιάλα ή Νεράιδα Αγράφων

Ο Αριστείδης (Άρης) Μιχόπουλος (Αραπογιάννης) και Παναγιώτα (μάννα του)[14] Αλίαρτος Βοιωτίας - Νιάλα Αγράφων με 350 πρόβατα.

Ο Γιάννης Μιχόπουλος[15] (Αραπογιάννης) Αγρίνιο οικ. Δοκίμι Αγρινίο – Νιάλα Αγράφων με 350 πρόβατα.

Ο Παναγιώτης και σύζυγος Χρυσούλα Ντάσιου[16] (Αλίαρτος Βοιωτίας – Νιάλα Αγράφων) με 300 πρόβατα.

Το κοπάδι των αδελφών: Θύμιου, Τριάδη και Νίκου Μιχοπουλαίων (Αραπογιάννη) με καμιά 550 – 600 πρόβατα, που το φροντίζουν ο Βαγγέλης και Ελευθερία Michopolo με την κόρη τους Άντζελα (Αλβανοί), που ζουν στην Μεσαία Νιάλα. Ο Θύμιος είναι αντιδήμαρχος Αγράφων, όπου διαμένει στη Θήβα και πηγαινοέρχεται στα Άγραφα. Οι Τριάδης και Νίκος διαμένουν στο χωριό Πεντάλοφο Μεσολογγίου, όπου διατηρούν ταβέρνα και καλλιέργειες και ανεβαίνουν κάθε δέκα μέρες στη Νιάλα.

---

[14] Η Παναγιώτα Μιχοπούλου, χήρα Θόδωρου Μιχόπουλου, έχει τέσσερα παιδιά: τον Αριστείδη, (ανύπαντρος) ασχολείται με πρόβατα ανεβαίνει στη Νιάλα με την μάννα του.
Ο Θύμιος, ασχολείται με πρόβατα (παντρεμένο) με δυο παιδιά. Ο Θύμιος Μιχόπουλος τα τελευταία χρόνια δεν ανεβαίνει στη Νιάλα, παραμένει Χειμώνα – Καλοκαίρι στην Αλίαρτο.
Η Βάσω, κόρη, παντρεμένη με τον Θανάση Καλαμπαλίκη (αστυνομικός) με τρία παιδιά, Αλίαρτο και η Τούλα, παντρεμένη με τον Καράγιωργο (ξυλουργός), Αλίαρτο

[15] Ο Γιάννης Μιχόπουλος τα τελευταία χόνια ανεβάζει το κοπάδι του με φορτηγό αυτοκίνητο απ το Αγρίνιο μέχρι το χωριό Έλσιανη (Μαυρομάτα) και απ εκεί με τα πόδια: Μέσω στρούγκας Μπακόλα, προσηλιάκι, Καμάρια, τα φέρνει στη Νιάλα.

[16] Οι Ντασιαίοι έχουν δύο παιδιά: το Δημήτρη, υπάλληλος ΟΤΕ 37 ετών, ανύπαντρος και την Πηνελόπη παντρεμένη με τον Βαϊτση απί το Τρίδενδρο Αγράφων έχουν ένα κοριτσάκι 5 ετών την Ευαγγελίτσα. Οι Ντασιαίοι δεν ανέβηκαν με τα πρόβατά φέτος, 2009, άφησαν το κοπάδι στον αδελφό του Γιώργο (Αλίαρτο) και ανέβηκαν μόνο για το παγγύρι του Προφήτη Ηλία

«Παλιά, η Νιάλα είχε 30 πολυπληθείς οικογένειες... κόσμο να δουν τα μάτια σου»

Καλόγερος Παλιόλακας Αγράφων

Ο Παναγιώτης Καλαμπαλίκης του Γεωργίου (Κατσώτας) ετών 52 και Ελένη (μάννα του) ετών 84, Αλίαρτος – Καλόγερος Παλαιόλακας με 330 πρόβατα.

Ηλίας Καλαμπαλίκης[17] του Γεωργίου και η σύζυγος Ασπασία Κάστρο Θηβών – Καλόγερος Παλαιόλακας (δεν βγήκε το Καλοκαίρι 2009).

Ο Παναγιώτης Καλαμπαλίκης πέρασε μόνος του στονκαλόγερο, το καλοκαίρι.

«..και να σκεφθείς, ότι παλιά, στη Παλιόλακα, χαμηλότερα απ εδώ (Καλόγερος), έβγαιναν 15 οικογένειες, όλες Καλαμπαλικαίοι..»

Χαλιάς Αγράφων

Ο Γιώργος Καραλής[18] με τον πατέρα του Τάκη, Αμφίκλεια (Δαδί) Παρνασσού – Χαλιάς Αγράφων και αργότερα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, Κουκουρούντζος Αγράφων με 250 πρόβατα. Κίτσιος[19] (Μπούρας) Θανάσης και γιος Λουκάς – Χαλιάς Αγράφων - χωριό Άγραφα με 200 γίδια και 100 πρόβατα. Συνολικά δύο Αγραφιώτες βγαίνουν στον βορειότερο συνοικισμό των Αγράφων.

Το γενεαλογικό δένδρο του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη του Γεωργίου

Εστιάζοντας στις λιγοστές οικογένειες των σημερινών μετακινούμενων κτηνοτρόφων, που συνεχίζουν την παράδοση και βγαίνουν το Καλοκαίρι στη λεκάνη της Νιάλας – Άσπρου ποταμού, καταγράψαμε το γενεαλογικό δένδρο του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη του Γεωργίου, όπως ο ίδιος μας το κατέθεσε, τον Ιούλιο 2009, στην τοποθεσία Καλόγερος Παλιόλακας Αγράφων.

Πρόκειται για το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα Σαρακαταναΐικης φάρας στις μέρες μας, στη Λεκάνη Νιάλας – Άσπρου ποταμού, σε σχέση με τους υπόλοιπους.

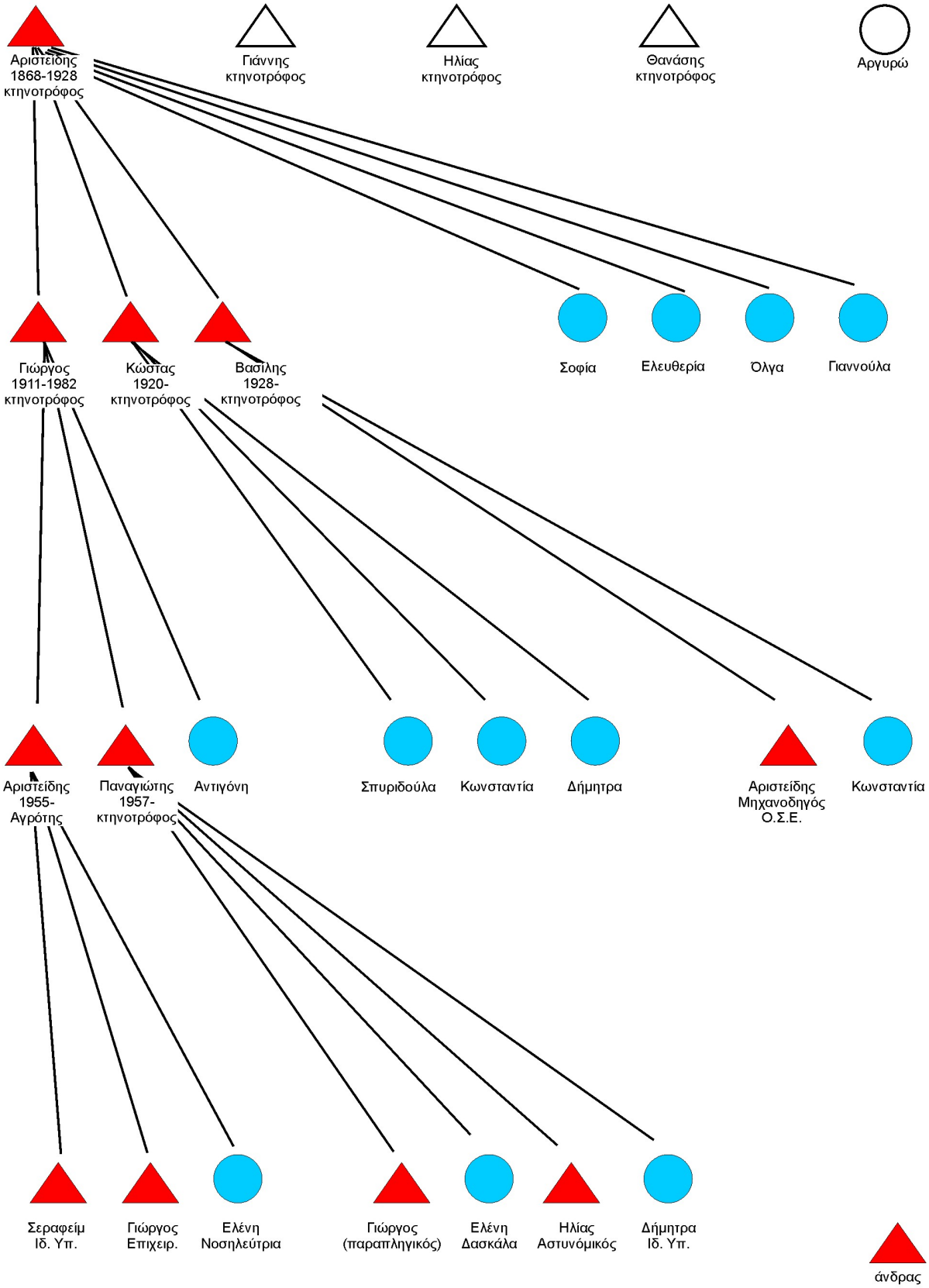
« ..και ο προπάππος μου πρόβατα είχε, κρατάμε απ τον αρχιληστή Καλαμπαλίκη...

[17] Ο Ηλίας και Ασπασία Καλαμπαλίκη έχουν τέσσερις κόρες: Βασιλική, Ελένη, Γεωργία και Ελευθερία, όλες παντρεμένες αλλά καμιά της δεν έχει πάρει κτηνοτρόφο. Κάστρο Θηβών, Θήβα, Σχηματάρι Βοιωτίας

[18] Προέρχεται απ το χωριό Άγραφα, η σύζυγος και δυο παιδιά ηλικίας γυμνασίου, ανεβαίνουν στη Νιάλα στο παγγύρι του προφήτη Ηλία

[19] Προέρχεται απ το χωριό Άγραφα

Γενεαλογικό δένδρο Αριστείδη Καλαμπαλίκη

´´Καλόγερος´´ Παλιόλακος **Αγράφων**
Ιούλιος 2009

Παρατηρώντας την γενεαλογική εξέλιξη των Καλαμπαλικαίων, διαπιστώνουμε ότι κάνουν παιδιά με μέσο όρο τέσσερα, υψηλός για τα σημερινά δεδομένα, ο ελάχιστος για τα παλιά χρόνια, στις νομαδικές κοινωνίες. Αναφερόμαστε στα άρρενα τέκνα, όπου το επάγγελμα του κτηνοτρόφου υποχωρεί, καθώς οι νεότερες γενιές ολοένα και λιγότεροι το ακολουθούν.

Διακρίνουμε και διαπιστώνουμε στη πορεία του επαγγέλματος του κτηνοτρόφου (Σαρακατσαναίων μετακινούμενων) της «πρώτης γενιάς», που αυτοί συνέχιζαν στα πρόβατα. Η «δεύτερη γενιά» πέρασε σε μόνιμες εγκαταστάσεις, κάποιοι ασχολήθηκαν και με την γεωργία, και η «τρίτη γεννιά» τα παιδιά τους, ακολούθησαν επαγγέλματα με απασχόληση στο Δημόσιο, και στον ιδιωτικό τομέα.

Έτσι βλέπουμε ότι απ την εποχή του παππού Αριστείδη Καλαμπαλίκη, (ένα είδος γενάρχη) αλλά και πιο πίσω, από προσπάππο του, όλα τα άρρενα αδέλφια, αρχικά να ασχολούνται με την κτηνοτροφία, για να φτάσουμε στις μέρες μας να καταγράφουμε μόνον έναν, που ασχολείται με την κτηνοτροφία (Παναγιώτης Καλαμπαλίκης του Γεωργίου), όπου κι αυτός μας δήλωσε: *«δεν είναι μακριά η ώρα που θα τα παρατήσω..»*

Το Καλαμπαλικαΐϊκο

«Εδώ[20] στη περιοχή της Νιάλας, το 1832, προσπάππος μας τώρα, όπου αρχικά λεγόμασταν Μεγαλογιανναίοι, μετά Ντασιαίοι - δύο ονόματα έχουμε αλλάξει μέχρι να το γυρίσουμε σε Καλαμπαλικαίους, όπως με τον Ντάσιο που είμαστε σόϊ τώρα - τότε λοιπόν, ο Βασίλης Μεγαλογιάννης, εδώ στα Μεγάλα Βραγγιανά ήταν κάποιος που λεγόταν Ρουκοσούφης και τσακώνεται μ αυτόν τον Βασίλη τον Μεγαγιάννη, τότε, για ένα πρόβατο, εδώ από πίσω.. *«μου τόφαγες, δεν στο έφαγα»* και πιάνονται στα χέρια. Τούτος ήταν μικρό παιδί τότε 18 ετών, εκείνος ηλικιωμένος. Επάνω στο τσάκωμα τον δάγκωσε λίγο στη μύτη ο ηλικιωμένος και του λέει μετά ο Βασίλης (ο προπάππος): *«άντε ρε Ρουκοσούφη, εσύ με δάγκωσες στη μύτη εγώ θα σου φάω και τη μύτη και τα αυτιά»*! και όπως έγινε πραγματικά.

[20] Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης του Γεωργίου, ετών 52, μετακινούμενος

Εδώ θα πρέπει να πούμε και τούτο: Στην αρχή αυτός που τσακώθηκε ο μικρός Μεγαλογιάννης που κατέληξε σε Καλαμπαλίκης λεγόταν Ρουκοσούφ΄ και τον λήστευε σε λύτρα και απ το λήστεμα που του έκανε του πήγε η τύχη πολύ καλά μετά και έγινε μεγάλος μετά ο Μαλαμούλης (δηλαδή ο Ρουκοσούφ΄), ήταν που τον λήστευε. Δεν λεγόταν στην αρχή Μήτρος Μαλαμούλης αλλά Ρουκοσούφ΄… ξεκίνησε από μηδέν και έγινε μετά μεγάλος κτηνοτρόφος.

Ξεκίνησε τότε ο μικρός και πάει στους κλέφτες, στη κλεφτουριά. Οι κλέφτες, μικρό παιδί ήταν αυτός τότε, το βράδυ οι κλέφτες του κάνανε και καψόνια. Πέφταν για ύπνο σηκώνονταν αυτοί και έφευγαν – τι ώρα φεύγαν - χωρίς να τον ειδοποιήσουν και αυτός έτρεχε να τους βρει. Του λέγανε τότε αυτοί: «ρε παιδί μου μας έγινες καλαμπαλίκι[21], κάτι τέτοιο, κολιτσίδα και έμεινε, και πήραμε και το όνομα μετά. Κράτησε χρόνια δώδεκα κλέφτης μαζί με τους Κακαράπη, με Νταβέλη και κάποιον Μέγα, κάτω εκεί στα γεγονότα της Δαύλειας και στο Δίστομο. Κατάφερε να είναι δώδεκα χρόνια κλέφτης. Τα αδέρφια του εδώ που έρχονταν (λεκάνη της Νιάλας), ήταν πέντε αδέλφια μαζί, αλλά τα αδέλφια του ταλαιπωριόντουσαν – υποφέραν από τα αποσπάσματα, τους χτυπάγανε, τους ζορίζανε για να μαρτυρήσουν μήπως ξέρουν κάτι πούταν ο αδελφός τους ή να πουν κάτι για τον αδελφό τους, τους λέει την τελευταία χρονιά: «παιδιά προς τα πού θα ξεχειμάσετε φέτος»; «θα πάμε κατά τη Λειβαδιά», αλλά του είπαν ψέματα τα αδέλφια του γιατί αυτοί πήγαν κατά το Αγρίνιο, αυτός είχε πιάσει την περιοχή του Ζαγαρά (στο βουνό Ελικώνα, ανάμεσα Θήβα και Λειβαδιά), εκεί αυτός είχε μια κουμπάρα, είχε μια *Γιώργαινα*, *κουμπάρα Δημαρχίνα*, όπως λέει και ένα τραγούδι. Ο Κλέφτης όμως σηκώνεται και πάει στην Αθήνα, ο Βασίλης Καλαμπαλίκης και ντύνεται παπάς και πάει σε κάποιο ξενοδοχείο να πιει καφέ και τι καφέ ε.. Ο υπάλληλος, σερβιτόρος δεν έδωσε σημασία, παπάς ήταν – αυτός πήγε για βόλτα στην Αθήνα – εκεί που έπινε τον καφέ του, - πόσο έκανε ο καφές τότε, μια δεκάρα; - γράφει σ ένα χαρτάκι το όνομά του: *Αρχιλήσταρχος Καλαμπαλίκης* και το βάζει κάτω απ το πιατάκι μαζί με μια λίρα. Πάει το παιδί βλέπει – διαβάζει, γίνεται ένας ντόρος εκεί στο μαγαζί απ τους θαμώνες, δεν

[21] Καλαμπαλίκι, το, οχλαγωγία. Στον πληθυντικό σημαίνει σωρό από διάφορα αντικείμενα. Η λέξη είναι τουρκική: Kalabalik. Όνομα οικογεν. Καλαμπαλίκης, στο Αθανασίου Θ. Φλώρου1980: *Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό*, σ.205, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα

το κατάλαβε κανείς; και το μαθαίνει η βασίλισσα Αμαλία και δίνει διαταγή ότι «εάν δεν μου τον πιάσεται σε σαράντα μέρες, θα του δώσω αμνηστία». Τελικά ξεκινήσαν τα αποσπάσματα και τον πιάσαν πάνω στις 39 μέρες, άλλη μια μέρα θα γλίτωνε και θα είχε τη χάρη, θα γλίτωνε.

Τον σκοτώσανε πάνω στη τοποθεσία *Κερασιά* του Ζαγαρά (Ελικώνα).

Είχε κάνει και εγκλήματα (χαμηλόφωνα) οι κλέφτες έχουν κάνει πολλά, ληστείες, και πολλά άλλα. Εκεί που του βάλανε παγάνα, «λαγός», οι χωροφυλάκοι το απόσπασμα, τον τραυματίζουν και τους ξέφυγε και πηγαίναν στο κατόπιν για να του πάρουν το κεφάλι. Ο πρώτος ο βαθμοφόρος που τον βρίσκει και τον στριμώχνει του φωνάζει να πετάξει το όπλο. Και το άλλο του λέει και αυτός τραυματισμένος το πετάει. Αυτός όμως είχε και τρίτο πάνω του. «Τώρα» λέει ο τραυματισμένος αρχιληστής, «θα σε φτιάξω» και τον σκοτώνει τον διοικητή του αποσπάσματος, δεν θυμάμαι πως τον έλεγαν αυτόν, όπως μας τα έλεγαν οι παππούδες μας, ε εντάξει μετά τον αποκεφαλίσαν..

Αυτός ήταν ο Βασίλης ο Καλαμπαλίκης, έχει και τραγούδι, τον αναφέρουν και τα βιβλία.. Αυτός είχε επικρατήσει μαζί με τον Νταβέλη, τους είχαν κάνει κάποτε ένα κλοιό εκεί στο Ζεμενό και τους έσωσε ο Καλαμπαλίκης, θα τους πηγαίναν σε κάτι καράβια να τους φουντάρουν..

Να σου πω το τραγούδι του Βασίλη Καλαμπαλίκη:

Τρεις περδικούλες κάθονταν Βασίλη, Βασίλη
Στου Ζαγαρά στη ράχη ορέ Καλαμπαλίκη
Η μια κοιτάει τη Λειβαδιά Βασίλη , Βασίλη
Κι άλλη κατά τη Θήβα, μωρέ Καλαμπαλίκη
Και η τρίτη η μικρότερη Βασίλη, Βασίλη
μοιρολογάει και λέει: μωρέ Καλαμπαλίκη
Εδώ το λέει ο πόλεμος Βασίλη, Βασίλη
Εδώ και το ντουφέκι μωρέ Καλαμπαλίκη
Αφήστε τους κι ας έρχονται Βασίλη, Βασίλη
Τους παλιοκερατάδες μωρέ Καλαμπαλίκη

<u>Παραλλαγή του ιδίου</u>

Και η τρίτη η μικρότερη μοιρολογάει και λέει:
πολύ μαυρίλα πλάκωσε Βασίλη, Βασίλη
μαύρη σαν καλιακούδια μωρέ Καλαμπαλίκη

Αφήστε τους κι ας έρχονται τους παλιοκονιαράδες

Εδώ το λέει ο πόλεμος Βασίλη, Βασίλη

Εδώ και το τουφέκι, μωρέ Καλαμπαλίκη

μας κυνηγάν τρία χωριά Βασίλη, Βασίλη

τρία κεφαλοχώρια, μωρέ Καλαμπαλίκη

Το Σιάχο[22] και το Ζαγαρά[23] ο (Ευαγγελίστρια/Τοβαράς); Βασίλη, Βασίλη

Κι αυτό το Παλιομούλκι[24] μωρέ Καλαμπαλίκη

Δεν είναι κούπες με κρασί Βασίλη, Βασίλη

κορίτσια απ το Κυριάκι μωρέ Καλαμπαλίκη

Έχει κι άλλο αλλά δεν το θυμάμαι..»

Εδώ παραθέσω και την καταγραφή για το ίδιο θέμα, του Δανού ερευνητή Carsten Hoeg[25] όπως την μεταφέρει σε κεφάλαιο «Σαρακατσάνοι: τραγούδι και λεξιλόγιο» στο βιβλίο του ο Έξαρχος Γιώργης[26]

« τρεις περδικούλες κάθουνταν –

Βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη

Στις φούρκας το ταμπούρι.

Μινιά(μια) τηρά (βλέπει) τημ Μπρέβεζα (Πρέβεζα),

βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη

Κι η άλλη τη Λαμία.

Η τρίτη η καλίτερη Βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη

Μοιρολογάει και λέει:

Μεδά (μηδέ) λαλούσι σαν πουλί

Βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη

Μουϊδί (μηδέ) σα χελιδόνι.

Πουλί μαυροί μας έρχονται,

Βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη

Μαυροί σαν ντα κοράκια.

---

[22] Χωριό Σιάχο έως τα 1928 στη συνέχεια Πέτρα

[23] Ζαγαράς, κορφή του Ελικώνα, ύψους 1.526 μ. Ζαγαράς μήπως έλεγαν και το χωριό Μάζι;

[24] Χωριό Παλιομούλκι, η Αλίαρτος

[25] Carsten Hoeg1926: Les Saracatsans. Une tribu nomade greque. II. Textes et Chansons), Vocabulaire Technique, Index Verborum, ed, Librairie Ancienne Edouard Champion, Paris & ed. Librairie V. Pio-Povl Branner, Copenhaque

[26] Έξαρχου Γιώργη2005: Σαρακατσάνοι, άγνωστες και σπάνιες πηγές για τη ζωή και την ιστορία τους (1850-2000), Α΄ τόμος, σ.163-64, εκδ. Οδυσσέας

Άλλοι τα λένε πρόβατα,
Βασίλη, Βασίλη, μωρέ καλαμπαλίκη
Κι άλλοι για γκόρμπα(μαύρα) γίδια.
Αυτά δεν ήταν πρόβατα
Βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη
Μουτί (ούτε) και γκόρμπα γίδια.
Αυτό είν΄ ασκέρι ταχτικό
Βασίλη, Βασίλη, μωρέ Καλαμπαλίκη
Πούρχητ΄ απ τη Λαμία, μωρέ Καλαμπαλίκη»..

«Έτσι ξεκινάει το Καλαμπαλικαΐϊκο με τον Βασίλη Καλαμπαλίκη τον αρχιλήσταρχο και συνεχίστηκε μετά με τα αδέλφια του και τις οικογένειες που επικράτησαν. Εμείς τώρα είμαστε διασκορπισμένοι, η «φάρα», κάπου 100 – 120 οικογένειες.

Εμφανιζόμαστε εμείς εδώ στη Νιάλα με το επάγγελμα αυτό (βλάχοι σκηνίτες), και συνέχισαν οι πιο πολλοί, αρχικά στη Μεσαία Νιάλα, όπου βρίσκονται και άλλοι Καλαμπαλικαίοι, ο Γρηγόρης και άλλοι, όχι εξ αρχής στην Παλιόλακα. Η τοποθεσία Παλιόλακα ήταν παλιά δασώδης και οι Καλαμπαλικαίοι ήταν κλέφτες..

Εδώ στη Μεσαία Νιάλα πριν 180 χρόνια έβγαιναν φυλή Καραγκούνηδες απ το Ξηρόμερο, οπότε με φασαρίες και τέτοια αναμεταξύ τους και έφυγε (τους διώξανε αυτούς) και επικράτησαν οι σκηνίτες Καλαμπαλικαίοι και έφυγαν οι άλλοι. Όπως μπορεί αύριο να φύγουμε εμείς και νάρθουν άλλοι! Αργότερα εγκατασταθήκαν οι Καλαμπαλικαίοι, εκτός της Μεσαίας Νιάλας και χαμηλότερα στη τοποθεσία Παλιόλακα, που ήταν όλοι Καλαμπαλικαίοι, όπου ήταν 15 - 20 οικογένειες, δεν είχε άλλο όνομα.

Αρχικά πηγαίναμε στα χειμαδιά κατά το Αγρίνιο, στα χωριά Σπολάϊτα και τοποθεσία Πεταλά Ξηρομέτα. Μετά το 1950 το γυρίσαμε κατά την Κωπαϊδα και τη Θεσσαλία. Όμως δεν εγκαταστάθηκε τελικά κανείς κατά το Αγρίνιο, απ τη φυλή αυτή (βλάχοι σκηνίτες) όλοι καταστάλαξαν κατά την Κωπαϊδα (Λειβαδιά) και τη Θεσσαλία.

Έχουμε Καλαμπαλικαίους σε πόστα, έχουμε γιατρό… όχι όμως βουλευτή ή υπουργό, *δεν βγάλαμε ούτε αγροφύλακα ούτε παπά*!

«Κολλάνε» και με τον Μήτρο Μαλαμούλη

«Κολλάμε[27] και από το Μαλαμουλαΐϊκο τελικά.. Ο Μαλαμούλης έβγαινε εδώ από πίσω (Καταρραχιά και Πλάκα) στα *Κριθάρια*, μετά το διάσελο του Αγίου Νικολάου Βραγγιανών, τοποθεσία που ανήκει στα Μεγάλα Βραγγιανά... Ο Μαλαμούλης ξεκίνησε από μηδέν και έγινε ύστερα μεγάλος κτηνοτρόφος. Ο Μαλαμούλης ήταν ο μεγαλύτερος τσέλιγκας με 3.000 γιδοπρόβατα. Απασχολούσε πολύ προσωπικό, σόϊ, σμίχτες – τα πιο πολλά ήταν των σμιχτών – αλλά επειδή αυτός έκανε το κουμάντο, είχε το απάνω χέρι.

Εκεί στο παζαράκι του Σεπτεμβρίου, στη τοποθεσία «στ Άσπρα Λιθάρια» πλήθος τσελιγκάδων (έβλεπες) και ανάμεσά τους ο Μήτσιο Μαλαμούλης να ξεχωρίζει με το θεριό του παράστημα και τα φλώρα παντελόνια του»..

«Για τον Μαλαμούλη πούχε χιλιάδες το βιο, θυμάμαι[28] πώλεγαν ότι και στη στράτα ακόμα στη τσιατούρα (τέντα) του κρέμονταν κρέας, πράγμα που σημαίνει ότι αυτός πούχε τον τρόπο του δεν τούλειπε και το κρέας. Από κει και κάτω όλο και λιγότερο, κι οι φτωχοί το τρωγαν τη Λαμπρή και σε κάνα γάμο».

Για το όνομα Μαλαμούλης υπάρχει από παράδοση στην οικογένεια[29] που λέει ότι το αρχικό τους επίθετο ήταν Λυκοσούρτης και προήλθε από παραγκώμι, γιατί όπως μετακινούνταν με τα πολλά τους κοπάδια «έσερναν κοντά τους λύκους» που ακολουθούσαν τα γιδοπρόβατα.

«Κατά τον Παναγιώτη Καλαμπαλίκη του Γεωργίου, ο προπάππος του Βασίλης Μεγαλογιάννης (αργότερα Βασίλης Καλαμπαλίκης, αρχιλήσταρχος) εδώ στα Μεγάλα Βραγγιανά ήταν κάποιος που λεγόταν Ρουκοσούφης

[27] Πληροφορητής: Καλαμπαλίκης Παναγιώτης του Γεωργίου, ετών 52, τοποθεσία *Καλόγερος* Νιάλας

[28] Μποτού Άλεξ. Γιάννη, σ. 320

Σταχυολογώντας μερικές αναφορές που βρίσκονται διάσπαρτες σε βιβλία και αποδίδονται στον Μήτρο Μαλαμούλη, καταθέτουμε αυτή, που αναφέρει ο Μάρκος Γκιόλιας, όπου «μερικά από τα επώνυμα έχουν προφανώς μητρογονική προέλευση, κάποια άλλα είναι γυναικώνυμα. Μια τέτοια είναι η περίπτωση του Μήτρου Μαλαμούλη ενός από τους πλουσιότερους τσέλιγκες των Αγράφων τον ΙΘ' αιώνα αλλά και μεταγενέστερα. Καταγόταν από την Ήπειρο και παντρεύτηκε σε χωριό της περιοχής, μάλλον στα Μεγάλα Βραγγιανά, όπου είχε και λιβάδια. Από το όνομα της συζύγου του *Μαλάμως*, που ήταν ίσως μοναχοκόρη ή χήρα τσελιγκίνα, πήρε και το επώνυμό του. Ο ίδιος εξιστορεί στους απογόνους του: *Ιμείς πιδιά μ΄ λέγομασταν Λυκοσούφρηδες και όταν ήρθα στ Άγραφα, ονομάστηκα Μαλαμούλης απ το όνομα της γυναίκας μ΄. Βγαίνουμι όμως απ του Σιράκου. Γι αυτό και μας λένε βλάχοι Σερακιώτες*

(Λυκοσούφρης ή Λυκοσούρτης) και τσακώνεται μ αυτόν τον Βασίλη τον Μεγαγιάννη, τότε, για ένα πρόβατο, εδώ από πίσω.. «μου τόφαγες», «δεν στ΄ όφαγα» και πιάνονται στα χέρια. Τούτος ήταν μικρό παιδί τότε 18 ετών, εκείνος ηλικιωμένος. Επάνω στο τσάκωμα τον δάγκωσε λίγο στη μύτη ο ηλικιωμένος και του λέει μετά ο Βασίλης (ο προπάππος): «άντε ρε Ρουκοσούφη, εσύ με δάγκωσες στη μύτη εγώ θα σου φάω και τη μύτη και τα αυτιά»! και όπως έγινε πραγματικά.

Στην αρχή μ αυτόν που τσακώθηκε ο μικρός Μεγαλογιάννης που κατέληξε σε Καλαμπαλίκης λεγόταν Ρουκοσούφ΄ και τον λήστευε σε λύτρα και απ το λήστεμα που του έκανε του πήγε η τύχη πολύ καλά μετά και έγινε μεγάλος ο Μαλαμούλης (δηλαδή ο Ρουκοσούφ΄). Δεν λεγόταν στην αρχή Μήτρος Μαλαμούλης αλλά Ρουκοσούφ΄… Ξεκίνησε από μηδέν και έγινε μετά μεγάλος κτηνοτρόφος».

Μια ακόμη παραλλαγή περί του Μήτρου Μαλαμούλη, απ τον ίδιο τον πληροφορητή Παναγιώτη Καλαμπαλίκη, έχει ενδιαφέρον, γιατί βλέπει κανείς πως η ίδια η ιστορία με τον καιρό μεταλλάσσεται, τροποποιείται, ταξιδεύει:

«Ο Μαλαμούλης για παράδειγμα λέγανε ότι είχε πολλά λεφτά. Είχε βρει πολλά λεφτά, ήταν φτωχός ο Μαλαμούλης στις αρχές. Δεν λεγόταν Μαλαμούλης, λεγόταν Ρουκοσούφ΄ (Ρουκοσούφης). Εμείς απ εκεί πήραμε το όνομα Καλαμπαλίκης. Απ τον Ρουκοσούφη αυτόν, τσακώθηκε ο προπάππος μας τώρα 18 χρονώ παιδί με τον Μαλαμούλη και πιαστήκανε στα χέρια και τον δάγκωσε ο Ρουκοσούφης (ο επονομαζόμενος Μαλαμούλης) λίγο στην μύτη και του λέει το παιδί αυτό, τότε λεγόμασταν Ντασιαίοι: άντε ρε Μαλαμούλη, εσύ μου δάγκωσες τη μύτη εγώ θα σου φάω και τη μύτη και τα αυτιά! Και σηκώνεται και πάει στους κλέφτες, μαζί με τους Κακαράπηδες, Νταβέληδες και πάει λέγοντας το σινάφι και κάνει κλέφτης 12 χρόνια. Ο Καλαμπαλίκης τον εξαγόρασε τον Μαλαμούλη σε χρυσά! Ο Μαλαμούλης είχε πει τελευταία με τις εξαγορές που τούκανε ο Καλαμπαλίκης του πήγαινε η τύχη στραβή, πρόκοβε πάρα πολύ και έλεγε: ήθελα να μου κάνει κι άλλη εξαγορά ο Καλαμπαλίκης, θα θησαυρίσω ακόμη και σηκώθηκε μετά ο παππούλης μου και πήγε κλέφτης και έκανε δώδεκα χρόνια..

«Μετά ο μοναχογιός του Λυκοσούρτη παντρεύτηκε τη Μαλάμω, μονοθυγατέρα και πολύ πλούσια. Απέκτησαν ένα γιο το Δημήτρη (αυτόν που αναφέρει στο διήγημα ο Κων/νος Τσάτσος). Τον Λυκοσούρτη πολύ νέο τον

σκότωσαν οι Τούρκοι κοντά στα Γιάννινα. Τη Μαλάμω και το γιο της τους προστάτευαν οι κλέφτες, ιδίως ο Κατσαντώνης, που ήταν και Σαρακατσάνος. Εκείνη τους προμήθευε τρόφιμα και χρήματα. Ήταν μια έξυπνη και δυναμική γυναίκα με φήμη. Το παιδί, αφού δεν είχε πατέρα το φώναζαν όλοι με το όνομα της μάννας του «ο γιος της Μαλάμως» κι «ο γιος της Μαλάμως» και έτσι βγήκε Μαλαμούλης. Ακόμα το όνομα συμπλήρωνε τα μάλαμα πούχαν στ άρματά τους, στις αρματωσιές τους και το χρησιμοποιούσαν στις συναλλαγές τους.

Ο πατέρας του Κων/νου Τσάτσου, Δημήτριος, ήταν συμφοιτητής στο Πανεπιστήμιο με το γιο του Μήτρου (Δημήτριο) Μαλαμούλη, Παναγιώτη, κατόπιν δικηγόρο στη Καρδίτσα. Είχαν πολλές σχέσεις και φιλία. Η γέρο-Μαλαμούλαινα έστελνε φλοκάτες στο γιο της, αλλά και στον φίλο του τον Τσάτσο. Οι Τσατσαίοι ήταν από το Καροπλέσι.

Ο γέρο Μαλαμούλης πέθανε ανήμερα της γιορτής του σε ηλικία 106 ετών.

Η Τζιβελέκη – Πολυμεροπούλου Μαρία[30], δισέγγονη του Μήτρου Μαλαμούλη καθότι η γιαγιά της (η μάνα της μάνας της), ήταν κόρη του, μας αναφέρει γι αυτόν: *ήταν περήφανος, απροσκύνητος, λεβέντης, πανύψηλος, ντυμένος στα φλώρα (λευκά). Με την άσπρη φλοκάτα στον ώμο, έμοιαζε με μυθικό ήρωα, βγαλμένο από τα βάθη των αιώνων. Δεν έχω υπόψη μου εάν άλλος συγγενής έχει γράψει για τον παππού. Έξω από το σόϊ πολλοί τον αναφέρουν στα γραπτά τους.*

Είναι γνωστό ότι ο Καρδιτσιώτης ζωγράφος Δημήτρης Γιολδάσης στα 1930 έκανε προσωπογραφία του Δημήτρη Μαλαμούλη (αδελφού της γιαγιά μου) η οποία δημοσιεύτηκε εξώφυλλο στο περιοδικό Μπουκέτο. Ο ίδιος ο Γιολδάσης είχε κάνει σχέδιο τον γιο αυτού του Μαλαμούλη, με τη γριά του να γνέθει έξω από το κονάκι τους στα Κριθάρια Βραγγιανών. Ακόμα κάποιον απ τους γιους του – μάλλον το Μήτσο – με το τραϊ αγκαλιά όπως και σκηνές απ τα κοπάδια του.

Ο Μαλαμούλης ήταν ο τρανύτερος τσέλιγκας της περιοχής κι ίσως ο τρανύτερος απ όλους τους Σαρακατσιαναίους τσελιγκάδες, νοικοκύρης,

[30] Τζιβελέκη-Πολυμεροπούλου Μαρία1999: *Με τους δικούς μας στα βουνά και τα χειμαδιά, Σαρακατσαναίοι*, σ.15-19, Λαμία

άβαρος και ποιος χωριάτης και πρόεδρος πούβγαινε θα μπορούσε να του εναντιωθεί ή να μην δελεαστεί απ αυτόν;».

«Στις κοινοτικές εκλογές οι βλάχοι[31] έπαιρναν ενεργό μέρος γιατί απ τη κοινότητα εξαρτιώνταν πολλά συμφέροντά τους κι ιδίως οι βοσκές και τα λιβάδια, το βοϊδολίβαδο κι άλλα. Και πολλές φορές προς τα εκεί που ψήφιζαν αυτοί, εκεί ήταν και η νίκη. Στα Βραγγιανά πούταν πολλοί βλάχοι, ήταν μοιρασμένοι σε δύο κόμματα. Απ το ένα οι Καρυώτες με τους Αλεξαίους, Μαμαλιγκαίους κι άλλους και απ το άλλο, ο Μαλαμούλης κι οι Ακριβαίοι. Οι Καρυώτες κι οι άλλοι ήταν οι παρακατιανοί, ήταν σας πούμε οι «ορεινοί» και ο Μαλαμούλης κι οι Ακριβαίοι οι αρχοντάδες οι «πεδινοί». Κέρδιζαν οι Καρυώτες, αλλά ο Μαλαμούλης πάλι έκανε τη δουλειά του, κι ας τον είχαν βγάλει τον πρόεδρο οι Καρυώτες.

«Στο παζαράκι στη τοποθεσία «*Στ άσπρα Λιθάρια*», πολλές φορές[32] πέρναγαν και πολιτευτές, ιδίως ο Γιώργος Μπουρδάρας, που τον είχαν φίλο οι Σαρακατσαναίοι και τον ψήφιζαν, κι ο Καφρίτσας, ένα κομματάρχης, αντίπαλος του Μπουρδάρα και φίλος στα τελευταία του Μαλαμούλη»..

Κλέφτες και ληστές

«Ο ελεύθερος βίος στα βουνά, απαλλαγμένος από οποιονδήποτε έλεγχο πολιτικής ή στρατιωτικής εξουσίας, παίζει πρωταρχικό ρόλο στη ζωή τόσο του βοσκού όσο και του ληστή. Βαθιά ριζωμένος στις καθημερινές συνήθειες και αντιλήψεις διαμορφώνει ιδιοσυγκρασίες και ικανότητες που διαφέρουν εντελώς από τις ιδιοσυγκρασίες και τις ικανότητες των μόνιμων πεδινών πληθυσμών. Ο Δημήτριος Λουκόπουλος (1930:219) αναφέρει σχετικά χαρακτηριστικό ανέκδοτο, που κυκλοφορούσε στον ποιμενικό κόσμο της Ρούμελης στη δεκαετία του 1920. Κάποτε ένας βλάχος σκηνίτης από τα Άγραφα πήγε στο δικαστήριο. Ο δικαστής τον ρώτησε για τον τόπο γέννησης και τη μόνιμη κατοικία του και αυτός απάντησε: *Στα ρέματα γεννήθηκα στα πλάγια κατοικώ*»[33].

[31] Μποτού Άλεξ. Γιάννη, σ. 220
[32] Μποτού Άλεξ. Γιάννη, σ.170
[33] Δαμιανάκου Στάθη1987: *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, σ.77, σειρά: λαϊκός πολιτισμός / τοπικές κοινωνίες, εκδ. Πλέθρον

Ο ιστορικός George Finlay παρατηρεί σχετικά με τους κλέφτες[34] και την απήχησή τους στα λαϊκά στρώματα: *«Όπου η κυβέρνηση δεν δείχνει σεβασμό στη δικαιοσύνη, οι εκτός νόμου συχνά βρίσκουν υποστήριξη στις κατώτερες τάξεις του λαού, σα μέσον που διασφαλίζει την εκδίκηση ή επανορθώνει τα αφόρητα κοινωνικά κακά. Μια ζωή ανεξάρτητη και όταν ακόμα λεκιάζεται από το έγκλημα, πάντοτε διαχύνει κάποια γοητεία στα πνεύματα των καταπιεζομένων. Αποκτάει κάποια αίγλη»*[35].

Τα ελληνικά βουνά αποτελούν το χώρο δράσης των ληστών, ιδίως όμως τα Άγραφα και ο Όλυμπος, που αποτελούν τα φυσικά τους καταφύγια.

Οι κλέφτες των Αγράφων δρουν συνήθως μέσα και έξω απ την περιοχή τους, κι αυτό έχει να κάνει ή συνδυάζεται με τις εποχικές μετακινήσεις των νομάδων.

Από την George Finlay(1861) μέχρι τον Βασίλη Φίλια(1976), πολλοί έχουν υποστηρίξει ότι μία από τις κυριότερες αιτίες της ληστείας είναι η αποδιάρθρωση της αρχαϊκής τάξης των κοινοτικών αυτονομιών από το ελληνικό κράτος. Αυτός ο συσχετισμός, διατυπωμένος με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένους συλλογισμούς: η ληστεία θα ήταν έτσι είτε απούσα από τις ελληνικές περιοχές κατά τη διάρκεια των μακρών αιώνων ακμής των κοινοτικών θεσμών (θα εμφανιζόταν ξαφνικά μετά τη δημοσίευση του περίφημου νόμου της 27-12-1833/08-01-1834, που καταργούσε την κοινοτική αυτοδιοίκηση) είτε ένα φαινόμενο εντελώς διαφορετικό από την μετέπειτα ληστεία, της οποίας οι αιτίες θα έπρεπε να αναζητηθούν αλλού και όχι στη σύγκρουση τοπικής / σύνολης εξουσίας. Γνωρίζουμε όμως ότι η ενδημική ληστεία του 19ου αι. είναι η φυσική συνέχεια εκείνης εξίσου ενδημικής, των προηγούμενων αιώνων και ότι, τηρουμένων των αναλογιών (τοπικών ή χρονικών), ταυτόσημα φαινόμενα δεν μπορούν παρά να έχουν κοινές αιτίες εμφάνισης.

Η σύγκρουση του παραδοσιακού κόσμου της μετεπαναστατικής Ελλάδας με το νέο εθνικό κράτος, το οποίο, στην προσπάθειά του να

[34] Στάθης Δαμιανάκος2005:*Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα,* σ. 48, σειρά: λαϊκός πολιτισμός / τοπικές κοινωνίες, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
[35] George Finlay, *Ιστορία*, τ.1, σσ.44-45

επιβληθεί, αλλοίωνε τις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες[36].

Οι παρατηρήσεις του συγγραφέα: *των ληστών και των πρωτόγονων επαναστατών*[37], συμπληρώνουν και εξηγούν τους παράγοντες σε μια παραδοσιακή αγροτική κοινωνία. Σε μια τέτοια κοινωνία, παρά την έλλειψη κινητικότητας που τη χαρακτηρίζει και το γεγονός ότι ο αγρότης είναι δεμένος με τη γη, υπάρχει πάντα ένα «πληθυσμιακό πλεόνασμα», ιδιαίτερα σε άγονες ορεινές περιοχές και σε περιοχές, όπου κυριαρχεί η κτηνοτροφία. Πολλοί νέοι κυρίως, πριν οι οικογενειακές υποχρεώσεις δαμάσουν τη ροπή για φυγή από την καταθλιπτική καθημερινή πραγματικότητα, καθώς και όσοι δεν ήσαν πλήρως «ενταγμένοι» στην αγροτική οικονομία, όπως στρατιώτες ή πρώην στρατιώτες, οδηγούνταν προς τη ληστεία με σχετική ευκολία[38].

«Ένας από τους βασικότερους παράγοντες της ληστείας στην κεντρική Ελλάδα, υπήρξε η αλληλοεξάρτηση της ληστρικής συμμορίας και του τσελιγκάτου, ή σωστότερα, η εξάρτηση του τσελιγκάτου από τη συμμορία. Στον σκληρό αγώνα εναντίον των αγροτών, οι οποίοι διέθεταν την υποστήριξη του κράτους, το τσελιγκάτο είχε απόλυτη ανάγκη προστατών για την ύπαρξή του. Μετά τη διχοτόμηση του ζωτικού χώρου, που αποτελούσε ανέκαθεν πεδίο ελεύθερης μετακινήσεως των τσελιγκάτων, σύμφωνα με τις επιταγές της νομαδικής ή ημινομαδικής κτηνοτροφίας, με τη μορφή συνόρων που χώριζαν δύο μάλλον εχθρικές επικράτειες, αλλά και εξαιτίας της απροκάλυπτα εχθρικής πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στη νομαδική κτηνοτροφία, διαταράχθηκε η παλαιά ισορροπία μεταξύ γεωργίας και κτηνοτροφίας, που καθιστούσε τους δύο τομείς της αγροτικής οικονομίας, στο πλαίσιο της μεγάλης ιδιοκτησίας, αλληλοεξαρτώμενους και αλληλοσυμπληρωματικούς.

Το τσελιγκάτο, μονολότι ήταν θεσμός, που εξελίχθηκε σ εποχές με διαφορετική κοινωνικοοικονομική οργάνωση, αποτελούσε και μετά τη σύσταση του ελεύθερου ελληνικού κράτους μια πρόσφορη και πρακτική μορφή «συνεταιρισμού», που παρείχε στους συσσωματωμένους κτηνοτρόφους - έστω και στο πλαίσιο της παραδοσιακής πατριαρχικής του

[36] Ιωάννου Σ. Κολιόπουλου1994:*Περί λύχνων αφάς, η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.),* σ. 266, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη
[37] Eric J, Hobsbawn1959:*Social Bandits and Primitive Rebels*, Λονδίνο
[38] Hobsbawn, *Bandits*, σ.31

οργανώσεως – τη μεγίστη δυνατή ασφάλεια και εξασφάλιζε απεριόριστη σχεδόν υπερεργασία.

Από τη φύση τους «*πολεμικοί, επιδρομείς και ζημιωτές*»[39], οι νομάδες συνέδεσαν ακόμη περισσότερο τα συμφέροντα και τις τύχες τους με τις ληστρικές συμμορίες, στο πλαίσιο ενός ολοένα και περισσότερο εχθρικού και απειλητικού περιβάλλοντος και στο κλίμα της ανασφάλειας, που επέτεινε η προϊούσα παρακμή της νομαδικής κτηνοτροφίας[40]. Τη σύσφιγξη των δεσμών του τσελιγκάτου με τη ληστρική συμμορία και γενικά τη ροπή των νομάδων προς τη ληστεία, ως επακόλουθα της παρακμής και της οικονομικής δυσπραγίας της νομαδικής κτηνοτροφίας, παρατήρησε και ανέλυσε σύγχρονος διώκτης των ληστών, που ασχολήθηκε σοβαρά με το πρόβλημα της ληστείας, ο γνωστός από τα προηγούμενα αξιωματικός της χωροφυλακής Πέτρος Βακάλογλου[41].

Εξηγείται έτσι η «ροπή» των «βλαχοποιμένων» προς τη ληστεία, που δεν παρέλειψαν να επισημάνουν όλοι όσοι ασχολήθηκαν την εποχή αυτή με το πρόβλημα. Οι σχετικές παρατηρήσεις προδίδουν βέβαια την προκατάληψη της ιθύνουσας τάξεως απέναντι στους «πλανητικόν βίο διάγοντας» και τους «σκηνίτας», που αρνούνταν να ενταχθούν στο κοινωνικό-οικονομικό σύστημα, που ευνοούσε η ίδια, μαρτυρούν όμως και τη διαμόρφωση ενός ιδεολογικού επιφαινομένου μεταξύ των νομάδων κτηνοτρόφων, το οποίο, μολονότι ήταν ασφαλώς συνάρτηση ή και συνέπεια των συνθηκών που αναφέρθηκαν, είχε πάρει τη μορφή ιδεολογικής στάσεως. Τα παιδιά των νομάδων μεγάλωναν ακούγοντας τραγούδια και ιστορίες για τους κλέφτες, αλλά και για τους επιγόνους τους, που ποτέ δεν αναφέρονταν με το νεόκοπο όρο, που χρησιμοποιούσε το επίσημο κράτος. Η «κλεψιά» ήταν «παλικαριά», «λεβεντιά». Όταν ρωτήθηκε κάποτε μητέρα ληστή ο οποίος ήταν στη φυλακή, για τον λόγο, που είχε καταδικαστεί ο γιος της, απάντησε: «δεν έκαμε τίποτε, τον έπιασαν δια λεβεντιά». Η «κλεψιά» στην συγκεκριμένη περίπτωση επρόκειτο να αποτελέσει την απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει ο νέος να παντρευτεί τη κόρη κάποιου τσέλιγκα[42]. Η ευχή που έδιναν οι μητέρες στ αγόρια τους, σύμφωνα με αξιωματικό του στρατού, ήταν: *«πότε να φορέσει ο*

[39] Καραβίδα, σ.77
[40] Καραβίδα, σ.35 και Δημ. Λουκόπουλου, σ.122
[41] ΓΑΚ, . Βακάλογλου, αρ.50, υπόμνημα του Βακάλογλου, με χρονολογία 1858
[42] Δίκη Σπανού, ό.π.σ.44-45

Γιώργος της γαντζούδια[43]*, και να μεγαλώσει, για να γίνει κλέφτης, για να ιδεί προκοπή και η μάννα, που τον γέννησε»*[44]

Ο Γιάννης Μποτός[45], αναφέρει ότι «Ο Στέργιος Ακριβάκης μου έλεγε, ότι δεν υπήρχε σαρακατσιαναΐϊκο σόι, που να μην είχε έναν, έστω και απώτερο πρόγονο κλέφτη του παλιού καιρού, ή κλέφτη – ληστή, ή να μην έκανε τις δουλειές του με τους κλέφτες. Και έτσι πρέπει νάταν».

Κάποτε στον Έλατο Βραγγιανών πήραν οι κλέφτες τον Γιώργο Μαλαμούλη, μικρό παιδί απ τον δάσκαλο και πήραν ξαγορά απ τον πατέρα του το Μήτρο Μαλαμούλη. Μου έλεγε λοιπόν ο ξάδελφός μου Κώστας Μποτός, ότι τους είχε βάλει γι αυτό ο γέρο Πολύζος τους κλέφτες και τόκανε αυτό, γιατί παλιότερα ο Μαλαμούλης έβαλλε άλλους κλέφτες κι έπιασαν και ξιαγόρασαν ένα παιδί του γέρο Πολύζου, επειδή ο Πολύζος είχε πάρει κάποιο λιβάδι του Μαλαμούλη!»

Ο Αρχιληστής Βασίλης Καλαμπαλίκης

Πρότυπο πολλών ληστών[46] της εποχής αυτής ήταν ο Βασίλειος Καλαμπαλίκης, βασιλεύς μεταξύ των άλλων βασιλέων των ορέων της Ρούμελης. Οι αναφορές των σύγχρονων ληστών στον Καλαμπαλίκη χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από δέος και θαυμασμό. Ήταν βλάχος και καταγόταν σύμφωνα με μία πληροφορία από το Ξηρόμερο (δεν αναφέρεται τόπος γεννήσεώς του). Ήταν καμάρι όλων των νομάδων κτηνοτρόφων της Κεντρικής Ελλάδας και πάντα ευπρόσδεκτος στις στάνες τους. Σύντροφος του Καλαμπαλίκη που συνελήφθη έδωσε την ακόλουθη περιγραφή του ληστάρχου: «είναι αναστήματος πρώτου, γεμάτος, σιτόχρους εις το πρόσωπον, μουστακλής, έχει δε στίγματα δαγκοματικής (ευλογιάς), η μύτη του προς το αριστερόν αυτής μέρος[47]. Ο λήσταρχος Καπνιάς που συνεργάστηκε με τον Καλαμπαλίκη για ένα διάστημα, άφησε πληρέστερη περιγραφή: «έχων ανάστημα υψηλό, μετρίως ευτραφής, ηλικίας 32 ετών φυσιογνωμία ανδρική, αλλ΄ ουχί αγρία και καυστικότατα μιλών, παρουσιάζει

[43] γαντζούδια, υποκορ. του γάντζος και σημαίνει καρφίτσα στις εγχώριες ελλην. φορεσιές. Μοσχονησίου, ό.π.δ5

[45] Μποτού Αλεξ. Γιάννη1982: *Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.392, Αθήνα

[46]Ιωάννου Σ. Κολιόπουλου1994:*Περί λύχνων αφάς, η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.),* σ.288-89, 266, 302, 304, 310, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη

[47] ΓΑΚ, Αρχ. Βακάλογλου, αρ.358, κατάθεση του ληστή Χαράλαμπου Ζωγράφου, 2 Απρ. 1858

άνδρα διακρινόμενον μεταξύ όλων των ληστών και εμπνέοντα προς όλους σεβασμόν, δεν ενδίδει ουδέποτε εις τας αιτιάσεις ή προτάσεις των υπ αυτόν, δεν παρεκτρέπεται εις κακώσεις, ειμή όπου η ανάγκη ως λήσταρχος το υπαγορεύει και προ πάντων είναι υποδειγματικής καλής πίστεως, Μπεσαλής»[48]. Άλλη περιγραφή τον παρουσιάζει «καμπούρη ολίγον»[49]. Τα άρματά του, όλα ασημωμένα, θα τα ζήλευε ο κάθε ληστής[50]. Ο ανώνυμος της *Στρατιωτικής ζωής* ίσως υπερβάλλει για το κεμέρι[51] του Καλαμπαλίκη (65.000) – αν η σκηνή της συμπλοκής της συμμορίας με το μικτό απόσπασμα στρατιωτών, χωροφυλάκων και χωρικών τον Απρίλιο του 1858 ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα – όχι όμως και για τις βρισιές που απηύθυνε προς τους στρατιώτες και τους χωροφύλακες: «*τζανακογλύφται», «λιουφετζίδες», «όρνια» και «κοράκια»*[52].

Μία επιβλητική προσωπικότητα, ήταν αυτή του Βασίλη Καλαμπαλίκη, που έτεινε να δημιουργεί πειθαρχημένους και αφοσιωμένους συντρόφους, αλλά υφιστάμενους. Στην συμμορία του μια εποχή δεν ήταν ο μεγαλύτερος στην ηλικία (υπήρχαν δύο ληστές ο ένας 35 και ο άλλος 50 ετών, ενώ ο ίδιος ήταν 33)[53], αλλά ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός, που ενέπνεε σε όλους το δέος και το θαυμασμό.

Ακρωτηριασμούς και φόνους διέπραξε και η συμμορία του Καλαμπαλίκη, με θύματα ποιμένες κυρίως[54]. Αναφέρονται επίσης σφαγή αλόγων τσέλιγκα της Στερεάς του Μάμαλη και πυρπόληση θημωνιών, «ντάνες» θερισμένου σιταριού που ανήκαν στον πάρεδρο του χωριού Παλαιοβράχα Φθιώτιδας)..

Σύμφωνα με τον Γιάννη Κολιόπουλο[55], ο Βασίλης Καλαμπαλίκης, ο αντιπροσωπευτικότερος ίσως ληστής της εποχής και πρότυπο για πολλούς ληστές, φονεύεται τον Απρίλιο του 1858.

---

[48] ΓΑΚ, Αρχ. Βακάλογλου, αρ. 336, κατάθεση του ληστάρχου Καπνιά, 6 Μαρτ.1858
[49] ΓΑΚ, Άρχ. Βακάλογλου, αρ.669, «ονομαστικός κατάλογος όλων των υπαρχόντων ληστών κατά συμμορίας, 1858».
[50] ΓΑΚ, υπ. Εσωτ., Φ.165, υπ.Εσωτ. προς τον Βασιλέα, 25 Οκτ.1857
[51] Κεμέρι, σύμφωνα με το ετυμ. Λεξικό του Ν. Ανδριώτη, είναι το πέτσινο ζουνάρι, όπου κρύβουν οι οδοιπόροι τα χρήματά τους. Τουρκ. Kemer
[52] Mario Vitti(Επιμ.)1977:*Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι, Χειρόγραφον Έλληνος υπαξιωματικού,* σ.160-161, 170-171, 227-228, 231, εκδ. Ερμής, Αθήνα
[53] ΓΑΚ, Άρχ. Βακάλογλου, αρ.358
[54] ΑΥΕ, 1856)4)1, υπ. Στρατ. Προς τον υπ. Εξωτ 26008)28 Δεκ. 1856
[55] Κολιόπουλου Γιάννη1979: *Οι ληστές, η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, σ.146, εκδ. Ερμής, Αθήνα

Η Νιάλα στα 1940,

Μια ορειβατική ομάδα[56] καλοκαίρι του 1940, φτάνει στη Νιάλα Αγράφων, (υψ. 1.400 μ.) στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία, την παραμονή του Άι Λιος που έχει παγγύρι. Από μακριά ακούγονταν τα νταούλια και τα τραγούδια, είχαν πάει δε αντιπροσωπείες και από τα γύρω κονάκια και γλεντοκοπούσαν απ το πρωϊ. Σαν ξημέρωσε, οι ανθρώποι πήγαιναν στην εκκλησία και καθώς σμίξανε τους περιτριγύρισαν κτηνοτρόφοι με το δάσκαλο της Νιάλας, καθ οδόν που ξεπροβάδιζαν τον τσέλιγκα και την αντιπροσωπεία του απ τα Καμάρια.

«Πολύ περιποιητικοί και ομιλητικοί δεν δέχονταν τσιγάρα μας «γιατί δεν θα βρίσκαμε εμείς παραπέρα» ενώ αυτοί έστριβαν το λαθραίο στην εφημερίδα. Λαθραίο πίνει όλος ο κόσμος πάνω στα βουνά, ανεξαιρέτως όλοι. Τα κονάκια τους ήταν πολυπληθέστερα, αλλά όχι τόσο περιποιημένα όσο αυτά στα Καμάρια. Το όνομα Νιάλα – είναι δύο Νιάλες (συστάδες κονακιών), σε απόσταση μισής ώρας η μία περίπου απ την άλλη – έγινε από ένα κεφαλαίο «Ν», που φαίνεται γραμμένο από Θεού, πάνω στην υπερκείμενη ομώνυμη κορφή. Πραγματικά ορισμένοι άσπροι βράχοι είναι έτσι τοποθετημένοι από τη φύση, κάτω απ την κορφή ακριβώς, ώστε πολύ καθαρά βλέπεις να σχηματίζουν ένα κεφαλαίο καλλιγραφικό «Ν», αληθινά περίεργο, λες και κάποιο υπερφυσικό χέρι έγραψε το «Ν» αυτό. Και απ αυτό το «Ν» ονομάστηκε και η κορφή και τα κονάκια Νιάλα.

Εδώ χρειάζονταν φρουρά για να πλησιάσεις τα κονάκια. Τα σκυλιά είναι πολλά – καμιά 80αριά – και άγρια. Συντάσσονται πίσω απ τον δάσκαλο, που αναλαμβάνει ρόλο οικοδεσπότη και με την βοήθεια των γυναικών, προσπαθούσαν να ηρεμίσουν τα σκυλιά. Οι άντρες κοιμόνταν όλοι απ το ολοήμερο και ολονύκτιο γλέντι με σφαχτά και κρασί απ τη Καστανιά.

---

[56] Μέσα Ιουλίου του 1940, ορειβάτες του Ε.Ο.Σ. Αθηνών, πραγματοποιούν ένα οδοιπορικό στα Άγραφα. Μέλη αυτής της ομάδας ήταν: Άγγελος Πανουργιάς (αρχηγός) και η σύζυγός του Έλλη, Ελισάβετ Ψαθίδου, Γιώργος Σταθακόπουλος, Αντώνης Καστρινός και Σωκράτης Λέκκας. Ο Αντώνης Καστρινός ως δικηγόρος ανέλαβε να κρατάει σημειώσεις απ το οδοιπορικό. Όταν επιστρέψανε στην Αθήνα και συναντηθήκανε στην Καλλιθέα, - στο σπίτι του ζεύγους Πανουργιά -, το επεξεργαστήκανε όλοι μαζί.
Το «οδοιπορικό στα Άγραφα» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *βουνά,* που εκδίδεται από τον Ελληνικό Ορειβατικό Σύνδεσμο Αθηνών, τ. 2 (140), τον Αύγουστο 1982, επιμέλεια: Μαίρη-λι Χαραμή.

Η Νιάλα είναι τα κονάκια των Αραπογιανναίων. Αυτό το παρατσούκλι που τους κόλλησαν γιατί αληθινά όλοι τους είναι κατάμαυροι σα γύφτοι. Άλλο είναι το όνομά τους, μα επικράτησε το παρατσούκλι και είναι γνωστοί σαν «Αραπογιανναίοι».

Η θεια του δάσκαλου, νύφη απ τα Καμάρια, Τσιγαριδοπούλα, μας πρόσφερε κορφή, μπομπότα ζεστή, που την έψησε επί τόπου στη γάστρα και τυρί φρέσκο.

Γνωρίσαμε τη γιαγιά του τσελιγκάτου, που ανήκει η νύφη απ τα Καμάρια. Η «Μανιά»[57] είχε έξι γιους, εφτά νύφες – ο έβδομος μόλις είχε πεθάνει – και 32 εγγόνια»..

Θρύλοι κι παραδόσεις για τη Νιάλα

«Η Νιάλα[58] είναι ο βασιλιάς των Αγράφων»[59].

Στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας ο λαός είχε πλάσει ένα μύθο για την Νιάλα, που του θέρμαινε την ψυχή, στον βαρύ χειμώνα της σκλαβιάς. Λέγανε τάχα, πώς υπάρχει στην Νιάλα υπάρχει μία πελώρια σπηλιά, απάτητη από τον άνθρωπο, όπου κατοικούσε ένας δράκος. Ο δράκος μισούσε τους Τούρκους κι όταν έπαιρναν τον δρόμο ν ανεβούνε κατά τ Αγραφα, τους κύλαγε μεγάλα κοτρώνια και τους ανάγκαζε να γυρνάνε πίσω. Ετσι οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να πατήσουν την Νιάλα..»

«Ο Τσομπάνος κι ο ληστής τα κάστρα τάχουνε για λημέρια, ανθρώποι της ερημιάς, με γένια και φουστανέλες. Γιατί λένε πώς μια φορά ο αετός ήταν άνθρωπος, κι έκανε τον τσομπάνη. Γι΄ αυτό τρώγει τ' αρνιά»

Κοιτάζοντας κανείς νότια, τις κορφές απ το κάμπο της Καρδίτσας ή πιο κοντά, απ την περιοχή της λίμνης Πλαστήρα, αυτές «αναγνωρίζει» ένα γυναικείο σώμα, ξαπλωμένο. Πρόκειται για την «Νεράϊδα της Νιάλας», είναι η ωραία κοιμωμένη, που διαγράφεται χαρακτηριστικά: το μέτωπό της, μύτη, στόμα και το στήθος της. Το ανάγλυφο αυτό των κορφών σχηματίζεται απ τις κορφές Πέντε Πύργοι και Νιάλα, όρια σήμερα των Θεσσαλικών και Ευρυτανικών Αγράφων .

[57] Κυρούλα, γρια
[58] Νιάλα ονομάζεται η κορφή, ύψους 2.017 μέτρων, που κοιτάζοντάς τη απ το εξωκλήσι του Προφήτη Ηλία, στα ψηλά της διακρίνεται ένα μεγάλο πέτρινο καλλιγραφικό «Ν»
[59] Ψημμένου Τάκη1985: *Αντάρτες στ Άγραφα*, σ.96, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα

Τοπογραφία της Νιάλας

Όλη η κοιλάδα της Νιάλας – Άσπρου ποταμού με τους συνοικισμούς: Μεσαία Νιάλα, Χαλιάς και Παλιόλακα (σήμερα Καλόγερος) ανήκει στη δικαιοδοσία του χωριού Άγραφα.

Η κοιλάδα της Νιάλας – Άσπρου ποταμού βρίσκεται στα ανατολικά του Δήμου Αγράφων, εκεί που οι νομοί Ευρυτανίας και Καρδίτσας έχουν σύνορα. Οι κορφές: Πετράλωνα 1.701 μ., Σβώνη 2.040 μ., Τούρλα 1.828 μ., ράχη Γραμμένη, Καταραχιάς 2.003 μ., Μπαλντενήσι, Νιάλα (Φλυτζάνι) 2.017 μ., Πέντε Πύργοι2.004 μ. και Φίτρα 1.225 μ. συγκροτούν ένα υψηλό τείχος, πεταλοειδές, που στα ριζά του κυλάει ο Άσπρος, παραπόταμος του Μέγδοβα. Μέσα σ αυτό, σε υψόμετρο 1.400 – 1.500 μέτρων βρίσκονται οι τρεις συνοικισμοί: Παλιόλακα, Μεσαία Νιάλα ή Νεράϊδα και Πέρα Νιάλα ή Χαλιάς.

Τα κονάκια στην Παλιόλακα έχουν γκρεμίσει πια και οι δύο οικογένειες Καλαμπαλικαίων βγαίνουν ψηλότερα στην τοποθεσία Καλόγερος, υψ.1.500 μ. Στη Πέρα Νιάλα ή Χαλιά, υψ. 1.400 μ., βγαίνουν το καλοκαίρι δύο οικογένειες: του Καραλή και Κίτσιου. Τα κονάκια είναι καμωμένα από πέτρα, με στέγη από σχιστόπλακα (πλακιά). Οι κτηνοτρόφοι σήμερα προέρχονται απ' το χωριό Αγραφα, στο οποίο ανήκουν και τα βοσκοτόπια της Νιάλας. Δεν είναι σκηνίτες Σαρακατσαναίοι, καθώς μας το διαχώρισαν. Για χειμαδιά έχουν την Αλίαρτο όπου και έχουν τα σπίτια τους και περνούν τον χειμώνα. Παλιότερα έβγαινε εδώ και ο Κώστας Μπαμπαλής. Ο οικισμός διαθέτει νερό. Απ' τις νερομάνες, όπως ξεπετάγονται απ' τη γη, τραβούν τα νερά με σωλήνες για τα κονάκια τους και για τα περιβολάκια.

Στην ίδια ευθεία με τον οικισμό Χαλιά βρίσκεται ο μεγαλύτερος οικισμός της Μεσαίας Νιάλας (Νεράϊδα), σε απόσταση μισή ώρα με τα πόδια. Εδώ τα κονάκια είναι περισσότερα, αλλά λιγοστοί οι ανθρώποι. Απ τους Ντασιαίους μαθαίνουμε ότι όλοι εδώ στη Νιάλα είναι Σαρακατσαναίοι.

Η αναφορά στο χωριό Άγραφα είναι διότι έχουν τα χαρτιά τους εκεί, είναι πολιτικογραφημένοι στο χωριό.

Ο συνοικισμός βρίσκεται[60] σε υψόμετρο 1.440 μ. και είναι κτισμένος ανάμεσα στα όρια των λιβαδιών *Παλούκια* και *Λιθαρομάντρι*. Η Νιάλα παλιότερα είχε ακόμη και 35 κονάκια.

[60] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων,* κεφ. Νιάλα, σ. 83, Αθήνα

Το όνομα Νιάλα, όπως λένε οι γεροντότεροι, προήλθε από το φυσικό γράμμα *«Ν»*, που είναι απέναντι στο Φλυτζάνι, στην Τσιατούρα, ύψους 2.017μ.

Ακόμη δεν υπάρχουν πληροφορίες για το πότε ιδρύθηκε ο οικισμός της Νιάλας, καθώς και γι αυτούς των Καμαριών, Παλιόλακκας και Χαλιά. Φαίνεται πάντως ότι πριν από τους Σαρακατσαναίους, ανέβαιναν Καραγκούνηδες, πού διαχείμαζαν στο Ξηρόμερο. Αυτό το λένε οι απόγονοι αυτών στους Σαρακατσαναίους που διαχειμάζουν επίσης στο Ξηρόμερο, ότι οι προγονοί τους ξεκαλοκαίριαζαν κάποτε στην Νιάλα. Αυτό πρέπει να έγινε μία μικρά χρονική περίοδο, μετά το 1858. Λίγο πιο κάτω από το Λιθαρομάντρι υπάρχει μία τοποθεσία *Καραγκούνης*[61] και υπάρχουν απομεινάρια παλιού συνοικισμού.

«Εδώ[62] στη Νιάλα, υπήρχαν οι Αραπογιανναίοι και τους λέγανε έτσι, γιατί ο παππούς τους ήταν ένας μαύρος, τον λέγανε Γιάννη και τον φώναζαν Αραπογιάννη, μετά το αλλάξαν σε Μιχόπουλο, ήρθαν μετά κάτι Μιχαίοι μετά οικογένειες, Πατσαούρας και άλλα πολλά ονόματα. Μετακινούμενοι τσελιγκάδες, το βιο τους, ήταν τα πρόβατά τους άλλοι πιο λίγα, άλλοι πιο πολλά αναλόγως».

Τώρα στην Μεσαία Νιάλα βγαίνουν πέντε οικογένειες με 2.000 πρόβατα. Τα παραδοσιακά κονάκια με την χαρακτηριστική πλάκα στην στέγη, αντικαταστάθηκαν με τσίγκια και μόνον ένα διατηρεί τα *πλακιά (πλακί)* στην στέγη.

Επισκεφθήκαμε τη Νιάλα στα 1986 και στο κονάκι του Γρηγόρη Καλαμπαλίκη, μαθαίνουμε ότι:

«Στη Νιάλα οι βοσκοί είναι Σαρακατσαναίοι σκηνίτες. Ανεβάζουν τα κοπάδια στις μέρες μας με τα φορτηγά πια στα τέλη Μαϊου και τα κατεβάζουν στα μέσα Σεπτεμβρίου. Μένει και από κανένας έως τον Οκτώβρη. Παλιά η

[61] Πρόκειται για τοποθεσία απέναντι απ τον οικ. της Νιάλας. Εκεί υπάρχουν απομεινάρια παλιού συνοικισμού κτηνοτρόφων. Το ότι έβγαιναν στη Νιάλα Αρβανιτόβλαχοι από την Ακαρνανία, μετά το 1858, προκύπτει από μια αναφορά του μοίραρχου Π. Βακάλογλου, από 18 Μαρτίου 1858, με την οποία προτείνει τα ακόλουθα: «Ν απαγορευτεί η μετάβαση όλων των βλάχων Σαρακατζάνων από τους νομούς Αττικής, Βοιωτίας, Φθιώτιδος και Ακαρνανίας – Αιτωλίας εις την επαρχίαν Ευρυτανίας προς παραθέριση κατά το προσεχές έαρ… Να επιτραπεί η εις Ευρυτανία μετάβαση μόνον των εν Ακαρνανία παραχειμαζόντων Αρβανιτοβλάχων Καραγκούνηδων, οι οποίοι και διώκτες των ληστών επιτήδειοι είναι και εις άσπονδον έχθραν διάκεινται μετά των βλάχων Σαρακατζάνων»

[62] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος Νιάλες Αγράφων-Αλίαρτος, ετών 51

Νιάλα είχε πολλά κονάκια και κοπάδια. Στις μέρες μας βγαίνουν 8-10 οικογένειες. Χειμαδιά έχουν στον κάμπο της Κωπαϊδας. Οι οικογένεια είναι: Καλαμπαλίκηδες, Μιχοπουλαίοι, Δημοπουλαίοι, Γογουλαίοι. Τα χειμαδιά τα έχουν στην Αλίαρτο και άλλοι στο Ακραίφνιο Θηβών, όπου μένουν και τον χειμώνα.

Τα χρόνια άλλαξαν, σήμερα στην λάκα βγαίνουν 5.000 ζωντανά. Μας είπαν ακόμα για το ζαβό σκλί (σκυλί) φέτος που στρίβει (πνίγει) αρνιά, είπαμε για τον χειμώνα, που είναι πολύ δύσκολος εδώ πάνω, και πάλι για τα παλιά. Όλο σ' αυτά γυρνάς. Νοιώθεις να σταματά ο χρόνος και να θέλεις να γυρίσεις πίσω».

Απ' ότι θυμούνται, τα κονάκια είναι εδώ και δύο αιώνες, απ' την εποχή της Τουρκοκρατίας. Σήμερα ανήκουν σε οικογένειες. Παλιά ήταν μέχρι και 100 οικογένειες στη Νιάλα, σήμερα δεν ξεπερνούν τις 15 με 5.000 ζώα.

«Απ' την Καρδίτσα στη Νιάλα με τα πόδια ή με τα ζώα (μουλάρια) έκαναν 12 ώρες. Αφάνταστες ταλαιπωρίες καθώς μεταφέραμε με τα φορτιάρικα ζώα τα τρόφιμα. Κάναμε 5 μέρες τη διαδρομή με τα ζώα φορτωμένα από 60-70 οκάδες στο καθένα. Τα ζώα νηστικά, δεν είχαμε να τα ταϊσουμε και έπεφταν κάτω απ' την πείνα.

Εμείς οι κτηνοτρόφοι που παραχειμάζαμε στους κάμπους του Ξηρόμερου και της Κωπαϊδας, ανεβοκατεβαίναμε στα βουνά των Αγράφων. Οι άλλοι που ήταν "μονοκατοικημένοι" στα Αγραφα και σε όλη την Ευρυτανία ήταν κατακλυσμένοι και δεν έβλεπαν απ' την ομίχλη για εννιά μήνες Θεό..
Πριν το 1950 δεν υπήρχε ούτε ασπιρίνη και ο κόσμος πέθαινε αφρόντιστος από γιατρούς, χωρίς φάρμακα.

Οι κτηνοτρόφοι βάδιζαν απ' τα Αγραφα για τα χειμαδιά. Οι γυναίκες μας γενούσαν στους δρόμους (στράτα), και υπήρχαν γυναίκες με δύο παιδιά στον ώμο, που έστηναν σκηνές σαν γύφτοι, χωρίς να μπορούν να ανάψουν φωτιά, τα ξύλα να είναι βρεγμένα και τα μωρά να κλαίνε. Για τι δυσκολίες να μιλήσουμε;

Πέρα απ' τα δύσκολα είχαμε και τις χαρές, όπως εμείς οι βλάχοι ξέρουμε.. Κάναμε γάμους τα παλιά χρόνια μέρες οχτώ. Φορούσαμε τσαρούχια με τρίχινες φούντες και φουστανέλες και πηγαίναμε στους γάμους συμπέθεροι(συμπεθεριακό) με τα άλογα. Τα συνοικέσια που γινόντουσαν παλιά ο γαμπρός δεν την γνώριζε την νύφη μέχρι την ημέρα του γάμου. Οι

γονείς, θέλοντας και μη, έκλειναν το προξενιό χωρίς να ρωτήσουν τους ίδιους. Αυτά τα έζησαν οι παππούδες μας και πολλά τα προλάβαμε και εμείς.

Παλιά υπήρχαν στη Νιάλα και άλλα μεγάλα τσελιγγάτα, ονόματα με μεγάλα κοπάδια προβάτων όπως του Πατσιαούρα, του Μίχα -παραχείμαζε στο Τσαμάλι Ορχομενού Λειβαδιάς- του Βελέντζα, του Αραπογιάννη. Στις μέρες μας, αυτά τα ονόματα έχουν εγκατασταθεί μόνιμα στον κάμπο και ασχολούνται με αγροτικές και ποιμενικές εργασίες. Ακόμα και οι Καλαμπαλίκηδες που παραχείμαζαν στην Ακρίτσα Αλμυρού, ανέβαιναν στην περιοχή της Νιάλας και είχαν κονάκια στην Παλιόλακκα Αγράφων που βρίσκεται 40' μακριά με τα πόδια απ' την Νιάλα.

Τα παλιά χρόνια στη Νιάλα λειτουργούσε και σχολείο τους καλοκαιρινούς μήνες με δασκάλους που πλήρωναν οι τσοπαναραίοι.

«Εγώ[63] μεγάλωσα τα καλοκαίρια στη Νιάλα, θυμάμαι το σπίτι του πατέρα μου τώρα τελευταία και του παππού μου ήταν κέντρο διερχομένων, όποιος πέρναγε απ εδώ θα πέρναγε απ το σπίτι του Θύμιου του Αραπογιάννη (Μιχόπουλος), έπρεπε να φάει, να πιει να κοιμηθεί, τα πάντα, ήταν πολύ φιλόξενος ο παππούς μου.

Υπήρχε δίπατο σπίτι στη Νιάλα, ήταν του τσέλιγκα του Σπύρου του Αραπογιάννη. Το δίπατο, είχε κατώι, ισόγειο και πάνω όροφος, είχε, στην Νιάλα, το πρόλαβα. Παλαιότερα απ ότι έχω ακούσει είχε 45 σπίτια, εγώ θυμήθηκα 25 σπίτια κανονικά, ωραία σπιτάκια, περιποιημένα, το δικό μας ήταν και πατωμένο, χωρισμένο στη μέση με ξύλα καλά, πάτωμα καλό κάτω, κανονικό σαρακατσάνικο σπίτι, το ένα ήταν σαν τυροκομιό και στο άλλο έμεινε η οικογένεια.. Όταν φτάναμε την Άνοιξη από κάτω, τις δύο πρώτες μέρες ήταν να φτιάξουμε τα κονάκια, ετοιμασίες καρδάρια, τα γάλατα, πρώτα για τα πρόβατα, οι γυναίκες να συμμαζέψουν συγυρίσουν, να ασπρίσουν το σπίτι, -βέβαια ασβέστης δεν υπήρχε, το ασπρίζανε με ένα χώμα κίτρινο, που βγαίνει εκεί απέναντι στο *Φτερούσιο* που το λέμε, εκεί έχει φτέρες πολλές, ένα χρώμα κίτρινο σαν κεραμίδι, το ανακάτευαν με νερό και τέτοια και το πέρναγαν σαν ασβέστη και καθάριζε.. και έπαιρνε ένα κρεμ χρώμα..»

Σήμερα δρόμοι σαρώνουν τις πλαγιές των βουνών και τα πράγματα έχουν αλλάξει. Στη Νιάλα φτάνουν δρόμοι μέχρι και στον οικισμό Χαλιά (Πέρα

[63] Αφηγητής:Θύμιος Μιχόπουλος (Αραπογιάννης), Αντιδήμαρχος Αγράφων-Θήβα

Νιάλα). Δρόμος περνά από την εκκλησιά του Προφήτη Ηλία και οδηγεί κάτω για να φτάσει έως και την Παλιόλακκα, κάτω από το άγρυπνο βλέμμα της κορφής Σβών (Μαραθιά). Ο επάνω δρόμος περνά απ' την τοποθεσία Γραμμένη (υψόμετρο 1817μ.) όπου υπάρχει σχετική πλάκα για να θυμίζει τον άδικο χαμό ανθρώπων στα χρόνια του εμφυλίου σπαραγμού. Κυνηγημένοι απ' τα κυβερνητικά στρατεύματα, αποκλεισμένοι απ τον καιρό, αντάρτες και άμαχος πληθυσμός στις 12 Απριλίου 1947 έπεσαν σε φοβερή χιονοθύελλα, με αποτέλεσμα να χάσει τη ζωή του πολύς κόσμος».

«Εδώ μέσα[64], μέχρι το 1960 ήταν η ζωντάνια η μεγάλη, η φουρτούνα η μεγάλη, πολύς κόσμος, να σκεφθείς ότι στον οικισμό του *Χαλιά* ήταν 15 οικογένειες, εδώ στη *Νιάλα* ήταν 25 - 30 οικογένειες και στην *Παλιόλακα* 15-20 οικογένειες, όλο Καλαμπαλικαίοι, δεν είχε άλλο όνομα και εδώ (στη Νιάλα), άλλοι 4 – 5 Καλαμπαλικαίοι.

Μεσαία Νιάλα, ή Νιάλα, ή Νεράϊδα, είναι όλα το ίδιο πράγμα, είναι εδώ που είμαστε τώρα, εδώ που έχει τα πρόβατά του ο Αριστείδης Μιχόπουλος.. Όλο *Νιάλες* είναι, αλλά είναι σε συνοικισμούς: Χαλιάς, Νιάλα, Παλιόλακα.

Στην τοποθεσία *Καλόγερος* δεν υπήρχαν κονάκια, εκεί ήταν μόνο στρούγκες, η Παλιόλακα υπήρχε. Ο Καλόγερος το 1960 δεν είχε τίποτα, απλώς βοσκούσαν τα κοπάδια, μετά κάναμε στρούγκες. Και επειδή τώρα τελευταία πήγε ο δρόμος μέχρι εκεί πάνω, εγκατασταθήκαμε κοντά στις στρούγκες (άρμεγμα και μεταφορά τυριού)

Οι Καλαμπαλικαίοι παλιά ήταν εδώ, στη Νιάλα, ήταν απ τα παλαιότερα ονόματα ήταν οι Καλαμπαλικαίοι και εκεί απέναντι που είναι μία στρούγκα, «*στου Καραγκούνη*» από πάνω, ήταν η φάρα των Καραγγούνηδων και έβγαιναν και αυτοί εδώ, μιλάμε για εποχή πριν 120 χρόνια και βάλλε, το 1820, Μιλάμε για εποχή ληστών Νταβέλη, Καλαμπαλίκη, εποχή ληστών και ήταν εδώ η φάρα των Καραγγούνηδων. Κι έρχονται οι Καλαμπαλικαίοι εδώ τ΄ αδέλφια αυτοί, κι ήταν άγριοι άνθρωποι, βάρβαροι τύποι, κλέβαν τα ζώα των Καραγγούνηδων, τους κάνανε πλιάτσικο, για να τους αναγκάσουν να φύγουν..

Οι Καραγγούνηδες ως μετακινούμενοι βγαίναν από Ξηρόμερο, μέχρι που τους πήραν τα γίδια, και πήγαν και τα κουρέψαν και τους φέραν το μαλλί

[64] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος, Νιάλες Αγράφων – Αγρίνιο, ετών 51

για να φτιάχνουν κάπες και ξαναγκαστήκαν σιγά – σιγά και φύγαν οι Καραγγούνηδες απ εδώ.

Τους τα τρώγανε μετά των Καλαμπαλικαίων, κάνανε πολύ κλεψιά, εδώ δεν τους βάσταγε το μέρος και φεύγουν απ τη Νιάλα και πάνε προς την Παλιόλακα, αυτό ήταν δάσος και κάηκε, εκεί κρυβόντουσαν πιο πολύ, ήταν πιο κλειστό το μέρος και πιάσαν προς τα δω και έμειναν οι Καλαμπαλικαίοι στην Παλιόλακα, άλλοι Καλαμπαλικαίοι μείναν κι εδώ, τέσσερις – πέντε οικογένειες παντρεύτηκαν άλλοι και έτσι έμειναν και στην Νιάλα.

Τώρα στην Παλιόλακα βλέπουμε κάνα δυο γκρέμια απ τα σπίτια και τα τοίχια (βάσεις), πέσαν όλα.

Η εκκλησιά και το σχολείο του Αϊ-Λια

Παλιά η εκκλησία[65] του Προφήτη Ηλία ήταν κτισμένη με γαλάζια πέτρα, άσπρα πελεκητά αγκωνάρια και στην στέγη της είχε σχιστόπλακα.

Ένας τοίχος ψηλός χώριζε το γυναικωνίτη, που βρισκόταν στο πίσω μέρος από την υπόλοιπη εκκλησία. Στον γυναικωνίτη αφήνανε κάθε Φθινόπωρο που φεύγανε για τα χειμαδιά τις κάδες, που βάζανε το καλοκαίρι το τυρί.

Ακόμη στην εκκλησία του Αϊ-Λιά, σ ένα κελί του, χρησίμευε για σχολείο. Σ αυτό το σχολείο φοιτούσαν παιδιά από την Νιάλα, την Παλιόλακκα και τον Χαλιά. Υπήρχαν 30 - 35 παιδιά και ο δάσκαλος Κώστας Χαλιμούρδας τους έκανε γραφή, ανάγνωση, αριθμητική, τα λεγόμενα *ρεκάμια*.

Το καλοκαίρι του 1944, ο γυναικωνίτης χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη σταριού από την ΕΤΑ (Επιμελητεία του αντάρτη).

Υπήρχε και νεκροταφείο δίπλα στην εκκλησιά του Προφήτη Ηλία, που σώζεται μέχρι τις μέρες μας.

Στη *Δασκαλόβρυση* του Προφήτη Ηλία Νιάλας

Στην εκκλησία[66] του Προφήτη Ηλία από κάτω έχει πέτρινη βρυσούλα.. Πιο κάτω, εκεί δας έβγαζε νεράκι και πηγαίναν τα σχολιαρόπαιδα και έπιναν νερό. Είχε παλιά πέτρα (γούρνα) σκαλιστή, την είχε φτιάξει μάστορας, ειδική, με κούπα και πηγαίναν τα παιδάκια και φέρναν νερό στο δάσκαλο και εδώ

[65] Γεώργιος Ν. Αγραφιώτης "*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*" , σελίς 96
[66] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης του Γεωργίου, ετών 51,

νερό, και εδώ απ έξω τους έκανε μάθημα και τάφηνε και παίζαν και εδώ δας λίγο απ έξω και παίρναν την τσαντούλα τους και πηγαίναν, άλλα για την Παλιόλακα, άλλα για το Χαλιά και άλλα για τη Μεσαία.

Μιλάμε για δέκα, είκοσι, τριάντα παιδάκια και άλλο δεν είχε τετράδιο, μαθαίναν και τα γράμματα την αλφαβήτα στην πλάκα την πέτρα, παίρναν μία ειδική πλάκα και γράφανε πάνω στην πλάκα, χάραζαν με μια άλλη αιχμηρή,
-αυτά είναι.. πως μου την είπες τη βρύση;

Δασκαλόβρυση, την είπαν απ τον δάσκαλο, τα έστελνε να πιουν και να φέρουν νεράκι και τα πήγαινε και «εκδρομή» μέχρι την βρύση

Στου Καλόγερου «Καλογερικό»

Ο δρόμος χαμηλώνει, περνάει από ποτίστρα με νερό και προσεγγίζει τον ποιμενικό οικισμό *Καλογερικό*, τραβερσάρωντας στις πλαγιές Γραμμένης 1.817μ. και Τούρλας 1.823μ., κάτω από το άγρυπνο μάτι της κόψης Σβώνης (Μαράθιας) 2.042 μ.

Ο οικισμός Καλογερικό είναι σε όμορφη τοποθεσία, στην ρεματίτσα της κορφής-ομαλής ράχης, που συνδέεται μ αυτή της κορφής Τούρλας.

Υπάρχει βρυσούλα του *Καλογέρη*, όπου και ποτίστρα, τρια κονάκια-στάνες και ερείπια πέτρινα. Δύο οικογένειες βγάζουν κοπάδια στις πλαγιές της ράχης και της Τούρλας. Δύο ξαδέλφια: Οι Παναγιώτης και Ηλίας Καλαμπαλίκης.

Οι πλαγιές γύρω έχουν καλό χορτάρι (είναι καλό βοσκοτόπι) και το νοίκι στοιχίζει 140 δραχμές το κεφάλι, ενώ αλλού κάνει 80 δραχμές.

«Εδώ[67] βρισκόμαστε στην τοποθεσία *Καλόγερος,* το τζάκι που βλέπεις, είναι απ το σπιτάκι, ότι απόμεινε ήταν αυτό, που έμεινε ο καλόγερος, από πίσω είναι το πέτρινο το μαντρί και ήτανε και πέτρινη στρούγκα και όμως χάλασε, - την χαλάσαμε εμείς οι ίδιοι πάλι, φτιάξαμε τις σίτες προσωρινά είχε πέσει λίγο και αφήσαμε την μάντρα, γιατί βαρεθήκαμε να την συνεχίζουμε να φτιάξουμε.

Ένας καλόγερος, όταν οι Σαρακατσαναίοι το Φθινόπωρο έφυγαν για τα χειμαδιά, αυτός έμεινε εδώ. Πέρασε το χειμώνα εδώ μέσα, σ αυτό το κονάκι και όταν την Άνοιξη ξαναβγήκαν οι βοσκοί, εκεί πιο πέρα βρήκαν

[67] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης

πέτρα οι παλιοί, πλάκα, που έγραψε στην πλάκα: «*δεν πεθαίνω ούτε από πείνα, ούτε από δίψα, πεθαίνω απ τα άγρια θηρία της φύσης»,* τώρα τι ήταν αυτά; εμ δεν ξέρω…Υποθέτουμε ότι ήταν η δύναμη του αγέρα.. βρήκαν εκεί στο ρεματάκι τα ράσα του, την Άνοιξη που ανέβηκαν οι μετακινούμενοι..

Από φαί μπορούσε να το βολέψει, ναι, τώρα τι βόλεμα νάκανε είχε το κομματάκι του εκεί απ έξω τα ξύλα του ποστιασμένα, σκεπασμένα έξω απ το κονάκι, τώρα τι βόλεμα έκανε, ψωμάκι, αλευράκι, καλαμπόκι, τι άλεθε, τι έκανε, κάτι θα έφτιαχνε, τα βόλευε.. Από τυριά του είχε αφήσει ο κόσμος αρκετά για να κάνει τα κουμάντα του, μπορούσε να ζήσει, αλλά τον έφαγαν τα θηρία της φύσης..

«Οι βλάχοι δεν έπαιρναν χωράφια, ήθελαν νάρθουν εδώ να κάτσουν..

Οι βλάχοι χωράφια δεν έπαιρναν κείνα τα χρόνια, παλιότερα, βοσκοτόπια έπαιρναν πολλά λιβάδια, ο πατέρας μου[68] εκεί, στα βοσκοτόπια έβαζε και τσοπάνηδες εκεί που ξεχειμάζαμε, κι είχαμε τον κοσμάκο εκεί.

Παλιά που ερχόμασταν την Άνοιξη απάν' και καθόμασταν εμείς μικρά παιδάκια, πέθανε η μάννα μας τότε, ήμουν εγώ 8 χρονώ.

Εγώ είμαι απ' το Κουτρουμαναΐϊκο σόϊ, και βγαίναμε στη Φτέρη (δυτικά Άγραφα, λεκάνη Φτέρης – Ασπρορρέματος) αλλά παντρεύτηκα Καλαμπαλίκη απ εδώ. Ο πατέρας μου είχε εννέα αδέλφια και δύο αδελφές, ήταν πολύ το σόϊ μας, ήμασταν πολλοί, και έχω πρώτα ξαδέλφια πολλά, σε όλα τα χωριά και εδώ πάν και κάτω, ολούθε. ε έτσι ήμασταν και τότε..

Βλάχο πήρα πάλι, και ήρθα εδώ τα ίδια, τα ίδια… Ήτανε χαζοί οι βλάχοι τότε! ήταν χαζοί, δεν ήθελαν να κάνουν τους χωριάτες να πάρουν χωράφια να βάλλουν καπνό να κάτσουν κάτω, ήθελαν να ρθουν εδώ να κάτσουν, αυτόνε.. να ρθουν εδώ να κάτσουν στην Παλιόλακα.

Ζούσαμε στα κονάκια της Παλιόλακας και ανεβαίναμε ψηλότερα, τοποθεσία Καλόγερος και φτιάχναμε τα τυριά εδώ πάνω (Καλόγερος) και τα πηγαίναμε κάτω φορτωμένοι. Όλα ζαλίγκα, τα κουβαλούσαμε απ εδώ και τα κατεβάζαμε κάτω στην Παλιόλακα. Αρμέγαμε απάνω (Καλόγερος) εδώ τα γάλατα και τα πηγαίναμε κάτω (Παλιόλακα) φορτωμένοι..

[68] Αφηγήτρια: Ελένη Κουτρουμάνου, χήρα Καλαμπαλίκη, ετών 83, Καλόγερος Παλιόλακας

Το γάλα με το δοχείο φορτωμένο, το δοχείο το έχω πάνω στο μαντρί για ενθύμιο να στο δείξω, - το δοχείο που το πηγαίναμε απ εδώ κάτω -, όχι μόνο εγώ κι άλλες 15 γυναίκες, φορτωμένες τα γάλατα..

Εγώ παντρεύτηκα το 1950, ήμασταν πολλοί τότε στην Παλιόλακα, 25 οικογένειες, κόσμος βάραγαν πολλοί και στην Νιάλα, ήταν πολλοί, τώρα έκατσαν κατ΄ δεν έρχονται παν΄, μείναμε εμείς και αυτοί…

Φτώχεια είχε ο κόσμος παιδάκι μου τότε.. ερχόντουσαν απ το χωριό Άγραφα να πάρουν τυρί, να πάρουν μαλλιά να γνέσουν με τη ρόκα τα μαλλί να φτιάξουν ρούχα, φτωχός ο κόσμος τότε, μην κοιτάς τώρα που πιάστηκαν. Αυτό έγινε με τα δασαρχεία και δούλεψαν τώρα και έπιασαν λεφτά, άλλοι πήγαν κάτω στην Αθήνα, δούλεψαν κι αυτοί…

Στη Νιάλα φέτος βγήκαν ο Αριστείδης ο Μιχόπουλος, ο Τριάδης που βγήκε απ εκεί (Αγρίνιο) και θα ανέβει και ο Παναγιώτης ο Ντάσιος, αυτοί είναι πια και στον Χαλιά ήταν, που ήταν το σπιτάκι εκεί πέρα που βλέπεις, τώρα πάει ο Γιώργος Καραλής. Τώρα στην Χαλιά βγαίνουν ένας απ τα Άγραφα βγαίνει ο Μπούρας, και ο Γιώργος Καραλής, πάει ερήμωσε ο τόπος. Πριν ήταν βλάχοι πολλοί πίσω, πολλοί οι Κατσιφαίοι, ο Κατσαρός, πολλοί και απ εκεί.

Εδώ στο Καλόγερο βγαίνουμε ο Παναγιώτης Καλαμπαλίκης και ο Ηλίας Καλαμπαλίκης (ξάδελφος).. Ναι ήταν και ο Γιάννης (Γιαννακός) Καλαμπαλίκης, ξαδέλφια με τον Παναγιώτη εδώ, αλλά έπαθε κάτι και δεν βγαίνει.

«Η τοποθεσία Τέμπλα είναι μέτριο λιβάδι, ενώ αυτά πάνω απ τον *Καλόγερο* είναι γλεντερά»

Η τοποθεσία *Τέμπλα* είναι από πίσω[69], έρχεται ένα μονοπάτι από τα *Πατήματα,* και σκάει εκεί πέρα.. Η Τέμπλα δεν είναι «μέτριο» λιβάδι για μας. Είναι «σπαστό» λιβάδι, όχι και τέλειο.. Εδώ μέσα στις Νιάλες[70] το καλλίτερο βοσκοτόπι είναι όλο αυτό εδώ μέσα (μου δείχνει το μέρος νότια και δυτικά απ τον Καλόγερο, μέχρι την κορυφογραμμή, όπου περνάει ο δρόμος..) Είναι πιο «γλεντερά» για τα πρόβατα είναι αυτά εδώ, τα «σπανά», όλα αυτά εδώ.. Αυτό

[69] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος-σκηνίτης, Καλόγερος-Αλίαρτος, ετών 51

[70] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος-σκηνίτης, Καλόγερος – Αλίαρτος, ετών 51

είναι το πιο καλό. Να μην κυλάει η πέτρα εύκολα και η προβατίνα αυτόνε, πατάει σταθερότερα».

«Όταν ήμουν[71] μικρός άκουγα ότι λέγαν π.χ. ότι στη *Τέμπλα,* - η *Τέμπλα* είναι εδώ προς τα *Πατήματα*, που είναι το μονοπάτι για τη *Γραμμένη* - πηγαίναν τα ζυγούρια οι Νιαλιώτες - και μόλις άστραφτε - γι αυτό και δεν είναι έλατος σωστός, είναι ο τόπος τέτοιος, που η αστραπή πήγαινε μία και κάτ΄ πέφτανε οι κεραυνοί -, προλαβαίναν και φεύγανε, - έχουν καεί και κοπάδια εκεί, πρόβατα Νιαλιώτικα - , μόλις συννέφιαζε λίγο οι Νιαλιώτες να προλάβουν να φύγουν απ την Τέμπλα να προλάβουν να γυρίσουν προς τα εδώ, φοβόντουσαν τις αστραπές.. Νιάλα, είναι το μέρος τέτοιο..

Οι Αραπογιανναίοι ήμασταν σόι μεγάλο..

«Εγώ[72] ξέρω ότι οι Αραπογιανναίοι έφυγαν απ την Ήπειρο, λέγονταν Συκάδες, οι Αραπογιανναίοι ήταν μεγάλη οικογένεια Σαρακατσαναίων η οποία έφυγε όταν έπεσε η Νικόπολη της Πρέβεζας και έπιασαν την Ευρυτανία και το Βάλτο. Είχαμε τέσσερα αρματολίκια και ο Αραπογιάννης έφερε το λάβαρο της Επανάστασης στα Άγραφα το 1821.

Όπως και οι Καλαμπαλικαίοι λεγόντουσαν Ντασιαίοι παλιά και πήραν το όνομα Καλαμπαλίκης από έναν που πήγε κοντά σε κάποιον καπετάνιο κάτι είχε κάνει, κάποιος και πήγε για κλέφτης πήγε κοντά σε κάποιους κλέφτες και απ εκεί, *«τι καλαμπαλίκι είναι αυτό που μας κολλήθηκε»* είπε ο καπετάνιος και απ εκεί έμεινε, έτσι ξέρω και για τους Αραπογιανναίους που τους λέγανε έτσι ήταν μαυριδεροί και το γύρισαν σε Μιχόπουλοι.

Οι Αραπογιανναίοι και ο Καραϊσκάκης

«Για τους Αραπογιανναίους έχω ακούσει ότι και ο Καραϊσκάκης, ο ίδιος, ή η μάννα του είχε σχέσεις με τους Αραπογιανναίους, και ο Καραϊσκάκης ήταν συγγενής με τον Καραϊσκο πάει σόι.. με τους αρματολούς. Όταν κάποτε ήρθαν σε κόντρα ο Καραϊσκος με τον Αραπογιάννη για τα λιβάδια και τότε επενέβη ο Κατσαντώνης και πήρε το μέρος του Αραπογιάννη»

[71] Αφηγητής: Θυμίος Μιχόπουλος (Αραπογιάννης), Αντιδήμαρχος Αγράφων – Θήβα,
[72] Αφηγητής: Θύμιος Μιχόπουλος (Αραπογιάννης), Αντιδήμαρχος Αγράφων - Θήβα

Ο Θύμιος Τσεκούρας και ο Θύμιος Γάκης

«Ο παππούς μου μούλεγε ότι δυο κλέφτες ο Θύμιος Τσεκούρας ο κλέφτης, είχε το λημέρι του στο βουνό Τσεκούρα, - εκεί που είναι το πρώτο μνημείο, εκεί που είναι η πρώτη πλάκα (μνημείο) – και Θύμιος Γάκης και το άλλο εδώ παραπάνω είναι ο Καταρραχιάς, ο άλλος ο κλέφτης ήταν ο Καταρραχιάς που ήταν απάνω ο παππούς μου, πατέρας του ο γέρο Γιάννης Αραπογιάννης ήταν «κολλη-δήμαρχος» (δήμαρχος «κολλητός») με τους κλέφτες ήταν προστατευόμενοι και ότι ήθελαν κουμάντα και τέτοια τους εφοδίαζε ο Αραπογιάννης κι αυτοί τους προσέχαν την περιοχή όλη δεν βάζαν χέρι στους Νιαλιώτες και τέτοια, αυτοί ήταν όλοι καταδιωκόμενοι κλέφτες εδώ στ Άγραφα, ήταν πολύ φίλοι και αυτά, προστατευόμενοι του Αραπογιάννη. Και για να μας ξεχωρίζουν εμένα και τον ξαδελφό μου, Θύμιοι και οι δύο, εμένα με φώναζαν Θύμιο Τσεκούρα και τον άλλον (ξαδελφό) μου Θύμιο Γάκη (το όνομα του κλέφτη).. και του αλλονού του έμεινε ακόμα το όνομα και τον φωνάζουμε *Γάκια*, τον φωνάζουμε «*Γάκια, Γάκια*», τούμεινε Γάκιας..

Γάμος στη Νιάλα

«Εγώ[73] το γάμο που θυμήθηκα στην Νιάλα ήταν του Παναγιώτη του Ντάσιου, που πήρε γυναίκα από το Λεοντίτο, την Χρυσούλα, και πήγαμε συμπεθέροι φύγαμε απ την Νιάλα.. Είχαμε μία βδομάδα, ξεκινήσαμε από ξύλα, τα κανονικά προζύμια σχέδια κ.λ.π. και όταν έφυγε το συμπεθεριακό να πάει στο Λεοντίτο ήμασταν γύρω στα 70 – 80 άλογα με τις καραμυλωτές, με τα όργανα μαζί, με τα κρέατα φορτωμένα μερίδες, που θα φάει ο κόσμος στον δρόμο και φύγαν τραγουδώντας να πήγαμε στο Λεοντίτο (Αργιθέα), και πήραμε την νύφη και την φέραμε καβάλα σε άλογο στη Νιάλα με όργανα και τραγούδια, και θυμάμαι εκεί που με βάζανε στα προζύμια να χορέψω, για να μου δώσουν τα κέρματα, που ρίχνανε μέσα στη σκάφη (με τα προζύμια) και πιτσιρίκι εγώ ντρεπόμουν να χορέψω.. αϊ και θυμάμαι τους σχαριάτες (συχαρίκια), με το φλάμπουρο το σαρακατσάνικο και τους συχαριάτες που ερχόντουσαν μπροστά απ το συμπεθεριακό ..τα θυμάμαι όλα αυτά, αυτό το κάνανε, βάζανε δύο αγόρια να χορέψουνε για να καρπίσει η νύφη και κάνει αγόρια, θυμάμαι και όταν πήγαμε τον καφέ στη νύφη – όταν έρχεται η νύφη

[73] Αφηγητής: Θύμος Μιχόπουλος (Αραπογιάννης), Αντιδήμαρχος Αγράφων – Θήβα,

της φτιάχνουν καφέ – προσκυνάει τη πεθερά και αυτά μέσα και προσφέρουν το καφέ της νύφης, τα θυμάμαι εγώ σαν όνειρο, πιτσιρίκος..

Θυμάμαι βαπτίσια, που γινόντουσαν όταν είχαμε βάπτιση του Μήτσου το Γόγολα, το παιδάκι του το τελευταίο, ο Τάσος, που βαπτίστηκε το βράδυ μαζευτήκανε στο σπίτι, - οι Σαρακατσάνοι δεν χορεύανε αμέσως με τα όργανα, έπρεπε να περάσει, να φτιαχτούνε, να πιούνε ποτά, να πούνε τραγούδια, πολλά να σηκώσουν γεμάτα ποτήρια, τρώγανε στρωμένα άδειο το σπίτι όλο μέσα είχαν βγάλει από τραπέζια, κρεβάτια και τέτοια για να τους παίρνει όλους μέσα, ήταν μεγάλα δωμάτια και μετά αρχίζανε το τραγούδι. Ο νονός ήταν ο αρχηγός του γλεντιού, αυτός έδινε το πρόσταγμα για όλα, αυτός έδινε το σύνθημα να σηκώσουν τα γεμάτα ποτήρια, τα οποία συνεχίζονταν για δυο – τρεις ώρες, έδιναν εντολή τον έναν στον άλλον, σήκωνε ο νονός το γεμάτο και μετά όριζε τον επόμενο, τον πατέρα του παιδιού, τον πιο μεγάλο της μάζωξης, ο πατέρας του παιδιού άλλον και πήγαινε αυτή η διαδικασία κρατούσε κάνα – δυο ώρες και αυτός ήταν υποχρεωμένος να πει τραγούδι αυτός να ακολουθήσουν οι άλλοι και στη συνέχεια να ορίσει τον επόμενο να σηκώσει το ποτήρι και αφού είχαν φτιαχτεί, μετά από δυο ώρες, με τόσο κράσο στο χέρι, δίναν εντολή στα όργανα τα οποία τρώγαν και περιμέναν στην γωνία για να παίξουν.

Ο χορός ήταν ιεροτελεστία. Και στους γάμους και στα πανηγύρια οι Σαρακατσαναίοι χορεύανε με προτεραιότητα, δεν υπήρχαν αδέσποτα να σηκωθείς να χορέψεις πάνω. Όπως ο πατέρας, οι μπαρμπάδες.. παρ όλο που ήμασταν ένα σόι δεν γινόταν.. όχι δεν μπορούσες ελεύθερα, άντε εγώ σηκώθηκα και πιάστηκα, αλλά όλα με μια σειρά, φώναζε ο αρχηγός, ο νονός του παιδιού ο κουμπάρος πούταν κουμπάρος κανόνιζε τη σειρά, ο πατέρας του παιδιού, ο πιο μεγάλος και πάει λέγοντας και αυτή η διαδικασία του χορού κρατούσε δυο – τρεις ώρες. .

Εμείς χορεύαμε χορούς στα «τρία» και τσάμικο και κάνα το συρτό, εντάξει τα σαρακατσάνικα τα τραγούδια, τα συνηθισμένα περισσότερο στα «τρία» και το λεβέντικο το τσάμικο τραγουδάγαμε ξεκινώντας με το «*φίλοι μου καλωσορίσατε*», τι να σου πω, ήταν πολλά τα τραγούδια, «*κίνησε το Τζαμόπουλο, το σαρακατσανόπουλο, να πάει στο πέρα μαχαλά, πούναι τα κορίτσια τα καλά*», «*Γιάνναινα, Γιαννάκαινα*, *πας για λάχανα*» εντάξει είναι πολλά τα τραγούδια, της τάβλας τα τραγούδια, είναι πολλά..

Με τον συγγραφέα Αγραφιώτη Γεώργιο ήμασταν γειτονιά στη Νιάλα. Ο παππούς μου και ο πατέρας του στη Νιάλα ήταν γειτονιά, λεγόταν Πατσιαούρας, το σπίτι του παππού μου του γέρο Θύμιου του Αραπογιάννη και του Πατσιαούρα τώρα του πατέρα του Αγραφιώτη, ήταν γειτονιά, σοκάκι. Στην Νιάλα, δεν υπάρχει σήμερα, εκεί που είναι το στέγαστρο, λίγο πιο κάτω πούναι το δικό μας το σπίτι και έχει πέσει το μισό εκεί, εκεί ήταν το σπίτι του.»

Το «μεγάλο σχολειό» της Νιάλας,.

«Πίσω ακιβώς απ το σπίτι μας[74] *(στη Νιάλα), ήταν μια μεγάλη πέτρα γύρω από την οποία μαζεύοντν κάθε απόγευμα και κάθονταν ο πατέρας μου με τα δυο του αδέλφια, τον μπάρμπα Γιώργο και τον μπάρμπα Στέφο, ο Γεωργαλής Πατσιαούρας, ο Γιάννης Αρπογιάννης-Μιχόπουλος, τα παιδιά του ο Θύμος, ο Στέφος και ο Σπύρος, ο Βασίλης ψαλλίδας, ο Βασίλης Μίχος, ο Αλέξης Μίχος και πολλοί άλλοι γέροντες. Πολλοί λίγοι ήταν εκείνοι που ξεκουράζονταν το καλοκαίρι, οι περισσότεροι ακολουθούσαν όλο το χρόνο να σέρνονται κοντά στα πρόβατα, όπως ο Τάσιος Καλαμπαλίκης, ο Νικολάκης Σταμούλης, ο Γιώργης Γώγολος, ο Μήτρος Γώγολος και τόσοι άλλοι, που ποτέ δεν έβγαλαν από πάνω τους την κοντόκαπα και μια ζωή ολόκληρη χωρίς σταματημό, βολόδερναν κοντά στα πρόβατα. Εκεί με συντροφιά τα πρόβατα, αναθυμούνταν και αναπολούσαν τα περασμένα, τις χαμένες ευκαιρίες της ζωής τους, όπως ο Μήτρος Γώγολος, που χτυπώντας το κεφάλι του μονολογούσε εξηγώντας διότι όταν ήταν φαντάρος στα Τρίκαλα του ρίχτηκε μια γυναίκα και αυτός την άφησε. Λιγοστοί οι καλοζωισμένοι, ξεχώριζαν από τους άλλους, ενώ οι περισσότεροι με κυρτωμένα τα κορμιά, με βαθιές χαρακιές στο πρόσωπο σαν ξέρακες αστραποκαμένοι, αλλά με μια καρδιά αγέραστη και ένα βλέμμα γερακίσιο, δέχονταν τα γερατειά χωρίς παράπονο. Μιλούσαν για τον θάνατο με τον πιο φυσικό τρόπο και με μια ευαισθησία για τους άλλους, αλλά με πλήρη αδιαφορία για τους ίδιους. Έλεγαν και δεν ήταν απλώς σχήμα λόγου, αλλά το πίστευαν, ότι ένας άνθρωπος χρειάζεται πολύ λίγο τόπο επάνω στη γη, όταν έρθει η ώρα ν αφήσει τον πρόσκαιρο τούτο τόπο, γι αυτό και δεν έδιναν σημασία σε ότι συνέβαινε γύρω τους. Και ίσως σ αυτό να οφείλεται ότι επί αιώνες ολόκληρους δεν επιδίωξαν ποτέ να αποκτήσουν*

[74] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, σ.101-103, κεφ. Δεύτερο, Το μεγάλο σχολειό, Αθήνα

ακίνητη περιουσία, να ριζώσουν κι αυτοί όπως ο άλλος κόσμος, αλλά γύριζαν με τα κοπάδια τους από τόπο σε τόπο σαν τα αποδημητικά πουλιά. Αντιμετώπιζαν τα πράγματα με νηφαλιότητα και περισσή περισυλλογή. Η κουβέντα τους ήταν απλή και ξάστερη χωρίς πολλά φτιαξίδια, ήρεμη, χωρίς ν ανεβαίνει ο τόνος της φωνής τους, έβγαινε από μέσα τους με μια φυσική αξιοπρέπεια.

Εκεί γύρω από την πέτρα έπαιζαν πολλές φορές ξερή με μια τράπουλα που είχε χάσει το χρώμα της από την πολλή χρήση και την πολυκαιρία, αλλά προπάντων συζητούσαν. Αναθυμούνταν και συζητούσαν ιστορίες από τα περασμένα, που μετέδιδαν από γενιά σε γενιά.. Εκεί παρακολουθώντας τις συζητήσεις των γερόντων μαθαίναμε την ιστορία του τόπου μας, για τους αρματωλούς και κλέφτες, για τον Κατσαντώνη που ήταν κι αυτός Σαρακατσιάνος και πως σκότωσε τον Βελιγκέκα στη Φιδόσκαλα, τον Καραϊσκάκη, που έζησε τα παιδικά του χρόνια κοντά στους Σαρακατσιαναίους, για τους ληστές και τα στρατιωτικά αποσπάσματα.

Ακούγαμε και ιστορίες από τους Βαλκανικούς Πολέμους, από τη Μικρά Ασία και τη Ρωσία, όπου είχαν πάρει οι περισσότεροι μέρος. Πολεμικές ιστορίες μαζί με τον μαύρο καβαλάρη, τον συνταγματάρχη τότε Νικόλαο Πλαστήρα, στο Σύνταγμα του οποίου είχαν υπηρετήσει πολλοί Σαρακατσιαναίοι και είχαν δεθεί μαζί του με φιλίες και κουμπαριές. Και όπως έλεγαν ήρθε κάποτε στη Νιάλα, ο Πλαστήρας για να στεφανώσει το συμπολεμιστή του Σαρακατσιανό, τον Κώστα Μπανάκα, που παντρεύτηκε μια πρώτη ξαδέλφη του πατέρα μου. Μάλιστα διηγούνταν, στο γάμο εκείνο, καθώς πήγαινε το συμπεθεριακό με τη νύφη ξαφνικά συνάντησαν ένα απόσπασμα χωροφυλακής. Μέσα σε πλάσμα δευτερολέπτου οι άντρες βλέποντας το απόσπασμα μπροστά τους, χάθηκαν μέσα στις ρεματιές και έτσι έμεινε ο Πλαστήρας μόνος με τη νύφη και τις συμπεθέρες. Ήταν μια εποχή που τα εντάλματα παρακολουθούσαν τους σαρακατσιαναίους από τα βουνά στα χειμαδιά κι αντίστροφα. Χάρη όμως στην επέμβαση του Πλαστήρα το απόσπασμα αποχώρησε και έτσι συγκεντρώθηκε και πάλι το συμπεθεριακό κι συνέχισαν το ταξίδι τους.

Λίγο πιο έξω από τον συνοικισμό, πάνω σ ένα καραούλι που δέσποζε στον συνοικισμό, είχαν ισοπεδώσει ένα μέρος και τοποθετήσει μεγάλες πέτρες σε σχήμα κύκλου για να κάθονται, στο κέντρο δε του κύκλου είχαν βάλει μια

μεγάλη πέτρα επίπεδη, που υπείχε τη θέση τραπεζιού και γύρω απ αυτή άλλες τέσσερις πέτρες για καθίσματα. Εκεί συγκεντρώνονταν οι νεότεροι κι έπαιζαν χαρτιά, τη τριώτα, τη νιάρα και συζητούσαν..»

Γιατροσόφια και εγχειρήσεις

«Ο μπάρμπας μου ο Βλυσάρης, αδελφός του παππού μου, που έκανε εγχείρηση στα τρελά τα πρόβατα, ο μπάρμπα-Βλυσάρης, ο μικρότερος απ τα επτά αδέλφια του πατέρα μου, έκανε εγχειρήσεις. Άμα έπεφτε τρέλα στα πρόβατα, τους άνοιγε το κεφάλι με το ξυραφάκι, του έβγαζε την τρέλα και το γιάτρευε.

Αυτά με τα τσακισμένα πόδια των ζωντανών, τα γιάτρευε με νάρθηκες, με τα σανίδια, ήταν πολύ συνηθισμένα, θυμάμαι όταν τσίμπαγε φίδι τα πρόβατα, παίρνανε ένα ξύλο σκληρό απ το αγκάθι, και το τρυπάγανε για να φύγει το αίμα το κακό, «να το προλάβεις να το τρυπήσεις για να φύγει το αίμα το δηλητηριασμένο(σκοτωμένο) και τα προλαβαίναν..»

Η γιαγιά μου ήταν και πρακτικός, ορθοπεδικός, κατ αρχάς πρακτικός για όλες τις παθήσεις κι έφτιαχνε πολλά χέρια εδώ στ΄ Άγραφα. Την τέχνη την είχε πάρει και η θειά μου που είναι εδώ στ Άγραφα, η Σεφτές, η κόρη της, του Σαλαμάρα η κυρά Γιώργαινα.

Θυμάμαι όταν ήμουν εγώ εδώ στο σχολείο και έναν αστυνομικό που είχε σπάσει το χέρι του αυτή του τόφτιαξε.. Κάνανε μία κόλληση με αυγά με σαπούνι -με ασπράδι από αυγό- και με μαλλί τουλούπα που λέμε το άσπρο, έφτιαχνε ένα ειδικό μια κόλληση, σαν γύψο. Η θειά μου είναι εδώ τώρα , αυτή τα ξέρει αυτά, έχει φτιάξει πολλά χέρια. Του Θωμά τον Κωστούλα, πούχε σπάσει το χέρι του, το θυμάμαι εγώ όταν παίζαμε στη σχολή, τόφτιαξε το χέρι του..

Και η γιαγιά μου επάνω (στη Νιάλα) και μαμή ήταν ξεγεννούσε τις γυναίκες θυμήθηκα όταν γεννήθηκε η αδελφή μου η Αγγέλω εκεί πάνω στη Νιάλα, πιτσιρίκια εμείς, ξυπνάμε το πρωί, ακούμε ουάου, ουάου, κλάματα, «τι είναι αυτό» τόχαν μέσα στο σαμάρι ανάποδα για κούνια, κουβέρτα, για σαρμανίτσα υπήρχε αλλά πρόχειρα εκεί κ.λ.π. τόχαν βάλλει στο σαμάρι και εάν είχε καμιά άλλη γειτόνισσα πούχε ενηλικιωθεί το μικρό της εντάξει, εάν δεν είχες, στο σαμάρι πρόχειρα με καμιά φλοκάτι και κάνα σεντόνι. Ρωτάμε: «*τι*

είναι αυτό γιαγιά»; «κοριτσάκι» λέει η γιαγιά, *«τόφερε ο Θεός»* μου λέει *«αδελφούλα είναι»..*

«Παιδιά στη Νιάλα παίζαμε..»

«Παίζαμε.. ήμασταν όλο τον χειμώνα ξεχωριστά, δεν βλεπόμασταν, αφού ήμασταν σε διαφορετική τοποθεσία ως τόπος χειμαδιών, οπότε εδώ το καλοκαίρι σμίγαμε στην Νιάλα και είχαμε πολύ παιχνίδι, παίζαμε σ*τρίγαλα, τριώτες, τεσσαρώτες.. Στρίγαλα,* ήταν φτιάχναμε ένα κύκλο, βάζαμε πέτρες την μία κοντά στην άλλη και φτιάχναμε ένα τόσο πράγμα (δείχνει) παίρναμε τις «σημάδες» που λέγαμε κάτι ειδικές πέτρες, πλακέ και καθόμασταν στα έντεκα μέτρα και ρίχναμε ποιος θα τα πετύχει, εκεί να πας να πατήσεις την σημάδα, να μην σε πιάσει μετά, γιατί εάν σε προλάβαινε πριν την πατήσει, θάπρεπε να τα φυλάξεις εσύ μετά. Εάν τα έριχνες, μέχρι να τα στήσει πάλι αυτός, εσύ έπρεπε να τρέξεις να πάρεις την σημάδα σου και να επιστρέψεις, αλλιώς τα φύλαγες εσύ.. Ήμασταν 4-5 εάν όμως κάποιος τάρριχνε και δεν προλάβαινες να μαζέψεις τη σημάδα σου και αυτός που τα φύλαγε, τάχε μαζέψει και στην συνέχεια προλάβαινε και ακουμπούσε κάποιον, τότε αυτός τα φύλαγε. Έπρεπε να σημαδεύουμε καλά, τεχνική ώστε να μην βρεθούμε να κάνουμε τον φύλακα να τα φυλάμε το κοροϊδο..

Με τις τεσσαρώτες, τριώτες, με τρία χαλίκια κάτι σαν τρίλιζα, πάνω σε πλάκα επάνω, και αυτό.. Τώρα τελευταία κάναμε και αγώνες ταχύτητας.. πιάναμε ένα *φτερούσιο* κατήφορο, κόβαμε ένα ντενεκέ, απ αυτούς που χωράνε 18 οκάδες λάδι, που τάχαμε για το τυρί, στο μήκος έβγαινε ενάμιση μέτρο, το γυρίζαμε λίγο προς τα πάνω απ την μια πλευρά κατά μήκος, του δέναμε δύο σύρματα και βάζαμε τα πόδια μπροστά καθόμασταν πάνω σ αυτό και φεύγαμε τον κατήφορο απ τα *φτερούσιο* από πάνω, σφαίρες του σκοτωμού και πηγαίναμε τον κατήφορο, τρώγαμε «σκαστές», τούμπες, σκίζαμε παντελόνια και χτυπάγαμε. Όταν γυρνάγαμε μετά τρώγαμε και κάνα ξύλο απ την μάννα μας, πάει κι αυτό..

Εγώ[75] παλαιότερα μικρό παιδί εκεί μεγάλωσα, περνούσα τα καλοκαίρια στη Νιάλα, έχω τις καλλίτερες αναμνήσεις, με τ΄ άλλα παιδιά, πέρναγα ξέγνοιαστη ζωή, γιατί κατά αρχήν παίζαμε με τα ζώα. Παίρναμε κάποια δικά

[75]Αφηγητής: Ελένη Καλαμπαλίκη, 26 ετών, δασκάλα, κόρη Παναγιώτη Καλαμπαλίκη

μας εκεί τα ταΐζαμε, τα βάζαμε δήθεν ότι τα αρμέγαμε, δήθεν ότι τα βοσκούσαμε, μετά φτιάχναμε κάτι σπιτάκια με ναύλων, με ξύλα κάτι σπιτάκια μέσα και μπαίναμε μέσα να νομίζουμε ότι έχουμε κάτι δικό μας, μετά προσπαθούσαμε και κλέβαμε τίποτα απ τους δικούς μας καμιά κονσέρβα κάνα έτσι και τα πωλούσαμε με λεφτά αναμεταξύ μας!.. Τι άλλο παίζαμε; Είχαμε ένα τσουβάλι, είχε μια κατηφόρα και χορτάρι πολύ και κυλιόμασταν, γλιστράγαμε κάτω στο χορτάρι με το τσουβάλι. Κάποιοι έκαναν το ίδιο με ντενεκέ τυριού. Εμείς το κάναμε με τσουβάλι, τι άλλο παίζαμε;.. μας άρεσε πολύ, είχε κάτι άλογα (φορτιάρικα, ελεύθερα) εκεί πάνω, και βάζαμε σε κάτι ντενεκεδάκια κάτι πέτρες και τα βάζαμε σκοπό να τα πάμε όπου θέλουμε κάθε φορά, στο δρόμο ολόκληρο κυνηγητό. τα ελεύθερα, αυτά, τα κυνηγούσαμε και τρέχαμε να τα φτάσουμε, αλλά ήταν λιγάκι δύσκολο.. Ήμασταν γύρω στα 15 παιδιά, δεν ήμασταν και πάρα πολλά, δέκα οικογένειες στις Νιάλες Τέσσερα ήμασταν μόνο.»

«Τους πιάνει ένα χιόνι Νοέμβρη μήνα και…»

«Θα πω για μια «μάχη» με τον καιρό, που έγινε εδώ στη Νιάλα. Τρεις Αραπογιανναίοι πρώτα ξαδέλφια, τα κοπάδια τα χωρίζανε τότε, ήταν στα 1960 -65. Αυτοί που φεύγαν με τα γαλάρια φεύγαν, κατά τις 25 (Οκτώβρη) και οι άλλοι με τα στέρφα μένα πίσω αυτοί φεύγαν Νοέμβριο απ την Νιάλα,.

Μούλεγαν μία ιστορία ότι, καθόντουσαν 3 - 4 παιδιά στη Νιάλια και κρατούσαν τα στέρφα τα πρόβατα, Νοέμβριο, ήταν το 40ήμερο (πριν τα Χριστούγεννα), ετοιμαζόντουσαν να φύγουν Ψήνουν μία προβατίνα, ή αρνί είχαν πάρει και τσίπουρο από την Σάϊκα και μέναν 3 - 4 άτομα - στο σπίτι που μένει τώρα ο Αριστείδης ο Μιχόπουλος - είχαν μαζέψει τα κοπάδια, ήταν μια ηλιόλουστη μέρα, - αυτό το λέω για τα στοιχεία της φύσης, εκεί που την βλέπεις μια χαρά, φιλόξενη, δεν αργεί να γυρίσει - μετά, τρώνε και πίνουν, είναι στο σπίτι του Μιχόπουλου. Ο γιος του Σπύρου αυτός έπαιζε και τζαμάρα, - ένα είδος μακριάς φλογέρας - δώστου και χορό, έξω απ το σπίτι τα κοπάδια, άρχισε να χιονίζει χωρίς να πάρουν χαμπάρι, αυτοί ήταν μέσα τρώγανε και πίνανε, κάποια στιγμή δεν είχε βγει κανείς έξω σηκώνεται κάποιος να βγει έξω, και δεν άνοιγε η πόρτα. Είχε ρίξει ένα μέτρο χιόνι! Κοιτάνε, δεν το είχαν πάρει χαμπάρι, τα πρόβατα είχαν κατέβει στο ρέμα κάτω, στο Σαϊκιώτικο, και φύγαν και αντί να φύγουν απ το Προσηλιάκο, φύγαν

μέσα από τα ρέματα, απ το Σαραντάπορο, πίσω απ τη Νεράιδα, όλο ρέματα – ρέματα γιατί χιόνιζε δεν το κατάλαβαν και τρομάξαν να βγουν κάτω.. και θυμάμαι, όταν περάσαν εκεί στην Τατάρνα, όταν περάσαν σε μια λάκα τους περίμενε όλο το χωριό, για να μην περάσουν τα πρόβατα μέσα, και εκεί τώρα πάντα, ο μεγαλύτερος, οπλοφορούσε πάντα, ήταν αρματωμένος είχε ένα πιστόλι μαζί του πάντα και θυμάμαι ένας μπάρμπας μου ο Βασίλης ο Μιχόπουλος, τον λέγανε Ψαλίδα ήταν ειδικός στην αγκλίτσα, άμα σε βάραγε με την αγκλίτσα σούσπαζε εδώ.. όπου θα σ΄ έπαιρνε στο έσπαζε κατευθείαν, είναι στην Αλίαρτο τώρα αυτός. Και κάνανε επίθεση οι χωρικοί με τσεκούρια, φτυάρια οι άλλοι να μην περάσετε απ εδώ και πήγαινε μπροστά ο Βασίλης, και ήταν πίσω τέσσερις, ορμάει κάποιος του δίνει μία με αγκλίτσα, «ώχ πάει το χέρι, τούπεσε το χέρι κάτω», φοβήθηκαν οι άλλοι κάνουν πίσω, ο Θόδωρος ήταν ο μεγαλύτερος είχε το πιστόλι δίνει μια με το πιστόλι φωνάζει: «τρέξτε φωνάξτε και τους άλλους»! Ποιους άλλους τέσσερις ήταν όλοι κι όλοι, ακούν οι χωρικοί ότι έρχονται κι άλλοι, πετάν τα φτιάρια και τσεκούρια και εξαφανιστήκαν όλοι.»

«Το καλοκαίρι εάν δεν πέρναγε ο γυρολόγος..»

«Κείνα τα χρόνια που βγαίναμε[76] εδώ πάνω φτιάχναμε καμιά γαλατόπιτα, χορτόπιτα. Ζυμώναμε ψωμί, είχαμε και τυρί, γάλα, ότι είχαμε και μπορούσαμε. Το καλοκαίρι, εάν δεν παίρναγε αυτός ο γυρολόγος με τις προμήθειες, παέναμε – παέναμε στην Καρδίτσα. Παλιά είχαμε τα ζώα και πηγαίναμε αυτού κάτω.. Τα παλιά χρόνια αυτού κάτω (Παλιόλακα, τώρα γκρέμια) βάζαμε κήπια εδώ κάτ΄ και είχαμε και φασόλια και κολοκύθια.. Στην Παλιόλακα.. Φέρναμε το νερό απ εδώ (Καλόγερος) και τα ποτίζαμε! Φαίνεται ακόμα εκεί πάν το αυλάκι που έφερνε το νερό εκεί κάτω. Είχατε φτιάξει αυλάκι σηκωνόμασταν μία ώρα νύχτα και πηγαίναμε εκεί απάνω *πουρνί* και είχαμε κανονίσει μία μέρα τόπαιρνες εσύ (το νερό) την άλλη ο άλλος στη στάνη και έτσι ο καθένας πότιζε το περιβόλι του.

Κάποτε αποφασίσαμε να εγκαταλείψουμε τη Παλιόλακα και να ανεβούμε ψηλότερα, στην τοποθεσία *Καλόγερος*. Αυτό το κάναμε για τα γάλατα. Διότι ήταν μαρτύριο δεν μπορούσαμε να κουβαλάμε με τα πόδια τα

[76] Αφηγητής: Ελένη Κουτρουμάνου – Καλαμπαλίκη, ετών 83

γάλατα απ εδώ που είχαμε τα μαντριά κάτω στην Παλιόλακα. Που να τα πας; Έκατσα εγώ ξεκίνησαν και οι άλλοι νάρθουν να μείνουν εδώ. Εγώ – εγώ το ξεκίνησα, εδώ δας και εγκατασταθήκαμε τελικά επάνω, στον Καλόγερο».

Απ τη τζαμάρα στο γλέντι του γάμου στην Παλιόλακα

«Παλιά άκουγες[77] να τραγουδούν οι παρέες, βοσκούσαν τα πρόβατα, βρισκόντουσαν οι τσοπάνηδες, έπαιζαν την φλογέρα, την τζαμάρα. Παλιά παίζαν μερικοί τζαμάρα πολύ καλά, (είναι φλογέρα μακριά η τζαμάρα μήκους 0,90 εκ.),- είναι ειδικοί αυτοί που παίζαν τζαμάρες. Τότε οι άνθρωποι δεν είχαν και άγχος.

Σύμφωνα με την Χατζημιχάλη Αγγελική (*Σαρακατσάνοι*, η στάνη, σ. 152) πολύ καλή τζαμάρα «βαρούσαν» στ Άγραφα ο Βασίλης Κουτσουπιάς και ο γιός του Γιωργής.

Παλιά ήταν δύο παιδιά πολύ μερακλήδες και τραγουδιστάδες καλοί, μιλάμε για φωνή καλή, αλλά δεν ήξεραν να πάνε πιο πέρα, ο Χρήστος και ο Γιώτας, να τους παίρνει όλη μέρα, όλη νύχτα να τραγουδάν τα παιδιά αυτά, τραγούδια, τους πρόλαβα εγώ, το λέγανε με χαρά με πάθος..

Εγώ στα χρόνια μου πρόλαβα, πρόλαβα, και παίζανε τζαμάρα, ωραίος ήχος, πρόλαβα γάμους εδώ, φέραμε νύφες εδώ μέσα απ το ρέμα με τα άλογο καβάλα, απ το μονοπάτι του Άσπρου, στη Παλιόλακα..

Θυμάμαι ήταν το 1975 – μόλις είχε γυρίσει από φαντάρος, ήμουν 22 ετών - είχαμε πάει και πήραμε μία νύφη απ το Κουτσοπαπουλού και τη φέραμε στη Σιάϊκα, ήμουν καλεσμένος στο γάμο, - πήρε απ εδώ απ το Καροπλέσι και έγιναν τα στέφανα στο Καροπλέσι και ήρθαμε πίσω με το αυτοκίνητο μέχρι τη Σάϊκα και είχαμε τα μουλάρια δεμένα και πήραμε τη νύφη τραβώντας σε άσπρο άλογο, σε ψαρί άλογο, η νύφη με άσπρο νυφικό, και ο γαμπρός τραβώντας τη νύφη τραγουδώντας, το βιολάκι, το νταούλι, το ντέλφι και το κλαρινάκι, με τραγουδάκια στο δρόμο παίζανε κάπου – κάπου, τραγούδια οι συμπεθέροι από πίσω, στο μονοπάτι στο άλογο η νύφη καβάλα μόλις φτάσαμε στην Παλιόλακα από κάτω σταματήσαμε το συμπεθεριό και λέν θα βγούν πέντε παιδιά να πάνε τα συχαρίκια, ποιος θα βγει πρώτος θα

[77] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης

πάρει το μαντήλι, όποιος έβγαινε πρώτος έπαιρνε κι ένα μαντήλι, το «μαντήλωμα», να πει τα συχαρίκια ότι φέραμε τη νύφη κι το κόβω εγώ πρώτος, ήταν κι άλλοι, και μου πρότειναν ένα καλό γρήγορο άλογο, -το άλογο δεν ήταν δικό μου- και πήγα και τόβαλα το άλογο στην πόρτα του σπιτιού.

Φέραμε τη νύφη με το συμπεθεριακό στην Παλιόλακα. Εκεί είχαμε φαγητά, ψητά, τα κρέατα ήταν άλλα άτομα που τα φτιάξαν εδώ, επικρατούσε ένα έθιμο το δώρο, πηγαίναμε σφάγιο, δηλαδή η κάθε οικογένεια για δώρο πήγαινε από ένα σφαχτό, σαν ειδίκευση, εκτός απ το δώρο που τούπαιρνε, ένα τηγάνι, ένα ταψί, για το νοικοκυριό, για το καλό.. Φτάσαμε, Ήρθαν και οι συμπεθέροι ήρθαν και πέντε μπεχτσήδες, τους λέγαμε, απ τους συμπεθέρους, ακολουθία της νύφης, 3 – 4 άτομα, καλοδεχούμενοι κι αυτοί βέβαια, γιατί συμπεθεριό γινόταν, δεν γινόταν έγκλημα! Έρχονταν εκεί τους κέρναγε η νύφη στην πόρτα, και έσπαζε εκεί η νύφη, κατά το έθιμο, ένα μήλο δεν θυμάμαι καλά, (μπας και επρόκειτο για ρόδι ή πιατικό;) και η πεθερά την τάϊζε τη νύφη ένα γλυκό στο στόμα, για να την μαλώνει καλλίτερα!

Τακτοποιόταν ο κόσμος, στρώναμε τα τραπέζια – δεν φτάνανε οι καρέκλες πολλές, όχι, στρώνανε, «στρουμπιά» τα λέγαμε, αυτά τα καθίσματα, ένα σανίδι μακρύ, όλοι γύρω – γύρω στα τραπέζια και άλλοι στρώνανε από δίπλα που δεν φτάνανε από βελέντζες και έτρωγε ο κόσμος καλά χόρταινε, κρασί άφθονο με τα μουλάρια φερμένο από την Καστανιά και γλέντι τρικούβερτο. Τραγούδια, χορός… όχι χορός πάνω στο φαγητό όμως πριν ξεκινήσουν τα όργανα ξεκίναγε το τραγούδι με το στόμα της παρέας. Τέσσερα – πέντε άτομα απ εδώ πιάναν το τραγούδι, το συνεχίζαν απ την άλλη μεριά. Άντε κόλλαγαν τραγούδι η άλλη παρέα το συνεχίζαν οι άλλοι. Άντε μετά άρχιζε ο χορός, το γλέντι… Το πρωί έπρεπε να πάει η νύφη στη βρύση, να την συνοδεύσει ένα παιδάκι, να πάρει νερό και κάτι τούδινε τώρα στο παιδάκι, για να είναι γόνιμη η νύφη».

Ο φλάμπουρας

«Την Παρασκευή, στο σπίτι του γαμπρού, ραβόταν και το φλάμπουρο ή ο φλάμπουρας. Το φλάμπουρο ήτν ένα τετράγωνο λευκό πανί, που στη μέση του έκαναν έναν σταυρό. Έρραβαν δηλαδή σταυρωτά δυο κομμάτια άλλο πανί. Το πανί του φλάμπουρα είχε γύρω – γύρω ραμμένη μια κόκκινη συνήθως κορδέλα. Προσέφεραν το πανί σε ένα κοντάρι, το οποίο στην

κορυφή είχε έναν σταυρό. Στις τρεις άκρες του σταυρού έμπηγαν τρία μήλια. Την ώρ που ράβονταν ο φλάμπουρας ομάδα αγοριών και κοριτσιών τραγουδούσαν το τραγούδι του φλάμπουρα:*Ράψτε το φλάμπουρα καλά, ράψτον γερά, ράψτον δασιά, θα γείρει ράχες και βουνά, θα τον ξεσχίσουν τα κλαριά, θα τον γελάσουν τα χωριά, θα τον γελάσ΄ η πεθερά, δε θα μας δώσει τα προικιά. Φκιάστε το φλάμπουρα καλά, για να στολίσει τη χαρά*.

Όταν τέλειωνε η διαδικασία του φλάμπουρα, ακολουθούσε χορός και κάθε φορά ο πρώτος του χορού κρατούσε το φλάμπουρα σαν σκήπτρο. Χόρευαν αργά και τραγουδούσαν διάφορα τραγούδια,.. Το φλάμπουρα δεν τον ακουμπούσαν ποτέ κάτω. Όταν δεν χόρευαν, τον κρεμούσαν στην πόρτα της καλύβα του γαμπρού και τον έπαιρναν, όταν ξεκινούσαν για να πάρουν τη νύφη[78]».

Τα παραδοσιακά ρούχα μας

«Η γιαγιά μου πέθανε σε ηλικία 97 ετών ήταν απ το σόι Ξυστραίων, Σαρακατσαναίοι και αυτοί βγαίνανε στην Μαυρομάτα (Έλσιανη) όταν παντρεύτηκε ο παππούς. Ήρθε καβαλάρης απ τη Νιάλα» την ώρα πούρθε φορούσε φουστανέλα, τσαρούχι, τσολιάς κανονικός, πουκαμίσα, όλα – όλα παντρευτήκαμε εκεί στο σπίτι, ήρθε ο παπάς, ε, μετά έβαλε το άλλο το πανωβράκι το άσπρο το παντελόνι.. την άλλη την στολή, όταν στεφανωθήκαμε ήταν με τη φουστανέλα».

Η διαφορά ήταν στο ταγάρι!

«Οι Σαρακατσάνες ξέραν γνέσιμο, ύφασμα, ζυμοκουλούρισμα, πρόβατα, κι απ τις άλλες δουλειές όσες χρειάζονται για να συντηρείται το κονάκι.

Τα ρούχα τους τα φτιάχναν μονάχες τους απ τα μαλλιά των προβάτων τους. Οι Σαρακατσάνες εδώ, όπως η γιαγιά μου φοράγαν, ζώνες, πόρπες σιδερώτη τσαρούχια, σελάχια.. Οι άνδρες φορούσαν κάτι γιλέκα μπροστά που τα φτιάχναν οι γυναίκες εδώ, σαν άσπρα ερχόνταν, άλλος θαλασσί, άλλος άσπρο, τσαρούχι με φούντα, ρούχα φορεσιάς, ζώνη ένα σελάχι εδώ που έβαζε τον καπνό του, τα πάντα..

[78] Σαλαγιάννη Β. Παναγιώτη2008:*Το Τροβάτο Αγράφων (ιστορική και κοινωνική προσέγγιση*), σ.168-9, εκδ. Χρήστος Ε. Σαρδάνος, Αθήνα

Παλιά φορούσαν φουστανέλα, ο παππούς μου - είχα ακούσει τη γιαγιά μου -, ότι με φουστανέλα παντρεύτηκε αυτός, - εγώ δεν τον είδα -, τώρα οι μετέποιτα με τα υφαντά που τα έφτιαχναν οι ραφτάδες, μάλλινα, το διμ΄το με φίνο μαλλί, με άσπρο πουκάμισο, *γαμπρός* που λέμε.

Οι γυναίκες οι αγραφιώτισσες τότε δεν είχαν τις στολές που είχαν οι Σαρακατσαναΐϊσσες, που αυτές ήταν πιο πλούσιες, των Σαρακατσαναίων γιατί ο κόσμος ερχόνταν πιο δύσκολα εδώ που μένανε μόνιμα, δεν είχαν άλλη επιλογή, είχαν πιο λίγα πράματα δεν μπορούσαν να τα ξεχειμάσουν, ήταν δύσκολο το μέρος, ενώ οι τσελιγκάδες οι μετακινούμενοι, είχαν πιο πολύ πράγμα ερχόντουσαν σε καλλίτερη μοίρα.

Οι γηγενείς Αγραφιώτες, οι ντόπιοι, που δεν ήταν μετακινούμενοι, φτιάχνανε ένα ταγάρι άσπρο με μαύρες ρίγες. Εδώ οι Σαρακατσαναίοι το φτιάχνανε ως προς το κόκκινο με το μαύρο, αυτό ήταν μια διαφορά.

Οι Αγραφιώτισσες γυναίκες των χωριών φοράγανε στο κεφάλι μαντίλια άσπρο λίγο με μία κλάρα, το ίδιο περίπου φοράγανε και οι δικές μας οι Σαρακατσάνες ως προς το μαντήλι. Γιλέκο, μπροστοποδιές και τέτοια.

Είχαν κεντητές ποδιές, πλεκτά που φτιάχναν μόνες τους, υφαντά με το πλέξιμο. Είχαν και καλή φορεσιά για τον γάμο, τη βάπτιση και το παγγύρι, ήταν κορίτσια και έκαναν αργαλειούς».

«Αρμέγουμε δυο φορές την ημέρα»

«Η μέρα μας[79] στο βουνό με τα πρόβατα έχει πολύ δουλειά. Για 40 μέρες στο βουνό τα αρμέγουμε δυο φορές την ημέρα τα πρόβατα, πρωί και σούρωπο, το γάλα το πήζουμε τυρί, μετά τις 40 μέρες «κόβεται» γιατί τα πρόβατα εγκυμονούν, είναι γκαστρωμένα, γιατί πρέπει να ξεκουραστούν κι αυτά… Κανονικά τα αρμέγουμε μέχρι του Αϊ Λιος (20 Ιούλη) μετά μία φορά μέχρι να στερφογαλιάσουν[80] τελείως να μην υπάρχουν πρόβλημα στα μαστάρια, τα καθαρίζουμε κάθε 2-3 μέρες, για δύο βδομάδες και μετά τα παρατάμε τελείως…».

[79]Αφηγητής: Αθανάσιος Καλαμπαλίκης, ετών 49, αστυνομικός, ανιψιός του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη

[80] Αρχ. Στέρφος=η προβατίνα που δε γέννησε μικρά και που φυσικά δεν έχει ούτε γάλα, λέγεται στέρφη. Τα στέρφα ζώα είναι συνήθως μικρά, ανήλικα. Όταν ωριμάσουν θα γεννήσουν και θα φέρουν και γάλα. Τότε θα λέγονται γαλάρια και θα τα αρμέγουν. Εάν όμως κάποιο ζώο με την ωρίμανσή του δεν γεννάει, τότε λέγεται στείρο.

Εγώ γεννήθηκα στην Παλιόλακα

«Λέγομαι Αθανάσιος Καλαμπαλίκης και είναι απόγονος παραδοσιακής Σαρακατσάνικης κτηνοτροφικής οικογένειας, κατά κύριο επάγγελμά μου είμαι αστυνομικός, αλλά πέραν τούτου ασχολούμαι και με την κτηνοτροφία έμμεσα, βοηθάω τον πατέρα μου, τους μπαρμπάδες μου..

Εγώ[81] έχω γεννηθεί στην Παλιόλακκα Αγράφων, το 1959 έζησα εκεί έως 5 – 6 ετών παιδάκι, το καλοκαίρι που πήγαινε ο πατέρας μου με τα πρόβατα στα βουνά, μετά εφ όσον ξεκίνησα να πάω σχολείο, λόγω μεγάλης οικογένειας, ο πατέρας μου έχει άλλα τρία παιδιά, παραμείναμε στον κάμπο, συγκεκριμένα στην Αλίαρτο Βοιωτίας με τα πρόβατά του.

Στην Παλιόλακκα, απ ότι γνωρίζω και με ενημέρωσαν και οι γονείς μου, ήταν 40 οικογένειες, καθαρά όλοι Καλαμπαλικαίοι, όλο το όνομα Καλαμπαλίκης, σκεφθείτε πόσο πληθυσμός ήταν.. ε σιγά –σιγά το επάγγελμα αυτό δεν είχε καλές προοπτικές, ας πούμε, τα χαλάσανε οι άνθρωποι τα πράματα, ως επί το πλείστον παρέμειναν στον κάμπο και ασχοληθήκαν με τη γεωργία. Στην Κωπαϊδα ένα ποσοστό, άλλοι Θεσσαλία, Καρδίτσα, Λάρισα

Ακόμη πιο συγκεκριμένα στο χωριό Λεοντάρι, Παναγία Δομοκού, Λαμία, αλλά ως επί το πλείστον Αλίαρτο Κωπαϊδα με τα πράματά[82] τους..».

Οι νεράϊδες και ο νεραϊδοχορός τους

«Νεράϊδες[83] βγαίνανε εκεί επάνω στο βράχο που λέγεται *Νεραϊδοχορός,* εκεί στο ταμπούρι, έχει από πίσω ένα μέρος «ίσωμα», λάκα, έχει και μία πλάκα με ονόματα, και το δικό μου, - αργότερα βέβαια το δικό μου το όνομα -, αλλά και παλιά ονόματα, από παλιούς Καλαμπαλικαίους, γραμμένα ονόματα.

Ένας βοσκός λεγόταν λέει Ψαλίδας, και όπως είχε φεγγάρι μέρα (εννοεί γιομάτο φεγγάρι που φώτιζε ως μέρα) και έβοσκε τα πρόβατά του και έπαιζε τη φλογέρα του, παρουσιάστηκαν νεράϊδες –εγώ τόχω ακούσει, όπως τόλεγαν οι παλιοί, δεν τόχω δει – και χορεύανε νεράϊδες, της πήρε μιας το μαντήλι και πήγε κοντά του και την έκανε γυναίκα και τόχε πάντα ζωσμένο το μαντήλι απάνω του αυτός και έκανε και παιδιά και τούλεγε και τον

[81] Αφηγητής: Θανάσης Καλαμπαλίκης, 49 ετών, αστυνομικός, Αλίαρτος
[82] Πράματά τους = ζωντανά τους
[83] Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, ετών 50, μετακινούμενος

παρακαλούσε συνέχεια: *«το μαντήλι ρε άντρα, το μαντήλι ρε άντρα»* και κάποτε του λύθηκε το μαντήλι και εξαφανίστηκε, την έχασε, πάει η νεράϊδα..

«Οι νεράϊδες, αυτού στο *Νεραϊδοχορό* εκεί από πάνω, στο Ν*εραϊδοχορό* που το λέμε. Εγώ[84] μια φορά άκουσα όργανα εκεί πάνω, χρόνια πάνε μια φορά.. δεν είδα όμως τίποτα..

Η μάνα μου[85] μαζί με μια θεία μου, (συνυφάδα της), αρμέγανε τα πρόβατα εκεί από πίσω και το φέρνανε το γάλα από κει ψηλά κάτω. Και έφυγε από την Παλιόλακα η γυναίκα νωρίς, νύχτα, πάει επάνω τα αρμέγαν νύχτα τα πρόβατα, να πάρει το γάλα να το πάει κάτω στην Παλιόλακα και χαράματα την πετροβολάγανε, κάτι χαλικάκια αυτά τα πετάγανε οι νεράϊδες και ήταν και λεχώνα η γυναίκα και στέρεψε..

Η Έρση Σεφεριάδη, κόρη της Αγγελικής Χατζημιχάλη, αναφέρει[86] σ ένα δημοσίευμά της για τις νεράϊδες που χορεύουν πάνω στο Νεραϊδοχορό[87]».

«Το βράδυ μαζωμένους στο καλύβι τους τους βρίσκεις να αναθυμούνται τα ξωτικά πούδε ο καθένας στη ζωή του. Κλείνεις τα μάτια, αλαφροπόδαρες ξανθιές νεράιδες στήνουν χορό πάνω στα ψηλά βουνά στ΄ Άγραφα. Σ έναν τόπο που τον δέρνουν όλοι οι άνεμοι, το Νεραϊδοχορό ονοματίζουνε. Ακούτε τις ξωτικές μουσικές και το βοητό των ελάτων. Μικροί δαιμόνοι με τραγίσια πόδια σκαρφαλώνουν στα δένδρα κι άλλοι με βουδίσια κεφάλια σ ακολουθάνε, λιθοβολώντας σε σα λάχει να περάσεις από εκεί. Κι όλα τάδανε με τα μάτια τους κι ο Κολιός κι ο Γιώργος[88] κι άλλοι, αμφιβολία δεν σου μένει. Έτσι είναι»

Ο Γιώργος Αγραφιώτης στο βιβλίο του:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, σ.73, αναφέρει, κατά πως διηγούνταν οι γεροντότεροι για τις νεράϊδες και τα φαντάσματα, που χόρευαν πάνω στο Νεραϊδοχορό. «*Εμείς τα παιδιά το λέγαμε Αϊδοχορό και για τους διαβόλους με αρχηγό πάντα ένα κουτσό διάβολο και που παίζοντας τα βιολιά τους ξεκινούσαν από την κορφυγή του βουνού και έφταναν κάτω στο ρέμα «στα Στενά», όπου και έσκαζαν με μεγάλο κρότο».*

---

[84] Αφηγητής: Ελένη Καλαμπαλίκη, μετακινούμενη, Παλιόλακα – Αλίαρτος, ετών 86

[85]Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος Παλιόλακα – Αλίαρτος, ετών 51

[86] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994: Οι *Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, σ.73, Αθήνα

[87] Σεφεριάδη Έρση1946:«Οι νεράϊδες που χορεύουν πάνω στο Νεραϊδοχορό», περιοδικό *Νέα Εστία*, 1ης Μαρτίου

[88] Πληροφορητής: Γεώργιος Αγραφιώτης, Τσαμάλι (Διόνυσος) Βοιωτίας

«Ο αδελφός του πατέρα μου, ο μπάρμπα Στέφος, ένα βράδυ που έβοσκε το κοπάδι του επάνω στον Τσεκούρα, άκουσε καθώς ήταν ξαπλωμένος, βιολιά και ντέφι να κατεβαίνουν από τον Καταρραχιά και σε λίγο έφτασαν κοντά του. Τον πλησίασαν και τον περικύκλωσαν. Ήταν τρία – τέσσερα άτομα. Άρχισαν να συζητούν τι πρέπει να τον κάνουν. Ένας έσκυψε και προσπάθησε να τον πιάσει από το πλευρό για να τον σηκώσει. Σε λίγο κατέφτασε και ένας που ήταν κουτσός και φορούσε φουστανέλες. Βλέποντας τον άλλο να σκύβει επάνω στον μπάρμπα Στέφο του φώναξε έντρομος: «ε, τι πας να κάνεις εκεί, δεν βλέπεις ότι είναι οπλισμένος;». Πράγματι ο μπάρμπας έφερνε πάντοτε μαζί του ένα περίστροφο colt. Απομακρύνθηκαν αμέσως και παίζοντας τα όργανά τους συνέχισαν το δρόμο τους. Όταν έφτασαν κάτω στο *Τσιαρδάκι,* ακούστηκε ένας μεγάλος κρότος, οι διάβολοι έσκασαν από το κακό τους.

Φυσικά δεν παρέλειπαν να δώσουν και την εξήγηση γιατί ο διάβολος είναι κουτσός. *Ο λύκος όπως είναι γνωστό είναι πολύ δυνατός, ώστε να μπορεί να μεταφέρει στους ώμους του μια ολόκληρη προβατίνα και αυτό οφείλεται στη σωματική του κατασκευή και διάπλαση. Λέγεται ότι ο διάβολος κατασκεύασε τον λύκο από γκορτσιά (άγριο-αχλαδιά), που είναι πολύ σκληρό και αλύγιστο ξύλο, γι αυτό και ο λύκος δεν μπορεί να γυρίσει το κεφάλι του προς τα πίσω, αλλά πρέπει να στρέψει ολόκληρο το σώμα του, είναι μονοκόκαλος, όπως έλεγαν. Μόλις ο λύκος διαπίστωσε το λάθος αυτό, θύμωσε και άρπαξε το διάβολο από το πόδι, γι αυτό και ο διάβολος παρέμεινε από τότε κουτσός*.

Υπήρχαν και συμβουλές για την περίπτωση που θα είχαμε κάποια συνάντηση με κάποιο απ αυτά τα ξωτικά: ποτέ δεν πλησιάζει ο διάολος αυτόν που είναι οπλισμένος ή έχει αλάτι πάνω του, ή λιβάνι. Από αυτό το τελευταίο φαίνεται να έχει βγει η λαϊκή παροιμία «*αποφεύγει όπως ο διάολος το λιβάνι*». Το πιο αποτελεσματικό όμως όπλο εναντίον όλων αυτών των ξωτικών, ήταν να λέμε το «*Πάτερ ημών…*» τρεις φορές, οπότε ως δια μαγείας εξαφανίζονται.

Παλιά κάνανε ζωοκλοπές

«Να σου λένε οι παλιοί, ο μπάρμπας μου ιστορίες για ζωοκλοπές, με το κλέψιμο, κλέβανε.. είχες 2.000 δικά σου αλλά έπρεπε να σου «πιαστεί» να φας ξένο, γιατί το κλεμμένο ήταν το νόστιμο..

Στους Αραπογιανναίους δεν βάζανε εύκολα χέρι γιατί ξέρανε ότι ο αδελφός του παππού μου ο Βλησάρης (Βεσσάρης) ήταν υπ αριθμ. ένα καπετάνιος σε τέτοια, γιατί άμα καταλάβαινε ότι τούλειπε ένα, έκοβε «φτερό» ολόκληρο, 15 – 20 απ τον άλλον, ζωντανά, και θυμάμαι μια ιστορία, όταν παντρεύαμε την θειά μου την Πηνελόπη, που είναι στο Τσαμάλι δώσαμε την προίκα στους Ντασιαίους να την πάνε κάτω, αυτός και ο Λάκης μπάρμπας μου ο μακαρίτης ο Θόδωρος, αυτοί πηγαίναν στην Κωπαϊδα, και τους δώσανε 40 αμνάδες προίκα και μόλις ο Ντάσιος (ο Γιωργατσέλος, παραγκώμι), έντιμα πολύ άτομα ξεκινήσαν και μόλις φτάσαν στα Μεγάλα Βραγκιανά πίσω, στα Αλεξαΐϊκα, κάποιος τους έκλεψε, - οι Χαλιμουρδαίοι, τους πήραν το βράδυ, 3-4 αμνάδες - (την προίκα)..

Φύγανε αυτοί απ τη Νιάλα, εμείς για το Προσηλιάκ΄ για το Ξηρόμερο. Αυτοί πάνε για την Κωπαϊδα, κι έρχεται το βράδυ, ο Παναγιώτης ή ο Γιώργος στο Προσηλιάκ΄ μας βρίσκει και μας λέει: «*ξάδελφε μας κλέψανε*» του λέει, «*τι λες ορέ, γιατί δεν πρόσεξες;»* και σηκώνονται ο μπάρμπας μου ο Γιάννης, ο μπάρμπας μου ο Λάκης, (ο Θόδωρος), τη νύχτα να χιονίζει η ράχη εδώ, «δρολάπια» να ρίχνει που λέμε εμείς και πάνε. Κατάλαβαν ποιος τάκλεψε, ένας γέρο Νίκο Χαλιμούρδας, τον οποίον και είχε σόι ο παππούς μου και ένας Αλεξάκης και πάει και «κόβει» 19 ή 20 δεν θυμάμαι ακριβώς από τον άλλον και τα φέρνουν όλη νύχτα στο Προσηλιάκο και επειδή τον Χειμώνα ξεχειμώνιαζαν μαζί μ αυτούς κάτω, για να μην τα γνωρίσουνε, τα αλλάξανε στο δρόμο, είχε μια θειά τρία μανάρια, της έδιναν τέσσερα και της έλεγαν της θειάς *φέρε μας τα τρία*! Και κάποτε εξομολογήθηκε ο γέρο Νίκος ο Χαλιμούρδας, λίγο πριν πεθάνει, φώναξε το μπάρμπα μου τον Γιάννη και του λέει, «*ρε Γιαννάκο, για να μου βγει η ψυχή να μου πεις, κείνα τα πρόβατα τότε, εσείς δεν τα πήρατε τα δικά μας τις αμνάδες»*, «*ναι ρε συ εμείς τα πήραμε*» και αγκαλιάστηκαν και τόκλεισαν. Δεν αφήναν εκκρεμότητες, να όπως με τους Τσιγαριδαίους, περάσαμε μια φορά και κάναν έναν αστείο οι Τσιγαριδαίοι και κόβουν τρία – τέσσερα. Ε την άλλη μέρα δέκα (κόβουν) οι Αραπογιανναίοι εδώ στο Προσηλιάκ' όπως πάμε για τα Καμάρια και μετά κάναν ανακωχή. Καλέσαν το βράδυ, κατάλαβαν τι έγινε οι τσελιγκάδες οι γερόντοι είπαν μεταξύ μας τέρμα. Δώσαν τα χέρια και δεν ξαναπειραχτήκαν. Είχαν και μια λεβεντιά.. Ο λόγος τους ήταν συμβόλαιο, τα κάνανε και μετά τα διορθώνανε, εντάξει.

Μετά κάναν κι άλλα οι παλιοί. Σταυρώναν – ενώναν και τα αίματά τους «*σταυραδέρφια*» εγώ, εδώ τώρα που ασχολιόμουν με τα Δημοτικά (με τα του Δήμου), βρήκα ένα γέροντα ονόματι Αλεξάκη, στον Έλατο (συνοικισμός των Μεγάλων. Βραγκιανών), που με ρώτησε «*ποιανού Αραπογιάννη είσαι*»; «*του τάδε» «ε, μ αυτόν είχαμε ενώσει, ήμασταν σταυραδερφοί», «γιατί*»; του λέω, *«είχαμε ενώσει, ήμασταν φίλοι μου, τον είχα σταυραετό*». Εγώ δεν τα πρόλαβα, ήταν πιο πίσω μέχρι το 1945-50, γίνονταν αυτά, με τον πόλεμο σταμάτησαν αυτά και άλλαξαν πια αυτά τα έθιμα.

Όπως μέχρι το 1961, Σαρακατσάνος δεν έπαιρνε γυναίκα χωριάτισσα, θάπαιρνε μόνο Σαρακατσάνα».

Οι διαμάχες μεταξύ των κτηνοτρόφων

«Εδώ στον οικισμό του Χαλιά είχαν έρθει πέντε αδέλφια Ψαλιδαίοι με πρόβατα 1.000. Εδώ στη λεκάνη της Νιάλας έχουν γίνει πολλές μάχες, μεταξύ των κτηνοτρόφων..

Επειδή οι Καλαμπαλικαίοι ήταν ένα αίμα, ήταν πιο σύσσωμοι, πιο μαζί, ενώ εδώ στον οικισμό της Νιάλας να πούμε ότι ήταν διάσπαρτες οικογένειες, ένα σόϊ, δεν το λογαριάζανε, υπήρχαν πολλές οικογένειες αλλά με διαφορετικά ονόματα, έρχονται αυτοί οι Ψαλιδαίοι ξένοι, δεν ξέρω από πού ήρθαν αρχικά, αλλά τελικά εγκατασταθήκανε εδώ στη Θεσσαλία. Όταν ήταν εδώ με πρόβατα 1.000, εκεί απέναντι (δείχνει με το χέρι, ο Χαλιάς είναι βόρεια της Λεκάνης και θέλαν να επεκταθούν δυτικά) ερχόντουσαν κατά δω να διασπάσουν το βοσκοτόπι νάρθουν κατά δω..

Αυτοί, οι Ψαλιδαίοι ήρθαν πριν εκατό χρόνια, και εγκατασταθήκαν στον οικισμό του Χαλιά, είχαν 1000 πρόβατα τα πέντε αδέλφια και δεν λογαριάζαν, δεν διασπάζονταν.. εδώ σ αυτό το σημείο (δείχνει με το χέρι), που είναι η πέτρα εκεί πέρα, απ εκεί αυτοί και απ εδώ οι Καλαμπαλικαίοι, πιάσαν μάχη, τουφεκιστήκανε, τώρα τι όπλα είχαν δεν γνωρίζω, τραυματίζουν έναν Καλαμπαλίκη στο πόδι, - ο παππούς τώρα του ταξίαρχου -, δεν αισθανόταν καλά ετούτοι, (οι Καλαμπαλικαίοι), και τι κάνουν.. κόβουν 200 πρόβατα και τα πηγαίνουν κάτω στην Παλιόλακα, για εκδίκηση, να τα σφάξουν, σ ένα αίμα όλα.. Πετάγεται ένας πιο λογικός, συνετός, και λέει: *«ρε παιδιά 200 πρόβατα άμα τα σφάξουμε, σκοτωθούμε, βαστάτε 10 πρόβατα, να ψήσουμε να τα φάμε και ν αφήσουμε τα άλλα..»* Σφάζουν και έψησαν τα 10 πρόβατα και τα

απόλυσαν τα άλλα. Εκεί που τρώγανε το «κλεμμένο» το μεζέ τραπέζι εδώ λέει κάποιος: τρώμε – τρώμε, αλλά ο Κώστας είναι τραυματισμένος λέει πάλι απάνω! Εν τω μεταξύ όμως επειδή στα Άγραφα ήταν Δήμαρχος ένας Χρηστίδης και οι Καλαμπαλικαίοι είχαν σχέση με τον Δήμαρχο, τους κυνηγάγανε και οι υπόλοιποι, τους «σκάγανε» τους Ψαλιδαίους κάτι δικαστήρια κάτι τέτοια και καταλήξανε από τα 1.000 πρόβατα και έμειναν με 5! Μείνανε με 5 πρόβατα και έτσι ξέφυγε μετά ο κόσμος και έφυγαν απ εδώ.

Και κάτι άλλο, επειδή ήταν σκληρή ομάδα, οι Καλαμπαλικαίοι τους λέγανε οι Τσιγαριδαίοι, -που ήρθαν στα Καμάρια έμειναν από πίσω απ εδώ - , «Βουλγάρους», «Βουλγαρία», ήταν άπιστοι όμως οι Τσιγαριδαίοι ήταν πονηροί… ο παππούς μου όμως ο Αριστείδης, ήταν ένας πολύ δεμένος άνδρας και από τα παιδιά του όλα έτσι βγήκαν, εξ ων ο πατέρας μου που βγήκε λίγο κανονικός γιατί ήταν δίδυμος, και ήθελε να τον πάρει πρωτοπαλίκαρο ένας Κορώνης ή Μαργώνης; που επικράτησε στο Τροβάτο.. Τι κάνουν οι Τσιγαριδαίοι; έρχονται πάνω στο ύψωμα, όπως κατέβαζε κάτι πρόβατα ο παππούς και πάνε να τον καλοπιάσουν, για να τον πιάσουν στα χέρια, οι Τσιγαριδαίοι τρία άτομα. *«Έλα του λένε κοντά, ν ανάψουμε τσιγάρο»!* τούτος νοιαζόταν και από λιγάκι, αλλά τι να κάνει άμα σου μιλάει κάποιος με καλό τρόπο.. τότε κουβαλάγανε και γκράδες, όπως πάνε ν αλλάξουν τσιγάρο, φοράγανε γκράδες όμως τότε, όπως είχε τον γκρά, πιάνει, κουβέντα για τσιγάρο, ωπ του πιάνει – του τραβά τον γκρα ο Τσιγαρίδας, κάνει μια στροφή αυτός, δυο κόβεται το λουρί του γκρά και επειδή ήταν δυνατός τον παίρνει αυτός. Μπαμ τους βάζει στη κατηφόρα προς τα κάτω, ακούσανε και άλλοι δυο – τρεις τσοπάνηδες που έβοσκαν τριγύρω, σιμώνουν και τους στριμώχνουν και τους κατεβάζουν εδώ στον Καλόγερο και τους βάζουν στην στρούγκα. Τους βάζουν στην στρούγκα και ήθελαν να τους κουρέψουν, από εκδίκηση, πετάγεται ένας για τη πρώτη ψαλιδιά. Έρχεται ένας, Βασίλης Καλαμπαλίκης λέγονταν, *«όχι ρε παιδιά»* λέει *«να μην τους κουρέψουμε, πέταξε τη ψαλιδιά αυτή τώρα άστους να φύγουν»..*

Φεύγοντας αυτοί (οι Τσιγαριδαίοι) βρίσκουν από πίσω έναν μοναχικό Καλαμπαλίκη τον χτυπήσαν εκεί πέρα, έρχεται αυτός κάτω και λέει «με χτυπήσανε.. αυτό κι αυτό..» πάλι απάνω οι Καλαμπαλικαίοι. Πάνε στα Καμάρια, μαζεύαν τα πρόβατα, χτύπαγαν τα κουδούνια, δεν έβγαιναν αυτοί, δεν βγαίναν καθόλου, τους βρίζαν άσχημα και είπαν μετά: *«εάν δεν υπάρξει*

συμφιλίωση, δεν υπάρχει ζωή εδώ πέρα». Και πιάσαν τότε και δώσαν αυτοί (οι Τσιγαριδαίοι δυο – τρία κορίτσια (παντρεύτηκαν) και πιάσαν και αυτοί απ εδώ (οι Καλαμπαλικαίοι) και δώσαν άλλα δυο – τρία και έτσι ηρέμησε το πράγμα.

Εν τω μεταξύ ο παππούς του Θανάση Καλαμπαλίκη ο γέρο Νασιάρας, ένας άνδρας δυο μέτρα και, Νασιάρα τον λέγανε, γιατί υπήρχε και άλλος Νασιάρας που ήταν μικρότερος και τον έλεγαν Νασιούλα και όταν πέθανε ο παππούς λέγανε Νασάρα τον νεότερο.. τους δέρνει ένας τους Τσιγαριδαίους ετούτο, τρεις αυτοί, έρχεται και από πάνω ένας τσοπάνος Μάνταλο τον λέγανε απ την ανηφόρα με μια πλάκα ο γέρο Νασιάρας που του ρίχνει απ εδώ, έξω το μάτι εκεινού.. μετά πήραν και καταλαγιάσαν τα πράγματα, είδαν ότι δεν τα βγάζαν πια πέρα.

Εδώ γινόντουσαν μάχες.. εδώ η Μεσαία Νιάλα «χτυπάγανε» τα πρόβατα προς τα εδώ, ήταν και πιο πολλοί αυτοί εκεί, πεινάγανε, πολλά, οπότε συγκεντρώνονται, αυτό θάταν το 1950-60, και λένε: θα το σπάσουμε το λιβάδι αυτό και αποφασίζουν να τα κάνουν τα κοπάδια τους προς τα πέρα. Οι Καλαμπαλικαίοι δεν ξέραν τίποτα. Εν τω μεταξύ ήταν δύο ένας μπάρμπας μου ο Κώστας και ένας Μήτρος Καλαμπαλίκης, μιλάμε για γερά παλικάρια, 40 αυτοί, μόλις φτάνουν με τα πρόβατά τους, τους φοβόντουσαν όμως αυτοί, πετάχτηκαν και από κάτω (Παλιόλακα), ακούσανε και οι υπόλοιποι, θα γινόταν άσχημο μακελειό, αλλά κωλόσαν και έκαναν πίσω και μετά τους κορόϊδευαν οι Καλαμπαλικαίοι, τους πήραν με τα καρδάρια για την οπισθοχώρηση.. Δύσκολα χρόνια, γινόντουσαν μάχες για το βοσκοτόπι, με το παραμικρό γινόντουσαν μάχες, δερνόντουσαν με το παραμικρό..

Είναι και κάτι άλλο. Επειδή οι Καλαμπαλικαίοι το είχαν έτσι στην παλικαροσύνη, της προηγούμενης γενιάς, τώρα τούτη η γενιά πάει αυτό χάλασε, από παππού και πίσω, κλέβαν και γυναίκες απ τους πάντες για παντρειά μία την είχαν πάρει απ τους Χαλβατζαίους από τον αργαλειό όπως ύφαινε, πήραν με τον αργαλειό μαζί, (οι Χαλβατζαίοι βγαίναν εδώ από πίσω στη Μαλουτιάσα), ένας άλλος Μηλιάς απ τον Χαλιά έμεινε και πήγαν και κλέψαν μια γυναίκα στο χωριό Άγραφα. Τον είχαν αυτόν οι Καλαμπαλικαίοι σαν τσοπάνο και πήγαν να του κλέψουν την γυναίκα να την φέρουν σ αυτόν. Την φέρνουν την γυναίκα εδώ από πίσω στα *Πατήματα*, και εκεί που την φέραν τη γυναίκα ήταν τρεις οι Καλαμπαλικαίοι και ο ενδιαφερόμενος

γαμπρός, του λένε τώρα θα κοιμηθούμε κάμμια ώρα και μετά θα συνεχίσουμε, φύλατην εσύ. Εκεί που την φύλαγε τον παίρνει ο ύπνος και αυτόν και του φεύγει η γυναίκα. Σηκώνονται, τον δέρνουν, ωρέ εμείς τρέχουμε να πάρουμε τη γυναίκα και εσένα σε πήρε ο ύπνος, κάνουν κάτω και την βρίσκουν κρυμμένη σ ένα δένδρο, ευτυχώς την πετύχαν, την πάνε πάλι απάνω και τελικά την πήρε γυναίκα. Γινόντουσαν αυτά, δια της αρπαγής.

Εν τω μεταξύ εδώ στη Μεσαία Νιάλα είχε ο πατέρας μου κι έναν γαμπρό από αδελφή, Μουλαρογιάννης[89] λεγόταν τώρα τα παιδιά του – το όνομα Μουλαρογιάννης το έχουν αλλάξει σε Μυρογιάννης[90] -, ήταν μία οικογένεια, είχα μία θεία πολύ όμορφη. Όλες οι αδελφές του πατέρα μου ήταν όμορφες, αυτή ήταν μια κούκλα, μια νεράϊδα, όλη η οικογένεια ήταν πεντάμορφη, την κοπέλα την ήθελε ένας κλέφτης ονόματι Καραμπάς, αλλά την είχε ζητήσει και ο Μουλαρογιάννης, αλλά επειδή ήταν μία οικογένεια δεν την δίνανε, άμα είσαι μοναχός έτσι τις εποχές εκείνες, δεν το είχαν σε καλό, είχανε πέραση οι μεγάλες οικογένειες, τα μεγάλα σόϊα, το αποφεύγανε να την δώσουμε σε μικρό, λέγανε δεν έχει κύκλο, προστασία και κάτι τέτοια, μετά μεσολάβηση και ο κλέφτης, τον πιάσανε εδώ τούπαν έλα στο δασωμένο και του την δώσανε.. Τον κλέφτη αυτόν τον Καραμπά μετά τον πιάσανε και τον σκότωσε κάποιος για υπόθεση Τσιγαριδαίων, «αγαπησιά» από πέρα, ο Καραμπάς ..

Αυτή η θειά μου, η Όλγα ζει ακόμα, είναι 90 ετών, είναι η μοναδική απ τα αδέλφια του πατέρα μου εν ζωή. Και η οικογένειά της είναι πεντάμορφη. Τα παιδιά της όλα και ο άνδρας της ήταν καλός στα νιάτα της. Το ένα της το παιδί είναι στην Αθήνα. Είναι σε ύψος 1,99 ο Σπύρος, πήρε ένα μήνα τιμητική άδεια όταν υπηρετούσε στον στρατό. Διότι όταν σε επιθεώρηση πέρασε μπροστά του ο λοχαγός τον ρώτησε «τι ύψος έχεις»; του λέει «1,99» και

[89] Στα μητρώα αρένων κοινότητας Αγράφων, διαβάζουμε:
Μουλαρογιάννης Κων/νος του Δημητρίου γεννηθείς 1872,
Μουλαρογιάννης Σπύρος του Δημητρίου γεννηθείς 1877
Μουλαρογιάννης Αλέξανδρος του Σπύρου γεννηθείς 1916

[90] Στα μητρώα αρένων κοινότητας Αγράφων, διαβάζουμε:
Μυρογιάννης Δημήτριος του Κων/νου γεννηθείς 1909,
Μυρογιάννης Ηλίας του Σπύρου γεννηθείς 1914,
Μυρογιάννης Παναγιώτης του Κων/νου γεννηθείς 1921,
Μυρογιάννης Σπυρίδων του Κων/νου γεννηθείς 1924,
Μυρογιάννης Βασίλειος του Δημητρίου γεννηθείς 1937,
Μυρογιάννης Κων/νος του Δημητρίου γεννηθείς 1939

αυτός του λέει «να πάρεις ένα μήνα τιμητική άδεια για να πάρεις τον πόντο»!. Πρόκειται για της θειάς σου της Όλγας το γιο.

Είχανε δοσολογίες τα Καμάρια με τη Νιάλα, εννοώ συμπεθεριά και τέτοια. Υπήρχαν, κάτι υπήρχε, αλλά και εδώ (Νιάλα) μεταξύ των γινόταν οι παντριές, εδώ μέσα στη Νιάλα.

Παλιά στους Σαρακατσαναίους οι παντριές γινόταν αναμεταξύ των. Δεν τους θέλαν τους χωρικούς - Αγραφιώτες, αλλά μετά που βαρεθήκαν το επάγγελμα (κτηνοτρόφου) έτσι κατάλαβαν ότι το επάγγελμα είναι στη ταλαιπωρία κι αυτά, άρχισαν να θέλουν να κάνουν γαμπρούς απ το χωριό, θέλαν να σταματήσουν το επάγγελμα, να τα δώσουν τα κορίτσια τους σ ένα χωριό, για πιο καλά.. ενώ παλιά το πράγμα το έδιναν μέσα στο Σαρακατσαναΐϊκο, δεν θέλαν οι Σαρακατσάνοι να τα δώσουν σε «χωρικούς» γιατί εμείς τους θεωρούσαμε «καψομούρηδες», τους είχαν σαν παρακατιανούς.. εντάξει βέβαια άνθρωποι είναι όλοι, αλλά αυτοί εδώ επειδή είχαν το «πράμα», τα πρόβατα, που ζούσαν κι ερχόντουσαν κι αυτοί απ τα χωριά για να ζητήσουν, έλα, να φάνε, ήταν φτώχια τότε, θέλαν οι άνθρωποι να ζήσουν, μιλάμε για πείνες, οι βλάχοι μετακινούμενοι τόχαν κάπως σαν νταηλίκι, λίγο πιο πάνω, αυτοί δεν πεινάσαν όπως οι άλλοι στο χωριό

Απ το 1950 αρχίζουν και αγοράζουν κτήματα, από τότε γυρίζει το πράγμα, στον κάμπο αρχίζουν και αγοράζουν για βοσκοτόπια αρχικά μετά και κάνανε – βάζανε και από κάνα χωράφι, μετά ξεφύγαν και τα παιδιά τους και το πράγμα πάει λέγοντας.

Η καταγωγή μας είναι απ τα Άγραφα, είμαστε δημότες Αγράφων, τα δικαιώματά μου τάχω εδώ. Τα παιδιά μου, ο Ηλίας, η Ελένη που έχουν γεννηθεί στον κάμπο, στην Αλίαρτο είναι εκεί που γεννήθηκαν, είναι απ τον Αλίαρτο. Αφού είσαι εγγεγραμμένος στα βιβλία τους εκεί.

Παλιά ήταν σκηνίτες, δεν ήταν εγγεγραμμένοι πουθενά, μετά άρχισαν, νομίζω το 1928 αναγκάστηκαν να εγγραφούν στα βιβλία του ορεινού χωριού. Αφού βγαίνανε στα βοσκοτόπια της Νιάλας, υποχρεώθηκαν να γραφτούν στα δημοτολόγια των Αγράφων, για να μπορούν στην συνέχεια να νοικιάζουν τα θερινά βοσκοτόπια. Έτσι φτάνουμε στις μέρες μας, τούτη εδώ η λεκάνη της Νιάλας ανήκει στο Δήμο Αγράφων και εγώ κάθε καλοκαίρι πληρώνω στο δήμο ένα ποσό για να βοσκήσουν τα πρόβατα. Τούτα τα βοσκοτόπια είναι

από προσπάππο, πολλά χρόνια, εγώ από μικρό παιδί, ακολουθούσα τον πατέρα και συνέχισα στα πρόβατα.

Θυμάμαι κάποια ονόματα βλάχων που έβγαιναν από παλιά στον Χαλιά, όπως εκτός απ τους Ψαλιδαίους, έβγαιναν Κουτσουπιάς, πιο πολλοί και πιο γεροί, και Γόγολας, όλοι Σαρακατσάνοι μετακινούμενοι κι άλλοι.
Οι Τσιγαριδαίοι που έπιασαν τα Καμάρια, δεν ήταν Σαρακατσαναίοι, αρχικά ήταν Αγραφιώτες απ το χωριό Άγραφα και μετά το γύρισαν, κάτι σαν τον Καραλή Γιώργο που προέρχεται απ το χωριό Άγραφα, έκανε το κοπάδι, αυγάτισε και σιγά – σιγά έγινε μετακινούμενος, και ξεχειμάζει στο Δαδί και το Καλοκαίρι ξεκαλοκαιριάζει στον Χαλιά».

Ένα συμφωνητικό του Γ. Αγραφιώτη που λέει πολλά..

Απέναντι στην αφανή αυτή οικονομική απομύζηση[91], οι ηγεσίες των τσελιγκάτων από την περιοχή των Αγράφων συμφωνούν εγγράφως να βόσκουν εκ περιτροπής τα κοπάδια τους στις πλούσιες και στις φτωχές βοσκές, αποκλείοντας τη πληρωμή στους μεσάζοντες, αλλά και τις προστριβές μεταξύ τους. Το συμφωνητικό τους σπάνιο ντουκουμέντο υπήρξε σε ισχύ για έξι χρόνια και «περιγράφει» τα δρώμενα στη κοιλάδα της Νιάλας:

Σήμερον την δευτέρα (2) Σεπτεμβρίου του έτους 1925 ημέραν Τετάρτην, οι κάτωθι υπογεγραμμένοι κάτοικοι του χωρίου Νιάλας (συνοικισμού) της κοινότητας Αγράφων συνελθόντες οικειοθελώς συμφωνήσαμεν και αποφασίσαμεν:

Θέτοντες τέρμα εις την από εικοσαετίας επικρατούσαν ασυμφωνίαν και αναρχίαν, διαιρούμεθα εις δύο ομάδας υπό αρχηγούς τον Γ. Δ. Πατσιαούραν, Αλέξ. Ευαγγ. Μίχον και Ευθύμιον Χ. Μιχόπουλον της μιας και της άλλης υπό τον Ι. Ευθ. Μιχόπουλον, Δ. Γ. Ντάσιον και Γ. Γώγολον. Αι δύο αύται ομάδες έχουν ίσα μεταξύ των πρόβατα.

Διαιρούμεν τον βοσκόσιμον τόπον εις δύο μερίδια, εις έκαστον των οποίων θα βόσκουν τα πρόβατα εκατέρας των δύο ομάδων εκ περιτροπής κατ έτος, δηλαδή εις το μερίδιον εις το οποίον θα βόσκουν τα πρόβατα της μιας το εν έτος, θα βόσκουν της άλλης το επόμενον έτος κ.ο.κ. Τα μερίδια ταύτα είναι

[91] Μάρκου Α. Γκιόλια2004: *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, σ.187, εκδ. Πορεία, Αθήνα

γνωστά υπό το όνομα Παλούκια και Λιθαρομάντρι, οριζόμενα μεταξύ των υπό της γνωστής υπό το όνομα βρύσης Ποτιστής και υπό του αριστερά του χωρίου κειμένου ρεύματος.

Είμεθα σύμφωνοι όπως εν περιπτώσει δεν θα δεχθούν οι Καλαμπαλικαίοι να θέσουν όρια βοσκής των προβάτων των αφ ενός και των ιδικών μας αφ ετέρου αποστείλωμεν δύο κοπάδια στέρφα ένα της μιας ομάδος και ένα της άλλης εις το λιβάδι Μαύρα Κέδρα και δύο κοπάδια γαλάρια ένα της μιας ομάδος και ένα της άλλης εις το λιβάδι Καλογέρου και όλα τα άλογα εις το αυτό λιβάδι καλογέρου. Δι ότι δεν ήθελε συμβεί εις τα σύνορα είμεθα υπεύθυνοι άπαντες ημείς οι κάτωθι υπογεγραμμένοι.

Είμεθα σύμφωνοι όπως τα στέρφα πρόβατα μη διαβαίνουν εντεύθεν της ράχης, μόνον δε από της θέσεως Πέντε Αλαταριές και εκείθεν επιτρέπομεν δια να πίνουν νερό εις την θέσιν Πελαγίαν.

Είμεθα σύμφωνοι όπως μη επιτρέψωμεν κατά το δυνατόν εις τους συνορίτας ημών την βοσκήν των προβάτων αυτών εις τα ανωτέρω δύο λιβάδια Παλούκια και Λιθαρομάντρι. Ως τελευταίον όριον απαγορεύσεως βοσκής των συνοριτών ορίζομεν δια μεν το λιβάδι Παλούκια το Βουβαλόρευμα, την βρύση Τσικνιδούλα και το διάσελο της Πελαγίας, δια δε το Λιθαρομάντρι, την Πορτούλα, την Λακημονή και το τεθησόμενον σημείον μεταξύ Κοκκίνου και Καταραχιά.

Είμεθα σύμφωνοι όπως τα έξοδα τα τυχόν συμβησόμενα επιβαρύνουν ημάς τους κάτωθι υπογεγραμμένους αναλόγως των κτηνών εκάστου.

Η αφορμή ήταν οι σεισμοί του 1966 για να μιλήσουμε για το μέλλον των μετακινουμένων

«Απ το 1966 με τους σεισμούς άδειασε ο τόπος. Η αφορμή ήταν, - η ζωή είχε πάρει άλλη «ρότα» πια μετά το 1950 - άρχισε ο κόσμος να κοιτάζει άλλες δουλειές, ήταν η αφορμή και σιγά – σιγά άλλαξε. Άλλος με χωράφι, άλλαζε επάγγελμα, εδώ που τα λέμε δεν μπορεί να συνεχιστεί και αυτή η ζωή, συνέχεια, να και εμείς δεν ξέρω εάν θα βγούμε και του χρόνου εδώ πάνω και εμείς θα τα χάσουμε, θα τα αλλάξουμε.

Σε χωράφια περάσαν, εάν είχαν μυαλό αυτοί που ήταν απ εδώ θα ήταν σε πολύ καλλίτερη μοίρα. Ξέρεις ποιοι ήταν σε καλλίτερη μοίρα; όταν έγινε ο σεισμός, το 1966, που έδωσε τα δάνεια και αυτό ο Γ. Παπαδόπουλος, σε

Αλίαρτο (Μούλκι), Ελάτεια (Δραχμάνι), Αταλάντη, Σχηματάρι, αυτά τα μέρη οι άνθρωποι δουλέψαν, αυτοί που μέναν εδώ και φύγαν απ εδώ ήταν φτωχοί. Μιλάμε για φτώχια. Ερχόντουσαν εδώ και τους δίναμε τυριά, για να ζήσουνε ο κόσμος, πείναγε ο κόσμος τότε, αλλά επειδή ήταν προσωπικό πολλοί, τρία τέσσερα άτομα στις δουλειές στα εργοστάσια και κάνανε.. τα βολέψανε. Ζήσαν καλλίτερα, βελτιώθηκε η ζωή τους.

Ενώ αυτοί που παραμείναν στα πρόβατα, ας είχαν τον τρόπο καλλίτερα, μείναν στην ταλαιπωρία ακόμη την παλιά από κείνους

Βολευτήκαν αυτοί που κατέβηκαν κάτω στα εργοστάσια, όχι ότι τα βρήκαν και εκεί εύκολα..

Και εγώ ε σιγά – σιγά, βλέπεις η οικογένεια δεν θέλει και εγώ δεν μπορώ, μόνος σου δεν μπορείς να κάνεις και τίποτα.. Τώρα με βοηθά η γριά μάννα μου, (85 ετών) πόσο να αντέξει, δεν θα αντέξει.. Η Ντίνα (γυναίκα) μου έχει και τα παιδιά κάτω (Αλίαρτο), θα φύγουν κι αυτά, θα παντρευτούν και θα πάρω καμιά σύνταξη. ε, θα ταλαιπωρούμαι ακόμη, για μερικά χρόνια

Δύσκολο, θα βρω άλλη λύση, ίσως θα πάρω τσοπάνο, δύσκολα έρχεται άνθρωπος αλλά και αυτό δεν είναι εύκολο, δύσκολο να κάθεται κι αυτός στην ερημιά, τι θα κάνει μόνος του στην ερημιά; 'Οχι για να κάνει τυριά όχι, απλά να βοσκήσει, κάτι άλλο να προστατεύσει το κοπάδι, να βοηθήσει.

Θα πρέπει βέβαια να είμαι και εγώ εδώ δεν γίνεται αλλιώς. Υπάρχει κάποιο κίνητρο να συνεχίσουμε να βγαίνουμε στα βουνά έχει λίγο από την πολιτεία ένα βοήθημα, μία εξισωτική αποζημίωση, ένα λίγο ελάχιστο, αλλά δεν συμφέρει. Είναι γύρω στα 11 ευρώ το ζώο, αλλά δεν συμφέρει, τα παίρνουν τα αυτοκίνητα (φορτηγά που μεταφέρουν το κοπάδι), μία η άλλη έρχεται. Δίνω 1.200 ευρώ για να τα ανεβάσω και 1.200 ευρώ για να ξαναπάς, δεν συμφέρει, πάει εκεί η επιδότηση, μία η άλλη.. βάλλε και τα έξοδα τα δικά σου, δεν θέλω εγώ να πάω καμιά 15αριά φορές το καλοκαίρι πάνω κάτω, στο σπίτι μου. Εμ βέβαια είναι πολλά τα λεφτά, μήπως εισπράττουμε τα λεφτά τα πολλά, έτσι έχουν τα πράγματα, τα έξοδα είναι πολλά..».

Περί τοπωνυμίων

Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι περιγράφουν τον χώρο, οι «πρακτικοί» άνθρωποι των χωριών, που μέσα στον κόσμο των αγροτικών κοινοτήτων, έχουν αποτυπώσει στο νου τους τον χώρο, είναι σε θέση να τον

περιγράψουν και συγχρόνως να τον οργανώσουν, να διαιωνίσουν τη μορφή του. Να τον περιγράψουν αλλιώς, να υποτυπώσουν τα όριά του. Να τον οργανώσουν, να παγιώσουν τα όρια αυτά με διακριτικά σημεία που τοποθετούν στο χώρο ή με φυσικά σημεία του εδάφους, τα οποία τα ονοματίζουν με σήματα διακριτικά[92].

Σκοπός τους είναι να καθορίσουν ένα συγκεκριμένο χώρο, μια ευρύτερη ενότητα επιμέρους χώρων, που μπορεί να συμπίπτει το βοσκοτόπι με τη δασική έκταση και αυτή με την οικιστική μονάδα.

Σταθερές αναφορές της περιγραφής, το είδος του χώρου, η έκτασή του, τα σύνορά του: η πρώτη αναφορά δεν είναι υποχρεωτική για τις ευρύτερες ενότητες, ελαστική επίσης είναι και η δεύτερη, γιατί το αιτούμενο είναι ο καθορισμός των ορίων, δηλαδή η έκταση που δεν πρέπει να μεταβληθεί. Μαζί μ' αυτή δεν πρέπει να μεταβληθούν και οι όροι που διέπουν τη ζωή των ανθρώπων που ζουν μέσα σ αυτόν τον χώρο, καθώς επίσης και οι όροι που ρυθμίζουν τις σχέσεις τους με άτομα ή θεσμούς που βρίσκονται πέρα και πάνω από το δικό τους συλλογικό μόρφωμα: πρόκειται για τις μορφές με τις οποίες εξειδικεύεται η εξουσία.

Η μνήμη του χώρου είναι ταυτόχρονα μνήμη, εσωτερίκευση των συστημάτων της εξουσίας, ακόμη και των προσώπων που την εξασκούν, όταν η διαιώνιση της εξουσίας έχει ως σύνδρομο τη διαιώνιση των φορέων της, αρθρωμένων σε υπερατομικές, οικογενειακές, οντότητες.

Η οριοθέτηση προϋποθέτει την κυριαρχία στο χώρο μέσω της σωματικής του πρόσληψης, μέσα δηλαδή από το περπάτημα με το οποίο και μετριέται ο χώρος, γιατί, ανεξάρτητα από τη χρήση μέτρων και παράλληλα μ αυτήν, η πρόσληψή του γίνεται με πρώτο μέτρο το σώμα του ανθρώπου. Γι αυτό και η σήμανση του χώρου πηγαίνει μαζί με την καταγραφή των χαρακτηριστικών του: ανηφοριές, κατηφοριές, γκρεμοί, ποταμοί, ρεματιές, σούδες, καψάλα, βράχοι, κτίσματα και στράτες, όλες οι περιπέτειες του τοπίου με ένα λόγο.

Περιπέτειες που οφείλονται στις δυνάμεις του ανθρώπου, στην παρέμβασή του στο τοπίο και σε δυνάμεις που είναι πριν, πέρα και πάνω απ

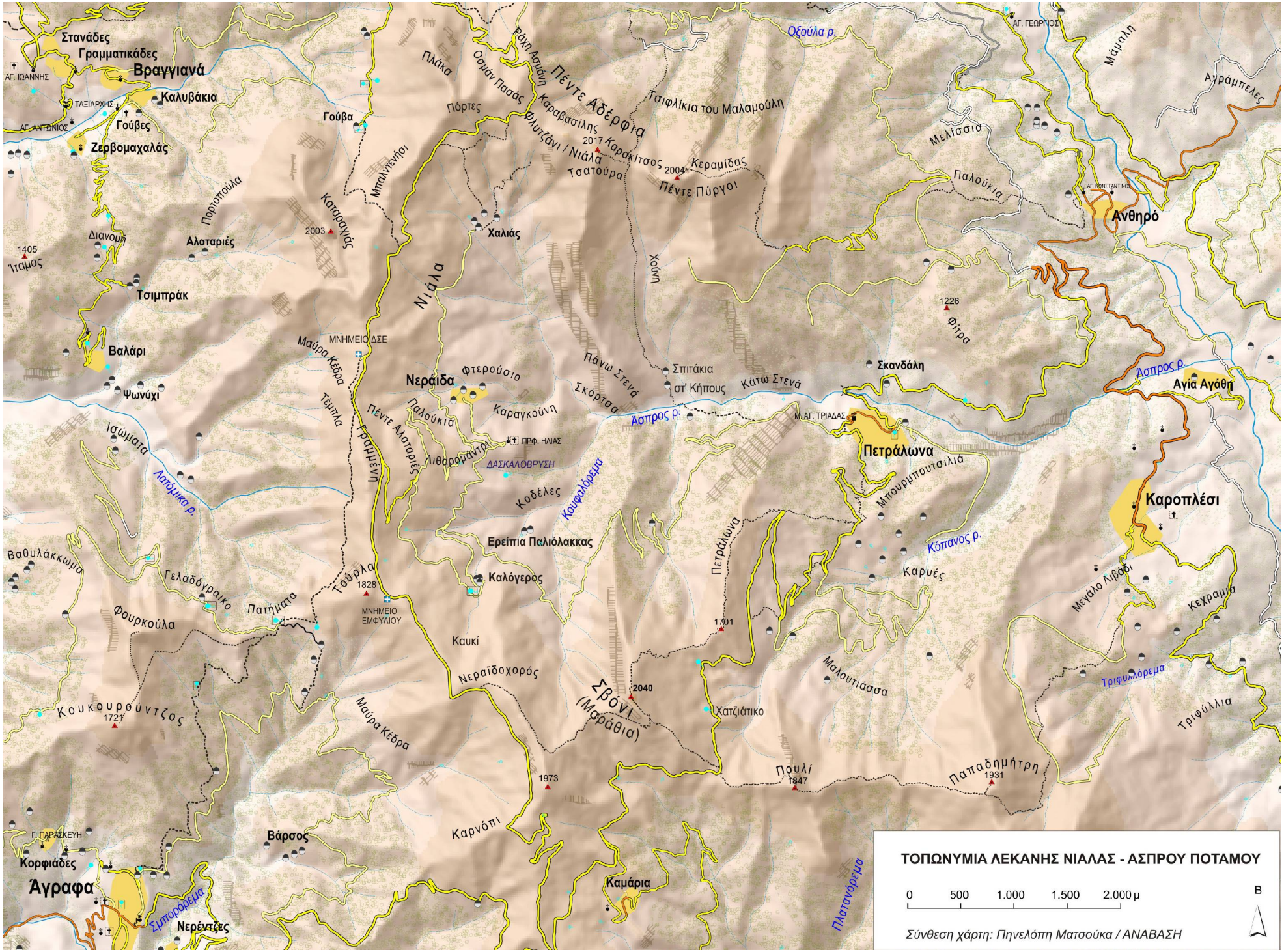
[92]Ασδραχά Σπύρου1995:«Η αποτύπωση του χώρου», σ.125-128 στο *Ιστορικά απεικάσματα* σειρά: Ιστορική βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα

αυτόν: Οι πρώτες σημαίνουν το δαμασμένο, το εξανθρωπισμένο τοπίο. Οι δεύτερες το φυσικό, το «άγριο». Και τα δύο τοπία προβάλλουν εμμέσως μέσα από τα σήματα που χρησιμοποιεί εκείνος που περιγράφει, απομνημονεύει τον χώρο, μεταγράφει με άλλα λόγια τη βίωση του χώρου.

Η καταγραφή των σημάτων, των χαρακτήρων του εδάφους, μοιάζει μηχανική, χωρίς καμιά συμμετοχή του αποτυπωτή στα πάθη μιας φύσης, της οποίας είναι υποκείμενο και κύριος: όπως σε όλα τα είδη και εδώ η έκφραση υπακούει σε κανόνες, σε σχέσεις ζωής, σε τρόπους οργάνωσης και εσωτερίκευσης αυτών των σχέσεων. Για να αποδεσμευθεί το βιωματικό του αντίκρισμα, θα χρειαστεί η μετάβαση σε άλλου τύπου έκφραση, σε άλλο κώδικα. Τότε οι χαρακτήρες της φύσης και τα ονόματά τους εγγράφονται σε σχέσεις άλλου επιπέδου, αποκτούν την άλλη τους, την παραπληρωματική, τονικότητα, από συγκεκριμένα και αυτοτελή σημεία του εδάφους, γίνονται κατηγορίες της συλλογικής ευαισθησίας.

Μπορούμε να διακρίνουμε τους τύπους του χώρου αυτού, κάποιοι αδικούνται όσοι δεν έχουν γίνει αντικείμενο ανθρώπινης παρέμβασης, οι «νομαδιαίες» γαίες, οι «πλανηνές» και τ' ακρόραχα και άλλα, όσοι, ακόμη, τόποι δεν ανήκουν σε πολιτισμικά συστήματα που επιβάλλουν την καταγραφή της μνήμης.

Μελετώντας τον χώρο και μιλώντας με τους ανθρώπους αποτυπώσαμε σ ένα χάρτη τα τοπωνύμια της λεκάνης της Νιάλας, επαληθεύοντας το πετυχημένο της ονοματοδοσίας των, διαπιστώνοντας την άριστη σχέση και γνώση που έχουν οι βοσκοί με τον τόπο.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΛΕΚΑΝΗΣ ΝΙΑΛΑΣ - ΑΣΠΡΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ
0 500 1.000 1.500 2.000 μ
Β
Σύνθεση χάρτη: Πηνελόπη Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ
Στανάδες
Γραμματικάδες
Βραγγιανά
Καλυβάκια
Γούβες
Ζερβομαχαλάς
Γούβα
Πλάκα
Πόρτες
Πέντε Αδέρφια
Καραβασίλης
Φλυτζάνι / Νιάλα
Τσατούρα
Καρακίτσος
Κεραμίδας
Πέντε Πύργοι
Τσιφλίκια του Μαλαμούλη
Οξούλα ρ.
Μελίσσια
Παλούκια
Ανθηρό
Αγράμπελες
Μάμαλη
Διανομή
Ίταμος
Αλαταριές
Τσιμπράκ
Καταραχιάς
Μπαλντένησι
Χαλιάς
Νιάλα
Υλοχή
Φίτρα
Βαλάρι
Ψωνύχι
Μαύρα Κέδρα
ΜΝΗΜΕΙΟ ΔΣΕ
Νεράιδα
Φτερούσιο
Πάνω Στενά
Σκόρτσα
Σπιτάκια
στ' Κήπους
Κάτω Στενά
Σκανδάλη
Άσπρος ρ.
Αγία Αγάθη
Ισώματα
Λαπάμικα ρ.
Τέμπλα
Γραμμένη
Πέντε Αλαταριές
Παλούκια
Καραγκούνη
Λιθαρομάντρα
ΠΡΦ. ΗΛΙΑΣ
ΔΑΣΚΑΛΟΒΡΥΣΗ
Μ. ΑΓ. ΤΡΙΑΔΑΣ
Πετράλωνα
Μπουρμπουτσιλιά
Καροπλέσι
Κοδέλες
Καψαλόρεμα
Ερείπια Παλιόλακκας
Καλόγερος
Πετράλωνα
Κόπανος ρ.
Καρυές
Βαθυλάκκωμα
Γελαδόχαιρακο
Πατήματα
Φουρκούλα
Τσούρλα
1828
ΜΝΗΜΕΙΟ ΕΜΦΥΛΙΟΥ
Καυκί
Νεραϊδοχορός
1701
Μεγάλο Λιβάδι
Κεχραμιά
Τριφυλλόρεμα
Τριφύλλια
Κουκουρούντζος
1721
Μαύρα Κέδρα
Σβόνι (Μαράθια)
2040
Χατζιάτικο
Μαλουτιάσσα
1973
Πουλί
1847
Παπαδημήτρη
1931
Καρνόπι
Βάρσος
Γ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
Κορφιάδες
Άγραφα
Καμάρια
Σμπορόρεμα
Νερέντζες
Πλατανόρεμα
Ρύχη Λαμίδη
Ορμάν Πασάς
2017
2004
2003
1405
1226
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ
ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ
ΑΓ. ΑΝΤΩΝΙΟΣ

Τοπωνύμια λεκάνης Νιάλας – Άσπρου ποταμού

1. *Χατζιάτικο* όπου στάνες στη νότια πλευρά της Σβώνης, καθώς περνάει ο δρόμος Σιάϊκα - Καμάρια
2. *Μαλουτιάσσα*, κονάκια, σήμερα σπιτάκια στο γούπατο, κάτω απ τη κορφή Πουλί
3. *Κάτω Στενά*, το στένεμα στο κάτω μέρος του Άσπρου ποταμού, πριν φτάσουμε στη γέφυρα της Σιάϊκας
4. *Πάνω Στενά* το στένεμα στο πάνω μέρος του ποταμού (στον Άσπρο ποταμό)
5. *Κοδέλες* (Κορδέλες ή ζικ – ζακ…) του παλιού μονοπατιού στον Άσπρο ποταμό
6. *Ορσίδες* λαγκαδιές βαθιά σκαμμένες απ τα ορμητικά περάσματα νερών
7. *Βρύση Καλαμπαλίκη*: στον οικ. της Παλιόλακας, σήμερα ερείπια. Το όνομα από κάποιον Καλαμπαλίκη που την έφτιαξε. Εδώ κάνανε κονάκι, το τελευταίο πριν ανέβουν στη Νιάλα. Απ αυτή αρχίζει το Μέγα Ρέμα, ένα λιβάδι της Νιάλας, που χρησιμοποιούνταν απ το μεσοκαλόκαιρο και μετά..
8. *Χούνη,* στενή λαγκάδα, στενωσιά, Χαράδρα, φαράγγι, απέναντι από το Μέγα Ρέμα (ξεκαλοκαίριαζε ο Θρασύβουλος Βελέτζας). Η Χούνη αρχίζει απ το Μέγα Ρέμα και εκτείνεται μέχρι τη κορφή του Φλυτζανιού (την Τσιατούρα)
9. *Φλιτζάνι* (μοιάζει και με φλιτζάνι) κορφή ή *Τσιατούρα* (μοιάζει και με τέντα) ή *Νιάλα* (ύψους 2.017 μ.)
10. *Τσακιστός τόπος* τοποθεσία όπου είναι απότομος, δυσκολοδιάβατος
11. «*τους κήπ΄ς*», τοποθεσία μετά το Φλυτζάνι, απέναντι όπως φαίνεται η πλαγιά το λέμε «τους κήπους» διότι κάτω χαμηλά είχαν κήπους (μικροί κήποι γύρω από κονάκια).
10. «*Τ΄ αναστατωμένοι*»Κορφές: Πέντε Πύργοι (ύψους 2.004 μ.)
    Κριθάρια (κονάκια και βοσκοτόπια Μήτρου Μαλαμούλη)
12. *Λεφτοκαρυά* (βοσκοτόπια Μαλαμούλη)
13. *Μπορλέρος* ή Μπορλέρ΄ πασά Βουνό (Αλεξαΐϊκα)
14. *Έλατος,* συνοικισμός των Μεγάλων Βραγγιανών (Ακριβαίοι)

15. *Κονάκια του Μακρυγιάννη* περιοχή ανάμεσα: Καμάρια – Μπέσια – Σβόνη > *το λιβάδι Κουμπιέλου* > τοποθεσία (ξεκαλοκαιριό Γιάννη Μακρυγιάννη, πατέρα του Κατσαντώνη)
16. *Σβόνι ή Μαράθια,* κορφή (ύψους 2.040 μ.) η ψηλότερη στη περιοχή της λεκάνης Νιάλας – Άσπρου ποταμού
17. *Μπέσια* (μπέσα = εμπιστοσύνη, απ την αλβανική bese) > τοποθεσία Ξερολάγκαδο ή *Σπηλιά του Μανώλη* > λημέρια του Κατσαντώνη
18. Καμάρια Οικισμός. Ο πιο όμορφος σήμερα οικισμός στο Δήμο Αγράφων
19. *Νεραϊδοχορός* ή *αϊδοχορός* (στη ράχη της κορφής Καρνόπι). *Νεραϊδοχορός* (ψηλά απ τα κονάκια του Καλόγερου) >στο *ταμπούρι*, έχει ένα «ίσωμα» από πίσω, έχει μια πλάκα με ονόματα. Επίσης ο καλλιτέχνης Γ. Καλαμπαλίκης – που έχει στον συνοικισμό του καλόγερου ζωγραφίζει ποιμενικές σκηνές σε βράχους – εκεί ψηλά έχει ζωγραφίσει σε πλάκα αξιωματικό με τη στολή του (απ τον Εμφύλιο)
20. Καταρραχιάς, βουνό, ύψους 2.003 μ.
21. Ανάμεσα σε Καταρραχιά και Πλάκα, πάνω απ τον δρόμο, τοποθεσία *Μπαλντενήσι*
22. *Καπετάν Τσεκούρας* ή Τσεκούρας (βοσκοτόπι στον Καταρραχιά) πάνω απ τον δρόμο, προς τιμή του θύμιου Τσεκούρα
23. *Γραμμένη* (τοποθεσία ανάμεσα στις κορφές Τούρλα (Μνημείο Εμφυλίου και μνημείου ΔΣΕ)
24. *Τούρλα* = στρογγυλή μυτερή κορφή, ίσως από τρούλλα-τρούλος-τρουλωτός), «*Μνημείο Εμφυλίου»*, «*στου Αλευρά*» (σκοτώθηκε ο επικεφαλής του Ελληνικού στρατού, Αλευράς)
25. *Καλημονή*,τοποθεσία απ το καλή αναμονή, καθώς απ το σημείο αυτό έβλεπαν πια τον τόπο τους
26. *Ζυγός*, τοποθεσία που συναντάτε συχνά, το χαμηλό σημείο ανάμεσα σε δυο ψηλότερα, ζευγάρι, και *διάσελο* = το χαμηλότερο – προσιτότερο πέρασμα απ το ένα μέρος στο άλλο της κορυφογραμμής και *φούρκα*= το ξύλο πούχει διχάλα, αυτό που κάνει ζυγό
27. *Χαλιάς* (οικισμός) και τοποθεσία σε πλαγιά με κυλιόμενες πέτρες)
28. *Σκόρτσα* (κάτι σαν όριο, σύνορο καθώς το χινόπωρο «τα πρόβατα όταν σκαπετήσουν στη Σκόρτσα, ξέρουν ότι φεύγουν για τα χειμαδιά..»

29. *Μαύρα Κέδρα* και *Τέμπλα* (για τα στερφοκόπαδα) πέφτουν αριστερά της ράχης (δρόμου), «από πίσω» μεριά της ράχης της λεκάνης (τέμπλα=λεπτή δοκός ή μικροί κορμοί δένδρων κομμένοι στο ίδιο μέγεθος,
30. *Γαλαροτόπι* τοποθεσία που βοσκούσαν τα γαλάρια
31. *Πέντε Αλαταριές ή Αλαταρούλες*, τοποθεσία με μεγάλες πλακουτσωτές πέτρες, όπου βάζουν το αλάτι επάνω τους και τρώνε τα πρόβατα
32. *Ξυστρί* τοποθεσία πολύ βοσκημένος, που δεν έχει καθόλου χορτάρι, τον ξύρισαν τα πρόβατα, ίσως από το ξυρίζω
33. *Ποτιστή* πηγή, όπου παλιά υπήρχαν πολλά ξύλινα «κανάλια» για να πίνουν νερό τα πρόβατα
34. *Φτερούσιο* τοποθεσία με πλούσια βλάστηση από φτέρες
35. Το *Βάλι* πηγή, απ όπου παίρνανε νερό για να ποτίζουνε τους κήπους στη Νιάλα.
36. *Καλό, Κακόσταλο και Αηλιάς* (τρεις στάλοι). Σύσκιο μέρος, όπου το μεσημέρι αναπαύονται τα πρόβατα. *Στάλος* λέγεται και η ώρα της ανάπαυσης των προβάτων, αρχ. η στάλιξ. όπου δεν υπάρχουν δένδρα, ο στάλος γίνεται με πασσάλους
37. *καυκί ή καυκιάς* τοποθεσία κοντά στην κορφή Νεραϊδοχορός, λακούλα, κρατάει νερό, απ το αναποδογυρισμένο κάυκαλο της χελώνας
38. *Παλούκια* Η λέξη προέρχεται από το κουτσοβλάχικο: paluku=πάσσαλος, που προέρχεται απ το λατινικό: paluceus=πάσσαλος
39. *Λιθαρομάντρι* (τοποθεσία όπου μαντρί με λιθάρια καμωμένο)
40. *παλιοστρούγκα* τοποθεσία παλιά, όπου άρμεγαν τα πρόβατα
41. *Καραγκούνης* Τοποθεσία[93], απέναντι απ τον οικ. της Νιάλας
42. *Δασκαλόβρυση* (500 μέτρα κάτω απ την εκκλησούλα του Προφήτη Ηλία), προς τιμή του δασκάλου της Νιάλας

[93] Πρόκειται για τοποθεσία λίγο πιο κάτω απ το Λιθαρομάντρι. Εκεί υπάρχουν απομεινάρια παλιού συνοικισμού κτηνοτρόφων. Το ότι έβγαιναν στη Νιάλα Αρβανιτόβλαχοι από την Ακαρνανία, μετά το 1858, προκύπτει από μια αναφορά του μοίραρχου Π. Βακάλογλου, από 18 Μαρτίου 1858, με την οποία προτείνει τα ακόλουθα: «Ν απαγορευτεί η μετάβαση όλων των βλάχων Σαρακατζάνων από τους νομούς Αττικής, Βοιωτίας, Φθιώτιδος και Ακαρνανίας – Αιτωλίας εις την επαρχίαν Ευρυτανίας προς παραθέριση κατά το προσεχές έαρ… Να επιτραπεί η εις Ευρυτανία μετάβαση μόνον των εν Ακαρνανία παραχειμαζόντων Αρβανιτοβλάχων Καραγκούνηδων, οι οποίοι και διώκτες των ληστών επιτήδειοι είναι και εις άσπονδον έχθραν διάκεινται **μετά των βλάχων Σαρακατζάνων»**

43. Εκκλησία του Προφήτη Ηλία και νεκροταφείο δίπλα

44. *Πέντε αδέλφια, ή Πέντε κορφές, ή Πέντε Πύργοι, ή τς΄ αναστατωμέν΄ς*

«Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας[94], όταν οι Τούρκοι θελήσαν να πατήσουν τον τόπο, οι Έλληνες αντιστάθηκαν με τους Μακρυγιάννηδες απ τα Μεγάλα Βραγγιανά, πάνω σε τούτες τις κορφές, η μάχη της Λεφτοκαρυάς.
Για να τους τιμήσουν, αφού οι Τούρκοι δεν μπόρεσαν να τις πατήσουν, ονόμασαν τις πέντε ψηλότερες κορφές: «τα πέντε αδέλφια» ή «πέντε πύργοι», ως εξής:Μακρυγιάννης Κεραμίδας (επειδή ήταν κόκκινος), Μακρυγιάννης Καρακίτσος (επειδή ήταν μαύρος), Μακρυγιάννης (Καραβασίλης) (το βουνό μετά το Φλυτζάνι ή Τσιατούρα προς το Μπορλέρο, Μακρυγιάννης (παιδομάζωμα) Μπορλέρ΄ πασάς, Μπορλέρο, Μακρυγιάννης (παιδομάζωμα) Οσμάν πασάς ή Ασμάνης (ράχη).

Η ράχη Ασημάνη είναι δίπλα στο Μπορλέρο, το δε Μπορλέρο ανήκει στους Πέντε Πύργους. Αργότερα οι βλάχοι, βγαίνοντας τη λεκάνη της Νιάλας, παρατηρώντας το συγκρότημα κορφών «Κεραμίδας» με τις πέντε ραχούλες, το είπανε «εδώ είναι τα Πέντε αδέλφια, οι Πέντε Πύργοι, τς΄ αναστατωμέν΄ς (όπως δείχνουν να μην μπαίνουν οι κορφές σε κάποια σειρά)».

«Ερχόμενοι απ τις «*Πόρτες*» τοποθεσία *Κριαρόγρεκο*, παίρνει ο δρόμος τη κορφή του Καραβασίλη, περνάει πέρα και πιάνει τα *χαλιάδια* στον πάτο του Μπορλέρο και γέρνει πίσω στον *Κατάψυχο,* στην κορφή Ασημάνη για να πέσει στον Έλατο (οικ.) Κοντά στις «*πόρτες*» τοποθεσία «*στα κεφάλια*». Στου Ασημάνη είναι εκεί, όπως ερχόμαστε απ τις «Πόρτες», το μονοπάτι δώθε μόλις πέφτουμε σ ένα ξέφωτο, ανάμεσα σε οξιές, λίγο λακκούλα, εκεί είναι του Ασημάνη (ράχη). Απ εκεί φαίνεται προς τα κάτω (αριστερά) η Λεφτοκαρυά και προς τα πίσω οι οξιές και τα κονάκια. Απέναντι ο *Κατάψυχος* απ όπου είναι δύο στρούγκες. Ο Καραβασίλης είναι εκεί που πήγαινε το παλιό μονοπάτι και που πάτησε τώρα δρόμος. Το μονοπάτι πήγαινε στα άσπρα τα χαλάδια, μόλις κολλάμε στο πράσινο το βουνό, εκεί δας είναι. Αμέσως το επόμενο βουνό το λέμε στο Καρακίτσο, στον πάτο

[94] Πληροφορητής: Σιούφας Δημήτριος, Δάσκαλος Δημοτικού σχολείου Αγράφων, εξ Ανθηρού Καροπλεσίου,

«*στου Βλύσου*», που είναι οι οξυές. Και πιο πέρα που είναι το *σπανό*, το λέμε εμείς οι Καροπλεσίτες»

Τσιφλίκια

«Των Κολοβαίων είναι απέναντι, όπως ανεβαίνεις ψηλά, πάνω από τα *Καναλάκια,* παραπάνω απ τη ράχη και κοιτάξεις απέναντι, μέσα.

Του Μαλαμούλη είναι αυτή η έκταση, εκεί που ανεβαίνετε, όσο χύνονται τα νερά κατά την κοιλάδα του Μέγδοβα, όχι κατά στον Άσπρο κατά την Σιάϊκα. Όσο πέφτουμε κατά τον Μέγδοβα, περιοχή Λεφτοκαρυάς, είναι του Μαλαμούλη, όσο πέφτουν κατά τον Άσπρο ήταν παλιά του Μαλαμούλη. Παλαιότερα πάει ο Μαλαμούλης, αλλά ένας Δασάρχης κατάφερε και τον γέλασε τον Μαλαμούλη και μπόρεσε και του είπε «ότι οι λάκες είναι εδώ τριγύρω, θα βάλλουμε κάτι πεύκα και τέτοια» φυτεμένα που τα βλέπεις, χαμηλά και τον γέλασε τον Μαλαμούλη τότε πριν οριστικοποιηθούν και έτσι αναγνωρίστηκαν ως δημόσια έκταση, είναι δημόσιο δάσος σήμερα».

Η Νιάλα είναι γνωστή στην νεότερη ιστορία του τόπου μας

Η Νιάλα είναι γνωστή στον έξω κόσμο για δύο κυρίως γεγονότα. Τα τραγικά γεγονότα στης 12 Απριλίου 1947 του Εμφυλίου σπαραγμού και τα περίφημα τυριά της. Το πρώτο είχε να κάνει με τον τόπο, με τα στοιχεία της φύσης, τα επιβλητικά βουνά της, τον τόπο και το δεύτερο με τον κόπο των ανθρώπων που ζουν στα ριζά των βουνών, τους θερινούς μήνες και παράγουν τα προϊόντα τους.

«Κείνη τη χιονισμένη και παγερή νύχτα στη Νιάλα Αγράφων»

Στη νεότερη ιστορία του τόπου, στη δίνη του Εμφυλίου σπαραγμού, έχουμε τα δραματικά γεγονότα, που διαδραματίστηκαν ψηλά στη Νιάλα. Αυτόπτης μάρτυρας[95] η Σοφία Κατσίνου, περιγράφει τα γεγονότα εκείνης της χιονισμένης παγερής βραδιάς, που διασχίζανε τη Νιάλα, μέσα απ τις σελίδες του βιβλίου της Βασιλικής Παπαγιάννη, από το οποίο αναδημοσιεύουμε το

[95] Αφηγητής η Σοφία Κατσίνου στο βιβλίο της Παπαγιάννη Βασιλική2005: *Κραυγές της μνήμης, κατοχή-αντίσταση-εμφύλιος*, σ.404-406, 2η έκδ., εκδ. Σόκολη, Αθήνα

σχετικό εδάφιο: *«Και φεύγουμε[96], πάμε απέναντι απ τα Βραγγιανά, σε κάτι καλύβες. Ήμαστε σε δυο καλύβες και να χιονίζει αυτή τη μέρα που ξεπάγιασε ο κόσμος στη Νιάλα. Εμείς – κολλητοί ο ένας με τον άλλον. Οι καλύβες χτισμένες με πέτρες – ούτε λάσπη ανάμεσα στις πέτρες, ξεροντουβάρια. Ούτε πόρτες. Τι είχαν για το καλοκαίρι οι τσοπάνηδες. Και καθόμασταν ο ένας στριμωγμένος δίπλα στον άλλον - να μην παγώνουμε. Περίπου στα πεντακόσια – εξακόσια μέτρα το ύψωμα αυτό που ήμασταν – στη μέση του βουνού. Εμείς ξεφύγαμε απ τη Νιάλα, όπου πάγωσε ο κόσμος..*

Η Νιάλα.. τοποθεσία[97] πιο πάνω απ το (χωριό) Άγραφα, στο Περιστέρι. Μια ράχη μεγάλη είναι εκεί. Κι από πίσω – ράχη πάλι και κάτω πεδιάδα μεγάλη. Η Νιάλα είναι ράχη. Παίρνεις τον ανήφορο και βγαίνει ακριβώς στο ύψωμα, βγαίνει στη Νιάλα. Δεν είναι παραπάνω από χίλια διακόσια μέτρα.

Ο στρατός πέρασε, έφυγαν – γίνονταν μάχη αυτή τη μέρα. Ήταν ακριβώς – αυτό εγώ το θυμάμαι – 20 του Απρίλη, ξημερώνοντας Πάσχα. Άρχισε συνέχεια βροχή και τη γύρισε σε χιόνι. Πάγωσαν στρατός και αντάρτες. Πάγωναν τα μηλίγγια. Σταματούσαν κι έπεφταν σαν νάταν ζαλισμένοι. Πάγωσε κι ο Σούλας, ο γραμματέας της Περιφερειακής του Κόμματος. Η γυναίκα του – μαζί. Πήγε αυτός να τη βοηθήσει – πάγωσαν και οι δυο. Στο δρόμο που περνούσαν – πάγωναν. Εκεί ήταν κι αυτή η Βαγγελίτσα, η καραγκούνα. Πάγωσε ο υιος της, πήγε να τον βοθήσει, την έσπρωξαν από κει να φύγει, πάει παραπάνω – είχε παγώσει το κορίτσι της. Κάθισε κι αυτή εκεί, πάγωσε,

Πάγωσαν εκατόν εβδομήντα αντάρτες, παγωμένοι και τριακόσιοι πενήντα στρατιώτες. Πάγωσαν κι αυτοί. Κι όποιος ξεγλίτωσε – μισοπαγωμένος – έγειρε προς τα κάτω, στη πλαγιά, και πέρασε στο απυρόβλητο. Σταμάτησε λίγο ο αέρας. Εκεί ήταν σκηνές του στρατού και μπήκαν μέσα οι αντάρτες χωρίς να ξέρουν ότι ήταν στρατιώτες. Και βγήκαν και στρατιώτες μισοπαγωμένους, κι εκεί κάθισαν κι οι δικοί μας – ζεστάθηκαν με τις αναπνοές. Και μία που έγραψε και βιβλίο λέει για τη Νιάλα – Βαγγελίτσα την έλεγαν αυτήν τη ζέσταναν γιατί την έσφιξαν οι αντάρτες στις αγκαλιές τους,

[96] Σοφία Κατσίνου, απ τη Σελίτσανη (Ανατολή) Θεσσαλίας, γεννηθείσα το 1918, όπου βγαίνει αντάρτης τον Φλεβάρη του 1946.

[97] Νιάλα ή Νεράϊδα ονομάζεται ο οικισμός με τα καλύβια (κονάκια) και η ομώνυμη απέναντι κορφή, ύψους 2.018 μ. Η ράχη που αναφέρει η αφηγήτρια είναι ένα σαμαρωτό τείχος, ανάμεσα στις κορφές: Τούρλα 1.825 μ. και Γραμμένη 1.817 μ. Τα καλύβια της Νιάλας βρίσκονται σε υψόμετρο 1.420 μ.

τη ζέσταναν με τις αναπνοές τους ήταν παγωμένη. Και το πρωϊ πάει ο στρατός και τους έβγαλε έξω. Τους πήγαν στη Λαμία όλους. Το τι τράβηξαν ώσπου να τους κατεβάσουν απ τα αυτοκίνητα….τα πόδια ήταν πρησμένα απ τα κρυοπαγήματα. Τους ξεχώρισαν. Όποιοι ήταν για φυλακή – τους δίκασαν αμέσως. Αυτούς τους έβαλαν ισόβια δεσμά και τους άλλους τους εκτέλεσαν.

«Η Νιάλα δεν είναι Νιάλα, αλλά νίλα..»

Η ονομασία[98] *Νιάλα που δεν είναι Νιάλα αλλά Νίλα, από την ζημιά που έπαθαν αντάρτες και στρατιώτες, πάνω στην παγωμένη ράχη. Παλιά το έλεγαν Νεράϊδα, αργότερα Νίλα και από παραφθορά έγινε Νιάλα.*

Τέλος, ο Γεώργιος Ν. Αγραφιώτης[99] στο βιβλίο του:*Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, γράφει: *«..σταματήσαμε στις Πέντε Αλαταριές (το μέρος πού έβαζαν οι τσοπάνηδες αλάτι σε πέτρες-πλάκες για να τρων τα πρόβατα αλάτι), όπου τον Απρίλιο του 1947 στρατιώτες κι αντάρτες παγωμένοι απ το Ανοιξιάτικο χιόνι κοιμήθηκαν αγκαλιασμένοι μέσα στα ίδια αντίσκηνα. Έτσι η πολυπόθητη συμφιλίωση που δεν μπορούσαν να επιτύχουν οι ηγεσίες των δύο αντιμαχομένων μερίδων, την πέτυχε, έστω και για ένα βράδυ, το Ανοιξιάτικο χιόνι».*

Τα περίφημα τυριά της Νιάλας

«Ο παπούς μου έφτιαχνε τυριά σε τουλούμια. Τον θυμάμαι στη Νιάλα που έφτιαχνε το τυρί, τα τουλούμια, τα φούσκωνε κι ήταν τότε ο Καραπιπέρης ο υπουργός, τον είχαμε κουμπάρο, επειδή είχε στεφανώσει τη θειά μου, τη κόρη του, πούχε πάρει ο Σαλαμάρας εδώ, και κάθε χρόνο έστελνε γράμμα, - δεν υπήρχε τηλέφωνο στη Νιάλα -, στον παππού: «κουμπάρε θέλω να μου φτιάξεις 10 τουλούμια ή 5 τουλούμια…» Μια χρονιά, και ήταν μεγάλος ο παππούς τότε, είχαν γλυκαθεί κάτω και άλλοι υπουργοί, και είχε παραγγελίες σχεδόν για 50 τουλούμια! Πω, πω λέει ο παππούς τι θα κάνω τώρα. Και τον θυμάμαι για δυο μήνες να φουσκώνει, να ξυρίζει τα δέρματα και να γεμίζει με τυρί τους δερμάτινους ασκούς.. Έστελνε ο Καραπιπέρης ζώα και τα λεφτά στην Καστανιά, να τα φορτώσει για να τα πάρει κάτω.. Και αυτή την χρονιά αγκομαχούσε ο άνθρωπος!

[98]Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος- κτηνοτρόφος, ετών 51
[99] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1995:*Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, σ.78,

Στη Νιάλα, φτιάχναν την καλλίτερη ποιότητα τυρί, σ όλη την περιφέρεια. Τουλομοτύρια ήταν το τυρί της Νιάλας που το βάζαμε μέσα σε δέρμα ζώου, ήταν κατσικίσιο, περισσότερο εντάξει και πρόβειο..

Η φέτα της Νιάλας και το τσαλαφούτι είναι άπιαστα, και η ξηροφέτα, το ξηρό που λένε, που την αφήνουν στο σανίδι να ξηραθεί

Η ξηροφέτα (το ξηρό) παίρναν τις καλές «φέτες» τυρί, να μην έχει αέρα γιατί καμιά φορά τύχαινε, και τις βάζαν πάνω σε σανίδες, τη μία δίπλα στην άλλη, και κάθε μία ή δυο μέρες τις γυρίζουν και αυτό ξηραινόταν, ήταν ξηρό. Αυτό να το τηγανίσεις είναι φοβερό.. για σαγανάκι!

Και το τσαλαφούτι είναι υπέροχο. Το τσαλαφούτι[100], όταν στερφογαλιάζουν τα πρόβατα, κόβουν το γάλα τα πρόβατα, το βράζουμε, το κάνουμε λίγο αλμυρό και επειδή στα βουνά κάνει κρύο, αυτό αρχίζει να πήζει κι έχει μία γεύση διαφορετική από τα υπόλοιπα γαλακτοκομικά προϊόντα, το οποίο τόχουν ας πούμε για το καλοκαίρι δηλαδή απ τον Αύγουστο μέχρι τον Σεπτέμβρη, άντε Οκτώβρη, αυτό λήγει αυτοί που το φτιάχνουν και αυτό γίνεται επί το πλείστον στα βουνά. Αυτό δεν γίνεται στον κάμπο είναι ζέστη, μόνο στα βουνά, αυτό βγαίνει σε χαμηλή θερμοκρασία, το φτιάχναν από 25 Ιουλίου και το 15αύγουστο, το αρχίζαν και τρώγανε, γιατί δεν είχαν και πολλά φαγητά οι Σαρακατσαναίοι τότε, οι κτηνοτρόφοι, μόνο για ατομική χρήση γίνονταν αυτό και είναι πολύ λίγοι αυτοί που το φτιάχνουν.

Το γαλατόμαρο και ο τυρολόγος

«Το τομάρι[101] της γίδας ήταν το πιο κατάλληλο για το γαλοτόμαρο γιατί ήταν λεπτό. Το κούρευαν σύρια ή το ξύριζαν πολλοί τσοπαναραίοι και το έβαζαν να αργάσει 3 – 4 μέρες σε νερό, που είχαν βράσει μαζί με φλούδες από πικραμύγδαλα ή πουρνάρι. Το γαλοτόμαρο γινόταν έτσι κρουστό, έκλειναν οι «πόροι» του και έπαιρνε ένα χρώμα κοκκινωπό απ τις φλούδες των δένδρων. Σ αυτό έβαζαν γάλα βρασμένο ή άβραστο, γιαούρτι και τσιαλαφούτι.

Ο τυρολόγος γινόταν από δέρμα μικρού αρνιού ή κατσικιού, αφού το κούρευαν και το γύριζαν τ ανάποδα, όπως το μεγάλο τομάρι. Στον τυρολόγο

[100]Αφηγητής: Τσιώπος Παναγιώτης, ξάδελφος του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη, Αλίαρτος
[101] Καρατζένη Β. Νίκου1991: *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων*), σ.365, Άρτα

οι πραταραίοι έβαζαν λίγο προσφάι (αρτμή) καθώς έλεγαν για μια – δυο μέρες».

Το γαλοτύρι ή τσιαλαφούτι

«Σα περνούσε[102] ο Δεκαπενταύγουστος τα πρόβατα λιγόστευαν πολύ το γάλα. Το πρόβειο γάλα την εποχή αυτή «χόντρυνε» και δεν έπηζε να γίνει τυρί. Τότε οι νομάδες έφτιαχναν τσιαλαφούτι.

Έβραζαν καλά 5 – 6 οκάδες γάλα το άφηναν να κρυώσει κι ύστερα το έβαναν μέσα σ ένα τομάρι ρίχνοντάς του και λίγη πιτυά. Καθημερινά έριχναν όλο το γάλα που έπιαναν ώσπου να γεμίσει το τομάρι. Τότε το έκρυβαν μέσα σε σπηλιά ακουμπώντας το πάνω σε μια πλάκα. Το τομάρι έβγαζε από τους πόρους του όλα τα υγρά και οι τσοπαναραίοι με το σουγιά τα καθάριζαν κάθε τόσο. Στο μήνα τέλειωνε η ζύμη. Τότε έβγαζαν με το κουτάλι γαλοτύρι ή τσιαλαφούτι, που είχε το χρώμα του βουτύρου και μια γεύση μοναδική. Αυτό ήταν το προσφάϊ των τσοπαναραίων όλο το Φθινόπωρο, που έμειναν στα βουνά, δεν έφτιαχναν για πούλημα, φίλευαν μόνο κανένα φίλο και γνωστό. Τα τελευταία χρόνια που οι νομάδες έπαψαν να χρησιμοποιούν τομάρια για τυρί, σταμάτησαν να φτιάχνουν γαλοτύρι με τον παλιό παραδοσιακό τρόπο. Βράζουν το γάλα και το ρίχνουν σ ένα δοχείο, ώσπου να γεμίσει. Στην συνέχεια φτιάχνουν μια τρυπίτσα στο μπροστινό μέρος του, δυο – τρία δάχτυλα πάνω από τη βάση και τη βουλώνουν μ ένα σουφλάκι. Κάθε μέρα βγάζουν για λίγο το σουφλάκι να φύγουν τα υγρά και έτσι σιγά – σιγά μένει ατόφιο το γαλοτύρι, τόσο σφιχτό, που κόβεται και με το μαχαίρι. Στο ιδιαίτερο άρωμα και τη μοναδική γεύση του τσιαλαφουτιού πρωταρχικό ρόλο έπαιζαν κάποιοι παράγοντες[103], όπως η χλωρίδα, η παρουσία σπάνιων ειδών ζυμομυκήτων, ο αέρας, η μείωση της ποσότητας στο γάλα και η αύξηση της πυκνότητας των θρεπτικών αρωματικών ουσιών του, καθώς και η φυσική ζύμωση μέσα στο δέρμα».

[102] Καρατζένη Β. Νίκου1991: *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων*), σ. 365-6, Άρτα
[103] Κουκοθάκη Γεωργ.1986: «Στριγκλιάτα», αριθ. φύλ. 9, έτος Β΄, Μάϊος – Ιούνιος 1986, εφημερίδα *Καλαρρύτες*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Οι διαδικασίες της στράτας

Το βλαχοκατέβασμα

«Τέλος Σεπτεμβρίου ή και λίγο κοντύτερα, στο έμπα του Οκτωβρίου, γεμίζουν από δαύτους οι στράτες[1]*. Παν στα χειμαδιά «πρωτοπορεία» των τσοπαναραίων αυτοί στο κατέβασμα. Μουλάρια με παράξενο φόρτωμα, βλάχισσες με σαρμανίτσες, με σακιά με σέϊα φορτωμένες. Κότες, γάτες, πανωσάμαρα ή πανώφορτα δεμένες. Γουρούνια μικρά μεγάλα, σέρνοντας απ το σκοινί. Σκυλιά μούρκα μαύρα, άσπρα ν ακολουθάνε. Παραμπροστά τα πρόβατα με τον τσοπάνη, παραπίσω τα φορτιά με τα γυναικόπαιδα.*

Απ αυτού και πέρα βάλε με το νου σου, τι μπορεί να γίνεται πέρα στ΄ Άγραφα με τους καρά-βλαχους που λένε!

Αυτοί ούτε σπίτι έχουν για να φροντίσουν, ούτε κήπο, ούτε συγγέννειες ν αφήσουν πίσω, ούτε τίποτα. Όλο το βιό τους πρόβατα και γίδια.

*«**Το είναι τους περπατάρικο».***

Μονάχα μια καλύβα είναι, που θ αφήσουν, κι εκείνη χωρίς ελπίδα που θα την ξαναβρούν. Και για να μην έχουν σκουτούρα στο μυαλό τους, να μην νιώσουν και λύπη στο γυρισμό, όταν δεν θάβρουν ούτε ξύλο απ την καλύβα, βάνουν φωτιά και την καίνε ή και πουλούν την ξυλεία της στους γύρω χωριάτες. Άσπιτοι τότε, κρέμονται σε μια τραγομαλλίσια τέντα, που κουβαλλούν στο ταξίδι. Τη σταίνουν τα βράδια στα τσιγραίκια, που γραικιάζουν να τους φυλάει από βροχή. Τίποτε δεν τους κρατει παραπίσω και γι αυτό νωρίτερα αυτοί απ τους άλλους τσοπαναραίους κατεβαίνουν να πιάσουν τόπο.

Μια ζωή ολάκερο σκοινί ζωής βλάχικης τεντωμένο:

- *απ τα Άγραφα πάνω ως τα ριζοβούνια του Βραχωριού (Αγρινίου) κάτω, κι ως πέρα το Ξηρόμερο και της Λεπενούς τον κάμπο.*

[1]Λουκόπουλου Δημητρίου1930:*Ποιμενικά της Ρούμελης,* σ.88-99, Βιβλιοπωλείον Ι. Σιδέρη, εν Αθήναις

Να η εικόνα στο κατέβασμα. Και για να την μεγαλώσεις, τράβα την και στον άλλον το δρόμο, που χωρίζοντας απ το μεγάλο ντερβένι,

- *περνάει τη Μαγούλα της Τατάρνας, το μεγάλο απ τ΄Αλή-πασά τον καιρό γιοφύρι, ανεβαίνει στους Χαλκιόπουλους, πίσω απ την Καλάνα, και πέφτει Καρβασαρά και Βόνιτσα πέρα.*
- *Τέντωσέ την και κατά της Καρδίτσας τα μέρη, κόλλησε και την άλλη, την όμοια εικόνα, που βλέπεις στο μεγάλο το ντερβένι, που περνάει τον Αγραφιώτη, ανεβαίνει το Κεράσοβο, διαβαίνει της Μέγδοβας το γεφύρι, ανηφορίζει το Βελούχι, πέφτει στο Καρπενήσι και παίρνει το μεγαλόδρομο για τη Λαμία και τότε θα καταλάβεις τι πάει να ειπεί κατέβασμα των βλάχων στα χειμαδιά.*

Και φαντάσου αυτή τη ζωή για δέκα για δεκαπέντε μέρες και περισσότερο. Κοντοκρατούν τα φορτιάρικα και παν μπροστά τα πράματα. Ή πάνε μπροστά κάποτε τα φορτιά και περιμένουν το βιο, που κοντανεμένει. Πιάνουν τόπο για τσιγραίκι (κονάκι), τόπο που να βόσκει το πράγμα, λάκα για το ξεκύχτισμα. Το πρώτο, το δεύτερο, το τρίτο… τσιγραίκι χωριό τους είναι για ένα βράδυ. Στέγη τίποτα, κρεβάτι όχι. Η φωτιά – την ανάβουν με τα ξύλα, που μαζεύουν ένα γύρο οι βλάχισσες και τα βλαχόπουλα – είναι όλο το σπίτι τους. Σ αυτή ψαίνουν το χαμοκούκι, που ζυμώνουν σε σκαφίδι ή σε τομάρι, πάνω σε πέτρα κάποτε, για να φάνε το βράδυ, να φάνε και την άλλη μέρα στο δρόμο. Σ αυτήν μαγειρεύουν φασούλι, πατάτα, κρεμμύδι ότι κουβαλούν απ το χωριό στην πλάτη. Γύρω σ αυτή γέρνουν να τον πάρουν όσον πριγιού φέξει για ν αρχίσουν τη πορεία. Αυτή είναι ο λύχνος τους, στο σκοτάδι, η συντροφιά στην ερημιά τους.

Δεκαπέντε μέρες δεκαπέντε χωριά. Κάθε βράδυ άλλος τόπος, άλλος κόσμος, καινούργιοι κίνδυνοι, κάθε μέρα κι άλλα νταραβέρια.

Μη ρωτάς τι τραβάμε στο δρόμο! Πιάνει βλέπεις χειμώνας, όταν φεύγουμε. Αλλού μας ρίχνει βροχή, αλλού χαλάζι, αλλού χιόνι. Μας κλείνουν τα ποτάμια και δεν μπορεί να περάσουμε, δεν βρίσκει το πράμα χορτάρι για να βοσκήσει και τότε είμαστε αναγκασμένοι πριν ξαποστάσουμε, να ξαναφορτώσουμε τις σκηνές, και να τραβήξουμε σ άλλο σταθμό. Τραβάμε κι εμείς βάσανα και πάμε κοντά στο πράμα! Αλλά οι γυναίκες μας τα πιο πολλά. Αυτές βλέπεις, πάνε

και φορτωμένες σέϊα. Πολλές φορές κουβαλούν στον ώμο και τη σαρμενίτσα με το βυζαστάρικο παιδί. Αφήνω τα ζυμώματα και τα μαγειρέματα!»

Πως γίνονταν οι διαδικασίες του καραβανιού και της στράτας

(Απ τα θερινά κονάκια των ψηλωμάτων στα χειμαδιά του κάμπου και πίσω πάλι)

Οι μετακινήσεις των Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών γίνονταν από και προς δύο κατευθύνσεις. Στις αρχές του Οχτώβρη με τα πρωτοβρόχια αρχίζει να ετοιμάζεται η στάνη[2] για το γυρισμό από τα ψηλά βουνά, στα χαμηλώματα. Θα μπει μέσα στο λιβάδι, το χειμωνιάτικο, πριν ή ύστερα απ του Άη – Δημήτρη. Την Άνοιξη πάλι, στα τέλη του Απρίλη, αφού γιορτάσουν τ΄ Άη Γιωργιού, στις αρχές περίπου του Μάη, αρχίζουν τις ετοιμασίες για τα βουνά, για τα ακροτινά (μακρινά θερινά βοσκοτόπια) λιβάδια.

Σαν έπιανε ο χινόπωρος, εκεί γύρω στον Αϊ Δημήτρη ετοιμαζόντουσαν για τα χειμαδιά - ένοιωθαν έτσι σαν τα αποδημητικά πουλιά, που όταν έρθει ο καιρός τους δεν τα κρατεί τίποτε. Θέλουν να ταξιδέψουν. Έτσι κι οι Σαρακατσαναίοι έβλεπαν ότι δεν τους κρατούν άλλο τα βουνά. Όριζαν την ημέρα αναχώρησης για να ετοιμαστούν για τη στράτα. Για τη στράτα που διαρκούσε 7 – 10 μέρες έως μήνα και βάλλε.

Οι εποχιακές μετακινήσεις[3] γινόντουσαν ακολουθώντας μία σειρά από διαδικασίες, αυτές που όριζαν οι ανάγκες της στράτας και που οι νομάδες Σαρακατσαναίοι γνώριζαν με την πείρα τους

Το χινόπωρο, στη στράτα για τα χειμαδιά

Αφού όλα είχαν ετοιμαστεί και προϋπολογιστεί με λεπτομέρεια για τη μεγάλη περιπέτεια του δρόμου[4], που διαρκούσε από δέκα μέχρι τριάντα μέρες, ανάλογα με την απόσταση του χειμαδιού, αποφασιζόταν από τον αρχηγό της οικογένειας, τον τσέλιγκα και τους άνδρες του τσελιγκάτου, αν η συντροφιά ξεχείμαζε σε μια στάνη, η μέρα ξεκινήματος των κονακιών και των ζωντανών.

---

[2] Αγγελική Χατζημιχάλη1957: *Οι Σαρακατσάνοι*, μέρος Β΄, κεφ. τα ταξίδια της στάνης, σ. 40

[3] Καββαδία Γεωργίου, σ.95-98

[4] Καρατζένη Β. Νίκου1991:*Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων*), σ. 143-172, Άρτα

«Πρώτα ο Θεός θα κινήσουμε Δευτέρα, να βάλλουμε τη βδομάδα μπροστά», έλεγαν οι βοσκοί. Δεν ήταν τυχαία η αναφορά τους στον Θεό και ο καθορισμός της μέρας του ξεκινήματος. Από τη μια μεριά φαίνεται η βαθιά θρησκευτικότητά τους, που είναι κληρονομημένη από «πάππο προς πάππο», αλλά και η δεισιδαιμονία και η πρόληψή τους, που είναι γνωρίσματα ανθρώπων κλειστών κοινωνιών, όπως η κοινωνία των νομάδων.

Ποτέ δε θα ξεκινήσουν Τρίτη ή Παρασκευή ή ανήμερα κάποιας βαριάς γιορτής, δεν απόκοβαν αρνιά, δεν άρχιζαν κούρο, δεν κρεμούσαν κουδούνι. Χωρίς να μπορούν να εξηγήσουν το γιατί, το κληρονομούσαν στα παιδιά τους, με την μοναδική αιτιολογία: «δεν κάνει»[5]…

Ο καθορισμός της μέρας του ξεκινήματος

Η «στάνη» ξεκινάει τη νύχτα που ορίζει ο τσέλιγκας. Μα δε τη φανερώνει σε κανέναν από πρωτύτερα, για φυλαχτικό. Να μην τους πάρει κακό μάτι. Μόνο την προηγούμενη μέρα μαθαίνουν οι στανιώτες ότι την επόμενη θα ξεκινήσουν. Και αυτοί πάλι την κρατάνε μυστική. Κανένας ξένος δε μαθαίνει πως εκείνη την ίδια νύχτα ή τα ξημερώματα θα φύγουν για τα βουνά ή για τους κάμπους. Πας την άλλη μέρα και βρίσκεις τα κονάκια αδειανά.

Το ξιχονοπουριό, γενικώς, όλοι σχεδόν οι Σαρακατσαναίοι, αφού κατέβουν από τα βουνά, μένουν πρώτα στα ριζά τους ή σε γύρω λιβάδια, πρωτού μπουν στα δικά τους τα *χειμωνιάτικα*, για να αφήσουν τα γεννολίβαδα να είναι ξεκούραστα, έτσι που να έχουν μπόλικο χορτάρι για το γέννος και να βρίσκουν την άνοιξη απείραχτο, *απαντημένο*, το λιβάδι για τα γαλάρια.

Η στάνη ξεκινάει από τα ξεκαλουκυριά κι από τα ξιχειμαδιά πολλές φορές και νωρίτερα όπως είπαμε. Όταν τα βουνίσια ή τα καμπίσια λιβάδια δεν έχουν πια μπόλικες βοσκιές για τα κοπάδια και καλό χορτάρι για τα γαλαρόπρατα. Τότε πάνε σε τόπο πιο κατάλληλο για βοσκή, το Φθινόπωρο και την Άνοιξη για το ανοίξιασμα. Βρίσκουν πλουσιότερο βοσκοτόπι, όπου στήνουν πρόχειρα τη στάνη τους.

Τα γυναικόπαιδα μένουν στις τέντες, δέκα – δεκαπέντε μέρες και συχνά ένα – δύο μήνες και πολύ περισσότερο, ώσπου να πάνε είτε στον κάμπο, να

[5]Γάτσιου Α. Δημήτρη1986:«Τα χελιδόνια της Πίνδου», εφημ. *Αντίλαλοι του Συρράκου,* 4 Μαϊου 1986

κάνουν το ξιχειμώνιασμα ή στο ξιχειμαδιό, είτε στα βουνά για να κάνουν το ξικαλουκιριό.

Ξεκίναγαν. Πρώτα τα πρόβατα. Μετά φόρτωναν τα κονάκια. Το καραβάνι ήταν έτοιμο. Φορτωμένα τα αλογομούλαρα. Αποχαιρέταγαν τον κόσμο του καλοκαιριού. Τα βουνά τους, τα κονάκια τους, τους κουμπάρους, τους φίλους και τους συντοπίτες. Όμορφο ήταν το καλοκαίρι. Ήταν ξεκούραστο και για τους άντρες, αλλά πιο πολύ για τις γυναίκες, που εύρισκαν την ευκαιρία να κάμουν και τις γυναικείες δουλειές: ρόκα, αργαλειό, κέντημα.

Τα πανηγύρια και οι γάμοι τελείωσαν. Τα ίσκια κάτω απ τα δένδρα και οι δροσερές βρυσούλες, από τούτη την ώρα αφήνονται με κάποια θλίψη. Ο Σαρακατσάνος δεν ένοιωσε ποτέ καμπίσιος, δεν συμβιβάστηκε ποτέ με τον κάμπο. Είναι βουνίσιος άνθρωπος, εκεί στο βουνό νιώθει πιο λεύτερος, πιο δυνατός, πιο όμορφος.

Τα φορτώματα

Τα φορτώματα[6] ήταν έτοιμα και ήταν πάνω – κάτω τα εξής:

- Ένα – δυο φορτώματα τα χαράρια με τα αλλαξίματα, τις καλές φορεσιές και τα πράματα αξίας του κονακιού (ρούχα, τσαρούχια, παπούτσια, στολίδια, ασημικά). Αυτά φορτώνονταν στα καλλίτερα άλογα.
- Άλλο φόρτωμα γίνονταν για τα καζάνια. Σ αυτό, εκτός απ το καζάνι, έβαζαν το γάστρο, τη σκαφίδα, ταψιά, την πυροστιά, κακάβια, καρδάρες, χαλκώματα και άλλα τέτοια. Τάβαζαν το ένα μέσα στο άλλο, να πιάνουν λίγο χώρο, για να μην γίνεται το φόρτωμα ογκώδες.
- Άλλο φόρτωμα ήταν η τέντα, η σκηνή, που ήταν δυο κομμάτια χοντρό τραγαμαλλίσιο ύφασμα άσπρο, ένα τρανό κομμάτι κι ένα μικρό που έκλεινε από πίσω την τέντα.
- Άλλο φόρτωμα μπορούσε να είναι το αλευροσάκι, μαζί με άλλα πράματα. Το πόσα φορτώματα θα γίνονταν το κονάκι εξαρτιώταν απ τα άλογα πούχε, απ το νοικοκυριό, τα σέϊα πούταν για φόρτωμα. Τα άλογα το φόρτωναν συνήθως οι άντρες, ενώ οι γυναίκες τα κρατούσαν

[6] Μποτού Άλεξ. Γιάννη1982:*Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.97, Αθήνα

απ το καπίστρι, όπως κράταγαν και τη μια μεριά, να μην γείρει το σαμάρι, όσο να φορτωθεί και απ την άλλη.

Το φόρτωμα των χοντρικών

Μετά το ξεκίνημα των αργοβάδιστων κοπαδιών, συντάσσονταν κι οι γυναίκες της συντροφιάς να σκαλώσουν, με τη βοήθεια των αντρών, που έμεναν «παραπίσω» από τα πρόβατα, τις μεριές στ αλογομούλαρα και να κινήσουν. Σαμάρωνε όποιος έφτανε τα φορτιάρικα ζωντανά: φοράδες, μουλάρια κυρίως γαιδούρια, έσφιγγε τις ζώστρες των σαμαριών κι ετοίμαζε τις τριχιές για φόρτωμα. Άντρες και γυναίκες με επιδεξιότητα και βιάση φόρτωναν τις μεριές, τα σακιά, ενώ κάποιο μικρό παιδί κρατούσε από το καπίστρι το ζώο να μην λακίσει. Οι γυναίκες είχαν φτιάξει τις μεριές έτσι που να έχουν το ίδιο βάρος, να είναι ταιριασμένες στο κάθε χοντρικό για να μην υπάρχει ο φόβος να τα «γείρει», να ρίξει το φορτιό του. Αν κάποιο ζώο «έγερνε», κρεμούσαν ένα σακούλι από την αντίθετη πλευρά για να ισοζυγιάσουν το φορτίο. Οι τσοπάνηδες γνωρίζουν καλά τα μυστικά του φορτώματος ενός ζώου, γιατί εκτός απ το πάνω – κάτω της στράτας, κουβαλούσαν στα παζάρια (αγορές) διάφορα πράγματα.

Ανάλογα με το ζώο, που είχαν για φόρτωμα, κανόνιζαν και την τεχνική. Τις φοράδες και τα άλογα που ήταν κορμηρά, τα χαμηλοφόρτωναν για να μην έχουν τις μεριές ψηλά, οπότε και υπήρχε ο φόβος να τα γείρουν, ενώ στα γαϊδούρια και στα μουλάρια κανόνιζαν να μην πέφτει το φορτίο τους τόσο χαμηλά και τα δυσκολεύει στη περπατησιά. Ενδεικτική είναι η έκφραση: *«χαμηλοφόρτωνε και ψηλοτραγούδα».* Στις μετακινήσεις των οι τσοπάνηδες, είχαν ένα σωρό πράγματα, οπότε φρόντιζαν να φορτώνουν-καλύπτουν όλο το κορμί του ζώου. Έτσι πέρα απ το κύριο φόρτωμα των μουλαριών στο μπροστινό μέρος του σαμαριού σκάλωναν την πυροστιά δένοντάς την με σκοινί. Από τα κοτσάκια και τα μπροστάρια κρεμούσαν επίσης τα τσιατσιούλια, που είχαν μέσα μπουκάλια με ξύδι, λάδι, πετρέλαιο. Το φθινόπωρο, στη στράτα, σε μακρινές αποστάσεις έβαζαν γεννησιάρικα αρνάκια, μικρά κουταβάκια, ακόμη και μικρά παιδιάκια.

Η λαογράφος, Σούλα Τόσκα-Κάμπα[7] γράφει, για τη σκληρή αυτή ώρα του ζωντανού αποχωρισμού: …όταν ετοιμάζονταν να φύγουν από τα βουνά για τα χειμαδιά, οι τσοπάνηδες έφτιαχναν *«καλημέρια»*, δηλαδή αυτοσχέδια τραγούδια, που αντιπροσώπευαν μνήμες και νοσταλγίες, καημούς κι ελπίδες, ότι όμορφο φτερούγιζε στις καρδιές τους.. Τα τσοπάνικα «καλημέρια» έτσι καθώς λέγονταν την ώρα που ξεκινούσαν οι τσοπάνηδες από τα βουνά, δημιουργούσαν μια άμεση συγκίνηση.

Στα οργανωμένα τσελιγκάτα των νομάδων, ακολουθόνταν ένας γραφικός σχηματισμός στην πορεία του καραβανιού. Μπροστά – μπροστά πήγαινε περήφανο το σελιάρικο άλογο του τσέλιγκα, το μπενέκι, με το τουφέκι του κρεμασμένο από τη μια μεριά, ακολουθούσαν τα υπόλοιπα φορτιάρικα αλογομούλαρα, τα εργένικα και ατίθασα πουλάρια κι ανάμεσά τους οι γυναίκες και τα παιδιά. Συνηθισμένη επίσης ήταν και η εικόνα, όπως: προπορευόταν ο «γεροντότερος» ο αρχηγός, αυτός «που έκανε τον τσέλιγκα». Σε μικρές στάνες και το μουλάρι του το τραβούσε η νιότερη από τις νύφες του. Υπήρχαν δε φορές που κάποιο μουλάρι βάδιζε από μόνο του μπροστά, «στράτευε», όπως έλεγαν οι νομάδες κι ακολουθούσε όλο το καραβάνι.

Το χινόπωρο, αφού φύγουν πρώτα τα κοπάδια για τα χαμηλώματα, ύστερα από μέρες ξεκινάνε τα κονάκια, δηλαδή τα γυναικόπαιδα, που τραβάνε άλλη στράτα. Τα σέρνει η νύφη με τα καλά της τα σκουτιά και πολλές φορές στολισμένη στ άρματα. Είναι η Σαρακατσάνα που παντρεύτηκε τελευταία το καλοκαίρι ή την ίδια τη χρονιά[8]. Αρματώνουν και τα άλογό της με πλούσια βελεντζιά. Πάει μπροστά και τραβάει το καραβάνι για τα χαμηλώματα.

Έκαναν τον σταυρό τους και κίναγαν. Μπροστά στο καραβάνι η νιόνυφη, ντυμένη με τα καλά της. Τα πράματα[9] όλα φορτωμένα μέχρι τα αφτιά. Τα σέια[10] σκεπασμένα με χρωματιστές βελέντζες. Τα λιανοπαίδια που δεν μπορούσαν να περπατήσουν τάδεναν πανωσάμαρα. Κι αν είχαν και κάνα γέρο ή γριά άρρωστη, που δεν μπορούσε να περπατήσει, τους έβαζαν καβάλα. Σ ένα μουλάρι θα φόρτωναν την τέντα με τα χαλκώματα και τη

[7] Τόσκα-Κάμπα Σούλα1981:*Λαογραφικά Αργιθέας Θεσσαλικών Αγράφων*, σ.123-124, Αθήνα
[8] Carsten Hoeg, τ. 1, σ. 4.
[9] πράματα=τα χοντρά ζώα, τα αλογομούλαρα
[10] σέια=όλα τα πράγματα του νοικοκυριού τους

γάστρα. Πάνω – πάνω οι τεντόφουρκες κι οι κότες δεμένες πανωσάμαρα απ τις τεντόφουρκες..

Πριν ξεκινήσουν[11], πρώτη τους δουλειά είναι να κρεμάσουν φυλαχτά στα πράματά τους και να τα ξαρματώσουν (βγάζουν τα κουδούνια) αφήνοντας λιγοστά μικροκούδουνα, ανάλογα με τη κοπή, που έχει ο τσοπάνος. Οι προβαταραίοι κρεμάνε στα πράτα τους κουδούνια. Ξαρματώνουν λοιπόν, τα ζωντανά τους οι τσοπαναραίοι, γιατί ο κάμπος το «βροντάει το πράμα». Ύστερα δεν σηκώνει χοντροκούδουνα, τόσα μάτια θα τους δούνε, τόσες ψυχές θα καλημερίσουν στο κατέβασμά τους, θα περάσουν από πολλά χωριά, θα συναντήσουν πολλούς ανθρώπους κι ανάμεσα σ αυτούς θάναι και μερικοί «κακομάτηδες».

Έδωσε και ξεκίνησαν

Το ξεκίνημα γίνεται λίγο πριν καλοφέξει και σκορπίσουν τα ζωντανά, τα ξημερώματα, κάτω απ την αλαμπιά των αστεριών. Μερικοί το λένε και θαμποξεκίνημα. Κι αυτό γίνεται για να κόψουν δρόμο, να φάνε τη στράτα, όπως εκφράζονται έτσι πολύσοφα οι τσελιγκάδες.

Το βλαχοξεκίνημα για τα κατώμερα είναι μια χιλιόφωνη συναυλία. Τι και τι δεν ακούγεται εκείνη την ώρα του φευγιού. Φωνές, σφυρίγματα, σαλαγμοί, κλάματα μικρών παιδιών, βελάσματα, αλυχτήματα σκυλιών, κουδουνίσματα, μισόκυπρα, κοφτά περπατήματα…Απόσταγοι είναι οι βλάχοι σ όλο σχεδόν το πέρασμά τους. Τρώνε τα φιδωτά μονοπάτια και τις ανώμαλες στράτες χωρίς να καταλαβαίνουν την κούραση. Η προσοχή που έχουν για το πράμα τους, αυτή τους παίρνει τον αποσταμό. Και περνούν – περνούν αδιάκοπα με τα κοπάδια τους και μ όλο τους το βιο για τα «χαμ΄ λά» τα μέρη. Τόπους βρίσκουν μπρος τους και τόπους αφήνουν πίσω τους. Μια ζωή ολάκερη χυμένη στους δρόμους και στα μονοπάτια των βουνών.

Ένα διάβα που δεν έχει τελειωμό, που δεν έχει ούτε αρχή μα κι ούτε τέλος.

[11] Λαμνάτου Βασίλη1973:*η ζωή στα χειμαδιά*, σ. 26-31, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Η πορεία για τον πρώτο σταθμό (κονάκι)

Τα πρόβατα με τους τσοπαναραίους, που ξεκινούσαν το θαμποχάραμα «έκοβαν» (κάλυπταν) το μισό δρόμο, ώσπου να φορτώσουν (οι υπόλοιποι πίσω) τα κονάκια. Οι περιπέτειες δεν αργούσαν καθώς ο δρόμος εάν ήταν ανηφορικός, στενός ή γλιστερός, οι άνδρες και οι γυναίκες που συνόδευαν τ΄ αλογομούλαρα ξεφόρτωναν ένα – ένα τα φορτωμένα ζωντανά, περνούσαν με τα χέρια τους τις μεριές, καθώς τα μουλάρια δυσκολεύονταν να περάσουν στο στενό μονοπάτι και υπήρχε κίνδυνος να γκρεμιστεί μαζί με τα φορτώματα.

Το απογευματάκι οι φαμίλιες συναντούσαν τα πρόβατα, κάπου τα είχαν «αναμερίσει» οι τσοπαναραίοι ν αρπάξουν κάνα φύλλο απ τα θαμνόδενδρα, να σταματήσουν την πείνα τους.

Οι γυναίκες, τα παιδιά και τα γερόντια, οι άνδρες που συνόδευαν τα κονάκια με τα μουλάρια, φορτιάρικα και εργένικα με το γέρμα του ήλιου, έφταναν στον πρώτο σταθμό, όπου όλοι βοηθούσαν στο ξεφόρτωμα των χοντρικών.

Κάθε φαμίλια διάλεγε μια ισοτοπιά, όπου μάζευε τα σακιά και τα συγύρια της και έκανε τις απαραίτητες προετοιμασίες για το νυχτέρεμα ανθρώπων και ζωντανών.

Τα «σέϊα» μπροστά

Το Φθινόπωρο η στράτα γίνεται με γρηγοράδα. Για τον ίδιο δρόμο που κάναν την άνοιξη δυο μήνες από την Κωπαΐδα της Βοιωτίας στα αγραφιώτικα βουνά, το Φθινόπωρο κάναν μονάχα δέκα-πέντε μέρες για να ξανακατέβουν στα ίδια χειμαδιά. Πολλές φορές όταν η στάνη δεν έχει αρκετά φορτιάρικα ζα, κάνουν και δυο στράτες. Ξεκινάνε μπροστά οι μισές γυναίκες, για ν αρχίσουν να ετοιμάζουν τα καλύβια και στέλνουν πίσω κανένα τσοπάνο πάνω στα ψηλώματα τα χοντρικά ζα, για να έρθουν και τα άλλα γυναικόπαιδα με τα φορτιά.

«Στράτα, βουνά, χειμαδιά» [12], τρεις λέξεις, που μέσα τους κλείνουν ολόκληρη τη ζωή των Σαρακατσαναίων. Τι να πρωτοθυμηθεί κανένας απ αυτή τη ζωή και από πού ν αρχίσει!.

---

[12] Ευριπίδη Π. Μακρή1990:*Ζωή και παράδοση των Σαρακατσαναίων, με ιστορικά στοιχεία και ειδικότερες αναφορές στην Ήπειρο*, σ. 139-143, Ιωάννινα

Επειδή οι γερόντοι και τα λιανοπαίδια δεν μπορούσαν να περπατήσουν όπως οι μεγάλοι με τα πράματα, σηκώνονταν μπονώρα και έφευγαν πριν φορτώσουν και ξεκινήσει το καραβάνι. Τα παιδάκια παίζοντας κι οι γερόντοι κουβεντιάζοντας έκοβαν δρόμο, ώσπου να τους φτάσει το καραβάνι. Αυτό ήταν το «*σια μπροστά*». Όταν τους έφτανε το καραβάνι έβαζαν και κάνα λιανοπαίδι απ τα μικρότερα πανωσάμαρα να ξεκουραστεί. Περπατάνε ολημερίς και αδιάκοπα.

Μόλις έφταναν στο τόπο που «έκαναν κονάκι», πρώτη τους δουλειά ήταν να στήσουν τις τέντες, να πάρουν νερό και ν ανάψουν φωτιά. Ύστερα, μόλις νύχτωνε έφταναν και τα κοπάδια. Οι τσοπαναραίοι έπιαναν το «φτερό»[13] απ τα πρόβατα και κοιμούνταν με τη κάπα τους, δεν κοιμούνταν στη τέντα, γιατί έπρεπε να φυλάνε το κοπάδι. Η στράτα είχε πολλές κακοτοπιές. Ζουλάπια, κλέφτες, έπρεπε νάχουν τα μάτια τους τέσσερα. Οι γυναίκες έφτιαχναν πρόχειρο φαΐ να φάνε πρώτα τα παιδιά και να τα βάλλουν να κοιμηθούν. Οι μεγάλοι κάθονταν λίγο στη φωτιά κουβέντιαζαν κι ύστερα ξάπλωναν κι αυτοί, αλλά ποτέ ξέγνοιαστοι.

Σταματάνε μόνο κάθε βράδυ, για να πλαγιάσουν λιγάκι. Οι άντρες που ακολουθούν τα κονάκια βοηθάνε τις γυναίκες για να ξεφορτώσουν τα φορτία από τα χοντρικά πράματα και να στηθούν οι τέντες. Οι γυναίκες βγάζουν από τα σακιά τα σκουτιά, που θα στρώσουν για να σκεπαστούν και να πλαγιάσουν τη νύχτα. Ανάβουν τη φωτογωνιά και ψήνουν ψωμί. Όσοι δε χωράνε στη τέντα, κοιμούνται απ έξω, σα δε βρέχει, κοντά στη φωτιά.

Πρωτού χαράξει, ξυπνούν οι γυναίκες. Δυναμώνουν με κλαδιά και γομαράγκαθα τη θράκα της φωτογωνιάς και ψήνουν πάλι ψωμί. Αφού μαζέψουν τα σκουτιά, πλένουν τ΄ αγγειά, τον πάφιλα και τα ματασακιάζουν όλα. Οι άνδρες βοηθάνε και πάλι. Σηκώνουν τις τέντες ή βάζουν τα σαμάρια (σάγματα) στα χοντρικά ζα, για να ξαναφορτώσουν τα φορτιάρικα με όλα όσο κουβαλούν μαζί τους.

Στην ώρα που έχει προβλεφθεί και πάντα πριν από τα χαράματα, οι γυναίκες αρχίζουν την εργασία. Επιφορτισμένες με τις σχετικές προετοιμασίες μαζεύουν το υλικό και το φορτώνουν στα υποζύγια. Οι άντρες ασχολούνται με τα ζώα. Όταν είναι όλα έτοιμα, άνθρωποι, υποζύγια και κοπάδια,

[13] «Φτερό»: άκρη του κοπαδιού

σχηματίζουν μία φάλαγγα με την τάξη που προβλέπει η παράδοση. Τα κοπάδια με τους βοσκούς και τα σκυλιά προπορεύονται. Ύστερα ξεκινάει το δεύτερο τμήμα της φάλαγγας που περιλαμβάνει τους υπόλοιπους. Όλοι φυσικά ακολουθούν το ρυθμό των κοπαδιών, που δεν μπορεί ούτε να μην βοσκήσουν, ούτε να μην αναπαυθούν τις ζεστές ώρες της μέρας. Επίσης πρέπει να γίνει και το άρμεγμα. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι στη διάρκεια της μετακίνησης οι Σαρακατσάνοι δεν παρασκευάζουν τυρί. Πήζουν μόνο το γάλα και το πουλούν έτσι στα χωριά που διασχίζουν. Η παρασκευή του τυριού ξαναρχίζει μετά την καινούργια εγκατάσταση.

Στο πρώτο κονάκι – ο πρώτος σταθμός

Το πρώτο τους κονάκι[14] δεν ήταν ποτέ αλαργινό (μακρινό). Τα κονάκια (διανυκτερεύσεις) ήταν καθορισμένα σ όλη τη στράτα από τα βουνά μέχρι τα χειμαδιά. Τον είχαν περπατήσει τόσες φορές το δρόμο, που ήξεραν ακριβώς πόσες ώρες είναι το κάθε κονάκι και πόσες μέρες χρειάζονταν για να φτάσουν στα χειμαδιά.

Ο όρος κονάκι στους νομαδικούς πληθυσμούς του ελλαδικού χώρου είχε πολλές σημασίες:

Σήμαινε το καλύβι, τη μονάδα του βλάχικου καταυλισμού. Για παράδειγμα έλεγαν: «να μαζωχτούμε στο κονάκι του Θύμιου του Αραπογιάννη». Κονάκια έλεγαν το σύνολο των καλυβιών, που αποτελούσαν τη συντροφιά του τσέλιγκα, αλλά και την τοποθεσία που τα είχαν στήσει. Για παράδειγμα: «πήγα ως τα Ζιωγαΐϊκα (κονάκια) να πάρω ψωμί». Με τον όρο «κονάκια» εννοούσαν επίσης και το καραβάνι με τις γυναίκες, τα παιδιά, τα γερόντια και τους άνδρες που ακολουθούσαν τα αλογομούλαρα στις στράτες. Για παράδειγμα: «πέρασαν τα κονάκια μπροστά από τα πρόβατα». Επίσης το σταθμό που έκαναν κάθε βράδυ στο δρόμο τους οι νομάδες, τον έλεγαν «κονάκι». Για παράδειγμα: «κάναμε κονάκι στα Μαυρόγεια» ή «απ τη Νιάλα μέχρι τη Καϊτσα κάναμε επτά (7) κονάκια».

Μεγάλη αναστάτωση επικρατούσε σε κάθε σταθμό Φθινόπωρο και Άνοιξη, που περνούσαν οι νομάδες. Άλλοι φόρτωναν, άλλοι ξεφόρτωναν,

[14] κονάκι: εδώ έχει την έννοια, το που θα ξεφορτώσουν να ξενυχτήσουν. «Θα κάνουμε κονάκι στο τάδε σημείο» για παράδειγμα, σήμαινε πως εκεί θα σταματήσουμε να περάσουμε τη νύχτα.

δαυλιά καμένα, πέτρες μαυρισμένες που χρησιμοποιήθηκαν για πυροστιές, ξερά ξύλα παρατημένα εδώ κι εκεί, «στρώματα» από κοντόθαμνα που ήταν τα «γιατάκια» των τσοπαναραίων.

Με το ξεφόρτωμα των μουλαριών άρχιζαν οι δουλειές για την εγκατάσταση της διανυκτέρευσης. Οι γυναίκες τακτοποιούσαν τις μεριές, τις έστηναν όρθιες κι έβαζαν σε μια άκρη το καζάνι με τα συγύρια να τα βρίσκουν εύκολα. Τα παιδιά έπαιρναν τις φτσελίκες και πήγαιναν στη κοντινή ρεματιά να φέρουν νερό για μαγείρεμα. Έκαναν μια γυροβολιά στο λόγγο να μαζέψουν ξύλα για τη φωτιά, όσο ακόμα έφεγγε η μέρα.

Οι γυναίκες που τέλειωναν με την τακτοποίηση του «νοικοκυριού», φρόντιζαν να «περδικλώσουν» τα αλογομούλαρα να μην μπορούν να ξεμακρύνουν απ τον καταυλισμό. Στην συνέχεια ετοίμαζαν τον χώρο για ύπνο. Έκοβαν χλωρές κλάρες από έλατα, ρείκια, κουμαριές ή άλλα αγριόδενδρα της περιοχής, τα έβαζαν για στρώμα ρίχνοντας πάνω καμμιά μάλλινη βελέντζα ή παλιοφλοκιαστή. Τα γερόντια είχαν ήδη ανάψει τη φωτιά με τον ερχομό του σούρουπου κι οι γυναίκες κάθε φαμίλιας φρόντιζαν για το βραδινό φαγητό, που ήταν συνήθως ο τραχανάς, το κουρκούτι, οι βραστές πατάτες και σπάνια καμιά ζυμαρόπιτα.

Στη στράτα τα «φαϊά» πρέπει να βράζουν γρήγορα με λίγα ξύλα και να είναι χορταστικά, να «κόβουν την πείνα».

Με το νύχτωμα έφταναν στο πρώτο στέκι, το ένα πίσω από τα άλλο και τα κοπάδια. Οι πραταραίοι τα όρμωναν στις πλαγιές κι είχαν το νου τους μη σμίξουν. Τα γυροβόλιαζαν από δω, τα στόμωναν από κει, να γλαρώσουν μέχρι το σκάρο.

Σαν γίνονταν το φαϊ μαζευόντουσαν η κάθε φαμίλια γύρω από τη φωτιά για το βραδινό φαγητό, που τόσο λαχταρούσαν.

Στις στράτες πάντοτε τα πρόβατα ήταν νηστικά, γιατί το διάβα πολλών κοπαδιών, από τα ίδια μέρη «αποψίλωνε» κυριολεκτικά τον τόπο, δεν άφηνε χορτάρι πουθενά.

Τα παιδιά, όταν είχε γλυκό καιρό, δεν ησύχαζαν, μετρούσαν τα αστέρια, έλεγαν αινίγματα, κάνανε σχέδια για την επόμενη μέρα. Ονειρευόντουσαν τα φρούτα της εποχής, (σταφύλια, μήλα, σύκα) ή τα κάστανα που θα συναντούσαν στο διάβα τους και δεν τους έπιανε ύπνος, παρά τις συμβουλές, παρακάλια και καμιά φορά φοβέρες των μεγάλων.

Τα γερόντια μαζεύονταν σε μια γωνιά κι άκουγαν τις συζητήσεις των νεοτέρων, για το δρομολόγιο της επόμενης μέρας, λέγοντας κι αυτά κάποτε τη γνώμη τους. Ήταν ακόμη συνηθισμένο φαινόμενο – καθώς κάθε φαμίλια ήταν εγκαταστημένη δίπλα – δίπλα – να φωνάζει ο ένας στον άλλο μέσα στη νύχτα και να κουβεντιάζουν «*ε ουρέ Μήτρου, πως θα κάνουμι αύριου*», ενώ τα τσιγάρα να φεγγίζουν μέσα στη νυχτιά, καθώς τραβούσαν βαθιές ρουφηξιές, οι μεγαλύτεροι. Τέλος κάποτε τέλειωναν και οι ηρωϊκές γυναίκες με το πλύσιμο των «αγγειών» κι έπεφταν για ύπνο, να πάρουν μια ανάσα, να ξαποστάσουν, να πάρουν δύναμη για το δρομολόγιο της επόμενης μέρας.

Οι νυχτερινές στάσεις προϋποθέτουν τις ακόλουθες δραστηριότητες: ξεφόρτωμα ζώων, εγκατάσταση σκηνών, ετοιμασία του σημείου, όπου θα ανάψουν φωτιά για να μαγειρέψουν το φαγητό, εγκατάσταση κυκλικών περιφραγμάτων για την προστασία των ζώων, που γίνεται πότε με τους σάκους, που περιέχουν τα πράγματα και τα εφόδιά τους και πότε με αγκαθωτούς θάμνους, φράχτες, δηλαδή πολύ πρόχειρα και προσωρινά μέσα. Όλες αυτές οι εργασίες γίνονται από τις γυναίκες.

Το στήσιμο της τέντας

Ξεφόρτωναν τα άλογα και οι γυναίκες με τη βοήθεια κανενός προκομένου άντρα, ρίχνονταν να στήσουν την τσιατούρα (την τέντα). Έμπηχναν τις δύο ψηλές τεντόφουρκες, την μια αντικριστά στην άλλη, πέρναγαν από πάνω το «τεμπλί», έριχναν επάνω τεμπλί το τρανό κομάτι της τέντας, την έπιαναν απ εδώ και απ εκεί με τις γκλίτσες, μικρά ειδικά παλουκάκια με τσαρπαλάκι σα γάντζο, και απ τις θηλιές που είχε, έμπηχναν τις γκλίτσες στο χώμα και τέντωναν την τέντα και τη στέριωναν. Ύστερα έριχναν από πίσω και το μικρό κομμάτι της τέντας, που τόπιαναν με ειδική θηλιά απ την κορφή της πίσω τεντόφουρκας, το στέριωναν κι αυτό στης γης με τις γλίτσες, από δω και απ εκεί κι έτσι έκλεινε η τέντα από πίσω κι έμεινε ανοιχτή μοναχά από μπροστά. Έκοβαν και έριχναν μέσα στην τέντα τίποτα κλαράκια αν υπήρχαν, μάζωναν ύστερα στα σβέλτα τα φορτώματα πούταν ακόμα σκόρπια, όπως τάχαν ξεφορτώσει και εκεί απάνω στα κλαριά, μέσα στην τέντα, πόστιαζαν με την αράδα τα σακιά. Έτσι γρήγορα – γρήγορα έστηναν την τέντα και μαζώνονταν το κονάκι, γιατί στο μεταξύ έφτανε η ώρα

για το άρμεγμα κι έπρεπε να φτιάξουν στρούγκα, νάρθουν τα πρότα ν αρμεχτούν.

Χρησιμοποιούσαν σκηνές και τέντες από τραγόμαλλο, για να μην περνάει το νερό της βροχής, που στηρίζονταν σε ορθοστάτες. Το ύφασμά τους ήταν συνήθως μαύρο – καφέ (*κανούτες*) με ρίγες, ανάλογα με το *μελιέτι,* για να αναγνωρίζονται. Μια τέντα αποτελούνταν από τέσσερα – πέντε φύλλα πλάτους ενός μέτρου και μήκους πέντε, τα οποία ύφαιναν οι γυναίκες στον αργαλειό.

«Χρησιμοποιούν τον όρο «σκηνίτες», όνομα που προέρχεται από την υφαντή τέντα, η οποία μεταφερόμενη σκήνωνε με ασφάλεια τις ωοειδείς θολωτές καλύβες (Χατζημιχάλη Α.212-2250 και Kavadias 64-85), στους κάμπους και τα βουνά, καθώς και πρόχειρα τους οδοιπόρους στη στράτα σε όλους τους μετακινούμενους πληθυσμούς.

Η τέντα, το μεγάλο κομμάτι χοντρό ύφασμα (ή συρραφή περισσοτέρων), που κατασκευάζεται στον αργαλειό από τις γυναίκες με μαλλί από πρόβατα και γίδια, αποτελεί το μεταφερόμενο χρηστικό αντικείμενο, αλλά και το σύμβολο το οποίο συμπεριέχει και προβάλλει την έννοια του – θηλυκού – κοπαδιού, την επαγγελματική σχέση με αυτό, τον ποιμενικό νομαδικό τρόπο ζωής (αποδίδοντας στην ομάδα μέσα στην κυρίαρχη πατριαρχικότητα, τη θηλύτητά τους).

Το ένα κονάκι ακολουθούσε το άλλο, ο δρόμος της στράτας, περιλάμβανε τις ίδιες διαδικασίες, στο κάθε κονάκι: ξεφόρτωμα, στήσιμο της τέντας, άρμεγμα, φόρτωμα, στράτα, ξεφόρτωμα.

Η τέντα ή τσατούρα της διαδρομής

Τέντα[15] λένε όλοι ανεξαιρέτως οι Σαρακατσάνοι το πιο πρόχειρο στέγαστρό τους, την τραγομαλλίσια σκηνή και μόνο στην Αττική τη λένε και τσιατούρα.

Την τέντα τη στήνουν στο δρόμο, στα ταξίδια τους το Φθινόπωρο για να τους απαγγιάζει τη νύχτα και να προφυλάει το βιος τους από τις βροχές. Την Άνοιξη κοιμούνται όπως λάχει. Τότε την στήνουν μονάχα σαν πιάνει

[15] Βλ. Hoeg, τ.1,4,τ.2, 137. Λουκοπούλου, Ρουμελ. 88. Ηλιοπούλου, Ποιμενικά, σ.264. Στην Ηλεία τέντα = «η χαμηλή ποιμενική καλύβη, τετράγωνος, λιθόκτιστος μετά σαμαρωτής στέγης, την οποία αποτελεί χονδρόν εκ κοζιάς (η) ήτοι εκ τριχών αιγός παρασκευάζόμενο ύφασμα»

βροχή, ή για στρούγκα, σαν αρμέγουν, καθώς και για ίσκιο τη μέρα, όταν πήζουν τα τυριά οι γυναίκες και το μέρος είναι σπανό, χωρίς δένδρα και ίσκιους. Στις τέντες όμως μένουν πάντα Φθινόπωρο και άνοιξη, όταν φτάνουν στα καλοκαιρινά ή στα ξεχειμαδιά λιβάδια, ώσπου να ετοιμάσουν οι γυναίκες τα καλύβια. Το ίδιο σπίτια τους είναι πάλι οι τέντες, όσο καιρό μένουν – ένα και δύο μήνες – στο ξεχινοπουριό ή στο ξανοιξιό, όταν φεύγουν νωρίτερα από τα καλοκαιρινά ή τα ξεχειμαδιά λιβάδια για βοσκοτόπια, που έχουν περισσότερο και καλλίτερο χορτάρι, ή όταν μένουν για λίγο καιρό στα κοινοτικά λιβάδια, στο μουσά του κάθε χωριού.

Τα εξαρτήματα της τέντας τα κουβαλούν οι γυναίκες στα ταξίδια σε ξεχωριστό μουλάρι. Μόνες τους τις περισσότερες φορές στήνουν τη τέντα κάθε βράδυ και τη σηκώνουν κάθε πρωϊ, σαν τξιδεύουν. Πολλές φορές όμως τη στήνουν ή βοηθούν στο στήσιμό τους κι οι άντρες, όσοι ακολουθούν τα κονάκια. Κάθε τέντα την αποτελούν:

- Δύο ή τέσσερις λεπτοί κορμοί ή χοντρά κλαδιά, τα τεντόξυλα ή φούρκες
- Τα ραβδιά ή οι γκλίτσες από τέντα
- Η μεγάλη τέντα, ένα μεγάλο τραγομαλλίσιο σκουτί σαν βελέτζα
- Η τεντούλα, το μικρότερο τραγομαλλίσιο σκουτί
- Τα τσόλια, τα ακόμη μικρότερα σκουτιά
- Τα σκοινιά ή οι τριχιές
- Οι κλιτσούλες με τα διχάλια

Με δυο τρόπους κάνουν το σκελετό της τέντας. Ο πιο συνηθισμένος, που γίνεται με τρία ξύλα, όπως λένε, είναι ο ακόλουθος:

Βαρούν καταγής τα δυο χοντρά και στερεά ελατίσια τεντόξυλα, που είναι μυτερά από τη μια μεριά, σα σουφλιά, για να μπήγονται εύκολα και να στερεώνονται στο χώμα. Τα τεντόξυλα αυτά έχουν ύψος περίπου 2,50 και πολλές φορές διχάλια στην άκρη ψηλά απάνω, τις φούρκες, που απ αυτές παίρνουν και το όνομα. Το ένα τεντόξυλο από το άλλο απέχει 2,50 – 4,00 μέτρα, ανάλογα με την τραγομαλλίσια τέντα που έχουν και την οικογένεια που θα μείνει. Έτσι, άλλες τέντες είναι μικρότερες και άλλες μεγαλύτερες. Πάνω στις φούρκες ψηλά στα διχάλια τους, στηρίζουν και δένουν οριζόντια τα ραβδιά ή τις κλίτσες από τέντα. Τα ραβδιά σπάνια είναι μονοκόμματα, αλλά δυο ή τρία, ανάλογα με το μάκρος της τέντας, για να μπορούν να

μεταφέρονται εύκολα. Προτού τα βάλλουν πάνω στις φούρκες τα ματίζουν, δένουν το ένα με το άλλο. Αυτός είναι ο ένας απλός σκελετός της τέντας. Τρία ξύλα δηλαδή που σχηματίζουν ένα Λ (και όχι ένα Π που αναφέρει η Αγγελική Χατζημιχάλη, σ.46)

Ένας άλλος τρόπος, που συνηθίζουν σπανιότερα, είναι ο εξής: Χώνουν στη γη τέσσερα κατακόρυφα τεντόξυλα, έτσι που να σχηματίζεται πάνω στο χώμα ένα ορθογώνιο. Η μικρότερη στενή πλευρά του ορθογωνίου, έχει μάκρος 1,50 – 2,00 μέτρα και η μεγαλύτερη, η μακριά, ανάλογα με τη τέντα, 2,50 – 4,00 μέτρα. Πιάνουν μαζί τα δυο τεντόξυλα της κάθε στενής πλευράς, τα σμίγουν προς τα πάνω, τα αδερφώνουν στις κορφές και τα δένουν. Έτσι κάθε δύο τεντόξυλα σχηματίζουν από τη βάση ως τη κορφή ένα τρίγωνο, με μια διχάλα στην κορφή τους. Στις δύο διχάλες στηρίζουν οριζόντια τα ραβδιά ή τις κλίτσες, όπου και τα δένουν. Πάνω απ τον ένα ή τον άλλο σκελετό της τέντας, δηλαδή πάνω από τα οριζόντια ραβδιά, ρίχνουν τη μεγάλη τραγομαλλίσια τέντα[16], που το τραγόμαλλό της διώχνει, σέρνει, χύνει τα νεροβρόχια. Έτσι σχηματίζεται η στέγη, που σκεπάζει την τέντα στις δύο μακριές πλευρές. Για να στερεώνεται, έχουν ραμμένες στις δυο μακριές πλευρές της, στους γύρους, που φτάνουν στο χώμα, θηλιές γινομένες από τριχιά. Ο κάθε γύρος της τέντας έχει οκτώ θηλιές. Μ αυτές την τεντώνουν πάνω στα μικρά παλούκια, στις κλιτσούλες με τα διχάλια, που μπήγουν στη γης σε απόσταση 2,00 μέτρα περίπου από το σκελετό της στέγης, που έχει σχήμα Π και 1,00 – 1,50 μ. από το σκελετό της στέγης, που έχει στη βάση σχήμα ορθογώνιο. Περνάνε τις θηλιές από τις οκτώ κλιτσούλες κι η μεγάλη τέντα έχει στερεωθεί. Το τρίτο πίσω μέρος της τέντας, το σκεπάζουν με την τεντούλα και το στερεώνουν επίσης στο χώμα με θηλιές, που πιάνουν σε άλλες κλιτσούλες. Αν μείνει κανένα κομμάτι ανοικτό, ρίχνουν άλλα τσόλια. Το τέταρτο μπροστινό μέρος της τέντας, την είσοδο, την αφήνουν τις περισσότερες φορές ανοιχτή. Αν όμως τραβάει αγέρας ή τους παίρνει η βροχή, βάζουν τη νύχτα κανένα τσόλι, που τη μέρα το ανασηκώνουν. Μέσα στις τέντες τα πράγματα δεν είναι και πολύ ευχάριστα, είναι όμως πολύ καλίτερα απ το να είσαι έξω. Όταν βρέχει δεν παίρνει ύπνος τις γυναίκες όλη

[16] Για να γίνει η μεγάλη τέντα, χρειάζονται εξηνταπέντε πήχες ύφασμα ή εικοσιοκτώ οργιές άρραφτο σκουτί. Κόβουν τις εικοσιοκτώ οργιές σε έξι μέρη και τα ενώνουν, για να γίνει η τέντα σα μια πλατιά μακριά βελέντζα.

τη νύχτα. Την ξημερώνουν όλοι, όσοι μένουν μέσα στην τέντα, καθιστοί, κούκουλοι, κουλουριάζονται και κάθονται σκεπασμένοι πάνω στο χώμα με τσόλια και κάπες. Τα νεροβρόχια περνούν κάτω από την τέντα και δεν τους αφήνουν να πλαγιάσουν. Μεγάλη τυραννία τραβούν οι γυναίκες με τη φωτιά, σαν ανάβει μέσα στην τέντα και σαν ψήνουν ψωμί με τη βροχή.

Τις περισσότερες φορές τα Φθινόπωρα έβρεχε ασταμάτητα καθώς ξεκινούσαν από το χωριό και το ξημέρωμα σε κάθε σταθμό εύρισκε ξάγρυπνους και κουρασμένους τους νομάδες. Κάποιοι χρησιμοποιούσαν τις τέντες = σκηνές φτιαγμένες με μάλλινο αργαλίσια ύφασμα, που τις έστηναν σε κάθε σταμάτημα και γλίτωναν από τη βροχή και το κρύο. Άλλοι χρησιμοποιούσαν μάλλινα «τσιόλια», που τα έριχναν πάνω από τις μεριές.

Η στράτα απ τα ψηλά μέχρι τα χειμαδιά είχε χάνια για τους οδοιπόρους και τους αγωγιάτες, αλλά και για τις φαμίλιες των νομάδων στις δύσκολες βραδιές.

Πολλές φορές στους σταθμούς έφτιαχναν καλατζιούκες κι έβαζαν τις φαμίλιες τους σ αυτές. Έκοβαν 6 – 8 μακριά λουριά από δένδρα, έμπηχναν στη γη τα μισά απ τη μια μεριά και τα άλλα απ την άλλη, αδέρφωναν τις λεπτές κορφές τους και σχημάτιζαν έτσι τοξωτή καμάρα. Έριχναν πάνω παλιές βελέτζες, τσιόλια και κάπες κι έφτιαχναν με αυτό τον τρόπο πρόχειρα καλύβια.

Η φωτογωνιά

Μόλις σταματήσουν στο μέρος που θα στηθούν οι τέντες, ανάβει αμέσως κάθε νοικοκυρά στο ύπαιθρο, απέναντι από την τέντα, τη φωτιά. Είναι το φυλακτικό τους. Σ αυτή ψήνουν το ψωμί το βράδυ, σα ξεφορτώσουν και το πρωϊ σα ματαφορτώσουν.

Η φωτιά που ανάβουν στο δρόμο δεν πρέπει να σβήσει, όλο τον καιρό που μένουν στο ίδιο μέρος. Πρέπει η ίδια να καίει αδιάκοπα μέρα – νύχτα. Έτσι σαν πλαγιάσουν, την δυναμώνουν κι έχουν τη νύχτα όλη την ώρα το νου τους να μη σβήσει. Τη φωτιά αυτή, αλλά και τον τόπο που την ανάβουν, μέσα ή έξω από την τέντα, τη λένε φωτογωνιά. Στην αναμμένη της θράκα της ή τη θρακιά ξανανάβουν μεγάλη φωτιά την άλλη μέρα. Για να ξαναψήσουν ψωμί και για να κρατήσουν άσβεστη, όσο καιρό μένουν στον ίδιο τόπο. Αν τύχει και σβήσει τη νύχτα, το λογιάζουν για πολύ κακό μήνυμα. Πάνε παρέκει και

ανάβουν άλλη. Και ποτέ δεν ανάβουν άλλη φωτιά στην ίδια φωτογωνιά που σβήνει. Έτσι, σαν ανάβουν φωτιά μέσα στην τέντα, είτε επειδή βρέχει, είτε για να ζεσταθούν ή για να στεγνώσουν, τότε βασανίζονται παραπάνω. Την ανάβουν έξω – έξω, κοντά στο μπροστινό τεντόξυλο και θερμαίνονται με τη θράκα που φέρνει πυρ. Μα δεν κλείνουν μάτι όλη τη νύχτα, για να μη σβήσει η θράκα και να μην πάρει φωτιά η τέντα, τα σακιά με τα σκουτιά τους, τα σακιά με το αλεύρι κ.ά. *«Κάνουμε σκύλινη ζωή»*, λένε *«ο Θεός δίνει δύναμη να έχουν οι γυναίκες…»*

Το άρμεγμα στη στράτα

Οι άντρες που δεν είναι τσοπαναραίοι, έχουν φτιάξει στο μεταξύ στρούγκα. Η στρούγκα αυτή είναι πρόχειρη και γίνεται με παλούκια που μπήχνονται κυκλωτερά, δένονται στην κορφή τους το ένα με το άλλο με τριχιές, κι απάνω στην τριχιά ρίχνονται τσιόλια, που παίρνουν απ΄ όλα τα κονάκια. Αφήνουν ένα άνοιγμα τρανό στο πίσω μέρος και ένα στενό (ντίρα) πέρασμα μπροστά, το μπροστοστρούγκι. Εκεί κάθονται στην αράδα, απ εδώ κι απ εκεί οι αρμεχτάδες, πάνω σε τρανά λιθάρια, ή σε κακάβια, καρδάρες αναποδογυρισμένα, ή και σε πυροστιές σκεπασμένες με καμιά διπλωμένη κάπα ή τσιόλι, άμα δεν έχει λιθάρια ο τόπος. Τα παιδιά τρέχουν όλα, άλλα για να βαρέσουν από πίσω, δηλαδή να μην αφήσουν τα πρότα να φύγουν απ τη στρούγκα κι άλλα, ένα – δυο μπαίνουν μέσα και «κεντάνε», σκουντάνε μπροστά τα πρότα, από ένα – ένα με την γκλίτσα, για να περνάνε στο μπροστοστρούγκι, να τα αρμέγουν. Αρμέγουν οι βλάχοι και κουβεντιάζουν για καμιά ζημιά πούκαναν, για το χορτάρι που βρήκαν στη στράτα, για την τιμή πούχει το γάλα και το τυρί, για το καινούργιο κονάκι και θα κάνουν και από τέτοια..

Τελειώνει το άρμεγμα, θα μετρήσουν το γάλα σε καζάνι χαλωματένιο ή τσίγκινο, που θα το έχει φέρει όποιος παίρνει το γάλα, όποιος έχει αράδα και πιάνοντας τα δυο από τ΄ αρβάλια (χερούλια), το σηκώνουν και το πάνε στο κονάκι του, στην τέντα του για να το πήξει. Εκείνος λοιπόν πούχει αράδι (σειρά) και πήρε το γάλα, θα το πήξει, θα το μάσει αργά τη νύχτα στις τσαντίλες και την άλλη μέρα, θα τις έχει κρεμασμένες στο σαμάρι σε κάνα άλογο και όπως θα περνάνε τα κονάκια σε κάνα χωριό ή πολιτεία, θα το πουλήσει.

Αλλά και τ΄ άλλα κονάκια θάχουν αρμέξει τα γίδια τους. Το γιδόγαλο δε μπαίνει στην αράδα και το κάθε κονάκι αρμέγει τα γίδια του ξεχωριστά, δηλαδή όχι σε άλλη στρούγκα, αφού ένα κοπάδι τάχουν όλοι, αλλά στο δικό του καρδάρι. Έτσι θα βράσουν κι αυτοί το γιδόγαλό τους να φάνε. Πολλές φορές θυμάμαι τότρωγα και άβραστο, ή θα πήξουν και γιαούρτι για να τη βάλουν σε σακούλα, να την έχουν έτοιμη την άλλη μέρα για το άλλο κονάκι, να φάνε.

Μπορεί να φτιάξουν και κουσ(ι)μάρι, ένα πολύ νόστιμο και πολύ παχύ φαϊ, από τυρί τσαντίλας, που τα αφήνουν και ξυνίζει και μετά το ανακατώνουν και το δουλεύουν με αλεύρι σε κατσαρόλα ή σε βαθύ τηγάνι στη φωτιά

Ξημέρωσε, καινούργια μέρα στη στράτα

Την επόμενη τα χαράματα ξανά-ξεκινούν, αφού πρώτα γίνουν οι παραπάνω διαδικασίες σε αντίστροφη σειρά. Και το ταξίδι συνεχίζεται στο ρυθμό των κοπαδιών, ώσπου να φτάσουν στον τόπο, που έχουν επιλέξει για την καινούργια εγκατάσταση, για πολλές μέρες, καμιά φορά και βδομάδες.

Παλιότερα, στις μετακινήσεις των ημινομάδων, υπήρχαν κίνδυνοι και ο σχηματισμός της πορείας ήταν καθορισμένος: μπροστά πήγαιναν οι άντρες οπλισμένοι. Και σήμερα οπλοφορούν οι κτηνοτρόφοι (διαθέτουν κυνηγητικά όπλα στα αγροτικά αυτοκίνητά τους). Ακολουθούν φορτωμένα τα φορτιάρικα ζώα με τα υπάρχοντά τους και τα γυναικόπαιδα. Τα ζώα ακολουθούσαν βόσκοντας, φυλασσόμενα από οπλισμένους άντρες και άγρια τσοπανόσκυλα (Hammond 1976: 39). Πριν τον εκσυγχρονισμό με τα φορτηγά αυτοκίνητα και όταν πια δεν υπήρχε κίνδυνος αρπαγής του κοπαδιού, τα πρόβατα ακολουθούσαν βόσκοντας, φυλασσόμενα μόνο από τους τσοπάνους και τα τσοπανόσκυλα. Τέλος οι μετακινήσεις προϋποθέτουν επίσης επαφές με την περιβάλλουσα κοινωνία την οποία μοιραία διασχίζουν. Επομένως, θα πρέπει να ληφθούν κατάλληλα μέτρα και να γίνουν ορισμένες διευθετήσεις για την επιτυχημένη έκβαση αυτής της επιχείρησης..

Ο πρωϊνός τραχανάς

Προτού κινήσουν κοπάδια και κονάκια για τη στράτα, οι γυναίκες (νοικοκυρές) άναβαν τη φωτιά, έβαζαν την πυροστιά ή ζύγωναν δύο ορθογώνιες πέτρες τη μια κοντά στην άλλη κι ακουμπούσαν πάνω το κακάβι

με τον τραχανά. Οι πραταραίοι άφηναν για λίγο τα λιανοπαίδια στα κοπάδια κι έρχονταν κοντά στη φωτιά. Καθισμένοι γύρω απ τη φωτιά κρατούσαν από μια καπακιά αχνιστό τραχανά, έριχναν και λίγη άρμη από το τομάρι να «νοστιμεύει», έτριβαν και κάμποσο ψωμί και άρχιζαν να τρώνε φυσώντας τον τραχανά να κρυώσει πότε – πότε.. Αφού γέμιζαν κι άδειαζαν κάνα – δυο φορές τα καπάκια τους οι πραταραίοι, σαλαγούσαν τα γιδοπρόβατα και φεύγα. Αργότερα για κολατσιό φόρτωναν και τα αλογομούλαρα οι γυναίκες με τους άνδρες και ξεκινούσαν για τον επόμενο σταθμό. Το Φθινόπωρο δεν υπήρχε μεγάλη βία να φορτώνουν αξημέρωτα, γιατί δεν έκανε ζέστη, οπότε είχαν περιθώριο να τραβιούνται αργά – αργά.

Το μέτρημα και το δόκημα

Το μέτρημα[17] κάθε κοπαδιού ήταν απαραίτητο σε κάθε σταθμό της στράτας για να ξέρει ο πρατάρης ότι έχει φέρει όλα τα ζωντανά στο σημείο αυτό, στις στράτες που αναμέριζαν τα κοπάδια υπήρχε περίπτωση να «κοπούν» δυο – τρία πρόβατα, αναζητώντας βελάνια ή χλωρασιά. Οι πραταραίοι μετρούσαν τα πρόβατα μόλις έβγαιναν σε κάποια λάκα ή στενοποριά.

Ξέκοβαν από το κοπάδι τα κριάρια με τα κουδούνια ή καμιά δεκαπενταριά πρόβατα και τα υπόλοιπα αράδιαζαν ακολουθώντας τα. Στέκονταν δύο τσοπαναραίοι, ο ένας από τη μια μεριά κι ο άλλος από την άλλη και μετρούσαν τα πρόβατα που περνούσαν ανάμεσά τους. Συνήθως μετρούσαν από το 1 έως το 50 και πάλι από την αρχή. Εάν το κοπάδι είχε 378 πρόβατα, μετρούσαν 7 «πενηντάρια» και ένα «28άρι». Το «28άρι» το έλεγαν *πανωμέτρι*.

Όταν οι δύο μετρητάδες εύρισκαν το πανωμέτρι, είχε καλώς, σε αντίθετη περίπτωση ξαναμετρούσαν το κοπάδι κι αν έλειπε κάποιο ή κάποια πρόβατα, άρχιζε η προσπάθεια να «δοκηθούν», να προσδιορίσουν ποιο πρόβατο λείπει. Τις περισσότερες φορές «δοκιούνταν» το χαμένο ζωντανό, γιατί οι πραταραίοι γνώριζαν τα πρόβατά τους, όπως η μάννα τα παιδιά της, ας ήταν πολλά ίδια. Κάποιοι τσοπαναραίοι όμως είχαν ιδιαίτερη ικανότητα να γνωρίζουν και να δοκιούνται όλα τα πρόβατά τους, ακόμα και τα λάϊα, που δεν

[17] Καρατζένη Β. Νίκου1991: *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων)*, σ.167-8, Άρτα

έχουν πολλά σημάδια να τα ξεχωρίσει κάποιος.. Δραματική σε αγωνία ήταν η αναζήτηση του «χαμένου» προβάτου ή περισσοτέρων, αν έλειπαν απ το κοπάδι. Ποιος να γυρίσει πίσω να τα ψάξει; που να τα βρει; ποιος θα μείνει με το κοπάδι; συνήθως γύριζε κάποιος ώριμος άντρας ν αντέχει στη κούραση, να ξέρει που θα ψάξει και να μπορέσει τέλος να προφτάσει το κοπάδι, που συνέχιζε την πορεία του για τον κανονικό σταθμό, αν δεν υπήρχαν περιθώρια να χασομερήσει στη στράτα. Πολλές φορές, αυτός που γύριζε πίσω εύρισκε τα χαμένα πρόβατα και η χαρά όλων ήταν απερίγραπτη, μα τις περισσότερες φορές επέστρεφε άπρακτος και λυπημένος…

Το «διάβα» των κοπαδιών

Το πέρασμα των κοπαδιών μέσα από χωριά και πόλεις, ήταν σωστό πανηγύρι. Παιδιά, γυναίκες, αργόσχολοι, οι «αρχές» των χωριών έβγαιναν στους δρόμους να χαρούν τα μάτια τους και τα αυτιά τους θέαμα και ακρόαμα. Το διάβα του κοπαδιού μέσα από ένα χωριό ή πόλη, ήταν η καλύτερη στιγμή για τους περήφανους τσελιγκάδες και τους μερακλήδες τσοπάνηδες, που έκαναν ότι μπορούσαν να διαβεί το κοπάδι τους καλοαρματωμένο, ν αφήσει άκουσμα το πέρασμά του.

Ο τσοπάνος, πριν φτάσει στο χωριό, έβγαζε το καθρεφτάκι, το «γυαλί» και την τσατσάρα του κι έφτιαχνε τον τσιαμπά του. Στην συνέχεια ξέκοβε από το υπόλοιπο κοπάδι τα 5 – 6 τραϊά μαζί με τα γκεσέμια κριάρια και τα σαλαγούσε μπροστά, χούγιαζε κιόλας κάπου – κάπου, έτσι στο χαμό να βιαστούν λιγάκι για ν αντιβοήσουν οι δρόμοι και τα σοκάκια από το βρονταριό της καλοταιριασμένης αρμάτας.

Πίσω απ το γραφικό αυτό σχηματισμό ερχόταν το προβατομάνι, ατέλειωτο κομπολόι στα στενά ή νωχελικό ποτάμι στις ανοιχτωσιές του δρόμου. Καμμιά άλλη εποχή του χρόνου τα πρόβατα δεν ήταν τόσο καθαρά, κατάλευκα, σαν τα σύννεφα της άνοιξης. Οι φθινοπωριάτικες βροχές είχαν ξεπλύνει τα μαλλιά τους που είχαν μεγαλώσει κι άμα τα κοπάδια είχαν «πάρει καλό χινόπωρο», τα μαλλιά των προβάτων «έπεφταν μέχρι τα νύχια», κατά την έκφραση των τσοπαναραίων. Πολλές φορές μπροστά από κάθε κοπάδι βάδιζε ένας πρατάρης, που κατείχε τα μυστικά της τσοπάνικης ζωής και κοντοκρατούσε τη μπροσνέλα, εκεί όπου έκρινε κατάλληλο το μέρος να μαζευτεί όλο το κοπάδι, το αναμέριζε από τη μια ή την άλλη πλευρά του

δρόμου, άμα έβλεπε βοσκή ή τάχυνε το βήμα του όταν έπρεπε να περπατήσουν μεγάλη απόσταση ώσπου να κάνουν κονάκι (διανυκτέρευση).

Ο Χρ. Χριστοβασίλης, ο υμνητής της τσοπάνικης ζωής, γράφει:

«…τραβούν μπροστά οι φαμίλιες και πίσω τα κοπάδια
Κοπάδια καλοζώητα και καλοβοσκημένα
Κι αχολογούν οι λαγκαδιές και αχολογούν οι κάμποι
Από τα κυπροκούδουνα και τους στριγγούς σαλάγους…»

Πώς τους βλέπαν οι άλλοι

Έχει στ αλήθεια ιδιαίτερη χάρη κι ομορφιά το βλαχοκατέβασμα. Έχεις να δεις πολλά και ν ακούσεις χίλια δυο αχολογήματα. Έχεις ακόμα να παρατηρήσεις κι ορισμένες βλάχικες συνήθειες. Αν τύχει και μισοαρρωστήσει κανένα πράμα, το φορτώνουν κι αυτό πάνω στα ζα τους και το κατεβάζουν με το παράξενο φορτίο στους κάμπους…

Η πορεία των νομάδων γίνονταν ακολουθώντας τα ρέματα και τις κοίτες των ποταμών, όπως έκαναν οι κτηνοτρόφοι σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας (Ελένη Ψυχογιού, 2000), με ενδιάμεσους σταθμούς για διανυκτέρευση τα κονάκια, που ήταν από πριν γνωστά..

Καθώς κατεβαίνουν περνούν ανάμεσα από μικροχώρια, πλαϊ από πολιτείες, μες από καμπίσια μέρη και συνεχίζουν - συνεχίζουν το δρόμο τους. Τυχαίνει καμιά όμως φορά να νυχτώσουν κοντά σε κανένα αρχοντοχώρι και τότε ζητάνε ένα ή δυο χερσοχώραφα να τα κάμουν προσωρινά πρατομάντρια ή γιδομάντρια. Κι αφού πάρουν την έγκριση των νοικοκυραίων, στήνουν μια τέντα τραγομαλλίσια και περνούν τη βραδιά τους πλάϊ στα κοπάδια τους με μάτια, που δεν τα αφήνει ή έγνοια και η συλλοή να κλείσουν.

Μέσα στους καφενέδες του χωριού μεσόκοποι άνδρες συζητάνε για τη βλαχουριά, που πλάκωσε στον τόπο τους κι ακούς να λένε: *«έπεσε η βλαχουριά κι έγδαρε τον τόπο μας»* δηλαδή δεν άφησαν χορτάρι για χορτάρι πουθενά. Τόφαγαν τα ζωντανά τους. Τι να σου κάνουν όμως; από πού θα περάσουν για να πάνε στα χειμαδιά τους;

Με τα βαθιά χαράματα αφήνουν το χωριό τους, που τους φιλοξένησε και ξαναπαίρνουν το δημόσιο δρόμο, που θα τους βγάλει στον κάμπο. Εκεί σα θα φτάσουν, τους περιμένουν ένα σωρό άλλα βάσανα κι άλλες φροντίδες, έχουν να κάνουν άλλες πιο τρανές δουλειές από το κατέβασμα..

Οι οικογένειες ακολουθούσαν τα κοπάδια με τα πόδια. Στα ζώα θα φορτωθούν τα σκεπάσματα, ρούχα, σκεύη. Στα άλογα φορτώνονταν και οι τέμπλες, που θα στεριώσουν τη τέντα, όπου τους πάρει νύχτα. Κι αυτό είναι σχεδόν πάντα προσχεδιασμένο να συμβεί κοντά σε χωριό ή πόλη. Τα ζώα, το ένα κοντά στο άλλο – «κανταρέλα» - σε μια πομπή που λέγονταν καραβάνι.

Οι σκυλοκαυγάδες στους σταθμούς

Σε κάθε στάση Φθινόπωρο και Άνοιξη, νυχτέρευαν διαφορετικές συντροφιές με πολλά κοπάδια και τσοπανόσκυλα. Υπήρχαν φορές που συναντιόντουσαν τριάντα σκυλιά, άγρια, αληθινοί κέρβεροι. Τα παιδιά των νομάδων χαιρόντουσαν με τους σκυλοκαυγάδες, που καμάρωναν για το δυνατό τους και έκλαιγαν όταν το έχαναν.

Τα φαϊά στη στράτα

Η διατροφή των Σαρακατσιαναίων στη στράτα, καθορίζονταν όχι μονάχα απ το γενικό βοιοτικό τους επίπεδο, αλλά κι από τις ανάγκες και τις δυνατότητες του ταξιδιού. Βασική τροφή τους ήταν το γάλα, τριμμένο ψωμί, πολλές φορές τότρωγαν και άβραστο το γιδίσιο, γιαούρτι γιδίσια σε σακούλα και σε ειδικό τομαράκι (τουλούμι). Επίσης τυρί φρεσκοαλατισμένο σε κανένα κακάβι ή γκαζοντενεκέ. Τίποτα χαλβά που θα αγόραζαν σε κάνα χωριό ή πολιτεία. Έφτιαχναν και καμιά ζυμαρόπιτα ή χλωρόποτα[18].

Η χλωρόπιτα γίνονταν με αλεύρι καλαμποκίσιο και πιο σπάνια καθάριο, ανακατωμένο με χλωρό, δηλαδή της τσαντίλας, τυρί και ψημένο στα ταψί με το γάστρο από πάνω. Είναι ευκολόφτιαστο, νόστιμο και χορταστικό φαί. Καμιά φορά έφτιαχναν και κουσμάρι. Το ψωμί, που για το ζύμωμά του έσερναν μαζί τους τη σκαφίδα, τόψηναν κι αυτό στα ταψί, γιατί τους έλειπε στη στράτα η βάστρα. Στα παζάρια που πέρναγαν αγόραζαν καμιά φορά και κάνα φλώρο, χάσικο, καρβέλι ψωμί. Θυμάμαι πως το τρώγαμε σαν νάταν παντεσπάνι!

[18] Μποτού Άλεξ. Γιάννη, σ.101

Δρομολόγια, σταθμοί και περάσματα

Στο δρομολόγιο υπήρχαν σταθμοί προκαθορισμένοι, σημεία που οι νομάδες διανυκτέρευαν. Η απόσταση που περπατούσαν ήταν περίπου 25 – 30 χιλιόμετρα τη μέρα, γιατί τα πρόβατα είναι αργοβάδιστα, η στράτα σε πολλά σημεία δυσκολοδιάβατοι. Με θέσπισμα του Βουλευτικού στις 18/2/1825, που επικυρώθηκε με το υπ αριθμ. 601 της 4/2/1830 του Καποδίστρια, οι νομάδες είχαν δικαίωμα να μείνουν ένα 24ωρο στον κάθε σταθμό[19]. Ο τόπος διανυκτέρευσης των διερχόμενων νομάδων, έπρεπε να έχει εκεί κοντά νερό, να διαθέτει λίγη ισοτοπιά για τα πρόβατα, χερσιές χωρίς αγροζημιές.

Σε κάθε σταθμό λοιπόν, οι νομάδες μπορούσαν να μείνουν μόνο ένα 24ωρο, αν ήθελαν να μείνουν περισσότερο έπρεπε να συννενοηθούν με τον αγροφύλακα και τους ντόπιους προβατάρηδες. […]

Οι δραγάτες και οι ζημιές

Σ όλη τους τη ζωή οι νομάδες[20] είχαν να κάνουν με τον αγροφύλακα, το μάτι και το αυτί της εξουσίας[21]. Στις στράτες του Φθινοπώρου οι ζημιές των προβάτων ήταν πολλές γιατί υπήρχαν σπαρτά, λιβάδια φυλαγμένα και τα ζωντανά πεινασμένα τις περισσότερες φορές δεν καταλάβαιναν από σύνορα, όρια και «απαγορευμένα».

Οι ίδιοι οι νομάδες ορμητικοί στο διάβα τους, σαν τα ποτάμια των βουνών τους, δεν απέφευγαν τις ζημιές, γιατί όντας δεμένοι από τα γεννοφάσκια τους με τα κοπάδια, έβλεπαν τη ζωή μέσα από τα πράματά τους, είχαν την αντίληψη πως όπου έβλεπαν χλωρασιά (χορτάρι) έπρεπε να την «απολύσουν», αρκεί να χορτάσουν τα πρόβατά τους.

Επίσης η αίσθηση του φευγιού, της προσωρινότητας, αφού μια μέρα βρίσκονταν σ ένα τόπο την άλλη σε άλλο, τους έκανε να διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά και στάση απέναντι στα σπαρτά, τα δένδρα και την ιδιοκτησία γενικότερα, χωρίς να λογαριάζουν το μόχθο και την αγωνία του μόνιμα ριζωμένου χωριάτη, που πάλευε να αναστήσει τη σπορά και τα δένδρα του.

---

[19] Ζωγράφου Δ.: «Ιστορία της Ελληνικής γεωργίας», έκδ. *ΑΤΕ*, τόμος Γ΄ σελ. 55, 117
[20]Μποτού Άλεξ. Γιάννη1982:*Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.89-115, Αθήνα.
[21] Μποτού Άλεξ. Γιάννη1982:*Οι Σαρακατσιαναίοι*, σ.168, Αθήνα

Εάν ο χωρικός ήταν καλοπροαίρετος συμβιβαζόντουσαν με τους ζημιωτές, εάν όμως ζητούσε «ξαγορά», υπερβολική αποζημίωση, οι κτηνοτρόφοι αρνιόντουσαν να πληρώσουν και τότε ο αγροφύλακας έκανε μήνυση για λογαριασμό του χωρικού, κι ήταν αναγκασμένοι νάρθουν το χειμώνα απ τα χειμαδιά, εκεί που θα γινόταν η δίκη τους.

Ο αγροφύλακας βέβαια προσπαθούσε να συμβιβάσει τις δύο πλευρές, αλλά πάντοτε έπαιρνε το μέρος του χωρικού, που ήταν συντοπίτης του, αλλά και για το λόγο ότι η ελληνική νομοθεσία προστάτευε την ιδιοκτησία από παλιά.

Αναφέρονται[22] και περιπτώσεις που δραγάτες[23] έκλεβαν τη νύχτα τα μουλάρια τους απ τους σταθμούς διανυκτέρευσης των μετακινουμένων και τα κρατούσαν δεμένα ζητώντας την άλλη μέρα «ποδοκόπι' από τους κτηνοτρόφους για ζημιές που ποτέ τα ζωντανά δεν έκαναν, άλλες δε φορές στα χειμαδιά ξέκοβαν 4-5 πρόβατα από το κοπάδι κρυφά, τα παρουσίαζαν την άλλη μέρα στη στάνη ζητώντας αμοιβή, γιατί τάχα έκαναν ζημιά σε σπαρτά. *«Οι αγροφύλακες ήταν πληγή αγιάτρευτη»*(Μποτού Αλεξ. Γιάννη,1982:70)

Πάλι οι αγροφύλακες και οι ζημιές

Ο τόπος την Άνοιξη ήταν ολούθε κλειστός από τα σπαρτά. Πολλές φορές τα κοπάδια είναι αναγκασμένα να περπατούν τη νύχτα κατάστρατα, ανάμεσα απ τα σπαρτά, χωρίς ν αναμεράνε για βοσκή. Κι όσο νάναι, το κοπάδια ολόκληρα είναι και θα πατήσουν στο σπαρτό και κάτι θ αρπάξουν να φάνε περπατώντας. Και αυτό θα γίνει όσο και να θελήσουν οι τσοπαναραίοι να το εμποδίσουν, άσε που οι Σαρακατσιαναίοι όλο και θα το αφήσουν κάτι να αρπάξουν, κάτι να φάνε. Οι δραγάτες όμως είναι πανταχού παρόντες και καρτερούν κάτι να αρπάξουν κι αυτοί. Ξέρουν τις διάβες και τα περάσματα και κάθονται και φυλάνε εκεί. Αλλά και οι Σαρακατσαναίοι βάζουν όλη τους την πονηριά να αποφύγουν το χαράτσωμα και τους τζερεμέδες. Κι έτσι άμα βγει μπροστά τους αγροφύλακας και τους ρωτήσει τίνος είναι τα πρόβατα, πολλές φορές οι τσοπαναραίοι δε θα πουν το όνομα του τσέλιγκα, - πολύ δε

[22] Καρατζένη Β. Νίκου1991: *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων (οι άνθρωποι των αετοκορφών, της αυγής, του ήλιου και των καταιγίδων*), σ.169, Άρτα
[23] Αγροφύλακας, δραγάτης=αμπελοφύλακας, λέξη Αλβανική: dragat=δραγάτης

περισσότερο το δικό τους – αλλά άλλο, αληθινό ή ψεύτικο. Ταυτότητες τότε φυσικά δεν υπήρχαν. Κείνα τα χρόνια, πολλές φορές έδιναν το όνομα του Μαλαμούλη, τρανού Σαρακατσιάνου πρωτοτσέλιγκα. Ήξεραν ότι αυτός έχει δόντι γερό και δεν τον κόλλαγαν εύκολα ούτε οι αγροφύλακες, ούτε οι αρχές. Καμιά φορά έδιναν τόσοι πολλοί το όνομά του, καθώς για μέρες περνώντας τα κοπάδια στη στράτα, που οι δραγάτες καταλάβαιναν το κόλπο: *Μα τι διάολο, φέτος όλο πρόβατα και κονάκια του Μαλαμούλη περνάνε;* Έλεγαν.

Πολλές φορές έδιναν στον αγροφύλακα λίγο χαρτζιλίκι και σταμάταγε εκεί το πράγμα. Τύχαιναν όμως φορές, είτε γιατί είχαν κάνει τα πρόβατα μεγάλη ζημιά, είτε γιατί ο αγροφύλακας ήταν ανάποδος, ήθελε να πάρει *πρώτο* ντε και καλά, να το πάει στο χωριό, να πάρει *πεδοκόπι* και να πληρωθεί και η ζημιά και τότε έφταναν και μέχρι το ξύλο. Και οι Σαρακατσιαναίοι δεν αστειευόντουσαν, άμα έπιαναν τις γκλίτσες, μι αυτές ξυλοδέρνονταν. Καμιά φορά τα πράγματα έφταναν και σε χειρότερα. Οι αγροφύλακες άμα τάβρισκαν ζόρι απ τους Σαρακατσιαναίους, σφύραγαν και ζήταγαν βοήθεια κι απ τους χωριανούς τους, τους ζευγίτες, που όργωναν ή έκαναν άλλες δουλειές εκεί γύρω, όπου γίνονταν τότε μεγάλη φασαρία.

Τα καραβάνια

Οι δρόμοι που κάνουν τα καραβάνια, άνοιξη και Φθινόπωρο, είναι και σήμερα σχεδόν πάντα οι ίδιοι. Γεμίζουν και τις δύο αυτές εποχές οι δημοσιές και μάλιστα το Μάη, με τα καραβάνια και τα κοπάδια τους. Στη σειρά πηγαίνουν φορτωμένα άλογα και μουλάρια, όλα τα χοντρικά ζα, με τα λογίσια σέια της στάνης στα πανωσάμαρα, τα νοικοκυριά, το σκουτικό του σπιτιού, τα τεντόξυλα, τα χαράρια με το αλεύρι και τα όσπρια, τα σκιά και τα τουλούμια με το τυρί, τα καδιά με το βούτυρο, τις κόφες με το κρασί και το τσίπουρο, τα σακιά με το αλάτι. Με τα κούτσικα παιδάκια δεμένα με ίγκλες δυο και τρία μαζί, πάνω απ όλα τα φορτιά τους. Με τα ζευγάρια τις κότες, τις πουλακίδες, τους κοκόρους, τους κόκοτους, τα άρρωστα ή καχεκτικά κατσικάρνια, τα γεροκόμια, τις άρρωστες γαλάρες πρατίνες, τα μικρά σκυλάκια δεμένα στα καπούλια, στα κάπουλα του μουλαριού[24].

[24] Χατζημιχάλη Αγγελική1957:*Σαρακατσάνοι*, τόμος πρώτος, κεφ. Τα ταξίδια της στάνης, σ.42

Οι γυναίκες γνέθουν ή πλέκουν περπατώντας, ζαλιγκωμένες τις σαρμανίτσες με τα βυζαστάρια παιδιά, ή γεμάτες με διάφορα νοικοκυριά, ή φορτωμένες με άλλα βαριά φορτιά στις πλάτες τους, βελέτζες, σαϊσματα, λιάσες ή λισιές, που κάτω από αυτές φυλάγονται, αν πιάσει μπόρα στη στράτα. Οι νιες νιφάδες αρματωμένες τραβούν το καραβάνι, με τον τσέλιγκα καβάλα στο μπινέκι του, ενώ οι γριές περπατούν όξω από το καραβάνι, μπροστά ή πίσω. Ανάμεσά τους και οι τσοπάνοι και τσοπανόπουλα με τις κάπες τους και με τα κοπάδια –που ανακατώνονται και σμίγουν καμιά φορά το Μάη με τα καραβάνια και τσακώνονται οι τσοπαναραίοι), όλοι – άνθρωποι και ζώα – σε μια φάλαγγα ατέλειωτη, που κλείνει το δρόμο.

Στα λόγγα, γκρεμούς, τραγκανίζουν τα φορτιά με τα σύνεργα του νοικοκυριού της στάνης, της στρούγκας, του μπατζαριού. Σταματούν οι γυναίκες το γνέσιμο και τραβούν από το καπίστρι και τα χαλινάρια τα φορτιάρικα με το σκοινί ή τη μαγκούρα, τα βαρούν με το πέτσινο λουρί, τη λούρα ή το καμτσίκι, φωνάζουν, χουγιάζουν στα μικρά παιδιά και στα τρομερά τσοπανόσκυλα, στους άγρυπνους φρουρούς τους, στα ζαγάρια, να πηγαίνουν όλα απόκοντα, γυρωβουλιά. Οι άντρες και τα αγόρια, τα πιδιά, με τη γκλίτσα στο χέρι, δε χολοσκάν. Όλα αυτά είναι δουλειά της γυναίκας..

Στις στάνες, που ακολουθάνε και τώρα τα παλιά έθιμα, ποτέ άντρας ή γυναίκα, παλικάρι, ή τσούπρα, δεν πάνε καβάλα[25]. Όλοι περπατούν και οι άρρωστες γυναίκες και οι λεχώνες και οι βάβες. Καβαλικεύει κάποτε η αρχιτσελιγκίνα ή η τσελιγκίνα, όταν ο τσέλιγκας – λέει ειρωνικά – την έχει παραχαϊδεμένη, ή κανένας πολύ άρρωστος γέρος και καμιά πολύ άρρωστη γριά, που δεν μπορούν να σηκωθούν. Τα σαμαριάτικα ζα τα έχουν μόνο για τα φορτιά τους.

Άνδρες και γυναίκες, σαν πατήσουν τα τριάντα χρόνια, έχουν πάντα τον τρουβά τους με τη *νεκραλλαξιά,* πρόχειρο και έτοιμο να βρεθεί αμέσως πάνω στα σακιά με το σκουτικό. Οι τσούπρες σ ένα απ τους τρουβάδες, τους κρεμασμένους στον ώμο τους, έχουν μέσα και την κούκλα, που φτιάχνουν από μικρές, για να τις προστατεύει. Και οι νοικοκυρές ανάμεσα στα φορτιά που κουβαλάνε στις πλάτες, κρεμάνε και τον κονισμοτρουβά με την εικόνα του

[25] Σήμερα στις πλουσιότερες στάνες, συνήθως καβαλικεύουν άντρες και γυναίκες και φυσικά, πάντα ο τσέλιγκας. Άλλωστε σχεδόν μονάχα για τα ταξίδια και τις μεταφορές τους τρέφουν σήμερα αλογομούλουρα.

σπιτιού, με το λειτουργημένο φιδοκέφαλο της οχιάς, με τα μεγαλοπεφτίσια και αγιοταφίτικα χορτάρια και με το μοσκοθυμιάμα.

Πάνω στη στράτα γεννιέται και κανένα παιδί. Μα το καραβάνι τραβάει το δρόμο του. Μένει πίσω η λεχώνα με μια άλλη γυναίκα, που τη βοηθάει και τη συντροφεύει. Και ματανταμώνουν τους άλλους σε λίγες ώρες, εκεί που βρίσκονται. Στο δρόμο έχουν γεννηθεί πολλοί Σαρακατσάνοι.

Πεθαίνει και χάνεται και κανένας τους. Του βάζουν αμέσως τη νεκραλλαξιά του. Ανάβουν το κερί του και η συντροφιά σταματάει. Ένα τσοπανόπουλο κατεβαίνει στο πιο κοντινό χωριό και φέρνει τον παπά.

Στέκονται πολύ συχνά στο πέρασμα από χωριά και πολιτείες. Μένουν στις τέντες καμιά μέρα. Για να κάνουν τα ψώνια τους – συνήθως νήματα, χτένια, ασημικά, κουδούνια ή – για να αφήσουν σε κάποιο συγγενικό ή γνωστό και έμπιστο σπίτι του χωριού, όσα ρούχα τους περισσεύουν και τα προικιάτικα των κοριτσιών, που γίνονται λίγα – λίγα κάθε Φθινόπωρο. Άχρηστα είναι ώσπου να παντρευτούν, και βάρος περιττό για να τα κουβαλάνε μαζί τους. Τα εμπιστεύονται λοιπόν σε γνωστούς ή συγγενείς τους χωρικούς. (Δεσμοί επικοινωνίας και συγγένειας)

Σα φτάσουν χειμουνο-καλόκαιρο στα λιβάδια, που θα στήσουν τα κονάκια τους, αρχίζει η βαριά δουλειά για τη Σαρακατσάνα. Μόνη της, χωρίς σχεδόν καμιά βοήθεια από τον άντρα, θα χτίσει τα καλύβια και τα μαντριά, όπου θα στεγαστούν οι ίδιοι και τα κοπάδια τους.

Το παζάρεμα στις εμποροπανηγύρεις

Ανεφοδιασμός σε τρόφιμα για το υπόλοιπο του δρόμου, όπου αγόραζαν αλεύρι, ψωμί, ελιές, λίγο χαλβά, λίγο λαδάκι, κάνα φύλλο μπακαλιάρο ή ότι άλλο. Οι γυναίκες κάνα μαντήλι για το κεφάλι, καμιά ποδιά, οι άνδρες καμιά ριγανέλα για τα σαμάρια και δεν ξεχνούσαν ν αγοράσουν καλούδια για τα παιδιά, να τους «ξεγελάσουν», που τους «είχαν ταμένα» από προηγούμενες μέρες. Έτσι τους έφερναν τσιοπέλες (αρμαθιές με ξηρά σύκα), στραγάλια, καραμέλες, χαλβά…

Στη στράτα την Άνοιξη, όπως και το Φθινόπωρο, πέρναγαν μέσα ή δίπλα από χωριά και καμιά φορά από πολιτείες. Σ αυτές τις περιπτώσεις κοντοστέκονταν λίγο το καραβάνι, ή κι αναμερώντας κανένας πούλαγε το τυρί,

αγόραζαν τίποτα ψιλοπράγματα, που τους χρειαζόντουσαν και οπωσδήποτε τίποτα ψευτογλυκατζούρια, καλούδια για τα παιδιά ή για καμιά γριά, χαλβά.

Κουμπαριές, πεσκέσια, γλέντια

Οι Σαρακατσιαναίοι, ιδίως τα παλιά χρόνια, ήταν κοσμογυρισμένοι άνθρωποι, με πολλές γνωριμίες. Αλώνιζαν όχι τη σημερινή Ελλάδα, αλλά όλη τη Βαλκανική, ιδίως επί Τουρκοκρατίας. Το καλοκαίρι στα βουνά, το Χειμώνα στα χειμαδιά. «*Φέτος σε τούτη τη στράτα, του χρόνου στην άλλη*».[26]

Οι Σαρακατσιαναίοι ήταν άνθρωποι, που ενώ απ΄ τη μια μεριά ήταν ξεκομμένοι απ τον άλλον κόσμο, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο μια ξεχωριστή δική τους κλειστή κοινωνία, απ την άλλη πάλι γύρναγαν σ όλες τις περιοχές κι έρχονταν σ επαφή με πολλά μιλέτια κόσμο. Και όπως βρίσκονταν ολοένα λίγο – πολύ στην ανάγκη, με το Κράτος να μην τους έχει καν στα «δεφτέρια» του, μα αντίθετα όλα τα όργανά του να τους βλέπουν καχύποπτα και θα έλεγα με «εχθρικό μάτι», είχαν την ανάγκη ολονών. Γι αυτό οι Σαρακατσιαναίοι στη στράτα που πέρναγαν Άνοιξη – Φθινόπωρο, ολούθε και σε κάθε χωριό προσπαθούσαν με κάποιον να σχετιστούν, κατά προτίμηση με τον Πρόεδρο της Κοινότητας ή κάνα νοικοκύρη, νάχουν έναν φίλο, έναν γνωστό, ένα κουμπάρο, να τον έχουν αποκούμπι για να τους δώσει λίγη βοήθεια, να τους συνδράμει, να μπορέσουν να τα βγάλουν πέρα με τους αγροφύλακες, τις αγροζημιές, αν γίνει καμιά φασαρία, με την αστυνομία και τις άλλες αρχές.

Κοίταζε και ο Σαρακατσιάνος από τη μεριά του με κάτι να υποχρεώσει το φίλο, το γνωστό, το κουμπάρο. Το κατά δύναμη, αλλά και την αξία και τη δύναμη του γνωστού του, περνώντας την Άνοιξη ή το Φθινόπωρο, θα του πήγαινε γάλα, καμιά τσαντίλα τυρί, καμιά σακούλα γιαούρτι, ακόμα και κάνα αρνί, ανάλογα με την εποχή. Μπορεί και να τον προσκαλούσε και στα κονάκια (χειμαδιά), να τον φιλέψει εκεί στις τσιατούρες, να κάνουν κάνα γλέντι. Κάνανε κουμπαριές στη στράτα, απ τα χωριά που περνούσαν, απ τις πόλεις.

Εκεί που κάνανε κονάκι, καθ οδόν, ξεφορτώνανε δίπλα από ποτάμι με πλατάνια, ο τσέλιγκας καβαλίκευε το άλογο και πήγαινε και με κάνα δώρο στον κουμπάρο ή καμιά φορά ερχόντουσαν κι εκείνοι με όλη τη φαμίλια στα

[26] Μποτού Άλεξ. Γιάννη, σ.102

κονάκια και ψήναμε αρνί και γίνονταν τρικούβερτο γλέντι με τραγούδια, χορό, κρασί, μεθύσια και κουμπουριές.

Έφταναν στα χειμαδιά

Ο κάμπος, τα χειμαδιά, είναι συνδεδεμένα με το χειμώνα, με τις δουλειές. Με τη κούραση, με τις λάσπες, με τα κρύα…

Η λέξη *χειμάδιον* στην αρχαία ελληνική δηλώνει τόπο παραχείμανσης[27], όπως και σήμερα το χειμαδιό. Κατά τον Gustave Glotz, το σύστημα αυτό της ανόδου στα βουνά και καθόδου στα χειμαδιά «άσκησε ανέκαθεν μεγάλη επίδραση στη ποιμενική ζωή των Ελλήνων».[28]

Στα χειμαδιά όταν φτάναν, στα χειμερινά βοσκοτόπια που είχαν εκ των προτέρων «κλείσει» εξασφαλίσει ο τσέλιγκας της «στάνης», έφτιαχναν τις πρόχειρες στρογγυλές αχυροκαλύβες (*καλατζούκες)* και τα μαντριά (*λιάσες)*. Το σκελετό της καλύβας τον έφτιαχναν οι άνδρες και το πλέξιμο το έκαναν οι γυναίκες. Χρησιμοποιούσαν ξύλα από φράξο για το σκελετό και ψάθες ή άχυρο από βρίζα για το πλέξιμο. Τα ξύλα τα έδεναν με σπάρτα στα λιβάδια και με βούρλα από τους βάλτους. Τα τοιχώματα της καλύβας από μέσα τα άλειφαν με λάσπη και σβουνιά σε ύψος δύο μέτρων, για να μην μπαίνει ο αέρας, ενώ το δάπεδο το πατούσαν για να σκληρύνει. Κάτω έστρωναν βελέτζες και φλοκάτες. Σημειώνω, ότι για τα νιόπαντρα ζευγάρια συνήθως κατασκεύαζαν μία μικρή καλύβα δίπλα στους γονείς του γαμπρού. (βλέπε και περίκεντρη καλύβα στο κεφάλαιο: η ζωή στα χειμαδιά)

Οι ποιμένες ακολουθούν με τα κοπάδια τους το ίδιο εποχικό «πηγαινέλα» από τα βουνά στα χειμαδιά, αποτυπώνοντας με ενάργεια το σύστημα στη προφορική παράδοση: *«εμαραθήκαν τα κλαριά, τα κορφοβούνια ασπρίζουν/ κι οι βλάχοι παν στα χειμαδιά, πάνε να ξεχειμάσουν»*[29]*.*

Οι ποιμενικές μετακινήσεις, πέρα από τις οργανωτικές διαδικασίες της εκκίνησης, παρουσιάζουν και ποικίλα άλλα προβλήματα.

Κατά τη διαδρομή, η οποία διαρκεί αρκετές μέρες ή και ολόκληρες εβδομάδες, συμβαίνουν διάφορα απρόοπτα γεγονότα ή ατυχή περιστατικά: αρρώστιες, γέννες, διαμάχες με τους χωρικούς, καταιγίδες, ακόμα και θάνατοι.

---

[27] *Δημοσθένη*, Κατά Φιλίππου Α., 32. *Πλουτάρχου*, Σέρτιος, 6
[28] Glotz Gustave1954:*Ιστορία της Ελλάδος*, μτφρ. Τ. Τζαβέα, τ.1, σ.27
[29] Αραβαντινού Παναγιώτη, *Άσματα,* σ.109 no 128

Η πορεία είναι συχνά μια πραγματική οδύσσεια, για όλα τα μέλη της κοινότητας του τσελιγκάτου. Προπαντός για εκείνους που έχουν την ευθύνη της προστασίας και της λήψης αποφάσεων σε κάθε κρίσιμη ή απρόβλεπτη συγκυρία.

Τέλος έφταναν κάποτε στο λιβάδι τους, στα χειμαδιά. Ένοιωθαν ανακούφιση, κάθονταν κάνα-δυο μέρες να ξαποστάσουν και μετά άρχιζαν οι δουλειές, δουλειές ατέλειωτες. Να φτιάξουν τα κονάκια (καλύβες), τα γιδομάντρια, τις λιάσες για τα γρέκια, να «ρίξουν το βιο»[30] δηλαδή να το χωρίσουν σε κοπάδια. Αργότερα γέννος, άρμεγμα, σκάρος[31], κούρος.

Επάνοδος

«Οι βλάχοι φυλάνε πρόβατα, οι βλάχοι φυλάνε γίδια
τρεις μήνους κάνουν στα βουνά και τέσσερις στο δρόμο
κι άλλους πεντέξι στο μαντρί κι έτσι διαβαίνει ο χρόνος»

Ώσπου νάρθει η άνοιξη ταλαιπωρούνταν πολύ αυτός ο κόσμος. Και άιντε πάλι έτοιμοι για την καινούργια στράτα το Μάη. Καιρός ν αφήσουν τα χειμαδιά και ν ανέβουν πάλι στα καλότυχα τα βουνά. Τώρα όμως είναι αλλιώς, ξαναγεννιούνται. Η γη είναι χορταριασμένη, ο γάβρος κι η οξιά γιομάτα κλαρί φουντωτό, καταπράσινο. «Αρματώνουν»[32] τα κοπάδια. Συνταιριάζονται. Ετοιμάζονται και πάλι, κινούν. Κινούν σαν πανηγύρι. Κυπροκούδουνα, βελέσματα, αλυχτήματα, σιουρίσματα, χουγιαχτά και χλιμιντρίσματα ακούονται σ όλες τις στράτες. Κι ήταν μια χαρά ν ακούς και να βλέπεις. Κοπαδούρες με τα γκεσέμια μπροστά αρματωμένα με τις μπιμπίκες και τις ντουζίνες τα κυπριά και τα κουδούνια φτιαγμένα στα ξακουστά Σάλωνα.

Περήφανοι οι τσελιγκάδες στα σελωμένα άλογα. Η επάνοδος από τα χειμαδιά στα βουνά είναι χαρά. Περήφανο το καραβάνι τράβαγε την αιώνια στράτα. Τα βουνά τους περίμεναν και πάλι να κλείσουν ακόμη ένα κύκλο. Ο κύκλος της ζωής, ίδιος κι απαράλλαχτος χρόνια και ζαμάνια.

---

[30] «*να ρίξουν το βιο*»: να χωρίσουν τα κοπάδια (γκαστρωμένα, στέρφα, ζυγούρια κ.λ.π.) και να τα τακτοποιήσουν στο λιβάδι ανάλογα.

[31] Σκάρους, ου, αρχ. σκαίρω=πηδώ, σκιρτώ < σκάρος, το νυχτερινό ομαδικό ξεκίνημα των προβάτων για βοσκή. Το ρήμα κάνει σκαρίζου, σκάρ΄ζα, θα σκαρίσου, που σημαίνει σηκώνω τα πρόβατα τη νύχτα ή τη μέρα από το στάλο ή από το γρέκι και τα πάω για βοσκή

[32] «αρματώνουν»: βάζουν τα κουδούνια στα πρόβατα. Αυτοί που έφτιαχναν κουδούνια στα Γιάννινα, Άμφισσα, τάφτιαχναν ντουζίνες, σκάλες – σκάλες, σαν την κλίμακα της μουσικής και τάχαν ταιριασμένα. Οι Σαρακατσαναίοι είχαν πολύ μεράκι ν αρματώνουν τα κοπάδια τους.

Κατά την επάνοδο στα βουνά, γιορτάζουν όλες οι στάνες, όχι μόνο γιατί οι άνθρωποι και κοπάδια επιστρέφουν στους φυσικούς τους χώρους, αλλά και γιατί πραγματοποιούνται οι οικονομικές λογοδοσίες και υπάρχει η ελπίδα της αφθονότερη παραγωγής. Επίσης τότε τελούνται οι γάμοι με πολυήμερα γλέντια, γίνονται συνοικέσια, επισημοποιήσεις αρραβώνων, βαπτίσεις παιδιών, κουμπαριές, επίσημες συνεδριάσεις των οργάνων του τσελιγκάτου, η σύναψη νέων συμφωνιών, ανταλλαγές επισκέψεων και ένα άλλο πλήθος πολιτισμικών εκδηλώσεων.

Να γιατί η ζωή τους τριγύριζε γύρω απ αυτές τις τρεις λέξεις:

χειμαδιά, στράτα, βουνά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η «στράτα»
των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών:
Κάμπος Κωπαϊδας Βοιωτίας – Νιάλα Αγράφων Ευρυτανίας

1. Ανεβαίνοντας πεζοί ως τη δεκαετία του ΄50

Τα τακτικά ταξίδια

«Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχουν τα «τακτικά ταξίδια»[1] των Σαρακατσιαναίων από τα βουνά στους κάμπους και από τους κάμπους στα βουνά[2]. Ταξίδια που δημιουργούν μια ιδιαίτερη κίνηση και δίνουν ένα μοναδικό χρώμα στη ζωή της χώρας μας. Αλλά για να σχηματίσουμε μια εικόνα κάπως παραστατική των μετακινήσεων των Σαρακατσάνων, ας πάρουμε για παράδειγμα ένα ανοιξιάτικο ανέβασμά τους, που δείχνει κιόλας πόσα τσελιγκάτα μαζεύονται από διάφορες περιοχές σε μια ορισμένη βουνίσια περιφέρεια.

Στα βουνά των Αγράφων (π.χ. στο Καροπλέσι, Νιάλες Αγράφων, Μεγάλα Βραγγιανά, Κριθάρια, Κρανιά, Καρυά, Έλατος Καρβασαρά, Έλσιανη κ.λπ.), ξεκινούν και ανεβαίνουν, από τους κάμπους της Θεσσαλίας ίσαμε της Βοιωτίας, πλήθος από τσελιγκάδες, που απ αυτούς πολλοί έχουν ξακουστά και πλούσια τσελιγκάτα.

Οι αδελφοί Πατσιαουραίοι, οι Βελεντζαίοι, οι Μιχαίοι, οι Ζυγογιανναίοι, οι Σφυραίοι, οι Κολοβαίοι, οι Κατσαβριάδες κ.λ.π. χωρίζονται από το μεγάλο βακούφικο λιβάδι[3], που έχουν νοικιασμένο από το μοναστήρι της Δομπούς (στο Τσαμάλι – Πολυγύρα της Λιβαδειάς), για να ανέβει το κάθε τσελιγκάτο το καλοκαίρι στα δικά του βοσκοτόπια πάνω στ΄ Άγραφα.

---

[1] Χατζημιχάλη Αγγελική2007:*Σαρακατσάνοι*, τ. Ι, σ.46,50

[2] Χατζημιχάλη Αγγελική1957:*Οι Σαρακατσάνοι*, τόμος ΙΙ, κεφ. «η στάνη, τα ταξίδια της στάνης, η στράτα για τ΄ ακροτινά λιβάδια».

[3]Το βακούφικο λιβάδι της Δομπούς, νοικιασμένο προπολεμικά στην πλούσια κοιλάδα του Τσαμάλι-Πολυγύρα, 14 χιλ. από την Λιβαδειά, λίγο πιο πέρα από τον Ορχομενό, κοντά στον Μαυροπόταμο, στις πηγές των Χαρίτων, σχηματίζεται το χειμώνα ένα μικρό χωριουδάκι με πολλούς τσελιγκάδες και 135 περίπου οικογένειες Σαρακατσάνων. Στη πλούσια αυτή κοιλάδα βόσκουν πάνω από 20.000 γιδοπρόβατα. Και οι τσελιγκάδες τούτοι χωρίζουν το καλοκαίρι, για να τραβήξει ο καθένας με τους σμίχτες του, τους τσοπαναραίους και τα γυναικόπαιδα, στα δικά του βουνίσια βοσκοτόπια. Οι Πατσαουραίοι, Βελεντζαίοι, Κολοβαίοι και άλλοι πάνε στις κορφές των Αγράφων

ΘΕΡΙΝΑ ΚΟΝΑΚΙΑ
ΦΟΡΤΩΣΗ ΚΟΠΑΔΙΩΝ ΣΤΟ ΤΡΕΝΟ
ΚΑΡΠΕΝΗΣΙ
ΛΑΜΙΑ
ΑΜΦΙΣΣΑ
ΒΟΛΟΣ
ΘΗΒΑ
ΧΕΙΜΑΔΙΑ
Μεταφορά κοπαδιών με τα πόδια μέχρι το 1965
Μεταφορά κοπαδιών με το τρένο μέχρι το 1985
Μεταφορά κοπαδιών με φορτηγά το 2008
0
10
20
30 χλμ.
Β
Σύνθεση χάρτη: Πηνελόπη Ματσούκα / ΑΝΑΒΑΣΗ

Από το Μώλο Λοκρίδας ξεκινάνε με 3.000 πρόβατα οι αδελφοί Τασούλα κι οι αδελφοί Ακρίβου με 2.500 πρόβατα από τα Ούγγρα των Θηβών, για να πάνε κι αυτοί στ΄ Άγραφα.

Αλλά και οι Ψαρογιωργαίοι με 2.500 πρόβατα από το Κουτσελί Φαρσάλων, οι Τσιγαριδαίοι από την Κωπαϊδα, οι Καλαμπαλικαίοι από τον Αλμυρό, οι Αραπογιανναίοι από τον Αστακό, ο Σαλαγιάννης από την Παλιομάνινα του Ξηρόμερου, οι Μαργωναίοι από την Κατούνα, άλλοι Τσιγαριδαίοι από το Μεσολόγγι, οι Πλαταίοι από το Αγγελόκαστρο, οι Καραϊσκοι από τον Αλμυρό, οι Ντελήδες με 4.000 πρόβατα από τα Σκουπονέρια των Θηβών, ο Κ. Μπέης με το τσελιγκάτο του απ το Μαυρονέρι Καλλιφωνίου Καρδίτσας, όπως και τόσοι άλλοι, ανεβαίνουν την άνοιξη να ξεκαλοκαιριάσουν πάνω στ΄ Άγραφα».

Οι αδελφοί Μαλαμούλη με 6.000 πρόβατα και 2.000 γίδια (παλιότερα είχαν και 150 χοντρικά, αλογομούλαρα) φεύγουν από το Μουσταφακλί του Βελεστίνου, όπου έχουν μεγάλα ιδιόκτητα κτήματα, λιβάδια και σπίτια, για να πάνε στα Κριθάρια των Βραγγιανών, σε δικά τους πάλι βοσκοτόπια.

Το ξεκίνημα[4]

Πήρε ο Μάρτης δώδεκα κι ο Απρίλης δεκαπέντε
και τα κοπάδια κίνησαν, τα χειμαδιά αφήνουν…

Η ζωή στα χειμαδιά μένει πίσω. Αρχίζουν σιγά – σιγά οι προετοιμασίες για το ταξίδι. Οι λογαριασμοί με τους γαλατάδες έκλεισαν. Όσοι είχαν να πάρουν κάποιο υπόλοιπο το πήραν, οι άλλοι θα συμψηφίσουν το χρέος τους με την παραγωγή της επόμενης χρονιάς. Συνηθισμένη κατάσταση, πάντα χρεωμένοι μέχρι το λαιμό. Λίγες μέρες πριν την αναχώρηση πηγαίναμε τα άλογα στον αλμπάνη για να τα καλιγώσουμε, το ένα το άλλο..

«Ο πατέρας μου[5] *παλιά και άλλοι τα πήγαιναν με τα πόδια, στη στράτα, κάνανε δυο μήνες. Το κοπάδι μπορούσε να πάει και οκτώ ώρες τη μέρα, αλλά μετά σταμάταγαν μία μέρα, το βράδυ, μέχρι την άλλη μέρα το μεσημέρι και αναλόγως, μπορεί νάταν και δυο μέρες, αναλόγως.*

[4] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων,* σ.44, Αθήνα
[5] Πληροφορητής: Αριστείδης Μιχόπουλος, μετακινούμενος Σαρακατσιάνος, Αλίαρτο Βοιωτίας – Νιάλα Αγράφων Ευρυτανίας

Ήταν και πολλά μηχανάκια (μηχανήματα) αργότερα, ξέρω γω άλλα, βέβαια και ο αγροφύλακας, εάν μπορούσε να βοσκήσει εδώ ή εκεί.. ήταν και τα πρόστιμα, είχαν συνέχεια διαφωνίες με τις «αρχές» αλλά κάτι τούδινε, το γάλα ας πούμε, άντε πέρναγαν τη βραδιά. Τότε πέρναγες από χωριά κι ήταν μηχανήματα που δούλευαν στα χωράφια και ήταν πρόβλημα. Ήτανε συγκεκριμένα τα σημεία που περνούσε το κοπάδι. Τα ίδια τα πρόβατα, χρόνια στα ίδια, ήξεραν κάθε βράδυ που θα κάνουν τσαρδάκι, ξέραν το δρομολόγιο τα πρόβατα..

Αυτά μόλις έβγαιναν έξω απ το «σύνορό» τους, απ τον κάμπο, απ την Κωπαϊδα, ήξεραν ότι θα πάνε στη Νιάλα, ξέρουν ότι θα πάρουν τον δρόμο (στράτα) για τη Νιάλα αυτά ξέρουν και χωρίς να πας καθόλου από πίσω, αυτά θα πάνε τέρμα μόνα τους. Τα ζώα γνωρίζουν πολύ καλά..

Μαζεύονταν από διάφορα σημεία του κάμπου της Κωπαϊδας

Από διάφορα σημεία του κάμπου της Κωπαϊδας νομού Βοιωτίας: Αλίαρτο (Μούλκι), Στροβίκι, Κάστρο (Τοπόλια), Ούγγρα (Υλίκη), Παύλο, Έξαρχος, Χαιρώνεια (Κάπραινα), Διόνυσος (Τσαμάλι) και άλλα, ξεκινούσαν ακολουθώντας τις όχθες των ποταμών: Μέλα και Κηφισό, με σκοπό τα βόρεια, συγκλίνοντας στον Ορχομενό ((Πετρομαγούλα). Περνούσαν στα ριζά του Ακόντιου όρους (Βέτριζα) και φτάναν στο χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι).

«Στην Κωπαϊδα, ακολουθώντας τον Μαυροπόταμο, απ το Κάστρο ή Στροβίκι φεύγαμε[6] και η πρώτη στάση γίνονταν στα *Μπαϊρια*, στο χ. Πύργο απέξω. Μετά το δεύτερο κονάκι στο Τσαμάλι από πάνω, στον Άγιο Νικόλα Καμπιά, προχωρώντας προς την Σφάκα, Δαδί, έξω απ το Δραχμάνι, πέρασμα Βασιλικών, κατήφορο Εργήνι, Μπαταριά, Κοτσέκι και μετά η μεγάλη ευθεία ο δρόμος για τη Λαμία. Μετά Ταράτσα, Δερβένι και προχωρώντας, Κορομηλιά, Δασιά Δένδρα, και πέφταμε Οζερό, Περιβόλι (Ντερλί), μετά από πέρα Λουρίδες Παλαιοπαναγιάς, μετά Καϊτσα, Πέντε Μύλια, εκεί στο ποτάμι, στα πλατάνια, υπήρχαν νερόμυλοι, εξ ου και το όνομα της τοποθεσίας

Μετά απ τα Πέντε Μύλια, κάναμε κατά την Παπαδόλακκα, Μασλί, Μπαλαπανί, Λιοντάρι, Πλατάνα και μετά στο Τσαμάσι και μετά Καλαμπρέζι (Κέδρος) εκει δα στον Άγιο Νικόλαο μαζευόμασταν…»

[6] Πληροφορητής: Καλαμπαλίκης Παναγιώτης, ετών 50

Με αφετηρία το χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι) Βοιωτίας

Με οδηγό τις αναφορές του Γ. Αγραφιώτη, που περπάτησε τη στράτα και τις κατέθεσε στο βιβλίο του (*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*,1994), πορευόμαστε κι εμείς στη στράτα.

Απ όλα τα χωριά, χειμαδιά των κάμπων της Κωπαϊδας και της Θήβας, που ξεκινούσαν παλιά το ταξίδι της στράτας, να ανηφορίσουν βόρεια για τα θερινά βοσκοτόπια στα βουνά των Αγράφων, επιλέγουμε το χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι ή Τζαμάλι) Βοιωτίας, υψ. 100 μ. με 771 κατοίκους (απογραφή 2001), που αποτελεί κομβικό σημείο της στράτας, καθώς συστάθηκε[7] από Αγραφιώτες Σαρακατσαναίους μετακινούμενους.

Έξω απ το χωριό, κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Καμπιάς, υψ. 220 μ. υπήρχαν κάμποσα Σαρακατσαναΐϊκα κονάκια, μια εύρρωτη εγκατάσταση, κι απ εκεί περνούσαν καραβάνια και ονομαστές «στάνες» για το ανέβασμά τους την Άνοιξη στα βουνά των Αγράφων. Χωρίς να το καταλάβουμε είχαμε κιόλας ξεκινήσει..

Κονάκι στην τοποθεσία *Ασπρόκαμπος*

Η στράτα οδηγούσε αρχικά σε διάσελο, όπου στα δεξιά της λόφοι με ονομασίες *Βλάχα* και *Σκαλίτσα* και στα αριστερά το Υφάντειον όρος. Πρόκειται για περάσματα παλιά (αρχαίας εποχής) των μετακινούμενων βλάχων με τα κοπάδια τους, εξ ου και τα τοπωνύμια, όπου έπεφταν στον *Ασπρόκαμπο* υψ. 280 μ. στα βόρεια του νομού Βοιωτίας.

Το άπλωμα του Ασπρόκαμπου βρίσκεται ανάμεσα στους λόφους: Υφάντειον όρος (Παλιοβούνα) 544 μ. – Ανώνυμης 400 μ., όπου και κάνανε κονάκι (διανυκτέρευση) οι «στάνες». Το πρώτο κονάκι λοιπόν γινόταν στον *Ασπρόκαμπο* ή λίγο πιο κάτω στη *Γωνιά*, κοντά στο ρέμα με τις καναπίτσες και φυσικά ήταν πολύ σύντομο, μόνο και μόνο για να ξεφύγουν τα κοπάδια από τα γνωστά τους σύρματα και συνήθειες, αυτονών που ξεκινούσαν απ το Τσαμάλι (Διόνυσος). Η τοποθεσία διαθέτει πηγή με ποτίστρα, εικονοστάσι παλιό όμορφο, κιβωτιόσχημους τάφους και στο άκρο του Υφάντειου όρους το Μαυρόκαστρο, που ήλεγχε το κάτω μέρος της κοιλάδας του αρχαίου Άσσου ποταμού.

[7] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, Αθήνα

Μόλις φθάνανε στο κάθε κονάκι, η πρώτη δουλειά των γυναικών, μετά το ξεφόρτωμα των ζώων, ήταν να στήσουν τις τέντες, να βάλουν τα πράγματά τους μέσα, ύστερα να φέρουν νερό και ξύλα και να ζυμώσουν ψωμί. Αλλά πάνω απ όλα τον πρώτο λόγο την άνοιξη είχε το άρμεγμα. Έτσι, στα γρήγορα στήνανε τα σαμάρια όρθια, μπήχνανε και κανένα παλούκι - εάν υπήρχαν δένδρα εκεί κοντά - και όλα αυτά τα συνδέανε με τριχιές, επάνω στις οποίες ρίχνανε τσιόλια και έτσι μέσα σε λίγα λεπτά είχανε έτοιμη τη στρούγκα (μαντρί). Αλλά παρ΄ όλα αυτά για το άρμεγμα χρειάζονταν να βοηθήσει όλος ο κόσμος της στάνης, γυναίκες, παιδιά και όποιος άλλος δεν μπορούσε ν αρμέξει. Και έβλεπες άλλοι να φυλάνε γύρω – γύρω τα πρόβατα για να μην ξεφύγει κανένα ανάρμεγο και «καεί», άλλος να στομώνει αυτά που είχαν αρμεχτεί, για να παραμένουν εκεί μπροστά, διότι βλέποντάς τα, οι προβατίνες που αρμέγονταν ν απομακρύνονται, προσπαθούν ν΄ απαλλαγούν από τα χέρια των αρμεχτάδων και στην προσπάθειά τους αυτή πολλές φορές ανέτρεπαν την καρδάρα και έχυναν το γάλα. Αλλά για να τελειώσει το άρμεγμα γρήγορα και καλά χρειάζονταν χέρια πολλά και γερά, γι αυτό και κάθονταν όσοι μπορούσαν περισσότεροι αρμεχτάδες επάνω σε πέτρες, καρδάρες και κακάβια αναποδογυρισμένα, πυροστιές και ότι άλλο πρόχειρο κάθισμα βρίσκονταν μπροστά τους. Ύστερα μετρούσαν το τυρί και το έπαιρνε αυτός που είχε αράδα (σειρά) για να πήξει τυρί, έτρωγαν οι τσοπαναραίοι στα γρήγορα κάποιο πρόχειρο φαγητό, που τους είχε ετοιμάσει – αν και το πιο πρόχειρο φαγητό ήταν πάντα το γάλα.

Στη συνέχεια η στράτα έμπαινε στο νομό Φθιώτιδας, διασχίζοντας τις πλαγιές του Κοκκινόβραχου, ύψους 420 μ. και πιο κάτω στα αριστερά της ποιμενικές Σαρακατσαναΐϊκες εγκαταστάσεις. Μπροστά δεσπόζει ο λόφος, όπου στην ομώνυμη κορφή Κάστρο[8], ύψους 431 μ., το κάστρο Άβαις και Μαντείο Αβαίου Απόλλωνα, οι αρχαίες Άβες[9].

[8] Σώζονται ερείπια της αρχαίας πόλης Άβες ή Άβα. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, ο Αριστοτέλης πίστευε ότι η πόλη ιδρύθηκε από Θράκες, επικρατέστερη όμως θεωρείται η εκδοχή, που αναφέρει ο Παυσανίας πως την ίδρυσε ο Αργείος ήρωας Άβας. Οι Άβες θεωρούνταν ιερή πόλη και διέθετε περίφημο ναό του Απόλλωνα με περιώνυμο μαντείο. Αυτό όμως δεν εμπόδισε την κατάληψη της πόλης τόσο από τους Πέρσες κατά την εκστρατεία του Ξέρξη (480 π.Χ.), όσο και από τους Θηβαίους στη διάρκεια του Γ΄ Ιερού πολέμου (355-346 π.Χ). Και τις δύο φορές οι εισβολείς έκαψαν το ναό. Ο Ηρόδοτος αναφέρει πως, όταν ο βασιλιάς της Λυδίας Κροίσος, θέλησε να δοκιμάσει την αξιοπιστία των ελληνικών μαντείων και έστειλε πρέσβεις του σε όλα για να ρωτήσουν τι ακριβώς έκανε μια ορισμένη μέρα, μόνον η Πυθία απάντησε σωστά. Από τότε όλα τα άλλα μαντεία, μεταξύ των οποίων και αυτό των

Απ τις σημερινές Σαρακατσαναΐϊκες εγκαταστάσεις αριστερά κάτω μονοπάτι, οδηγεί στην τοποθεσία *Μαυρόγια* και στην συνέχεια περνούσαν στο στένεμα το Μπογδανόρεμα (αρχαίος Άσσος) και ριζά – ριζα των λόφων, - διότι ανέβαιναν τα νερά του ποταμού και ο τόπος γίνονταν βαρκός - περνούσαν στον οικισμό Τσάρισι, όπου καταγράφονται θεμέλια παλιού κτίσματος και εκεί ποιμενικές εστίες και το εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Απ εκεί, επειδή ο τόπος κρατούσε νερό, -εξ ου και οι τοποθεσίες *λεύκες, Ποτιστικά και Μοιραλόραχες*-, διέσχιζαν τις Μοιραλόραχες, ύψους 376 μ. και έβγαιναν στον οικ. Προφ. Ηλία (Μεραλί).

Κονάκι στο Μεραλί (οικ. Προφήτης Ηλίας)

Στον λόφο, υψ. 160 μ. του οικ. Προφήτη Ηλία (Μεραλί ή Μοιραλί;) παλαιά ονομασία έως το 1928, μπαίνανε στην κοιλάδα του Κηφισού ποταμού, όπου ξεπρόβαλλαν καλλιέργειες (ερμήνευε περιορισμούς) και νερά, καθώς διέρχεται ο Κηφισός ποταμός. Το πεδίο αυτό οριοθετείται ανάμεσα στα χωριά: Βασιλικά (Καρβασαράς), οικ. Κατάλυμα, Ελάτεια και Λευκοχώρι, με μέσο υψ. 150 μ.

«Αυτή η μεγάλη κοιλάδα[10] που την διασχίζει ο Κηφισός ποταμός, που ξεκινάει απ τα υψώματα της Οίτης και φτάνει ως τις πεδιάδες της Βοιωτίας, είναι φυσικό να χρησιμεύει σα πέρασμα του πλήθους των βοσκών, που εγκαταλείπουν κάθε φθινόπωρο τα ορεινά βοσκοτόπια, για να ξαναγυρίσουν την άνοιξη. Βρισκόμασταν λοιπόν, ακριβώς στην εποχή της μετακόμισης. Σε λίγο είδαμε πράγματι να συγκεντρώνονται στους γύρω λόγους κοπάδια που προχωρούσαν προς ένα ορισμένο σημείο. Πρόβατα με σκούρο μαλλί, άσπρα κριάρια με μαύρο κεφάλι, κατσίκες με κοντή τρίχα, ψηλοί τράγοι και μακρύ γκριζογάλαζο τρίχωμα και με πλατιά γυριστά κέρατα σαν των βουβαλιών της Αφρικής.

Αβών, παράκμασαν. Ωστόσο, το μαντείο της πόλης δεν έκλεισε εντελώς, αφού, σύμφωνα και πάλι με τον Ηρόδοτο, ο Πέρσης στρατηγός Μαρδόνιος ζήτησε από εκεί χρησμό. Οι Ρωμαίοι παραχώρησαν αυτονομία στη πόλη και ο αυτοκράτορας Ανδριανός, μάλιστα, έχτισε εκεί και δεύτερο ναό του Απόλλωνα.

[9] Κόμητα Κατερίνα – Μιχαλόπουλου Αριστείδη2006:«Αξιοθέατα, μνημεία, πολιτισμός – Αρχαιολογικό μουσείο Αταλάντης», σ.231-2, στο *Ελλάδα (Ιστορία, οικονομία, πολιτισμός, πρόσωπα, γεωγραφία, χάρτες, λαογραφία, μουσεία, νομός Φθιώτιδος, Στερεά Ελλάδα*, ΝΟ 14, εκδ. Δομή, Αθήνα

[Bel]Belle Henri1993:*Ταξίδι στην Ελλάδα, 1961-1874, τρία χρόνια παραμονής και περιπλανήσεων,* μετφρ. Λίνα Σταματιάδη, Β΄ μέρος: κεφ. Σπερχειός-Λαμία-Λιβαδειά, σ.98-103, εκδ. Ιστορητής,

Σε μια μεγάλη έκταση ανάμεσα σε δυο γυρίσματα του ποταμού, συνωστίζονταν κιόλας χιλιάδες ζώα. […]Λίγο μακρύτερα και στο κέντρο της περιοχής που είχαν καταλάβει τα κοπάδια, βρίσκονταν η κατασκήνωση. Έξι με οκτώ υπόστεγα φτιαγμένα με ξερά κλαδιά τοποθετημένα πάνω σε τέσσερις πασσάλους μπηγμένους στο χώμα. Σε μια γωνιά όλες μαζί, οι μαύρες σκηνές από χοντρό γιδόμαλλο. Οι μεγάλοι μάλλινοι σάκοι, με τις κίτρινες, κόκκινες και μπλέ ρίγες, που περιέχουν κάποια σκεύη και τις προμήθειες. Τέλος τα δοχεία με το γάλα, φτιαγμένα από σκαλισμένους κορμούς ελάτων. Εδώ και εκεί κάποιες προβιές για στρωσίδια, απ όπου έβγαινε μια δυνατή μυρωδιά και όπου σίγουρα θα βασίλευε η ψείρα. Ανάμεσα σε τρεις επίπεδες πέτρες, μια δυνατή φωτιά έκαιγε κάτω από χάλκινο καζάνι. Γύρω απ αυτή την πρόχειρη εστία βρίσκονταν συγκεντρωμένοι οι βοσκοί, όρθιοι ή καθιστοί, μιλώντας αυτή τη τραχιά γλώσσα, μείγμα αλβανικών, τούρκικων και ρουμάνικων, που εξακολουθούν ακόμη να μιλούν οι απολίτιστοι πληθυσμοί στα βουνά της Πίνδου και των Αγράφων.

Δεν δένονται με τη γη, από την οποία δεν περιμένουν να ζήσουν. Η μετακίνηση φαίνεται πως είναι αναπόσπαστη ανάγκη της ύπαρξής τους και πιστεύουν πως, αν εγκατασταθούν κάπου μόνιμα, θ αρρωστήσουν και θα πεθάνουν. Ακόμη και στα βουνά τους, το καλοκαίρι, ενώ τα γυναικόπαιδα παραμένουν μέσα στα καλύβια, οι άνδρες τριγυρίζουν με τα σκυλιά; Τους στα ψηλά πλατώματα, αλλάζουν καθημερινά βοσκότοπο και κοιμούνται στο ύπαιθρο, τυλιγμένοι με τις μακριές μάλλινες κάπες τους, αδιάφοροι μπροστά στον ήλιο και τη βροχή, τη κούραση και τις στερήσεις, ζώντας σε άγρια κατάσταση, παρέα με τα γεράκια και τα βράχια, αγνοώντας κάθε πρόοδο του πολιτισμού, αρνούμενοι κάθε άλλο είδος εργασίας εκτός από τη φύλαξη των κοπαδιών τους, αγνοώντας τα πάντα εκτός από το χρήμα, που τους φέρνει η πώληση των τυριών και των αρνιών τους».

Οδηγός στη στράτα τους τώρα ήταν το Λευκανιώτικο ρέμα (Λευκανιάς) που προέρχεται από το Ελάτειος εξ ου και η Ελάτεια, Λεύτα > Λευτιανός, το ποτάμι της Ελάτειας, που ακολουθώντας το, οδηγούσε στον άλλο λόφο του Προφήτη Ηλία, δύο χιλ. έξω απ το χ. Ελάτεια (Δραχμάνι), όπου στο λόφο δέσποζε για χρόνια η χαρακτηριστική τουρλωτή καλύβα των Σαρακατσαναίων, χαρακτηριστικό σημάδι στη μακρά πορεία των νομάδων.

Για το περίκεντρο καλύβι των Σαρακατσαναίων του Αη-λιά Ελάτειας, μάθαμε ότι είναι κατασκευή του Στέφανου Φωλιά, καταγωγής Σιάϊκα Αγράφων, το οποίο άντεξε μέχρι το 2008, όπου το κάψανε.

«*Ο Στέφανος Φωλιάς ήταν γαμπρός*[11] *εδώ στην Ελάτεια, ήταν τότε με τους σεισμούς του 1965, που εγκαταστάθηκαν εδώ. Αυτός δεν ήταν μετακινούμενος, τα βρήκε από τον πεθερό του. Πάντως ο ίδιος, την Άνοιξη πήγαινε εκεί στα Βασιλικά, εκεί είχε μάντρα, με καμιά 100στή πρόβατα.*
Ζει ακόμη, έχει γεράσει όμως, στο Δραχμάνι, έχει μία κόρη στην Αθήνα που ασχολείται με τη ραπτική. Δεν λέγεται τι μερακλής ήταν .. Μηχανικός, ήταν αρχιτέκτων – μηχανικός , τέρμα, ήταν πολύ περήφανο το καλύβι του, ήταν ο πρώτος στην περιοχή για τέτοια πράγματα».

Στα ριζά του λόφου του Αηλιά το παλιό πέτρινο γεφύρι πάνω στον Λευκιανό (Λευκιάνο) ποταμό. Διαθέτει κεντρική καμάρα ψηλότερη και δύο άλλες εκατέρωθεν μικρότερες, για να αποσυμφορίζουν τον όγκο των νερών. Πρόκειται για σημαντικό κτίσμα, που αντέχει, που παλαιότερα αποτελούσε το βασικό πέρασμα για το χωριό. Ο Λευκιάνος ή Λευκιανός ποταμός, ξεκινά απ τα βόρεια, ανάμεσα απ τις κορφές: Δοκάνια 728 μ. και Τσούκα 841 μ. και διασχίζοντας την κοιλάδα, χύνεται στον Κηφισό ποταμό, εκεί στα *Στενά των Παραποταμίων.*

Αφήνοντας στα αριστερά τους το χ. Δραχμάνι (Ελάτεια) έκαναν *«κατά πάνω»* διερχόμενοι απ τον αρχαιολογικό χώρο της Ελάτειας, όπου νεκροταφείο Ύστερων Μυκηναϊκών χρόνων, ο τόπος ακόμη και σήμερα είναι διάσπαρτος από ποιμενικές εγκαταστάσεις. Επί της στράτας συναντάμε και κουβεντιάζουμε με τον Σωκράτη Τσαπραϊλη, καταγόμενο απ τη Στεφανιάδα Αργιθέας Αγράφων, όπου μαθαίνουμε: εγκαταστάθηκαν εδώ στην περιοχή της Ελάτειας, τότε με τους σεισμούς της Ευρυτανίας (1965). Το συζητούσαν για εδώ ή στη Τιθορέα να τους εγκαταστήσουν και ρίζωσαν στην Ελάτεια – το μεγαλύτερο μέρος του χωριού, δεξιά και αριστερά αποικήθηκε από φερμένους (Ευρυτάνες και Αργιθεάτες) και συνεχίζουν να ασχολούνται με τα ζώα, έχοντας εδώ, (μαντριά και κονάκια), τοποθεσία αρχαία Ελάτεια. Η στράτα περνούσε απ εδώ, κατά μήκος του Λευκιανού ρέματος, παίρνοντας ύψος.

[11] Αφηγητής: Αθανάσιος Ντέσκος, Λυκορρέματα Ελάτειας

Ο τόπος στενεύει και συγκλίνει. Ανάμεσα στις δυο όχθες του Λευκιανού ρέματος, στα αριστερά υπάρχουν λείψανα οχύρωσης και δεξιά αρχαίο λατομείο, καθώς και πιο δεξιά αρχαίος ναός της Κραναίας Αθηνάς (κάστρο Λάζου).

Το πέρασμα του Σιδηρόπορτου

Στο στένεμα, τοποθεσία Λυκόρεμα (Λυκορέματα) κονάκι τουρλωτό και καλύβια, όπου απ τον κτηνοτρόφο Αθανάσιο Ντέσκο του Κων/νου, μαθαίνουμε, ότι: *εδώ υπήρχε ένα μονοπάτι, που περνούσαν με τα άλογα οι βλάχοι. Το μονοπάτι αυτό το έλεγαν «Σιδηρόπορτο». Διότι, παλιά, επί Τουρκοκρατίας λένε αυτού είχαν φυλάκιο και όσοι πέρναγαν πλήρωνε «διόδια», και γι αυτό το λένε στο Σιδηρόπορτο. Υπάρχει και ακόμη μονοπάτι, έχει κλείσει, είναι γιδόστρατο, βλέπεις δεν υπάρχουν άλογα, ούτε κοπάδια, οπότε.. Τότε ακόμη και οι γεωργοί το χρησιμοποιούσαν πηγαίναν με τα άλογα και τα μουλάρια για ξύλα, όλο με τα άλογα, τώρα δεν υπάρχουν αυτά.*

Εδώ ήταν η στράτα και έβγαιναν στην Αρνόβρυση, όπου βρύση, ποτίστρα και τεχνητή γούρνα συγκέντρωσης νερού, για τα κοπάδια τους θερινούς μήνες. Σαν βγαίνανε ψηλά, εκεί στην Αρνόβρυση, δεξιά κάτω είναι τα κονάκια Κουτραΐϊκα *(σήμερα Ντέσκου).. Εκεί βγαίνω το καλοκαίρι μέχρι τον Οκτώβριο και μετά έρχομαι πίσω πάλι, εδώ. Εάν κάνεις αριστερά βγαίνεις σε άπλωμα μεγάλο όπου είναι σήμερα καλλιέργειες, κονάκια, και τέτοια, όπου είναι τα Βασιλικά.*

Εγώ έχω πρόβατα από πατέρα μου. Ούτε εγώ, αλλά και ούτε ο πατέρας μου μετακινιόμασταν. Ο παππούς μου ήταν μετακινούμενος, το καλοκαίρι πήγαιναν στα Φουρνά, στα Ανατολικά Άγραφα Ευρυτανίας, εκεί πήγαινε.. Ο πατέρας μετά τους πολέμους είχε εγκατασταθεί εδώ. Εδώ τα κονάκια, που ήμαστε, παλιά εδώ είχε ένας Κατσούλας, ένας παντρευτής; ήτανε, από την Ελάτεια, (αυτοί ήταν απ εδώ, δεν ήταν μετακινούμενοι) τώρα εγώ έχω είκοσι χρόνια που έχω μετακινηθεί από ψηλότερα εδώ και μένω στην Ελάτεια.

Οι βλάχοι περνάγανε την Άνοιξη απ εδώ και πάλι το Φθινόπωρο πίσω, δεν υπήρχαν τότε τα μέσα. Αργότερα κάνα τραίνο και πιο μετά τα φορτηγά..

Απ την Αρνόβρυση, πηγαίναν ψηλά που το λέμε «στη Κουδούνα ή Κ΄δούνα» (Σβαρνιά, ύψους 820 μ.) φαίνεται το βουνό αυτό, είναι ένα ψηλό

βουνό, το πιο ψηλό, ξεχωρίζει, φαίνεται εκεί στο μνημείο απέναντι υπάρχει μονοπάτι παλιό και ανεβαίναν στην «Κ΄ δούνα», που λέγαν ένα ύψωμα και τραβάγανε μετά για Μενδενίτσα, μετά Μπάρο και βγαίναν. Συνήθως πηγαίναν ψηλά με τα κοπάδια, ψηλά στη κορφογραμμή της Μακρυρράχης και πέφτανε στη Μενδενίτσα. Επίσης μπορούσαν να πάνε και απ εκεί: Μενδενίτσα, Ανάβρα, Δρακοσπηλιά (Καλλίδρομο), Ισιώματα[12]*, Παλιοδρακοσπηλιά, Μονή Δαμάστας,(στο παλιό δρόμο) Ελευθεροχώρι και να πέσουν κατευθείαν στη γέφυρα Σιδηρόπορτο του Ασωπού, η αργότερα, γέφυρα Αλαμάνας.*

Στη χώρα της αρχαίας Επικνημίδιας Λοκρίδας

Η ανατολική Λοκρίδα, η Επικνημίδια Λοκρίδα είναι η ορεινή περιοχή στα βορειοανατολικά του Καλλίδρομου όρους. Οι Λοκροί ήταν ένα κράμα βορειοδυτικών ελληνικών φύλων, που κατέβηκαν από τα βόρεια και έφτασαν έως την οροσειρά της Πίνδου. Κατά την αρχιότητα μία ομάδα, περνώντας τις Θερμοπύλες, εγκαταστάθηκε στα παράλια του Μαλιακού και Ευβοϊκού κόλπου. Εκείνοι που κατοικούσαν δυτικά του Δαφνούντα, στο όρος Κνημίς, ονομάζονταν *Επικνημίδιοι* και *Υποκνημίδιοι Λοκροί*. Στην Επικνημίδια Λοκρίδα κυριότερες πόλεις ήταν ο Δαφνούντας, η Άγναντη, η Τάρφη, οι Κνημίδες, το Ρεγγίνιο, η Σκάρφεια, η Νίκαια, οι Αλπηνοί και η πρωτεύουσα Θρόνιο.

Από την αρχαιότητα, οι διαφορές ανάμεσα στους ποιμένες και τους χωρικούς δεν είναι σπάνιες, κατά τις μετακινήσεις των κοπαδιών από τα βουνά προς τα χειμαδιά και αντιστρόφως. «Δύο Λοκρικές κώμες, η Μυανία και η Υπνία, έχουν συχνά προστριβές σχετικά με τις βοσκές και τις κλοπές ζώων κατά τις διελεύσεις των κοπαδιών. Γι αυτό και αποφασίζουν από κοινού τη λύση του προβλήματος, αναθέτοντας την εποπτεία σε *χωροφυλακέοντες*, όπως λέγει η επιγραφή. Συμφωνούν ότι οι *προβατείς* της μιας κοινότητας θα έχουν δικαίωμα χρήσης των βοσκοτόπων της άλλης για δέκα μέρες: *Ει δε τις των προβατέων των χρησαμένων τα πρόβατα ποτάγοι προς τας λώτιος*

[12] *«Το βουνό ονομάζεται Λαφοβούνι (Ελαφοβούνι) ύψους 1.151 μ. – 1.141 μ. κάνουμε μια στάση στα δύο τρίτα του ύψους του. Πρόγευμα σε μια πηγή. Από το σημείο αυτό η θέα απλώνεται σε ένα τμήμα της πεδιάδας των Θερμοπυλών. Ένα κομμάτι θάλασσα (Μαλιακός κόλπος) δεξιά στο βουνό, απέναντι, αριστερά, η Λαμία»* Γουσταύος Φλωμπέρ1989:*Το ταξίδι στην Ελλάδα, Δεκέμβριος 1850 – Φεβρουάριος 1851*, μτφρ. Π.Α. Ζάννα, σ.54, εκδ. Ολκός, Αθήνα

λωτίξας απαγαγέτω – όσοι δε κα των προβατέων μη χρήσωνται ται χώραι λωτίζοντες τας πόκας νέμοντες εν ται χώρα αυλιζόντων αμέρας δέκα»[13].

Κονάκι στη τοποθεσία *Βασιλικά*

Συνεχίζοντας τη πορεία μας, τη στράτα, οι νομάδες ανηφόριζαν «στρωτά» βοσκώντας τα κοπάδια τους και διανυκτερεύοντας στην τοποθεσία *Βασιλικά*[14], υψ.550 μ.

***Η μάχη των Βασιλικών* (κάτι απ την ιστορία μας)**

«Στις 26 Αυγούστου του 1821, στη ΄΄διάβαση των Βασιλικών΄΄ Έλληνες οπλαρχηγοί και αγωνιστές της ανατολικής Στερεάς Ελλάδος, πέτυχαν μια πολύ σημαντική για την έκβαση του αγώνα νίκη. Κατόρθωσαν με τον ολιγάριθμο στρατό τους 2.000 περίπου άνδρες να ανακόψουν την προέλαση πολυάριθμου τουρκικού στρατού 8.000 άνδρες, κυρίως ιππείς, που υπό την αρχηγίαν του Μπεϋράν πασά κατευθύνονταν προς τη Βοιωτία για να ενωθεί εκεί με τις δυνάμεις του Κιοσέ Μεχμέτ και να προχωρήσει στη Πελοπόννησο με τελικό σκοπό τη διάλυση της πολιορκίας της Τριπολιτσάς.

Στο πολεμικό συμβούλιο, που συγκλήθηκε αμέσως στο χωριό Εργίνι (Ρεγγίνιο), οι οπλαρχηγοί αντιμετώπισαν το πρόβλημα, από πού θα περνούσε ο τουρκικός στρατός και που έπρεπε να οργανωθεί η ελληνική άμυνα

Ο Γιάννης Δυοβουνιώτης, με την στρατηγική του πείρα που διέθετε, πρόβλεψε σωστά από ποια διάβαση θα περνούσε ο τουρκικός στρατός στην πορεία του, από τη Λαμία προς τη Λιβαδιά (τη διάβαση των Βασιλικών) και κατόρθωσε να πείσει και τους υπόλοιπους οπλαρχηγούς, που υποστήριζαν αρχικά πως ο Μπεϋράν πασάς θα προτιμούσε τη διάβαση της Φοντάνας. Στο γέρο Δυοβουνιώτη οφείλεται επίσης η διάταξη των ελληνικών τμημάτων σύμφωνα με την τακτική της ενέδρας, την οποία μόνο ένας μικρός στρατός μπορούσε να ακολουθήσει και να αντιμετωπίσει ένα κατά πολύ ισχυρότερο αντίπαλο.

[13]Bousquet J.1965:«Convention entre Myania et Hypnia», σσ. 666-667,*Bulletin de Correspondace Hellenique (BCH)* 69

[14] Παλαιά αναφέρεται ότι υπήρχε χωριό εκεί και ο χάρτης Γ.Υ.Σ. φύλλο *Ελάτεια*,1:50.000, εκδ. 1988, σημειώνει: εξωκλήσι Άγιος Γεώργιος, πηγές, κονάκια Κουτραΐϊκα και σε απόσταση δύο χιλ. μοναστήρι του Προφήτη Ηλία

Η λεγόμενη ΄΄λεωφόρος των Βασιλικών΄΄, ήταν δημόσιος δρόμος, που ξεκινούσε δυτικά από το Καινούργιο χωριό, ήταν αμαξιτός ως τον Πλατανιά (μια δασώδη πεδινή τοποθεσία τρία χιλ. δυτικά των Καμένων Βούρλων) και από εκεί μέσα από μια δασώδη κοιλάδα, που στένευε στην τοποθεσία Βασιλικά (χωριό της Φθιώτιδας ήδη ακατοίκητο κατά την περίοδο των γεγονότων) οδηγούσε στο Δραχμάνι (Ελάτεια). Το πέρασμα της διαβάσεως των Βασιλικών απαιτούσε ¾ της ώρας πορεία.

Για να αντιμετωπίσουν ένα τόσο αριθμητικά υπέρτερο εχθρό, οι Έλληνες ακολούθησαν την τακτική της ενέδρας. Θα άφηναν τον εχθρό να προχωρήσει στα στενά, όπου δύσκολα θα μπορούσε να αναπτυχθεί και εκεί θα τον κτυπούσαν.

Κατά τη μάχη αναδείχθηκε ως αρχηγός ο Γιάννης Γκούρας. Αφού συμμετείχε στην άμυνα του δεξιού της ελληνικής δυνάμεως, που επί πολλές ώρες αντιμετώπισε ηρωϊκά εφόδους δεκαπλασίου τουρκικού στρατού, κατέλαβε ύστερα από την υποχώρησή του μια επίκαιρη θέση κοντά σ ένα ερημοκλήσι (πιθανότατα του Αγίου Αθανασίου) και αντέταξε ισχυρή άμυνα στις αλλεπάλληλες και ορμητικές εχθρικές επιθέσεις. Στην πιο κρίσιμη στιγμή έφτασε στο πεδίο της μάχης για ενίσχυση τμήμα Λιβαδιτών που με τουφεκισμούς και ιαχές τόνωσε το ηθικό των Ελλήνων και προκάλεσε τον πανικό στους Τούρκους, οι οποίοι πίστεψαν πως μαζί τους έφτασε και ο τρομερός γι αυτούς Οδυσσέας Ανδρούτσος. Ο Γκούρας επωφελήθηκε από τη σύγχιση και, αφού άφησε ένα τμήμα να συνεχίσει την άμυνα στην ίδια θέση, ο ίδιος με τους υπόλοιπους συντρόφους του ενώθηκε με το τμήμα του Ρούκη, που τοποθετημένος στην Ανίβιτσα, φύλαγε τον μόνο δρόμο απ όπου θα μπορούσαν να παρακάμψουν τα Βασιλικά οι Τούρκοι, και ενεργώντας μαζί του κυκλωτικό ελιγμό πέτυχε να φτάσει στα νώτα του εχθρικού στρατού. Παράλληλα είχε πλευροκοπηθεί και η τουρκική οπισθοφυλακή από τους άνδρες του γέρο-Δυοβουνιώτη, που ενέδρευαν στην είσοδο της διαβάσεως, και από το τμήμα του Παπαντρέα, που βρισκόταν πριν από τη μάχη στη Φοντάνα και μετά την έναρξή της είχε σπεύσει στα Βασιλικά. Κυκλωμένος έτσι από παντού ο τουρκικός στρατός αναγκάστηκε να υποχωρήσει στη Λαμία, αφού αχρηστεύθηκε. Έτσι το τουρκικό σχέδιο ματαιώθηκε. Η ισχυρή αυτή τουρκική δύναμη δεν έφτασε στην Πελοπόννησο. Οι πολιορκητές της

Τριπολιτσάς συνέχισαν χωρίς περισπασμό τον στενό αποκλεισμό της και πέτυχαν πριν περάσει ένας μήνας να την καταλάβουν.

Αναμφισβήτητα η νίκη των Ελλήνων στη μάχη των Βασιλικών υπήρξε η μεγαλύτερη ως τότε ελληνική νίκη στη Στερεά. Δίκαια την παραλληλίζουν με τη νίκη στη μάχη του Βαλτετσίου. Έτσι σώθηκε η επανάσταση στα πρώτα βήματά της, εδώ εδραιώθηκε η νικηφόρα πορεία της»..

Στο μνημείο που έχει στηθεί προς ανάμνηση της μάχης των Βασιλικών, διαβάζουμε: *Δυοβουνιώται, Γκούρας, Κοντοσόπουλος, Μπίστης, Μπόσγος, Λάππας, Πανουργιάς, Παπανδρέας, Τράκας, Τριανταφυλλίνας, Ρούκης. Την 26η Αυγούστου 1821 γενναίως ενταύθα πολεμήσαντες κατέστρεψαν την στρατιάν του Μπαϊράμ Πασά.*

Απ τα *Βασιλικά* ακολουθώντας τη Μακρυρράχη κατηφορίζανε για το χωριό Ρεγγίνιο, πιάνοντας τον αρχαίο ποταμό Βοάγριο (Ξηροπόταμος ή Πλατανιάς). Επί της διαδρομής αυτής αντιμετωπίζανε προβλήματα ζωοκλοπής από τους ντόπιους, οι οποίοι άνοιγαν μεγάλους λάκκους και τους σκέπαζαν από πάνω με κλαδιά, οπότε εάν έπεφτε κανένα μέσα, οι τσοπάνηδες δεν το αντιλαμβάνονταν και αυτοί παραμόνευαν να το πάρουν. Αυτά όμως τα ήξεραν οι μετακινούμενοι και τα πρόσεχαν.

Η στράτα κατέβαινε στα αριστερά του ρέματος της Μακρυράχης που συναντά το ρέμα Πλατανιά ή Ξηροπόταμο.

Η *Μακρυρράχη*[15] αποτελεί ένα σαμάρι, που κείται κατευθυνσιακά από ΝΑ. προς Β. κατά μήκος του Ξηριά (αρχ. Βοάγριος π.), που σχηματίζεται ανάμεσα στο Κνημίς και Καλλίδρομο στα ΝΑ. Έτσι η Μακρυρράχη (αυτό το στενόμακρο σαμάρι) μπορούσε να αποτελέσει για τους νομάδες πέρασμα, να «πιάσουν» την Μακρυρράχη, που διαθέτει ένα μέσο υψόμετρο 600 μ. κατά μήκος των νερών (Βοάγριος ποταμός) φτάνοντας στο χωριό Ρεγγίνιο, πούναι δίπλα στον αρχαίο ποταμό Βοάγριο (σήμερα Ξηριάς ή Πλατανιάς)

Το χ. Ρεγγίνι ή Ρεγγίνιο, υψ. 190 μ. βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νομού Βοιωτίας, επαρχίας Λοκρίδος. Υπάγεται διοικητικά στο Δήμο Καμμένων Βούρλων, κατά την απογραφή του 2001 είχε 832 κατ. και παλαιότερα ονομάζονταν Εργίνι.

[15] Χάρτες Γ.Υ.Σ. φύλλα *Αμφίκλεια* 1971 και *Ελάτεια* έκδ. 1988, 1:50.000 κλίμ.

Στο χωριό Ρεγκίνιο, υψ. 200 μ. που είναι μεγάλο και πολύβουο, μαθαίνουμε για τους βλάχους, ότι: *«τα παλιά χρόνια περνούσαν απ εδώ οι βλάχοι με τα πόδια και τα κοπάδια τους. Ερχόντουσαν από το Δραχμάνι (Ελάτεια) περνούσαν το πέρασμα των Βασιλικών και έπεφταν εδώ στο χωριό για να βγούν στο Μώλο και στην συνέχεια στις Θερμοπύλες. Ήταν πέρασμα απ* εδώ.. *Η κύρια διαδρομή, ήταν:«ερχόντουσαν από το πέρασμα Βασιλικών - Μακρυρράχη – Μενδενίτσα».*

Απ εδώ συνέχιζαν κατά μήκος του ρέματος Πλατανιά και έφταναν στο επόμενο κονάκι.

Κονάκι στον Παταριά ή Μπαταριά, ή «Πλατανιά» (σημερινό 184^{ο} χιλ. της Εθνικής οδού: Αθηνών – Λαμίας). Στου Παταριά, ο χάρτης ΓΥΣ[16] σημειώνει επί της Εθνικής οδού Αθηνών – Λαμίας, (κόμβος Άγιος Σεραφείμ), τρεις οικίες και τρεις καλύβες.

Εκεί στο ρέμα, κάτω από τα πλατάνια, όπου γίνονταν και ο στάλος των προβάτων, κάτω απ τα πλατάνια. Στου Παταριά η Μπαταριά, υψ. 60 μ. ήταν το όνομα του Σαρακατσάνου[17], που κι αυτός είχε πρόβατα και δεν του άρεσε και τόσο που περνούσαν χιλιάδες πρόβατα απ τα λιβάδια του την άνοιξη. Από περιοχές που περνούσαν χιλιάδες κοπάδια, τα χωράφια έμοιαζαν σαν αυτά που πέφτει ακρίδα.

Η συνέχεια της *μάχης των Βασιλικών*

«Ο ίδιος ο Μπεϋράν πασάς μετά την ήττα του στη μάχη των Βασιλικών, απελπισμένος πρόλαβε και έφτασε στο στρατόπεδο του Πλατανιά, απ όπου έδωσε διαταγή να κάψουν τις άμαξες με τα πολεμοφόδια και τις τροφές, έσπευσε προς την γέφυρα του Σπερχειού. Αφού την πέρασε διέταξε να την καταστρέψουν, γιατί φοβόταν πως οι Έλληνες θα έφταναν ως την Λαμία. Ο στρατός του καταδιώχτηκε από τους άνδρες του Παπαντρέα ως το στρατόπεδο, ενώ τα υπόλοιπα ελληνικά τμήματα επιδίδονταν ως το βράδυ σε σφαγή όσων Τούρκων έμειναν στο πεδίο της μάχης και σε λαφυραγώγηση.

[16] Χάρτης Γ.Υ.Σ. (φύλλο *Στυλίς*, 1:50.000, έκδ. 1971)
[17]Χατζημιχάλη Αγγελική1957:*Σαρακατσάνοι,* στατιστικοί πίνακες, κεφ. Οροσειρά Καλλίδρομον – Χλωμός (Φθιώτιδα – Λοκρίδα), σ. 26, αναφέρεται το όνομα Παταριάς Νικόλαος με 11 οικογένειες, 1.700 γιδοπρόβατα, με χειμερινή εγκατάσταση στον Μώλο Λαμίας και καλοκαιρινή το Καλλίδρομο

Στο στρατόπεδο του Πλατανιά οι Έλληνες βρήκαν πλούσια λάφυρα. Από τις 1.000 άμαξες των Τούρκων μόνον οι 600 είχαν καεί. Οι υπόλοιπες με πολλές τροφές και πολεμοφόδια έπεσαν στα χέρια των νικητών και μαζί οκτώ κανόνια και πλήθος άλογα, βουβάλια και αγελάδες. Στα χέρια τους έπεσαν και τουρκικές σημαίες και το περίφημο ΄΄μπουγιούκ μπαϊράκι΄΄ η ΄΄σημαία εφόδου΄΄.

Κονάκι στη Συκιά

Η τοποθεσία *Συκιά,* ήταν δυο χιλιόμετρα πριν φτάσουμε στις Θερμοπύλες. Ο παλιός βάλτος που έφτανε μέχρι το δημόσιο δρόμο (Ψηλόπυργος, Μελάμπυγος Λίθος, αρχαία Αλπηνοί) έχει αποξηρανθεί και έχουν γίνει χωράφια. Εδώ οι βλάχοι προσέχανε να μην ξεμακρύνουν τα άλογά τους και πάνε κατά το βάλτο και πνιγούν.

Κονάκι στις Θερμοπύλες

Εκεί στις Θερμοπύλες, υψ. 30 μ. είναι ζωντανές οι εικόνες με τις γριές που έβαζαν τα πόδια τους στα ιαματικά νερά για να τα ξεκουράσουν, αλλά και για τα αρθριτικά τους. Μερικοί έκαναν και μπάνιο, σε μέρος που ήταν περιφραγμένο με τοίχο, για το σκοπό αυτό, αλλά τι να σου κάνει ένα μπάνιο, μονολογούσαν οι πιο ηλικιωμένοι..

«Μια χρονιά, εδώ στα Θερμοπύλια, μας είχε φωτογραφίσει κάποιος ανέφερε η Ελένη Καλαμπαλίκη[18], η οποία όταν είχε μαζί της τα δυο παιδιά, τον Αριστείδη δύο χρονώ και το κορίτσι Αντιγόνη τεσσάρων. Θυμάμαι έβρεχε, ήταν μικρά τα παιδάκια και τα φωτογράφησε εκεί δα στο δρόμο..»

Για χρόνια τα βεργόπλεκτα κονάκια στα αριστερά της Εθνικής, στη περιοχή τραβούσαν τη προσοχή των διερχομένων, μέχρι που στήθηκε εργοτάξιο για την διαπλάτυνση αυτής.

«Πέραν του Στενού των Θερμοπυλών[19] φέρνει η στράτα δια μέσου χωραφίων σπαρμένων με ρύζι, καπνόν και βαμβάκι εις τρεις ώρας επί την Γέφυρα της Ελλάδος. Όλη σχεδόν η τοποθεσία έως την δεξιά όχθη του Σπερχειού σχηματίζει τερατώδεις βάλτους, οίτινες από την πλησίον θάλασσαν

[18] Πληροφορητής: Ελένη Καλαμπαλίκη, ετών 86
[19] Ιωάννη Αναστασίου Λεονάρδου1992: *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Α΄ έκδ. 1836, σ.40. Α΄ έκδ. 1836

εν καιρώ πλημμύρας σκεπάζονται και αι όχθαι του ποταμού είναι ολόκληραι σκεπασμέναι με ροδοδάφνας. Από την αριστεράν όχθη του Σπερχειού βλέπομεν την υψηλοτάτην κορυφήν του όρους Οίτη..»

Το πέρασμα του Σπερχειού ποταμού

Έφταναν στην Αλαμάνα[20]. Εδώ είμαστε στον Σπερχειό ποταμό ή Αλαμάνα ή το Ποτάμι της Ελλάδος[21] (ως αυτός να χωρίζει την Ελλάδα από τη Θεσσαλία) με την γέφυρα της Αλαμάνας και το σχετικό μνημείο του Αθανασίου Διάκου. Εδώ συναντάει ο Σπερχειός ποταμός τον Ασωπό ποταμό και μαζί χύνονται στον Μαλλιακό κόλπο. Το πεδίο με τις προσχώσεις των ποταμών έχει αλλάξει στις μέρες μας.

Ο 'Εντουαρτ Έβερετ αναφέρει στο *σελίδες Ημερολογίου*[22] στις 20 Απριλίου 1819, ένα χάνι στις όχθες του Σπερχειού, δυο ώρες από το Ζητούνι[23].

«Σήμερα[24] *το ταξίδι μας ήταν στο Ζητούνι απόσταση που υπολογίζεται σε οκτώ ώρες, από τις οποίες οι τρεις πρώτες ανάμεσα από μικρές πεδιάδες οι οποίες διακόπτονται από τις χαμηλότερες ράχες των βουνών που πλησιάζουμε. Στα μισά της διαδρομής συναντήσαμε μια ομάδα νομάδων, γυναίκες και παιδιά, με τα ζώα και τα έπιπλά τους, οι οποίοι, έχοντας περάσει το χειμώνα σε ένα ζεστό τμήμα της χώρας, πήγαιναν τώρα πάνω στα βουνά, για να περάσουν τη θερμή εποχή. Αποτελούσαν σχεδόν ένα δείγμα αραβικής νομαδικής ζωής. Είχαν ένα σωρό άλογα, κάποια από αυτά φορτωμένα με τα*

---

[20] Έτσι λέγεται το τμήμα του κάτω ρου του Σπερχειού, όπου πολέμησε ο Αθανάσιος Διάκος. Η λέξη είναι τουρκική. Κατά το Μέγα Ελληνοτουρκικό Λεξικό του Ι. Χλωρού: Αλαμάνα: αλιάς, η μεγάλη αλιευτική λέμβος, μέγα δίκτυον. Αλιάς= η εις τη θάλασσα ανήκουσα, η εκ της θαλάσσης προερχομένη.. Κατά τον ΙΕ΄ μ.Χ. αιώνα, όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την Ελλάδα, η θάλασσα ήταν πολύ κοντά στο μέρος που σήμερα λέγεται Αλαμάνα. Στο Αθανασίου Θ. Φλώρου1980:*Νεοελληνικό, ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό*. Σ.15, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα

[21] Ιωάννη Αναστασίου Λεονάρδου1992:*Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, σ.25, εκδ. Θετταλός, Λάρισα, όπου: «Ο (Σπερχειός) ποταμός έχων την αρχήν της πηγής του κατά το όρος Κλυζόν βορειοδυτικώς της Θεσσαλιώτιδος, ολίγον τι εδώθεν από την πολίχνην Άγραφα και της περιοχής της διόδου, εκτεινομένης βορειοανατολικώς εις αυτό»

[22] Έντουαρτ Έβερετ1996:*Σελίδες ημερολογίου, 1819, Κέρκυρα, Ιωάννινα, Μετέωρα, Τύρναβος, Δελφοί, Αθήνα, Καλάβρυτα, Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι*, μτφρ.:Αντειά Φραντζή, σ.98-99, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα

[23] Μ αυτή την ονομασία αναφέρεται η πόλη της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας Λαμία. Από τα πρώτα βυζαντινά χρόνια ως την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους αναφέρεται με τα ονόματα Ζητούνιον, Ζητόνιον, Ζητούρνιον, Zeitun, Cipton, Cytona. Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας (από το 1446) το Ζητούνιον αποτελούσε στρατιωτική βάση των Τούρκων.

[24] Έντουαρντ Έβερετ, σ.98)

υπάρχοντά τους, τις σκηνές τους, τα πουλερικά τους κουρνιασμένα στις σέλες, το κεφάλι ενός παιδιού να ξεφυτρώνει εδώ κι εκεί μέσα από μια φωλιά από κουβέρτες στη ράχη του αλόγου και πότε – πότε κάποιο κουρασμένο και κρυωμένο να γέρνει στον ώμο της μάνας του»

Ιστορικό: *Η μάχη της Αλαμάνας*

Στις 23 ή (22 Απριλίου 1821 σύμφωνα με ορισμένους απομνημονευματογράφους), εδώ έλαβε χώρα η μάχη της Αλαμάνας[25]. *«..στη στρατιά του Ομέρ Βρυώνη, προσετέθη και η δύναμη του Κιοσέ Μεχμέτ, που ρίχτηκαν ενάντια στους υπερασπιστές της Αλαμάνας. Ο Διάκος είχε αναλάβει την υπεράσπιση της γέφυρας της Αλαμάνας και τα Πουριά, απ όπου περνούσε ο δρόμος που οδηγούσε στις Θερμοπύλες. Στους έμπιστούς του Καλύβα και Μπακογιάννη, ανέθεσε τη φύλαξη της γέφυρας με λίγους άνδρες, ενώ ο ίδιος οχυρώθηκε στη Δαμάστα, που δέσποζε στη ράχη για να ελέγχει το δρόμο.*

Το σώμα του Πανουργιά μετά από αρκετή αντίσταση άρχισε να κάμπτεται και να υποχωρεί, ιδίως μετά τον σοβαρό τραυματισμό του Πανουργιά, που μαχόταν στη πρώτη γραμμή. Η υποχώρηση ήταν δραματική. Πολλοί ήταν οι νεκροί και ανάμεσά τους ο επίσκοπος Ησαϊας. Η αντίσταση συνεχιζόταν πεισμωτικά. Βλέποντας ο Διάκος ότι λιγόστευε η δύναμη των μαχητών πάνω στη γέφυρα, τους έστειλε βοήθεια.

Βλέποντας ο Διάκος ότι λιγόστευε η δύναμη των μαχητών πάνω στη γέφυρα, τους έστειλε βοήθεια. Μετά από λίγο οι ηρωϊκοί Καλύβας και Μπακογιάννης κλείστηκαν με ελάχιστους συντρόφους των σε ένα χάνι, κοντά στη γέφυρα, για να απασχολήσουν για λίγο τους εχθρούς και να ανακουφίσουν τους συμπολέμιστές τους. Βλέποντας οι άνδρες του Διάκου ότι δεν ωφελούσε η παραπέρα αντίσταση, εφόσον τα σώματα του Δυοβουνιώτη και του Πανουργιά είχαν υποχωρήσει, προσπάθησαν να τον πείσουν να απομακρυνθεί για να γλιτώσει. Είχαν μείνει καμιά 50αριά γύρω του πολεμώντας. Απτόητος εκείνος συνέχισε να μάχεται ώσπου τραυματίστηκε στον ώμο και τελικά συνελήφθη από πέντε Αλβανούς. Τα παλικάρια του είχαν φονευθεί όλα και μαζί τους ο Καλύβας και ο Μπακογιάννης, που ορμώντας από το χάνι για να τρέξουν κοντά στον αρχηγό τους, έπεσαν νεκροί. Στη

[25]*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*1975:«Η ελληνική επανάσταση 1821-1830», σ.108-109, τ. ΙΒ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.

Λαμία όπου μεταφέρθηκε ο Διάκος, εξέπληξε τους δύο πασάδες με το θάρρος του και τη γενναιότητά του. Ο Ομέρ Βρυώνης μάλιστα τόσο εντυπωσιάστηκε από τον άφοβο οπλαρχηγό, που θέλησε να τον προσλάβει στις υπηρεσίες του, αλλά ο Διάκος του απάντησε: «ούτε σε δουλεύω πασά, ούτε σ΄ ωφελώ κι αν δε δουλεύω». Περήφανα και γενναία δέχτηκε το φρικτό θάνατο με ανασκολοπισμό. Ο θάνατός του άφησε δυσαναπλήρωτο κενό στην πατρίδα του που στερήθηκε στον πρώτο κιόλας μήνα της Επαναστάσεως, από ένα εξαίρετο στρατιωτικό αρχηγό και πατριώτη. Στη μάχη της Αλαμάνας θυσιάστηκαν 200 περίπου Έλληνες, ενώ μετά, ο δρόμος της Βοιωτίας ήταν πια ελεύθερος για τους δύο πασάδες».

Το καριοφίλι του Διάκου στην Αλαμάνα το πήρε το πρωτοπαλίκαρο του Διάκου, που λέγονταν Τζαμαλής Δημήτριος και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της παλαιάς Βουλής, όπου αναγράφεται, από κάτω: «*το καριοφίλι του ήρωα Διάκου διεσώθει από το παλικάρι Τζαμαλή Δημήτριο»*, ο οποίος κατάγονταν απ τη Λεπενού Αιτωλοακαρνανίας.. *«Φαίνεται ότι το τελευταίο πιστό παλικάρι την ώρα που πέταξε το καριοφίλι του ο Διάκος δίπλα, το πήρε αυτός, τόκρυψε σε κάτι κλαδιά, το πήρε μετά και το πήγε στη Μονή Ιερουσαλήμ και τόχουν τώρα στην Παλαιά Βουλή»*[26].

Απ εδώ η ευθεία διαδρομή της δημοσιάς θέλει καμιά δεκαριά χιλ. για να φτάσει στα ριζά της πόλης της Λαμίας. Όλα τα κονάκια που κάνανε μέχρι τις Θερμοπύλες – ότι έχει να κάνει με μεταξύ των αποστάσεις - ήταν μικρές.

Το πέρασμα της ευθείας για τη Λαμία (Θερμοπύλες – Λαμία)

Όμως ήταν το μεγαλύτερο, γι αυτό και ταξίδευαν όλη νύχτα, ώστε να τους πάρει το χάραμα πάνω από τη Λαμία. Ο λόγος ήταν ότι τη νύχτα κυκλοφορούσαν λίγα αυτοκίνητα και χρησιμοποιούσαν τη δημοσιά για τα κοπάδια, τα οποία δεν δημιουργούσαν κυκλοφοριακά προβλήματα. Κάνοντας αυτό το ταξίδι νύχτα, οι μεγαλύτεροι πρόσεχαν τους μικρότερους για να μην νυστάξει κανείς και αποκοιμηθεί στο δρόμο. (Η δημοσιά, αυτό το μονότονο της ευθείας, περπάτημα – περπάτημα, για ώρες, φέρνει ένα βάρος στα μάτια και μέσα στην ησυχία του τόπου μπορεί κανείς ν αποκοιμηθεί)

[26] Πληροφορία Τζαμαλή Γρηγόρη, πρώην Δήμαρχος Λεπενούς Αιτωλοακαρνανίας (22-03-2008),

«Μετά μιας ώρας διάστημα, αφού περάσωμεν την Γέφυρα της Ελλάδος, φτάνουμε στη Λαμία (Ζητούνιον). Είναι η μητρόπολις της Φθιώτιδος, ευρίσκεται μετά τας εκβολάς του Σπερχειού ποταμού κατά την παραθαλασσίαν του ομωνύμου κόλπου είναι κτισμένη εις το καταχυτόν του όρους Καραβουνίου άνευ οχυρωμάτων, δια της οποίας τρέχει έν ποταμάκι λεγόμενον Αχελώος».[27]

Ο J. Bartholdy μαρτυρεί στις αρχές του 19ου αιώνα ότι: *«… το χάνι στο Ζητούνι είχε φτιαχτεί από την αρχή και εκτιμήσαμε πολύ το πλεονέκτημα να μπορούμε τουλάχιστον ν ακουμπήσουμε τις βρεγμένες κουβέρτες μας και τα μουσκεμένα μαξιλάρια μας πάνω σε σανίδες, που δεν ήταν σαπισμένες. Εξάλλου, δεν βρήκαμε να φάμε παρά μόνο σύκα ξερά, λίγο ψωμί, κρεμμύδια και τυρί. Δεν φτάνει, όπως είπα, που δεν είχαμε βρει ούτε μιας στιγμής ησυχία, είχαμε και μερικούς Έλληνες, απ τους οποίους μόνον ένα χώρισμα μας χώριζε, που πέρασαν όλη τη νύχτα χορεύοντας και ουρλιάζοντας τραγούδια του κρασιού και κατά το ξημέρωμα εξουθενωμένοι από την κούραση, πήραμε επιτέλους έναν υπνάκο..»*[28]

Φυσικά οι νομάδες Σαρακατσαναίοι δεν χρησιμοποιούσαν τα χάνια, δεν ήταν γι αυτούς, παρά μόνον σε ειδικές περιπτώσεις. Αυτοί χρησιμοποιούσαν την ύπαιθρο, ζώντας κοντά στα ζωντανά τους. Τα χάνια, σκιαγραφούν και περιγράφουν μια άλλη εποχή, ένα άλλο κόσμο, ευρισκόμενα πάνω στις στράτες.

Παλιά, εμποροπανήγυρη στη Λαμία

Κατά τον ΙΖ΄ αιώνα, λειτουργούσε οκταήμερη εμποροπανήγυρη στο Ζητούνι (Λαμία) [29]. Σ αυτό το παζάρι γινόντουσαν σημαντικές αγοροπωλησίες ζώων, τα οποία προέρχονταν από τα τσελιγκάτα της περιοχής[30], αλλά και της ευρύτερης Ανατολικής Στερεάς. Το παζάρι αυτό ήκμαζε και στους μετέπειτα χρόνους, ενώ εμπορευόμενοι ερχόντουσαν απ όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό. *«Το Ζητούνι είναι ονομαστό από το πανηγύρι οπού γίνεται κάθε*

[27] Ιωάννου Αναστασίου Λεονάρδου, σ. 40
[28] J.L.S. Bartholdy1993:*ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804, μτφρ. Φ. Κονδύλη*, σ. 24
[29] Collignon M., Le consul Jean Giraud, σ.402
[30] Σκούρα Α. Γ.1980: «Οι κτηνοτρόφοι και οι τσελιγκάδες της Φθιώτιδας»,*Φθιωτικά Χρονικά* 1, σσ.97-102

χρόνο εις ταις αρχαίς της Σαρακοστής, εις το οποίο έρχονται από κάθε τόπο της Τουρκίας και από την Ευρώπη πραγματευταί με διάφορες πραμάτειαις»[31]

«*Στη Λαμία*[32] *τα καραβάνια με τα φορτώματα και τα κοπάδια περνούσαν μέσα από τους δρόμους της πόλης, ακολουθώντας πάντοτε την ίδια διαδρομή, που ήταν και η πιο σύντομη. Έμπαιναν στη πόλη από την οδό Αθηνών και στη συνέχεια την οδό Λεωνίδου. Έστριβαν στη Χατζοπούλου και τέλος έπαιρναν την Αχιλλέως (Μακροπούλου) για να φτάσουν στα Γαλαναίικα. Αυτό ήταν και το δύσκολο κομμάτι. Εμείς τότε μέναμε στου Λάγγα. Τα καραβάνια περνούσαν μπροστά από το σπίτι μας, στην οδό Χατζοπούλου. Έβγαινε η μάνα στη πόρτα όλο χαρά και εμείς από γύρω της. Λουκούμια, ζάχαρη, καφέ, κανένα χτένι ή κορδέλες για τα μαλλιά ήταν τα δώρα για τους μεγάλους. Για τα λιανοπαίδια καραμέλες, ξηραμένα σύκα και σταφίδες. Η στάση ήταν μικρής διάρκειας γιατί η κουντνέλα του καραβανιού στριμώχνονταν στο Σταροπάζαρο. Πολύ γρήγορα χαιρετούρες, αγκαλιές και φιλιά με τις γυναίκες. Στους άντρες έβαζε κρυφά καμιά ταμπάκα λαθραίο καπνό, τον έφερνε η αδελφή της από το χωριό και χαιρετίσματα κι αυτή στο σινάφι.. Ξεκρέμαγαν κι οι νομάδες απ τα άλογα δυο – τρεις τσαντίλες φρέσκο τυρί, ανάλατο, που το είχαν πήξει στο δρόμο και μας τόδιναν. Έφτιαχνε η μάνα μας κουσμάρι και έδινε και στη γειτονιά. Πριν το καραβάνι φύγει και συνεχίσει τη πορεία του προς τα Άγραφα, δίναμε στο Μητσόβα τις τελευταίες παραγγελίες, που θα εκτελούσε στην Καρδίτσα..»*

Και έφευγαν και πήγαιναν κατά τη Θεσσαλία.. Η στράτα συνεχίζονταν, *«Και όταν έπιανε καιρός «ζουρλάπια»*[33]*, βροχές, πηγαίναμε και τα βάζαμε κάτω από κάτι γαλαρίες, για να μη βρέχονται, γαλαρίες λέμε αυτές που περνάει μέσα το τραίνο, που είναι σκεπασμένες και βάζαμε και κάτι ξυλάκια λουφάζαμε εκεί άνθρωποι και ζώα και πέρναγαν και τα τραίνα! Τα φυλάγαμε εκεί για να γλιτώνουνε λίγο κρύο, δεν είχαμε μαντρί, όλα στο ύπαιθρο.*

Τέντες είχαμε, στήναμε στα κονάκια, που μέναμε με τις οικογένειες για να διανυκτερεύσουμε».

---

[31] Δανιήλ Φιλιππίδη – Γρηγ. Κωνσταντά, Γεωγραφία Νεωτερική, σ.96. Πρβλ. Νάτσιου Θ. Δ.1988: «Το λαμιώτικο εμπόριο στα μέσα του 19ου αιώνα», *Φθιωτικά Χρονικά* 6, σσ.134-137

[32] Τζιβελέκη-Πολυμεροπούλου Μαρία1999: *Με τους «δικούς» μας στα βουνά και τα χειμαδιά (Σαρακατσαναίους)*, σ.160, Λαμία

[33] Ζουρλάπια, ζουλάπια, η λέξη είναι Αλβανική zullap=θηρίο, σημαίνει το άγριο θηρίο και ιδίως το λύκο

Κονάκι στην τοποθεσία Αυλάκι

Στη θέση *Αυλάκι,* πάνω απ τη Λαμία αντάμωναν όλες οι στάνες, που ξεχείμαζαν νοτιότερα και πήγαιναν να ξεκαλοκαιριάσουν στα Αγραφιώτικα βουνά: Σταυρό, Χούνη, Μαλοτιάσα, Μπέσια, Καμάρια, Παλιόλακα, Νιάλα, αλλά και αλλού.

Κονάκι στην τοποθεσία Ταράτσα

Απ την τοποθεσία *Ταράτσα*, υψ. 250 μ. η οποία βρίσκεται ψηλότερα απ τη πόλη της Λαμίας, δίπλα στην δημοσιά, που πάει για Δομοκό, μετά το Σανατόριο, όπου στον χάρτη της Γ.Υ.Σ. σημειώνονται πέντε καλύβες και τρία σπιτάκια, αριστερά του ρέματος Ξηριάς. Χαμηλότερα, προς την Λαμία και στο αριστερά μας χέρι, ο χάρτης αναφέρει και *Συνοικισμό Ευρυτάνων,* πιο πέρα απ τα *Γαλαναίίκα.* Και εδώ έχουμε εγκατάσταση Ευρυτάνων, όπως και στον Αλίαρτο, Τσαμάλι, Αιτωλοακαρνανία και Θεσσαλία. *«Η τοποθεσία Ταράτσα είναι σε μία ευθεία – απ τον δρόμο – στο Σταυρό»*[34].

Ιστορικά: η μάχη του Δομοκού στα 1897

«Στους λόφους[35] *γύρω από τη Λαμία υπήρχαν 40.000 πρόσφυγες. Σχημάτιζαν μικρούς καταυλισμούς κατά οικογένειες ή κατά χωριά προέλευσης. Από κάποια απόσταση, η εικόνα ήταν αρκετά γλαφυρή, αλλά από κοντά φαινόταν όλη η αθλιότητά της. Επί τρεις μέρες έβρεχε ακατάπαυστα και οι πρόσφυγες δεν είχαν κανένα καταφύγιο, εκτός από μερικές κουβέρτες και μικρά υπόστεγα που είχαν φτιαχτεί βιαστικά από τα κλαδιά των δένδρων. Γυναίκες γεννούσαν παιδιά πάνω στο βρεγμένο χώμα με μόνη σκέπη τον ουρανό. Ενώ ο δραγουμάνος μου έψαχνε κάποιο μεταφορικό μέσο για να κάνουμε το ταξίδι περνώντας το Σπερχειό και το πέρασμα της Φούρκας, με προορισμό το Δομοκό, συνάντησα τον κ. Φρεντ Βίλλιερς, διάσημο πολεμικό ζωγράφο. Είχε εξασφαλίσει μία άμαξα και ήταν έτοιμος να ξεκινήσει, όπου με προσκάλεσε να πάω μαζί του..»*

[34] Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, ετών 50
[35] W. Kinnaird Rose1997:*Με τους Έλληνες στη Θεσσαλία*, μτφρ. Αναστάσιου Δαρβέρη, σ.173, εκδ. Λ.Ι.Μ.Λ., Λάρισα

Κατά την μάχη του Δομοκού[36], στις 17-18 Μαϊου 1897 ο στρατηγός Μακρής, πιεζόμενος από τον Τουρκικό στρατό, πέρασε το διάσελο της Φούρκας, ύψ.2.800 πόδια, και οπισθοχώρησε ακόμη χαμηλότερα, στη Ταράτσα, όπου εκεί ενώθηκε με την βασιλική υψηλότητα, τον διάδοχο. Η μάχη στην Ταράτσα κράτησε δύο ώρες και σταμάτησε την παραπέρα προέλαση του εχθρού. Ο διάδοχος πληροφορήθηκε ότι είχε υπογραφεί ανακωχή στην Ήπειρο, οπότε διέταξε κατάπαυση του πυρός και έστειλε τον λοχαγό Κοντογιάννη με λευκή σημαία, να ενημερώσει τον Τούρκο διοικητή για το γεγονός αυτό. Ύστερα από διαπραγματεύσεις συνήφθη ανακωχή και υπογράφηκε από τον Ετέμ Πασά (όπως πιστεύω) εκ μέρους των Τούρκων και από τον λοχαγό Κοντογιάννη εκ μέρους του Έλληνα Διαδόχου.

Απ την τοποθεσία *Ταράτσα*, η διαδρομή ακολουθεί πορεία προς Καμηλόβρυση, ανηφορίζει διασχίζοντας μία περιοχή χαμηλής βλάστησης, που ονομάζεται *Γρανίτσα,* διέρχεται από την πηγή του Αχιλλέως, κορυφώνεται στην Κορυφή ύψους 908 μ., όπου διάσελο και πέρασμα, υψόμετρο 800 μ. για να πέσει απ την πίσω μεριά όπου λίγο πιο κάτω διχαλώνει η πορεία: αριστερά οδηγεί προς το χωριό Καλαμάκι και ευθεία διέρχεται απ το Χάνι Δραχμάν Αγά. Πιο συγκεκριμένα απ την τοποθεσία *Ταράτσα* και πάνω, η απόσταση από κονάκι σε κονάκι ήταν μικρή, καθώς το πεδίο ήταν ανηφορικό και η βλάστηση τέτοια που τα ζώα μπορούσαν να βοσκήσουν.

«Φορτώναμε τα ζώα, αρμέγαμε τα πρόβατα, φτιάχναμε τυρί, τα μικρά (παιδιά) τα είχαμε φορτωμένα να έτσι στη πλάτη, ή τα βάζαμε στο άλογο και καμιά φορά και τα γκρέμισε και τα δυο παιδιά μια φορά το άλογο και δεν τα ματαβάλαμε απάν' (γέλια). Εδώ πάνω απ τη Λαμία που κολλάγαμε, αυτού και γύρισε το σαμάρι και ευτυχώς ήταν από κοντά μία γριά κακομοίρα και βοήθησε και το ξεφορτώσαμε το σαμάρι και γλιτώσαμε τα παιδιά!

«Μέχρι εδώ, (ου) [ερμήνευε πολλές]*, περνάγαμε μέρες, κοιτάζαμε να περνάνε οι μέρες, να πουλάμε το τυρί, να απολάει ο Χειμώνας σ απάνω στα βουνά και να κερδίζουμε μέρες στα χαμηλά και να φάνε και τα ζωντανά μας»[37]*
«Εδώ, στην περιοχή, παλιότερα ένας μετακινούμενος δικός μας, τον έπιασε μία βροχή και τα έκανε απ εδώ τα πρόβατα και αυτός εκεί απέναντι βρήκε ένα

W.Kinnaird Rose1997:*Με τους Έλληνες στη Θεσσαλία,* μτφρ. Αναστάσιου Δαρβέρη, σ. 195-196, εκδ. Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα

[37] Πληροφορητής: Ελένη Καλαμπαλίκη, ετών 86

πιστόλι ολοκαίνουργιο, πεσμένο στη γη.. από ποιον ήτανε; από αντάρτες νάταν, ποιος ξέρει.. πάνε χρόνια, θάταν τη δεκαετία του '60..»[38]

Κονάκι στο χάνι Δραχμάν Αγά

Απ τα *Δερβενάκια*, οι μετακινούμενοι κατευθυνόντουσαν στην τοποθεσία *Δασειά Δένδρα. «Εδώ στα Δασειά Δένδρα ερχόμασταν παίρνοντας τη ράχη την Άνοιξη, που είχε και βοσκή και καθόμασταν 3 – 4 μέρες. Εδώ έπεφτε κείνα τα χρόνια και πολύ λύκος, το δρολάπι, όπως το λέμε εμείς»*[39]

Οι μετακινούμενοι, απ το κομβικό αυτό σημείο διάσελο κόμβου: Καλαμάκι, αντί να συνεχίσουν όπως σήμερα η δημοσιά κάνει, *«προς τον κύκλον του Θαυμακού, ο οποίος κείται προς τον βασιλικόν δρόμον όπισθεν των βουνών»*[40]*,* «έκαναν» αριστερά και ακολουθούσαν τις ομαλές ράχες της Όθρυς που σβήνουν στην κοιλάδα του πάνω Σπερχειού.

Η στράτα, η πορεία πάνω και μέσα απ αυτές τις μεσοράχες που διατηρούν ομαλότητα και πλούσια βλάστηση για τα ζώα, ήταν η καλλίτερη επιλογή των, μιας και απέφευγαν την κίνηση επί της σημερινής δημοσιάς, την κλίση του εδάφους και με την πλαγιοκίνηση (τραβέρσα) που έκαναν έβγαιναν πιο μαλακά και σύντομα κατευθυνσιακά προς τον προορισμό τους, απ το να κυκλώνουν γύρω – γύρω την παλιά λίμνη της Ξυνιάδας.

Η πορεία οδηγούσε προς το χωριό Καλαμάκι, υψ. 760 μ. του νομού Φθιώτιδας που βρίσκεται στα ΒΔ. της Όθρυς. Μέχρι το 1928 ονομάζονταν Δερβέν Φούρκα[41]. Στα 1940 το χωριό είχε 518 κατοίκους, στα 1991> 251.

Ιστορικά: η μάχη στα Δερβενάκια

Στις 6 – 7 Μαϊου 1897 εδώ έγινε Ελληνοτουρκική μάχη στη περιοχή της στενωπού (Δερβενάκια).

[38] Πληροφορητής: Καλαμπαλίκης Παναγιώτης, ετών 50
[39] Πληροφορητής: Καλαμπαλίκης Παναγιώτης, ετών 50
[40] Ιωάννου Αναστασίου Λεονάρδου, σ.41
[41] Δερβένι το στενό, από το περσικό ντερπέντ=στενό, δίοδος, δια μέσου του τουρκικού derbend. Σύνθετη από τη λέξη αυτή είναι η λέξη δερβέναγας=ο αρχηγός της φρουράς του στενού. Η λέξη δερβένι απαντά ως τοπωνύμιο, όπως το *Δερβέν – Φούρκα* στο Καλαμάκι Φθιώτιδας στο Φλώρου Θ. Αθανασίου1980:*Νεοελληνικό, ετυμολογικό & ερμηνευτικό λεξικό*, σ.125, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα

Ο Γ. Αγραφιώτης[42], αναφέρει για το κομμάτι της στράτας, που είναι μεγάλο, ενδεικτικά τις τοποθεσίες και τα χωριά: *από τα Δερβενάκια έως την Καϊτσα (Μακρυρράχη), τις τοποθεσίες: Δασιά Δένδρα, Πέντε Βρύσες.*

Η στράτα των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών, που περπατήσαμε σύμφωνα με πληροφορίες που συλλέξαμε επί τόπια διέρχονταν: Απ το χ. Καλαμάκι, κατευθύνονταν ράχη – ράχη, (ψηλορράχη) στις δασωμένες πλαγιές (πουρνάρι, οξιές) κάτω απ τις κορφές: Φυλάκιο 819 μ. και Οχυρό 799 μ. πρόκειται για δασωμένο πεδίο των δυτικών απολήξεων της Όθρυς και απόμερο, ιδεώδες για την πορεία των νομάδων.

Κονάκι στην τοποθεσία Μηλιόκαμπος

Κονάκι κάνανε στην άκρη του Μηλιόκαμπου, υψ. 500 μ. και συνέχιζαν την πορεία τους περνώντας πάνω απ το χωριό Κορομηλιά.

Ο Γ. Αγραφιώτης αναφερόμενος στο κομμάτι αυτό, κάνει ένα σχόλιο για τους λύκους[43] της περιοχής, όπως άκουσε απ τους παλιότερους. «*Καθώς έλεγαν οι παλιότεροι, ο λύκος όταν κυνηγάει ένα κοπάδι κουνάει την ουρά του, πότε δεξιά και πότε αριστερά, όπως ο τσοπάνος το ραβδί του και έτσι δεν σκορπίζονται, αλλά πέφτει το ένα πάνω στο άλλο για να προφυλαχτούν και καθώς είναι συγκεντρωμένα και δυσκολεύεται η κίνησή τους, πέφτει ο λύκος πάνω τους και άλλα σφάζει και πίνει το αίμα τους και άλλα τα ποδοπατάει. Αυτά τα πατημένα, όπως έλεγαν οι παλιοί, ψόφαγαν μέσα σε 40 μέρες.*

Το χ. Κορομηλιά, υψ. 480 μ. υπάγεται στο νομό Φθιώτιδας, δήμου Ξυνιάδας, όπου στα 1940 είχε 248 κατοίκους, στα 1951> 340. Παρατηρούμε ότι απ το πέρασμα του Δερβέν – Φούρκα, σιγά – σιγά το υψόμετρο πέφτει ομαλά και η κίνηση ανθρώπων και ζώων έχει ήδη προωθηθεί βόρεια, που είναι ο προορισμός των. Στη συνέχεια, το μέρος ήταν στρωτό και πέφτανε στον Άγιο Στέφανο.

Το χωριό Άγιος Στέφανος υψ. 490 μ (Οζερός ή Νεζερός ή Νιζερός) όπως μας το είπαν. είναι πιο πέρα, στα αριστερά της Κορομηλιάς *«πιο δω στου Βελέτζα το κτήμα»*[44]. Στα 1940 είχε 310 κατοίκους, στα 1951>349. Τα

[42] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων*, σ.49,
[43] Υπάρχει και τοποθεσία Λύκος νότια της κορφής Καζάρμα, ύψους 701 μ. πάνω απ το χωριό Άγιος Στέφανος (φύλλο *Φάρσαλα* Ελλάδος, Η.7, 1:100.000 κλίμακα), πρώτη έκδοση, Μάρτιος 1945),
[44] Πληροφορητής:Καλαμπαλίκης Παναγιώτης

δύο αυτά χωριά, (Κορομηλιά και Άγιος Στέφανος) παλιά ήταν παραλίμνια της λίμνης Ξυνιάδας ή Οζερού, που αργότερα την αποξήραναν.

Βρισκόμαστε στην ακραία δυτική πλευρά της αρχαίας Αχαϊκής Φθιώτιδας, που απ την μια δεσπόζει ο όγκος της Όθρυς και απ την άλλη περιοχή της λίμνης Ξυνιάδας, χώρα υποταγμένη στους Θεσσαλούς.

Βόρεια - βορειο-ανατολικά του χωριού, εντός της σημερινής αποξηρανθείσης λίμνης Ξυνιάδας, υπάρχει λόφος, ύψους 533 μ., ονομάζεται *Νησί*[45] (παλαιότερα εξείχε του νερού), όπου σημειώνεται αρχαίο κάστρο. Ο ίδιος λόφος αναφέρεται και ως *Παλιόκαστρο*[46], ύψους 537 μ. (Να σημειωθεί ότι η μέση στάθμη της λίμνης Ξυνιάδας, ήταν 463 μ.)

Στη συνέχεια η πορεία των νομάδων βοσκών με τα κοπάδια τους, ακολουθούσε τα ριζά των δασωμένων λόφων: Μέγα Ίσωμα 815 μ. και Μαυρότοπος 815 μ., χαμηλά, στο ύψος της μετέπειτα χάραξης της Σιδ. Γραμμής (βλέπε Σ. Σ. Καλλιπεύκης[47]) έφταναν στο χωριό Περιβόλι, περνώντας το ρέμα Παλιοχωρίου.

Κονάκι στο χωριό Περιβόλι (Δερελί)

Το Περιβόλι (έως το 1928 Δερελί), υψ. 490 μ. υπάγεται στο νομό Φθιώτιδας, Δήμου Ξυνιάδας. Στα 1940 είχε 714 κατοίκους, στα 1951> 649.

Στο χωριό Περιβόλι διηγούνταν μια ιστορία με τους μετακινούμενους βλάχους, διότι εκεί έπεφταν πολλά χιόνια παλιά.

Στα 1940 οι Καλαμπαλικαίοι κάθισαν ένα χειμώνα στο Δερελή (Ντιριλί) και ξεχειμάζανε και απ τα πολλά χιόνια έχασαν τα πρόβατά τους ούλα, γι αυτό και λένε: *εάν κάτσεις Χειμώνα στο Ντιριλί(Δερελί), ούτε γάλα ούτε αρνί.*

«Την άνοιξη πηγαίναμε πιο πέρα, σ ένα χωριό που λέγεται Περιβόλι (Ντιρελί ή Δερελί σήμερα Περιβόλι), στάση και άρμεγμα εκεί και κολλάγαμε δεξιά στον κάμπο και βγαίναμε προς την τοποθεσία τις Λουρίδες, προς της Παλαιοπαναγιάς το βουνό (Ξεροβούνι, ύψος 977 μ.) και απ τις Λωρίδες συνεχίζαμε μετά προς τα Πέντε Μύλια. Τα Πέντε Μύλια ήταν έξω απ την Καϊτσα, κονάκι εκεί, όπου και μέναμε κάνα - δυο μέρες».

[45] Χάρτης ΓΥΣ, φύλλο *Δομοκός*, 1:50.000 κλιμ. εκδ. 1987
[46] Χάρτης ΕΛΛΑΣ, φύλλο *Φάρσαλα,* Η.7, πρώτη έκδοση, κλίμακας1:100.000, εκδ. 1945
[47] Όταν πρωτομπήκαν τα τραίνα, εκεί πρωτοξεκινήσανε οι μετακινούμνοι και φορτώνανε τα κοπάδια στα βαγόνια το Φθινόπωρο.

Στο Περιβόλι, έχει εγκατασταθεί ο μετακινούμενος Σαρακατσάνος Αγραφιώτης, ο Κίτσιος Ηλίας, ο οποίος βγαίνει το καλοκαίρι στη στάνη του ανάμεσα χωριού Σιάϊκα και Παλιόλακα Νιάλας Αγράφων.

Κονάκι στο χωριό Καϊτσα (Μακρυρράχη)

Η Μακρυρράχη(μέχρι το 1928 Καϊτσα), υψ. 540 μ. του δήμου Ξυνιάδος νομού Φθιώτιδας. Στα 1940 είχε 1.207 κατοίκους, στα 1951> 888.

Η στράτα συνέχιζε απέναντι στις τοποθεσίες *Λουρίδες* της Παλαιοπαναγιάς, *Πέντε Μύλια* και *Ανάθεμα* όπου έχοντας αφήσει τον νομό Φθιώτιδας μπαίνανε στον νομό Καρδίτσας. Αυτή η αναφορά δεν έλεγε κάτι γι τους νομάδες μετακινούμενους, ούτε υπήρχαν κάποια σηματοδοτημένα όρια ή σύννορα. Η μεταβατική κτηνοτροφία στηρίζεται στην ελεύθερη διακίνηση ζώων κι ανθρώπων.

Η διαδρομή που ακολουθούσαν είναι ως μια νοητή ευθεία, υψομετρικής μέσης στάθμης 400 μέτρων: στις πλαγιές των λόφων Μέγα Ίσωμα ύψ. 663 μ., Ξεροβούνι 633 μ. κινούμενοι παράλληλα αρχικά με τη ροή του Γομαροπνίχτη (Ονόχωνου) ποταμού. Περνούσαν χαμηλά απ τα Λουτρά Καϊτσης, μπαίνανε στο νομό Καρδίτσας, έξω απ το χωριό Κάτω Κτημένη, συναντούσαν γεφύρι αριστερά στο Ρεντινιώτικο ποτάμι, εκεί που διχάλωνε ο ποταμός. Αριστερά ο Ονόχωνος και ευθεία το Τσαμασόρρεμα, για να πέσουν στο χωριό Τσαμάσι (Ανάβρα).

Αργότερα, μετά το 1960 όταν μπήκαν τα τραίνα, φορτώναμε τα κοπάδια σε βαγόνια απ το σταθμό της Λειβαδιάς αρχικά και μετά απ το σταθμό Αλιάρτου και κατεβαίναμε στον Σ.Σ. Αγγείων πούναι κάτω απ το χωριό Καϊτσα (Μακρυρράχη) και συνεχίζαμε με τα πόδια ως εξής[48]: το πρώτο κονάκι (κονάκι ή τσαρδάκι) το κάναμε στη θέση Λουρίδες.

Κονάκι στην τοποθεσία Πέντε Μύλια

Το δεύτερο κονάκι στα Πέντε Μύλια. Αρμέγαμε και πουλούσαμε το τυρί που πήζαμε με τσαντίλα στα γύρω χωριά, φορτωμένα στα μουλάρια. Το τρίτο το κάναμε στην τοποθεσία Ανάθεμα. Το τέταρτο στην τοποθεσία Πουρναράκια και το πέμπτο στο χωριό Τσαμάσι (Ανάβρα).

[48] Πληροφορητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος Σαρακατσαναίος, ετών 50

«Το μέρος αυτό, ημιορεινό είναι ανάμεσα στη ροή του Γομαροπνίχτη (σήμερα Τεχνητή λίμνη Σμοκόβου) και της δημοσιάς: Ασημοχώρι – Λεοντάρι – Αχλαδιά – Ανάβρα. Εμείς περνάγαμε ψηλά από το χ. Ασημοχώρι και πέφταμε στο Παλιοχώρι, πιο πέρα πιο ψηλά, επάνω, στη Πλατάνα. η *Πλατάνα* είναι ένας πλάτανος μεγάλος, μια πλατάνα δηλαδή, και η τοποθεσία πήρε το όνομα Πλατάνα, εκεί κάναμε κονάκι, στέκι. *Κούραση, στο κάτω το καραούλι έχει κάτι δενδράκια, μία λάκα καθαρή, που βάζαμε τις τέντες εκεί, ξεφορτώναμε και τα πρόβατα βοσκούσαν, όλο αυτό το πλάι, έχει λακούλες μέσα που δεν φαίνονται, από ψηλά. Αυτά τα δένδρα πουρνάρια, δρούσκο δένδρο, φελίκια… και απ εκεί φτάναμε στη Πλατάνα και κολλάγαμε στο Πουρναράκι απέναντι, προς το Τσαμασιώτικο της Ανάβρας, έχοντας περάσει το Λιοντάρι, είναι ψηλά απ την άκρη, στο ρέμα απέναντι.. Δεν περνάγαμε παλιά μέσα στο χωριό Λιοντάρι, στο χωριό κατεβαίναμε και πουλούσαμε το τυρί και παίρναμε και καπνό και καπνίζαμε, το ναρκωτικό των τσοπαναραίων. Στριφτό, κοκαΐνη σκέτη, χρόνια κι αυτά…*

Κονάκι στο: Τσαμάσι (Ανάβρα)

Το Τσαμάσι (Ανάβρα), υψ. 200 μ., βρίσκεται στα ΝΑ. του νομού Καρδίτσας και απέχει απ τη πόλη 29 χιλ. Σήμερα αποτελεί το δήμο Ταμασίου (Τσαμασίου) με έδρα την Ανάβρα, που μέχρι το 1928 ονομάζονταν Τσαμάσι. Ενδεικτικά, στα 1881 είχε 68 κατοίκους ενώ στην απογραφή του 2001 κατοίκους 1.169.

Το χωριό είναι γνωστό από την Συνθήκη Ταμασίου που υπεγράφη εδώ στις 15 Μαϊου 1525 με τους Τούρκους, με την οποία παραχωρούσαν κάποια προνόμια στα ορεινά χωριά των Αγράφων. [Βλέπε σχετικό εδάφιο στο κεφ. Ιστορικά και προσωπικότητες του χώρου]

«Απ εδώ περνούσαν[49] *οι βλάχο για χρόνια. Ερχόντουσαν ή πήγαιναν, περνώντας απ το εξωκλήσι Αγιατρίτη (Αγία Τριάδα) και έφταναν στα όρια του χωριού Καλαμπρέζι (Κέδρος). Συγκεκριμένα στο Χαλαμπρέζι έκαναν κονάκι στον Άγιο Νικόλαο Κέδρου. Εκεί μαζεύονταν κάμποσες στάνες, διότι πολλές φορές το ποτάμι κατέβαζε πολύ νερό και τους καθυστερούσε. Στον Άγιο Νικόλαο εύρισκαν ευκαιρία να ανασυνταχτούν. Εκεί έκαναν και πολλές ζημιές*

[49]Θανάσης Μόσχος καθηγητής (Τ.Ε.Λ.) Καρδίτσας και πρόεδρος του Συλλόγου Σαρακατσαναίων του Δήμου Ταμασίου.

και ερχόντουσαν σε διαμάχες με τους ντόπιους, όπως και με τους αγροφύλακες».

Ο Λάζαρος Αρσενίου[50], αναφέρει ότι στο χωριό Ανάβρα Καρδίτσας, διαπιστώθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από κονάκια νομάδων, όπως το πέτρινο κονάκι του Δερβέναγα. (κατά την έρευνά μας δεν μπορέσαμε να διαπιστώσουμε κάτι)

Κονάκι στο Καλαμπρέζι ή Χαλαμπρέζι (Κέδρος)

Το χωριό Κέδρος (Χαλαμπρέζι), υψ. 170 μ. βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Σοφαδίτικου ποταμού, απέχει 5 χιλ. απ το Τσαμάσι και 24 χιλ. απ τη πόλης της Καρδίτσας. Ενδεικτικά κατά την απογραφή του 1881 είχε 272 κατοίκους, στα 1940 1.076 στα 1951 1.100 ενώ στην απογραφή του 2001, κατοίκους 897. Σήμερα αποτελεί την έδρα του Δήμου Μενελαϊδος του νομού Καρδίτσας. Μέχρι το 1928 ονομάζονταν Χαλαμπρέζι, έως το 1940 Κέδρον και σήμερα Κέδρος.

Το πέρασμα του αρχαίου ποταμού Ονοχώνου (Σοφαδίτικος), που διέρχεται ανάμεσα στους όγκους: Κατάχλωρο 984 μ. και Πυργάκι 748 μ. την άνοιξη ήταν ένα πρόβλημα η διέλευσή του, καθώς τα νερά ήταν φουσκωμένα λόγων των χιονιών που έλιωναν. Τα γελάδια του χωριού, λόγω όγκου και βάρους, περνούσαν κολυμπώντας στο νερό και ο γελαδάρης πάνω σε ξυλοπόδαρα. Οι διερχόμενοι βοσκοί όμως για να περάσουν με τα ζώα και το καραβάνι τους, μπήκαν όλοι μέσα στο ποτάμι, πιάστηκαν σφικτά χέρι – χέρι και σχημάτισαν ένα ανθρώπινο με τα σώματά τους φράγμα. Τα πρόβατα έμπαιναν στο νερό, κολυμπούσαν, τους παρέσυρε το ρεύμα, αλλά σταματούσαν στο ανθρώπινο τείχος και σιγά – σιγά έβγαιναν στην αντίπερα όχθη. Στην συνέχεια περνούσαν τα φορτιάρικα ζώα, με ανθρώπους να κρατιούνται απ την ουρά των αλόγων για να μην τους πάρει το ρεύμα. Οι ηλικιωμένοι ερχόντουσαν καβάλα στις πλάτες ανδρών. Δύσκολες καταστάσεις που έπρεπε να βρίσκεις λύσεις.. Κάτω στον πάτο του χωριού, στα πλατάνια του ποταμού, κάποια φορά, στήνανε τις τέντες κάτω απ τα δένδρα και μια φορά, δημιουργήθηκε κάποια παρεξήγηση με τον γελαδάρη του χωριού και κάποιον βοσκό, απ το καραβάνι. Πήγε αυτός στο χωριό,

[50] Αρσενίου Αρσ. Λάζαρου2005:*Τα τσελιγκάτα Σαρακατσάνων και Βλάχων*, σ.32, Β΄ βελτιωμένη έκδοση, εκδ. «έλλα», Λάρισα

ειδοποίησε τους κατοίκους, άρχισαν να χτυπούν τις καμπάνες και σε λίγο μαζεύτηκε όλο το χωριό και άρχισε ένας ξυλοδαρμός, με γκλίτσες, πιστόλια, ξύλα. Μεσολάβησαν χωροφύλακες, υποβλήθηκαν μηνύσεις και απ τις δύο πλευρές και την άλλη χρονιά που έγινε το δικαστήριο, βρέθηκε δικαστής από τα μέρη μας και μας αθώωσε και έτσι ξεμπερδέψαμε με τους Καλαμπρεζιώτες. […]

«Θεσσαλικά Άγραφα ονομάζονται κοινώς αι εν τη περιφέρεια των τέως δήμων Ταμασίου και Μενελαϊδος του νομού Καρδίτσης περιοχαί, επί των νοτιοδυτικώς της πόλεως Καρδίτσης προεκτάσεων της Πίνδου, από των πηγών του ποταμού Ονοχώνου μέχρι της εις την πεδιάδα καθόδου αυτού. Ο Ερευνητής Δημ. Λουκάτος επισκέπτεται[51] την περιοχή το θέρος του 1959 προς συλλογή λαογραφικής ύλης και ηχογράφηση της μουσικής τραγουδιών και χορών, αρχίζοντας από την κοινότητα του Κέδρου (Χαλαμπρέζι), που βρίσκεται παρά την πεδιάδα επί των προσβάσεων των πρώτων ορέων (του Κατάχλωρου κ.ά.) και έχει πληθυσμό 1.200 κατοίκων. Η απόσταση από την πόλη της Καρδίτσας μέχρι το χωριό Κέδρος είναι 25 χιλ. Οι κοινότητες της περιοχής αυτής είναι κυρίως κτηνοτροφικοί, στηρίζονται όμως σπουδαίως επί των εκ της υλοτομίας προσόδων, παρουσιάζουν δε και καλλιέργειαν δημητριακών, ιδίως ο Κέδρος. Εις το χωριό Κέδρο μελέτησε τους τρόπους αλιείας οι οποίοι παρουσιάζουν ενδιαφέρον τόσο από βιοτικής (για την διατροφή) όσο και από τεχνολογικής απόψεως (εργαλεία και δίχτυα: ριχτάρι, σιλπί, πιλεγρίνα, βρόχι, απόχα κ.λ.π.) Σημειωτέον ότι τα παιδιά, ασχολούμενα με το ποταμοψάρεμα χρησιμοποιούν εν σμικρογραφία τα σύνεργα αυτά εν είδει παιδιάς. Στο χωριό Κέδρος, ο ποταμός Ονόχωνος ή το Σοφαδίτικο ποτάμι, ρυθμίζει γενικότερα την οικονομική ζωή των κατοίκων, παρέχων τα ύδατα και την κοίτη του: για την αλιεία, την άρδευση των κήπων και των αγρών, την ύδρευση του χωριού, την κίνηση των υδρομύλων, την προμήθεια άμμου και οικοδομήσιμων υλών, την ξύλευση και προσδιορίζει τα μέσα κυκλοφορίας (υψηλά κάρα και ξυλοπόδαρα). Επίσης συντελεί εις την δημιουργία υπό του λαού ιδιοτύπων παραδόσεων αναφερομένων εις τας

[51] Λουκάτου Σ. Δημητρίου1960: «Λαογραφική αποστολή εις τα Θεσσαλικά Άγραφα (7-27 Ιουλίου 1959)», σ.296-312 στο Ακαδημία Αθηνών, απ την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, τόμος 11ος και 12ος έτη 1958-1959) της εν Αθήναις 1960

γέφυρας και το ποταμίσιο νερό, όπως: *«Όταν λέει, θεμέλιωναν οι παλιοί το μεγάλο γεφύρι στο ποτάμι, είχαν σφάξει για να το στοιχειώσουν, έναν Αράπη και μια γυναίκα, που την έλεγαν Μαλέτσω. Ένα βράδυ λοιπόν, που κατέβασε πολύ νερό το ποτάμι και βούλωσε η γέφυρα από τα ξύλα, κείνη την ώρα, που ήταν να πέσει, ακούστηκαν φωνές, σαν να κουβέντιαζαν άνθρωποι μεταξύ τους:*

-Βάστα Αράπη, βάστα Μαλέτσω! Και φαίνεται πως αυτοί οι δύο κράτησαν το γεφύρι και δε έπεσε»

Κάτι ακόμη για το ποτάμι, όπως:*«τα σαπόξυλα στο ποτάμι, όταν τραβά αέρας, έχουν φώσφορο και φωτάνε. Πετάνε σκαντζιλήθρες, σαν να είναι φωτιά αναμμένη. Κι έλεγαν οι παλιοί, πως ήταν βρικόλακες, όσοι φοβόνταν»*
Αλλά και αγροτικών εθίμων πλήθος, ιδία κατά τον θερισμόν και την συγκομιδή των δημητριακών, έχει να σημειώσει τις εις το χωριό Κέδρος. Αναφέρω το έθιμο της «Κοτσανούλας», δηλαδή της μικρής δέσμης σταχύων (απαρχών), την οποίαν αναθέτουν εις το εικόνισμα της οικίας αμέσως μόλις αρχίζουν να θερίζουν. Επίσης παραθέτω τους ειδικούς στίχους που τραγουδούν αι θερίστριες, όταν εισέρχονται εις τον προς θερισμό χώρο, προηγουμένως κάνουν το σημείο του σταυρού.: *Γαρουφαλιά ξεκίνησε στο θέρο για να πάει, με το δρεπάνι το χρυσό με τη λιανά τη μέση. Στην άκρη βγήκε κι έκατσε απάνου σε δεμάτι: -Μάννα, η μεσούλα με πονεί, μάννα η καρδιά με σφάζει..*

Επίσης στο χωριό Κέδρος, κατέγραψε ο ερευνητής και το τραγούδι του Καραλίβανου[52] το οποίον είναι χαρακτηριστικό για την ανεξάρτητο δράση διάφορων «κλεφτών» εις τα βουνά των Αγράφων, αλλά και για την απελθούσα παρακμή του κλέφτικου βίου κατά τους νεότερους χρόνους, όπως: *΄σια που να κάμω ο έρημος, ΄σια που να κάνω ο δόλιος; Να κάμω κατ τον Έλυμπο, φοβούμαι απ τα χιόνια, να κάμω κατ΄ τον Κίσσαβο, φοβούμαι απ τους ευζώνους, να κάμω κατ την Καστοριά, φοβούμαι απ τους Βουλγάρους. Και πίσω ο μαύρος γύρισα, πίσω κατά τα Σέρβια. Βρίσκου λημέρια κλέφτικα, παλιά χορταριασμένα, με πήραν τα παράπονα και κάθομαι και κλαίω. – Λημέρια πούναι η κλεφτουριά, πούναι οι καπιταναίοι; -η κλεφτουριά προσκύνησε!*

[52] Κατά ανακοίνωση του Αντωνίου Ελευθερίου, ετών 92, ο Καραλίβανος αυτός καταγόμενος από τα Σάλωνα «είχε βγει απ την ελληνική φυλακή το 1897 και πέρασε εδώ, στο Κατάχλωρο βουνό».

Ενδιαφέρον από αρχιτεκτονικής άποψης στο χωριό Κέδρος παρουσιάζει ο ναός του Αγίου Αθανασίου, ο οποίος είναι κτισμένος σε κρυφό μέρος για να μην προκαλεί τους διερχόμενους Τούρκους και έχει παλιά εσωτερική διάταξη. Διατηρεί αρχαϊκό υπόστεγο, όπου μοίραζαν τα κοινά λατρευτικά συσσίτια στην γιορτή του. Επίσης, ο ναός του Αγίου Νικολάου, έξω απ το χωριό, με θρύλους περί θησαυρών και αρχαιολογικών τάφων, όπου πραγματοποιείται η μεγάλη θερινή πανήγυρης στις 20 Μαϊου του χωριού, με χαρακτηριστικές εκδηλώσεις χορών, θεσσαλικών εθίμων και τραγουδιών. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πολύ παλιές κατοικίες παρά τον ποταμό, κτισμένες με μεγάλες κροκάλες του ποταμού]……

Εδώ μέσα βόσκαγαμε εμείς δεν κάναμε κατά κάτω (εννοεί τον κάμπο) διότι ήταν ένας «σπαρτάδος» (υπεύθυνος για τα σπαρτά, αγροφύλακας, δραγάτης)και κολλάγαμε κατά πάνω στις πλαγιές της Κολοκριάς (υψ. 525 μ. βγαίνουμε απ τον Κέδρο και στα αριστερά μας είναι ο Αϊ Νικόλας (Αϊ Στράτης απ τη στράτα), ένα εκκλησάκι με πολλά δένδρα, βοσκοτόπια πολύ ωραία, είναι εδώ δας ακριβώς από πάνω μας. Είναι σπουδαίο βοσκοτόπι, έχει μεγάλη λάκα, έχει δένδρα πηγαίνει ο κόσμος βόλτα. ….

Κοντά στο χωριό, στο εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου, έθαψαν παλιά τον γέρο Γιαννακό Βελέτζα, που πέθανε σε μια απ τις πορείες των, στην τοποθεσία *Ανάθεμα.* Τον φόρτωσαν σ ένα μουλάρι και τον μετέφεραν και τον έθαψαν κάτω από τα δένδρα..

Εδώ κάνανε καλό κονάκι τα διερχόμενα καραβάνια.

Απ εδώ ξεκινάγανε 0300 τη νύχτα να πάρουνε το δρόμο αυτόν, να φύγουνε απ τα σπαρτά, να μην μας πάρει η κίνηση το πρωί, απ τα αμάξια η πολύ.

«Μια φορά είχαμε τα πρόβατα κει επάνω στη κορφή, είχε η μάννα μου τα πρόβατα και ήταν τσοπάνηδες δύο από κοντά και τα φύλαγαν. εν τω μεταξύ τους τσοπάνηδες, τους παίρνει ο ύπνος και τους δύο. Ξυπνάει ο ένας δεν βλέπει πρόβατα εκεί, κάνει κατά πάνω, έψαχνε μήπως ήταν τα πρόβατα κατά κει, ξυπνάει ο άλλος ο τσοπάνος, νομίζει ότι τα πήρε τα πρόβατα ο άλλος και τα πάει στον δρόμο μπροστά και πήγαινε με τα πόδια με την κάπα και ο ένας που ήταν και λιγάκι από στιχουργός, έβγαλε και ποιηματάκι: «ο Τάσος με την κάπα, πήρε την μεγάλη στράτα, αν ρωτάτε για τον Γιάννη, πω – πω τι ύπνο κάνει!» Το κοπάδι ήταν πίσω τελικά..»

Παλιά η διαδρομή των νομάδων ακολουθούσε τον παλαιό δρόμο για την Καρδίτσα, όπου μετά το χωριό Χαλαμπρέζι (Κέδρος) περνούσανε έξω απ το χωριό Λουτρό, άφηναν στα αριστερά τους τον Ασπρόκαμπο και σε μια ευθεία φτάνανε στο χ. Καλλιφώνι.

«Φεύγαμε πρωί απ τον Κέδρο, νύχτα και μεσημεριάζαμε στην ευρύτερη δικαιοδοσία του χ. Καλλιφώνι, αλλά κολλάγαμε απέναντι προς το Μαυρονέρι..

το οποίο επρόκειτο για ένα δύσκολο κομμάτι γιατί τα πρόβατα, καθώς ήταν σε «δημοσιά» δεν βοσκούσαν καθόλου. Στο ρέμα έξω απ το χωριό Καλλιφώνι, πουλούσαμε το τυρί.

Κονάκι στο χωριό Καλλιφώνι (Σαβαννοί)

Το χωριό Καλλιφώνι (Σαβαννοί), υψ. 145 μ. βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Καλέντζη ποταμού και απέχει απ τη πόλη της Καρδίτσας 13 χιλ. Στην Απογραφή του 1881 είχε 430 κατοίκους, στα 1940> 438, 1951> 363 και το 2001>1.219 κατοίκους. Αποτελεί έδρα του Δήμου Καλλιφωνίου του νομού Καρδίτσας και παλαιότερα ονομάζονταν Σαβανοί.

Απ εκεί η στράτα άλλαζε κατεύθυνση και οδηγούσε στο χωριό Καλλίθηρο (Σέκλιζα), μέσω του οικ. Μαυρονερίου.

Την Άνοιξη κάναμε τη στράτα απ εδώ, απ το δρόμο και κολλάγαμε στο Μαυρονέρι απέναντι. Μπαίνοντας στο Καλλιφώνι, κάνανε με τη στράτα παλιά αριστερά μέσα και στα πλατάνια αρμέγανε το μεσημέρι, πήζανε το τυρί και το πουλούσανε εδώ το απόγευμα. Αργότερα παίρναμε λίγο ταμπάκο απ εκεί και πηγαίναμε προς το Μαυρονέρι,

Κονάκι στα «Μπαΐϊκα» (Μαυρονέρι) Καλλίθηρου

Το Μαυρονέρι, (Μπαΐϊκα) ή κονάκια Ηλία Μπέη, υψ. 180 μ. βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Καλλιφώνι και Καλλίθηρο, και πιο συγκεκριμένα ανάμεσα στα δυο ποτάμια: Καλέντζη και Καράμπαλη. Ο οικισμός είναι στα ανατολικά των λόφων: Καλόγερος 381 μ. και Προφ. Ηλίας, που υπάρχουν μεταλλεία. Κάτω απ το οικ. υπάρχει τοποθεσία *Μαυρονέρι* (απ όπου και το όνομα του οικ.) Ο οικισμός υπάγεται στο Καλλιφώνι προέρχεται από εγκαταστάσεις Σαρακατσαναίων μετακινούμενων.

Εδώ παλιά, καθώς ανέβαιναν οι βλάχοι απ τα χειμαδιά της Κωπαϊδας, η μάννα του Κώστα Τσιγαρίδα[53], τον γέννησε. Φυσικά συνέχισαν μετά για τα Καμάρια Αγράφων, όπου είχαν τα θερινά κονάκια τους.

Συνήθως οι Σαρακατσάνοι μετακινούμενοι θεωρούν ως μόνιμη κατοικία τους την θερινή εγκατάσταση και γι αυτό είναι πολιτικογραφημένοι στα ορεινά. Στον Σαρακατσαναΐϊκο οικισμό Μαυρονέρι (Μπέικα) Καλλιφωνίου Καρδίτσας, μάθαμε για τον τόπο και συναντήσαμε Σαρακατσάνα, που στις μέρες μας ανεβάζει και κατεβάζει το κοπάδι με τα πόδια. Πρόκειται για μικρής απόσταση διαδρομή, αλλά έχει την αξία της..

«Είμαι[54] από πάνω, από το Καροπλέσι μέσα και είμαι παντρεμένη εδώ, αλλά είναι μία απ τη Νιάλα εδώ, Γιαννούλα Δημοπούλου[55], αυτή ξέρει και η πεθερά μου η βλάχα που είναι απ τα Βραγκιανά. Και αύτουναν αυτού από πίσω στο στάβλο τα κονάκια και ζύμωναν και γκάστρωναν και τις έβαζαν και κάθονταν μια μέρα. Ύστερα πήγαιναν αυτού σαπέρα, σ άλλον τόπο, κάθονταν μια μέρα πάλι.

Η πεθερά μου, πάηνε ως τη Λειβαδιά κάτω αυτή, ο πεθερός μου βλάχος ήτανε πάηνε. Η πεθερά μου ήτανε από τα Βραγγιανά και πέρναγαν απ αυτού και ανταμώναναν μ αυτή τη Γιαννούλα Δημοπούλου

Αυτή η Γιαννούλα Δημοπούλου, είναι 5 – 6 χρόνια που σταματήσανε να ανεβαίνουν στη Νιάλα, πέθανε ο πατέρας της και σταμάτησε εδώ, αυτοί που είχαν 250 πρόβατα και πηγαίναν μπητ κάτω στη Λειβαδιά. Τώρα έχει καμιά δεκαριά χρόνια, που κάθονται εδώ (Μαυρονέρι) με τον άνδρα της.

Εδώ κοντά, στα αρχαία εκεί κοιμόντουσαν στην λάκα, εκεί στο στάβλο άφηναν τα πρόβατα, εκεί στο στάβλο κάθονταν έξω ή έκαμαν, αλλά αυτοί απ εδώ είχαν τα σπίτια αυτά, τα κονάκια. Ήταν βλάχοι, αυτοί ήταν από πάνω, απ το Μεσοβούνι τα είχαν αγορασμένα, άλλοι βλάχοι ετούτοι..»

---

[53] Τσιγαρίδας Κώστας, δικηγόρος, Υφυπουργός Γεωργίας επί Παπανδρέου εποχής
[54] Μπέη (Κούκου) Ροδάνθη, εκ Καροπλασίου Αγράφων, ετών 51
[55] Στο μητρώα αρρένων κοινότητας Αγράφων, που έβγαιναν στη Νιάλα, διαβάζουμε:
Δημόπουλος Δημήτριος του Κων/νου, γεννηθείς 1911,
Δημόπουλος Γεώργιος του Κων/νου γεννηθείς 1912,
Δημόπουλος Γεώργιος του Κων/νου γεννηθείς το 1914
Δημόπουλος Γεώργιος του Κων/νου γεννηθείς το 1917 και
Δημόπουλος Ηλίας του Κωνσταντίου γεννηθείς 1920

Παλιά ήμασταν εδώ 15 οικογένειες, λιγοστέψαμε τώρα άλλοι φεύγουν, άλλοι πέθαναν, εμείς ήμαστε οι 5 – 6 οικογένειες, σπουδάζαμε τα παιδιά θα φύγουμε. Εγώ έχω τα ζώα, έχω δυο αγόρια,

Εγώ ανεβάζω τα πρόβατα στη Κρανιά, Μαλουτιάσα Καροπλεσίου, πότε με τα φορτηγό πότε με τα πόδια, παθαίνω ζημιά με φορτηγό, έχω πάθει ζημιές με το φορτηγό, σκάνε, μούσκασαν τα πρόβατα 10 πρόπερσι. Πέρυσι τάφερα και τα πήγα με τα πόδια. . Είμαι η μοναδική γυναίκα που βγαίνω με τα πόδια.. Βγαίνει και απ την απ την Καρδίτσα, - οδός Φαναρίου που οδηγεί στα Τρίκαλα - και ο Μήτσος ο Τσιγαρίδας πολλές φορές με τα πόδια στα Καμάρια Αγράφων.

Ο Κώστας Κρικέλης[56] στο βιβλίο του αναφερόμενος σε τοπωνύμια, κάνει λόγο για μια *Ξηρόβρυση,* ψηλά στα βουνά των. Σύμφωνα με τη παράδοση, γράφει, πρόκειται για μια πηγή με πολύ νερό, που κάποτε ενώ οι Σαρακατσιάνες έπλεναν τα μαλλιά (των προβάτων), ένα παιδάκι ξέφυγε της προσοχής των, έπεσε στο νερό της πηγής και πνίγηκε. Οι γυναίκες από τη λύπη τους και το θυμό τους έρριξαν τα ποκάρια (μπάλες μαλλιών)στη πηγή και αυτή στέρεψε και έτσι έγινε ξηρόβρυση. Λέγεται ότι πριν στερέψει η πηγή, έριχναν σπόρους σιτηρών, που έβγαιναν κάτω στα Μαυρονέρια στο κεφαλόβρυσο κοντά στο χωριό Καλλιφώνι, όπου ο συνοικισμός των Σαρακατσιαναίων, «Ηλία Μπέη».[57]

.

Κονάκι στο τρικάμαρο γεφύρι του Καλλίθηρου (Σέκλιζα)

Το χωριό Καλλίθηρο (Σέκλιζα), υψ. 170 μ. βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του νομού και απέχει 10 χιλ. νότια από τη πόλη της Καρδίτσας. Στα 1881 είχε 443 κατοίκους, στα 1940> 967, 1951>886 και το 2001> 1.114 κατοίκους. Σήμερα αποτελεί έδρα του δήμου Ιτάμου και μέχρι το 1961 ονομάζονταν Σέκλιζα.

Ερχόμασταν αυτή τη ράχη, βοσκώντας από το Μαυρονέρι από πίσω και κολλάγαμε εδώ από κάτω και παίρναμε βοσκώντας την άκρη, απέναντι εκεί αυτά εκεί είναι τα *Μαυρόγια..*

[56] Κρικέλη Κώστα1974: *Μολόχα – Δολοπία – Άγραφα*, Αθήνα
[57] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, σ.51

Εκεί μέσα, που το χρώμα κοκκινίζει. Φτάνοντας λίγο πιο πάνω μου δείχνει κάτι στάνες, μαντριά. Αυτό το πλάι των Μαυρογίων είναι και εμείς ξεφορτώναμε εκεί..

Ιστορικά: η μάχη Καλλίθηρου

Στο Καλλίθηρο, στις 9 Φεβρουαρίου 1878 οι Έλληνες επαναστάτες εξαπέλυσαν επίθεση κατά της τουρκικής φρουράς. Ο οπλαρχηγός Γαλής ξεκινώντας απ το Ζογλώπι (Ραχούλα), προσπάθησε να εξουδετερώσει τους Τούρκους με αιφνιδιασμό. Παρά την καλή προετοιμασία των επαναστατών ο αιφνιδιασμός δεν πέτυχε και η ομάδα του Γαλή συνάντησε σοβαρή αντίσταση. «Ασφαλώς δε» αναφέρει στο βιβλίο του ο Λάμπρος Καταφυγιώτης *«θα αιχλαμωτίζονταν αν δεν προλάβαιναν να τους βοηθήσουν οι ένοπλοι της κτηνοτροφικής ομάδας Κ. Πολύζου, στην οποία ήταν και οι γενναίοι Δ. Ζαρκάδας και Δημ. Τσαμπύρας, καθώς και 17 εύζωνοι του Ελληνικού σταθμού Ιτάμου, οι οποίοι με τον ανθυπολοχαγό Κουσόπουλο πήραν τα όπλα και έτρεξαν σε βοήθεια του Γαλή»* [58].

Περνούσαν απ το χάνι Κατσούλα

Στη συνέχεια η στράτα γύριζε σε ΝΔ. κατεύθυνση και περνούσε απ το Χάνι Κατσούλα, στα ριζά των Αγραφιώτικων προβούνων, για να αρχίσει να ανηφορίζει πια για τα βουνά.

Στη συνέχεια κάνανε προς το πλάι και λοξά δεξιά το δρόμο και κολλάγαμε απέναντι και βγαίναμε στη τοποθεσία *Μαυρόγια*.

Κονάκι στην τοποθεσία Μαυρόγια

Στα Μαυρόγια όπου κάναμε δυο μέρες ξεκούραση σε βοσκοτόπια εκεί και μετά δρόμο νύχτα για τη Καστανιά, ανηφόρα. Μεσημέρι φτάναμε στη Καστανιά, όπου πληρώναμε χαράτσι για τα χορτολίβαδα. Μετά απ εκεί, το μεσημέρι φεύγαμε για το χωριό Ανθηρό και στην συνέχεια για το χωριό Σιάϊκα, πούταν και το τελευταίο, πριν ανεβούμε στη Παλιόλακκα της Νιάλας».

Τα *Μαυρόγια* είναι τοποθεσία, και το όνομα πρέπει να είναι από το χρώμα της γης, που είναι μαύρο.. εκεί σταλίζαμε στα πλατάνια, όταν ήταν

[58] Καταφυγιώτη Κ. Λάμπρου1947:*Ιστορία της Θεσσαλίας και οι Θεσσαλοί αγρόται*, σ.72, εκδ. Γ.Π. Ξένου, Αθήναι

άνοιξη… ξεφορτώναμε από πάνω εκεί που είναι το καραουλάκι, η λακούλα, το λαιμάκι χωρίς δένδρα, εκεί φτιάχναμε τις στρούγκες, στήναμε τις τέντες, και βοσκάγανε τα πρόβατα, όλη νύχτα και όλη μέρα στα πλάγια, αλλά εκεί είχαμε τη βάση, το «λιμάνι», που αρμέγαμε, ξεφορτώναμε, τα πάντα, όλα. Και κάποια στιγμή, εκεί ακριβώς όπως ήταν τα μουλάρια φορτωμένα ήταν και ένας γάιδαρος που ήταν φορτωμένος με τις κότες τις γάτες, μ αυτά και φεύγει ο γάιδαρος, και ήταν κι αυτός που σου έλεγα που βγάζει τα στιχάκια, και έλεγε: *τι περήφανη δουλειά, το σαμάρι στη κοιλιά* – γιατί ο γάιδαρος εκεί που έτρεχε με τα μουλάρια του έφυγε το σαμάρι και γύρισε ανάποδα – *το γαϊδούρι με τις κότες στα Μαυρόγια κάνει βόλτες, η Ευθυμία την φωνάζει, τη Βασίλω όμως δεν τη νοιάζει!* Δεν άκουγε η άλλη για να πάει να πιάσει το γάιδαρο.. έτσι και μετά είχαμε πορεία το πρωί απ τα Μαυρόγια, ξεκινάγαμε στη ποταμιά μέσα στην άκρη, πηγαίναμε προς το *Κοτρώνι, Βρύση Ζαχαράκη* για να φτάσουμε στο χωριό Καστανιά, ξεκινάγαμε πρωί διότι ήταν δύσκολη η ανηφόρα, μέσα από την ρεματιά πηγαίναμε..

«Θυμάμαι μετά τη Σέκλιζα (Καλλίθηρο), όταν ο δρόμος πια άρχιζε να ανηφορίζει μέσα σε μια ρεματιά, όπου οργίαζε το πράσινο, σταματούσαμε στην βρύση του Ζαχαρόπουλου (Ζαχαράκη). Ήταν μια βρύση κτισμένη με πελεκητές πέτρες με πέτρινη κούπα, για να πίνουν νερό οι διαβάτες. Την είχε χτίσει ο Κώστας Ζαχαρόπουλος για να πίνουν νερό οι άνθρωποι που έφταναν από τον κάμπο καψωμένοι. Ο Ζαχαρόπουλος (Ζαχαράκης) είχε το μαγαζί (γενικό εμπόριο) στη Καστανιά, απ όπου ψώνιζαν όλοι. Με λαχτάρα περιμένανε να φτάσουμε εκεί για να πιούμε το πρώτο κρύο νερό».[59]

Η στράτα περνούσε από τις τοποθεσίες *Μαυρόγια*, το *Κοτρώνι,* τη *Βρύση του Ζαχαράκη*, όπου κάνανε κονάκι, ανάλογα μια – δυο μέρες, λόγω της υψομετρικής διαφοράς, αφού άφηναν το επίπεδο του κάμπου και ανέβαιναν στην ορεινή ζώνη, όπου το ορεινό κεφαλοχώρι Καστανιά..

Ο Γ. Αγραφιώτης[60] θυμάται απ τα χρόνια της Κατοχής, *«μια άνοιξη, μετά τη Σέκλιζα, κάναμε κονάκι (πιθανά στα Μαυρόγια), όπου βρήκαμε το γιο του Κώστα Ζαχαρόπουλου, ντυμένο με στρατιωτική στολή να εκπαιδεύει καμιά σαρανταριά ξυπόλυτους και χωρίς όπλα νεαρούς αντάρτες, ΕΠΟΝίτες της περιοχής. Φαίνεται ότι αυτοί αποτελούσαν το πιο προωθημένο φυλάκιο του*

[59] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, σ.78,
[60] Αγραιώτη Ν. Γεωργίου2008 *Οι νομάδες σαρακατσιαναίοι*, σ. 78-79

ΕΛΑΣ. Θυμάμαι τη μάνα μου και τις άλλες γυναίκες που γνώριζαν τον πατέρα του και την μάνα του, την Τασιά, και που ήξεραν από πιο σόϊ κατάγονταν να παραξενεύονται βλέποντας το γιό τους μαζί μ αυτό το ρακένδυτο ασκέρι. Που να καταλάβουν αυτές από εθνική αντίσταση...»

Κονάκι στο χ. Καστανιά.

Το χωριό Καστανιά, υψ. 800 μ. βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νομού και απέχει 40 χιλ. από τη πόλη της Καρδίτσας. Στα 1881 είχε 373 κατοίκους, στα 1940> 726, 1951> 723 και το 2001> 370. Υπάγεται διοικητικά το δήμο Ιτάμου του νομού Καρδίτσας

Παλιά οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων που κατέβαιναν στην Καρδίτσα για ψώνια, σταματούσαν πάντα στη Καστανιά, κεφαλοχώρι, ένα μπαλκόνι με θέα τον Θεσσαλικό κάμπο, να πάρουν μια ανάσα.

«Οι περισσότεροι Σαρακατσαναίοι που ξεκαλοκαίριαζαν στα βουνά των Αγράφων, όπως Πατσιαουραίοι, Τσιγαριδαίοι, Κολοβαίοι, Μαλαμουλαίοι, Ακριβαίοι, Ζυγογιανναίοι συνδέονταν με στενούς συγγενικούς δεσμούς και έτσι περνώντας από την Καστανιά, είχαν σαν στέκι δικό τους, σπίτια γαμπρών Σαρακατσαναίων. Ακόμη τα «δικά» τους ήταν δυο μαγαζιά.

Το μαγαζί του Αντώνη Κόγια, γαμπρός των Τσιγαριδαίων που ξεκαλοκαίριαζαν στα Καμάρια Αγράφων, κι όπου παραγγέλναμε τσαρούχια και παπούτσια και το μαγαζί του Κώστα Ζαχαρόπουλου (Ζαχαράκη τον ξέραμε), γαμπρός των Ακριβαίων, που ξεκαλοκαίριαζε στον Έλατο Μεγάλων Βραγγιανών, απ όπου κάνανε όλα τα ψώνια τους (γενικό εμπόριο)[61].

Επειδή οι περισσότεροι Σαρακατσιαναίοι της ευρύτερης περιοχής των Αγράφων, όπως Μαλαμουλαίοι, Κολοβαίοι, Ζυγογιανναίοι, Πατσαουραίοι, Τσιγαριδαίοι, Αραπογιανναίοι, Μιχαίοι και πολλοί άλλοι είχαν μεταξύ τους στενούς συγγενικούς δεσμούς, ο Αντώνης Κόγιας και ο Κώστας Ζαχαρόπουλος θεωρούνταν γαμπροί όλων των Σαρακατσιαναίων. Ήταν οι δικοί τους άνθρωποι, εκεί στο πέρασμα απ τη Καστανιά».[62]

61

62 Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι, σ.75

Ο γιος του Κώστα Ζαχαρόπουλου, Γιώργος, Δικηγόρος, γράφει[63]: «Στα λιβάδια της Καστανιάς (χωριό που γεννήθηκε και μεγάλωσε) καθώς και τα λιβάδια όλης της περιοχής των Αγράφων βόσκανε τα πρόβατά τους οι βλάχοι Σαρακατσιάνοι. Και το χωριό μου ήταν πέρασμα όλων αυτών των κοπαδιών και των τσοπάνων τους. Επειδή ο πατέρας μου ήταν μπακάλης και η μάνα μου Σαρακατσιάνα βλάχα, γνώρισα όλα τα τσελιγκάτα της περιοχής, δηλαδή πολλές εκατοντάδες «βλαχοποιμένες» κατά τον χαρακτηρισμό των λογίων αποσπασματαρχών του περασμένου αιώνα – στη δεκαετία του ΄30 και το πρώτο μισό της δεκατίας του ΄40. Με πολλούς είμαι συγγενής και με περισσότερους με συνδέει σχέση κουμπαριάς. Διατηρών μάλιστα τα κατάστιχα του πατέρα μου, όπου και τα επώνυμα των Σαρακατσιάνων πελατών του».

Στη συνέχεια η στράτα συνέχιζε και περνούσε απ τον οικ. Κουτσοπάπουλο. Το Κουτσοπάπουλο, υψ. 860 μ. υπάγεται στη κοινότητα της Καστανιάς. Στα 1961 είχε 68 κατοίκους, 2001> 12. Στην συνέχεια διάβαιναν στο Ανθηρό (Νέο χωριό).

Κονάκι στο χ.Ανθηρό

Το χ. Ανθηρό, υψ. 740 μ. δίπλα στον Μέγδοβα ή Ταυρωπό ποταμό, υπάγεται διοικητικά στο Δήμο Ιτάμου και μέχρι το 1971 ονομάζονταν Νέο Χωριό. Το 1961 είχε 169 κατοίκους, στα 2001> 138.

Η στράτα ανηφόριζε τώρα για τα καλά, μέχρι την τοποθεσία *Σταυρός*

Κονάκι στην τοποθεσία *Σταυρός*

Στην τοποθεσία *Σταυρός*, υψ. 1.140 μ. είναι μια λάκα περιτριγυρισμένη από δάσος ελάτων, που είχαν άλλοτε τα κονάκια τους οι Καλλιωραίοι, Δρακαίοι και άλλοι. Εδώ ξεκαλοκαίριαζαν τα κοπάδια τους στη γύρω περιοχή, οι κτηνοτρόφοι της περιφέρειας Καροπλεσίου. Τα παλιά χρόνια ξεκαλοκαίριαζαν στον *Σταυρό*, περισσότερα από 1.500 ζώα.

Απ εκεί «πέφτανε» στην απ εδώ μεριά, τοποθεσία *Σκανδάλι*, όπου η ρεματιά, που σχηματίζει ο Άσπρος ποταμός, παραπόταμος του Μέγδοβα.

[63] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι,* σ. 78 αναφερόμενος στα γραφόμενα του Γεωργίου Ζαχαρόπουλου, δικηγόρου σε επιστολή του στην εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 20 Μαρτίου 1993, με αφορμή την έρευνα του Έξαρχου Γιώργη: «Αυτοί οι Βλάχοι».

Μπορούσαν να πιάσουν το μονοπάτι κατευθείαν πάνω απ τη γέφυρα και να συνεχίζουν ανηφορίζοντας μαλακά κατά μήκος της ποταμιάς του Άσπρου για τα θερινά κονάκια, ή να κάνουν κι άλλο κονάκι στο τελευταίο πια χωριό τη Σιάϊκα.

Κονάκι το τελευταίο: Σιάϊκα (Πετράλωνα)

Το σημερινό χωριό Σιάϊκα ή Πετράλωνα, σε υψ. 900 μ. βρίσκεται 500 μ. πάνω απ τον Άσπρο ποταμό, παραπόταμο του Μέγδοβα. Αποτελεί συνοικισμό του χωριού Αγράφων, του Δήμου Αγράφων, όπου απέχει απόσταση 4 ωρών απ τα Άγραφα. Το όνομά του, όπως αναφέρει ο Δημ. Τόλης είναι σλαβικής προέλευσης και σημαίνει *συμμορία*. Το πότε ιδρύθηκε δεν είναι γνωστό.

Εδώ οι βλάχοι είχαν τις σχέσεις των, τις κουμπαριές των οπότε εύρισκαν ευκαιρία να ξαποστάσουν και να ανασυνταχτούν. Εδώ είχαν αφήσει πράγματα που δεν χρειάζονταν στη στράτα ή στα χειμαδιά κατά την διάρκεια του χειμώνα, οπότε φόρτωναν απ εδώ προμήθειες και υλικά που είχαν αφήσει για την διάρκεια του χειμώνα και που έπρεπε να κουβαλήσουν ψηλά τώρα στα θερινά κονάκια τους και ανηφόριζαν πια για τα ψηλώματα.

Άφιξη στα κονάκια της Νιάλας Αγράφων

Απ το τελευταίο χωριό τη Σιάϊκα, ακολουθώντας το μονοπάτι κατά μήκος του Άσπρου ποταμού, ανηφόριζαν στα ψηλώματα της κοιλάδας της Νιάλας, όπου βρίσκονταν τα θερινά βοσκοτόπια τους, ξαναζωντανεύοντας τα ιδιόκτητα κονάκια τους στους μικροοικισμούς: Παλιόλακα, Νιάλα και Χαλιάς των Αγράφων

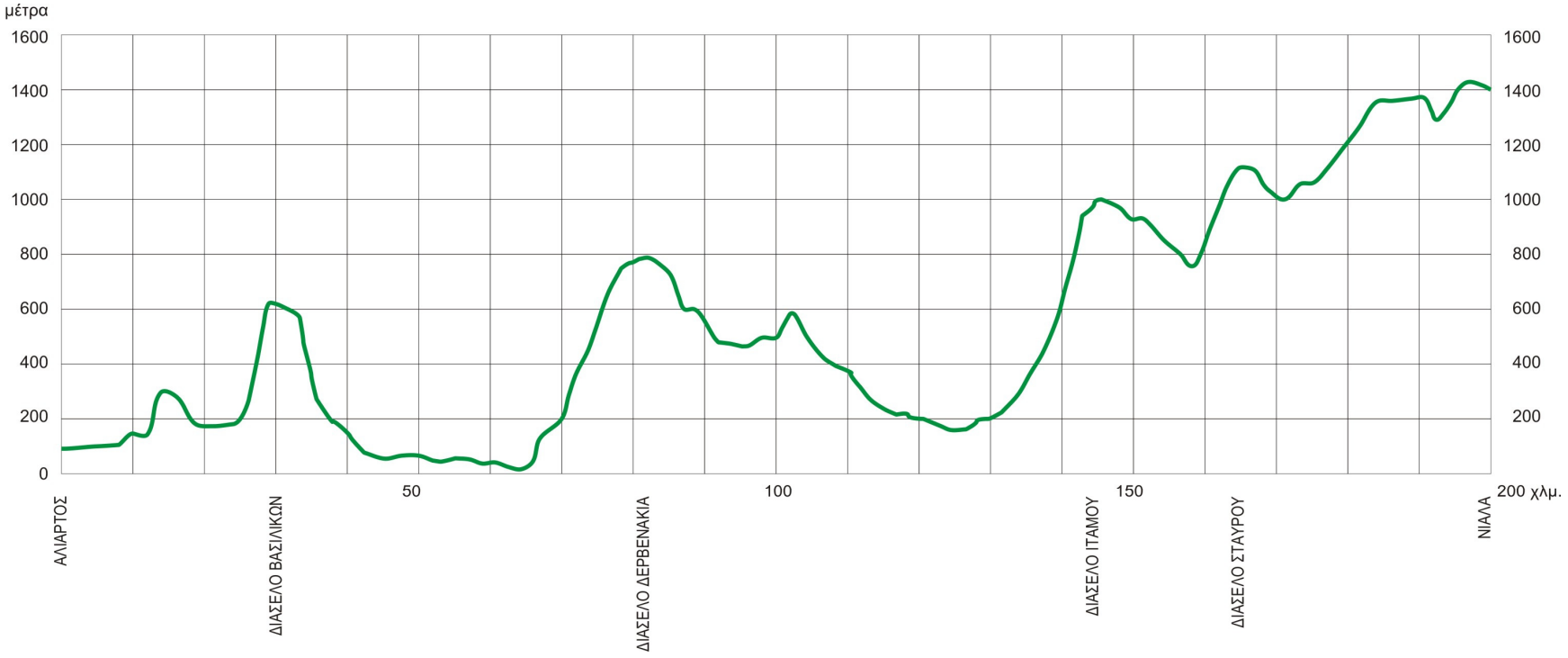
ΣΗΜΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΣΤΡΑΤΑΣ

α/α	Σημεία αναφοράς	Περιγραφή	Υψόμετρο (μέτρα)
1.	Αλίαρτος (Μούλκι)	Κάμπος Κωπαϊδας Βοιωτίας	95
2.	Χωριό Διόνυσος (Τσαμάλι) Βοιωτίας	Κάμπος Κωπαϊδας Βοιωτίας	100
	Διασχίζουν τον Άσσο ποταμό (Μπογδανόρεμα)		
3.	Οικ. Προφήτης Ηλίας (Μιραλί)	Κοιλάδα Κηφισού	150
	Ακολουθούν τον Λευκιάνο ποταμό		
4.	Διάσελο Βασιλικής στράτας	Ημιορεινό πεδίο	500
5.	Τοποθεσία Βασιλικά	οροπέδιο	550
	Ακολουθούν τον Βοάγριο ποταμό (Πλατανιάς)		
6.	Χ. Ρεγγίνιο (Εργήνι)	Παραποτάμιο	200
7.	Τοποθεσία Μπαταριάς επί της Εθνικής οδού (184 χιλ.)	Πεδινό	80
	Διασχίζουν Σπερχειό ποταμό, συμβολή με Ασωπό ποταμό		
8.	Τοποθεσία Ταράτσα (άνωθεν Λαμίας)	Ημιορεινό	300
9.	Διάσελο Δερβενάκια	Ορεινό	800
10	Τοποθεσία Μηλιόκαμπος	Οροπέδιο	600
11	Χωριό Άγιος Στέφανος (Οζερός) Φθιώτιδας	ημιορεινό	500
12	Χωριό Μακρυρράχη (Καϊτσα) Φθιώτιδας	Ημιορεινό	550
	Ακολουθούν Ρέμα Γομαροπνίχτη		
13	Τεχνητή λίμνη Σμοκόβου	Οροπέδιο	400
	Ακολουθούν Τσαμασιώτικο ρέμα		
14	Χ. Ανάβρα (Τσαμάσι) Καρδίτσας	πεδινό	200

	Διασχίζουν Ονόχωνο ποταμό		
15	Χωριό. Κέδρος (Χαλαμπρέζι)	Πεδινό	180
16	Χωριό Καλλίθηρο (Σέκλιζα)	Πεδινό	180
17	Ακολουθούν Καράμπαλη ποταμό		
18	Χωριό Καστανιά	Ορεινό	880
19	Διάσελο Ίταμου	Ορεινό	1.000
20	Διασχίζουν Μέγδοβα ποταμό		
21	Χωριό Ανθηρό (Νέο Χωριό) Καρδίτσας	Ορεινό	700
22	Διάσελο Σταυρός	Ορεινό	1.140
23	Χωριό Πετράλωνα (Σιάϊκα) Ευρυτανίας	Ορεινό	900
24	Ακολουθούν Άσπρο ποταμό		
25	Οικισμοί Νιάλας Παλιόλακας και Χαλιάς Αγράφων Ευρυτανίας	Ορεινό	1.500

ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ « ΣΤΡΑΤΑΣ»

Κωπαΐδα Βοιωτίας – Νιάλα Αγράφων Ευρυτανίας

2. Οι μετακινήσεις των Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών με φορτηγά αυτοκίνητα, οδικώς, έν έτει 2008.

Κάμπος Κωπαΐδας (Αλίαρτος) – Νιάλα Αγράφων Ευρυτανίας,

Στις μέρες μας υπάρχει ένας μικρός αριθμός μετακινούμενων Σαρακατσάνων, που συνεχίζει την παλαιότερη παράδοση των νομάδων Σαρακατσάνων, - που ανεβοκατέβαιναν απ τα χειμαδιά στα ψηλώματα των βουνών και πίσω παλιά - ακολουθώντας όμως τη δημοσιά με τα φορτηγά αυτοκίνητα πια.

Η σύγχρονη οδική διαδρομή επιλέγεται κοντά στην παλιά διαδρομή με τα πόδια, κινείται παράλληλα ελαφρώς μετατοπισμένη προς τα πεδινά, - για διευκόλυνση της χάραξης του οδικού άξονα – και αλλού, όταν έχει να ανηφορίσει, θέλοντας και μη, ακολουθεί σχεδόν την παλιά πορεία, δηλαδή την χάραξη του δρόμου πάνω στα παλιά ίχνη της στράτας.

Οι μετακινήσεις γίνονται με φορτηγά αυτοκίνητα και οι αποστάσεις πολλών ημερών παλιά με τα πόδια, στις μέρες μας πια, μέσα σε λίγες ώρες το κοπάδι και οι κτηνοτρόφοι, βρίσκονται απ τα χειμαδιά στο θερινά κονάκια.

Αφετηρία (Αλίαρτος – τρίγωνο Μαυρωτά)

Μέσα Μαϊου, παρακολουθούμε - συμμετέχοντες στην διαδικασία μετακίνησης μιας Σαρακατσάνικης οικογένειας, του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη του Γεωργίου, από τα χειμαδιά του Αλιάρτου (τοποθεσία Τρίγωνο Μαυρωτά).

Το κοπάδι φορτώνεται στα φορτηγά αυτοκίνητα και η οικοσκευή της οικογένειας στο αγροτικό αυτοκίνητο. Η διαδρομή με το φορτηγά αυτοκίνητα, από τον κάμπο στα βουνά, ακολουθεί ενδεικτικά τα σημεία: Από τον Κάμπο της Κωπαΐδας, όπου τα (χειμαδιά – χειμερινή εγκατάσταση), τα φορτηγά οδηγούνται στο Κάστρο Θηβών, για να συνδεθούν με την Εθνική οδό Αθηνών – Λαμίας.

Στάση στο Κάστρο (επί της Εθνικής οδού)

Εδώ στάση για ανάσα, μετά από μία σύντομη διαδρομή, αναγνωριστική θα έλεγα για να ελεχθούν τα πρόβατα στα φορτηγά, από τον οδηγό καθώς και το πρώτο καφεδάκι για τους συμμετέχοντες, μετά απ την πρωϊνή βαβούρα (αναστάτωση).

Στη συνέχεια το convoy φορτηγά και αγροτικά αυτοκίνητα επί της Εθνικής οδού, Άγιος Κωνσταντίνος, Μώλος, Θερμοπύλες, διέρχονται έξω απ την Λαμία και στάση στην τοποθεσία *Δερβενάκια.*

Στάση Δερβενάκια

«Βρισκόμαστε[64] στη τοποθεσία Δερβενάκια, (ανεφοδιασμός σε καύσιμα και φαγητό στο εστιατόριο) όπου οι άνθρωποι του μαγαζιού θυμούνται πολλά για τους διερχόμενους βλάχους τα παλιότερα χρόνια. Απ εδώ ήταν το πέρασμα, των καραβανιών.

Ταξιδεύουμε με όχημα αγροτικό, όπου συνοδεύουμε τα δύο φορτηγά που κουβαλούν τα ζώα.

Έλεγχος από τον οδηγό τα ζώα στις καρότσες, από μικρά παράπορτα, μήπως έχει καταπλακωθεί κανένα ζώο. Συνεχίζουμε επί της κεντρικής οδικής χάραξης: Λαμίας – Δομοκού – Καρδίτσας) και διερχόμαστε από: Χάνι Αγίας Αικατερίνης –Μεταλλείο, Δομοκός. Κατεβαίνουμε τις στροφές του Δομοκού και εκεί που τελειώνουν αυτές, κομβικό σημείο, στου *Βρούγου* όπου παλαιό χάνι, στρίβουμε αριστερά για το χ. Θαυμακό.

Στρίβουμε στου Βρούγου

«*Τα χωράφια αυτά που βλέπεις στα δεξιά μας, εποχή 1950 – 60, χρυσές ευκαιρίες, αλλά δεν είχαν μυαλό οι πατεράδες μας (περνούσαν πάνω κάτω απ εδώ με τα πόδια) όχι ότι δεν είχαν μυαλό, είχαν, αλλά δεν μπορούσαν να προβλέψουν. Τους παρακαλάγανε εδώ, «ένα στρέμμα μία προβατίνα» και είχαν όλοι πρόβατα, άλλος 300, άλλος 500, τους παρακαλάγανε και δεν τα παίρνανε Και λέω κάποτε σ ένα μπάρμπα μου, θείο: γιατί ρε μπάρμπα δεν το παίρνεις; δεν τα παίρναμε, - πέραν του ότι δεν μπορούσαμε να προβλέψουμε, όπως εσύ μπορείς να προβλέψεις τι θα γίνει μετά από σαράντα χρόνια; όχι – του λέω όχι, μου λέει «βαρκά» ήταν, δεν κάνουν για τίποτα, ενώ με μία προβατίνα ζούσες τότε και κοίτα πως ήρθαν τα πράγματα και γυρίσαν τούμπα τα πράγματα και τώρα δεν αγοράζονται, φτάνουν και εκατομμύριο το στρέμμα*

[64] Αφηγητής:Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος Αλίαρτος – Παλιόλακα, ετών 51

τώρα. Εάν πούλαγαν θάταν καλά, τους παρακάλαγε ο κόσμος.. πως γυρίζουν τα πράγματα

Εδώ περνάμε στο χ. Μασλί, (Βελεσκώτες ή Βελεσιώτες) και βγαίνοντας απ αυτό σταματάμε για να μου δείξει ένα πέτρινο αρχαίο πράγμα, ένα «κιβώτιο».

Στη «Σαρμανίτσα»

«Αυτή ήταν «σαρμανίτσα»[65] *και τα αρχαία χρόνια λένε είχε μωρό μέσα και πήγαινε η σαρακατσάνα και έβαζε το στήθος της μέσα και το θήλαζε!*
ναι, παλιά «σαρμανίτσα», της αρχαίας εποχής, μου τόλεγε ένας μπάρμπας μου, έτυχε μια φορά να περάσαμε απ εδώ, όταν κάποτε μας έπιασε ένας χειμώνας, και βρήκαμε να καθυστερήσουμε με τα πρόβατα..
Ήταν άγριοι οι άνθρωποι παλιά, για πια εποχή μου έλεγε δεν ξέρω, έτσι μου τόπε, δεν το συγκράτησα καλά, ήμουν και μικρός..

Ιστορικά τοποθεσίας *Γυναικόκαστρου*:

Η αρχαία σαρκοφάγος πιθανά των Ελληνιστικών χρόνων βρίσκεται στα ριζά των βράχων, ανώνυμης κορφής ύψους 173 μ., όπου ψηλότερα, τοποθεσία Γυναικόκαστρο, ύψους 305 μ. Και μόνον το γεγονός ότι σημειώνεται κορφή με αυτό το όνομα «Γυναικόκαστρο», παραπέμπει σε «γυναίκα» και «κάστρο», εξ ου και η ερμηνεία των μετακινουμένων. Τοπογραφικά, βρίσκεται παραδίπλα απ τη δημοσιά, ένα χιλ. ανατολικά πριν φτάσουμε στο χ. Εκκάρα. Μεσολαβεί χωράφι με στάρια, μετά η δημοσιά και μετά ο κάμπος. Συγκεκριμένα βρίσκεται παραδίπλα του δρόμου: Εκκάρα – Βελεσκώτες. Έχει τέσσερα σκαλοπάτια, που «ανεβαίνουν» στην λαξεμένη σαρκοφάγο. Αποτελείται από δύο κομμάτια, η βάση και το σκέπαστρο αυτής, όπου στις τέσσερις γωνίες του σκέπαστρου διατηρούνται τριγωνικά λοφία. Εκεί που ενώνεται η βάση με το σκέπαστρο, υπάρχει στρογγυλή οπή, διαμετρήματος 20 εκ.

[65] Σαρμανίτσα= η, κούνια για βρέφη. Η λέξη είναι κουτσοβλάχικη: sarmanitsa

Στη σειρά περνάμε από τα χωριά...

«Πολλοί απ τους Καλαμπαλικαίους που βγαίνανε παλιά στη λεκάνη της Νιάλας έχουν εγκατασταθεί στα χωριά Λιοντάρι, Γαβράκια και Παναγιά Δομοκού και στα χωριά της Λειβαδιάς.. καθώς μετακινιόντουσαν πάνω – κάτω στη στράτα, ριζώσανε και από κάπου ενδιάμεσα, σταματήσανε και το γυρίσαν σιγά – σιγά σε γεωργούς και τα παιδιά τους μετά ξεφύγαν σε άλλα επαγγέλματα.

-Έχουμε και λέμε, οι παππούδες και πατεράδες μας ήταν στο κτηνοτροφικό, τα παιδιά μας μετά ξεφύγαν, απ τη δική μου γενιά περνούν στα κτήματα και σε άλλες δουλειές, και τα παιδιά μας σε άλλες δουλειές, σε υπηρεσίες. Περάσανε σε άλλα επαγγέλματα, εργάτες, υπάλληλοι περάσανε στο Δημόσιο.. να πάρε για παράδειγμα έναν Καλαμπαλίκη, που είναι τώρα απόστρατος ταξίαρχος πρώην διοικητής ολόκληρης της Θεσσαλίας, Κώστας Καλαμπαλίκης του Ανδρέα, προέρχεται απ τις οικογένειες της Παλιόλακας Αγράφων και που ο πατέρας τους εγκαταστάθηκε στη Παναγιά Δομοκού και ο ένας του ο αδελφός είναιτος, ο Δήμος Καλαμπαλίκης, που τώρα είναι διοικητής τροχαίας Θερμοπυλών – Λαμίας.

Το οδοιπορικό μας συνεχίζεται οδικά με τα φορτηγά και τα ζώα. Περνάμε το χωριό Εκκάρα (Κάτω Αγόριανη). Υπάρχει και η Επάνω Αγόριανη. (Ανάμεσα στις δύο Αγόριανες, περνάνε οι γραμμές του τραίνου. Πρόκειται για την Αγόριανη Δομοκού, την οποία γνωρίζουν οι μετακινούμενοι βλάχοι, σε αντιδιαστολή με την Αγόριανη Παρνασσού (το χωριό του καπετάν Διαμαντή).

Περάσαμε επί του δρόμου τα χωριά: Γαβράκια και Ασημοχώρι, όπου στο Ασημοχώρι το βενζινάδικο του Κίμωνα Γατζούδη, απ τα Επινιανά. Σε όλα τα χωριά της διαδρομή υπάρχουν εγκατεστημένοι Αγραφιώτες, που οι περισσότεροι παλιά είχαν πρόβατα και με τον καιρό τα εγκατέλειψαν και εγκαταστάθηκαν στο κάμπο. Κάποιοι συνεχίζουν να διατηρούν πρόβατα, άλλοι, οι περισσότεροι ασχολήθηκαν με χωράφια.

Ο οδικός άξονας αποτελεί τη γέφυρα σύνδεσης του βουνού με τον κάμπο. Τα νέα πάνε κι έρχονται, όπως και οι προμήθειες.

Συνεχίζουμε περνώντας τον τόπο που το λένε Χατζημίρ[66], Χατζημίρι. Περνάμε το χ. Λιοντάρι, και το χωριό Αχλαδιά (Μαρλάρι). Επί της διαδρομής προβάλει στα αριστερά μας το Κατάχλωμο όρος, ύψους 983 μ.

«Έκεί ήταν τα καλλίτερα βοσκοτόπια, κολλάγαμε απέναντι εκεί στα πουρναράκια, που περνάγανε όλα τα κοπάδια, να χαίρεσαι να βλέπεις τα τσελιγκάτα, να βλέπεις τις γυναίκες να τραβάνε τα καραβάνια με τα άλογα, εκεί κολλάγαμε απέναντι, κάναμε μια στάση σ εκείνη τη πλαγιά (μου δείχνει καθώς οδηγεί), κονάκι πούναι τα πρόβατα τώρα, αρμέγαμε φέρναμε και πουλάγαμε το τυρί εδώ, κάναμε και ψώνια, μας παίρνανε το τυρί και μας παίρνανε ψώνια πιο πολύ το χαλβά πιο πολύ, οι γερόντοι και τρώγαμε και το χαρτί!..

Προχωράγαμε μετά απ εκεί και κάναμε κοντινό κονάκι, από πίσω εδώ που είναι η *Αγιατρίτη (Αγία Τριάδα),* άλλο κονάκι, κάναμε εκεί πέρα, αλλά πηγαίναν τα πρόβατα χαριλογώντας, ήταν ωραίες πλαγιές, ωραία βοσκοτόπια, κοίταξε να τις δεις, τα βλέπεις, κοίταξέ τα, να βλέπεις το κοπάδι να πηγαίνει κούνια, και να βλέπεις και τα κορίτσια να πηγαίνουν με το μουλάρια με τα άλογα με τα καραβάνια. Και μια που ήταν τσελιγκοπούλα, καλή είχε άλογο της σέλλας, της καβάλας. Σέλλα αλόγου, αλλά ο πατέρας της ήταν τσέλιγκας ο πατέρας, το φύσαγε, είχε το πορτοφόλι πιο γεμάτο από τους άλλους. Οι άλλοι είχαν τρύπια τη σακούλα. Ήταν μερικοί που ξεχωρίζαν, τι να κάνουμε.

Οι πλαγιές του Κατάχλωμου

«Ξεφορτώναμε εκεί δας στους πρόποδες, του Κατάχλωμου ύψους 983 μ. ύψους στα Λαιμούδια, στα ρεματάκια απέναντι, ή ξεφορτώναμε εδώ στην Αγιατρίτη (Αγία Τριάδα), και παίρναμε τα πρόβατα ριζά και βόσκαγαν – πήγαιναν, αυτά τότε ήταν ακαλλιέργητα, τώρα τελευταία τα τελευταία χρόνια, αυτά ήταν όλα βοσκοτόπια. Τώρα πια έχουν μείνει λίγα βοσκοτόπια επάνω (ψηλότερα).

Ωραίος τόπος πω, πω πω, ωραίος τόπος, πεδιάδες αφού και εσύ σούρχεται νάχεις 500 πρόβατα να τα βοσκάς! Πάει ο τόπος μέχρι πέρα, χαϊδεύοντας, ωραίος… απ εκεί απ τον Λαιμό, δεν υπήρχαν στάνες τότε, ένα –

[66] Χατζή – Εμίρ, σημειώνεται χωριουδάκι στον κάμπο, ανάμεσα στα χωριά Λεοντάρι και Ασημοχώρι του νομού Καρδίτσας. Χάρτης Γ.Υ.Σ. φύλλο: *Καρδίτσα – Αγρίνιο*, εκδ. 1948

δυο μαντριά (μαντράκια) ήταν τότε, τώρα φτιάξαν στάνες, εδώ μαζεύονταν τα κοπάδια όλα και κάναμε κονάκι. Λογγάμε τα κοπάδια όλα κι αρμέγαμε, εδώ την Άνοιξη στο Μπορελούλι, στο ποτάμι, στα πλατάνια αρμέγαμε, - στο χ. Κέδρο είμαστε – τέτοια εποχή, Μάιο μήνα, εδώ όμως δεν ήταν η γέφυρα αυτή και περνάγαμε μέσα απ το ποτάμι, άλλοι πάνω στα άλογα, άλλοι μέσα απ το ποτάμι μουσκεύονταν οι μεγάλοι, κάνα παιδάκι, εμένα συγκεκριμένα μ είχαν βάλλει πάνω σε κριάρι, «πιάσου γερά», μου φώναζαν το κριάρι πέρναγε καλά, τα πρόβατα περνάγαν μέχρι την κοιλιά μουσκεύονταν, για να περάσουμε απέναντι, εδώ στα πλατάνια, να αρμέξουμε, ήταν όλο πλατάνια, δεν υπήρχε αυτό το γήπεδο και όλα τούτα εδώ και ήταν όλο πλατάνια. Τα απογεύματα ανεβαίναμε κι άλλα κονάκια ερχόνταν εδώ από πάνω και άλλα πήγαιναν απ την πίσω μεριά, στον Άγιο Νικόλα. Εδώ πουλάγαμε το τυρί»..

Στο κεφαλοχώρι Κέδρο

Μεγάλο το χωριό Κέδρο (Χαλαμπρέζι), κεφαλοχώρι. Αφήνουμε πίσω μας το χωριό και στα αριστερά μας την τοποθεσία του Αγίου Νικολάου και συνεχίζοντας στην ευθεία της δημοσιάς, βλέπουμε το χ. Λουτρό Κέδρου, ένα χιλ. στα αριστερά μας.

Πηγαίναμε πορεία και φτάναμε στο Καλλιφώνι. Πρόκειται για μια απόσταση 10 χιλ. διασχίζοντας τον Ασπρόκαμπο.. Φτάνουμε σε οδικό κόμβο, όπου αριστερά πάμε για Καλλίθηρο (Σέκλιζα), 5 χιλ. [εδώ γίνεται ουσιαστική αλλαγή πορείας πια, καθότι, πηγαίναμε βόρεια και γυρίζουμε βορειοδυτικά για να προσεγγίσουμε τα ψηλώματα..

Στο Καλλίθηρο αλλαγή πορείας,

Η δημοσιά ανηφορίζοντας οδηγεί στο χωριό Καστανιά, συγκεκριμένα περνάει απ έξω, ανεβαίνει σε διάσελο, όπου κάνει αριστερά. Στην συνέχεια η δημοσιά συναντά κι άλλη μεγάλη διασταύρωση, διάσελο Ιτάμου, που δρόμος φεύγει αριστερά και εμείς συνεχίζουμε ευθεία. Περνάμε το Κουτσοπάπουλο, στην συνέχεια το χ. Ανθηρό, διασταύρωση για *Δασικό χωριό*, πιο πέρα διασταύρωση για Καροπλέσι και χωματόδρομος πια οδηγεί στο τελευταίο (τερματικό χωριό) Σάϊκα (Πετράλωνα), όπου πάνω απ το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, χώρος εκφόρτωσης των κοπαδιών.

Τερματισμός φορτηγών, αποβίβαση ζώων

Μέχρι εδώ μπορούν να φτάσουν τα φορτηγά αυτοκίνητα. Απ εδώ, δρόμος είναι δύσκολος ανηφορίζει για οκτώ χιλ. μέχρι την παλιόλακκα, τοποθεσία Καλόγερος, όπου βρίσκονται τα κονάκια του Παναγιώτη Καλαμπαλίκη, και η διαδρομή αυτή πραγματοποιείται με τα πόδια. Το κοπάδι προπορεύεται, «ξέρει» το δρόμο, και από πίσω ο κτηνοτρόφος με το αγροτικό αυτοκίνητο, φορτωμένο με την οικοσκευή και τα σύνεργα της δουλειάς. Τα πρόβατα πρέπει να ξεμουδιάσουν, να πάρουν αέρα, να προσαρμοστούν στο καινούργιο πεδίο, οπότε η κίνησή τους είναι αργή. Βοσκούν, χαζεύουν και ο κτηνοτρόφος υπομονετικά ακολουθεί. Το κάθε πράγμα με τον τρόπο του και τον χρόνο του.

Καταγράψαμε

Παρατηρούμε ότι ο Σαρακατσάνος Αγραφιώτης μετακινούμενος σε συνεργασία με τον ιδιοκτήτη φορτηγού επέλεξαν τη διαδρομή της Εθνικής οδού Αθηνών – Λαμίας από την κάμπο της Κωπαϊδας, στην συνέχεια ακολούθησαν τη ανάβαση και διάσχιση της οροσειράς της Όθρυς που αποτελούσε από παλιά το πέρασμα απ την «παλιά Ελλάδα» στη Θεσσαλία, μέσω της τοποθεσίας Δερβενάκια. Στην συνέχεια ακολούθησαν την πλησιέστερη προς τα πρόβουνα των Ανατολικών Αγράφων χάραξη και όταν κάλυψαν όλο το μήκος της, άλλαξαν πορεία και ακολούθησαν την κάθετη ανάβαση για τον τελικό προορισμό της, που είναι και το δυσκολότερο κομμάτι της. Εν συντομία, διακρίνουμε τρεις φάσεις: Εθνική, γρήγορη διέλευση, δευτερεύον οδικό δίκτυο στον κάμπο και τέλος το τρίτο κομμάτι, πούναι κάθετο, - απ τον κάμπο να οδηγεί στα βουνά -, όπου και ο τελικός προορισμός τους.

Η συγκεκριμένη διαδρομή κάλυψε μια διαδρομή περίπου 200 χιλιομέτρων με τα φορτηγά αυτοκίνητα και διήρκησε 0600ω. Το κόστος μεταφοράς ανέρχεται σε 1.200 ευρώ αλλά είναι επιδοτούμενα κατά το ήμισυ.
Μια σειρά από ονόματα χωριών, κωμοπόλεων, τοποθεσιών, - που τα περισσότερα έχουν και το παλιό τους όνομα,- παρελαύνουν, που όμως φεύγουν γρήγορα και το ένα διαδέχεται το άλλο, καθώς η απόσταση καλύπτεται σε έξι ώρες, με τις προβλεπόμενες μικρές στάσεις.

Ενδιάμεσά τους ονόματα που οριοθετούν τον τόπο και καταστάσεις βγαλμένες απ τους ίδιους του βλάχους, μέσα απ την ίδια τους τη ζωή, λόγω της ταχύτητας του μέσου δεν προλαβαίνει κανείς να αφομοιώσει, όπως *Ασπρόκαμπος, Μαυρόγια, Φούρκα, Δασειά Δένδρα, πλατανάκι, Πέντε Μύλια*, κ.λ.π. είναι μερικά που περιγράφουν τις στάσεις, ανάσες, των ανθρώπων της στράτας, αλλά χαμένα στις μέρες μας..

Με το μεταφορικό μέσο στις μέρες μας, τα πράγματα περιγράφονται συγκεκριμένα: Στάση Κάστρο, (επί της Εθνικής) για το καφεδάκι, στάση Δερβενάκια, για φαγητό και ανεφοδιασμό, και μικρές στάσεις των φορτηγατζήδων για έλεγχο των ζωντανών .

Στα ψηλώματα της κοιλάδας της Νιάλας,

Στο χωριό Πετράλωνα (Σάϊκα), εκεί πάνω απ το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, αποβιβάζονται τα ζωντανά απ τα φορτηγά και αφού συνέλθουν παίρνουν το «δρόμο» για τα θερινά κονάκια της Νιάλας.

Ο χωματόδρομος, που έχει ανοιχτεί πάνω σε παλιότερο μονοπάτι, ανηφορίζει για 12 χιλιόμετρα μέχρι να φτάσει στα κονάκια των συνοικισμών. Τρεις οικισμοί: Παλιόλακα (Καλόγερος τώρα πια ψηλότερα, εκεί που παλαιότερα είχαν τα μαντριά τους), Μεσαία Νιάλα, και Χαλιάς, συγκροτούν τις Νιάλες των Αγράφων. Εδώ οι από παλιά οι νομάδες Αγραφιώτες βρήκαν κάποιο ισάδι στα 1.400 – 1.500 μέτρα υψόμετρο κι έστησαν από χρόνια τα κονάκια τους.

Άνοιξη στα βουνά των Αγράφων, στις Νιάλες.. Ολόγυρα κορφές: Πετράλωνα 1.700 μ., Σβώνι 2.039 μ., (η ψηλότερη) Καρνόπι 1.972 μ. Τούρλα 1.827 μ., Γραμμένη, Καταρραχιάς 2.002 μ., Μπαλντενήσι, Νιάλα (Φλυτζάνι) 2.017 μ., Πέντε Πύργοι 2.004 μ., Φίτρα 1.226 μ., χαμηλότερα πλαγιές με χορτάρι, βοσκοτόπια.

Λιγοστοί στις μέρες μας οι μετακινούμενοι Σαρακατσαναίοι Αγραφιώτες στη Νιάλα ολοένα και λιγοστεύουν. Δυο – τρία ιδιόκτητα κονάκια συναντά κανείς ανοικτά σε κάθε συνοικισμό, για τέσσερις μήνες. Οι εποχιακά εγκατεστημένοι ασχολούνται με το κοπάδι τους, φτιάχνουν τυροκομικά προϊόντα, αναζητούν μια ανθρώπινη κουβέντα και στοχάζονται εάν θα ξαναβγούν και του χρόνου.

3. Κατεβαίνοντας πεζοί -χωρίς τα ζώα- τη στράτα: Νιάλα Αγράφων στο κάμπο της Κωπαϊδας, - έως τον Σ.Σ. Αγγείων- και απ εκεί με τραίνο έως την Αλίαρτο

Φθινόπωρο, να κατεβαίνουμε..

Στις μέρες μας, θελήσαμε να αναβιώσουμε τη στράτα των παλιών, το δρομολόγιο των καραβανιών, που για αιώνες πραγματοποιούσαν οι νομάδες. Επιλέξαμε την «μέση οδό» αυτή που μετά το 1960 και έως να εμφανιστούν τα φορτηγά αυτοκίνητα, 1980, οι νομάδες κάλυπταν την μισή διαδρομή χρησιμοποιώντας το τραίνο. Επίσης προτιμήσαμε την κάθοδο να περπατήσουμε, θεωρώντας ότι έτσι θα είναι λιγότερο κουραστικά.

Το σημαντικότερο όμως απεδείχθη ότι όταν θελήσαμε να περπατήσαμε τη στράτα των νομάδων, η συνειδητή αυτή επιλογή μας, ήταν που ανέδειξε το πολιτισμικό ίχνος της, που αναζητούσαμε.

Μια ιστορία πριν ξεκινήσουμε..

Οι περισσότεροι μετακινούμενοι[67] *κατηφόριζαν, άλλοι προς Ξηρόμενο Αιτωλοακαρνανίας και άλλοι προς Κωπαϊδα Βοιωτίας... Ιδιαίτερα στην Κωπαϊδα μετά όταν έγινε απαλλοτρίωση πήγαν εκεί και πήραν οικόπεδα..*

Παλιά, όμως πηγαίναν, και προς Αλμυρό Βόλου, αλλά έριχνε πιο πολλά χιόνια[68] *και μια χρονιά, φύγαν οι Καλαμπαλικαίοι απ εδώ και πήγαν στην Θεσσαλία κι ένας Καλαμπαλίκης είχε κουνιάδο ένα Τσιγαρίδα και φεύγει του κουνιάδου του μία προβατίνα και πάει στο κοπάδι αυτό, αλλά αφού ήταν όμως του κουνιάδου του βαστάξαν τη προβατίνα και πάνε στη Θεσσαλία, εδώ στο Νέο Μοναστήρι κάπου εκεί ξεχειμάζανε μέσα, στο Δήμο Θεσσαλιώτιδας κάπου εκεί, με πρόβατα 1.000, - μια ομάδα, μια παρεούλα των Καλαμπαλικαίων - και τους έκανε μια βαρυχειμωνιά, - αυτά τώρα μου τάλεγε ο πατέρας μου, και αυτά που τ΄ έπαθε ήταν ο πατέρας του - αυτός πρέπει να ήταν μικρό παιδί -, μιλάμε για πολλά χιόνια, πάρα πολλά, τα χάσαν τα ζώα ψωφήσαν δηλαδή τρώγανε*

[67] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος, Καλόγερος Παλιόλακας Αγράφων, ετών 50

[68] Βρίσκεται στον άξονα Βορράς – Νότος, όπου βρίσκεται η Μαγνησία (Πήλιο) και η Εύβοια (Δίρφη), που χιονίζεται ο τόπος ιδιαίτερα

τα άχυρα που είχαν στα μαντριά και αυτά και κοκκαλώναν ψωφάγαν.. Εκείνη η προβατίνα όμως που είχε μείνει έτσι σαν μανάρα, πήγαινε γύρω εκεί στα κονάκια και έτρωγε, γλίτωσε, αυτοί χάσανε τα περισσότερα απ τα 1.000 πρόβατα αλλά και κράτησαν τα 100 και την Άνοιξη τα βγάλαν απάνω. Είχε ένας κτήμα που λέγαν Μαραθέας και πήγαν και σπάσανε την αποθήκη, δεν τους έδινε τροφές για να τα ζήσουν, θέλαν να πάρουν τροφή να τα σώσουν τα ζωντανά. Μ αυτά και μ αυτά, έτσι βγήκαν απάνω την άνοιξη με λίγα πρόβατα, τα χάσαν απ τον πάγο. Και ξανά αγώνας να τα αυγατίσουν και ξανά. Ήταν πολύ δύσκολα κείνα τα χρόνια

«καλό δρόμο νάχετε..»

Ακολουθώντας κανείς αρχικά τα γιδόστρατα (γραμμές, μονοπάτια πούχουν χαράξει οι πατημασιές κοπαδιών και ανθρώπων), περνά απ όλους τους συνοικισμούς, κάνει το σταυρό του στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία, δροσίζεται στο νερό της *Δασκαλόβρυσης*, πιάνει το μονοπάτι και χαμηλώνει στα ερείπια του συνοικισμού της Παλιόλακας.

Σαν σε όνειρο..

«Στις μέρες μας, ο τόπος στον συνοικισμό της Παλιόλακας έχει αγριέψει. Τα παλιά καλογραμμένα μονοπάτια που συνέκλιναν στη ποταμιά του Άσπρου έχουν κλείσει. Η φύση πήρε το πάνω χέρι, μιας και ο τόπος δεν πατιέται, μετά τη διάνοιξη του εποχιακά εν λειτουργία χωματόδρομο, μήκους 12 χιλ., που συνδέει το χωριό Σιάϊκα με τη λεκάνη της Νιάλας.

Τίποτα δεν θυμίζει ότι εδώ μέσα υπήρχαν σπίτια κανονικά, πέτρινα και ζούσαν οικογένειες. Το μόνο που μπορεί να προβληματίσει κάποιον είναι τα μεγάλα εξημερωμένα δένδρα, όπως καρυδιές και κερασιές, που έχουν γίνει θεόρατες και μαρτυρούν ότι εδώ κάποτε θα ζούσε κόσμος. Αρχικά φυσικά ήταν δάσος, μετά το κατοίκησαν άνθρωποι και μετά ξαναγύρισε σε δάσος.

Ανάμεσα στις φτέρες που φτάνουν και ξεπερνούν τα δυο μέτρα σκοντάφτει κανείς σε κάποια πεζούλια παλιά, ενώ ένα τοιχίο με το άνοιγμα του παραθύρου στέκεται όρθιο, με τη βοήθεια της βλάστησης. Χωρίς μονοπάτια πια, ακολουθεί κανείς νοερά την κατεύθυνση της ρεματιάς στα αριστερά του, μέχρι να πέσει σ αυτή.

Η πορεία κάποιου που θέλει να περπατήσει το ποτάμι του Άσπρου, στις μέρες μας, είναι «ελευθέρας βοσκής» δηλαδή όπως μπορεί ο καθένας,

ελισσόμενος σε δύσκολο πεδίο ανάμεσα από κλαδιά δένδρων, πλατάνια, πηδώντας μια απ εδώ και μια απ εκεί της ροής του νερού, κάνοντας ισορροπία από βράχο σε πέτρα και πάλι το ίδιο, μέσα και έξω από το νερό.

Ακολουθώντας τη ροή που ποταμού, σε κάποιο σημείο αυτό διχαλώνει και το νερό αυγατίζει, με τα νερά ρεματιάς, που κατεβαίνει απ τα αριστερά, απ τον οικ. Χαλιά, τοποθεσία *Χούνη* (ανάμεσα Πέντε Πύργοι και Νιάλα). Τώρα η πορεία στρίβει δεξιά (ανατολικά 65°). Το ποτάμι στενεύει, σχηματίζει τα *Επάνω Στενά.*

Απέναντι, εκεί που «σκάει» το ρέμα της Χούνης, στα δεξιά όπως κατεβαίνει κανείς στα πλατάνια, τοποθεσία *Παλιοχωράκι*, ή *τς΄κήπ΄ς* υπήρχαν τα δυο σπιτάκια των Καλογεράκη και Πανταζή. Εδώ ζούσαν τρεις οικογένειες: Δύο οικογένειες Πανταζή και μία Καλογεράκη, Χειμώνα – Καλοκαίρι, έως το 1962-4, όπου σήμερα ερείπια.

Συνεχίζοντας τη πορεία μαζί με τη κατεύθυνση του ποταμού, διακρίνει κανείς προσεκτικά παλιό μονοπάτι, αριστερά ψηλότερα απ τη κοίτη του ποταμού, πετρόχτιστο. Το παλιό μονοπάτι είχε βάθος,(πέτρες ορθώνονταν καθ ύψος φτιάχνοντας ένα τοιχείο για να «πατήσει» αυτό. Δεν περνιέται διότι έχει ξεσαρίσει σε πολλά σημεία Απ αυτό περνούσαν άνθρωποι και ζώα..

Απ τα αριστερά γκρέμια, ενώ στα δεξιά μου πλαγιές πυκνοδασωμένες, ζούγκλα. Το ποτάμι στένευε, σχημάτιζε «λούμπες» και η πορεία γίνεται μια απ εδώ και μια απ εκεί κεί, ένα παιχνίδι με το νερό, ώσπου κερδίζει το νερό.

Το πεδίο ξεδιπλώνεται και αναδιπλώνεται με *Μεσαία Στενά*, με *Κάτω Στενά*, φτάνοντας κάτω απ τις γκρεμίλες, με τη σπηλιά, όπως αυτή ξεχωρίζει απ τον δρόμο. Για τέλος, θυμήθηκα τα λόγια του Αριστείδη Μιχόπουλου που φεύγοντας απ τα κονάκια του Καλόγερου, μούπε: *«θάχει νερό το ποτάμι..»* - καθώς το νερό έφτανε τώρα μέχρι τη μέση μου. Πέρασα τα καταρακτάκια, παρέκαμψα την επόμενη για τα καλά βαθιά «λούμπα» και χωρίς να βιάζομαι βγήκα στη γέφυρα, του δρόμου για το χωριό Σιάϊκα (Πετράλωνα).

Επιστροφή στον πραγματικό κόσμο..

Πριν το γεφύρι του δρόμου για το χωριό Σιάϊκα, εκεί που στενεύει η ρεματιά κι απ τις δυο πλευρές της, υπήρχε άλλοτε βακούφικος νερόμυλος, - που ανήκε στο μοναστήρι της Σιάϊκας - και που μυλωνάδες ήταν εκ περιτροπής όλοι οι κάτοικοι του συνοικισμού της Σιάϊκας.

Στο χωριό Σιάϊκα (Πετράλωνα)

Η Σιάϊκα (σημερινή ονομασία Πετράλωνα) αποτελεί συνοικισμό του Δήμου Αγράφων. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Τόλη[69], το όνομα είναι σλαβικής προέλευσης και σημαίνει *συμμορία*. Στο σημερινό χωριό, φημίζεται για το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, που η εικόνα της είναι θαυματουργός. Κάθε φορά που υπάρχει ανάγκη μεταφέρεται στο κρεβάτι του ετοιμοθάνατου ή σε χωράφια για να φύγουν τα βλαβερά έντομα, όπως και ο Άγιος Στυλιανός για να γίνουν καλά από την αρρώστια τα μικρά παιδιά.

Εκεί που τελειώνουν τα σπίτια του χωριού Σιάϊκα, το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας. Λέγεται ότι παλιά ήταν στη ρεματιά του Άσπρου, στη τοποθεσία *Χούνη*, ανάμεσα στις κορφές Πέντε Πύργοι και Νιάλα, στη ρεματιά που πέφτει στον Άσπρο, όπου στις μέρες μας από πάνω του, ψηλά στα νότια των Πέντε Πύργων έχουν ανοίξει δρόμο για θερινά βοσκοτόπια. Το μοναστήρι όμως έφυγε απ εκεί διότι κάποτε είχαν κάνει βιαστικά ένα τάμα, αφιέρωση, βιάστηκαν και το ελάφι δεν εμφανίστηκε, που συνήθιζε νάρχεται και το εξέλαβαν ως κακό σημάδι, οπότε το μοναστήρι έφυγε απ εκεί και ήρθε χαμηλά στην σημερινή του θέση, στο χωριό Σιάϊκα.

Το μοναστήρι είχε μεγάλη περιουσία σε ιδιόκτητα και βοσκήσιμα λιβάδια. Όταν οι Τούρκοι εισχώρησαν μέσα στα βουνά, έφτασαν και κατασκήνωσαν στην τοποθεσία Σταυρός, με σκοπό να πάνε στο χωριό Άγραφα. Δεν μπόρεσαν όμως, διότι το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας το είχαν «πιασμένο» ο Κατσαντώνης και ο Καραϊσκάκης, που είχαν τα λιβάδια – λημέρια στη περιοχή. Απ τη γαλαρία του μοναστηριού που έβγαινε κάτω στο ποτάμι, μπαινόβγαιναν μέρα – νύχτα, πάνω – κάτω και οι Τούρκοι θεώρησαν ότι έχει πολύ στρατό ο τόπος. Μπαίναν απ την εκκλησία του μοναστηριού, κατέβαιναν κάτω στο ποτάμι και ξαναγύριζαν πάλι οι ίδιοι απάνω, οπότε είπαν οι Τούρκοι, ότι: «υπάρχει πολύς στρατός» και γυρίσαν πίσω. Έτσι το είπαν Άγραφα διότι δεν μπόρεσαν να το γράψουνε. Σταμάτησαν στην Σάϊκα, απέναντι, σε μια τοποθεσία που τη λένε *Σκανδάλη*. Όρια νομού Ευρυτανίας και νομού Καρδίτσας.

[69] Τόλη Δημητρίου1969:*Το χωριό Καροπλέσι*, Αθήνα

Μετά τον πόλεμο, το χωριό είχε «αιχμάλωτους» καμιά 10αριά Ιταλούς[70] που εκτός των άλλων τους έβαζαν και έφτιαχναν το μονοπάτι κοντά στην ποταμιά, στον Άσπρο (Σαϊκιώτικο ρέμα).

Τότε, στα κελιά της Ιεράς Μονής της Αγίας Τριάδος του χωριού λειτούργησε από τον Φεβρουάριο του 1944, ένα πρόχειρο νοσοκομείο, για την περίθαλψη των Ιταλών της περιοχής της Πίνδου. Υπεύθυνος ορίστηκε ο ανθυπίατρος Κάρλο Μανέτι, του ιππικού της Αόστης, που μεταφέρθηκε εκεί από το στρατόπεδο της Νεράϊδας, όπου είχε διακριθεί για τις υπηρεσίες του και για τον αλτρουϊσμό του. Στα τριάντα περίπου σπίτια του χωριού φιλοξενήθηκαν και Ιταλοί, όταν αποφασίστηκε να προωθηθούν σε οικογένειες. Για κάθε στρατιώτη ο μηνιαίος μισθός ήταν μισή λίρα, για κάθε αξιωματικό μία, όπως προέβλεπε το Πρωτόκολλο Συνεργασίας. Οι αξιωματικοί απαγορεύονταν να χρησιμοποιηθούν ως εργάτες. Για τον έλεγχο της εφαρμογής των πιο πάνω, σε κάθε χωριό με περισσότερους από πενήντα φιλοξενούμενους, ορίστηκε υπεύθυνος ένας Ιταλός αξιωματικός.

Το νοσοκομείο είχε πενιχρές δυνατότητες περίθαλψης και απεβίωσαν εκεί, σύμφωνα με την έρευνα Παλμιέρι, 331 στρατιώτες.

Η Ιταλική Κυβέρνηση το 1953 αποφάσισε την ανακομιδή των οστών. Επιτροπή με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Εράλντο Παλλότα και τον στρατιωτικό ιερέα Λουϊτζι Γκιλαρτίνι (επιζώντα της σφαγής της Κεφαλονιάς), έφτασε το 1954 στο χωριό Σιάϊκα. Με σχεδιαγράμματα που είχε στη διάθεσή της, που είχαν γίνει όταν ενταφιάστηκαν πλησίον της Μονής, εντοπίστηκαν τα ονόματά τους και τα οστά τους, που μεταφέρθηκαν στην Ιταλία[71] .

«Εδώ[72] στο χωριό υπήρχαν μέχρι πρόσφατα τα απομεινάρια απ τα παλιά πήλινα κιούγκια, με τα οποία μετέφεραν το γάλα απ τις στρούγκες ψηλά, στα χαμηλά στο χωριό. Απ το *Πετράλωνο* έστελναν το γάλα μέσα από πήλινα κιούγκια εδώ στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας (τα βοσκοτόπια ήταν βακούφικα στο Πετράλωνο, ανήκαν στη περιουσία του μοναστηριού, οπότε οι τσοπάνηδες που είχαν νοικιασμένα τα λιβάδια έστελναν το γάλα στη Μονή.

[70]Αλεξάνδρου Κ. Χαράλαμπου2008:*Μεραρχία Πινερόλο, χρονικό της αντίστασης και του μαρτυρίου της (Σεπτέμβριος 1943 – Δεκέμβριος 1944),* κεφ. Η απόφαση μεταφοράς και εγκατάστασης σε οικογένειες χωρικών, σ.137-139, εκδ. Gruppo d arte, Αθήνα

[71] μαρτυρία αυτόπτη μάρτυρα Παναγιώτη Φωλιά, νυν Επιτρόπου της Μονής Αγίας Τριάδας Σιάϊκας)

[72] Αφηγητής: Παναγιώτης Φώλιας, Σιάϊκα

Στο μοναστήρι υπήρχαν καζάνια όπου μοναχοί περίμεναν και παραλάμβαναν για να πήξουν το γάλα και τόφτιαχναν τυρί. Όλα αυτά τα χωράφια που βλέπεις ήταν της εκκλησίας, ήταν βακούφικα. Και οι κτηνοτρόφοι τάχαν νοικιασμένα. Ήταν μετακινούμενοι βλάχοι, που νοίκιαζαν απ το μοναστήρι τα βακούφικα βοσκοτόπια..

«Απ το μοναστήρι υπήρχε ένα τούνελ που οδηγούσε κάτω στο ποτάμι. Αυτό παλιά, αλλά τώρα δεν υπάρχει τίποτα, βάλλε τώρα απ απ το 1500 και μετά, πόσα χρόνια, έχουν αλλάξει τα πάντα, τι να βρεις. Μέσα στο μοναστήρι παλιά, στα κελιά πριν καούν ήταν μια μεγάλη ντουλάπα, παλαιότερα, δεν το θυμήθηκα εγώ, το μολόγαμε ο μακαρίτης ο πατέρας μου, μια μεγάλη ντουλάπα, που είχε ράφια μέσα και βάζανε πιάτα και τέτοια, εν τω μεταξύ αυτή η ντουλάπα είχε πόρτα η οποία άνοιγε προς τα δω η ντουλάπα και μέσα είχε κρύπτη με καταπακτή και σκαλιά και κατέβαινε κάτω, όπου κρυβόντουσαν στο υπόγειο. Έκλεινε η ντουλάπα και να έψαχνε ο άλλος τι να βρει.. αλλά και να έψαχνε ο άλλος τι να βρει.. ντουλάπα ήταν!

Δεν υπάρχουν τώρα, έχουν γεμίσει πια, έχουν πέσει, με το κάψιμο, πάνε και τα κελιά που ήταν ωραία, το Ηγουμενείο, όπου δίπλα στο ηγουμενείο ήταν η κρύπτη που σας είπα και κατέβαιναν κάτω… και όταν ήρθαν οι Τούρκοι εδώ απέναντι στη *Σκανδάλη.* αυτή, η απέναντι, (μετά το γεφύρι του Άσπρου), η πλαγιά, αυτό το κομμάτι. Οι Τούρκοι μέχρι εδώ φτάσανε, Μέχρι την ράχη και γυρίσαν πίσω. Το Τούρκικο ασκέρι είχε έρθει από την Καστανιά, ήταν κάτι παλιοπούλια, που είχαν εκεί τα πρόβατα. Όταν λένε οι Αγραφιώτες ότι οι Τούρκοι δεν πάτησαν τα Άγραφα, εννοούν δεν τα πατήσαν τα Άγραφα γυρίσαν πίσω. Μέχρι το Προσηλιάκι έφτασαν, απ εκεί ξεκίνησε ο Κατσαντώνης και εκεί σκότωσε και τον Βεληγκέκα, απ την άλλη μεριά (απ το Κερασοχωρίτικο)

Οι κλέφτες που ήταν εδώ στο μοναστήρι ήταν έξυπνοι, ξέρεις τι έκαναν; Έβγαιναν απ την μία πόρτα και έμπαιναν απ την άλλη, μέρα – νύχτα και έτσι οι Τούρκοι έβλεπαν κόσμο να πηγαινοέρχεται.. και σκέφθηκαν: ορέ εδώ πέρα είναι μπόλικη κλεφτουριά και γύρισαν πίσω!

Εδώ στο χωριό μας, στο μοναστήρι ο Γεώργιος Καραϊσκάκης μικρός έμαθε τα πρώτα του γράμματα εδώ και επειδή ήταν πολύ ζωηρός, σκανδαλιάρης και τα βάραγε τα άλλα παιδιά, ο ηγούμενος για να τον

τιμωρήσει τον έστελνε εκεί πέρα (μας δείχνει με το χέρι, το απέναντι-τοποθεσία).

Απ' το διάσελο της Φίτρας

Η στράτα ανηφόριζε απ το ποτάμι, μετά το στένεμα και κολλάει απάνω στην τοποθεσία *Σκανδάλη*, ανεβαίνει στο διάσελο της Φίτρας και στην συνέχεια πέφτει στην τοποθεσία *Σταυρός*.

Στο Σταυρό[73] τα παλιά χρόνια ξεκαλοκαίριαζαν περισσότερα από 1.500 γιδοπρόβατα. Πρόκειται για λάκα περιτριγυρισμένη από έλατα, που είχαν παλιά τα κονάκια τους οι Καλλιωραίοι, Δρακαίοι και άλλοι. Εκεί κοντά, στη *Χούνη,* ήταν και το ξεκαλοκαιριό του Βουλή Βελέντζα. Τα παλιότερα χρόνια, η στράτα, είχε τον κόσμο του και έσφιζε από ζωή. Ο Τόλης[74], στο βιβλίο του αναφέρεται στον Καροπλεσίτη Ηλία Σούφλα, που είχε γράψει ένα τετράστιχο για τον Θρασύβουλο (Βουλή) Βελέντζα, γαμπρό των Καλλιωραίων:

«Πάντρεψαν και τον Βουλή και δεν πήρε γυναίκα καλή,

Αλλά πήρε απ τον Καλλιώρα και διάλεξε όλο μπλιώρα»

Οι άνθρωποι ζούσαν στα βουνά, ήταν πιο κοντά ο ένας με τον άλλον, στις δυσκολίες και στις χαρές μαζί, γεννούσαν ευφυολογήματα, η ζωή ήθελε και τα ελαφρά της..

Σήμερα στο Σταυρό «βγαίνει» χωματόδρομος από το «*Δασικό χωριό*», (Δρυάδες) όπου εκκλησάκι.

Στο Ανθηρό τραγουδήσαμε

Στη συνέχεια η στράτα περνούσε απ το χωριό Ανθηρό**,** όπου στις μέρες μας, σμίγουμε στην πλατεία του χωριού, με τον μετακινούμενο βλάχο Παναγιώτη Καλαμπαλίκη, που κατεβαίνει στην Καρδίτσα για δουλειές και τον ντόπιο Γιώργο Σούφλα, τραγουδιστή. Σε σχετική ερώτησή μας για το τι θυμούνται απ τα παλιά με τους διερχόμενους βλάχους και τα καραβάνια, μαθαίνουμε: «κείνα τα χρόνια οι βλάχοι πηγαίναν με τα πόδια, κάναν ένα μήνα να πάνε κάτω στα χειμαδιά. Καραβάνια, τα ζώα φορτωμένα με τις τέντες και τα καρδάρια, τα μικρά παιδιά πάνω στα σαμάρια και ένα σωρό πράγματα που χρησιμοποιούσαν καθ οδόν για τα χειμαδιά. Ερχόμενοι εδώ στο Ανθηρό

[73] Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, σ.59, Αθήνα
[74] Τόλη Δημητρίου1969:*Το χωριό Καροπλέσι*, σ.150, Αθήνα

καταυλίζονταν απέναντι στο ποτάμι, χαμηλά. Το ποτάμι είναι ο Μέγδοβας που κινείται νότια.

Μέχρι εδώ, κάνοντας ένα απολογισμό της πορείας μας, έχουμε και λέμε: κατεβαίνοντας απ τη Νιάλα, ακολουθώντας τον Άσπρο ποταμό πέφτανε στον Μέγδοβα ποτάμο, - όχι εκεί που συναντά εκ του φυσικού ο Άσπρος τον Μέγδοβα, στην Αγία Αγάθη - αλλά πιο ψηλά, στο Ανθηρό, μέσω του *Σταυρού*. Διαπιστώνουμε ότι η πορεία μας είναι από ποταμιά σε ποταμιά κι ανάμεσά τους διάσελο εάν έπρεπε να αλλάξουν ρότα.

Στην πλατεία του χωριού, κουβεντιάζοντας με τους ανθρώπους, μαθαίνουμε: *«Θυμάμαι*[75] *εκείνα τα χρόνια τα παλιά με τους βλάχους, τον γάμο της Γεωργίας του Κοπανέλη, όπου στο γάμο της ήρθαμε με τα μπλάρια εδώ στο Ανθηρό και την πήραμε και την πήγαμε νύφη στη Παλιόλακα. Συγκεκριμένα την είχαμε πάρει νύφη απ το Κουτσοπάπουλο και την πήγαμε στο χ. Σιάϊκα και απ εκεί με τα μπλάρια για την Παλιόλακα. Τραπέζι, όργανα, κρασιά, τραγούδι. να όπως τούτος εδώ! Να σου πει τραγούδια της τάβλας. Είναι τραγουδιστής και τιμητής του δημοτικού τραγουδιού. Πέστους Γιώργο ένα..*

«Θα σας πω[76] ένα τραγούδι που το έχω γράψει μόνος μου και μου το ζητάνε στα παγγύρια να το τραγουδήσω: *«ανέβαινα ένα πρωϊ εκεί δα στη Κοιμωμένη* - (ξέρεις η Κοιμωμένη είναι από πάνω εδώ δα, γυναίκα ξαπλωμένη) – *να σεργιανίσω τα βουνά τη Νιάλα τη γραμμένη. Να πέσω στο Χαντζιάτικο να κάτσω στα Καμάρια, να δω τους βλάχους να βοσκούν τα κάτασπρα κοπάδια. Να ροβολάει ο Γώγολας με τον Καλαμπαλίκη κι ο Τσιγαρίδας που κρατάει τη κάπα στο μανίκι..»*

Θέλω όμως να πω και ένα παράξενο μ αυτούς τους μετακινούμενους βλάχους. Το Φθινόπωρο, που φεύγαν απ τα βουνά, περνούσαν απ εδώ κάπως καθηλωμένοι (ταπεινωμένοι), περνούσαν, μας κοιτούσαν και μας έλεγαν «*καλ΄μέρα»* (κοφτά, μασημένα). Την Άνοιξη που ερχόντουσαν από κάτω, μας λέγανε «*καλημέραααα*» (άνοιγε η ψυχή τους). Γέλασαν με την ψυχή τους..

Ο Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, εξηγώντας μας είπε ότι τον Χειμώνα, είχε πάντα ανάγκη ο Σαρακατσάνος σε κάθε χωριό, οικισμό, ένα κουμπάρο,

[75] Αφηγητής: Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος, Παλιόλακα – Αλίαρτος, ετών 51
[76] Γιώργος Σούφλας, τραγουδιστής, Ανθηρό Καροπλεσίου

ένα φίλο, ένα βοσκοτόπι, ενώ την άνοιξη δεν είχαν ανάγκη, είχαν στα βουνά τα κονάκια τους και τα βοσκοτόπια τους καταδικά τους

Η στράτα συνεχίζονταν, σύμφωνα με την αφήγηση του δάσκαλου Γιαννέλου Παναγιώτη, εκ Καροπλεσίου, όπως: απ το Δασικό χωριό Ανθηρού η στράτα κατέβαινε στη *Γούρνα του Βλάχου*, μετά στη *γέφυρα της Καβαλιώρας*, ανέβαινε στα λιβάδια τα Βελεντζαΐϊκα, τα *Λιβαδάκια,* περνούσε το Κουτσοπάππουλο και απ εκεί έβγαινε στη *Ράχη της Κρανιάς* για να πέσουν στην συνέχεια στην Καστανιά.

Απ το Ανθηρό η στράτα των βλάχων ακολουθούσε ανατολική πορεία, ενώ ο Ταυρωπός (Μέγδοβας) ποταμός ερχόταν απ τα βόρεια και πηγαίνει νότια. Το πέρασμα γίνονταν στη γέφυρα της Καβαλιώρας επί του ποταμού και στην συνέχεια η κίνηση γινόταν σε ράχες έως να ψηλώσει και να φτάσει στο Κουτσοπάππουλο**,** μικρό εγκαταλελειμμένο οικισμό. Στις μέρες μας αξίζει να σταματήσει κανείς στην χαρακτηριστική αγροικία και να θαυμάσει το αρχοντόσπιτο, αρχίζοντας απ το δίπατο πλατυμέτωπο σπίτι, τους βοηθητικούς χώρους, τα περιβόλια, τα πεζούλια, την πέτρινη πηγή και την στέρνα συγκέντρωσης νερού.

Στη ράχη της Κρανιάς και μετά στην Καστανιά, στάση για τα καλά

Στη συνέχεια απ την Ράχη της Κρανιάς, η στράτα οδηγούσε στο χ. Καστανιά**,** κεφαλοχώρι, μπαλκόνι προς τον κάμπο της Καρδίτσας. Παλιά οι Σαρακατσαναίοι των Αγράφων, που κατέβαιναν στην Καρδίτσα για ψώνια, σταματούσαν πάντα στη Καστανιά, να πάρουν μια ανάσα και έριχναν στα κάρβουνα κανένα κομμάτι κρέας από καμιά στερφόγιδα, που είχε φτιάξει ο γέρο Κούσιας. Ο γέρο Κούσιας ήταν γνωστός για το κοκορέτσι, το σπληνάντερο και τα κοντοσούβλια, που έκανε και η φήμη του ήταν γνωστή, όπως μία θεσσαλική εφημερίδα είχε γράψει: *«εκεί θα βρείτε τον Κουσιά(Κούσια) με τα γλυκά του τα κρασιά».* Πραγματικά φημίζονταν εκείνα τα χρόνια τα Καστανιώτικα κρασιά. Απ εδώ προμηθεύονταν κρασί οι Σαρακατσαναίοι στα βουνά, όταν είχαν γάμους. Ακόμη στην Καστανιά παραγγέλνανε πάντοτε παπούτσια και τσαρούχια. Γαμπρός[77] των

[77] Ο Γέρο Μήτρος Μαλαμούλης παντρεμένος με τη Δήμητρα Κολοβού απέκτησε εννέα παιδιά, ένα εξ αυτών η Κυριάκω. Η Κυριάκω Μαλαμούλη παντρεύτηκε τον Δημήτρη (Μητσόβα) Τσιγαρίδα και απέκτησαν επτά παιδιά ένα εξ αυτών την Ουρανία Αντ. Κόγια.

Τσιγαριδαίων, ο Αντώνης Κόγιας, είχε τα καλαπόδια όλων. Αλλά και όταν δεν τα είχε, καθώς περνούσαν οι βλάχοι απ εδώ, πατούσανε πάνω σε μια κόλλα χαρτί και διαγράφανε μ ένα μολύβι το σχήμα των ποδιών τους και μετά τους τα έστελνε. Πολλές φορές μάλιστα, του γράφανε και τους τα έστελνε κάτω στα χειμαδιά.

«*Οι δύο γέροι*[78] *είχαν επτά παιδιά, νύφες και πολλά αγγόνια, ήταν ένα αγαπημένο αντρόγυνο. Ο Μητσόβας σωστό θηρίο, σωματώδης, όμορφος, λεβεντάνθρωπος με άσπρο πανωβράκι, άσπρο «κοντό», δίμιτη πατατούκα, σκούφια και τσαρούχια ολοκαίνουργια, γκλίτσα σκαλιστή κι ασπρόμαυρο τορβά με κεντημένο σουπάνι. Η γιαγιά Κυριάκω μέτρια στο ανάστημα, χαμογελαστή και καλοσυνάτη.*

Οι Τσιγαριδαίοι παραχείμαζαν γύρω απ την Κωπαϊδα. Η στράτα απ τη Βοιωτία μέχρι τα Καμάρια Αγράφων ήταν μεγάλη και διαρκούσε κάμποσες φορές και μήνα. Πριν ξεκινήσουν οι στάνες για τα βουνά, έβαζαν τους δυο γέρους στο τραίνο για νάρθουν στη Λαμία, για να μην κουραστούν ακολουθώντας στη στράτα το καραβάνι. Εκεί τους φιλοξενούσαν συγγενείς μας και όταν έφτανε το καραβάνι, ξανά στο τραίνο για την Καρδίτσα, με όλες τις παραγγελίες που θάπρεπε να εκτελέσουν εκεί. Στην Καρδίτσα ήταν σόι μας, ο δικηγόρος Παναγιώτης Μαλαμούλης και ανιψιές πολλές που είχαν παντρευτεί στη πόλη. Έφταναν πριν απ το καραβάνι, έτσι έβλεπαν συγγενείς και κυρίως να εκτελέσουν τις παραγγελίες των κονακιών. Αλάτι, σπίρτα, βαφές, ακόμη και φάρμακα. Κανένα έμπλαστρο, κινίνο, ασπιρίνες, βαμβάκι, οικόπνευμα. Απαραίτητο και το καθαρό πετρέλαιο απ το Μονοπώλιο για το λυχνάρι. Όταν έφτανε το καραβάνι, συνέχιζαν πια απ εκεί μέχρι τον τελικό προορισμό που ήταν τα Καμάρια. Ο περισσότερος δρόμος είχε σωθεί. Δεν ήταν μόνο το ότι τέλειωνε η στράτα, που οι Σαρακατσαναίοι μόλις έφταναν και έπιαναν τα πρώτα έλατα, έκαναν τον σταυρό τους ανακουφισμένοι. Γλίτωσαν κι απ τη ζέστη και τις αρρώστιες. Την καλλίτερη ζωή την είχαν συνδυάσει με τα βουνά τους».

Στο πλάτωμα, έξω απ το χωριό, κατασκηνώνανε οι διερχόμενοι βλάχοι, στήνανε τις τέντες τους, και κάθονταν από καμιά μέρα να ανεφοδιασμό και

---

[78] Τζιβελέκη-Πολυμεροπούλου Μαρία1999: *Με τους «δικούς» μας στα βουνά και στα χειμαδιά, Σαρακατσαναίοι*, σ.159-160, Λαμία

ξεκούραση. Κάθε Κυριακή γινόταν παζάρι όπου πουλούσαν το τυρί, που κουβαλούσαν με τα μουλάρια ή το έδιναν στα μαγαζιά: του Οικονόμου, του Ζαχαρόπουλου που είχαν γενικό εμπόριο που μπορούσες να βρεις τα πάντα. Κάνανε ανταλλαγές προϊόντων, πουλούσαν το τυρί τους και αγόραζαν πράγματα πούχαν ανάγκη.

Οι Πατσιαουραίοι, Τσιγαριδαίοι, Κολοβαίοι, Μαλαμουλαίοι, Ακριβαίοι, Ζυγογιανναίοι συνδέονταν με στενούς συγγενικούς δεσμούς και έτσι περνώντας από την Καστανιά, είχαν σαν στέκι δικό τους, σπίτια γαμπρών Σαρακατσαναίων.

Στο μαγαζί του Ηλία Κόγια, εγγονού του Αντώνη, που συνεχίζει την παράδοση, φτιάχνοντας παραδοσιακά παπούτσια, μαθαίνουμε: *«Στη Καστανιά τα παλιά χρόνια είχε τρία τσαρουχάδικα: του Αντώνη Κόγια, του Αλέξη Ντάλλη και ένα του Καναβού. Όλα δούλευαν και έφτιαχναν χειροποίητα παπούτσια»*. Ακούμε ιστορίες για τους βλάχους και βλέποντας παλιές φωτογραφίες στεκόμαστε σε δυο, οι οποίες μας μεταφέρουν πολλά χρόνια πίσω. Η μία του Μητσόβα Τσιγαρίδα, ανάμεσα στα 1950 – 1960 στα χειμαδιά στο Τσαμάλι (Διόνυσος) Ορχομενού, φοράει κάπα. Η άλλη είναι τσέλιγκες στο Καρπενήσι για ένα δικαστήριο και περιμένοντας, ποζάρουν και για μια φωτογραφία. Απ όλους αναγνωρίστηκε ο τρίτος απ τα αριστερά ο Μητσόβας Τσιγαρίδας και αυτός με επιφύλαξη, με την γκλίτσα ο Αριστείδης Καλαμπαλίκης και ο αδύνατος ο Νίκας Τσιγαρίδας.

«Στις μέρες μας[79]*, απ τη περιοχή της Καρδίτσας, κάποιοι βγαίνουν στα ψηλά με τα πόδια, ακολουθώντας το κοπάδι τους σαπάν. Ένας είναι ο Μήτσος ο Τσιγαρίδας που πάει πολλές φορές με τα πόδια στα Καμάρια. Διαχειμάζει στο δρόμο Φαναρίου (Καρδίτσης – Τρικάλων), γιατί γνωρίζω το κοριτσάκι του, η γυναίκα του είναι και απ εδώ, Μαυρονέρι Καλλίθηρου Καρδίτσας, έχει βλάχα παρμένη»*

Τώρα που είπαμε για δικαστήριο, θυμήθηκα και ιστορίες κάμποσες με τους αγροφυλάκους. Απ εδώ και κάτω συχνά οι διερχόμενοι βλάχοι είχαν προβλήματα με τους αγροφύλακες και τις αρχές, διότι τα ζώα, όλο και ξέφευγαν απ τη διαδρομή τους. Τις πιο πολλές φορές λύνοντας οι διαφορές με λίγο χαράτσι, άλλες φορές έπρεπε να φτάσουν στα δικαστήρια. Ήταν και

[79] Ροδάνθη Μπέη – Κούκου, εξ Καροπλεσίου, ζει στο Μαυρονέρι Καλλιφωνίου Καρδίτσας και ανεβάζει το κοπάδι απ εκεί με τα πόδια στο Καροπλέσι περιοχή Κρανιά και Μαλουτιάσα

κείνος ο λαθραίος ο καπνός, που άμα σ έπιαναν να καπνίζεις, πάλι έπρεπε να πληρώνεις..

Στο «μαγαζί» του χωριού συναντάμε τον κ Λάμπρο Εγγλέζο, ο οποίος παρασκευάζει κρασιά. Μας ξεναγεί στο κελάρι του και μας εξηγεί: φτιάχνει την ποικιλία *Μαλατιά* και έχει πάρει και δύο βραβεία. Έχει ζήσει πολλά έχει δει περισσότερα και δεν υπάρχει δουλειά που να μην την έκανε. Οι βλάχοι εδώ πηγαινό-έρχονταν.

Παλιά ανεβοκατέβαιναν με τα μουλάρια οι κάτοικοι της Καστανιάς στην Καρδίτσα κουβαλώντας ξυλεία και απ εκεί κουβαλούσαν λάδια, αλεύρι, καλαμπόκι. Κάνανε έξι ώρες να πάνε και έξι να γυρίσουν. Όλα στα ζώα, όσοι είχαν διότι κείνη την εποχή για νάχεις μουλάρι, ήταν σαν νάχεις σήμερα τριαξονικό φορτηγό!

Με οδηγό τον χάρτη ΓΥΣ[80], και τις πληροφορίες των ντόπιων συνεχίζουμε τη πορεία μας (στράτα) διαπιστώνουμε ότι: απ το χωριό Καστανιά, που είναι στα 800 μέτρα, το μονοπάτι φεύγει απ το νεκροταφείο, πιάνει-πέφτει σε ρεματιά, έχει αριστερά τοποθεσία *Κοτρώνα (Κοτρώνι*) και δεξιά τοποθεσία *Μαραθιά,* σκάει στο *διάσελο του Λόγγου*, όπου η *Βρύση Ζαχαράκη*, όπου αριστερά καλύβες και τοποθεσία με όνομα *Κοκκινόγεια,* ύψους 458 μ. Στην συνέχεια το μονοπάτι σήμερα βγαίνει στο Χάνι Κατσούλα, ήτοι κάτω απ το χωριό Ραχούλα, στην τοποθεσία *Ξηρόκαμπος*…

Στη ρεματιά αυτή που ξεκινά απ το διάσελο το Ίταμου αρχικά κυλά ο Παλαιοζογλόπης ποταμός. Διέρχεται απ το χ. Παλαιοζογλώπι, στην συνέχεια απ το χ. Ζογλώπι (Ραχούλα) κυλά ο ποταμός Καράμπελης, που διέρχεται απ το χ. Καλλίθηρο (Σέκλιζα).

Επί της διαδρομής αυτής, καταγράφουμε το ορεινό χαρακτηριστικό σπίτι – κτηνοτροφική εστία, δίπλα στη ρεματιά. Τη τοποθεσία *Μαυρόγια,* που παίρνει το όνομά της απ το μαύρο χώμα. Τη *Βρύση Ζαχαράκη*, όπου μνημείο και πιο κάτω ο κάμπος, το *Χάνι Κατσούλα.*

«Το Φθινόπωρο όταν κατεβαίναμε, κόβαμε και δρόμο, ερχόμασταν για την αλλαγή περνάγαμε απ έξω, απ το χ. Παλιούρι, ερχόμασταν απ το Γερακοβούνι, ύψους 371 μ. πέρα.. Το Γερακοβούνι είναι αυτό το ξεχωριστό πέρα που φαίνεται, ξεχωρίζει. Απ΄ εδώ απ την Απιδιά είναι το Γερακοβούνι

[80] Χάρτης Γ.Υ.Σ., φύλλο *Φουρνά,* έκδ. 1971, κλ. 1:50.0001971 και φύλλο *Καρδίτσα* έκδ. 1987, κλ. 1: 50.000

περνάγαμε και συγκεκριμένα, κάποιος Καφαντάρης, είχε πρόβατα και μας κυνήγαγε, δεν μας άφηνε, του χαλάγαμε τον βοσκότοπο, και κάναμε έτσι τις καλαμιές, όλο το δρόμο. Το Φθινόπωρο εδώ, πέφταμε στο Καλλιφώνι, ερχόμασταν εκεί ανάμεσα – εάν βλέπεις – περνάγαμε απ το Κούτσουρο, ερχόμασταν απ τα Μαυρόγεια, πέφταμε στο Μελίσσι, στο ποτάμι μέσα στα αμπέλια, στην άκρη του βουνού, εδώ στο Γερακοβούνι, περιμέναμε περνάγαμε το δρόμο, μεσημεριάζαμε στο Παλιούρι και πιάναμε το πλάι του Λουτρού, που περάσαμε..

Κείνα τα χρόνια στη στράτα, που τα πήγαιναν με τα πόδια, το Φθινόπωρο όταν κατέβαιναν, - κάναν πιο λίγες μέρες, απ΄ ότι κάνανε την Άνοιξη όταν ανεβαίνανε, καθώς τα πρόβατα ήταν γκαστρωμένα – για συντόμευση της στράτας, ακολουθούσαν «πιο κλειστή διαδρομή στα πρόβουνα των Ανατολικών Αγράφων», όπως: χ. Καστανιά, τοποθεσία Μαυρόγια, περνάγανε ανάμεσα του χ. Κούτσουρο και τοποθεσία Αμπέλια, περνάγανε τον ποταμό Καλέντζη ριζά στο βουνό Γερακοβούνι ύψους 363 μ. και φτάνανε στο χ. Παλιούρι».

Στο χάνι Κατσούλα

Στο χάνι Κατσούλα, βρίσκεται πια στον κάμπο, και αποτελούσε κομβικό πέρασμα. Συναντάμε τον Ευάγγελο Κατσούλα, που είχε μπάρμπα τον ιδιοκτήτη αδελφό του πατέρα του, απ όπου μαθαίνουμε ότι το χάνι το παλιό ήταν του 1920, που όμως κάηκε και ξαναφτιάχτηκε. Απ εδώ περνούσαν οι κάτοικοι των χωριών, ακόμη και απ τη Σάϊκα ξεκίναγαν το πρωϊ να πάνε στην Καρδίτσα να ψωνίσουν και το βράδυ διανυκτέρευαν εδώ. Το πρωϊ πήγαιναν στην Καρδίτσα, ψώνιζαν, γύριζαν απ εδώ, διανυκτέρευαν και το πρωϊ τραβούσαν για πάνω στα βουνά. Απ εδώ περνούσαν οι βλάχοι, ερχόμενοι απ τα *Μαυρόγια*, ταλαιπωρημένοι, μια βδομάδα δρόμο από πάνω απ τη Νιάλα. Καθώς έπεφταν εδώ στο μαλακό, κάθονταν μια βδομάδα, ξεκουράζονταν αυτοί και τα ζώα και συνέχιζαν για κάτω, λίμνη Ξυνιάδα, Δομοκό, Λαμία, Κωπαϊδα. Πιο συγκεκριμένα οι βλάχοι βοσκούσαν τα κοπάδια τους στον Ξηρόκαμπο, τοποθεσία *Πλατανάκι,* πούταν ένας λιβαδότοπος 1.200-1.500 στρέμματα και τους εξυπηρετούσε. Το χάνι λειτουργούσε μέχρι το 1947, όπου άδειασαν τον τόπο με τις εκκαθαρίσεις και ο κόσμος μαζεύτηκε στην

Καρδίτσα. Τότε έγινε και ο δρόμος και άρχισαν να κυκλοφορούν πια τα αυτοκίνητα, οπότε το χάνι ξεπεράστηκε.

Γενικώς η ημερήσια πορεία ενός καραβανιού[81] διαρκεί περίπου 10 ώρες, όχι περισσότερο[82]. Για τα ζώα και οι συνοδοί τους πρέπει να ξεκουράζονται, για να έχουν αντοχή την επόμενη μέρα. Για τους σταθμούς των εμπορικών καραβανιών και των συνοδών τους υπάρχουν δύο είδη καταλυμάτων: τα *karavanserai* και τα *khan*(χάνια). Και τα δύο βρίσκονται δίπλα στους δρόμους σε απόσταση 10 περίπου ωρών μεταξύ τους, όσος είναι και ο χρόνος της ημερήσιας διαδρομής. Τα *karavanserai*, κοινωφελή μουσουλμανικά ιδρύματα, έχουν μεγάλους περιφραγμένους χώρους για τα υποζύγια, ξενώνες για τους καρβανάρους και αποθήκες για την τοποθέτηση των φορτίων[83].

Οι καρβανάροι ξυπνούν πολύ πρωί για την ανάληψη εργασίας, όπως και οι βοσκοί στα κοπάδια: *οι πιστικοί στα πρόβατα, οι καρβαράνοι στ΄ άλογα*[84]. Μερικά *Karavanserai* εξελίσσονται σε ζωντανούς οικισμούς, τους γνωστούς Καρβασαράδες[85], δηλαδή ξενώνες για τους αγωγιάτες και τα υποζύγια.

Μετά το Χάνι Κατσούλα η στράτα οδηγούσε προς το χ. Καλλίθηρο (Σέκλιζα), όπου πριν το χωριό συναντά το παλιό τρικάμαρο πέτρινο γεφύρι.

Περνάμε το τρικάμαρο γεφύρι

Το γεφύρι βρίσκεται στο 11^{ο} χιλ. της επαρχιακής οδού Καρδίτσας – Ραχούλας, ένα χιλ. νότια του χωριού Καλλίθηρου, τοποθεσία Ξηρόκαμπος και γεφυρώνει τον Καράμπαλη ποταμό. Είναι λιθόκτιστο δίτοξο με ανισομεγέθεις καμάρες και τα τόξα του είναι κατασκευασμένα από καλοδουλεμένους καμαρόλιθους, που φέρνουν κυφώσεις και περιταίνια. Η κατασκευή του ανάγεται στις αρχές του 20^{ου} αι. Οι πλαϊνοί του τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από ξεστή λιθοδομή σε «αράδες» η οποία σε συνδιασμό με τα τόξα του –

[81] Γκιόλια Α. Μάρκου2004: *παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, σ.435, εκδ. Πορεία, Αθήνα
[82] Θ. Μ. Νάτσινα1939: *Οι Μακεδόνες πραματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας*, σσ. 6-12
[83] A. Beneditti, Viaggio a Constantinopoli, 1688, s. 137 *[=ODBX*, 1979, σ. 405 σημ. 294]
[84] Κ. Κρυστάλλη, *Βλάχοι*, σ. 32. Πρβλ. Α.Χ. Μαμμόπουλου, *Αγωγιάτες και κυρατζήδες*. ΗΕτ 39 (1979), σσ. 20-25
[85] Παπα-Συναδινού, Χρονικόν, σσ. 44, 51. Πρβλ. ADelatte, *Les portulans Grecs*, Β', 29

δημιουργεί ένα αρμονικό αισθητικά αποτέλεσμα και ένα άρτιο τεχνικά έργο. Το γεφύρι του Καλλίθηρου το 1995 χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο[86]

Απ το χ. Καλλίθηρο αλλάζει η κατεύθυνση της στράτας και από ανατολικά γυρίζει νότια πια. Περνούσαν τα Μαυρονέρια όπου εγκαταστάσεις Σαρακατσαναίων και η στράτα ακολουθούσε μια «άχαρη» πορεία δέκα χιλιομέτρων και περνάγαμε έξω απ το Λουτρό Κέδρου.

Προσκύνημα στον Άγιο Νικόλαο Κέδρου

Επόμενος σταθμός το χωριό Κέδρος (Χαλαμπρέζι) και συγκεκριμένα η τοποθεσία Άγιος Νικόλαος Κέδρου. Πρόκειται για τοποθεσία, ευρισκόμενη στα βόρεια του λόφου Πυργάκι, ύψους 745 μ., όπου κατασκήνωναν οι βλάχοι. Υπάρχει ο ναός του Αγίου Νικολάου, όπου γίνεται μεγάλο πανηγύρι στις 20 Μαϊου. Ο τόπος είναι γεμάτος από θρύλους για θησαυρούς και αρχαιολογικούς τάφους.

Η στράτα μας περνάει στην συνέχεια τον αρχαίο ποταμό Ονόχωνο (Γαϊδαροπνίχτη) ή Σοφαδίτικο ποτάμι, έχοντας στα δεξιά του το κεφαλοχώρι και από πάνω τον Κατάχλωρο, ύψους 984 μέτρα.

Το ποτάμι[87], παλιά αποτελούσε σημαντικό κεφάλαιο για την οικονομική ζωή του τόπου. Ο νερόμυλος του χωριού, βρίσκεται στην είσοδο του χωριού, στις όχθες του Ονόχωτου ποταμού και αποτελεί ιδιοκτησία του Δήμου[88]. Είναι ένα επίμηκες, ισόγειο και λιθόκτιστο κτίριο ορθογωνικής κάτοψης, στο οποίο παλαιότερα στεγάζονταν και άλλες δραστηριότητες: νεροτριβιές, μαντάνια κ..α. Η στέγη είναι καλυμμένη με λαμαρίνες, έχοντας αντικαταστήσει τα τα κεραμίδια. Στο εσωτερικό σώζεται ο μηχανολογικός εξοπλισμός, ο οποίος αποτελείται από δύο ζεύγη μυλόπετρες, που βρίσκονται στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς, ώστε η παραγωγική δυνατότητα του μύλου να είναι διπλάσια. Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα υδροκίνητης προβιομηχανικής εγκατάστασης με οριζόντια φτερωτή, που βασίζεται στην

[86] Παλιούρα Δημήτρη2007: *Οδοιπορικό στα μνημεία του νομού Καρδίτσας, αρχαιότητες, ναοί, νεότερα μνημεία,* σ.152,
[87]Λουκάτου Σ. Δημητρίου1960:«Λαογραφική αποστολή εις τα Θεσσαλικά Άγραφα (7-27 Ιουλίου 1959», σ.296-312, *Επετηρίδα Λαογραφικού Αρχείου*, *Ακαδημία Αθηνών* τόμος 11ος και 12ος έτη 1958-1959, εν Αθήναις
[88] Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας2007:*Οδοιπορικό στα μνημεία του νομού Καρδίτσας, αρχαιότητες, ναοί, νεότερα μνημεία*, σ. 148, Καρδίτσα

ελεγχόμενη παροχή νερού, που με τη πτώση από ψηλά, έθετε σε λειτουργία τους αλεστικούς μηχανισμούς.

«Όταν ήταν Φθινόπωρος (Χινόπωρος), πιάναμε εκεί, φεύγαμε τη νύχτα και πηγαίναμε εκεί από κάτω, - βλέπεις εκεί που είναι τα αμπέλια – και πηγαίναμε τη νύχτα να κλέψουμε κάνα σταφύλι να φάμε και στο ταγάρι (ντορβά) να βάλλουμε, αλλά φοβόμασταν αλλά μας έλεγαν οι γερόντοι, προσέξτε μην είναι ο φύλακας στη δραγασιά (δραγιά) και σας πιάσει ο δραγάτης. Εκεί έχει αμπλάδες, έχει άμπλα εκεί (πηγή που βγάζει νερό), και μετά ξεκινάγαμε και φορτώναμε τα άλογα, - εκεί που βόσκουν τα γελάδια τώρα - στο λαιμό και πέφταμε στο ποτάμι, το ποτάμι αυτό παλιά είχε κατέβαζε πολύ νερό και δεν είχε και τη γέφυρα και το περνάγαμε μέσα στο ποτάμι και τα κοπάδια, βρεχόμασταν, γινόμασταν μούσκεμα και τα κοπάδια και εμείς, δεν μπορούσαμε να το περάσουμε. Απ το χωριό Κέδρος, συνεχίζαμε τη στράτα της επιστροφής για τα χειμαδιά, βοσκώντας στα ριζά του Κατάχλωρου (Κατάχλωμον), ύψους 982 μ., πούταν ωραία βοσκοτόπια, αλλά «έβγαζε» και λύκο ο τόπος, οπότε είχαν ξαγρύπια όλη νύχτα. Κάναμε και ψώνια, μας παίρνανε το τυρί και εμείς παίρνανε ψώνια πιο πολύ το χαλβά πιο πολύ, οι δε γερόντοι τρώγαμε και το χαρτί!..

Στο χωριό Ανάβρα (Τσαμάσι)

Στην συνέχεια, ακολουθώντας τη διαδρομή της στράτας φτάσαμε στο χωριό Ανάβρα (Ταμάσι ή Τσαμάσι) όπου και η γνωστή συνθήκη Ταμασίου εν έτι 1525 των Τούρκων, περί των προνομίων των χωριών των Αγράφων.

«Απ το χωριό Ανάβρα, - πάνω απ το χωριό σε υψόμετρο 250 μ., όπου τα βοσκοτόπια - ακολουθούσαμε το Τσαμασόρρεμα περνούσαμε την τοποθεσία Πουρναράκια ανεβαίναμε το Ανάθεμα, τοποθεσία (λόγω ανηφόρας) και βγαίναμε σε υψόμετρο 500 μέτρων περίπου (οροπέδιο - σήμερα Τεχνητή Λίμνη Σμοκόβου».

Η στράτα συνδέονταν με τον ποταμό Ονόχωνο, ο οποίος σχηματίζεται απ το ημιορεινό ανάγλυφο, με ψηλότερη κορφή Ζάχα, 809 μ. Το κομμάτι αυτό περιλαμβάνει τα χωριά: Κτιμένη, Κάτω Κτιμένη, Μακρυρράχη και Λουτρά Καϊτσης ενώ αποτελεί και τα γεωγραφικά όρια των νομών Καρδίτσας – Φθιώτιδας.

Στην τοποθεσία *Πέντε μύλια*

Απ εκεί έκαναν κονάκι στο *Πέντε Μύλια*, τοποθεσία κάτω απ τα Λουτρά Καϊτσης, κοντά στον Σ. Σ. Θερμών. Οι βλάχοι εκμεταλλευόμενοι τον κόσμο στα Λουτρά Καϊτσης, καθόντουσαν κάνα – δυο μέρες και πουλούσαμε το τυρί, φορτωμένα στα μουλάρια.

Απ εκεί, σε κάνα δυο μέρες δρόμο, ο επικεφαλής του καραβανιού έφευγε με το άλογο και πήγαινε στον σταθμό της Καϊτσας (Σ.Σ. Αγγείων) και έκλεινε με τον σταθμάρχη βαγόνια για την μεταφορά του κοπαδιού. Στον σταθμό μετά το 1960 φτιάχτηκε ειδική ράμπα, (επί εποχής Καραπιπέρη) που μπορούσαν τα ζώα να φορτωθούν στα βαγόνια. Έτσι όταν το τραίνο μπήκε στην υπηρεσία των μετακινούμενων, φτάνοντας στον Σ.Σ. Αγγείων, φορτώνανε τα κοπάδια, τα φορτιάρικα ζώα και την οικοσκευή τους και «γλιτώνανε» τη μισή απόσταση, για να κατέβουν αρχικά στην Λειβαδιά και αργότερα στην Αλίαρτο.

Στο χωριό Καϊτσα (Μακρυρράχη)

Έξω από το χωριό Καϊτσα και συγκεκριμένα στον Σ.Σ. Καϊτσας (Αγγείων), όταν βγήκαν τα τραίνα και μπορούσαμε πια να μεταφέρουμε τα πρόβατα μ αυτά, τα φορτώναμε και πληρώναμε 180 δραχμές το βαγόνι με τα 200 πρόβατα. Κάναμε 2 – 3 μέρες το Φθινόπωρο. Το χορτάρι το ήλεγχε ο δασοφύλακας στα βοσκοτόπια και ο αγροφύλακας τις καλλιέργειες κοντά στα χωριά. Δίναμε 50 δραχμές στον αγροφύλακα για να μπορέσουμε να τα βοσκήσουμε τα πρόβατα περνώντας από τα χωράφια. Είχαμε περιορισμούς, είχαμε στη διάθεσή μας 24 ώρες για να περάσουμε και να φύγουμε. Στην περιφέρεια του κάθε χωριού δεν είχαν δικαίωμα να κάτσουν περισσότερο από 24 ώρες. Αυτό είχε καθιερωθεί από τον καιρό ακόμα της Επαναστάσεως του Εικοσιένα και πιθανόν να ήταν καθιερωμένο, από Τουρκοκρατίας.[89]

Εγώ[90] δεν πρόλαβα το ανέβασμα και το κατέβασμα με τα πόδια, αυτό γίνονταν παλιά, πατεράδες μας και πίσω, και κρατούσε κάνα - δυο μήνες. Στα

[89] Θέσπισμα της 18-2-1825 του Βουλευτικού κι η διάταξη αυτή επαναλήφθηκε και με το 601/4-2-1830 ψήφισμα του Καποδίστρια. Ζωγράφου Δ.: *Ιστορία Ελληνικής Γεωργίας,* τ. Γ΄ , σ.55 και 117, έκδ. Α.Τ.Ε. στο Ζωγράφου Δ.: *Ιστορία Ελληνικής Γεωργίας,* τ. Γ΄ , σ.55 και 117, έκδ. Α.Τ.Ε

[90] Πληροφορητής:Παναγιώτης Καλαμπαλίκης, μετακινούμενος Σαρακατσιαναίος, ετών 50

χρόνια του πατέρα μου, πρόλαβα τις μετακινήσεις που γινόντουσαν, δηλαδή τη μισή διαδρομή που κάναμε με το τραίνο..

Κατεβαίναμε στον Σ.Σ. Αγγείων (Καϊτσα) από τη Παλιόλακα Αγράφων και τα φορτώναμε σε ξεχωριστό βαγόνι τα ζώα και έτσι κατεβαίναμε αρχικά στη Λειβαδιά και αργότερα στάση Αλίαρτο».

Στο χωριό Μακρυρράχη (Καϊτσα) συναντήσαμε την Τσάγκα Αντιγόνη 82 ετών που μας είπε, σχετικά με τους βλάχους μετακινούμενους:

«Απ΄εδώ πέρναγαν οι βλάχοι, τα τσούρωνταν απ εδώ, τα τσούρωνταν απ εκεί, τα πάϊναν στον σταθμό (Σ.Σ. Αγγείων), έρχονταν βαγόνια τάβαζαν μέσα, και τα κατέβαιναν στην Λειβαδιά, όπου ήταν ο προορισμός τους.. Μέχρι το 1967 γινόντουσαν αυτά.. Ερχόντουσαν από την Ανάβρα, απ εδώ, απ το Σμόκοβο, κατασκήνωναν απάνω στην Ψηλή Ράχη.

Εκεί απέναντι απ τον σταθμό ήταν ένα σημείο που λέγονταν Λουρίδες, κοινό και αδιαίρετο του χωριού μας, βοσκοτόπι, λοιπόν έβγαιναν αυτού και έστηναν τέντες και διανυκτέρευαν εκεί. Απ εκεί μετά ξανανοικίαζαν εδώ κάνω στο δάσος, βελανιδιάς, έχουμε 35.000 στρέμματα δασοσκεπής, νοικίαζαν στον Συνεταιρισμό και κάθονταν και μετά, ύστερα έφευγαν πάλι για Λειβαδιά. Δεν μπόρεγαν να τα πάνε απ ευθείας, γιατί έπρεπε να ζώα να φάνε και υπήρχε αυτός ένας τόπος, βοσκοτόπι, τάχαν και πληρώναν εδώ στον συνεταιρισμό εδώ της Μακρυρράχης και βόσκαγαν, πλήρωναν και κάθονταν δυο – τρεις μέρες και μετά φεύγαν

Οι περισσότεροι βλάχοι από την Κωπαϊδα ερχόντουσαν εδώ, παρέμειναν και έπρεπε να πληρώσουν στο δικό μας το χωριό χαράτσι, δεν τους αφήναν να βοσκήσουν κι ας έφτιαχναν σπίτια και αγόραζαν χωράφια.. Έφτιαξαν ολόκληρο χωριό, μαχαλά, εδώ στην Ομβριακή,, όπως πάμε για Δομοκό, αριστερά είναι ένας βλάχικος μαχαλάς, μπιτ..

-τώρα η κτηνοτροφία χάλασε, δεν έχει κανένας μπιτ – ούτε βλάχοι ούτε κοπάδια – τα χωράφια μείναν ανόργωτα, ο κόσμος πήγε στην πόλη, τι να κάνουν κι αυτά, «πήρε ν΄ ανταρειάσει κι άδεισαν οι στράτες παιδάκι μου»»..

Αυτοί που είχαν να πάνε ανατολικά, απ τη Καϊτσα (Μακρυρράχη) έπεφταν στα ριζά του Ξηροβουνίου, ύψους 977 μ. και έβγαιναν στην Εκκάρα (Αγόριανη), στα ριζά του κάμπου. Απ εκεί διέσχιζαν τον κάμπο:Νέο Μοναστήριο, Φάρσαλα: και απ εκεί Αλμυρός ή Βελεστίνο.

Περιμένοντας το τραίνο στον Σ.Σ. Αγγείων

Επιλέξαμε να τερματίσουμε την διαδρομή μας, επισκεπτόμενοι τον Σ.Σ. Αγγείων, όπως γινόταν μερικά χρόνια πίσω με τους μετακινούμενους, με σκοπό να πάρουμε το συγκεκριμένο τραίνο ένα αργοκίνητο εμπορικό, που σταματάει στις 1430 – αναβιώνοντας τα παλιά – για να κατέβουμε στην Αλίαρτο.

Έχοντας επιλέξει την αργοκίνητη εμπορική αμαξοστοιχία, είχαμε όλο το χρόνο να «δούμε» τη διαδρομή, μέχρι τον κάμπο της Βοιωτίας. Αλλάζει τελείως η οπτική σαν κινείσαι με το αγροτικό αυτοκίνητο, η πεζοπορώντας. Και το τραίνο είναι σχεδιασμένο να αποφεύγει τις μεγάλες και απότομες κλίσεις, όπως και η κίνηση με τα πόδια όταν συνοδεύεις το κοπάδι.

Με το τρένο ως την Αλίαρτο Βοιωτίας

Η ταχύτητα με το εμπορικό τραίνο δεν αποτελούν πρώτιστο ζητούμενο. Απεναντίας δίνει το χρόνο να μελετήσει κανείς καλλίτερα τον χώρο που διέρχεται. Αξία έχει το ταξίδι. Μέσα απ την κίνηση «βλέπει» και γνωρίζει κανείς ένα κόσμο, που είναι δίπλα μας αλλά με τις σημερινές ταχύτητες που τρέχουμε, δεν τον βλέπουμε. Κάποτε ήμασταν μέρος αυτού. Σήμερα, αναζητώντας μία αργοκίνητη αμαξοστοιχία, είχαμε την ευκαιρία να γευστούμε κάτι απ τα παλιότερα.

Η χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής, είναι μία παραπλήσια, παράλληλη χάραξη, με αυτή της στράτας (ποδαριού).

Η διαδρομή μετά τον Σ.Σ. Αγγείων, διέρχεται απ τους: Σ.Σ. Αγίου Στεφάνου(Οζερού), Σ.Σ. Μοσχοκαρυάς, Σ.Σ. Στύρφακα και Σ. Σ. Λειανοκλαδίου, στις όχθες του Σπερχειού ποταμού. Η χάραξη της γραμμής κατάφερε να υπερπηδήσει τις δυτικές πλαγιές της Όθρυς και να «πέσει» στην κοιλάδα του Σπερχειού ποταμού, Λειανοκλάδι, στο ύψος της Λαμίας. Εκεί που οι δυτικές απολήξεις της Όθρυς συναντούν τις ανατολικές απολήξεις των Αγράφων, η σιδηροδρομική γραμμή, με μια παράλληλη μετατόπιση περνάει στην κοιλάδα του Σπερχειού ποταμού.

Αποφεύγοντας τις προσχώσεις των ποταμών και τα υψομετρικά ανεβοκατεβάσματα, τη χάραξη της γραμμής πέρασε στα ριζά της Οίτης, ώστε να μπορέσει να φτάσει στον Μπράλλο, πετυχαίνοντας να ζεύξει με γέφυρες του Γοργοποτάμου και της Παπαδιάς. Απ εκεί και κάτω πια, οι Σ.Σ. σταθμοί:

Μπράλλου, Λιλαίας, Αμφίκλειας, Τιθορέας, Δαύλειας, Χαιρώνειας, Αλιάρτου, Λειβαδιάς, αποτελούν ακόμη και σήμερα γραφικές φιγούρες βγαλμένες από μια άλλη εποχή, την εποχή που πέρασε.

Απ τη δεκαετία του ΄60, η δυνατότητα χρήσης του τραίνου απ τους νομάδες, - που μέχρι τότε πεζοπορούσαν για μέρες -, δεν κράτησε πολύ. Το τραίνο έπαιξε το ρόλο του ως ένα βήμα προόδου της βιομηχανικής εποχής, που διευκόλυνε τη ζωή των μετακινουμένων (ανθρώπων και ζώων), μέχρι που εμφανίστηκε το αυτοκίνητο.

Μετά το 1980, δρόμοι αναρριχήθηκαν μέχρι και στα πιο απόμακρα (δύσκολοπρόσιτα) σημεία των θερινών βοσκότοπων, φτάνοντας ακόμη και στα πιο ψηλά σημεία των καλυβιών (κονακιών), ευκολία και τότε ανακαλύψαμε ότι είχαν χαθεί οι νομάδες απ τα βουνά μας.

«*Όποιος κάνει ένα ταξίδι, έχει κάτι να διηγηθεί*», λέει μια γερμανική παροιμία και ο λαός σκέφτεται τον αφηγητή σαν κάποιον που έρχεται από μακριά. Όμως δεν ακούει κανείς με λιγότερη ευχαρίστηση κι εκείνον ο οποίος κερδίζοντας τίμια το ψωμί του, παρέμεινε στον τόπο του και γνωρίζει τις ιστορίες και τις παραδόσεις του»[91].

«Ο ταξιδιώτης – ερευνητής, εκείνος που βλέπει προσεκτικά, καταγράφει και σχολιάζει με βάση τις ερμηνείες των ανθρώπων που παρατηρεί, επιστρέφοντας στον τόπο του, φέρνει μαζί του ένα θησαυρό γνώσεων»[92].

[91]Λυδάκη Άννα2001:*Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, σ. 109, 4η έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα από το W. Benjamin1999:«Ο αφηγητής», σ.97, μτφρ.και επιμ. Φ. Τερζάκης, στο *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα
[92] Λυδάκη Άννα, ό.π., σ. 109

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Το πολιτισμικό ίχνος της στράτας

Ανακεφαλαιώνοντας

Επιλέξαμε εξ αρχής ως χώρο της μελέτης μας, τον Δήμο Αγράφων του νομού Ευρυτανίας, παρακολουθώντας τη ζωή των Αγραφιωτών, στο χωριό αλλά και στη πόλη.

Διακρίναμε τους Αγραφιώτες σε εδραίους, ανθρώπους που ζουν Χειμώνα – καλοκαίρι στον Δήμο, σε «αστούς» Αγραφιώτες, που έχουν εγκατασταθεί σε πόλεις, διατηρώντας δεσμούς με το χωριό και τους μετακινούμενους εποχιακά κτηνοτρόφους, που μετακινούνται απ τα χειμαδιά των κάμπων στα θερινά βοσκοτόπια του Δήμου και πάλι πίσω.

Αποφασίσαμε να ασχοληθούμε με τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους του Δήμου και φυσικά βρεθήκαμε να «περπατάμε» τη στράτα των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών.

Με διαρκή κίνηση και όχημα την προφορικότητα προσπαθήσαμε να ανιχνεύσουμε το πολιτισμικό ίχνος της στράτας, απ τα χρόνια των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών, μέχρι τους σημερινούς μετακινούμενους κτηνοτρόφους.

Διαπιστώσεις

«Πολιτισμός είναι το σύνολο των πραγματοποιήσεων και των επιτευγμάτων υλικής και ιδεολογικής τάξης, που πηγάζουν από τη συνεχή προσπάθεια του ανθρώπου να κατανικήσει τα εμπόδια, τα οποία συναντά κατά και για την εκτέλεση της ζωής του και στα οποία του προβάλλονται από το περιβάλλον του, το φυσικό και το κοινωνικό και ακόμα από την ιστορική συγκυρία. Έτσι ο πολιτισμός δεν είναι παρά το σύνολο των λύσεων και των απαντήσεων, που ευρίσκει και προτείνει ο άνθρωπος, πέρα από τις αντανακλαστικές και ενστικτώδεις αντιδράσεις του, για να καλύψει τις υλικές,

ψυχολογικές, πνευματικές και κοινωνικές ανάγκες του, κάτω από τις ισχύουσες συνθήκες αναβίωσής του»[1]

Ο καλύτερος τρόπος για να γίνει κατανοητός σήμερα ένας πολιτισμός, είναι οι πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Αυτές μπορεί να μιλούν για την κτηνοτροφία, τη γεωργία, τις εμπορικές συναλλαγές, την οικοτεχνία, την κατοικία, την ένδυση, τον τρόπο (πολιτισμό) που ασκείται ο κτηνοτροφικός βίος των. Ακόμη τα έθιμα και οι δοξασίες που σχετίζονται με τις παραδοξολογίες, τη θρησκεία, ήρωες και ξεχωριστούς ανθρώπους τους.

Ονοματίσαμε αυτόν τον κόσμο των κλειστών κοινωνιών, ως ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, μιας και οι ίδιοι, ορεινοί, είναι άνθρωποι των ανοικτών και μακρινών οριζόντων. Μιλάμε για διαβατάρικο πολιτισμό. Και εδώ και εκεί, αλλά ανάμεσα στο εδώ και στο εκεί μεσολαβεί η απόσταση, αυτή που τα συνδέει. Η απόσταση τελικά είναι η συνειδητή κίνηση αυτών των περιπλανώμενων κοινωνιών.

Στα δεδομένα πλαίσια του φυσικού περιβάλλοντος, οι παλιές παραδοσιακές κοινωνίες (Σαρακατσαναίων) υιοθετούν τρόπους οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, που υπακούον σε καταναγκασμούς, που προκύπτουν και από τη δική τους εσωτερική δυναμική και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον: τους τρόπους οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων στον κοινωνικό σχηματισμό που ανήκουν και τη μορφή της πολιτικής εξουσίας.

Σχετικά με τις ομοιότητες που παρουσιάζουν οι κοινωνίες με προφορική και γραπτή παράδοση ή για τα ίχνη που έχουν αφήσει οι πρώτες στις δεύτερες, θα μπορούσαν να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι οι κοινωνίες ακολούθησαν μια αρμονική εξελικτική πορεία, στην οποία η γραφή έπαιξε ρόλο καταλύτη. Αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο η θέση του Jean – Jacques Rousseau και γενικότερα η επικρατούσα κατά το 18^{ο} αιώνα άποψη, που ταύτιζε ιστορία και πρόοδο και υποστήριζε ότι είναι δυνατό να βρούμε σε ορισμένους σύγχρονους πολιτισμούς ίχνη του παρελθόντος μας, διαχωρίζοντας έτσι τους πολιτισμένους λαούς (τους δικούς μας λαούς, φυσικά) από τους άγριους (αυτούς που επρόκειτο λίγα χρόνια αργότερα να αποικίσουμε). Αυτή η ιδεολογική θεώρηση δημιουργεί μια σχέση ανισότητας

[1] Καββαδία Β. Γεωργίου1991:*Σαρακατσάνοι, μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, σ.17, εκδ. Λούση Μπρατζιώτη

ανάμεσα στους γραπτούς, ανώτερους, και τους προφορικούς, κατώτερους πολιτισμούς, ενώ αντίθετα η νατουραλιστική στάση, που ανάγεται κι αυτή στον Ρουσώ, υποστηρίζει την ανωτερότητα της προφορικότητας σε σχέση με τις κοινωνίες γραπτής παράδοσης, τις οποίες έχει διαφθείρει η πρόοδος.

Γενικότερα η εποχική μετανάστευση των κτηνοτρόφων αποτελούσε αιώνες τώρα μια από τις πάγιες μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών. Το οικονομικό της εύρος δεν είναι δυνατόν να κριθεί με γνώμονα τον αριθμό των διακινουμένων ατόμων. Οι αποστάσεις που ορίζουν τον χώρο της μετακίνησης έχουν τα δικά τους μέτρα.

Οι ποιμενικοί μετακινούμενοι πληθυσμοί, όσο κι αν αποτελούσαν ιδιαίτερη, εσωστρεφή ομάδα, δεν έπαυσαν να είναι φορείς και διάμεσοι για τη μεταφορά, διάδοση και ανταλλαγή πολιτισμικών και υλικών αγαθών (Braudel Fernand1991:29-61).

Γύρω απ τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού (πολιτισμού της στράτας) στρατευτήκαμε στο δρόμο των «στοιχείων» και όχι των «συστημάτων». Μας προσέλκυσε η συλλογή στοιχείων[2], όπως τα έθιμα και ο τρόπος ζωής του παρελθόντος και της εποχής τους. Ο Gustave Klemm συμπεριλαμβάνει μέσα στον ορισμό του για τον πολιτισμό: τα έθιμα, την πληροφόρηση, τη βιοτεχνία, την ιδιωτική και δημόσια ζωή σε καιρό πολέμου και σε καιρό ειρήνης, καθώς και τη θρησκεία, τις επιστήμες και τη τέχνη.

Μαζί με τα κοπάδια και τους ανθρώπους ταξιδεύουν επίσης αγαθά, εργατική δύναμη, πείρα και τεχνογνωσία. Μετακινούνται δηλαδή και οι λειτουργικές μορφές του οικονομικού και πνευματικού πολιτισμού. Τα κοπάδια αναζητούν βοσκές και μέσω αυτών δημιουργούν τη δική τους αγορά, που δεν συνίσταται μόνο στην ενίσχυση των τοπικών οικονομιών με την καταβολή ενοικίων ή φόρων. Αλλά ούτε και περιορίζονται στην πρόσκαιρη χρησιμοποίηση μιας εργατικής δύναμης, που δεν ανήκει στο δυναμικό των ποιμενικών πληθυσμών και της οποίας έχουν ανάγκη για την συγκρότηση των πρόχειρων οικισμών τους. Μετέχουν σε μια αγορά ή και την διαμορφώνουν ακόμα, διοχετεύοντας σε αυτή τα προϊόντα τους, ζωοκομικά και βιοτεχνικά[3].

---

[2] Servier Jean1993: *Η Εθνολογία*, μτφρ. Άννα Γαλανού, σειρά: τι ξέρω;, σ. 89, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα

[3] Ασδραχά Ι. Σπύρου, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, τ. 1, σσ.220-221

Ταξινομήσαμε και ανασυνθέσαμε ένα πλέγμα διακριτών στοιχείων, σχηματίζοντας ένα πολύχρωμο υφαντό, όμοιο μ αυτά που κατασκευάζουν οι ίδιοι οι Σαρακατσαναίοι. Κοιτάζοντάς το τώρα μπορούμε να απαντήσουμε σε θεμελιώδη ερωτήματα: «από που έρχονται», «που πάνε», «γιατί απ εκεί και όχι απ εδώ», το «πότε» και το «πως» το «γιατί». Έχουμε να κάνουμε με μια συνειδητή επιλογή των, είναι αυτή που πετυχαίνει την αρμονική ζεύξη χρωμάτων και σχημάτων, πάνω στο υφαντό της ζωής, το έργο τέχνης.

Ξεκινώντας απ τα ψηλώματα των βουνών (θερινά βοσκοτόπια) της κοιλάδας της Νιάλας Αγράφων νομού Ευρυτανίας, περπατήσαμε τη στράτα των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών, μέχρι τον κάμπο της Κωπαϊδας, νομό Βοιωτίας (χειμαδιά) και πίσω πάλι, προσπαθώντας να αναδείξουμε το πολιτισμικό ίχνος αυτής, την ανθρωπογεωγραφία του χώρου, την κοινωνική της διάσταση, την επικοινωνιακή διάχυση των ανθρώπων απ τα ψηλώματα των Αγραφιώτικων βουνών στο κάμπο της Βοιωτίας γενικώς το περιεχόμενο αυτού του τραμπαλίσματος.

Η στράτα των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών «γεννήθηκε» απ τους μετακινούμενους, που την περπάτησαν, την επέλεξαν, την έζησαν, «άφησαν» πάνω της την ζωή τους, την οποία εμείς σήμερα «διαβάζουμε» ως ιστορία, ως πολιτισμική ιστορία. Η στράτα στις μέρες μας δεν περπατιέται - πραγματώνεται με τα πόδια, όλοι όμως την γνωρίζουν, άρα έχει υπαρκτότητα. Εάν ρωτήσεις ανθρώπους της διαδρομής, δεξιά – αριστερά όλοι, μα όλοι, θα σου μιλήσουν για τους ανθρώπους - βλάχους, πολύ ζωντανά, οικεία, παραστατικά, σα να τους βλέπουν σήμερα, να κοντοστέκονται εδώ, για τα χούγια τους, το κουμαντάρισμα των κοπαδιών τους, τους αποκαλούν με τα ονόματά τους κι ας έχει περάσει μισός αιώνας.

Η επιλογή της στράτας απ τους ίδιους τους μετακινούμενους, είχε να κάνει με την οικονομία κινήσεων, γιατί να περνάει απ το ένα ή το άλλο μέρος, που στο κάθε σημείο αναφοράς, υπάρχει ακόμη και στις μέρες μας ένα απομεινάρι εκείνης της εποχής. Για παράδειγμα: η στράτα ξεκινούσε από το ξωκλήσι του Προφήτη Ηλία. Χτυπάς την καμπάνα, περνάς απ την *Δασκαλόβρυση*, πίνεις και παίρνεις νερό και συνεχίζεις στο μονοπάτι. Αυτό διέρχεται από κονάκι σε κονάκι και πέφτει στη ποταμιά. Συναντά μύλο, (τα αλέσματα), εικονοστάσι και πέτρινο γεφύρι. Μπορεί να σταματήσει στο πρώτο χωριό, και να ανασυνταχτεί εκεί στην αυλή του μοναστηριού. Να κάνει τα τάματά του και να

ανταλλάξει πράγματα με τους χωρικούς. Αφήνει πράγματα που δεν χρειάζεται στα χειμαδιά και όταν ξανανέβει την άνοιξη να τα πάρει. Για αντάλλαγμα αφήνει τυρί, τρώει και κάνα φρούτο. Μέχρι εδώ είμαστε ακόμη στην αρχή, έχει δρόμο μπροστά….

Σημάδια ή μαρτυρίες της πορείας, της ίδιας της στράτας είναι το διάσελο (υψηλό πέρασμα), εικονοστάσι, εξωκλήσι, χάνι, γεφύρι, νερόμυλος, μαντάνια, βοσκοτόπι, το «Υψωμένο» δένδρο, κεφαλοχώρι, «στου βράχου», «σημάδια» ενός παρελθόντος, ήτοι έχουμε να κάνουμε με τον πολιτισμό των υψηλών κορφών και των ανοικτών οριζόντων των νομάδων.

Η στράτα των μετακινουμένων γέμισε τον ενδιάμεσο χώρο. Οι παρεμβάσεις στο περιβάλλον έγιναν από τους εδραίους, αλλά και από τους μετακινούμενους, καθώς πήγαινο-έρχονταν. Πρακτικά συμβάλλουν με το να χρησιμοποιούν ότι είναι χρήσιμο γι αυτούς, συντηρούν το μονοπάτι, βρίσκουν το κατάλληλο πέρασμα, ονοματίζουν το άλλο, για να συννενοούνται, στήνουν σωρό από πέτρες (κράκουρα) για σημεία αναφοράς, προεκτείνουν την επικοινωνία, φτάνουν πιο μακριά, έρχονται από ψηλότερα και συνεχίζουν να πορεύονται. Η πείρα και η σοφία των κινείται, μπολιάζεται, δοκιμάζεται και εγκαθίστανται.

Ονοματίζουν κάτι που είναι πέρα απ τις δυνάμεις των και μιλούν γι αυτό σε σεβασμό. Δημιουργούν μια πίστη για το εξώκοσμο, απόμακρο, υπερφυσικά δυνατό, το περιγράφουν σύμφωνα με τη προφορική παράδοση, αλλά δεν έχουν γραπτές μαρτυρίες. Στήνουν ένα κόσμο γύρω τους και μέσα τους, που έχει να κάνε με το περιβάλλον που ζουν, όπου μέσα σ αυτόν δημιουργούν και οι ίδιοι αφήνοντας τα δικά τους ίχνη. Την παρουσία τους την κουβαλούν παντού, και συνεχώς ζώντας δημιουργούν. Τα ίχνη των δημιουργημάτων τους, θα συναντάμε πάνω στην στράτα και είναι τότε που λέμε: «να απ εδώ περνούσαν βλάχοι», γι αυτό το λόγο «επέλεξαν αυτό το πέρασμα», την «τάδε τοποθεσία την είπαν έτσι», διότι δικαιολογημένα μοιάζει με *νεράιδα κοιμισμένη*, *ταμπούρι, αποκλείστρα, Μαυρόγεια, Δασειά Δένδρα, Ανάθεμα, Λουρίδες* και τόσα άλλα.

Ουσιαστικά, η μορφή του βαλκανικού νομαδισμού (βουνό – κάμπος) εκμεταλλεύεται τις υψομετρικές διαφορές του χώρου, για να αποφύγει της μεγάλης έκτασης οριζόντιες μετακινήσεις. Φυσικά δεν πρέπει να μας διαφεύγει και το γεγονός ότι λόγω του ιδιαίτερου διαμελισμού του ελλαδικού

χώρου, δημιουργούνται τοπικά μικροκλίματα, που συχνά ανατρέπουν τον κανόνα, ότι ο χειμώνας νοτιότερα είναι ηπιότερος.

Ανθρωπογεωγραφικά τώρα η στράτα συνέδεσε τέσσερις νομούς (Βοιωτίας, Φθιώτιδας, Καρδίτσας και Ευρυτανίας), οι μετακινούμενοι ακολουθούν ή αναγκάζονται να διασχίζουν ποτάμια, όπως (Άσπρος, Μέγδοβα, Καράμπαλης, Καλέντζης, Σοφαδίτικος, Σπερχειός, Κηφισός) ακολουθεί πανάρχαια περάσματα που ο κάθε τόπος είναι και μία ιστορία, όπως: οι Τούρκοι έφτασαν μέχρι τη *Σκανδάλη* και γύρισαν πίσω, έτσι δεν πάτησαν τα Άγραφα, όπως η τριήμερη μάχη στη Σέκλιζα (Καλλίθηρο), μάχες στα Δερβενάκια, στον Σπερχειό ποταμό, η μάχη των Βασιλικών κ.λ.π. Η στράτα ένωνε δύο επίπεδα. Το επάνω πλάτωμα της Ξυνιάδας όπου παλαιότερα σχηματίζονταν η λίμνη της Ξυνιάδας και το κάτω, τη κοιλάδα του Κηφισού, μέσω του ορεινού τόξου της Όθρυος, πάνω απ την Λαμία. Απ τα σύννορα Στερεάς Ελλάδας - Θεσσαλίας (Απ τις βόρειες εσχατιές του νομού Ευρυτανίας, περνούσαν απ τους νομούς Καρδίτσας, διέσχιζαν την Φθιώτιδα και κατέληγαν στην Βοιωτία και την Αττική). Ένωναν, έφερναν σε επαφή ένα μεγάλο κομμάτι της χώρας. Αντάλλασαν, ανανέωναν, μπόλιαζαν οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανθρώπους και τα έργα αυτών.

Κατά που πρωτοτραβάγανε**..** «*Πάνε όπως πάνε τα νερά..*» Η στάθμη του νερού παραμένει σε ένα σχετικά σταθερό ύψος, δεν ανεβοκατεβαίνει πάνω κάτω, και αυτό προσφέρει την μεγαλύτερη δυνατή οικονομία κινήσεων στους μετακινούμενους, γι αυτό και ακολουθούν τις ροές των νερών. Τα αφήνουν μόνο όταν έχουν να αλλάξουν ρότα, που αναγκάζονται να σκαπετίσουν σε ψηλά διάσελα (ζυγοί) και να πέσουν απ την άλλη μεριά. Εκεί στο διάσελο θα στήσουν σωρό από πέτρες, «ανάθεμα», εικονοστάσι (ψυχική ανάταση και δύναμη), εξωκλήσι μαζί με καταφυγιάκι για προστασία.. Όλα μαρτυρούν λόγους ύπαρξης, τίποτα δεν γίνεται για να γίνεται, εκεί είναι ότι ελάχιστα χρειάζεται και είναι καμωμένα γιατί γεννήθηκε μέσα απ την εμπειρία και σοφία του επώνυμου τεχνίτη.

Καθοριστική γραμμή για την κατάταξη των μετακινήσεων αποτελούσε ο υδροκρίτης Βορρά – Νότου. Η οροσειρά της Πίνδου διαχωρίζει τη χώρα σε ανατολική πλευρά και σε δυτική. Με όριο και βάση τη ραχοκοκκαλιά αυτή, τα νερά των ποταμών κυλούν είτε απ την μία ή την άλλη πλευρά. Στη λεκάνη της

Νιάλας – Άσπρου ποταμού, τα νερά κυλούν ανατολικά. Πήγαιναν και οι μετακινούμενοι *«όπως πάνε τα νερά»* των βουνών στα οποία ξεκαλοκαιριάζαν

Ανθρωπογεωγραφικά, η προς τα νοτιοανατολικά κίνηση των κτηνοτρόφων της Νιάλας Αγράφων (Κεντρική Ελλάδα) ερμηνεύεται από το ανάγλυφο του εδάφους, από τους φυσικούς δρόμους που ανοίγουν οι ποταμοί της περιοχής (Άσπρος, Παλαιοζογλώπης, Ονόχωνος, Ξηριάς, Σπερχειός, Κηφισός και Μέλας). Εκτός του πρώτου, που μετά από σύντομη διαδρομή προς ανατολικά συνδέεται με τη ροή του Μέγδοβα ποταμού και γυρίζει νοτιοδυτικά, οι άλλοι κινούνται ανατολικά και νότια. Στη Παλαιά Ελλάδα, (απ τη Λαμία και κάτω) στα ανατολικά, ρέουν δύο ποταμοί, ο Σπερχειός και ο Κηφισός, που καθορίζουν και την δυσκολία (εμπόδια) ή ευκολία (όχι μεγάλες υψομετρικές διαφορές) των μετακινήσεών των.

Η προς το νότο μετακίνηση των νομάδων βοσκών υπακούει και σε κλιματικά δεδομένα. Οι νοτιότερες περιοχές έχουν ηπιότερους χειμώνες και αντίστροφα, η προς βορρά καλοκαιρινή μετακίνηση εξασφαλίζει μεγαλύτερη διάρκεια στις θερινές βοσκές. Αν θεωρήσουμε αυτή την αναζήτηση ήπιων χειμώνων και ψυχρών καλοκαιριών ως καθοριστική, θα έπρεπε να αναδιατυπώσουμε τον «κανόνα», που αναφέρεται παραπάνω: από κάθε βουνό προσπαθούν να φτάσουν στο νοτιότερο δυνατό χειμαδιό, εκτός εάν αυτό είναι κατειλημμένο. Τα «πραγματολογικά» στοιχεία όμως δεν επιτρέπουν να υιοθετήσουμε την άποψη της προέχουσας σημασίας των κλιματικών δεδομένων. Πρώτο, γιατί είναι γνωστό πως, πριν χαραχθούν τα σημερινά σύνορα της Βαλκανικής, οι νομάδες των βορείων όγκων ξεχειμώνιαζαν στις ακόμη βορειότερες πεδιάδες της Αλβανίας, Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας. Δεύτερο, γιατί όπως αναφέρει ο Michel Sivignon, μετατόπιση σε ύψος 1.000 μέτρων, αντιστοιχεί σε ορίζοντα 300 χιλιομέτρων (με την έννοια ότι σε υψομετρική διαφορά 1.000 μέτρων αντιστοιχούν κλιματικές συνθήκες, που επικρατούν 300 χιλιόμετρα βορειότερα). <u>Παρατήρηση</u>: Η περιοχή μελέτης μας, τα βοσκοτόπια της Νιάλας (Νεραΐδας) Αγράφων, βρίσκεται σε μέσο υψόμετρο 1.500 μ. (τα θερινά κονάκια) και ο κάμπος της Κωπαϊδας βρίσκεται σε υψόμετρο 100 μ. (τα χειμαδιά). Η οριζόντια απόσταση μεταξύ Νιάλας (ορεινά) και Αλίαρτου (πεδινά) είναι περίπου 200 χιλιόμετρα και η υψομετρική διαφορά 1.400 μέτρα. Δυστυχώς δεν υπάρχουν μετεωρολογικά στοιχεία στα παρακείμενα χωριά

χωριά (Άγραφα, Μεγάλα Βραγγιανά, Σιάϊκα, Καμάρια), από τα οποία θα είχαμε ενδιφέρουσες πληροφορίες για το μικροκλίμα της λεκάκης Νιάλας – Άσπρου ποταμού. Μιλώντας με ντόπιους, ακούμε, ότι: *«εδώ, ακόμη και στη διάρκεια του καλοκαιριού, για κάνα μήνα δεν βρέχει, τους άλλους μήνες όλους..»*

Πρόκειται για την προφορική παράδοση, που όλα αυτά μεταφέρονται από στόμα σε στόμα, από γενιά σε γενιά, έτσι εγγράφονται στη μνήμη. Οι κουβέντες πάνε πίσω, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, οπότε και αναδύονται οι μορφές των λαϊκών ηρώων του τόπου, του Κατσαντώνη και Καραϊσκάκη πρωτίστως και δευτερευόντως του Κοσμά του Αιτωλού, Γιαννούλη του Αιτωλού, κλεφτών, που στα Άγραφα οι αναφορές αυτές είναι ζωντανές. Ε, οι αναφορές για τους βλάχους, αναμειγνύεται με αυτές των ηρώων και γράφουν την ιστορία τους, πράγματα άγνωστα.

Στα χωριά, απ όπου περνούσε η στράτα (οι μεγαλύτεροι σε ηλικία χωριάτες σου μιλάνε για τους νομάδες, τόσο παραστατικά που είναι σαν να τους βλέπεις τώρα κιόλας.. Ήξεραν τα πάντα γι αυτούς, τα χούγια τους, τις ιδιαιτερότητες, τα προϊόντα τους, γι αυτόν που ξεχώριζε για την λεβεντιά του, κατορθώματά τους, αρματωσιά του, ομορφιά του, ανοιχτοχέρης, για την τσιγκουνιά του κ.λ.π.

Από μεγάλα παζάρια ανταλλαγών**,** περνούσε η στράτα, ευρύτερα όπως οι *εμποροπανηγύρεις,* στο**:** Τσαρδάκι Νευρόπολης, τοποθεσία «Άσπρα Λιθάρια», αυτή των Φαρσάλων και της Λαμίας, που διαρκούσαν για 10 – 15 μέρες Φθινόπωρο και Άνοιξη αποτελούσαν χρονικά ανεφοδιασμού και γενικών εμπορικών ανταλλαγών και συνδιαλλαγών ανθρώπων και ζώων

Οι ορεινοί έχουν την ανάγκη επικοινωνίας με τους ανθρώπους χαμηλότερα. Στη στράτα, που διέρχεται από χωριά, κωμοπόλεις, πόλεις και πάει λέγοντας, πέρα απ τις *δοσοληψίες* με τους γηγενείς κατοίκους, επιπρόσθετα συνάπτουν σχέσεις, φιλίας, κουμπαριάς, παντρεύονται, εγκαθίστανται. Εξαπλώνονται και διευρύνονται. Η στράτα όμως συνεχίζει να υπάρχει, γίνεται πιο ζωντανή, σημείο αναφοράς, και συνεχίζει πιο μακριά, όλο και πιο μακριά σε πηγαίνει. Ακούς: «Από που είσαι εσύ»; «απ τα Άγραφα..» «εγώ είμαι απ το τάδε χωριό του κάμπου, αλλά έχω καταγωγή απ..» , «έχω κουμπάρο τον τάδε», «ο βλάχος τάχε καλά με τον κοινοτάρχη..»

Εκεί που δεν υπήρχε κάτι επί της διαδρομής, δημιουργείται μια πρώτη εστία από μετακινούμενους, χαρακτηριστικό το παράδειγμα Μαυρονέρια Καλλίθηρου Καρδίτσας, όπου μετατρέπεται η στάση των σε μόνιμα καλύβια και μετά σε χωριό.

Σε ενδιάμεσο χωριό της στράτας, με τα χρόνια εγκαθίστανται και μετατρέπονται από κτηνοτρόφοι σε αγρότες αγοράζοντας χωράφια. Τα παιδιά τους πάνε πιο μακριά, σπουδάζουν και φτάνουν στης πόλης τα ιδρύματα. Έχουν εξαπλωθεί παντού, προς κάθε κατεύθυνση και η στράτα από αχνό μονοπάτι γίνεται λεωφόρος πάνω στο γήϊνο υπέδαφος, και ακόμη πιο πέρα, ψηλά στο ουράνιο στερέωμα, σαν τις γραμμές που αφήνουν πίσω τους τα αερ/φη στον ουράνιο χάρτη, που διασταυρώνονται και διασκορπίζονται στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα.

Αυτό είναι το πεπρωμένο του ανθρώπου, η περιπλάνηση. Απ τη στιγμή που εμφανίζεται στον κόσμο, είναι αναγκασμένος να κινείται διαρκώς, να διαγράφει τροχιές.[4] Ο άνθρωπος αμύνεται και προωθείται, δηλαδή κινείται προσεκτικά όπως και οι χαράξεις των νομάδων, είναι μία απ τις τόσες πεπατημένες διαδρομές, πάνω στο γήϊνο σώμα της ανθρωπότητας, χαραγμένες απ τις πατημασιές των παλαιοτέρων.

Η στράτα έχοντας καταδειχτεί, πιστοποιηθεί, αποκτά περιεχόμενο (ιστορικότητα), που αναμένει την ανάγνωσή μας. Εμείς βαδίζοντας τη στράτα μέσα απ τη προφορική παράδοση, τα γραπτά και άυλα μνημεία της, συνειδητοποιούμε την ύπαρξή της

Η ιστορία της στράτας είναι ο πολιτισμός της. Ένα σύνολο ανθρώπων με διακριτά χαρακτηριστικά αυτών, των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών, ορεινών, συνθέτουν αυτό που λέμε πολιτισμός μιας εποχής, μιας γενιάς, ανθρώπων που έχοντας ως βιοποριστικό μέσον το κοπάδι, μετακινούνται εποχιακά σ ένα γεωγραφικό χώρο, αφήνοντας το δικό τους αποτύπωμα, γράφοντας τη δική τους ιστορία. Το περιεχόμενο της κίνησης αυτής είναι ο πολιτισμός των

Μέσα από κάποιες εθιμικές πρακτικές ενεργοποιούνται συμβολικές σχέσεις, που αφορούν όχι μόνο την επιβεβαίωση αλλά και την επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης μιας κοινότητας με τον τόπο της. Μια κοινότητα ανασυγκροτείται

[4] (βλέπε Humberto Maturana και Francisco Varela1992: *Το δένδρο της γνώσης, οι βιολογικές ρίζες της ανθρώπινης νόησης*, σ.147, εκδ. Κάτοπτρον, Αθήνα

διαρκώς μέσα στο χρόνο, ανασυνθέτει τη συλλογική της μνήμη, διαχειρίζεται την κοινωνική αλλαγή και τις αντιθέσεις που αυτή παράγει, πως αντιλαμβάνεται τον εαυτό της σε μια δυναμική σχέση με το παρελθόν της. Μέσα σ ένα τέτοιο πλαίσιο, ο χώρος δεν συνιστά απλώς ένα πεδίο, στο οποίο λαβαίνουν χώρα και αποτυπώνονται σχέσεις, αλλά προκύπτει ως μια σημαντική συνιστώσα παραγωγής και αναπαραγωγής σχέσεων. Οι εθιμικές πρακτικές που τον αφορούν συνιστούν πολιτισμικές πρακτικές, μέσω των οποίων η κοινότητα διαχειρίζεται το παρελθόν και το παρόν της, ανασυγκροτείται στο συμβολικό επίπεδο και ενσωματώνει στην παράδοσή της στοιχεία των σύγχρονων εξελίξεων με έναν δυναμικό τρόπο. Με άλλα λόγια, η διαχείριση του παρελθόντος στο παρόν της κοινότητας αφορά τον ίδιο το μετασχηματισμό της[5]..

Οι μετακινήσεις προϋποθέτουν επίσης επαφές με την περιβάλλουσα κοινωνία την οποία μοιραία διασχίζουν. Επομένως, αυτή η διάχυση των παλαιών νομάδων μέσα στις τοπικές κοινωνίες, έθετε ως προϋπόθεση κάποιες διευθετήσεις, για την επιτυχημένη έκβαση αυτής της επιχείρησης. Οι μετακινήσεις τους προϋπόθεταν ακόμη επαφές με την περιβάλλουσα κοινωνία την οποία μοιραία διέσχιζαν. Αντάλλασσαν, ανανέωναν, μπόλιαζαν: οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανθρώπους και έργα τους.
Ο άνθρωπος παράγει κοινωνικά, το χώρο-χρόνο, καθώς τον οικειοποιείται. Αυτό σημαίνει ότι, μέσα στην ιστορική διαδρομή και με βάση τις εκάστοτε συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής των υλικών και συμβολικών προϋποθέσεων της κοινωνικής ζωής, οι συλλογικές αναπαραστάσεις του χώρου και του χρόνου διαφοροποιούνται.

Όμως υπάρχουν κι άλλες παράμετροι που έχουν να κάνουμε με την μετακινούμενη κτηνοτροφία, όπως οι λιβαδότοποι και η ανεύρεση αυτών, η επέκταση της γεωργίας, το είδος του προβάτου, που κι αυτό πρέπει να αναθεωρηθεί σε σχέση με τις κλιματολογικές αλλαγές και τους περιορισμούς. Όλα τείνουν προς την ολοκληρωτική εξαφάνιση της νομαδικής κτηνοτροφίας και την διατήρηση αυτής, σε σταβλική πια. Φυσικά, θα έπρεπε να πολιτεία να αγκαλιάσει τους μετακινούμενους γιατί αποτελούν τον πλούτο του τόπου μας

[5] G. E. Marcus and M. M. J. Fischer (eds) *Anthropology as Cultural critique: an experimental moment in the human sciences, Chicago* U.P. 1986 και A. Gupta – J. Ferguson (eds), *culture, power, place. Explorations in critical anthropology*, Duke U.P., Durham and London 1997, σελ. 1 – 6.

και τη διατήρηση ενός πολιτιστικού τρόπου ζωής που εξακολουθεί να βρίσκεται στη κορυφή αυτού που λέμε παραδοσιακής κληρονομιάς.

Στα πλαίσια του φυσικού περιβάλλοντος, οι παραδοσιακές κοινωνίες[6] υιοθετούσαν τρόπους οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, που υπάκουαν σε καταναγκασμούς, που προέκυπταν και από τη δική τους εσωτερική δυναμική και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον: δηλαδή τους τρόπους οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων στον κοινωνικό σχηματισμό που ανήκαν, τη μορφή της πολιτικής εξουσίας, εν γένει τον πολιτισμό.

Ο πολιτισμός[7] διαπιστώνουμε ότι είναι το προϊόν ενός άπειρου αριθμού επιμειξιών. Ορισμένες από τις ποικιλίες αυτές επέζησαν στο πέρασμα των αιώνων, άλλες εξαφανίστηκαν. Η ζωή του, που είναι σημαδεμένη στο πετσί της από ταξίδια, είναι από μόνη της μια περιπετειώδης αφήγηση.

[6]Ψυχογιού Κ. Δημητρίου – Παπαπέτρου Γιούλη1989:«οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου των Σαρακατσαναίων*, σ.109, Σέρρες
[7] Servier Jean1993: *Η Εθνολογία*, μτφρ. Άννα Γαλανού, σειρά: τι ξέρω;, κεφ. αποκαλύπτοντας τη Δύση, σ.102-103 εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα

„Das ist unser Haus"

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Βιβλιογραφία Ευρυτανίας και Αγράφων

- Αβραμέα, Άννα Π.1974: *Η βυζαντινή θεσσαλία μέχρι το 1204*, Αθήνα
- Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1991:*Διόνυσος Βοιωτίας (Τσαμάλι – Πολυγύρα) μία ιστορία της διοικητικής και δικαστικής κακοδαιμονίας της χώρας 1924 – 1956)* Αθήνα
- Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου1994:*Οι Σαρακατσιαναίοι των Αγράφων*, Αθήνα
- Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2005:*Σαρακατσαναίοι και κλεφταρματολοί και το δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα
- Αγραφιώτη Ν. Γεωργίου2008: *Οι νομάδες Σαρακατσιαναίοι*, Αθήνα
- Αγραφιώτη Δ. Koder J. Hilde Fr. Σπανού Κ.1987:«η βυζαντινή Θεσσαλία», μτφρ. Γιώργου Παρασκευά, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο (ΘΗ)* 12
- Αδάμου Τάκη1977:*Το λαϊκό τραγούδι της Αντίστασης*, 2η έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα
- Αδαμαντίου Α.1910:«Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης και αι κύριαι ανέκδοτοι πηγαί», *Λαογραφία* 2,
- Αδελφότης Μικροχωριτών: *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία*
- Αθάνα Γεωργίου1953: *Τραγούδια των βουνών*, Αθήνα
- Αθάνα Γεωργίου1955:«Ποιήματα για τους τσελιγκάδες των Αγράφων», περιοδ. *Φθιώτις,* τχ. 4
- Αθανασιά Στ. Γιώργου2007:*Ο Πατροκοσμάς, οδοιπόρος στα δύσβατα Ευρυτανικά μονοπάτια*, Καρπενήσι
- Αικατερινίδη Ν. Γεωργίου1972:«λαϊκή Ιατρική», έκδ. *Sandoz,* τχ. 2, Αθήνα
- Αλεξάκη Ζερμαίν-Αθανασιάδη Θοδωρή2003:*Ζήστε στα ομορφότερα ορεινά χωριά της Ελλάδας*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα

- Αλεξάνδρου Κ. Χαράλαμπου2008:*Μεραρχία Πινερόλο, χρονικό της αντίστασης και του μαρτυρίου της. (Σεπτέμβριος 1943 – Δεκέμβριος 1944)*, εκδ. Gruppo D Arte, Αθήνα
- Αλεξίου Κωνσταντίνου1980: *Το θεσσαλικό δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα
- Αμάντου Κ. Ι.1933:«Η μονή Προυσσού», *Ελληνικά,* τ. 6
- Ανθογαλίδου Θεοπούλα1987:*Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Ανωνύμου1874:*Συνοπτική περιγραφή της Θεσσαλίας και τινών παρά τοις Θεσσαλοίς εθίμων*, Σμύρνη
- Αποστολόπουλου Βασίλη1995:*Το χρονικό μιας εποποιίας, ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, β΄ έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
- Αραμπατζή Π. Α.1981:*Η Κορίστα (Κορίτσα) του Κλειστού Φουρνά των Αγράφων της Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Αρχιμανδρίτη Γερμανού Κ. Δημάκου (πάτερ-ανυπόμονος): *Στο βουνό με το σταυρό, κοντά στον Άρη*, Αθήνα
- Αρσενίου Λάζαρου1972:*Τα τσελιγκάτα, οι άτυποι συνεταιρισμοί των ορεινών κτηνοτρόφων, στην ειρηνική παραγωγή και τους εθνικούς αγώνες*, βραβείο της ΠΑΣΕΓΕΣ, απονεμηθέν υπό του Υφυπουργείου Γεωργίας, Δευτέρα έκδοσης, Αθήνα
- Αρσενίου Λάζαρου2005:*Τα τσελιγκάτα Σαρακατσάνων και Βλάχων*, Β΄ βελτιωμένη έκδοση, εκδ΄. «έλλα», Λάρισα
- Ασδραχά Ι. Σπύρου1978:*Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄αιώνας),* Αθήνα
- Ασδραχά Ι. Σπύρου1982: *Ελληνική κοινωνία και οικονομία,* Αθήνα
- Ασδραχά Ι. Σπύρου1954:«Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα, 14 ανέκδοτες επιστολές», *Ηπειρώτικη Εστία (ΗΕ)*
- Ασδραχά Ι. Σπύρου1979:«Αγορές και τιμή του σιταριού στην Ελλάδα το ΙΗ΄αιώνα», *Οικονομική Δομή Βαλκανικών Χωρών (ΟΔΒΧ)*
- Ασδραχά Ι. Σπύρου(επιμέλεια)1979:*Οι οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος -19ος αιώνας*, άρθρο της Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ελένη:«Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός», εκδ. Μέλισσα, Αθήνα

- Ασδραχά Ι. Σπύρου1980:«Φορολογία και εκχρηματισμός των Βαλκανικών χωρών», *Μνήμων,* τ. 8
- Ασδραχά Ι. Σπύρου1986:«Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Ιστορικά* τ. 5
- Ασδραχά Ι. Σπύρου1995:*Ιστορικά απεικάσματα,* σειρά ιστορική βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Α[φθονίδη] Ι. Δ.1877: «Κύριλλος ο εκ Φουρνών» *Όμηρος* 5,
- Βαλαωρίτη Αριστ.:«Εθνική εν Λευκάδι συνέλευσις, περιοδ. *Εστία,* τόμος Γ΄,
- Βάμβα Κ. 1887:«Περί των εν Ελλάδι μεταναστεύσεων» περιοδ. *Παρνασσός* 1,
- Βαρλάμη Ευθυμίου2007: *Τα βουνά της πατρίδας μας*, έκδ. ΥΠΕΧΩΔΕ
- Βαρλάμη Η. Γιώργου1997:*Ευρυτανία, μύθος, ιστορία, θρύλος, πολιτισμός, φύση, σελίδες δόξης και μεγαλείου*, Αθήναι
- Βασιλείου Κώστα: *Άρης Βελουχιώτης, μορφές της σύγχρονης ιστορίας*, εκδόσεις Πασχάλη, Θεσσαλονίκη
- Βασιλείου Ι. Πάνου: *Ιστορικά Ευρυτανίας*, τ. Α΄και Β΄
- Βασιλείου Ι. Πάνου1957:«Οι σχολές των Αγράφων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο* (*Ρ.Η.)*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1957:*Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθηταί των σχολών των Αγράφων* (Α΄ βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, 1958)
- Βασιλείου Ι. Πάνου1985:*Ευγένιος ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των σχολών των Αγράφων*, εκδ. Σ. Βασιλόπουλου, Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960:*Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1961:«Η αρχαία Ευρυτανία», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (Ρ.Η*) 5
- Βασιλείου Ι. Πάνου1964:«Κτιμένη, η αρχαία πρωτεύουσα των Δολόπων», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (Ρ.Η.)* 8
- Βασιλείου Ι. Πάνου1962:«Χρύσανθος ο Αιτωλός», *Θρησκευτική Ηθική εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*

- Βασιλείου Ι. Πάνου1968:«Χρύσανθος ο Αιτωλός», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1964: «Γόρδιος Αναστάσιος», *Θ.Η.Ε.,* τόμος 4
- Βασιλείου Ι. Πάνου1970:*Το μοναστήρι της Τατάρνας Ευρυτανίας*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Ελληνικών Γραμμάτων «Πάπυρος», Αθήναι
- Βασιλείου Ι. Πάνου1978:*Το μοναστήρι της Τατάρνας Ευρυτανίας,* β΄ έκδοση, Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1971:*Τουριστικός οδηγός Ευρυτανίας*, έκδ. Νομαρχία Ευρυτανίας
- Βασιλείου Ι. Πάνου1971:«Ο Αναστάσιος Γόρδιος και το έργον του (1654-1729)», ανάτυπον εκ του αφιερώματος 1821, *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμος Χ,
- Βασιλείου Ι. Πάνου:«Ο Αναστάσιος Γόρδιος ως γιατρός και οκτώ ανέκδοτες επιστολές του», ανάτυπον από την *Νέα Εστία*, 15/8/1960, τ.68, τεύχος 795
- Βασιλείου Ι. Πάνου:«Αναδρομή στα περασμένα, αυτόγραφα γράμματα διδασκάλων του γένους προς τον Ιωάν. Καρυοφύλλη, μεγάλο λογοθέτη του ορθόδοξου πατριαρχείου της Πόλης», ανάτυπον….
- Βασιλείου Ι. Πάνου1977:«Ο λόγος του στα αποκαλυπτήρια της προτομής του ήρωα (Κατσαντώνη) στο Λημέρι Ευρυτανίας», περιοδικό «*Στερεά Ελλάς»*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960:*Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί τουρκοκρατίας με σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας, των μοναστηριών και των σχολών της* (Χρυσούν μετάλλιον της ιεράς πόλεως Μεσολογγίου
- Βασιλείου Ι. Πάνου(επιμ.)1963:*Ο βίος του Κατσαντώνη,* του Επαμεινώντα Φραγγίστα,1862, Β.΄ έκδοση, έκδ. Εταιρείας Ιστορικών Ερευνών, (80 σελίδων, 6 εικόνες)
- Βασιλείου Ι. Πάνου1961:«Η αρχαία Ευρυτανία», ανάτυπον από το *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ)*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1957:«Οι σχολές των Αγράφων στα χρόνια της τουρκοκρατίας», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (Ρ.Η.)*

- Βασιλείου Ι. Πάνου1958:«Η Αγία Τριάδα Ευρυτανίας, Ευρυτανία η ελληνική Ελβετία»*, Ευρυτανικά Χρονικά*, 2
- Βασιλείου Ι. Πάνου1959:*Ευρυτάνες αγωνιστές του ΄21* (απόσπασμα εργασίας του εκ 400 σελ.)
- Βασιλείου Ι. Πάνου1959:«Αρχαιολογικοί θησαυροί της Ευρυτανίας, προχριστιανικοί και μεταχριστιανικοί», ανάτυπον από τα *Ευρυτανικά Χρονικά*, τ.1.
- Βασιλείου Ι. Πάνου1959:*Η Παναγία η Δομιανίτισα*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960: «Η επανάσταση του ΄21 στην Ευρυτανία και η καταστροφή του Καρπενησίου», ανάτυπον από τα *Αιτωλικά Γράμματα,* τ.1
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960:*Ανέκδοτα αυτόγραφα διδασκάλων του γένους, προς τον Ευρυτάνα μεγάλο λογοθέτη του Πατριαρχείου της Πόλης Ίω. Καρυοφύλλη*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960:*Ο Αναστάσιος Γόρδιος ο Βραγγιανιώτης ως γιατρός και οκτώ ανέκδοτες επιστολές του από του 1717, όπου υποδεικνύει τρόπους θεραπευτικής του καιρού του*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960:*Η μάχη του Κεφαλόβρυσου Καρπενησίου και ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη (επανόρθωση ανακριβειών ιστορικών συγγραφέων). Πότε έγινε η μάχη και πως και πότε σκοτώθηκε ο Μάρκος Μπότσαρης*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960:*Επιγραφές και σημειώσεις από τα μοναστήρια και τις εκκλησίες της Ευρυτανίας (Σάϊκα,Καρπενήσι, Παυλόπουλο, Παπαδιά και Νεράϊδα)*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1960: «Διορισμός αρχηγών στη Ρούμελη και η μάχη της Πανάσσαρης <Παρνασσίδος>,δύο ενδιαφέροντα χειρόγραφα του αγώνα», ανάτυπον από *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο, (Έκδοση πρωτοτύπων εγγράφων του αγώνος με σχόλια)*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1961: *Νεκτάριος Επίσκοπος Λιτζάς και Αγράφων*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1961:*Η συμβολή των Ευρυτάνων στην επανάσταση του ΄21*

- Βασιλείου Ι. Πάνου1962*:Τοπωνυμικά Ευρυτανίας (τοπωνύμια κοινοτήτων:Αγίας Τριάδος, Δομιανών τ.δ. Κτημενίων και Μικρού Χωριού*
- Βασιλείου Ι. Πάνου1964:«Διονύσιος ο εκ Φουρνά ιστοριογράφος, 1670 – 1745, η ζωή και το έργο του». Ανάτυπο από την *θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ),* Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1964:«Τα Άγραφα, γεωγραφία, ιστορία, τέχναι, σχολαί, μοναστήρια κ.λπ». Συμπληρωμένον ανάτυπον από την *Αιτωλοακαρνανική και ευρυτανική εγκυκλοπαίδεια (ΑΕΕ)*, 1964, τόμος Α, Αθήναι
- Βασιλείου Ι. Πάνου1965:«Το μοναστήρι του Προυσού». Συμπληρωμένο ανάτυπο από το *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ),* Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1968:*Ενθυμήσεις, επιγραφές κι ένα σιγίλιο του μοναστηριού της Τατάρνας,* Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1969:«Χωριά της Ευρυτανίας, που καταστράφηκαν και ερημώθηκαν», ανάτυπον από το περιοδικό *Στερεά Ελλάς*, Αθήνα
- Βασιλείου Ι. Πάνου1973-1979:*Κατσαντώνης, το αστροπελέκι της Ρούμελης, ιστορικά της Ρούμελης*, περιοδική έκδοση, τόμος Α΄
- Βασιλόπουλου Δ. Χαραλάμπους1967: *Ευρυτάνες νεομάρτυρες*, Αθήνα
- Βασιλόπουλου Δ. Χαραλάμπους1969:*Ο Άγιος Σεραφείμ Φαναριοφαρσάλων,* Αθήνα
- Βασιλόπουλου Δ. Χαραλάμπους1961:*Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Έλλην Ιεραπόστολος*, Αθήνα
- Βαστάκη Κ. Δ.1978*: Ευρυτανικόν Λειμωνάριον,* Αθήνα
- Βελανιδιώτη Ι.1929: «Αι ιεραί μοναί της Πίνδου», *Θεολογία* 7
- Βέη Α. Νίκου1931: Σαρακατσαναίοι», τόμος ΙΙ, *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη,* Αθήνα
- Βέη Α. Νίκου1944:«Νέαι ειδήσεις περί του εθνομάρτυρος Σεραφείμ, αρχιεπισκόπου Φαναρίου και Νεοχωρίου», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (ΠΑΑ)* 19
- Βέη (Bees) Α. Νίκου1959:«Αναστασίου Γορδίου χειρόγραφος Κώδιξ επιστολών και γραμμάτων. Πονημάτιον περί ορθογραφίας εκ των

Θεοδ. Γαζή παρά του σοφωτάτου Γορδίου σπουδή Ιωάννου εκ Φουρνά των Αγράφων. Η γραμματική του Δημητρίου Χ. Πολυζώη του εκ Βρανιανών των Αγράφων», Τόμος προς Τιμήν Κων. Τριανταφυλλόπουλου *(ΤΤΚΤ)*

- Βενέζη Ηλία:Ένα έργο (για τους Σαρακατσάνους της Αγγελικής Χατζημιχάλη)
- Βενέζη Ηλία:*Μια Ελληνίδα και ένας Δανός (για την Α. Χατζημιχάλη και τον Hoeg C.)*
- Βέργη Άνθη (Κ. Δημητρίου)1999:*Κοσμάς ο Αιτωλός, ο άγιος των ελληνικών σχολείων,* Αθήνα
- Βιλαέτη Δημ. Κ.1977:«Σχεδίασμα ιστορίας της πολεοδομίας των σημερινών οικισμών του τέως Δήμου Απεραντίων», *Απεραντιακά* 11
- Βλάχου Κ. Παναγιώτου1961:*Ο Στέφανος Γρανίτσας και λαογραφία της Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Βλάχου Κ. Παναγιώτου1976:*Ευγένιος ο Αιτωλός και το φερώνυμον Ελληνομουσείον,* Αθήνα
- Βλάχου Κ. Παναγιώτου1983: *Όσιος Ευγένιος ο Αιτωλός*, Αθήνα
- Βλάχου Κ. Παναγιώτου1983:*Ο Στέφανος Γρανίτσας εθελοντής εις τους απελευθερωτικούς πολέμους του 1912-13*, Αθήνα
- Βλάχου Κ. Παναγιώτου(Επιμ.)1983:*Όσιος Ευγένιος ο Αιτωλός, βίος και έργον*, έκδ. Συνδέσμου «Ευγένιος Γιαννούλης» Καρπενησίου
- Βλαχογιάννη Γιάννη1930:«κλέφτικα και Ναυτικά τραγούδια» και «Καραϊσκάκης», *Νέα Εστία*, τ.272
- Βλαχογιάννη Γιάννη1949: *Καραϊσκάκης,* Αθήνα
- Βουρνά Τάσου1976:*Κατσαντώνης, ο αητός της Ρούμελης*, στο βιβλίο του *Αρματολοί και κλέφτες*, Νέα έκδοση, Αθήνα
- Βουρνά Τάσου1976: *Κατσαντώνης, ο αητός της Ρούμελης*
- Βράχα Γιάννη: *Εκεί που φωλιάζουν αετοί*,
- Βρέκοσι Α. *1930:*«Αι ελληνικαί κοινότητες των ελευθέρων χωρικών*, Επιθεώρησις Τοπικής Αυτοδιοικήσεως (ΕΤΑ) 9*
- Γαβριήλ Ιερομονάχου1838:*Ιερά διήγησις περί της θεοτόκου της Προυσιωτίσσης,* Αθήνα
- Γατόπουλου Δημ.*: Ιστορία της Κατοχής,* Β΄ έκδοση, Αθήνα

- Γεννίτσαρη Γ. Κ.1985:*Καταγραφή της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας των οικισμών της Ευρυτανίας* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή)
- Γελαδόπουλου Φίλιππα1972:*Ευρυτανία, η βουνίσια ελληνική γοητεία, με φωτογραφίες του Σπύρου Μελετζή*, Αθήνα
- Γελαδόπουλου Φίλιππα?: *Η 13η Μεραρχία του ΕΛΑΣ*
- Γεωργαλή Δ. Σπυριδ.1978:«Ξεφλουδίσματα στα Λεπιανά», *Απεραντιακά* 14
- Γεωργαλή Δ. Σπυριδ.1978:«Ο καζαντζής του χωριού», *Απεραντιακά* 15
- Γεροζήση Α. Τριαντάφυλλου2004:*Επίλεκτο απόσπασμα 1ης Μεραρχίας ΔΣΕ, Φλωράκη-Μπελογιάννη-Παπαγεωργίου, Γράμμος-Άγραφα-Μουργκάνα, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1949,* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
- Γιαννιώτη Θεοδ. 2002:«Κατσαντώνης»*, ΠΟΣΣ*
- Γιαννόπουλου Ν. Ι.: «Επισκοπικοί κατάλογοι» *ΕΦΣΠ* 3
- Γιαννόπουλου Ν. Ι.1917:«Η Επισκοπή Λιτής και Ρενδίνης και Λιτζάς και Αγράφων*». Ιερός Σύνδεσμος* (*ΙΣ)* τ. 12
- Γιαννούλη Αιτωλού Ευγενίου (1934 - 1936):«Επιστολαί», *Ελληνικά* τ. 7, 8, 9
- Γκλέζου Χρήστου Β. 1976:«Για να γνωρίσουμε την ιστορία του τόπου μας», *Απεραντιακά* 4,
- Γκλέζου Χρήστου Β. 1976:«Η ζωή στην αρχαία Απεραντία – Αγραία στους Ρωμαϊκούς χρόνους», *Απεραντιακά* 7,
- Γκλέζου Χρήστου Β. 1977: «Η Απεραντία κι η Αγραία στη Βυζαντινή εποχή», *Απεραντιακά* 8
- Γκλέζου Χρήστου Β.1978/79:«Τα Άγραφα στην εποχή της Τουρκοκρατίας», *Απεραντιακά* τ. 12, 13, 14, 15, 16 ,17
- Γκλέζου Χρήστου Β. (1979/80):«Τα Άγραφα στα έτη 1700-1821», *Απεραντιακά* τ. 18, 19, 20
- Γκλέζου Χρήστου Β.1980:«Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 στα Άγραφα», *Απεραντιακά*, τ. 21
- Γκλέζου Χρήστου Β.1981:«Τα Άγραφα στην μεταπελευθερωτική εποχή», *Απεραντιακά* τ. 25

- Γορδίου Αναστασίου:«Βίος Ευγενίου Γιαννούλη, του εξ Αιτωλίας», *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη (Κ.Ν. Σάθα*) 3
- Γούλα Γ. Δημοσθένη1946: *Η Ευρυτανία και τα προβλήματά της,* Αθήνα
- Γούλα Γ. Δημοσθένη1959:*Ροβολάει ένας λεβέντης,* Αθήνα
- Γούναρη Τάσου1965:«Τραγούδια του γάμου από τη Δυτική Θεσσαλία», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ),* σ. 434-435. Έκτακτος έκδοσις επί ευκαιρία της 80ετηρίδος (1881-1961) της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας και ενώσεως μετά της μητρός Ελλάδος, Αθήνα
- Γούναρη Α. Α.1971:«Μια συντεχνιακή συνθηματική γλώσσα της δυτικής Θεσσαλίας, τα ΄΄κουδαρίτικα΄΄ της Δρακότρυπας», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ)* 10
- Γρανίτσα Στέφανου1976:*Τα άγρια και τα ήμερα του βουνού και του λόγγου*, 1η έκδ. 1921, εκδ. Εστία, Αθήνα
- Γρηγοριάδη Κ. Σ.(1986):«Η προσωποκρατική θεμελίωση της ελληνορθοδόξου αγωγής – και κατά την εποχήν του Οσίου Ευγενίου του Αιτωλού)». *ΣΕΑΕ – ΠΑΠΣ*,
- Γριτσόπουλου Τ. Α.(1966/1971):*Πατριαρχική Μεγάλη του γένους σχολή*, 1 – 2, Αθήναι
- Γριτσόπουλου Τ. Α.:«Η αναζήτηση της προσωπικότητος του Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού ως διδασκάλου». *ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ*,
- Γκιόλια Α. Μάρκου1958:«Τουρκοκρατούμενη Ρούμελη κι Άγραφα». *Φθιώτις* 13, Λαμία Δ΄
- Γκιόλια Α. Μάρκου1970:«Η Ευρυτανία στη ψυχή και στ έργο του Στέφανου Γρανίτσα». *Απεραντιακά* 1,
- Γκιόλια Α. Μάρκου1972:*Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του,* Αθήνα
- Γκιόλια Α. Μάρκου1973:«Η καλλιέργεια των γραμμάτων και της παιδείας στην τουρκοκρατούμενη Ευρυτανία», *Απεραντιακά* 4,
- Γκιόλια Α. Μάρκου1981:«Οι Αινιάνες και η συμβολή τους στο νεοελληνικό διαφωτισμό». *Φθιωτικά Χρονικά* 2, Λαμία
- Γκιόλια Α. Μάρκου1984:*Οι λειτουργίες του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου της Ευρυτανίας στην Τουρκοκρατία,* τόμος «Ευγενίου Αιτωλού»
- Γκιόλια Α. Μάρκου1985:*Το συντεχνιακό δίκαιο και η συνθηματική γλώσσα των καπορραπτών της Ευρυτανίας*, Αθήνα,

- Γκιόλια Α. Μάρκου1986:*Συμβολή στην ιστορία του κοινωνικού και πολιτισμικού χώρου της Ευρυτανίας και των Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία*, πρόλογος Κων. Τσάτσου, σειρά: Εταιρείας Ευρυτάνων επιστημόνων, αρ. 2, Αθήνα
- Γκιόλια Α. Μάρκου1989: *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Αττική*, Αθήνα
- Γκιόλια Α. Μάρκου1989:*Αγροτική οικονομία και κτηνοτροφία στην αρχαία Θεσσαλία*, Αθήνα
- Γκιόλια Α. Μάρκου1989:*Αγροτική οικονομία και κτηνοτροφία στην αρχαία Θεσσαλία*, Αθήνα,
- Γκιόλια Α. Μάρκου1989: *Ιστορία των αρχαίων Ευρυτάνων,* πρόλογος Peter Doorn, εκδ. Πορεία, Αθήνα
- Γκιόλια Α. Μάρκου1990:«Οι Αγραίοι της Αιτωλίας και ο Στράβων», *Ρίζα Αγρινιωτών* τχ.2
- Γκιόλια Α. Μάρκου1993:«μικρό corpus ευρυτανικών παροιμιών». *Απεραντιακά* τχ. 70 13-14, τχ. 71 (1993), 12-13
- Γκιόλια Α. Μάρκου1999:*Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821),* προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχά, εκδ. Πορεία, Αθήνα
- Γκιόλια Α. Μάρκου2004:*Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου*, εκδ. Πορεία, Αθήνα.
- Γκιούσα Ασημάκη1976: *Η φιλοσοφία στους επαναστάτες*, Αθήνα
- Γκορόγια Ι. Δημητρίου2006:*Τατάρνα, ταταρνιώτες και λαογραφικά στοιχεία,* Αγρίνιο
- Γούλα Γεωρ. Δημοσθένη1946:*Η Ευρυτανία και τα προβλήματά της,* Αθήνα
- Γούλα Δημοσθένη1953: *Οι χωριανοί μου,* Αθήνα
- Γούλα Δημοσθένη1959: *Ροβολάει ένας λεβέντης*, Αθήνα
- Γούλα Γ. Δημοσθένη1961: *Δύο μορφές της Ρούμελης*, Αθήνα
- Γουργιώτη Νίκου2002: *Βιώματα και στοχασμοί από τα ηρωικά χρόνια 1940 – 1945*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Γρανίτσα Στέφ. 1969: *Άπαντα*, Αθήνα εκδ. Μάρκου Γκιόλια
- Γρανίτσα Στέφανου1976:*Τα άγρια και τα ήμερα του βουνού και του λόγγου,* εκδ. Εστίας, Αθήνα

- Γραμμένου Δ. Χριστόφορου1979:*Ιερά Μονή Παναγιά η Κατουσιώτισσα Ανθηρού Αργιθέας Καρδίτσης*, Αθήναι
- Γιαννακοπούλου Κ. Ελένη1995*:Η οικονομική και κοινωνική ζωή στην Ευρυτανία του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. «170 χρόνια από τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη»,* Αθήνα
- Γιαννακοπούλου Κ. Ελένη1977:«Η Αγία Τριάδα και οι δεσμοί της με την Τατάρνα», *Στερεά Ελλάς* 7
- Γιαννακοπούλου Κ. Ελένη2000:«Δρόμοι και επικοινωνία στη Δυτική Ρούμελη», *Ρίζα Αγρινιωτών (ΡΑ)* τχ. 46
- Γιαννόπουλου Ι. Γ.1914*:* «Επισκοπή Λιτής και Ρενδίνης ή Λιτζάς και Αγράφων», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» (ΕΦΣΠ*) 10,
- Γιαννόπουλου Ι. Γ.1971: *Η διοικητική οργάνωσης της Στερεάς Ελλάδος κατά την τουρκοκρατία*, *(1393 – 1821),* Αθήνα
- Γιαννόπουλου Ι. Γ.1975:«Κοινότητες», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*
- Δέφνερ Μιχαήλ1926:«Καρακατσάνης ως επώνυμος πολλαχού (Σπέτσες, Κάρπαθος, Πάνορμος Προποντίδος)», *Λαογραφία*, 9
- Διονύσου ιερομονάχου(επιμ. Χ. Σ. Χατζηθάνου)1963: *Κώδιξ ιεράς μονής Ζωοδόχου Πηγής του Φουρνά των Αγράφων*), Αθήνα
- Διονύσου του εκ Φουρνά1909: *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης και αι κύριαι αυτής ανέκδοτοι πηγαί*, Πετρούπολις της Ρωσίας,
- Διαμάντη Κ. Α.1969: «Κώδιξ Ιατρίδου», Γενικά αρχεία του κράτους χφ. αριθ. 242) *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών (ΕΕΣΜ)* 2,
- Δημακόπουλου Ιορδ. 1981:*Ανθολογία ελληνικής αρχιτεκτονικής, η κατοικία στην Ελλάδα από τον 15^{ο} στον 20^{ο} αιώνα*, εκδ. ΥΠ.ΠΕ., Αθήνα
- Δημαρά Κ. Θ.1937:«Θεοφάνους του εξ Αγράφων, βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά» *Ελληνικά* 10,
- Δημητρακόπουλου Φ. Α. 1986:«Ο Ευγένιος Γιαννούλης και οι σχέσεις του με τα Τρίκαλα», *ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ*
- Δημητρίου Ν. Δημήτριου (Νικηφόρου)1965:*Αντάρτης στα βουνά της Ρούμελης (χρονικό 1940-44),* Α΄+ Β΄+ Γ΄ τόμοι, Αθήνα
- Δημητρίου Ι. Δημήτριου (Νικηφόρου)?:*Τα φοβερά ντοκουμέντα, Γοργοπόταμος,* εκδ. Φυτράκη, Αθήνα

- Δημητρίου Ι. Δημήτριου (Νικηφόρου)1975:*Γοργοπόταμος, Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμελ*, εκδ. Φυτράκη
- Δημητρίου Ι. Δημήτριου (Νικηφόρου):*Το 2^{ο} Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, παγίδευση και αφοπλισμός*
- Δουβουνιώτη Κ. 1915: *Διδαχή ανέκδοτος του Αγίου Κοσμά*
- Δυοβουνιώτη Κ. Ι. 1916:«Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων». *ΙΣ* τ.12,
- Δυοβουνιώτη Κ. Ι.1933:«Αναστασίου Γορδίου επιγράμματα». *Θεολογία* 11,
- Δυοβουνιώτη Κ. Ι. 1916:«Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων», *Ιερός Σύνδεσμος(ΙΣ),* φ. 277, 278, 279
- Ελεφάντη Άγγελου1991: *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, εκδ. Πολίτης
- Ελεφάντη Άγγελου1999: *Δια γυμνού οφθαλμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα
- Ελεφάντη Άγγελου2001:*MINIMA MOMORIALIA, η ιστορία του παππού μου,* εκδ. Πόλις, Αθήνα
- Ευαγγελίδου Ε.Τρύφωνος1987:*Κοσμάς ο ισαπόστολος 1714-1779. Βίος και έργα αυτού. Ιστορική και κριτική μελέτη*, εν Αθήναις
- Ζαούση Λ. Αλέξανδρου1987:*Οι δύο όχθες, 1939-1945, μία προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, μέρος Α΄, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας ΕΜΕΙ), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Ζαχαράκη Ηλ. Στάθη1999: *Περάστε μου τα βραχιόλια*, Αθήνα
- Ζαχαράκη Ηλ. Στάθη1994*: Ιστορίες και τραγούδια του χωριού*, Αθήνα
- Ζαχαριάδη Μ.1938:«Η περιφέρεια Ευρυτανίας»*, Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης Ελλάδος (ΔΑΤΕ) 3*
- Ζαχαρόπουλου Άγγελου2008:*Τα ταραγμένα χρόνια 1940-1950, Άγραφα, εφηβικές μαρτυρίες και αναμνήσεις*, εκδ. Μίνωας
- Ζερβού Σ. Κ.1991:«Οι επιστολογραφικές σχέσεις του Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού με τον Παναγιώτη Νικούσιο και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον εξ απορρήτων», *(ΑΑΣΑ)*
- Ζήση Ι. Κώστα1982:«Κώστας Στεργιόπουλος ή Βελής», *Στερεά Ελλάς (ΣΕ)* τχ. 155
- Ζήση Ι. Κώστα1983:*Αγραφιώτες και Καρπενησιώτες αγωνιστές στην επανάσταση του 1821,* εκδ. Στεφ. Βασιλόπουλου, Αθήνα,

- Ζήση Ι. Κώστα2005:*Η διδασκαλία μαθημάτων Μονοθέσιων Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα
- Ζήση Σπύρου1933: «Από την Αργιθέα», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ),* τ. Δ΄
- Ζούμπου Γ. Ιωάννη1998:*Το μοναστήρι των Δομιανών Ευρυτανίας, σημαντικό μνημείο της ορθοδοξίας*, Αθήνα
- Ζούμπου Γ. Ιωάννη:*Ερανίσματα αναφορικά με το μοναστήρι των Δομιανών Ευρυτανίας*
- Ζούμπου Γ. Ιωάννη1996:*Το δημογραφικό πρόβλημα της Ευρυτανίας, Αθήνα*
- Ζούμπου Γ. Ιωάννη1984:*Η απελευθέρωση του Καρπενησίου, Καλοκαίρι 1825,* Αθήνα
- Ζυγογιάννη Νικολάου2004:*Η κοινωνική μετεξέλιξη των Σαρακατσαναίων, Φθιωτικά Χρονικά (ΦΧ)*
- Ζυγογιάννη Νικολάου2002:*Οι Σαρακατσαναίοι της Φθιώτιδας, Φθιωτικά Χρονικά (ΦΧ)*
- Ζυγογιάννη Νικολάου2003:*Οι Σαρακατσάνοι και η ζωή τους, παράδοση και τέχνη*
- Ζυγογιάννη Νικολάου2003:*Οι Σαρακατσαναίοι, ιστορία και πολιτισμός, περιοδικό Στερεά Ελλάς (Σ.Ε.)*
- Ζωρογιανίδη Ν. (επιμ.)1987:*Ευρυτανία, τόπος και ποίηση*, έκδ. Νομαρχία Ευρυτανίας
- Θεοχάρη Σ. Μαρία1956:«εκκλησιαστικά άμφια της μονής Τατάρνης». *Θεολογία* 27
- Θεοχαράτου Χρήστου2001: *Χαρίλαος Φλωράκης & Λαϊκό κίνημα*, εκδ. Τυποεκδοτική Α.Ε.
- Θωμά Γιώργου1980:«Η Καράβα των θεσσαλικών Αγράφων», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο (ΘΗ)*, τ. Α΄
- Θωμόπουλου Θ. 1957:*Το κλέφτικο τραγούδι στη Ρούμελη*, Αθήνα
- Ιατρίδη Δ. Γεωργίου1938:«Περί μαγείας, καλικατζάρων, βασκανίας και εν γένει δεισιδαιμονιών εν Θεσσαλία», Ιστορική και λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, ανάτυπο *Θεσσαλικά Χρονικά,* τ.2, εν Αθήναι
- Κακαβά Δ. Γιάννη1971: *Δομιανοί,* Αθήνα

- Κακάμπουρα – Τίλη Ρέα1999:*Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες, οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, (Διδακτορική διατριβή), έκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Κόνιτσας, Αθήνα
- Καλαντζάκου Ι. Ανδρέα1995:*Λεξικό ρουμελιώτικης λαϊκής γλώσσας*, Αθήνα
- Καλιτσουνάκη Δημ.,Δερτιλή Π.,Τσιμάρα Μ.1959:«Εμποροπανήγυρις», *Οικονομική και λογιστική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ε΄, Αθήνα
- Καλοδήμου Γ. Θωμά1976:«Η ληστεία στη Φθιώτιδα» στο *Στερεά Ελλάς*, τ.108, Αθήνα
- Καλοδήμου Γ. Θωμά1984:*Ο γάμος των Σαρακατσαναίων στη Φθιώτιδα,* εκδ. Π.Ο.Σ.Σ., τ. Α΄, Θεσσαλονίκη
- Καλοδήμου Γ. Θωμά1991:«Σαρακατσαναίοι ή Βλάχοι;» στο *Φθιωτικός Λόγος*, Λαμία
- Καλοδήμου Γ. Θωμά1992:«Τα τσελιγκάτα των Σαρακατσαναίων βασικά στηρίγματα του Μακεδονικού αγώνα», στο *Φθιωτικός Λόγος*, τ.2, Λαμία
- Καλοδήμου Γ. Θωμά1993:«Η φυγή και ο διασκορπισμός των Σαρακατσαναίων στα χρόνια του Αλη πασά» στο *Φθιωτικός Λόγος*, τ.5, Λαμία
- Καλοδήμου Γ. Θωμά2003: «Η προέλευση του ονόματος των Σαρακατσαναίων», στο *Σαρακατσάνικος Λόγος,* της Εταιρείας Σαρακατσάνικων Μελετών, Λαμία
- Καλοδήμου Γ. Θωμά2006:*Σαρακατσάνοι, οι αρχαιότεροι ινδοευρωπαίοι νομάδες,* Λαμία
- Καλτσούλα Δ. Σ.1979:*Η μεγαλόχαρη της Αργιθέας, Παναγιά η σπηλιώτισσα*, Αθήνα
- Καλυβόπουλου Γ. 1936: *Προφητείαι του Αγίου Κοσμά*
- Καμιλάκη Παναγιώτη1980:«Η εμποροπανήγυρις των Φαρσάλων, ιστορική εξέλιξη – εθνογραφική θεώρηση», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ.ΙΓ΄
- Καντιώτη Αυγουστίνου1959: *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα
- Καραβαγγέλη Χ.1990:«Η δασική Ευρυτανία στο νεοελληνικό κράτος», *Επιτηρίδα Εταιρείας Ευρυτάνων Επιστημόνων (ΕΕΕΕ)* 1

- Καραβίδα Κ. Δ. 1931:*Τα αγροτικά* (φωτογραφική ανατύπωση 1977), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Καραγιώργη Κώστα1945: *Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο*, τόμος Α΄ εκδ. Διάλογος, Αθήνα
- Καραθάνου Σωτήρη1978:*Του βουνού και του κάμπου: απ τη Θεσσαλική λαογραφία*, Αθήνα
- Καραθάνου Δημητρίου1988*:"Αντίο καπετάνιε" (Βελουχιώτης)*, Αθήνα
- Καραϊσκάκη Τασούλα1999:«Πως θα ζωντανέψουν οι ορεινές περιοχές», εφημ. *Καθημερινή,* 5-9-1999
- Καραπιπέρη Φ. Π.1959:«εμπειρία Ευρυτάνων ποιμένων και σύγχρονος αστρομετεωρολογική θεωρία». *Ευρυτανικά Χρονικά* 1
- Καραπιπέρη Φ.Π.1961:«Μετεωρολογικαί παρατηρήσεις εν Ευρυτανία, από του έτους 1898 – 1903». *Ευρυτανικά Χρονικά* 2
- Καραπιπέρη Π. Δημητρίου1972: *Η πατρική μας γη*, Αθήνα
- Καραπιπέρη Π. Δημητρίου1974*: Ξενάγησις στην Ευρυτανία,* Αθήνα
- Καραπιπέρη Δ. Κ.1974: *Ξενάγησις στην Ευρυτανία, γεωγραφία, Ιστορία, Λαογραφία*
- Καρατζάς Ηλ. Μήτσος:*Εμφύλιος. Ημερολόγιο, όσο σώθηκε*, σειρά: Αρχεία σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας, μαρτυρίες 3, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα
- Καραφύλλη Ν*. 1991*:«Ιστορία και λαογραφία του τόπου μας. Το Μασκλούρι Παζάρι», *Α΄ Συνέδριο Μελετών Καρδίτσας, Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα
- Καραχάλιου Η.1954:*Βίος και πολιτεία του Αγίου ιερομάρτυρος Σεραφείμ*, Καρδίτσα
- Καραχρήστου Γεωργίου*: Ευρυτανία, τουριστικός οδηγός*, σειρά: μικρή τουριστική βιβλιοθήκη, τόμος 11^{ος}, εκδ. Ελλάδα των διακοπών Ε.Π.Ε.
- Καρελλά Ευάγγελου2003: *Ιστορίες της Κατοχής και του Εμφυλίου*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη
- Καρλιάμπα Π. Νικολάου1988:*Τα Λεπιανά Ευρυτανίας, λαογραφική, ιστορική και τουριστική μελέτη,* έκδ. συλλόγου Λεπιανιτών Ευρυτανίας, Αθήνα

- Κασομούλη Ν. Κ. 1940:*Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων*, τόμοι 1 – 4, εκδ. Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα
- Κάτσανου Μ. Αγ.1981:*Παγκόσμια Δασική γεωγραφία*, Υπουργείου Γεωργίας, Διεύθυνση Δασών και Δασικού περιβάλλοντος, αυτοτελείς εκδόσεις της Διευθύνσεως Δασικών Ερευνών – Εφαρμογών & Εκπ/σεως, αρ. 62, Αθήνα
- Κατσαντώνη Γιάννη1984:Εκπαιδευτικοί και εθνική αντίσταση, εκδ. Καρανάση, Αθήνα
- Κατσαρού Δημητρίου 2002:«Ορεινές περιοχές», περιοδ. *ΕΘΙΑΓΕ,* Σεπτέμβριος
- Κατσαρού Νίκου1995:*Οι αρχαιοελληνικές ρίζες του Σαρακατσάνικου λόγου*, Αθήνα
- Καταφυγιώτη Λάμπρου: *Εθνομάρτυρες κληρικοί και πάτερ Κοσμάς*
- Καψιώτη Η. Αθανασίου1975:*Δόλοπες, οι προέλληνες των σπηλαίων*, Αθήνα
- Καρκαβίτσα Ανδρέα1888:«Η προσέλευσις των Κατσαντωναίων», περιοδικό *Εβδομάς*,
- Καρύτσα Β. Γιάννη2002:*Οι Αιτωλοί Διδάσκαλοι, Ευγένιος Γιαννούλης, Αναστάσιος Γόρδιος, Χρύσανθος ο Αιτωλός, η εποχή τους και το έργο τους*, Αθήνα
- Κατσαδωράκη Γιώργου1996: *ΠΡΕΣΠΑ, μια ιστορία για τη φύση και τον άνθρωπο*, εκδ. Εταιρία Προστασίας Πρεσπών, Γερμανός
- Κατσαδωράκη Γιώργου1999:*Η φυσική κληρονομιά της Ελλάδας*, εκδ. Παγκόσμιο Ταμείο για τη φύση – WWF Ελλάς, Αθήνα
- Κατσαρού Ηλ. Νίκου1995:*Οι αρχαιοελληνικές ρίζες του σαρακατσάνικου λόγου*, εκδ. Ι. Σιδέρης. Αθήνα
- Καταφυγιώτη Λ.1940:*Εθνομάρτυρες κληρικοί και ο Πάτερ Κοσμάς*, Καρδίτσα
- Κίζη Γ. *1999*:«Παραδοσιακή αρχιτεκτονική της θεσσαλίας», στο *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Πρακτικά Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη
- Κλιάφα Μαρούλα1994: *Γυναίκες της γης* (φωτογρ, Δημήτρη Λέτσιου), εκδ. Κέδρος

- Κλιάφα Μαρούλα2007: *Άνθρωποι του μόχθου, Θεσσαλία (1920-1980),* εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα
- Κόλια Ιωάννα1990:«Αθανάσιος ιερομόναχος ο εξ Αγράφων (1656-1719), η επιστολογραφία του, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά (ΜΝΕ*) 3, 4
- Κολλημένου Ι. Δημήτρη2008:Αρχαιολογία και παράδοση στην Ευρυτανία, εκδ. Σμυρνιωτάκης, Αθήνα
- Κολιτσάρα Ι. Θ. 1960: *Ευγένιος Αιτωλός*, Αθήνα
- Κολιόπουλου Γιάννη1979:*Ληστές, η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα
- Κονδύλη Ανδρέα1989:*Εξήντα χρόνια πολεμώντας το ψέμα,* Πειραιάς
- Κονταξή Π. Γιώργου2009:*Η Ρεντίνα των Αγράφων και ο προεστός Τσολάκογλου,* Αθήνα
- Κοσπεντάρη Γιάννη1959:«οικονομικοπαραγωγικά προβλήματα της Ευρυτανίας». *Ευρυτανικά Χρονικά (ΕΧ)* 1
- Κοσπεντάρη Γιάννη1959: «Το γεωργικό πρόβλημα της Ευρυτανίας»*, Ευρυτανικά Χρονικά (ΕΧ)* τχ. 1
- Κοσπεντάρη Γιάννη1960:«Το κτηνοτροφικό πρόβλημα της Ευρυτανίας», *Ευρυτανικά Χρονικά (ΕΧ)* τχ. 2
- Κοσπεντάρη Γιάννη1962:*το δασικό πρόβλημα της Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Κορλού Χ. Κ. 1983):«Το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία στο Πετροχώρι (Σπυρέλο) Αργιθέας των Αγράφων», *Τρικαλινά* 3,
- Κορλού Χ. Κ.1987:«Το μοναστήρι του Κώστη Αργιθέας Αγράφων», *Τρικαλινά* 1,
- Κορλού Χαρ. Κων.1988:*Παναγιά η σπηλιώτισσα Αργιθέας (παράδοση – ιστορία*), Θεσσαλονίκη
- Κοτζιούλα Γ.1955:«Το όνομα Σαρακατσάνος», στο *Ηπειρωτική Εστία*, τ.4, Ιωάννινα
- Κοτσιώρη Β. Ε. 1972:*Η Αργιθέα*, Αθήνα
- Κούκουνα Ι. Δημητρίου1997:*Το Τέρνοβο ή Παπαδιά Ευρυτανίας και ο ιερός ναός του Ιωάννη Χρυσοστόμου*, Αθήνα
- Κουμουλίδη Α. Ιωάννη1991:*Το μοναστήρι της Τατάρνας, ιστορία και κειμήλια*, Αθήνα

- Κουτρούμπα Δ. Γ.1976:*Η επανάστασις του 1854 και αι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις*, Αθήνα
- Κουτρούμπα Ε. Δ.1990/91:«Ευρυτανία και λατίνοι συγγραφείς», *Επετηρίδα Εταιρείας Ευρυτάνων Επιστημόνων* (*ΕΕΕΕ)* 1,
- Κουτσούκη Σ. Κλεομένη1986:«Μερικές πολιτικές και κοινωνικές σκέψεις Ευγενίου του Αιτωλού». *ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ*,
- Κουτσούκη Σ. Κλεομένη1969:*Το Μικρό Χωριό Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Κουτσούκη Σ. Κλεομένη2000:*Πτυχές του εμφυλίου πολέμου*, εκδ. Φιλιστώρ, Αθήνα
- Κουτσούκη Κ. Κλ. & Αρώνη–Τσίχλη Κ. (Επιμ.) 1995: «Η Ευρυτανία κατά τους επαναστατικούς και μετεπαναστατικούς χρόνους – 170 χρόνια από τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη». *Εισηγήσεις – Συνέδριο,* Καρπενήσι 16-19-09-1993, Επιστημονική βιβλιοθήκη του ελληνικού κέντρου πολιτικών ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου
- Κουτσούκη Κ. Κλεομένη (Επιμ.)1995: «Η Εθνική αντίσταση στην Ευρυτανία – 50 χρόνια από την ίδρυση και το εθνικό συμβούλιο της ΠΕΕΑ (1944 – 1994)». *Εισηγήσεις Συνεδρίου* 28/9 έως 10/10-1994, Επιστημονική βιβλιοθήκη του ελληνικού κέντρου πολιτικών ερευνών Παντείου Πανεπιστημίου
- Κουτσούκη Σ. Κλεομένη1990: *Ευρυτανικές προσεγγίσεις*, εκδ. Στεφ. Δ. Βασιλόπουλου, Αθήνα
- Κουτσούκη Κλεομένη(Επιμ.):«Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία», *ΕΚΠΕ*
- Κρεκούκια Δ. Δημ. 1966: *Τα προγνωστικά του καιρού εις την αρχαίαν, την μεσαιωνική και την νεωτέραν Ελλάδα*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα
- Κρικέλη Κώστα1974: *Μολόχα – Δολοπία – Άγραφα,*
- Κοντογιώργη Γ. Δ. 1979*: Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία, Αθήνα*
- Κοντογιώργη Γ. Δ.1982:*Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση, οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας, Αθήνα*
- Κοντογιώργη Γ.Δ.1983*:«*Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νεοελληνικό πολιτικό σύστημα*»,* περιοδικό *Αντί*, τ. 10, 10-06-1983, Αθήνα
- Κοσμά Ν. *Β.* 1955: «Αι δίοδοι της Πίνδου», *Ηπειρώτικη Εστία (ΗΕ)*

- Κουτρούμπα Δ. 1990: *Ευρυτανία και Λατίνοι συγγραφείς ΕΕΕΕ 1*
- Κοζόλη Α. Χρήστου (Λημναίος): *Ανθρώπων έργα (Deeds of men), ξεχασμένα επαγγέλματα και δραστηριότητες σ ένα νησί του ελληνικού αρχιπελάγους*, Λήμνος
- Κώνστα Κ.Σ.1961:*Τατάρνα, το μοναστήρι, το πανηγύρι, τόνομα, περιοδικό Ηώς τχ. 43*
- Κώνστα Κ. Σ. 1964: « Βοϊβονταλίκι»*, ΑΕΕΕ 2*
- Κώνστα Κ. Σ.1964:«Αποκλείστρα της Ευρυτανίας», *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια (ΑΕΕ) 2*
- Κώνστα Κ. Σ. 1964: «Η Σχολή του Αιτωλικού*», (ΑΕΕ)*
- Κώνστα Κ. Σ.1966:«Χρύσανθος ο Αιτωλός», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ) 9*
- Κώνστα Κ. Σ.1957:«Ο πάτερ Κοσμάς ως παιδαγωγός 1714-1779», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ)*
- Κώνστα Κ. Σ.1976:*Ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός*, εκκλησιαστικές εκδόσεις, Αποστολική διακονία, Αθήνα
- Κωστέα Α. Δ.1939: «Ιστορική εξέλιξις της γέφυρας», *Συγκοινωνία* 12
- Κωστόπουλου Τάσου2005:*Αυτολογοκριμένη μνήμη, τάγματα ασφαλείας*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα
- Κωτσοκάλη Δ. Κώστα1961: *Τυμφρηστός, η ζωή και το έργο ενός λησμονημένου λυρικού, Ασκραίος,* εκδ. Ασκραίος, Αθήνα
- Κωτσοκάλη Δ. Κώστα1962:«Η μάχη του Προσηλιάκου κι ο Κατσαντώνης», περιοδ. *Ευρυτανικά Χρονικά (ΕΧ*), τ. 3
- Κωτσοκάλη Δ. Κώστα1977: *Ο Κατσαντώνης της Ρωμιοσύνης, νέα θεώρηση της ιστορίας και του θρύλου του,* Αθήνα
- Λαζαρίδη Π.1960: «Μεσαιωνικά και βυζαντινά μνημεία Ευρυτανίας», *ΑΔΧ* 16
- Λαζάρου Α. Γ.1986:«Επίγραμμα Ευγενίου του Αιτωλού και λατινοφωνία Ελλήνων». *ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ*
- Λαθύρη Γρ. Δημοσθένη1986:*Λαογραφικά της Ευρυτανίας,* Παλαιοκατούνα
- Λαθύρη Ι. Κ.1979:«Το μοναστήρι Προδρόμου Παλαιοκάτουνου Ευρυτανίας»*, Φθιωτική Σκέψη (ΦΣ),* τ. 2

- Λαμνάτου Βασίλη1974:*Ο Κατσαντώνης, το τραγούδι της αντρειοσύνης*
- Λάππα Τάκη1962: *Ο Κατσαντώνης, το αστροπελέκι της σκλαβιάς*, Αθήνα
- Λάππα Τάκη 1978: *Η κλεφτουριά της Ρούμελης και τα τραγούδια της,* Αθήνα
- Λάππα Τάκη1979: *Η κλεφτουριά της Ρούμελης και τα τραγούδια της,* Αθήνα
- Λέκκα Ν. Γ. 1934: *Αγοραί-εμποροπανηγύρεις-εκθέσεις*, Αθήνα
- Λέκκα Φωτεινή – Κομπορόζου Πέτρου (Επιμέλεια) 2005: *Προσεγγίσεις στην πολιτιστική ιστορία και στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα*, Μουσείο Συλλόγου Πορτίτσας «το πνεύμα», εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα
- Λουκάτου Δ. Σ.1958/59:«Λαογραφική αποστολή στα Θεσσαλικά Άγραφα», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου (Ε.Λ.Α.)* 11
- Λουκόπουλου Δημητρίου1925:*Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τροφαί,* εκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα
- Λουκόπουλου Δημητρίου1926:*Ποια παιχνίδια παίζουν τα ελληνόπουλα*, εκδ. Αθηνά
- Λουκόπουλου Δημητρίου1927: *Πως υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρη, Αθήνα
- Λουκόπουλου Δημητρίου1927: *Ποιμενικά της Ρούμελης*, εκδ. σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, βιβλιοπωλείο Ι. Σιδέρη, Αθήναι
- Λουκόπουλου Δημητρίου1929:«Το μοναστήρι του Θανάση Διάκου», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος*
- Λουκόπουλου Δημητρίου1931:*Ο Ρουμελιώτης καπετάνιος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το αρχείο του*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, σειρά: ιστορική και λαογραφική βιβλιοθήκη, αρ. 11, εν Αθήναις
- Λουκόπουλου Δημητρίου1931: «Για τους Χατζαίους, όσα έμαθα μια μέρα στο Μαυρίλο». *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος (ΗΜΕ*) 10
- Λουκόπουλου Δημητρίου1932:«Αινίγματα από την Αργιθέα», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ),* τόμος Γ΄

- Λουκόπουλου Δημητρίου1932:*Στα βουνά του Κατσαντώνη*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, βιβλιοπωλείο Ι. Σιδέρη, Αθήνα
- Λουκόπουλου Δημητρίου1940:*Στ΄ Άγραφα, ένα ταξίδι με εικόνες*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, αρ. 57, βιβλιοπωλείο Ι. Σιδέρη, Αθήνα
- Λουκόπουλου Δημητρίου1940:*Νεοελληνική μυθολογία, ζώα – φυτά*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, βιβλιοπωλείο Ι. Σιδέρη, εν Αθήναις
- Λουκόπουλου Δημητρίου1959:«οι Κατσαντωναίοι – Ιστορία και θρύλος». *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ)* (ανέκδοτο έργο)
- Λουκόπουλου Δημητρίου1983:*Γεωργικά της Ρούμελης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα
- Λουκόπουλου Δημητρίου1990: *Θέρμος και Απόκουρο*, Αθήνα
- Λουλέ – Θεοδωράκη Νίτσα1995: *Χαρίλαος Φλωράκης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Μαργαρίτη Φωτεινή 1996: «Περί της ιστορικής ταυτότητας της πόλεως Καρδίτσας:η πόλη είναι αγορά», *Καρδιτσιώτικα Χρονικά (ΚΧ),* Καρδίτσα
- Μακράκη Ν. Σταύρου1995: *Ιστορίες του βουνού Μάης – Οχτώβρης του 1944, το ημερολόγιο του Σταύρου Ν. Μακράκη κατά την Άνοιξη και το Καλοκαίρι του 1940 με την ΠΕΕΑ στην ορεινή Θεσσαλία και τα «πρακτικά του Λιβάνου»*, επιμέλεια: Μιχάλη Στ. Μακράκη, εκδ. Ερμής, Αθήνα
- Μακρή Α. Γιώργου – Παπαγεωργίου Π. Στεφάνου 1990: *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Μάλαμα Λάμπρου 1971:*Κατσαντώνης και Κλεφτουριά*, *Ιστορικό μυθιστόρημα, 1770-1810*, Λαϊκή Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Μαμώνη Κυρ.1982:«Αγραφιώτες στη Φιλιππούπολη», περιοδικό *Μνημοσύνη* 9

- Μαρκόπουλου Μ. Γλαύκου1981: *Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική*, εκ. Επικαιρότητα, Αθήνα
- Μαρμαρίδη Γιώργου1992: *Παύλος Μπακογιάννης, το τίμημα*, Αθήνα
- Ματζώρου Δ. Γεωργίου1994:*Ο Καπετάν Διαμαντής, ο σταυραετός της Ρούμελης (Γιάννης Κομνάς Αλεξάνδρου),* Αθήνα
- Ματσούκα Πηνελ. - Αδαμακόπουλου Τριαντ.2002:«ανακαλύπτοντας τη μαγεία του βουνού», *Η Καθημερινή*, «Επτά Ημέρες», αφιέρωμα [Β΄ μέρος], 17-11-2002
- Μαυρόγιαννη Διονύσου2003:«Οι σκηνίτες Ρουμελιώτες (Σαρακατσάνοι) στην Κορινθία», περιοδικό *Αίπυτος*
- Μαυρόγιαννη Διονύσου:*Το σαρακατσάνικο τσελιγκάτο ως μικρομεσαία κτηνοτροφική επιχείρηση*
- Μαυρομύτη Γιάννη – Ανάργυρου2007:«Άγραφα, έτος 1454/5 μ.Χ.», στο περιοδικό *Ευρυτανικά Χρονικά*, τ. 21, 22, 23
- Μέγα Γεωργίου 1946: *Θεσσαλικαί οικήσεις, Αθήνα*
- Μελετζή Σπύρου1984: *Με τους αντάρτες στα βουνά*, Γ΄ έκδοση, εκδ. Σ. Μελετζή – Ε. Παπαδάκη, Αθήνα
- Μεταλληνού Γ. Δ.1986:«Θεόφιλος Κορυδαλλεύς - Ευγένιος ο Αιτωλός: παραδόσεις αλληλοσυμπληρούμεναι ή αλληλοαποκλειόμεναι;» *ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ*,
- Μερλιέ Ο. Μέλπω1981:*Τραγούδια της Ρούμελης*, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα
- Μηλίτση Μιλτ. Χρήστου1997: *Άγραφα, Καρδίτσα – Μεσενικόλας και τα χωριά του τέως Δήμου Νεβρόπολης:(Άγιος Γεώργιος, Βουνέσι, Πορτίτσα, Κερασιά, Πεζούλα, Κρυονέρι, Νεοχώρι, Σερμενίκου, Μονή Κορώνας) Αρχαιολογία, Ιστορία, Θρησκεία, Λαογραφία, Παραδόσεις, Ήθη και Έθιμα*, Καρδίτσα
- Μητράκου Κ. Α.1985:«Οικολογική θεώρηση του Σαρακατσάνικου νομαδισμού», Πρακτικά *Συνεδρίου* Σαρακατσαναίων, Σέρρες
- Μηχιώτη Χαρ.1995:*Το εργαστήρι της φωτιάς:Οι μπαρουτόμυλοι του Μαυρίλου (1700-1914*), Αθήνα
- Μηχιώτη Χαρίλαου1992:*Τυμφρηστός και ΤυμφρήστιοιΥΜΦΡΗΣΤΟΣ ΚΑΙ ΤΥΜΦΡΗΣΤΙΟΙ, γεωγραφική, χωροταξική, ιστορική, οικονομική,*

πολιτική προσέγγιση. Ευρυτανία (Καρπενήσι, Φουρνά, Μεγ. και Μικρό Χωριό κ.λ.π.) Δυτ. Φθιώτιδα (Μαυρίλο, Παλιόκαστρο, Νεοχώρι, Άγ. Γεώργιος κ.λ.π.), εκδ. Κασταλία, Αθήνα

- Μητροπολίτου Ιεζεκιήλ:*Αι Μοναί της Πίνδου*
- Μιαλαβάκη Νίκου2002: *λαϊκή Μετεωρολογία*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα
- Μιτάκη Διονύση1983:*Αχελώος, γλωσσολογία, μυθολογία, ιστορία, τέχνη*, Πάτρα
- Μιτάκη Διονύση1983:*Η επανάσταση του 1836 (η πρώτη πολιτική επανάσταση της Νέας Ελλάδας)*, Αθήνα
- Μιχαήλ – Δέδε Μαρία1985:«Σαρακατσάνικα τραγούδια», Πρακτικά *Συνεδρίου* Σαρακατσάνοι, ένας Ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός, Σέρρες
- Μιχαλόπουλου Φάνη1940: *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα
- Μιχαλόπουλου Φάνη1969:*Κοσμάς ο Αιτωλός ο Εθναπόστολος*, Αθήνα
- Μιχελή Π. (Επιμ.) 1960:*Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, εκδ. Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ), Αθήνα
- Μόλλα Αντωνίου:«Ο Κατσαντώνης, ο Αλή Πασάς, η Κυρά Φροσύνη και ο Καραγκιόζης», αριθ. 16 στη σειρά: *Βιβλιοθήκη του Καραγκιόζη*, Αθήνα χ.χ.
- Μούστου Ν. 1996: *Αναμνήσεις από τα χρόνια της Κατοχής, της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη
- Μουτσόπουλου Νικ.1973:«Η επίδραση των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνος», *Φρουριακά Χρονικά (ΦΧ)*, εκδ. Τ.Ε.Ε. , Αθήνα
- Μουτσόπουλου Κ. Ν.1985:«Η περίκεντρη καλύβα των Σαρακατσαναίων. Από τον κύκλο στο τετράγωνο», Πρακτικά *Συνεδρίου* Σαρακατσάνοι, ένας Ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός, Σέρρες
- Μουτσόπουλου Νικ.1988:*Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί»,* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (ΕΜΣ), Θεσσαλονίκη
- Μπάδα Κωνσταντίνα2004:*Ο κόσμος της εργασίας, οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα

- Μπακογιάννη Κ. Παύλου1960:*Η Ευρυτανία και οι οικονομικές δυνατότητές της*, Αθήνα
- Μπακογιάννη Π. Αλεξία1997:*Πολιτεία Παύλου Μπακογιάννη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Μπακογιάννη Κ. Νίκου2002:*Εντολή άνωθεν: δολοφονήστε τον Παύλο Μπακογιάννη,* εκδ. Ντουντούμης, Αθήνα
- Μπαλάφα Κώστα2002:*Τα αντίρροπα ρεύματα του Αχελώου*, επιμ. Ηρακλή Παπαϊωάννου, έκδ. Μουσείο φωτογραφίας Θεσσαλονίκης
- Μπαλάφα Κώστα2003:*Φωτογραφικές μνήμες από τη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα
- Μπαλάφα Κώστα2003*:Ήπειρος*, εκδ. ποταμός και Μουσείο Μπενάκη,
- Μπαλάφα Κώστα2008:*Η χώρα μου*, εκδ. Ποταμός και Μουσείο Μπενάκη
- Μπαλλή Εμ. Δημητρίου1981:*Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα
- Μπαλτάς Σωτήρης: *Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Άγιος, ο επαναστάτης (1714-1779)*, εκδ. Κύπρος, Αθήνα
- Μπενάκη Μουσείο 1978: *Παραδοσιακές καλλιέργειες*, Αθήνα
- Μπέϊκου Γεωργούλα1979:*Η λαϊκή εξουσία στην ελεύθερη Ελλάδα*, 2 τ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Μπουμπουρή Κώστα2000:*Ο ζωντανός θρύλος των ελληνικών δασών και οι θηρευτές του*, Αθήνα
- Μπουμπουρή Κώστα2002:*Κατσαντώνης (εποποιία και θρύλος),* Αθήνα
- Μπλάνη Θ. Κ. 1955: *Παναγία η σπηλιώτισσα*, Καρδίτσα
- Μπατή Χρυσόστομου2006:*Απ τα Άγραφα στο Γράμμο και το Βίτσι,* εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα
- Μπακογιάννη Κ. Παύλου1960:*Η Ευρυτανία και οι οικονομικές της δυνατότητες*, Αθήνα
- Μπουκουβάλα Ε. Ι. 1980: *Το αρματολίκι των Αγράφων*, 1-2, Αθήνα
- Μπούρου Α. Κ. 1985:*Μηνιαίες κλιματικές συνθήκες της Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Μπουρδάρα Δ. Καλλιόπη1986:«Ανέκδοτες επιστολές Ευγενίου του Αιτωλού», *Σύναξις*

- Μποτού Αλεξ. Γιάννη 1982:*Οι Σαρακατσιαναίοι*, Αθήνα
- Μποτού Αλεξ. Γιάννη:Η στάνη και το τσελιγκάτο. Οικονομική και κοινωνική οργάνωση, εκδ. *Π.Ο.Σ.Σ.*, τ. Α', Αθήνα
- Μπουκουβάλα Ε. Ι.1980:*Το αρματολίκι των Αγράφων*, τόμοι 1 & 2, Αθήνα
- Μπούρα Α. Κ.1985:*Μηνιαίες κλιματικές συνθήκες της Ευρυτανίας,* Αθήνα
- Μπρούμα Κ. Χ. 1980:*Ποτιδάνεια,* Αθήνα
- Νάτσιου Δ. Θ. 1985: «Το λαμιώτικο εμπόριο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Φθιωτικά Χρονικά* (*ΦΧ)* 6
- Νάκου Γ. Μαυρομάτη Γ. Jurdant Μ.1981:*Ταξινόμηση, χαρτογράφηση και αξιολόγηση των γαιών στη περιοχή της Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Νανάκου Σ. 1950: *Ο Άγιος ιερομάρτυς Σεραφείμ*, Φανάρι Καρδίτσας
- Νάνου Ι. Παναγιώτη1997:«Βουνέσι Αγράφων» εφημ. *Πρωϊνός Τύπος της Καρδίτσας*, ένθετο 26-01-1997
- Νήμα Θ. Α.1982:«Τα απελευθερωτικά κινήματα στη Θεσσαλία και η απελευθέρωσή της από τους Τούρκους, το 1881» *Τρικαλινά* 2,
- Νίκα-Μανωλιτσάκη Ελένη2006:*Μια Σαρακατσάνα και δύο Αθηναίες*, εκδ. Σόκολη, Αθήνα
- Νικολάου Ιερόπαιδος εξ Αγράφων1997: *Εκδόσεις μερικαί εις αρχάριον ιατρόν*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλίας, Τμήμα Ιατρικής, εκδ. «έλλα», σειρά: εκδόσεις για την τέχνη, την τοπική ιστορία & τον πολιτισμό, Λάρισα
- Ντάτση Αρ. Ευαγγελή2005: *Πολιτισμική ηγεμονία και λαϊκός πολιτισμός. Ο ετεροχρονισμένος διάλογος του Ιερομονάχου Κοσμά και του αγωνιστή Μακρυγιάννη*, εκδ. Ελληνικά γράμματα
- Νταβαρίνου Γ. – Τσιαπέρα Α.1957:*Ιστορία της εν Ευρυτανία ιεράς μονής Προυσού και της εν αυτή θαυματουργού εικόνος Παναγίας Προυσσιωτίσσης*, Αθήνα
- Νταλλή Β. Παύλου1980:*Η Βούλπη και η Παλαιοκάτουνα της Ευρυτανίας*, ανέκδοτο
- Νταλλή Β. Παύλου1982:*Η ιερά μονή Τιμίου Ιωάννου του Προδρόμου Παλαιοκατούνας Ευρυτανίας*, Αθήνα

- Νταλλή Β. Παύλου1986:*Η Μονή του Τίμιου Ιωάννου Προδρόμου Παλαιοκάτουνας Ευρυτανίας*, έκδοση συλλόγου των απανταχού παλαιοκατουνιωτών «Άγιος Ιωάννης ο πρόδρομος» Αθήνα
- Νταλλή Β. Παύλου2002:«Η …φωνή της Μαρδάχας», εκδ. Κύκλος *ΑΒΕΕ,* Αθήνα
- Νταλλή Λ. Άλκη 1979: «Το καλοκαίρι του χτες», *Απεραντιακά* 18
- Νταλλή Λ. Άλκη1979/80: «Η ζωή που έφυγε», *Απεραντιακά* τ.19
- Ντάσιου Δ. Τάκη1999: *Στ΄ Άγραφα,* εκδ. Μίλητος, Αθήνα
- Ντάσιου Δ. Τάκη2000: *Ορεινογραφίες,* (ανέκδοτο) Αθήνα
- Ντάσιου Δ. Τάκη2001: *Ιστορίες απ΄ τ΄ Άγραφα*, (ανέκδοτο) Αθήνα
- Ντάτση Αρ. Ευαγγελή2005: *Πολιτισμική ηγεμονία και λαϊκός πολιτισμός. Ο ετεροχρονισμένος διάλογος του Ιερομονάχου Κοσμά και του αγωνιστή Μακρυγιάννη*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα
- Ντούρου Γιώργου1999:«Το ορεινό Ελλαδικό τοπίο ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανθρώπου – φύσης» στο *Φύση και Οικολογία*, εκδ. Στοχαστής - ΔΙΠΕ,
- Ξυγγοπούλου Α.1937:«τέσσερες φορηταί εικόνες του Διονυσίου». *Ελληνικά* 10
- Ξυγγοπούλου Α.1957:*Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήνα
- Ξυροτύρη Ζάχου: *Τραγούδια της Ρούμελης*, Αθήνα
- Οικονομίδου Β. Δημητρίου1997:«Η Εθνικότης των Σαρακατσάνων», *Εθνολογικά – λαογραφικά*, τ. Α΄. εκδ. Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήναι
- Οικονόμου Π. Ευαγγέλου1993:*Ο Κώστας Βελής*, Αθήνα
- Οικονόμου Φ. 1976: *Κοσμάς ο Αιτωλός*, εν Αθήναις
- Οικονόμου Λάμπρου Π. 1979:«Εντυπώσεις από την Απεραντία Ευρυτανίας και τους ανθρώπους», *Απεραντιακά* 19
- Οικονόμου Νικολάου Α. 1976:«Γάμος στο χωριό», *Απεραντιακά* 4
- Οικονόμου Νικ. Γεωργίου:*Η Ρεντίνα των Αγράφων και τα μεταβυζαντινά της μνημεία*, εκδ. Δήμου Ρεντίνας των Αγράφων,
- Ορλάνδου Κ. Αναστασίου1926*:Επιγραφαί εξ εκκλησιών των Αγράφων, Επιτηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (ΕΕΒΣ) 3*

- Ορλάνδου Κ. Αναστασίου1937:«παλαιόν αρχοντικόν των Αγράφων», *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος (ΑΒΜΕ)* τ. Γ΄, τεύχος 2
- Ορλάνδου Κ. Αναστασίου1961:«ο εν Ευρυτανία βυζαντινός ναός της Επισκοπής». *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος (ΑΒΜΕ)* 9
- Παϊση Κ. 1993:*Ο Αγραφιώτης άγιος Δαμιανός, ο νέος οσιομάρτυρας*, Αθήνα
- Παλιούγκα Θ. 2001:*Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπή,* Λάρισα
- Παλιούρα Δημητρίου:«Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική στα Άγραφα» στο *προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία και στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα* 2005(επιμέλεια: Φωτεινή Λέκκα – Πέτρος Κομπορόζος), εκ. Μεταίχμιο, Αθήνα
- Παναγιωτόπουλου Β. 1976:«Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης – υπαίθρου το 18^{ο} αιώνα (μερικά παραδείγματα από την Πελοπόννησο)», περιοδικό ο *Πολίτης*, 7
- Παναγιωτοπούλου - Μποτονάκη Π.Μαρία2007:*Βιβλιογραφικός οδηγός Ευρυτανίας*, Καρπενήσι
- Πανευρυτανική Ένωση2009:«Ασπροπόταμος: Άγνωστη ιστορία και σύγχρονη ανάπτυξη», *Πρακτικά Ημερίδας*, Ραπτόπουλο 2 Αυγούστου 2008, Αθήνα
- Πανευρυτανική Ένωση2008:Η Βούλπη στη διαδρομή της ιστορίας, *Πρακτικά ημερίδας*, Βούλπη 18 Αυγούστου 2007, Αθήνα
- Πανουργιά Άγγελου και Έλλης& Σία1940: «Οδοιπορικό στα Άγραφα», πρωτοδημοσιευμένο στο περιοδικό *Βουνά* του Ε.Ο.Σ.Α., τ. 2 (140), 1982, Αθήνα
- Πάντου Π. Α. 1982:«Το ταξίδι του W.J. Woodhouse στην Απεραντία». *Απεραντιακά* τ. 8
- Παπαγιάννη Βασιλική2005:*Κραυγές της Μνήμης, κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος,* 2^{η} έκδοση, προλ. Σπ. Ασδραχά, σειρά: Μαρτυρίες 2, εκδ. Σόκολη, Αθήνα
- Παπαγιώργη Κωστή2003: *«Τα καπάκια»,* εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα

- Παπαδημητρίου Κων/νου:«Επαρχία Καρδίτσης», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ)*, έκτακτος έκδοση, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών
- Παπαδόπουλου Αντ. Κώστα2006:*Ο Καραϊσκάκης και η Δομνίστα. Ιστορική μελέτη για τη διαμονή του Καραϊσκάκη στη Δομνίστα το 1824 και τις σχέσεις του με τους Γιολδασαίους και άλλους Δομνιστιάνους αγωνιστές*, έκδ. Φιλοπροόδου Συλλόγου Δομνίστας – Ευρυτανίας, Αθήνα
- Παπαδόπουλου Α. Κώστα-Σταμάτη Δ. Α. 2006:*Η Δομνίστα και το έπος του ΄40*, έκδ. Φιλοπρόοδου Συλλόγου Δομνίστας Ευρυτανίας, Αθήνα
- Παπαθανασόπουλου Θανάση 1979:*Δημοτικά τραγούδια της Ρούμελης,* Αθήνα
- Παπαθανάση Καλλ. – Μουσιοπούλου1985: «Μαρτυρίες για τη δράση και τη ζωή των Σαρακατσαναίων», πρακτικά *Συνεδρίου* Σαρακατσάνοι, ένας Ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός, Σέρρες
- Παπαϊωάννου Σ. Κων/νου1991:«Η παραδοσιακή αγροτική αρχιτεκτονική της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας,* Αγρίνιο 21-23/10/1988
- Παπά-Καρτέρη 2003:*Αναμνήσεις από το βουνό, Ιούλιος 1947 – Μάης 1949*, σειρά: Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Μαρτυρίες 1, εκδ. Βιβλιόραμα
- Παπανικολάου Α. Νίκου2001:*Στα χρόνια του Άρη*, εκδ. Σμπίλιας, Αθήνα
- Παπαντωνίου Λ. Ζαχαρία:*Τα ψηλά βουνά*, εικ. Ε. Σπυρίδωνος, εκδ. Εστία, Αθήνα
- Παπαγεωργίου Α.1956: «το χωριό Μαυρίλο» *Φθιώτις* τ. 1,
- Παπαμιχαήλ –Κουτρούμπα Άννα1986:«Ευγένιος Αιτωλός: η βιολογική συγγένεια και το κοινωνικό περίγραμμα (κοινωνικοβιολογική, ανθρωπολογική προσέγγιση)». Σύναξις, Ευγένιος Αιτωλός και η Εποχή του – Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου *Συνεδρίου* (ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ)
- Παπαναγιώτου Δ. Χ. 1977: *Νεοχωρίτικα τραγούδια*, Αθήνα
- Παπαντωνίου Ζ. Λ. 1936:«Η φουστανέλα» *Νέα Εστία* 11,

- Παπαναστάση Β. – Γιαννακόπουλου Α.1989:*Μελέτη λιβαδοτροφικής αναπτύξεως περιοχής Αγράφων Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Παρανίκα Μ. Κ. 1896: «Αι σχολαί των Αγράφων κατά την ΙΖ΄ - ΙΗ΄ εκατονταετηρίδα και οι διδάσκαλοι αυτών Ευγένιος Ιωαννούλιος (Γιαννούλης;), Αναστάσιος Γόρδιος και Θεοφάνης». *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ)* 26
- Παρούτσα Δ. Θάνου 1958:«Του Κίτσου η μάννα κάθονταν», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ)*
- Παυλίδη Γ. Δ. 1958: «Επίσκεψις εις την έδραν της Σχολής των Αγράφων», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ*) 7
- Παυλίδη Γ. Δ.1959:«Επίσκεψις εις την έδραν της Σχολής των Αγράφων», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ)* 7 – 8
- Παυλόπουλου Δημήτρη (Επιμ.)2001:«ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑ (Ρούμελη, Πελοπόννησος, Κρήτη)», σειρά: επτά ημέρες *Καθημερινή,* εκδ. Η Καθημερινή Α.Ε., Αθήνα
- Παπατρέχα Γερ. Ήρ. 1992: *Υφαντά Δυτικής Στερεάς*, Αγρίνιο
- Πάστρα Γ. Κ.1950: Πατροκοσμάς ο Αιτωλός. Τύποις Πολύζου – Τσακανίκα, Αγρίνιο
- Παρασκευαϊδη Μ.1959:«Η πρωτεύουσα του Ευρύτου, γενάρχου των Ευρυτάνων Οιχαλία και το μαντείον του Οδυσσέως», *Ευρυτανικά Χρονικά (ΕΧ)* 1
- Περιστέρη Σπ. 1962/63):«Λαογραφική μουσική αποστολή εις Ευρυτανίαν». *ΕΛΑ* 15-16
- Πέτρου Θ. Η. 1973: *Καραϊσκάκης,* Αθήνα
- Πιομπίνου Ι. Φοίβου 1984: *Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821*, Αθήνα
- Πολέζε Χριστίνα2007:*Λάρισα και Θεσσαλικός κάμπος, αφηγήσεις ιστορικών και πολιτιστικών γεγονότων από 63 ευρωπαίους περιηγητές. Από τον 16^{ο} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη
- Πολίτου Κ. Έλλης1936:«Οι γυναίκες των θεσσαλικών χωριών», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ),* τόμος Ε΄
- Πούλου Π. Δ. 1977 (Αρχιμ.): *Παναγία η σπηλιώτισσα*, Θεσσαλονίκη

- Πουλίτσα Π. Η.1926:«Επιγραφαί, ενθυμήσεις και σιγγίλια εξ Ευρυτανίας»,*Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (ΕΕΒΣ)* 3, σ.257-298
- Πουλιανού Άρη1985:«Σαρακατσάνοι, ο αρχαιότερος λαός της Ευρώπης», Πρακτικά *Συνεδρίου* Σαρακατσάνοι, ένας Ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός, Σέρρες
- Πρακτικά ιστορικής λαογραφικής ημερίδας1995:«Σαρακατσαναίοι και Άγραφα», *Πρακτικά Συνεδρίου* Μπελοκομύτη Αγράφων, Κυριακή 2 Ιουλίου 1995, εκδ. Κοινότητα Μπελοκομύτη
- Πρακτικά της 1ης Συνόδου 1988:Εθνικό Συμβούλιο, *περιληπτικά πρακτικά εργασιών της πρώτης συνόδου του*, Κορυσχάδες 14-27 Μάη 1944, Επίδαυρος 1821 – Κορυσχάδες 1944, έκδ. Κοινότητας Κορυσχάδων Ευρυτανίας
- Πρασσά Ν. Αννίτα1996:*Τα Βραγκιανά της Καρδίτσας*, Πολιτιστικός Οργανισμός Κοινότητας Βραγκιανών
- Προβόπουλου Γ. Ηλία2007:*Ορεινή πατρίδα, στην Πίνδο, στον Άσπρο, (Αετός, Αρματολικό, Λαφίνα, Κορυφή, Νεράιδα, Παχτούρι),* εκδ. της διευρυμένης κοινότητας Νεράιδας Τρικάλων – Μικρές Πατρίδες, Αθήνα
- Πυραλινού Σπ. Πάνου1951: *Κράβαρα και κραβαρίτες*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα
- Ράμφου Κ. 1862:*Ο Κατσαντώνης, κλέφτικον επεισόδιον*, Αθήναι
- Ρήγα Τάσου (Επιμ.): *Το Ευρωπαϊκό Μονοπάτι Μεγάλων Διαδρομών E4 GR* [Το πρώτο δημοσιευμένο κείμενο 12 σελίδων, που τυπώθηκε και αφορά το διεθνές μονοπάτι, που διατρέχει ολόκληρη την αγραφιώτικη ποταμιά],
- Ρωμαίου Κ.1973:«Η αρχαία καταγωγή της νεοελληνικής φουστανέλας», *Λαβύρινθος* 1,
- Σάθα Ν. Κων/νου1977:*Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήνα
- Σάθα Ν. Κων/νου1869:*Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθηνάσιν

- Σάθα Ν. Κων/νου1865:*Η κατά τον ΙΖ΄ αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής 1684 – 1715*, Αθήνασι, εκ του γραφείου της Χρυσιλλίδος
- Σάθα Ν. Κων/νου1865:*Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου, ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ ημάς χρόνων, μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων*,
- Σάθα Ν. Κων/νου1885:*Έλληνες στρατιώται εν τη δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής,* εν Αθήναις,
- Σάθα Ν. Κων/νου(επιστασία)1872:Βυζαντινά ανέκδοτα, τόμος Α΄, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*
- Σάθα Ν. Κων/νου(επιστασία)1872:«Αναστασίου Γορδίου βίος Ευγενίου Αιτωλού», τόμος Γ΄, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη,* εν Βενετία
- Σάθα Ν. Κων/νου(επιστασία)1874:«Συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας. Μιχαήλ Ψελλού,Βυζαντινής ιστορίας εκατονταετηρίς (976-1077)», τόμος Δ΄, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Αθηνάσιν
- Σάθα Ν. Κων/νου(επιμ.)1876:«Μιχαήλ Ψελλού ιστορικοί λόγοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της ελληνικής ιστορίας», τόμος Ε΄, σ.219-523, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*
- Σάθα Ν. Κων/νου(επιμ.)1877:«Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής ιστορίας», τόμος ΣΤ΄, παράρτημα: τύποι βυζαντινών συμβολαίων, τύποι βασιλικών διαταγμάτων, κρητικαί διαθήκαι, σ. 219-523, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*
- Σαλαμάγκα Δημ. 1952:*Ο γνωστός καλόγερος Κοσμάς*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα
- Σαλαγιάννη Β. Παναγιώτη2008:*Το Τροβάτο Αγράφων, Ιστορική και Κοινωνική προσέγγιση*, εκδ. Χρήστος Δαρδανός, Αθήνα
- Σαμαρά Η. Δ. 1963:*Ο Κλειστός Ευρυτανίας*, *(κοινωνιογραφική – λαογραφική μελέτη)* Αθήνα
- Σαμαρά Ηλία Κ. 1964:*Λαογραφία Κλειστού Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Σαμαρόπουλου Απόστολου1992:*Οδηγός του νομού Καρδίτσας*, περιφερειακές Εκδόσεις «Έλλα»
- Σαμαρόπουλου Απ. 1992:*Οδηγός του Νομού Καρδίτσας*, 1η έκδοση, Καρδίτσα 1901, Περιφερειακές εκδόσεις ΕΛΛΑ, Λάρισα

- Σαράφη Στέφανου1999:*Ο ΕΛΑΣ,* σειρά: Βιβλιοθήκη Εθνικής Αντίστασης, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα
- Σαρδελή Κ.Ζ.1964:«Ο Κοσμάς ο Αιτωλός προλαμβάνει ολοκληρωτικό εξανδραποδισμό των Ελλήνων από τον σουλτάνο», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ)*
- Σδρούλια Σταυρούλα1987:«Συμβολή στην ιστορία του Φαναρίου της Καρδίτσας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο (ΘΗ)* 12, σ.129-140
- Σδρούλια Σταυρούλα1999: «Αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Πεζούλας Καρδίτσας, πρώτες διαπιστώσεις για το βυζαντινό παρελθόν των Αγράφων»,(ανάτυπο από τον 35^{ο} τόμο του *Θεσσαλικού ημερολογίου (ΘΗ)*, Λάρισα
- Σεβαστάκη Αλ.: *Καπετάν Μπουκουβάλας*, εκδ. Διογένης, Αθήνα
- Σερπέζη Βασ.1996:«Η μουσικο-κινητική κατάσταση των Σαρακατσαναίων της Θράκης», πρώτο *Συνέδριο* Σαρακατσαναίων Ελλάδος και διασποράς, εκδ. Π.Ο.Σ.Σ., Αθήνα
- Σιαλμά Βασιλείου1977:«Η Πρασιά (Ζελενίτσα) στα χρόνια της σκλαβιάς», *Απεραντιακά* 10 σ. 21-24
- Σιαπέρα Κ.: *Μυστικοί δρόμοι του ΔΣΕ*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα
- Σιμόπουλου Θεόφιλου(Αρχιμανδρίτη)1979: *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα
- Σιμόπουλου Κυριάκου1999:*Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ΄21, απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τόμος τρίτος 1823-1824, εκδ. Στάχυ, Αθήνα
- Σιούφα Β. Χ. : *Ελληνόπυργος, το χωριό μου,* Αθήνα
- Σιούφα Γ. Δημητρίου2006:*Καρδίτσα, γενναία φύτρα, άνθρωποι και γεγονότα, πολιτικό και ιστορικό χρονικό,* εκδ. Σαββάλας
- Σκιαδά Ε. Ελευθερίου1994:*Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος (1833-1912),* Αθήνα
- Σολδάτου Γιάννη2006:*Διόνυσος, ο βασιλεύς των ορέων*, εκδ. Καστανιώτη
- Σπαθάτη Σ.1960:*Απομνημονεύματα*, Αθήνα
- Σπανδωνίδη Ειρήνη1939:*Τραγούδια της Αγόριανης (Παρνασσού),* εκδ. Πυρσός Α.Ε., Αθήνα

- Σπανδωνίδη Σ. Πέτρου1962:*Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους,* εκδ. Διφρός, Αθήνα
- Σπανού Κ. 1972:«Η Αγία Τριάδα Σάϊκας Αγράφων», περιοδ. *Στερεά Ελλάς* (*ΣΕ),* 43
- Σπετσιέρη Ι.1908: «Μονή Ρεντίνας», *ΔΧΑΕ* 8
- Σπυρόπουλου Κ. Νικολάου1931:«Τα Άγραφα της Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ*) 2,
- Σπυρόπουλου Κ. Νικολάου (υποστρατήγου) 1930: «Τα Άγραφα της Επαναστάσεως. Δημήτριος Τσολάκογλους», τεύχος πανηγυρικόν 1830 – 1930, *Θεσσαλικά (ΘΧ),* τόμος Α΄, σ. 80 – 84 (Γεννάδιος Βιβλιοθήκη)
- Σπυρόπουλου Κ. Νικολάου(στρατηγού):«ανέκδοτα τινά χειρόγραφα αναφερόμενα εις τας κατά τον ΙΘ΄ αιώνα επαναστάσεις των Θεσσαλών κατά της Τουρκίας», *Θεσσαλικά Χρονικά (ΘΧ)*
- Στάθη Δ Γεωργίου1969:*Η Θεσσαλία, από το ημερολόγιον του περιηγητού William Leake,* Βόλος
- Στάθη Δ. Γεωργίου1971:«*Από τ΄ άγραφα», ήτοι η άγραφη ιστορία παλαιά, νεωτέρα και σύγχρονος των θρυλικών Αγράφων της Πίνδου, της Αργιθέας και των χωριών της*, 2η έκδοση, Detroit, Michigan, Η.Π.Α.
- Σταθόπουλου Γιάννη2009: *Ο Στραβομανώλης και οι τρεις συμβουλές* (θεατρικά), έκδ. Πανευρυτανικής Ένωσης (11), Αθήνα
- Σταμάτη Ι. Σταμάτη1991:*Απ την Αλβανία στην Κατοχή και την αντίσταση 1940 – 46* (αναμνήσεις από τον πόλεμο του 40, η αντίσταση στη Φθιώτιδα – Παρνασίδα και τις Αγόριανες Παρνασσού, οι αγώνες της κεντρικής πανυπαλληλικής επιτροπής (Κ.Π.Ε.) και των υπαλλήλων στη σκλαβωμένη και ασυμβίβαστα αγωνιζόμενη αδούλωτη Αθήνα, Αθήνα
- Σταμέλου Δημήτρη1972:*Κατσαντώνης, ιστορικές διαστάσεις του θρύλου του*, Αθήνα
- Σταμέλου Δημήτρη 1977:*Το λιοντάρι της κλεφτουριάς (Αντρούτσος, ο πατέρας του Οδυσσέα)*, Αθήνα

- Σταμέλου Δημήτρη1980: *Κατσαντώνης, η αποθέωση της παλικαριάς, μυθιστορηματική βιογραφία ιστορικά και βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη*, σειρά: Νεοελληνική λογοτεχνία, αρ. 246, εκδ. Εστίας, Αθήνα
- Σταμέλου Δημήτρη1981:*Μακρυγιάννης, το χρονικό μιας εποποιίας*, 5η έκδοση, Αθήνα
- Σταμέλου Δημήτρη1982:*Η μάνα στην ορεινή Ρούμελη*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα
- Σταμέλου Δημήτρη1988:*Κατσαντώνης, η αποθέωση της παλικαριάς*, εκδ. Εστίας, Αθήνα
- Σταμέλου Δημήτρη1997:*Λαογραφική πινακοθήκη*, εκδ Πιτσιλός, Αθήνα
- Σταμέλου Δημήτρη2000:*Νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα
- Σταμούλη Θωμά1968: *Ένας σύγχρονος Προφήτης, Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779)*, Βελαώρα Ευρυτανίας
- Σταμούλη Β. Θωμά1988:*Ο πατροκοσμάς στη λαογραφία της Ευρυτανίας*, Καρπενήσι
- Σταφυλά Μιχάλη 1962:*Μοιρολόι για το δάσκαλο που σκοτώθηκε*, Ευρυτανία
- Σταφυλά Μιχάλη:*Η Ευρυτανία*, μτφρ. Παύλου Χρυσικού, Α΄ και Β΄ Σταφυλά Μιχαήλ1970:«Ο πανάρχαιος Απεράντιος χώρος», *Απεραντιακά* τ.1
- Σταφυλά Μιχάλη2001:*Ζαχαρίας Παπαντωνίου, τα θεία δώρα των εμπνεύσεων*, έκδ. Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων (ΤΕΔΚ) Ευρυτανίας
- Σταφυλά Μιχάλη 1974: *Οι λαμπάδες της Ρωμιοσύνης*, Λάρισα
- Σταφυλά Μιχάλη2005:*Καφαντάρης Γεώργιος*, εκδ. Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα
- Στογιάννη Β. 1998: «Τα βουνά του Παλαμά», περιοδ. *Νέα Οικολογία*
- Στούμπου Κώστα 1974: *Άγραφα, μία χιλιόχρονη δημοκρατία*, Αθήνα
- Στρογγύλη Αποστόλου: *το αντάρτικο αεροδρόμιο,* εκδ. Γλάρος, Αθήνα
- Συράκη Δ. 1925:«Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι»,*Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας, (ΓΔΕΓΕ)* 12, Αθήνα

- Τζανακάρη Ι. Βασ.2002:*Τα παλικάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν,* εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα
- Τζιάτζιου Στ. Ευαγγέλου1928:*Τραγούδια των Σαρακατσαναίων,* Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, αρ. 4, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις
- Τζιβελέκη – Πολυμεροπούλου Μαρία1999: *Με τους «δικούς» μας στα βουνά και τα χειμαδιά, (Σαρακατσαναίοι)*, Λαμία
- Τόλη Σ. Δημήτριου1969:*Το χωριό Καροπλέσι και η περιοχή Αγράφων*, Θεσσαλονίκη
- Τόσκα – Κάμπα Σούλα1981:*Λαογραφικά Αργιθέας Θεσσαλικών Αγράφων, (Συμβολή στη λαογραφική έρευνα της περιοχής),* Αθήνα
- Τόσκα – Κάμπα Σούλα:*Παραδοσιακοί χοροί (Ηπείρου – Θεσσαλίας – Στερεάς – Ευβοίας – Πελοποννήσου*), εκδ. Γ. Φιλιππότης, Αθήνα
- Τραχανή Ε.Δημητρίου1983:*Για την επιβίωση και την ανάπτυξη της Ευρυτανίας,* πρόλογος Ηλ. Ηλιού, Αθήνα
- Τριανταφυλλίδη Μανόλη Α.1923:«Τα ΄΄ντόρτικα΄΄ της Ευρυτανίας, συμβολή στα ελληνικά ΄΄μαστόρικα΄΄», *Λαογραφία* 7
- Τριανταφύλλου Α. Χ. 1916:«Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων», *Ιερά Σύνοδος* (*ΙΣ)* 12,
- Τριανταφύλλου Κων/νου(επιμ.)2005:*Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779)*, Θέρμον Αιτωλίας
- Τρικαλινού Γιώργη1987:*292 ημέρες μετά το Γράμμο-Βίτσι*, εκδ. Οδηγητής, Αθήνα
- Τσαγκαράκη Ευαγγελία(επιμ.)2007:*Οδοιπορικό στα μνημεία του νομού Καρδίτσας, αρχαιότητες, ναοί, νεότερα μνημεία*, έκδ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, Καρδίτσα
- Τσαντήλα Βασίλη(Επιμ.)1994:*ΆΓΡΑΦΑ, εκκλησιές και μοναστήρια, αρχαιολογικοί χώροι, παραδοσιακά κτίσματα*, 2η έκδοση, Ένωσης Αγραφιώτικων χωριών Ν. Καρδίτσας, Καρδίτσα
- Τσέτσου Λ. Θωμά1981:*Τραγούδια από τ΄ Άγραφα*, Συλλόγου των Απανταχού Νεοαργυριωτών-Δαφνουλιωτών Ευρυτανίας «Άγιοι Ανάργυροι», Αθήνα

- Τσέτσου Λ. Θωμά2002:*Ο Άγος Κοσμάς ο Αιτωλός στην λαογραφία των Αγράφων*, Αθήνα
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1955:«Οι Σαρακατσαναίοι», περιοδ. *Ηπειρωτική Εστία* (ΗΕ) τ. 4
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1964: «Οι Σαρακατσάνοι», στο *Ρουμελιώτικη Τέχνη*, φ. 35
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1957: *Τουριστική Φθιώτις, οδηγός ταξιδιώτη*, Αθήνα
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1958:«στη χώρα των Αγράφων», *Φθιώτις* τ. 4
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1958:«Ταξίδι στ΄ Άγραφα». Δημοσιευμένο σε 26 συνεχή φύλλα (Οκτώβριος – Νοέμβριος), περιοδ. *Ταχυδρόμος* Βόλου
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ: *Η ρουμελιώτικη γλώσσα*
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ:*Η πρότυπος δασοπονία, Φουρνά*. Έκδοση Υπουργείου Γεωργίας
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ:*Το ελληνικό χωριό,* εκδ. Υπουργείου Γεωργίας, Αθήνα
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1967:*Τ΄ Άγραφα της Πίνδου, Θεσσαλικά και Ευρυτανικά)*, Αθήνα
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ 1978: *Αγριόδενδρα του βουνού και του λόγγου*, Αθήνα
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ 1980: *Άγρια και τετράδοπα και φτερωτά*, Αθήνα
- Τσιτσά Κ. Σεραφείμ1981: *Τα Άγραφα της Πίνδου (Θεσσαλικά και Ευρυτανικά Άγραφα) με ειδικό χάρτη των Αγράφων). Γεωγραφία, ιστορία, λαογραφία, τουρισμός, δάση, ορεινή οικονομία*, εκδ. Συλλόγου των εν Λαρίση Καρδιτσιωτών «ο Καραϊσκάκης», Λάρισα
- Τσίπηρα Στεφ. Κώστα1992:*στα ελληνικά βουνά, οι 50 ωραιότερες πεζοπορικές και οικολογικές διαδρομές*, εκδ. Νέα Σύνορα, Λιβάνη, Αθήνα
- Τσίπηρα Σ. Κώστα1993:*στα ελληνικά βουνά (Β΄ μέρος), 50 ακόμα πεζοπορικές και οικολογικές διαδρομές*, εκδ. Νέα Σύνορα, Λιβάνη, Αθήνα
- Τσίπηρα Σ. Κώστα1997:*στα ελληνικά βουνά (Γ΄ μέρος), 50+1 άγνωστες πεζοπορικές και ορειβατικές διαδρομές*, εκδ. Νέα Σύνορα, Λιβάνη, Αθήνα

- Τσίπηρα Σ. Κώστα2002: *Μικρές Πατρίδες, 25 οδοιπορικά στο ελληνικό τοπίο*, εικονογράφηση: Αγγελική Μάνδραλη, εκδ. Κοχλίας, Αθήνα
- Τσίπηρα Σ. Κώστα2003:*Ορεινή Ελλάδα, 1973 – 2003, 30 χρόνια φωτογράφησης του ελληνικού ορεινού χώρου*, εκδ. Κέδρος Α.Ε.
- Τσίπηρα Σ. Κώστα2003: *Ορεινή Ελλάδα, 10 ενδεικτικές διαδρομές στον ελληνικό ορεινό χώρ*ο, εκδ. Κέδρος Α.Ε., Αθήνα
- Τσίπηρα Σ. Κώστα2007: *Χάρτινα ταξίδια*, εκδ. Κέδρος
- Τσαγκαλά Κ. Δ.1974:«Ο Διγενής βοσκός στα τραγούδια της Θεσσαλίας», *Λαογραφία* 29
- Τσιάκα Κ. Ε.1995: *Το Μαυρίλον Φθιώτιδας*, Αθήνα
- Τσαπάρα Ανδρέα1961: *Η πατρίδα μου Αιτωλοακαρνανία – Ευρυτανία*, Αθήνα
- Τσέτσου Λ. Θωμά 1978: «Στους Κλέφτες». *Απεραντιακά* 15,
- Τσέτσου Λ. Θωμά1981: *Τραγούδια από τ΄ Άγραφα*, Αθήνα
- Τσέτσου Λ. Θωμά1985: *Αγωνιστές του ΄21, από το Νέο Αργύρι Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Τσότσορη Ν.Στάθη1986:*Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο*, Αθήνα
- Τσουκνίδα Ι. Γεωργίου1980:«Παραδόσεις για θυσία ελαφιού από τη Δυτική Θεσσαλία», Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, ανάτυπο *Θεσσαλικά Χρονικά,* τ.13,
- Τσουκνίδα Γ. Ι. 1983: «Τα μπουλιάρικα, συνθηματική γλώσσα των φανοποιών του Τυμφρηστού». *ΠΒΣΓΒΧ,*
- Τσουκνίδα Γ. Ι.1986: «οι όροι Ελλάς, Έλλην, ελληνιστής στις επιστολές του οσίου Ευγενίου του Αιτωλού». *ΣΕΑΕ-ΠΑΠΣ*,
- Τσουπαρόπουλος Θανάσης1989:*Οι λαοκρατικοί θεσμοί στην Εθνική αντίσταση*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα
- Τυλιγάδα Α. Ηλία 1996: *Ελλάς, τοπίο και φαντασία*, Αχαρνές Αττικής
- Υφαντή Σταύρου 1998: «Τα μαγαζιά του πάγου», περιοδ. *Οικοτοπία,* Οκτώβριος
- Υφαντόπουλου Ι. Δ.1966: *Αι εκκλησίαι της Καστανέας Ευρυτανίας και ο Καστανοφύλλης Κύριλλος*, Αθήνα

- Υφαντόπουλου Ι. Δ.1969:«Περί της προελεύσεως του εθνικού ονόματος Ευρυτάνες», *Στερεά Ελλάς* τχ.3
- Υφαντόπουλου Ι. Δ. 22-24/05/1992: «Η αρχαία Ευρυτανία στη σφαίρα του μύθου και στο χώρο της ιστορίας», *Πρακτικά Επιστημονικού Ευρυτανικού Συνεδρίου*
- Φαλλή Ι. Δημητρίου1987:*Ευρυτανία, αρχαία ιστορία και θρύλος*, Αθήνα
- Φαρμακίδη Γεωργίου1960:*Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1886)*, Αθήνα
- Φεγγούλη Π. Αθανασίου Πρ.:*Η Ανατολική Φραγκίστα, ιστορική – εκκλησιαστική και πολιτιστική διαδρομή έξι αιώνων*, Ενορία Αγίων Αποστόλων Ανατολικής Φραγκίστας
- Φερεντίνου Α. Γ. 1989: *Ιστορία της Ακαρνανίας*, 1, Αθήνα
- Φίλια Β. 1974:*Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Αθήνα
- Φλώρου Α. Αθανασίου1968:*Τοπωνύμια της Ευρυτανίας και της Φθιώτιδος,* Αθήνα (ανάτυπο)
- Φλώρου Α. Αθανασίου1980:*Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό*, εκδ. Α. Λιβάνης & Σία, Αθήνα
- Φλώρου Καλλιόπη2008:«Εικόνες του 16^{ου} αιώνα από τα Βραγγιανά της Ευρυτανίας, πρώτη προσέγγιση στην τέχνη του 16^{ου} αι. στην Ευρυτανία», ανάτυπο από *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, έκδ. Πολιτιστικού Συλλόγου Βραγγιανιτών ΄΄Αναστάσιος Γόρδιος΄΄, Αθήνα
- Φοιτού Δ.1960:«Φυτογεωργικαί παρατηρήσεις επί του ορεινού συγκροτήματος Τυμφρηστού – Οξυάς». *Δασικά Χρονικά (ΔΧ)* 25
- Φραγγίστα Επαμεινώνδα1963:*Βίος Κατζαντώνη*, επιμ. Πάνου Ι. Βασιλείου, Γ΄ έκδοση, εν Αθήναις
- Φυτιλή Γιώργου1995:*Η λαλιά των Σαρακατσάνων (καταγραφή και μελέτη της λαλιάς των Σαρακατσάνων*), ιδιωτική έκδοση, Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδη Αλεξ. Δημητρίου1995:*Καραϊσκάκης*, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα
- Φωτιάδη Ι.1937:«Η κτηνοτροφία εις την περιοχήν Μεσολογγίου» *ΔΑΤΕ* 2

- Χατζάκη Σεραφείμ1937: *Ο Θανάσης Καρπενησιώτης. Ευρυτανία και Ευρυτάνες*, Αθήνα
- Χατζάκη Κ. Σ. 1958:«Τα Άγραφα». *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο (ΡΗ*) 2
- Χαρακόπουλου Μάξιμου2006:*Ενθύμιον πανηγύρεως, μια νοσταλγική ματιά στο πανηγύρι του Αγίου Νικολάου του εν Βουναίνοις και στη διασκέδαση στην ελληνική επαρχία του χθες*, εκδ. Ελληνικά γράμματα
- Χαριτόπουλου Διονύση: *τα παιδιά της χελιδόνας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Χαριτόπουλου Διονύση2001: *Άρης, ο αρχηγός των ατάκτων, ιστορική βιογραφία,* Α΄+ Β΄ τόμοι (συνοδευόμενοι και από ένα συλλεκτικό CD - DVD, εφημερίδας τα *ΝΕΑ,* εκδ. Ελληνικά Γράμματα), εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- Χασιάκου Α. Γεωργίου: «Γλωσσικά μνημεία της Ρούμελης», εκδ. *Ρουμελιώτικη Βιβλιοθήκη ΡΒ)*, αριθ. 3
- Χατζηαθανασίου (Χατζηθάνου) Σ. Χαρ.1970:*Ο Φουρνάς των Αγράφων*, Γ΄ έκδοση, Αθήνα
- Χατζή Δημήτρη1979: *Θητεία (αγωνιστικά κείμενα 1940 – 1950)*, εκδ. Κείμενα, Αθήνα
- Χατζημιχάλη Αγγελική(επιμ. Γιανναρά Ιωάννου Τατιάνα):2007 *Σαρακατσάνοι,* τόμος Ι, Επανέκδοση, εκδ. Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη, Αθήνα
- Χατζηρβασάνη Β. Αδαμακόπουλου Τ. Ματσούκα Π.1986: *Τα βουνά της Ρούμελης, οδηγός πεδίου για τα ελληνικά βουνά*, εκδ. Πιτσιλός, Αθήνα
- Χηνόπουλου Δ.1939: «Η ορεινή οικονομία της Ευρυτανίας». *Δελτίον Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΔΑΤΕ)* 4,
- Χόντζια Κ. Νίκου1999: *Πετρίλο,* Αθήνα
- Χουλιάρα Αλέξανδρου2005:*Το νοικοκυριό του Ευρυτάνα, σπίτι, ασχολίες και εργαλεία, σκεύη και αντικείμενα, επαγγελματίες, οικοανάπτυξη*, Καρπενήσι
- Χουλιάρα Γιώργου«Περικλής»:*Ο δρόμος είναι άσωτος. Ελλάς, Δημοκρατικός στρατός, Πολωνία 1941 – 1958*, σειρά ιστορική, Νέα έκδοση, εκδόσεις Οιωνός, Αθήνα
- Χρηστοβασίλη Χ.1904:«Ο Κατσαντώνης», *Πατριωτική Βιβλιοθήκη (ΠΒ),*

- Χρυσικού Κων. Γεωργίου1986:*Το χωριό μου Μοναστηράκι Αγράφων Ευρυτανίας*, Αθήνα
- Ψημμένου Τάκη1985:*Αντάρτες στ΄ Άγραφα*, *αναμνήσεις ενός αντάρτη*, 2η έκδοση, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα
- Ψυχογιού Ελένη 1998:«Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών», *Συνέδριο για τον ορεινό όγκο της Βαλκανικής*
- ΟΙΚΟΤΟΠΙΑ 2001: συλλογικό κείμενο «για την αναζωογόνηση των ορεινών οικισμών και της υπαίθρου», Θεσσαλονίκη
- Εκδόσεις Μέλισσα1993:*Βαλκανική παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, συλλογικός τόμος, Αθήνα
- Έκδοση Εργαστηρίου Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης1977: *Οικισμοί – Αρχοντικά – Μετόχια*, Θεσσαλονίκη
- Τ.Ε.Ε. Τμήμα Θεσσαλίας1995:*Τα πέτρινα γεφύρια της Θεσσαλίας*
- Έκδοση Ιεράς Μονής Παναγίας της Προυσιωτίσσης: *Ακολουθία εις την σύναξιν της Ιεράς και Θεομητορικής Εικόνος της εν τω Πυρσώ ή Προυσώ και Ιερά διήγησις*
- Κοινότητα Κορυσχάδων Ευρυτανίας1988: *Εθνικό Συμβούλιο, περιληπτικά Πρακτικά εργασιών της πρώτης συνόδου του (Κορυσχάδες 14 – 27 Μάη 1944)*, εκδ. Σ. Βασιλόπουλου, Αθήνα

θεωρητική βιβλιογραφία

- Αικατερινίδη Ν. Γεωργίου1979:*Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες*, *Λειτουργία, Μορφολογία, Τυπολογία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα
- Αλεξάκη Π. Ελευθερίου1992:«Χορός, εθνοτικές ομάδες και συμβολική συγκρότηση της κοινότητας στο Πωγώνι της Ηπείρου. Μελέτη μιας περίπτωσης», *Εθνογραφικά* 8
- Αλεξάκη Π. Ελευθερίου1995:«το αλέτρι και το κοπάδι. Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Έλληνες Βλάχους της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 2
- Αλεξάκη Π. Ελευθερίου1996:«Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (επαρχίες Φιλιατών, Πωγωνίου, Κόνιτσας)», εισήγηση στο *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο* με θέμα: Η

επαρχία Κόνιτσας στον χώρο και το χρόνο, (Κόνιτσα 12-14 Μαϊου 1995) Κόνιτσα: Δήμος Κόνιτσας, Πνευματικό κέντρο

- Αλεξάκη Π. Ελευθέριου2000:«εθνοτικό μωσαϊκό και πολιτισμικές διεργασίες στη Βοιωτία. Ανθρωπολογική προσέγγιση», *πρακτικά Δ΄ συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών*, Σεπτέμβριος 2000
- Αλεξάκη Π. Ελευθέριου2001β: *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα – Βαλκάνια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα
- Αλεξάκη Π. Ελευθέριου2003: «Τα τσελιγκάτα και οι μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου, το παιχνίδι ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού», περιοδικό *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ* 5
- Αλεξάκη Π. Ελευθέριου& Σία(Επιμ.)2004: *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα,* εκδ. Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας, Αθήνα
- Αλεξάκη Π. Ελευθέριου2007:*Ήπειρος, εθνογραφικό ημερολόγιο (1981-1983),* εκδ. Δωδώνη,
- Αλεξιάδη Αλ. Μηνά 2006: *Νεωτερική ελληνική λαογραφία. Συναγωγή μελετών*, έκδ. του Ινστιτούτου βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Αλεφάντη Άγγελου1976: *Η απαγγελία της αδύναμης επανάστασης – ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*
- Αλεφάντη Άγγελου1991:*Στον αστερισμό του λαϊκισμού,* εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα
- Αλεφάντη Άγγελου1982: *Ο ανεύρετος σοσιαλισμός*
- Αλεφάντη Άγγελου&άλλοι1997:«Το Εμφύλιο Δράμα», πρακτικά ημερίδας στο περιοδικό *δοκιμές* στο Πάντειο πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996, τ.6, εκδ. Πλέθρον
- Αλεφάντη Άγγελου1998: *δια γυμνού οφθαλμού*
- Αλεφάντη Άγγελου2001:*Minima Memoralia – η ιστορία του παππού μου*
- Αλεφάντη Άγγελου2002:«τα βουνά, στα ίχνη μιας τραγικής ζωής», *Ο Πολίτης,* Αθήνα
- Ανδρούδη Πασχάλη2006:*Χάνια και Καραβάν – Σεράγια στον ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*, εκδ. Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού (ΟΠΕΠ), Αθήναι

- Ανθόπουλου Θ. & Μωϋσίδη Α. (Επιμ.)2001: *Από τον Αγροτικό Χώρο στην ύπαιθρο Χώρα, μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Ερευνών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ) εκδ. Gutenberg
- Ανθογαλίδου Θεοπούλα1987:*Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- ΑντωνιάδηΜπιμπίκουΕλένη1979:«Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός», στο Ασδραχάς Σ. (επιμ.): *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος – 19ος αι.),* εκδ. Ερμής, Αθήνα
- Αποστολόπουλου Χ.1925:«Η κτηνοτροφία εν Ηπείρω και το ενοικιοστάσιον βοσκών», εφημερίδα *Ηπειρωτική ηχώ*, φ. 332
- Αράπογλου Μιχάλη1981:*Ζαγόρι, Μηχανισμοί λειτουργίας ενός ελληνικού χώρου,* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Paris X – Nanterre.
- Αράπογλου Μιχάλη(επιμ.)1984:*Τα ιστορικά μονοπάτια στο Ζαγόρι,* Υφυπουργείο Νέας Γενιάς και Αθλητισμού (τοπική ένωση Δήμων και κοινοτήτων Ν. Ιωαννίνων), ομάδα πρωτοβουλιών νέων, Αθήνα
- Αράπογλου Η. Μιχάλη1996:«Κόνιτσα-άνθρωπος και χώρος. Η ταυτότητα μέσα στη διαφορά» εισήγηση στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα: *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, (Κόνιτσα 12-14 Μαϊου 1995), Κόνιτσα: Δήμος Κόνιτσας, Πνευματικό κέντρο
- Αράπογλου Η. Μιχάλη2005:*Οικιστική γεωγραφία της Ηπείρου*, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα
- Αράπογλου Η. Μιχάλη2007: *Ήπειρος,* εκδ. Μίλητος
- Αυδίκου Γρ. Ευαγγέλου1993:*Η ταυτότητα της περιφέρειας στο μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα

- Αυδίκου Γρ. Ευαγγέλου1998:*Από τη Μαρίτσα στον Έβρο. Πολιτισμικές συγκλίσεις και αποκλίσεις σε μια παρέβρια περιοχή (Δήμος Τυχερού)*, Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη
- Αυδίκου Γρ. Ευάγγελου:«Συρράκο: Οικονομική και κοινωνική διάχυση του ορεινού χώρου, σχόλια σε ένα χειρόγραφο του Μεσοπολέμου», περιοδικό *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ,* τ. 5
- Αυδίκου Γρ. Ευάγγελου2002:«Παγκοσμιοποίηση και λαϊκός πολιτισμός στον 21^{ο} αιώνα», στο: Αλεξιάδη Μηνά (Επιμ.) *Θητεία. Τιμητικό Αφιέρωμα στον καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών/Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα
- Αυγερινού – Κολώνια Σ.1995:«Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές, δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα θέματα*, 55
- Βαρβαρέσος Στέλιος1999:*Τουριστική ανάπτυξη και διοικητική αποκέντρωση*, εκδ. Προπομπός, Αθήνα
- Βαρβαρέσος Στέλιος2000:*Τουρισμός: έννοιες, μεγέθη, δομές*, Β΄ έκδ. Προπομπός, Αθήνα
- Βέλτσου Σ. Γιώργου1976:*Κοινωνία και γλώσσα (για την αμίλητη και τη μιλημένη γλώσσα)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Βέλτσου Σ. Γιώργου1979:*Κοινωνιολογία των θεσμών ΙΙ, Οικογένεια και φαντασιακές σχέσεις (από τις γενεαλογικές – γραμμικές στις κρατικές οργανώσεις)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Βλασσά Γρηγόρη:*Ο φωτογράφος Ιάσων Αποστολίδης*, εκδ. Αίολος, Αθήνα
- Βουρνά Τάσου – Γαρίδη Ελένη1979: η παράδοση και η επιβίωσή της στο σημερινό πολιτισμό μας, εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα
- Βρίγκα Παναγιώτα2000:*«Προστασία του περιβάλλοντος και οικονομική ανάπτυξη στη λίμνη των Ιωαννίνων. Σχέση συνάρτησης ή ανταγωνισμού;»* [Πτυχιακή εργασία στο Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα
- Γαλάνη-Μουτάφη Β.1955*:«*προσεγγίσεις του τουρισμού, το επινοημένο και το αυθεντικό», *Σύγχρονα θέματα*, 55
- Γάτσιου Δ. Α.2002:Κτηνοτρόφων *άνοδος και κάθοδος,* έκδ. *Σύνδεσμος Συρρακιωτών Ιωαννίνων / Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων*

- Γούναρη Β. – Κουκούδη Α.1997:«Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη: αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων*», Ίστωρ*, 10
- Γκασούκα Μαρία1999: *Κοινωνικές – λαογραφικές παράμετροι*, σειρά λαογραφία – παράδοση, 27, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα
- Γκασούκα Μαρία2006: *Κοινωνιολογία του λαϊκού πολιτισμού, δοκίμια κοινωνικής λαογραφίας,* τόμος πρώτος, σειρά: Κριτική διεπιστημονική βιβλιοθήκη, εκδ. Ψηφίδα, Αθήνα
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα1999:*Πολιτισμός και εθνογραφία, από τον Εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική,* σειρά: Ανθρωπολογικοί ορίζοντες, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Γκιζελή Β.1984:*Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα
- Γκιζέλη Γρηγόρη1980:*Το πολιτισμικό σύστημα, ο σημειωτικός και επικοινωνιακός χαρακτήρας του*, εκδ. Γρηγορόπουλος, Αθήνα
- Γκιζέλη Γρηγόρη, Καυταντζόγλου Ρωξάνης, Τεπέρογλου Αφροδίτη, Φίλια Βασίλη1984:*Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: μεταβαλλόμενα σχήματα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, (Ε.Κ.Κ.Ε.), Αθήνα]
- Δαμιανάκου Στάθη1987:*Παράδοση Ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός, μελέτες (η μυθοποιία του κλέφτικου, κοινωνική ληστεία, ρεμπέτικο και ρεμπέτες, ο κόσμος του Καραγκιόζη)*, μτφρ. Γ. Σπανού, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Δαμιανάκου Στάθη2002:*Από τον χωρικό στον αγρότη, η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Σ. Δαμιανάκου, Εξάντα και Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα
- Δαμιανάκου Στάθη:«Η ΄΄αγροτική έξοδος΄΄ στο νομό Ιωαννίνων: στατιστικό εννοιολόγημα και κοινωνιολογική παρατήρηση (1961-1991)», στο Δαμιανάκος Στ. (επιμ.), Αφιέρωμα στην Ήπειρο: ορεινότητα, μεθοδικότητα, κινητικότητα, *Γεωγραφίες* τχ.5, εκδ. Εξάντας
- Δαμιανάκου Στάθη2003: *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός, μελέτες: η μυθοποιία του κλέφτικου, κοινωνική ληστεία, ρεμπέτικο και ρεμπέτες, ο κόσμος του καραγκιόζη*, σειρά: λαϊκός πολιτισμός / τοπικές

κοινωνίες (διευθυντής σειράς: Στάθης Δαμιανάκος), εκδ. Πλέθρον, Αθήνα

- Δαμιανάκου Στάθη2005:*Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα,* εκδ. Πλέθρον, Αθήναι
- Δήμα Η. Σ. 1989:*Ο παραδοσιακός χορός στο Συρράκο. Λαογραφική και ανθρωπολογική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Διαμαντή Απόστολου2007:*τύποι εμπορείου και μορφές συνείδησης στην νεώτερη Ελλάδα*, πρόλογος Σπ. Ασδραχά, σειρά: Ιστορία και πολιτική, εκδ. Βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ, Αθήνα
- Δημητρίου Σωτήρη & Κοτσώνη Σίβυλλα1996:*Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. συγγραφέων και Καστανιώτη, Αθήνα
- Δημητρίου Σωτήρη1993:*Ν΄ ακούω καλά τ΄ ονομά σου*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα
- Δημητρίου Σωτήρη2008:*Σαν το λίγο το νερό*, σειρά: Σύγχρονη Ελληνική πεζογραφία, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Δουκέλλη Ν. Παναγιώτη(επιμ.)2005:*Το ελληνικό τοπίο, μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, εκδ. Εστίας, Αθήνα
- Δρανδάκη Λευτέρη1997:*Τραγούδια και χοροί στον κύκλο της ζωής*, εκδ. Λυκείου Ελληνίδων, Αθήνα
- Ελευθερόπουλου Α.1930: *Ο κοινωνικός βίος των ανθρώπων*, Αθήνα
- Ευελπίδη Χρ.1968:*Πολιτισμός και πολιτισμοί*, Β΄ έκδοση με προσθήκες και αλλαγές, εκδ. Εστία, Αθήνα
- Ζακοπούλου Έρση2002:«Πολιτική δημογραφία του Νομού Ιωαννίνων, 1961-1991. Το φαινόμενο των καταγομένων» στο: Νιτσιάκος, Β. Κασίμης, Χ. (επιμ.) *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον / Δήμος Κόνιτσας
- Ζώρα Πόπη1994:*Ελληνική τέχνη – λαϊκή τέχνη*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Καββαδία Β. Γεωργίου:*Ελλάς στις ρίζες ενός πολιτισμού*, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα

- Κακάμπουρα-Τίλη Ρέα1999: *ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες, οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Διδακτορική διατριβή, εκδ. Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Αθήνα
- Καλογερόπουλου Κώστα(επιμ.)1999: *Η σοφία του ονειροχρόνου, μύθοι και θρύλοι των ιθαγενών της Αυστραλίας*, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήναι
- Καραβίδα Κώστα1978:*Τα Αγροτικά,* α΄ έκδ. Α.Τ.Ε. 1931, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Καραποστόλη Βασίλη1983:*Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960 – 1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Καραποστόλη Βασίλη1987: *Στις ρίζες της κοινωνικής εμπειρίας, κείμενα κοινωνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα
- Καραποστόλη Βασίλη1989:*Ήπιος λόγος*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Κασίμη Χ. – Λουλούδη Λ.1999: *΄Υπαιθρος χώρα, η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, εκδ. Χ. Κασίμη – Λ. Λελούδη & Πλέθρον, Αθήνα
- Κασίμη Χ., Ζακοπούλου Έ., Λουλούδη Λ.(Επιμ.)2008:*Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου, σειρά:Κοινωνικές Επιστήμες, Αγροτική Κοινωνιολογία, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Κασομούλη Κ. Νικολάου1939:*Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833, προτάσσεται ιστορία του αρματωλισμού,* αρχεία της νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμοι 1 – 3, Αθήνα
- Κασομούλη Κ. Νικολάου:*Ημερολόγιον, εξ αγνώστου και το πρώτον εκδιδομένου χειρογράφου*, επιμ. Γ. Πρωτοψάλτη, εκδ. Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα
- Κλειώση Π. Χρήστου 1977:*Ιστορία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα*), Αθήνα
- Κολιόπουλου Σ. Ιωάννη1994:*Περί λύχνων αφάς ή ληστεία στην Ελλάδα (19^{ος} αι.)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη
- Κομίλη Π.2001:*Οικοτουρισμός, η εναλλακτική πρόταση αειφόρου ανάπτυξης*, εκδ. Προπομπός, Αθήνα

- Κονδύλη Παναγιώτη2000: *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή, κι από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία,* Γ΄ έκδοση, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Κοντογιώργη Δ. Γιώργου1982:*Κοινωνική, δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση, οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας,* εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα
- Κόνσολα Ντόρα1990:*Πολιτιστική δραστηριότητα και κρατική πολιτική στην Ελλάδα. Η περιφερειακή διάσταση,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Κοσμά Β. Νίκου: *Το ηπειρώτικο λαϊκό σπίτι,* Αθήναι
- Κοταρίδη Γ. Νίκου1993:*Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, σειρά: θεωρία – κοινωνία, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Κουκούδη Κ. Ι. 1999:*Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, *βιβλιοθήκη Βλάχικων Μελετών*, Θεσσαλονίκη: Studio University Press
- Κουτσούκη Σ. Κλεομένη2002:*Απολλώνιοι και Διονυσιακοί στην Κοινωνική Έρευνα. Εισαγωγή στη θεωρία και πρακτική της μεθοδολογίας. Ο σχεδιασμός της εμπειρικής έρευνας, με οδηγό και υποδείγματα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Καλαφάτη Ελένη1988:*Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*,
- Καραβίδα Δ. Κων/νου1931:*Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαυικαίς χώραις*. Μελέτη συγκριτική, Αθήνα (φωτ. αναπαραγωγή 1978, Παπαζήσης)
- Καραμέτου Παναγιώτα2003:*«τοπική αυτοδιοίκηση και βιώσιμη τοπική ανάπτυξη: η περίπτωση δύο Δήμων του Νομού Άρτας»* [Διπλωματική εργασία, πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Βιώσιμης Ανάπτυξης, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, επιβλέπων καθηγητής: Κ. Δ. Αποστολόπουλος].
- Καυταντζόγλου Λ. Ρωξάνη1987:*Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο 1898 – 1930*, ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Καυταντζόγλου Λ. Ρωξάνη1988:*Η ιστορία της οικογενείας στην Ελλάδα, μερικά προβλήματα μεθόδου.* ΕΚΚΕ, Αθήνα

- Καυταντζόγλου Ρωξάνη-Γκιζέλη Γρηγόρη & Σία1984:*Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: μεταβαλλόμενα σχήματα*, μτφρ.Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Κιουρτσάκη Γ. 1985: *Καρναβάλι και Καραγκιόζης*, Κέδρος, Αθήνα
- Κομνηνού Μ. & Παπαταξιάρχη Ε. (επιμ.)1990: *Κοινότητα, Κοινωνία και ιδεολογία*, Εταιρεία Κοινοτικών Μελετών Κ. Καραβίδας «Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών», εκδ. Παπαζήση
- ΚόνσολαΝτόρα1984:*Η πρώιμη αστικοποίηση στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς, συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της*
- Κορομηλά Μαριάννα2008: *Η Μαρία των Μογγόλων*, σειρά: η κουζίνα του ιστορικού, εκδ. Πατάκη, Αθήνα
- Κοβάνη Θ. Ελένη1986:*Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.), Αθήνα
- Κοσμά Β. Νίκου1956:«Το Ηπειρώτικο λαϊκό σπίτι» εφ. *Ηπειρώτικη Εστία*, 10
- Κρητικού Γιώργου2007:*Έθνος και χώρος, προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη1978:*Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας: κριτική ανάλυση,* Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα
- Κυριαζή Νότα1999:*Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών,* σειρά: Θεωρία και έρευνα στην κοινωνιολογία, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα
- Κυριακίδη Α. Παύλου: *Αίτια της επιτυχία και αποτυχίας των ατόμων που μετακινούνται από τα χωριά στις πόλεις*, έρευνα
- Κωστή Κ.1987:«Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης, Κερασιές Δωρίδας, 1914», περιοδ. *Ιστορικά,* 4/7, Αθήνα
- Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα1965: *Social Change in a Greek country town. The impact of factory work on the position of women*, ΚΕΠΕ, Αθήναι

- Λαμπίρη-Δημάκη Ιωάννα1969:*Εισαγωγικαί σημειώσεις εις την κοινωνιολογίαν και την κοινωνικήν έρευναν*, Αθήνα
- Λαγόπουλου Α. Φ. 1998-9: «Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού», *Εθνολογία*, 6 – 7,
- Λαζάνη Αλ.– Λαζάνη Αλ. Γιώργου:*Μια όψη κοινωνικής ζωής στα Κατσανοχώρια Ιωαννίνων επί Τουρκοκρατίας, όπως φαίνεται από σωζόμενα χειρόγραφα*, εκδ. Δωδώνη / Βερενίκη
- Λάμπρου Λ. Γιάννη2000:*Η λίμνη της Κωπαϊδας, αφετηρία αγροτικής ανάπτυξης*, εκδ. Δεσμός & Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος
- Λάμπρου Λ. Γιάννη:*Ο βλάχικος γάμος της Θήβας*,
- Λάππα Τάκη1966:«Ευρωπαίοι ταξιδιώτες στην Λειβαδιά 1830-1862», ανάτυπο από το περιοδικό *Στερεολλαδική Εστία*, τεύχος 17/18, 1962
- Λάππα Τάκη1983: *Η Κωπαϊδα,* ανάτυπο απ το περιοδικό *Στερεά Ελλάς,*
- Λάππα Τάκη1991: *Η χώρα της Λειβαδιάς*, 1η έκδ. 1954, Λειβαδιά
- Λουλούδη Λεωνίδα2003:«από το τραγικό στο μαγικό βουνό. Υπερτοπικές συνέργειες επιβίωσης της ορεινής κοινωνίας», *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ,* τεύχος 5,
- Λιάπη Ιερώνυμου(Μητροπολίτη Θηβών & Λεβαδείας)1992:*Οι εγκαταστάσεις χιλιαστών στην Βοιωτία ή πως ξεπουλιέται η Ελλάδα,* Αθήνα
- Λουλούδη Λεωνίδα & Σία επιστ. Επιμέλεια 2005: *Το αγροτικό τοπίο, το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου*, επιστημονικό συμπόσιο, εκδ. Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας, Αθήνα
- Λυδάκη Άννα1997: *Μπαλάμε & ρόμα, οι τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*, σειρά: Νέα Ελληνική λαογραφία, υπεύθυνη σειράς: Λυδάκη Άννα, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
- Λυδάκη Άννα2003:*Ίσκιοι και αλαφροΐσκιωτοι, λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*, εκδ. ελληνικά γράμματα, Αθήνα
- Λυδάκη Άννα2004:*Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, σειρά: δοκίμια, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
- Λυμπερόπουλου Γιάννη1971:*Παζαριού ανατομή,* εκδ. Ιππόνικος, Αθήνα

- Λυμπερόπουλου Γιάννη1972: *Ορεινοί και Μεθόριοι*, Αθήνα
- Λύτρα Π. 2002: *Η κοινωνία της αναψυχής*, εκδ. Interbokks, Αθήνα
- Μαυραγιάννη Διονύση:*Οι Σαρακατσάνοι της Θράκης, της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας. Επιτόπια κοινωνιολογική έρευνα, από τον Έβρο έως Θεσσαλονίκη, καταγραφή οικογενειών, νοικοκυριών και επαγγελμάτων σπαράγματα της πολιτιστικής παράδοσης*, τόμος 1, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα
- Μαλούτα Θωμά (επιμ.):*Οι πόλεις, κοινωνικός και οικονομικός Άτλας της Ελλάδας,* εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε. & Παν. εκδ. Θεσσαλίας
- Μέλιου Νίκου – Παπαδόπουλου Απόστολου1999:*Ιστορικό Αρχείο Κωπαΐδος (συνοπτικός οδηγός)*, σειρά 1:Αρχεία Επιχειρήσεων, αριθ. 1, εκδ. Ι.Μ.Τ.Ι.Ι.Ε., Πειραιάς
- Μέγα Γ. 1957-8: «Ο βλάχικος γάμος των Θηβών», *Λαογραφία* ΙΖ΄,
- Μεντρά Ε. 1956: *«κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης*», Ηπειρωτική Εστία, 8-9
- Μερακλή Γ. Μ.2005 :*Νεοελληνικός Λαϊκός βίος, όψεις και απόψεις,* εκδ. Λιβάνη
- Μητράκου Κ. Α.1985:«Οικολογική θεώρηση του σαρακατσάνικου νομαδισμού». *ΣΕΝΚΠ*
- Μπαλάφα Κώστα: *Διαλέξεις για τη φωτογραφία*, εκδ. Ακαδημία Leica
- Μπάδα Κωνσταντίνα1983:*Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687 -1834. Ενδυματολογική μελέτη*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα
- Μπάδα Κωνσταντίνα1997:«Η ανάπτυξη της ρητορικής της παράδοσης σε μια τοπική κοινωνία, Βασιλική Ναυπακτίας», *Ναυπακτιακά*, Θ
- Μπάδα Κωνσταντίνα:*Ο κόσμος της εργασίας: Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος -20ος αιώνας)*, εκδ. Πλέθρον
- Μπάδα Κωνσταντίνα2003:«Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγοριού», άρθρο στην εξαμηνιαία έκδοση επιστημών του χώρου *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ,* τεύχος 5, εκδ. Εξάντας
- Μπάδα Κωνσταντίνα2008:«Η εμπειρία της μετανάστευσης από τη πλευρά των γυναικών. Από τα ορεινά χωριά στις επαρχιακές πόλεις.

Το παράδειγμα του Αγρινίου», στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος* (επιμ. Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμη, Λ. Λελούδη), εκδ. πλέθρον/κοινωνικές επιστήμες

- Μπουτζουβή Αλέκα1998:*Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις, ως πηγή της Ιστορίας*, εκδ. Κατάρτι
- Νικολαϊδου Ξ. Σήλια1984:*Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του χώρου, κοινωνική ανάλυση των δομημένων μορφών χώρου*, Αθήνα
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη1986:«Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Πρακτικά Συνεδρίου* Ιστορίας Ηπείρου: Κοινωνία – Οικονομία 15ος – 20ος αι. Ιωάννινα 4 – 7 Σεπτεμβρίου 1985
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη1986-1987:«Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της Αετομηλίτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28:
- Νιτσιάκου Β., Δαμιανάκου Σ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμη Χ.1997: *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Νιτσιάκου Βασίλη, Δερμεντζόπουλου Χρήστου(επιμ.)2007: *Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου – όψεις του λαϊκού πολιτισμού*, εκδ. Πλέθρον
- Νιτσιάκου Βασίλη, Μάντζου Κώστα2005: «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ήπειρος μετά το 1990. Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας» δημοσιευμένο στο περιοδικό *ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ*
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη1995: *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, σειρά λαϊκός Πολιτισμός / τοπικές κοινωνίες (διευθυντής σειράς: Στάθης Δαμιανάκος), εκδ. Πλέθρον, Αθήνα (2 αντίτυπα)
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη1997:«Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών», στα *Λαογραφικά Ετερόκλιτα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη1997: *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσέας

- Νιτσιάκου Β. – Αράπογλου Μ. – Καρανάτση Κ.(επιμ.)1998 & 2000:*Νομός Ιωαννίνων, σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία,* Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, (Ν.Α.Ι.), Γιάννινα
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη2000:*Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Γ΄ έκδοση, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
- Νιτσιάκου Βασίλη – Αράπογλου Μιχάλη2001:*Τα ποτάμια της Ηπείρου, τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών,* Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων (Ν.Α.Ι.)
- Νιτσιάκου Γ. Βασίλη2003:*Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
- Νιτσιάκου Β. – Κασίμη Χ.(Επιμ.)2000:*Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και μετασχηματισμοί,* όπου περιλαμβάνονται διάφορα άρθρα, μερικά εξ αυτών: Τσιμπιρίδου Φ.: «Πομάκος σημαίνει άνθρωπος του βουνού», Brunbauer U.: «Κοινωνική προσαρμογή σ ένα ορεινό περιβάλλον, Πομάκοι και Βούλγαροι στην κεντρική Ροδόπη, 1830-1930», εκδ. Πλέθρον & Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα
- Νιτσιάκου Βασίλη & Μιχάλη Αράπογλου2004:*Τα ποτάμια της Ηπείρου, τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα
- Νιτσιάκου Βασίλη2008:*προσανατολισμοί, μια κριτική εισαγωγή στη λαογραφία,* εκδ. Κριτική, Επιστημονική βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Νιτσιάκου Β., Χ. Κασίμη(Επιμ.)2008:*Ο ορεινός όγκος της Βαλκανικής, συγκρότηση και Μετασχηματισμοί,* σειρά: Κοινωνικές Επιστήμες/Αγροτική Κοινωνιολογία, εκδ. Πλέθρον και Δήμου Κόνιτσας,
- Οικονόμου Ι. Ανδρομάχη2007:*Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, εκδ. Οδυσσέα, Αθήνα
- Παπαθανασίου Μαριάνα2003:*Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο, παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, ΙΑΕΝ 37, εκδ. Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών (Κ.Ν.Ε.)
- Πανεθυμιτάκη Γιάννη:*Ανομοιότητα, ελευθερία, αγορά, οι μεταμορφώσεις ενός φυσικού νόμου,* εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Πάνου Χ. Δημητρίου1998:*Ξένοι περιηγητές στην Βοιωτία (μία κοινωνιολογική προσέγγιση της περιόδου 1452-1821*, Λιβαδειά

- Παραδέλλη Θ. – Παπαταξιάρχη Ε.(επιμ.)1993:*Ανθρωπολογία και παρελθόν, συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας,* σειρά: Ανθρωπολογία, Υπεύθυνος σειράς: Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Παυλιόπουλου Ν. 1966:*Ο βλάχικος γάμος*, Αθήνα
- Παππά Ανδρέα (Επιμ) 2006:*Σεζάν,* σειρά: μεγάλου ζωγράφοι, εκδ. Βιβλιοθήκη τέχνης *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, μτφρ. Ισμήνη Κανσή, Ισπανική έκδοση
- Παπαγιάννη Θύμιου2005: *Το αγροτικό τοπίο, το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου*, εκδ. Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας, Αθήνα
- Παπαγεωργίου Γ. (1995): *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18^{ου} – αρχές 20^{ου} αι.),* Ιωάννινα,
- Παπαγεωργίου Γ.:*Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο Ζαγορίου,* εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα,
- Παπαταξιάρχη Ευθύμη: *Περιπέτειες της ετερότητας, η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, σειρά: Ανθρωπολογία, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Πετράκη Μιχάλη2006:*Η σύνταξη της Πτυχιακής Διατριβής (Dissertation) Αρχή – Τέλος*, εκδ. Αθ. Σταμούλη Α.Ε., Αθήνα
- Πετράρχης2008:*Η ανάβαση στο όρος Βεντού*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, εκδ. Άγρα, Αθήνα
- Πετρίδη Πάρι2006:*Σημειώσεις στην άκρη του δρόμου*, εκδ. Άγρα
- Πετρίδη Πάρι1998: *Καθ οδόν, Ηγουμενίτσα – Έβρος*, εκδ. Ίστος, Αθήνα
- Πολίτη – Στεργίου Βαγγέλη2000:«Ερευνητικές προσεγγίσεις του ορεινού χώρου στις κοινωνικές επιστήμες. Από τον 18^{ο} στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα» στο *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, (Επιμ.) Νιτσιάκου, Β, Κασίμη, Χ. εκδ. Πλέθρον, Δήμος Κόνιτσας
- Πολίτη – Στεργίου Βαγγέλη2008:Οι Γάλλοι γεωγράφοι απέναντι στον Ελληνικό ορεινό χώρο και τις ορεινές κοινωνίες, στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, εκδ. Πλέθρος/κοινωνικές επιστήμες

- Ποταμιάνου Δημήτρη1991:*Απουσιολόγιο επικρατείας, το τηλεοπτικό κείμενο από τη σκοπιά της πολιτιστικής επικοινωνίας*, δοκίμια, εκδ. Καστανιώτης
- Πουλιάνου Άρη: «Σαρακατσαναίοι, η προσφορά τους στην συνέχεια του ελληνισμού», *Πρακτικά Συνεδρίου*, Πανελλήνια Ομοσπονδία Σαρακατσαναίων Ελλάδος, Σύλλογος Σαρακατσαναίων νομού Βοιωτίας
- Ραφαήλ Μ.1966:*Η κοινωνική έρευνα, θεωρία και πράξη, θέματα κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα
- Ράφτη Άλκη(Επιμ.)2001:*Χορός και προφορική ιστορία*, εκδ. Τρόπος ζωής, Αθήνα
- Ρηγοπούλου Πέπυ 2003:*Το Σώμα, ικεσία και απειλή*, εκδ. Πλέθρον
- Ρήγου Μυρτώ:*Η ετερότητα του άλλου, Δοκίμιο για μια τρέχουσα μεταηθική*, εκδ. Πλέθρον
- Ρόκου Βασιλική1994:*Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού,* (διδακτορική διατριβή), Γιάννενα
- Ρόκου Βασιλική2005:*Η παραδοσιακή κοινωνία, από τη μεγάλη συνέχεια στη μεγάλη διάρκεια*, σειρά: Λαϊκός πολιτισμός – διεπιστημονικές προσεγγίσεις, αρ. 2, εκδ. Ταξιδευτής, Αθήνα
- Σάθα Ν. Κων/νου1865:*Η κατά τον ΙΖ΄ αιώνα Επανάστασις της ελληνικής φυλής 1684 – 1715,* εκ του γραφείου της Χρυσαλλίδος Αθήνασι,
- Σάθα Ν. Κων/νου1865*:Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου, ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, από των αρχαιοτάτων μέχρι την καθ΄ ημάς χρόνων, μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων*
- Σάθα Ν. Κων/νου1869:*Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικόν δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού έθνους (1453-1821),* Αθήνασιν
- Σάθα Ν. Κων/νου(επιμ.)1874:«Συλλογή ανέκδοτων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας», Μιχαήλ Ψελλός, τ΄. Δ΄, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη,* Αθήνασιν
- Σάθα Ν. Κων/νου1977:*Ειδήσεις περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι

- Σάθα Ν. Κων/νου1873:«Χρονογράφοι Βασιλείου της Κύπρου», τ. Β΄, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, εν Βενετία
- Σάθα Ν. Κων/νου (επιστ.) 1872: «Αναστασίου Γορδίου βίος, Ευγενίου Αιτωλού», τ. Γ΄, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, εν Βενετία
- Σαρρή Νεοκλή1990:*Οσμανική πραγματικότητα, συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών 1. το δεσποτικό κράτος,* εκδ. Ι.Δ. Αρσενίδη & Σία, Αθήνα
- Σαχινίδη Γ.Κωνσταντίνου1995:*Κοινωνική λειτουργία του παραδοσιακού χορού στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: το παράδειγμα του νομού Μαγνησίας,* (διδακτορική διατριβή), Κέντρο Ελληνικού Χορού και Λαϊκού Πολιτισμού, Αθήνα
- Σκαρπέλου Γιάννη1999:*Terra Virtualis, η κατασκευή του κυβερνοχώρου*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα
- Σκαρπέλου Γιάννη2000:*Ιστορική μνήμη και ελληνικότητα στα κόμικς*, σειρά: Επιστημονική βιβλιοθήκη, εκδ. κριτική, Αθήνα
- Σκαρπέλου Γιάννη2002:*Οπτικός πολιτισμός*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις (cmc.panteion.gr)
- Σταυρίδη Σταύρου (επιμέλεια):*Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Συράκη Δημοσθένη1925:«Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρίας (ΓΔΕΓΕ)* 12 Σωτηριάδης Μ. 1994: *Τουριστική πολιτική*, Τ.Ε.Ι. Κρήτης, Ηράκλειο
- Τερκενλή Σ. Θεανώ, Ιωσηφίδη Ιωάννη, Χωριανόπουλου Ιωάννη (Επιμ.)2007:*Ανθρωπογεωγραφία, άνθρωπος, κοινωνία, χώρος*, Επιστημονική βιβλιοθήκη, εκδ. Κριτική
- Τζέμου Π. Βασιλείου1963:*Ιστορία του Ορχομενού της Βοιωτίας,* Αθήνα
- Τζιόβα Δ. 1978: *Κοινωνική συγκρότηση και ανθρωπογεωγραφία του Ζαγοριού*, Γιάννενα (πολυγραφημένο κείμενο)
- Τουμπακάρη Νάνση2006:*Ο Λιόντας, ένα ταξίδι σε ήχους, τραγούδια, μουσικές παλαιών επαγγελμάτων*, εκδ. Φίλοι Μουσικού Λαογραφικού Μουσείου Μέλπω Μερλιέ
- Τσαούση Γ. Δ. (επιμ.) 1985: *Η κοινωνική ανθρωπολογία στην Ελλάδα,* σειρά: κοινωνιολογική βιβλιοθήκη, εκδ. Gutenberg

- Τσαούση Γ.Δ. (επιμ.)1984: *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αι.,* Β. Φίλια:«Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αι.», σειρά: Ελληνική κοινωνία 2, εκδ. Εστία, Αθήνα
- Τσάρτα Π.1996:*Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- Τσοτσορού Ν. Στάθη1986:«Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715 – 1828)», εκδ. *Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ)*, Αθήνα
- Τσούπη Μαρία2007: *Η κοινωνική διάσταση της (δια)τροφής στην παραδοσιακή κοινότητα, Πάπιγκο Ζαγαριού (19ος -20ος αιώνας),* Γιάννενα
- Φλώρου Δ. Αθανασίου: *Πολιτισμολογία, χρηστικό βοήθημα της γενικής παιδείας*, εκδ. Λιβάνη & Νέα Σύνορα, Αθήνα
- Χατζηδημητρίου Τζέλη2001:*39καφενεία και ένα κουρείο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα2000: *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο Κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, έκδ. του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών αρ. 75
- Χατζηϊωάννου Χριστίνα-Μαρία & Α. Στασινοπούλου(Επιμ.)2005: *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός*, Τετράδια εργασίας 28, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα
- Χατζημιχάλη Αγγελική1948-1954:*Ελληνικαί εθνικαί ενδυμασίαι*, 2 τόμοι, έκδ. Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα
- Χαρακόπουλου Μάξιμου2006: *Ενθύμιον πανηγύρεως, μια νοσταλγική ματιά στο πανηγύρι του Αγίου Νικολάου του εν Βουναίνοις και στη διασκέδαση στην ελληνική επαρχία του χθες*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα
- Χουλιαράκη Μιχαήλ1974: *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α΄ μέρος Ι, ΙΙ*, εκδ. Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αθήνα
- Χρήστου Θανάση2002:*Το κωπαϊδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες για την επίλυσή του (1865-1953): ο Δημήτριος Γ. Παπασπύρου (1902-*

1987) και η συμβολή του στην διευθέτηση της Κωπαϊδικής υπόθεσης / Θανάση Δημ. Χρήστου, εκδ. Κέντρο Ανάπτυξης και ανάπλασης Δυτικής και Νότιας Επαρχίας Θήβας, Αθήνα

- Ψιμούλη Βάσω1996: «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα ιστορικά,* 24 – 25, Ιούνιος – Δεκέμβριος
- Ψιμούλη Βάσω1998: *Σούλι και Σουλιώτες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ
- Ψυχογιού Δ. Κ. & Παπαπέτρου Γ.1984:«Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 53: 3-23 ΕΚΚΕ
- Ψυχογιού Κ. Δημητρίου-Καυταντζόγλου Ρωξάνη & Σία1987:*Ο οικονομικός & Κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Ψυχογιού Ελένη2000:«Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον / Δήμος Κόνιτσας, σ. 163-183
- Φεσσά – Εμμανουήλ Ελένη1978: *Πολιτιστική ανάπτυξη, νέα πολιτική ευθύνη στον ελληνικό χώρο*, εκδ. Ολκός, Αθήνα
- Πρακτικά Διεθνούς ημερίδας 30 Μάιου 1997(επιμ. Μπουτζουβή Αλέκα)1998: *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και αρχαιολογίας, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα

Ξένοι συγγραφείς

- Άντερσον Μπενεντίκτ 1997:*Φαντασιακές κοινότητες, στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, σειρά: ιστορία, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα
- Barley Nigel2005:*Ο ανυποψίαστος ανθρωπολόγος*, εκδ. Αιώρα, Αθήνα
- Barth F.1961:*Nomads of South Persia,* Oslo University Press,
- Bauman Zygmunt1992:*Ο πολιτισμός ως πράξη*, μτφρ. Γιάννης Σκαρπέλος, σειρά: Επικοινωνία και κουλτούρα, εκδ. Πατάκη, Αθήνα
- Bauman Zygmunt1994:*Και πάλι μόνοι: η ηθική μετά τη βεβαιότητα*, μτφρ. Ρίκας Μπενβενίστε – Κώστα Χατζηκυριάκου, σειρά: Οι ιδέες, αρ. 25, εκδ. Έρασμος, Αθήνα

- Berger Fritz2006: *ΛΕΥΚΑΔΑ, ένα ταξίδι στο χρόνο,* εκδ. fagotto books, Αθήνα
- Blache Jules1933:*L' home et la montagne*, Paris, Gallimard
- Blanks R. D. 1995:«Transhumance in the Middle Ages. The Eastern Pyrenees», *The Journal of Peasant Studies*, 23
- Blum Richard & Eva 2005:*Η κακιά ώρα, μαγεία, τελετουργίες και προλήψεις της ελληνικής υπαίθρου*, μτφρ. Αργυρώ Πατσού – Βελούδου, εκδ. Αρχέτυπο, Αθήνα
- Boissonnas – Borel Αρχείο2001:*Κρήτη,* Μουσείο Μπενάκη – Φωτογραφικό αρχείο, εκδ. Θυμέλη / Μπανούση
- Boissonnas Fred 2004: *Θεσπρωτία*, εκδ. Τ.Ε.Δ.&Κ.Ν.Θ., Ηγουμενίτσα
- Bourdieu Pierre2007:*Σχεδίασμα για μια αυτοανάλυση*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα
- Bouvier Pierre2003:*Κοινωνιο-ανθρωπολογία*, μτφρ. Ξανθίππη Τσελέντη, σειρά: Φιλοσοφία-Κοινωνιολογία, εκδ. Μεταίχμιο,
- Braudel Fernand1987:*Μελέτες για την ιστορία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών και Ρόδη Σταμούλη, Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα
- Braudel Fernand Maurice Aymard Filippo Coarelli1990: *Η Μεσόγειος, ο χώρος και η ιστορία,* μτφρ. Έφη Αβδελά, Ρίκα Μπεβενίστε, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Braudel Fernand1991:*Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, τόμος Α΄ ο ρόλος του περιγύρου*, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Braudel Fernand1998:*Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία (XVe – XVIIIe αιώνας). Οι δομές της καθημερινής ζωής, το δυνατό και το αδύνατο.* Τόμος Α' μτφρ. Αικ. Ασδραχά, Αθήνα 1995. Τόμος Β΄ μτφρ. Φιλίππου Δρακονταειδή, Αθήνα
- Braudel Fernand2000:*Οι μνήμες της Μεσογείου, προϊστορία και αρχαιότητα,* μτφρ. Κλεοπάτρα Ουγουρλόγλου, εκδ. Νέα Σύνορα, Λιβάνη, Αθήνα

- Braudel Fernand2002:*Γραμματική των πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξάκης, β΄ ανατύπωση, εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα
- Burgel Guy2008: «Έχει ακόμα νόημα η έρευνα στον αγροτικό χώρο στη σύγχρονη Ελλάδα;» στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος* (επιμ. Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης, εκδ. Πλέθρον/κοινωνικές επιστήμες
- Calvet Louis-Jean1995:*Η προφορική παράδοση*, μτφρ. Μαριλένα Καρυολέμου, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Campbell K. J.1964*:Honour, Family and Patronage. A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community,* Clarendon Press Oxford
- Cartier – Bresson Henri1998:*Η αποφασιστική στιγμή*, μτφρ. Σοφία Διονυσοπούλου, σειρά: «ο άτακτος λαγός» ΝΟ 7, εκδ. Άγρα
- Casson Lionel1996:*Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Chang, C. 1993:«Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethno-archeological Research in Northern Greece», *American Anthropologist,* 95: 687-703
- Chaplin Elizabeth1994:*Sociology and visual representation*, Routledge
- Chaplin Sarah & Walker A. John1997:*Visual Culture: an introduction*, Manchester University Press
- Claude Levi – Strauss: *Φυλή και Ιστορία, φυλή και πολιτισμός*, Αθήνα
- Clifford J. 1983: «On Ethnographic Allegory» στο Clifford J. Marcus E. G. (επιμ.) *Writing Culture*, University of California Press, Berkeley
- Clogg Richard: *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000,* 2η έκδοση, εκδ. κάτοπτρο, Αθήνα
- Colleyn Paul Jean2005:*Στοιχεία κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας*, μτφρ. Μαρία Κουμπούρα, εκδ. Πλέθρον
- Comninos, M.1984: *Clientelistic Politics in two Greek Districts: Aetolia – Acarnania and Kavala 1946-67*, διδακτορική διατριβή, London School of Economics

- Cowan Jane1990:*Η πολιτική του σώματος, χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα. Ο χορός ως κοινωνική πράξη* της Ελένης Παπαγαρουφάλη, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Cyril Mango(επιμ.)2006:*Ιστορία του Βυζαντίου,* μτφρ. Όλγα Καραγιώργου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα,
- Γουλιέλμος Ντε Ρουμπρούκ2006:*Ταξίδι στην Αυτοκρατορία των Μογγόλων 1253-1255*, σειρά: ταξίδια – ανακαλύψεις, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- Danforth M. Loring1995:*Τα αναστενάρια της Αγίας Ελένης: πυροβασία και θρησκευτική θεραπεία*, σειρά: Λαϊκός πολιτισμός / τοπικές κοινωνίες (διευθυντής σειράς: Στάθης Δαμιανάκος), εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Derruau, M.2001:*Ανθρωπογεωγραφία,* μτφρ. Γ. Πρεβελάκη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Douglas J. Davies2007:*Θάνατος, μία σύντομη ιστορία*, μτφρ. Ιόλη – Φιλουμένη Ανδρεάδη, πρόλογος Γιάγκος Ανδρεάδης, σειρά: Ιστορία – πολιτισμός, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα
- Douglas Mary2007:*Σύμβολα, εξερευνήσεις στην κοσμολογία*, μτφρ. Κατερίνα Κητίδη, σειρά: ανθρωπολογία πεδία και αναζητήσεις, επισ. επιμ. Θοδωρής Παραδέλλης, εκδ. Πολύτροπον
- Dubin S. Marc1986:*Greece on foot, mountain Treks, Island Trails,* publication: The Mountaineers, Seattle
- Dubisch Jill1995:*Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα, μια εθνογραφική προσέγγιση*, σειρά Εθνογραφίες, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Dunleavy Patrick 2006:*Η διδακτορική διατριβή, οργάνωση σχεδιασμός συγγραφή ολοκλήρωση, χρήσιμο βοήθημα για εργασίες προπτυχιακών φοιτητών*, σειρά κοινωνικές επιστήμες, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Edmont About 1982: *Ο βασιλεύς των ορέων*, μτφρ. Αντρέα Φραγκιά, τόμος 29 της σειράς Γαλαξίας, εκδ. Ερμείας, Αθήνα
- Eihthal Gustave:*Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821 (ντοκουμέντα*), 3η εκδ. Μπάϋρον
- Eliade Mircea1994: *Εικόνες και σύμβολα, δοκίμια στον μαγικό-θρησκευτικό συμβολισμό*, μτφρ. Άγγελου Νίκα, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα

- Eudes Dominique1970: *Οι καπετάνιοι, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949,* 2η έκδοση, εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- Evans Jessica and Hall Stuart (eds)1999:«Visual Culture», *The reader*, sage, the Open University
- Evans E.E.– Pritchard:*Κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, εκδ. Καρδαμίτσα
- Fauriel Claude (επιμ. Νίκου Βέη)1824:*Δημοτικά τραγούδια της σύγχρονης Ελλάδος*, μτφρ. Απόστολου Δ. Χατζηεμμανουήλ, Ν. Δ. Νίκα, 1956, Αθήναι
- Felix Guattari 1991: *Οι τρεις οικολογίες*, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Fermor Leigh Patrick 1991: *Ρούμελη, οδοιπορικό στη Βόρεια Ελλάδα,* Αθήνα
- Fermor Leigh Patrick1991: *Ρούμελη, ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα*, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα
- Fermor Leigh Patrick : *Η εποχή της δωρεάς*
- Finley George1954:*Ιστορία της ελληνικής Επαναστάσεως*, επιμ. Τάσου Βουρνά, τόμος Α΄ και Β΄, εκδ. Κέδρος, Αθήνα
- Finley George1972:*Ιστορία της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας στην Ελλάδα,* Αθήνα
- Fleischer Hagen – Bowman Steven (Editor Iatrides O. John)1981: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940 – 1950, ένα Έθνος σε κρίση, βιβλιογραφικός οδηγός*, σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Friedl Ernestine1962:*Vasilika, a village in modern Greece*, case studies cultural anthropology, Stanford University, New York
- Geertz Clifford2003:*Η ερμηνεία των πολιτισμών*, μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης, σειρά Ανθρωπολογίας, εκδ. Αλεξάνδρεια
- Goldstein Kenneth1971:*A guide for field Workers in folklore*, Gale Research Company, Detroit
- Gombrich E.H. 2000:*Το χρονικό της τέχνης*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μτφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Αθήνα
- Gross David2003: *Τα ερείπια του παρελθόντος, παράδοση και κριτικής της νεοτερικότητας*, μτφρ. Κων/νος Γεώρμας, σειρά: Λεβιάθεν 1, εκδ Πατάκη, Αθήνα

- Halstead, P.1996:«Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν*», Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συμποσίου «Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο»,* Κόνιτσα 12-13 Μαΐου 1995, Κόνιτσα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας
- Hammond, N.1976: *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas,* New Jersey: Noyes Press
- Handke Peter 2005:*Χθες καθ οδόν, σημειώσεις, Νοέμβριος 1987 – Ιούλιος 1990*, εκδ. Jung und Jung, Salzburg und Wien,
- Harper Douglas1987: *Working Knowledge, skill and community in a small shop*, University of California Press, USA
- Heywood Ian and Sandywell Barry (eds)1999:*Interpreting visual culture: explorations in the hermeneutics of the visual,* Routledge, London
- Herzfeld Michael1998: *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέπτη, κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, σειρά:Εθνογραφίες
- Heuzey Leon1991: *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858,* μτφρ. Χρίστου Ι. Δημητρουλόπουλου, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τρικάλων, σειρά: Κείμενα και μελέτες, αρ. 4, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη
- Hoeg Karsten1925:«Οι Σαρακατσάνοι. Μία ελληνική νομαδική φυλή», παρουσιασθείσα στην Φιλοσοφική Σχολή του εν Κοπεγχάγη Πανεπιστημίου, Ι. Παρίσι – Κοπεγχάγη XX+311 σελίδες ΙΙ, Κείμενα (παραμύθια και τραγούδια), Τεχνικόν λεξιλόγιον1926, πίναξ λέξεων, Παρίσι – Κοπεγχάγη, 212 σελίδες
- Hours Francis:*Πολιτισμός της Παλαιολιθικής εποχής*, μτφρ. Αναστασία Ορφανουδάκη – Guillon, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Ήγκλετον Τέρυ 2003: *Η έννοια της κουλτούρας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα
- Jenks Chris 1995: *Visual Culture*, Routledge, London
- Jovanni Da Pian Del Caprine, Ιωάννης της Πολυκάρπου1992:*Ταξίδι στη χώρα των Ταρτάτων, Ιστορία των Μογγόλων,* εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- Kerouac Jack2008: *Πικ,* μτφρ. Γιάννη Λειβαδά, εκδ. Απόπειρα, Αθήνα

- Kerouac Jack2007:*Ο γυρισμός του ταξιδευτή*, μτφρ. Γιάννης Λειβαδάς, εκδ. Απόπειρα, Αθήνα
- Κρακάουερ Τομ:*Κάτω από τη σημαία του ουρανού, μια ιστορία θρησκευτικού φανατισμού*. Πρόλογος: Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Πατάκης, ΑΘήνα
- Lacarriere Jacques2005:*Κουβεντιάζοντας*, μτφρ. Χάρη Παπαδόπουλου, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήναι
- Λαρς Λ. Γκριγκόρι 1994: *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα*, μτφρ. Α. Διάλλα, επιμέλεια Β. Παναγιωτόπουλου, εκδ. Γκούντεμπεργκ, Αθήνα
- Laburthe Tolra & Warnier Jean Pierre2003:*Εθνολογία – Ανθρωπολογία*, σειρά: Επιστημονική βιβλιοθήκη, εκδ. Κριτική, Αθήνα
- Leake M. William1969:*Η Θεσσαλία (1805-1810), από το ημερολόγιο του Άγγλου περιηγητή William Leake*, μτφρ. Γεωργίου Δ. Στάθη, εκδ. Jasper Park, Alta. Canada
- Leak M. William1975:«Η Αιτωλοακαρνανία (1805-1810)», μτφρ. Γεωργίου Στάθη, περιοδικό *Στερεά Ελλάς*
- Levi-Strauss Claude2008:*Saudades do Brasil (Νοσταλγία για τη Βραζιλία)*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα
- Λιτς Ρ. Εντμουντ1993:*Πολιτισμός και Επικοινωνία, η λογική της διαπλοκής των συμβόλων. Μια εισαγωγή στη χρήση της στρουκτουραλιστικής ανάλυσης στην κοινωνική ανθρωπολογία*, μτφρ. Έρση Σουρράπα, επιμέλεια Θεόδωρος Παραδέλλης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
- Λιενχάρτ Γκ. 1985:*Κοινωνική ανθρωπολογία*
- Λιεζουά Πιερ Ζαν1999: *Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδιώτες, οι τσιγγάνοι της Ευρώπης*, μτφρ. Αθηνά Σιπητάνου, σειρά: Λαογραφία, εκδ. Καστανιώτης
- Maanen Van John1988:*Tales of the field: On Writing Ethnography*, University of Chicago Press, Chicago
- Mann Thomas: *Το μαγικό βουνό*, εκδ. Ι. Σ.Ζαχαρόπουλου, Αθήνα
- Μαρινέσκου Μαρίνα1988:«Τα βαλκανικά παζάρια», *Ηπειρωτική Εστία (ΗΕ),* τχ. 435-436, Ιωάννινα

- Marnam Patrick2007*:Ο δρόμος για το Κατμαντού,* μτφρ. Κατερίνα Κανελλοπούλου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Mazawer Mark2002:*Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου,* εκδ. MIET
- Mazower Mark(επιμ.):*Μετά το πόλεμο η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960,* εκδ. Αλεξάνδρεια
- Mc Cabe A. Robert2005:*Ελλάδα, τα χρόνια της αθωότητας (1954-1965)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα
- Mehlan Arno:«Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», μτφρ. Έλλη Παπαδημητρίου στο Ασδραχά Σπύρου (Επιμέλεια)1979: *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων (15^{ος} – 19^{ος} αιώνας)*, εκδ. Μέλισσα. Τίτλος πρωτοτύπου: «Die handelstrassen des Balkans wahrend der Turkenzeit», στο περιοδικό: *Sudost-deutsche Forschungen* IV/2, 1939
- Mirzoeff Nicholas1999:*An Introduction to Visual Culture*, Rourledge, London
- Mondadori Arnoldo (Editore)1965: *Γκαίτε,* σειρά: Οι μεγάλοι όλων των εποχών, τόμος έκτος, «το ταξίδι στην ιταλία», 1816
- Μοσκοβιτσί Σερζ(Serze Moscovici)1998:*Τεχνική και φύση στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, δοκίμιο για την ανθρώπινη ιστορία της φύσης*, μτφρ. Δημήτρη Κοσμίδη, σειρά: Ο νεώτερος ευρωπαϊκός πολιτισμός, αρ. 6, εκδ. Νεφέλη, Flammarion, Αθήνα
- Μοσκώφ Κ.1972:*Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909,* Θεσσαλονίκη
- Μοσκώφ Κ. 1974:*Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα. 1830-1909*, Αθήνα
- Μοσκώφ Ηρακλή2004:*Πολιτική κουλτούρα και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, σειρά: κείμενα έρευνας 4, εκδ. ΙΣΤΑΜΕ – Ανδρέας Παπανδρέου
- Μπάουμαν Έλμουτ:*Τα φυτά στα αρχαία ελληνικά νομίσματα*, εκδ. Ηλίβατον

- Μπενβενίστε Ρίκα1987:«Δίκαιο, δικαστικά αρχεία και κοινωνική ιστορία», περιοδ. *Μνήμων 11*
- Μπλέϊνυ Μπράουν Ντέϊβιντ:*Ρομαντισμός*, σειρά: τέχνη & ιδέες, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα
- Μποττόν Ντε Αλαιν2002:*Η τέχνη του ταξιδιού*, μτφρ. Γιάννης Ανδρέου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα
- Μπουσχότεν Βαν Ρίκη:*Ανάποδα χρόνια, συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950),* σειρά: Λαϊκός πολιτισμός/τοπικές κοινωνίες, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- National Geographic Society1977: *Les Nomades*, εκδ. Glammarion
- Ντεμπρέ Ρεζίς2005:*Ο Θεός, μία ιστορική διαδρομή*, μτφρ: Μαρία Παραδέλη, εκδ. Κέδρος, Αθήνα
- Ory Pascal2007:*Πολιτισμική ιστορία*, μτφρ. Α. – Μ. Καραστάθη, σειρά: τι ξέρω;, εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Peristiany G. J.(edited)1976:*Mediterranean Family Structures*, in association with the Social Research Centre, Cyprus, Cambridge studies in social anthropology, Cambridge University Press, Cambridge]
- Perniola Mario:*Η κοινωνία των ομοιωμάτων*, μτφρ. Paola Caenarro, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Pernot Hubert2007:*Εξερευνώντας την Ελλάδα, φωτογραφίες 1898-1913*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, έρευνα υλικού: Φανή Κωνσταντίνου, εκδ. Ολκός, Αθήνα
- Rapoport Am.1976:«Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτικοί παράγοντες», έκδ. περιοδικού *Αρχιτεκτονικά θέματα*, Αθήνα
- Redfield Robert:*The Little Community: Viewpoints for the Study of a Human Whole*, Chicago University Press, Chicago
- Sahlins Marshall2003:*Πολιτισμός και πρακτικός λόγος*, μτφρ. Νίκου Κούρκουλου, εκδ. του Εικοστού πρώτου/21ος Παράλληλος, Αθήνα
- Salmon Tim1986:*The mountains of Greece, a walker' s guide*, ed. Cicerone Press, England
- Salmon Tim1995: *The Unwritten places*, Lycabettus Press, Athens

- Sanders Irwin1962: *Rainbow in the Rock. The people of rural Greece*, Cambridge, Harvard University Press
- Schott Billmann France1997: *Όταν ο χορός θεραπεύει, η θεραπευτική λειτουργία του χορού, ανθρωπολογική προσέγγιση,* μτφρ. Λ. Κρυσικοπούλου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Schwartz Dona1992:*Waucoma Twilight, generations of the farm*, Smithsonian Institution Press, USA
- Servier Jean1993:*Η εθνολογία,* μτφρ. Άννα Γαλανού, εκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Simmel Georg– Joachim Ritter – Ernst H. Gombrich 2004*:Το τοπίο,* εκδ. Ποταμός, Αθήνα
- Sivignon Michel1969:*Les Pasteurs du Pinde septentrional*, ΕΚΚΕ, Centre des sciences socials d Athenes και Centre d etudes et de recherches sur la Geographie de L Europe, Lyon
- Sivignon Michel1992: *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα
- Sivignon Michel2002:«Στα ορεινά βοσκοτόπια» *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», αφιέρωμα [α΄ μέρος], 10-11-2002
- Sivignon Michel2008:«Οι Ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις από τον Κωνσταντίνο Καραβίδα στον Στάθη Δαμιανάκο:η άποψη ενός γεωγράφου», στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος* (επιμ. Ε. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμη, Λ. Λελούδη), Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου, εκδ. Πλέθρον/κοινωνικές επιστήμες
- Spence Lewis1999: *Ινδιάνοι, φυλές, έθιμα και ιστορία*, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα
- Sparkes A. Brian: *Ελληνικός πολιτισμός*, εκδ. Καρδαμίτσα
- Stahlin, Fr. 2002: *Η αρχαία Θεσσαλία*, έκδ. Φ.Ι.Λ.Ο.Σ., Θεσσαλονίκη
- Stackelberg v. M. Baron1980:*Ενδυμασίες των Ελλήνων την περίοδο του 1821, λεύκωμα 30 λιθογραφιών*, μτφρ. Νίκου Σημηριώτη
- Stanczak C. Gregory (editor):*Visual Research Methods, image, society and representation*, εκδ. Sage

- Stewart Charles1991:*Demons and the Devil*, Princeton University Press, Princeton, N.J.
- Σουμάχερ Ε. Φ.1980: *Το μικρό είναι όμορφο*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα
- Θέσιγκερ Γουϊλφρεντ2008:*Οι άραβες των βάλτων,* μτφρ. Άρη Μπερλή, σειρά: 01 κείμενα, εκδ. Τσατσαρουσιάνος
- Thomassin Patrick1993:*Αναζητώντας τις ρίζες, από το κοσμογονικό μύθο στο προσωπικό παραμύθι,* εκδ. Κέδρος, Αθήνα
- Θορώ Ντέϊβιντ Χένρυ1996:*Περπατώντας,* μτφρ. Σύλβιας, εκδ. Διεθνής βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Tounbee Arnold1992:*Οι Έλληνες και οι κληρονομιές τους*, μτφρ. Νίκος Γιανναδάκης, εκδ. Ινστιτούτου του βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Turri E.-Grossi P.1974:*Το μυστικό γλωσσάρι του χωριού*, μτφρ. Κώστα Κουρεμένου, Atlante
- Valery Paul2007: *Διάλογος για το δένδρο,* μτφρ. Κλαίρης Μιτσοτάκη, εκδ. Άγρα,
- Valery Paul2007:*Για την Ευρώπη και τον πολιτισμό*, εκδ. 22^{ο} Ευθύνη Αναλόγιο κβ΄, Αθήνα
- Valli Eric & Diane Summers1995: *Caravans of the Himalaya*
- Vernier Bernard: *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων, πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο,* εκδ. Αλεξάνδρεια
- Victor Turner1974: *Fields and Metaphors: Sympolic Action in Human Society,* Cornell University Press, Ithaca
- Vilem Flusser1998: *Προς μία φιλοσοφία της φωτογραφίας*, μτφρ.Ingo Duennebier – Ηρακλής Παπαϊωάννου, εκδ. Μ.Μ.Σ.Τ. & U.S.P.Θεσσαλονίκη
- Vitti Mario 1977:*Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι, χειρόγραφον Έλληνος υπαξιωματικού*, εκδ. Ερμής. Αθήνα
- Weber Max1997:*Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες*, μτφρ. Θανάση Γκιούρα, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα
- Wells Liz (επιμ.)2007:*Εισαγωγή στην φωτογραφία*, μτφρ. Πηνελόπη Πετσίνη, σειρά: εικαστικά, εκδ. Πλέθρον

- Wordsworth Christopher1995: *ΕΛΛΑΔΑ, μία περιπλάνηση στα τοπία και την ιστορία της,* 1η έκδοση 1839, μτφρ. Π. Δημουλέα, εκδ. Εκάτη, Αθήνα
- Φρόιντ Σίγκμουντ 1974:*Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας, το μέλλον μιας αυταπάτης*, μτφρ. Γιώργου Βαμβαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα
- Χόφμανσταλ φον Ούγκο2007:*Στιγμές στην Ελλάδα*, μτφρ. Έλενα Νούσια, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα
- Yemeniz Eugene:*Scenes et recits des guerres de l Independence*, Paris
- Ζάϊντλ Βόλφ (επιμ. Κ.Π. Δεμερτζή): *Βαυαροί στην Ελλάδα, η γέννηση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Όθωνα*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική.

- 1η Διεθνής συνάντηση Σύρου Σεπτ. 1995: *Ανθρωπολογία του χώρου*, πρακτικά συνεδρίου εργαστήριο πολεοδομικής σύνθεσης Ε.Μ.Π.

Χαρτογραφία

- Φύλλο: *Καρδίτσα – Αγρίνιον* της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ), 1:200.000, εκδ. 1948
- Φύλλο: *Άγραφα,* της ΓΥΣ, 1:50.000, εκδ. 1985
- *Λίμνη Πλαστήρα*: Χαρτογράφηση ερευνητικής ομάδας ΤΚΦΧ, Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Γριτζάς Γ. υπ. Διδάκτωρ, Αναπτυξιακή Καρδίτσας (ΑΝ. ΚΑ. ΑΕ)
- *Ήπειρος/Θεσσαλία,* ΝΟ 3, 1:250.000, ROAD Editions, με την συνεργασία της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού
- *Άγραφα,* ΝΟ 37, 1: 50.000, ROAD Editions,
- *Στερεά Ελλάδα,* ΝΟ 4, 1:250.000, ROAD Editions, με την συνεργασία της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού
- *Άγραφα, Θεσσαλία*, 1:50.000 σειρά 12/12, ορειβατικοί χάρτες, εκδ. ΕΟΤ, (σύμβουλος παραγωγής: Τάκης Ντάσιος)
- *Ευρυτανία, Λίμνη Πλαστήρα – Αργιθέα*, ορειβατικός, περιηγητικός χάρτης, εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ (Σύμβουλος παραγωγής: Τάκης Ντάσιος)

- *Ευρυτανία, Στερεά Ελλάδα*, 1:100.000 συμβατός με GPS, εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ
- *Βόρεια Άγραφα, λίμνη Πλαστήρα, περιηγήσεις – μονοπάτια*2006: σειρά Θεσσαλία, 1:50.000, Topo 50, Thessaly, 4.1,συμβατός με GPS, εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ
- *Ευρυτανία:* σειρά Topo 100 (1:100.000), εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ
- *Άγραφα*2004*:* σειρά Topo 50 (1: 50.000), εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ, συμβατός με GPS, εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ
- *Ελλάδα, προστατευόμενες περιοχές*, 1: 1.000.000, Topo Ελλάδα, εκδ. ΑΝΑΒΑΣΗ
- Χατζηρβασάνης Βασίλης1997:*Νομός Καρδίτσας*, εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Καρδίτσας, Ν.Ε. πολιτισμού – Τουρισμού Περιφέρεια Θεσσαλίας – ΕΟΤ – ΔΕΤΑΚ.
- Κανδήλα Ηλία(Επιμ.)2007:Χάρτης *Νομού - πόλης Καρδίτσας*, Επιμελητήριο Καρδίτσας

κείμενα – άρθρα (δημοσιεύσεις)

- Κανδήλα Ηλία (Επιμ.)2007: *Νομός Καρδίτσας, απέραντος κάμπος, πανύψηλες βουνοκορφές, πανέμορφες λίμνες. Καρδίτσα: «Ορμητήριο» ορεινών απολαύσεων*, Επιμελητήριο Καρδίτσας
- Τουριστικός οδηγός 2001: *Δήμος Αγράφων, τα πραγματικά Άγραφα – τόπος απόδρασης*, Ευρυτανία: διακοπές 4 εποχών
- Εκδόσεις EXPLORER2003: *Στερεά Ελλάδα – Εύβοια*, ένας πλήρης ταξιδιωτικός οδηγός, διαδρομή 2 Καρπενήσι, σ.81-94
- Προβόπουλος Γ. Ηλίας (επιμ.)2005: Ευρυτανία – Άγραφα: *οδηγός για τον επισκέπτη του δήμου Αγράφων*, ενημερωτική έκδοση του Δήμου Αγράφων
- Δασκαλάκη Ελένη (επιμ). 2001: Τουριστικός οδηγός Hernes Guide
- *Auto Τρίτη* 1999: TOURING, 40 ταξίδια σε βουνό και θάλασσα, αφιέρωμα: Ευρυτανία – Άγραφα
- Εφημερίδα *Ημερησία,* ένθετο, σειρά: ταξιδιωτικοί οδηγοί τεύχος 3, «Ανακαλύπτοντας την Ευρυτανία - Τροχιές ανακάλυψης στην πολυδιάστατη Ευρυτανία»

- Βασσάλου Κική (κείμενο): «Ευρυτανία: παλαιό Μικρό Χωριό, στα μονοπάτια της ιστορίας», ετήσιος οδηγός χειμερινές διακοπές, 19-11-2006, εφημερίδα *Καθημερινή*,
-
- Εφημερίδα *Ημερησία*, ένθετο, σειρά: ταξιδιωτικοί οδηγοί, τεύχος 5, «Στον άγνωστο κόσμο των Αγράφων, Άγραφα από τη λίμνη Πλαστήρα μέχρι το Ανθηρό και από τη Νιάλα μέχρι τον Αχελώο»
- Εφημερίδα *Ημερησία,* Περιηγήσεις: ταξίδι, Ιστορία, Περιβάλλον, Πεζοπορία, Γαστρονομία, Χάρτες, Χρήσιμες πληροφορίες, τεύχος 22, «Από το Καρπενήσι στον Προυσό»
- Τουριστικός οδηγός(επιμ. Γ. Βούζας)2003: *Καρδίτσα*, εκδ. Ν.Α.Κ & Δημοτική Επιχείρηση Τουρισμού και Αναψυχής Καρδίτσας, διάθεση ΕΟΤ
- Θρησκευτικός οδηγός (επιμ. Γ. Βούζας)2003: *Καρδίτσα*, έκδ. Ν.Α.Κ. & Δημοτική Επιχείρηση Τουρισμού Αναψυχής Καρδίτσας, διάθεση ΕΟΤ
- Κιούσης Ντίνος (επιμ.)14-11-2004: «15 ορεινοί προορισμοί, 44 ξενώνες σε όλη την Ελλάδα», Ταξίδια, ετήσιος οδηγός, χειμερινές διακοπές, *Καθημερινή*,
- Κιούσης Ντίνος Κιούσης (επιμ.)24-04-2005: «Ταξίδια: Καρπενήσι, η ορεινή Ελλάδα στα ««καλύτερα»», *Καθημερινή*,
- Κιούσης Ντίνος (επιμ.)29-01-2006: «ταξίδια, Καρδίτσα παρθένα φύση, στην «καρδιά» της Ελλάδας»», *Καθημερινή*,
- Εφημερίδα *Ημερησία,* Περιηγήσεις: ταξίδι, ιστορία, περιβάλλον, πεζοπορία, γαστρονομία, χάρτες, χρήσιμες πληροφορίες, τεύχος 06, «λίμνη Πλαστήρα»
- Εφημερίδα *Ημερησία,* Περιηγήσεις: ταξίδι, ιστορία, περιβάλλον, πεζοπορία, γαστρονομία, χάρτες, χρήσιμες πληροφορίες, τεύχος 76, «Άγραφα»
- Κωνσταντινίδη Γιάννη2008:«Νομαδική ζωή», περιοδικό *Passport,* της *Καθημερινής Α.Ε.*, τεύχος 32, σ.90-93, Αθήνα
- Ντάσιου Τάκη2004-2005:*ΧΕΙΜΕΡΙΝΕΣ ΑΠΟΔΡΑΣΕΙΣ* ετήσια έκδοση, «Ευρυτανία, ένας τόπος πολλές επιλογές» σ.82-106 και

«Λίμνη Πλαστήρα, η δύναμη του νερού» σ.156-163, εκδ. EXPLORER Ε.Π.Ε.

- Ντάσιου Τάκη (άρθρα): *ΧΕΙΜΕΡΙΝΕΣ ΑΠΟΔΡΑΣΕΙΣ* ετήσια έκδοση 2005-2006, «Ευρυτανία, ένας τόπος πολλές επιλογές», σ. 108-134 και «λίμνη Πλαστήρα, η δύναμη του νερού» σ.194-212 εκδ. EXPLORER Ε.Π.Ε
- Ντάσιου Τάκη(άρθρα): *ΧΕΙΜΕΡΙΝΕΣ ΑΠΟΔΡΑΣΕΙΣ* ετήσια έκδοση 2006-2007, εκδ EXPLORER Ε.Π.Ε. «Ευρυτανία, ένας τόπος πολλές επιλογές», σ.112-137 και «Λίμνη Πλαστήρα, η δύναμη του νερού», σ.204-220
- Ντρενογιάννη Γιάννη(Επιμ.)2007:«Στερεά Ελλάδα: Καρπενήσι – Αράχοβα, Άγραφα – Παρνασσός – Φωκίδα), με αυτοκίνητο, με πόδια, με 4Χ4 και μοτοσικλέτα, χωρίς μυστικά», σειρά: Ανακαλύψτε την Ελλάδα, ΝΟ 9, με την υποστήριξη του Υπουργείου τουριστικής ανάπτυξης, ΕΟΤ. Ειδική έκδοση της εφημερίδας *Τα Νέα,* Μάρτιος 2007
- Ντρενογιάννης Γιάννης(επιμ.) 2007: «Θεσσαλία, λίμνη Πλαστήρα – Μετέωρα (Ελάτη, Περτούλι, Ασπροπόταμος, Αργιθέα), με αυτοκίνητο, με τα πόδια, με 4Χ4 και μοτοσικλέτα, χωρίς μυστικά», ΝΟ 7, Ανακαλύψτε την Ελλάδα, εφημερίδα *Τα Νέα*
- Ντρενογιάννης Γιάννης (επιμ.)2007: «οικισμοί», σειρά: Οι θησαυροί της Ελλάδας, 4ος τόμος εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ* 19/05/07 Σημείωση: περιλαμβάνεται φωτογραφικά και το χωριό Μάραθος
- Ντρενογιάννης Γιάννης (επιμ.)2007:«Βουνά-φαράγγια»,σειρά: Οι θησαυροί της Ελλάδας, 7ος τόμος, εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ,* Άγραφα, σ. 58,
- Σάββας & Κώστας Σουλαντίκας (άρθρο): *Ε4 Εκδρομές – εποχές, εξαμηνιαία έκδοση για την απόδραση στην ελληνική φύση*, τεύχος 3, Χειμώνας – Άνοιξη 2006-7, «οδοιπορικό: Νότια Ευρυτανία, ψήφος εμπιστοσύνης!», σ.90-109
- Τσόκλη Μάγια & Δέτση Γιώργου 2008:«Σαμαρίνα, κατεβάζοντας τα πρόβατα με τον Θωμά Ζάγκα» στο *Passport,* της *Καθημερινής Α.Ε.*, σ.94-99, τεύχος 32, Αθήνα

- Ντρενογιάννη Γιάννη (επιμ.)2009: «Στερεά Ελλάδα, Καρπενήσι – Άγραφα, αξιοθέατα, διαδρομές, μονοπάτια, περιήγηση, 4Χ4», σειρά: Εξερευνήστε την Ελλάδα, Νο 10, εφημερίδα *ΕΘΝΟΣ,* Μάρτιος 2009

Σύλλογοι:

- Σύλλογος Ευρυτάνων Βορείου Ελλάδος «το Βελούχι»
- Σύλλογος Αγραφιωτών Ευρυτανίας, Τζώρτζ 24, πλατεία Κάνιγγος,
- Πολιτιστικός Σύλλογος Απανταχού Μαραθιωτών Αγράφων Ευρυτανίας
- Πολιτιστικός Σύλλογος Μοναστηρακιωτών«*Η σπηλιά του Κατσαντώνη»*
- Πολιτιστικός Σύλλογος Κεφαλοβρυσιωτών(Σύχνικου):«*ο Άγιος Παντελεήμων»*
- Εκπολιτιστικός Σύλλογος Επινιανών, «*Άγιος Γεώργιος»*
- Εκπολιτιστικός Σύλλογος Αγράφων «*Τ΄ Άγραφα*»
- Εκπολιτιστικός Σύλλογος Τροβατιανών
- Εκπολιτιστικός σύλλογος Τριδεντρωτών
- Εκπολιτιστικός Σύλλογος Βραγγιανιτών Ευρυτανίας«*Αναστάσιος Γόρδιος*»

Τοπικές εφημερίδες και περιοδικά

- *Ευρυτανικά Χρονικά (ΕΧ*), τριμηνιαίο περιοδικό «Πανευρυτανική Ένωση», Κλεισθένους 17, 105 52 Αθήνα τηλ. 210-3240001, 210-8022255. Εκδότης – διευθυντής: Παναγιώτης Κωστοπαναγιώτης, Πλαστήρα 20, 151 21 Πεύκη, Αθήνα
- *Ευρυτανικά Νέα*, ανεξάρτητη εβδομαδιαία εφημερίδα της Ευρυτανίας, Καρπενήσι, φαξ: 22370-23444, 22370-80901
- *Ευρυτανία,* μηνιαία εφημερίδα, γραφεία Μαντώς Μαυρογένους 31, 172 36 Υμηττός, τηλ./fax 210-9735297
- *«Η Σπηλιά του Κατσαντώνη»,* τριμηνιαία εφημερίδα του εκπολιτιστικού Συλλόγου Μοναστηρακιωτών
- *«Τα Μεγάλα Βραγγιανά(Ελληνομουσείον Αγράφων)»,* τρίμηνη εφημερίδα επικοινωνίας και ενημέρωσης. Εκδότης Νίκος Αλεξάκης, 210-5231647

- *«Ο Νοσταλγός»,* όργανο επικοινωνίας των μελών του πολιτιστικού και εξωραϊστικού συλλόγου Τροβάτου Αγράφων Ευρυτανίας. Γραφεία: Μακρυγιάννη 2 Σχηματάρι Βοιωτίας, Τ.Κ. 320 09
- Μηνιαία εφημερίδα «*Ηχώ των Σαρακατσαναίων*», που εκδίδεται από την Π.Ο.Σ.Σ. στη Λάρισα. Πρωτοεκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1977 από Δημήτρη Καραγιάννη. Συνεχίζει ο Λαρισινός Σαρακατσάνος Τάσιος Σουφλιάς.

Σαρακατσάνικοι Σύλλογοι της Θεσσαλίας

- Σύνδεσμος Σαρακατσαναίων Λαρίσης1964 «Ο Κατσαντώνης», Ηλιοδώρου 6, Λάρισα 41222, τηλ. 22410-236038
- Σύλλογος Σαρακατσαναίων Μαγνησίας, 1976, Ιατρίδη 37, Νέα Ιωνία, Βόλος 38445, τηλ. 224210-61922
- Σύλλογος Σαρακατσανίων Τρικάλων,1981«Τα κονάκια», Βασιλίσσης Όλγας 3, Τρίκαλα 42100, τηλ. 224410-29353
- Σύλλογος Σαρακατσαναίων Καρδίτσας, 1981«Τ΄ Άγραφα», Πίνδου 40, Καρδίτσα 43100, τηλ. 22440-34801
- Σύνδεσμος Σαρακατσαναίων Φαρσάλων1969, «Το τσελιγκάτο», Πατρόκλου 18, Φάρσαλα 40300, τηλ. 0491-22269
- Σύλλογος Σαρακατσαναίων Σούρπης,1983 Σούρπη – Αλμυρού Μαγνησίας, τηλ. 0422/31225

Σαρακατσάνικοι Σύλλογοι Στερεάς Ελλάδας

- Σύνδεσμος Σαρακατσαναίων Φθιώτιδας,1976,«Ο Κατσαντώνης», Βελισσαρίου 1, Λαμία 35100, τηλ. 0231/31765
- Σύλλογος Σαρακατσαναίων Βοιωτίας, 1978 Πεσόντων μαχητών 45, Λιβαδειά 32100, τηλ. 0261/25297
- Σύλλογος Σαρακατσαναίων Εκκάρας – Δομοκού,1981 «ο γέρο Δίπλας». Εκκάρα Δομοκού 35010
- Σύλλογος Σαρακατσαναίων Λοκρίδας, 1981, Αμφίκλεια – Λοκρίδος 35002

Φιλμογραφία:

- Γιώργου Κολόζη1986: «Άγραφα», σειρά: *Τα βουνά της Ελλάδας,* ERT 2,
- Μαγνητοφωνημένη ραδιοφωνική συνέντευξη της Μαριάννας Κορομηλά με τον Tim Salmon, για την *Διάβα, το φθινοπωρινό ταξίδι των Βλάχων από τον Σμόλικα στον Τύρναβο*
- Tim Salmon1997:*Diava – The Autumn Journey*, 50΄ produced by Cirrus Films –West Farm House 66 High Street Orwell Royston SG8 5QN United Kingdom
- Τμήμα κινηματογράφου – Υπουργείο Πολιτισμού: Κατάλογος ταινιών: *Άγραφα (παραδοσιακός οικισμός)* Πληρ.: Παναγόπουλος Γ. – Φαληρέας Δ. – Σμοϊλης 210-8250729 – 8250767 fax: 210-8253604
- Γιώργου Κολόζη2004:*Το πήδημα του Κατσαντώνη και ο μπάρμπα Λάμπρος*, συμπαραγωγή: Φωτοκίνηση, Ελληνικό Κέντρο Κινηματογράφου και ΕΡΤ
- Ηλία Ιωσιφίδη2006:*Οι δρόμοι των κοπαδιών*, ντοκιμαντέρ, διάρκειας 72΄,παραγωγή Ζώπυρος, χορηγός MAGfilms
- ΕΡΤ3:Τηλεοπτική σειρά «Κυριακή στο χωριό», «*Άγραφα*», με τη Μάρνη Χατζηεμμανουήλ, 28 Σεπτεμβρίου 2008
- ΕΡΤ3:«*Χώματα με Ιστορία*», δραματοποιημένο ντοκιμαντέρ 12 επεισοδίων του Ηλία Μαμαλάκη, 2 Νοεμβρίου 2008
- Τσούτσα Μπάμπη - Ντάσιου Τάκη2009:*Η στράτα των νομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών και το πολιτισμικό ίχνο της*, 15λεπτο φιλμ, για την υποστήριξη διδακτορικής διατριβής στο ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ